GEORGES LEFEBVRE

Napóleon

GONDOLAT - BUDAPEST 1975

A fordítás alapjául szolgáló mű
NAPOLEON
par
GEORGES LEFEBVRE
Ptofesseur honoraire á la Sorbonne
SIXIÉME ÉDITION PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCÉ, PARIS 1969
A mű a PEUPLES ET CIVILISATIONS című egyetemes történeti sorozat egyik köteteként jelent meg franciául
Fordította
JÓZSA PÉTER
A fordítást az eredetivel egybevetette
BENDA KÁLMÁN
ISBN 963 280 256 X

Tartalom

Bevezetés

Amikor Bonaparte Franciaország ura lett, a forradalom és Európa már több mint hét esztendeje háborúban állt egymással; és ez a konfliktus, egy rövid szünettől eltekintve, ezután még 1815-ig elhúzódott. Brumaire 18-a önmagában véve nem nyitott új korszakot. Az amiens-i szerződést követő rövid béke inkább fogható fel olyan intervallumnak, amely elválaszt két időszakot. Ami Franciaország belső történetét illeti, az új államcsíny révén kétségtelenül lehetővé vált a személyi hatalom visszaállítása, és e tekintetben nyilvánvaló az ellentét a napóleoni időszak és a forradalmi időszak között. De e mögött az ellentét mögött is világosan felismerhető a két periódus mélységes összetartozása. Bonaparte a forradalomnak köszönhette ragyogó pályafutását; uralmát csakis azért erőszakolhatta rá a köztársasági Franciaországra, mert mindaddig, amíg az *ancien régime* hívei a külföld támogatásával vissza akarták állítani a régi rendszert, az országra belső szükségszerűség kényszerítette a diktatúrát; Bonaparte és a Közjóléti Bizottság kormányzati módszereiben sokkal több a közös vonás, semmint azt általában elismerik. Bonaparte csak azért maradhatott a franciák vezére, mert tiszteletben tartotta az alkotmányozó gyűlés művét; győzelmei tették lehetővé, hogy ez a mű időt kapjon, és végleg gyökeret eresszen. Sőt, Bonaparte győzelmei olyan gyorsan és olyan eredményesen terjesztették el ezt a művet egész Európában, amire sohasem lett volna képes a propaganda, még kevésbé a spontán terjedés; mindazokban az országokban, amelyeket Napóleon leigázott, semmi nyoma sem maradt volna villámgyors hadjáratainak, ha nem ültette volna el mindenütt a modern állam és társadalom alapelveit. Hiába próbált új legitimitást és új arisztokráciát teremteni: kortársai szemében a forradalom katonája maradt, és ebben a minőségében nyomta rá bélyegét Európa civilizációjára.

Ám mihelyt Franciaország ura lett, alakja természetszerűen az egyetemes történelem középpontjába került, s így bármennyire igaz is, hogy uralma szerves egységet alkot a forradalom drámájával, a hatalomra kerülésén alapuló hagyományos periodizáció mégiscsak kézenfekvő. Ebből indul ki jelen mű is.

Aligha kell külön rámutatni, hogy ez a könyv nem Napóleonéletrajz. Akárcsak egyetemes történeti sorozatunk többi kötete, nemcsak a franciák és a császár uralmának alávetett többi nép kollektív életének lényegi vonásaira igyekszik fényt deríteni, hanem azoknak az erőknek a működésére is, amelyeket nem sikerült leigáznia, nemkülönben az uralmától megmenekült nemzetek sajátos jellemzőire. Anglia és az Egyesült Államok tovább ápolta liberális hagyományait; a kapitalizmus tovább fejlődött, s a szüntelenül erősödő burzsoázia felkészült a politikai hatalom teljes megszerzésére; a szellemi élet haladt a maga útján, és irányát Napóleon nem másíthatta meg; a nemzetek szembeszegültek azzal a világbirodalommal, amelynek alapjait lerakta; a romantika hatása alatt, főleg Németországban, új gondolkodás-, érzés- és cselekvés- módok erjedtek; Latin-Amerika kivívta függetlenségét; a nagy konfliktus következményei negatív értelemben még a Távol-Kelet életére is kihatottak, mert Európa sokkal hamarabb megostromolta volna ezt a világot, ha erőit nem köti le a belháború. A XIX. század oly mozgékony és változatos arculata már átviláglott ama látszólagos egyöntetűség alól, amelyet Napóleon zsenije szeretett volna ráerőszakolni. Mindazonáltal ebben a periódusban, amely különben igen rövid volt, szinte semmi sem állta a császár útját: ő irányította a történelmet. így hát nincs abban semmi különös, ha ez a kötet az ő nevét viseli.

Első rész

A FORRADALOM ÖRÖKSÉGE

Az ancien régime és a forradalom konfliktusa

A tízesztendős fejlődési folyamat és főként a háború nagymértékben módosította a forradalom menetét. Európa arculata is jelentősen megváltozott: egyensúlyának megrendítéséhez Francia- ország is hozzájárult azzal, hogy határait kiterjesztette a „természetes határokig”. Az örökség, amelyet Bonaparte átvett, sok tekintetben megszabta politikáját. Nem árt ezt az örökséget alaposabban szemügyre vennünk, még ha nem értünk is egyet Albert Sorellel, s nem fogadjuk el, hogy Franciaország új ura inkább a számára rendelt végzetnek engedelmeskedett, mintsem maga irányította sorsát.

Az örökség legjellegzetesebb vonása a forradalom és Európa közti, kezdettől fogva meglevő konfliktus. Mindenekelőtt társadalmi konfliktusról van szó: a kiváltságosok és a harmadik rend többi része által is támogatott burzsoázia szembenállásáról; politikai konfliktusról is, mert a francia királyok önkényuralmát is elvetették, az uralkodók pedig az arisztokrácia védelmezésével kitették magukat a veszélynek, hogy vele együtt pusztulnak el; végül szellemi konfliktusról is van szó, lévén a forradalom a karteziánus racionalizmus szülötte, s ennek a racionalizmusnak könyörtelen kritikája söpörte el azt a titokzatos és hagyományos szellemet, amely a közhit szerint az *ancien régime* alapját alkotta. *A* hegemóniára törő hatalmak konfliktusai hiába homályosították el ezeket az ellentéteket, a kortársak tudatából nem tudták kitörölni. A napóleoni korszak történetén ezek a leküzdhetetlen ellentétek uralkodnak.

1. A TÁRSADALMI ÉS POLITIKAI KONFLIKTUS

Thermidor 9-e óta nyilvánvaló volt a forradalom apálya. A köztársaság III. évében elfogadott alkotmány egy olyan burzsoáziát juttatott hatalomra, amely őszinte híve volt ugyan az új rendnek, de ellenséges a demokrácia iránt, amelyet azonosnak tekintett a jakobinus kísérlettel. Mme de Staëllal és az ideológusokkal az élén, az angliainál korszerűbb, de alapjában ahhoz hasonló oligarchikus rendszerről ábrándozott, amelyben a gazdagok érdekei és a szellem embereinek elképzelései kiegyensúlyozzák egymást. Mindenesetre a burzsoázia fokozatosan megsemmisítette mindazt, amit a hegypártiak elértek, és nem kímélte az alkotmányozó gyűlés vívmányait sem. Megszüntették a családi bíróságokat és a döntőbíráskodást, visszaállították az adósok bebörtönzésének intézményét és a törvényszéki jegyzők hatáskörét; a II. évben hozott örökösödési törvények visszamenőleges érvénye megszűnt, és hevesen támadták a házasságon kívül született gyermekek számára biztosított jogokat. A nemzeti javak eladásából már csak a gazdagoknak volt hasznuk. A VII. évben az elzálogosított birtokok haszonélvezőit megajándékozták a birtokok tulajdonjogával; a községi javak közös használatát felfüggesztették, és arra törekedtek, hogy újból kiűzzék a parasztokat az 1789 óta szabadon használt erdőkből.

De mennyiben érintette ez az európai arisztokráciát? A forradalom hiába vált burzsoává: ettől még változatlanul a polgári egyenlőség forradalma maradt. Ahová seregei benyomultak - Belgiumban és a Rajna-vidéken, Hollandiában és Svájcban -, hozzálátott a régi rendszer felszámolásához; a pápa fogoly volt; az orániai herceg, a Rajna-vidéki választófejedelmek és a svájci patríciusok elmenekültek; csak Szuvorov győzelmei hódították vissza Itáliát, és ültették ismét trónjukra a törvényes uralkodókat. A Francia- országgal szomszédos államokban szép csöndesen folytatódott a felforgató eszmék beszivárgása, nem is annyira az írók és újságírók jóvoltából - akiket szinte kivétel nélkül elbátortalanítottak a terror túlkapásai, vagy hallgatásra kényszerítettek -, hanem inkább annak következtében, hogy élőszóval híre járt a francia parasztok felszabadításának és a sans-culotte-ok győzelmeinek. Mindenütt akadtak olyanok, akik hajlandók voltak összeszűrni a levet a franciákkal, mint például Dél-Németországban; Poroszországban egyre gyakrabban tagadták meg a robotot és a járandóságokat; elterjedt a hír, hogy a király el fogja törölni őket, s amikor III. Frigyes Vilmos trónra lépett, kérvényekkel halmozták el. Az óceánon túl Narino lefordította Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát, és az Egyesült Államokban Washington környezete azzal gyanúsította Jeffersont és a republikánusokat, hogy megfertőzte őket az egyenlőség ragálya.

A megrémült arisztokrácia - még a hatalmas whig családok is - mindenütt a trón köré tömörült; a kormányok mindenütt erélyesen léptek fel. Az I. Pál könyörtelen önkényuralma alatt görnyedező Oroszországtól eltekintve, a pálma Ausztriának jutott, ahol ekkor Colloredo már hozzálátott annak a maradi rendőrállamnak a kiépítéséhez, amelynek később Metternich vállalta az apaságát. Poroszországban Wöllnert, aki II. Frigyes Vilmos haláláig ugyanilyen rendszert igyekezett bevezetni, csak nemrég mentették fel állásából. Az ateizmussal vádolt Fichtének, akit cserben hagyott a weimari herceg, 1799-ben le kellett mondani jénai katedrájáról. Angliában, ahol 1794 óta fel volt függesztve a *habeas corpus,* betiltották a „lázító” egyesületeket és kiadványokat; 1799-ben Pitt bejelentésre kötelezte a nyomdászokat, és az illegális társaságok tagjait hétévi száműzetéssel sújtotta. Az amerikai föderalisták - kihasználva, hogy szakítottak a direktóriummal - megszavazták a francia demokraták ellen irányuló *Alien Billt*, valamint az egyesületek és újságok elleni *Sedition Actet.* Latin-Amerikában a szabadságnak már vértanúi is voltak. A „jakobinusoktól” való félelem nem volt ugyan teljességgel alaptalan, de mindenesetre túlzott volt. Franciaország kevés számú csodálója - Kant, Fichte vagy a fiatal Hegel, aki bírálni próbálta a berni patríciusokat és a württembergi oligarchiát - gondosan hangsúlyozta, hogy csupán törvényes kereteken belüli, békés fejlődésre törekszik. Önként egyetlen ország sem utánozta Franciaországot; a forradalmi eszméket hadseregei terjesztették.

Bármilyen élénk volt is a reakció, nem lehet azt állítani, hogy minden reformot elítéltek. A felvilágosult abszolutizmus megmutatta, hogy bizonyos reformok összeegyeztethetők az abszolút monarchiával és az arisztokratikus társadalmi renddel. Az *ancien régime* kormányai elismerték, hogy az alkotmányozó gyűlés vívmányaiból nem minden megvetendő, és irigyelték Franciaországot a közigazgatás egységének megvalósítása és az adózási kiváltságok megszüntetése miatt. Anglia példája egyébként is ékesen bizonyította a kontinens mezőgazdasági országai előtt, milyen előnyökkel jár az *enclosure* (bekerítés (angolul). Azt az eljárást jelenti, amelynek során a földeket elkülönözték, a közös haszonvételeket megszüntették, az egyéni tulajdonokat egy tagban kimérték és bekerítették), és milyen hátrányokkal a jobbágyság. Ennek ellenére csak Németországban - éspedig Bajorországban és Poroszországban - volt előkészületben olyan megújulás, amely a nyugati hatásokat egyesítette a nemzeti hagyományokkal.

A felvilágosodás - noha az irodalmároknál hitelét vesztette - a burzsoáziára és a köztisztviselőkre továbbra is hatott: Montgelas, aki éppen akkoriban jutott hatalomra Bajorországban, a felvilágosodás egyik tanítványa volt, és Berlinben a császári követ keserűen állapította meg: a közigazgatás szemére veti Franciaország ellenségeinek, hogy „száműzni akarják a földről az Esz uralmát”, amelynek Poroszország a nagyságát köszönheti. A magas rangú porosz közhivatalnokokban, akik testületekbe szerveződtek, és valójában kooptálás útján egészítették ki soraikat, élt a testületi szellem, és elégedetlenül nézték, hogy királyaik egyre jobban kiterjesztik a „kabinet” hatáskörét, mindenről „kamarillájukkal” döntenek, és maguknak tartják fenn Szilézia, valamint a lengyel tartományok igazgatását, aminek különben II. Frigyes Vilmos uralkodása idején katasztrofális következményei voltak. E magas rangú közhivatalnokok szívesen alárendelték volna az uralkodót a törvénynek, s amikor Carmer 1794-ben megfogalmazta a Frigyes-féle törvény- könyvet, belevette az egyéni szabadságot, a bírák elmozdíthatatlanságát és a vallási türelmet. Azzal is tisztában voltak, hogy Frigyes állama jobbágysorban élő parasztjaival és egymástól vámsorompókkal elválasztott tartományaival - amelyek autonóm nemzeteknek tartják magukat, és féltékenyek külön intézményeikre - nem alkot nemzetet. Végül, akárcsak a Baltikum valamennyi part menti országa, Poroszország is nagy gabona- és textilexportáló országgá fejlődött egy negyedszázada, és a felvilágosult elmék figyelemmel kísérték Dánia példáját, ahol bevezették az angol mezőgazdasági módszereket, amelyeket egy szász agronómus, Thaer ismertetett meg széles körben. Ugyanilyen érdeklődést tanúsítottak Adam Smith liberális közgazdasági elmélete iránt, amelyet Hamburgban Busch, Bécsben Watteroth és a leglelkesebben Königsbergben Kraus tanított. Smith elmélete igen nagy hatást gyakorolt Schönre és Schrötterre, az állam két kiemelkedő tisztviselőjére. Azok a hivatalnokok hajlottak leginkább az újításokra, akiket Poroszország Nyugat-Németországból vagy külföldről vonzott magához: a frankóniai Altenstein, a hannoveri Hardenberg, Ansbach és Bayreuth kormányzója, a Dániából jött Struensee, és főleg Stein, a Rajna-vidéki *Ritterschaft* (jómódú köznemesség) ivadéka, aki - mielőtt 1804-ben belepett a kormányba - Kleve és Marck tartományokat igazgatta, ahol a „porosz rendszert”

sohasem vezették be.

Ez még nem minden. Amikor elgondolkoztak Franciaország példáján, miként Stein tette, bármit mondtak is erről, az említettek közül jó néhányan ráeszméltek, hogy a kormány a nemzetnek a törvények és az adó megszavazásába való bekapcsolásával éppúgy megnövelheti erejét és tekintélyét, mint a közigazgatásba való bevonásával. Mivel azonban csak a nemeseket és a gazdag polgárokat tekintették nemzetnek, inkább Angliára fordították figyelmüket. Úgy látták, hogy ott Pitt jóvoltából sikerült összeegyeztetni a királyi előjogokat az alkotmányossággal, a pártok versengését a rend fenntartásával és a kormány stabilitásával, a nemesség vezető szerepét a burzsoázia törekvéseivel, az arisztokrácia érdekeit a nemzetéivel. Pitt nem bántotta a lordokat, akiknek megbízható választókerületei többséget biztosítottak számára; de nem voltak nemesi előítéletei sem, és a kilencvenöt főrend között, akiket ő nevezett ki, akadtak új emberek is, bankárok és nagykereskedők ; ez utóbbiak azzal, hogy felfrissítették az arisztokráciát, hozzásegítették, hogy vagyonos és cselekvőképes maradjon. Hála Burke-nek, a kiegyensúlyozottság és bölcsesség e csodája számos bámulót szerzett magának a forradalom ellenségei között, főleg, ha polgári származásúak és protestánsok voltak, mint Mallet du Pan és d'Ivernois. Még a francia emigránsok közt is akadtak ilyenek. Németországban természetesen még többen voltak a Hanza- városokban és Hannoverben, ahol meghódították a göttingeni egyetemet. Rehberg és Brandes ismertették meg ezeket az eszméket Steinnel, aki rájuk építette politikai elgondolásait. Megtaláljuk ezeknek az eszméknek a nyomát Wilhelm von Humboldt individualizmusában is, aki az államnak csak a rendőrséget és a hadsereget hagyta volna meg, s a többi területet - az angol kormány példájára - az állampolgárok önkéntes tevékenységére bízta volna, ami - Humboldt szerint - azt jelentette, hogy úgyszólván az egész társadalmi élet az arisztokrácia védnöksége alá kerül.

A kiváltságosok nagy többsége legalább annyira gyűlölte ezeket a reformereket, mint a „jakobinusokat”, és tiltakozásuk láttán az uralkodók habozni kezdtek, vagy meghátráltak. Maga Pitt szolgáltatta nekik a példát: nem tagadta ugyan meg egykori terveit, csak későbbre halasztotta őket. Ausztriában II. Józsefnek a jobbágyok helyzetét szabályozó reformjait Lipót felfüggesztette. 1798-ban pedig Lipót utódja végül is fenntartotta a járandóságokat és a robotot. Livóniában I. Pál beérte annyival, hogy bizonyos könny ítéseket erőszakolt ki a diétától a jobbágyság számára; megbízottja, Kiszeljov sem ment tovább a dunai fejedelemségekben. Porosz- országban a junkerek már II. Frigyes Vilmost rákényszerítették a Frigyes-féle törvénykönyv revíziójára. III. Frigyes Vilmos, aki 1798-ban az adózási kiváltságok megszüntetését tervezte, hamarosan lemondott tervéről. Igaz, hogy saját nagy kiterjedésű birtokain elszántan folytatta a parasztok felszabadítását és az agrárreformot, de a földesúri birtokokra nem merte kiterjeszteni vállalkozását. A nemesség továbbra is megőrizte a legmagasabb tisztségek és rangok monopóliumát; 1800-ban a hat-hétezer tiszt közül csak 695 volt nem nemesi származású. Még Stein is csak technikai reformokat tudott elérni a pénzügyek területén, s még a belső vámokat sem sikerült megszüntetnie.

Franciaországon kívül tehát a reformerek majdnem ugyanolyan tehetetlenek voltak, mint a „jakobinusok”. Napóleon uralma, illetőleg hadseregeinek lökése fiatalítja majd meg a régi világot. Franciaország mindig is fekete bárány maradt a királyok és az európai arisztokrácia szemében. „Nem békülök és soha nem is fogok megbékülni a franciákkal”, írja Mária Karolina nápolyi királyné; „mindig nővérem és a királyi család gyilkosait és a monarchiák esküdt ellenségeit fogom látni bennük”. Stolberg elítélően nyilatkozik a „nyugati hunokról”, és Nelson, aki pedig nem volt „előkelő születésű”, csak megvetéssel tud beszélni a „French vilain”- ekről („francia bugrisok”). A konzulátus és a császárság konzervatív irányú fejlődése mindig csak látszatra puhította meg őket. A franciák elleni koalíciókat a részt vevő államok érdekeivel szokták magyarázni, és az egész drámát az egyensúly, vagy ahogy Pitt mondogatta, a biztonság kérdésére vezetik vissza. Nem is indokolatlanul, mert akármilyen csapást akartak is mérni a franciákra, ez sohasem gátolta az uralkodókat abban, hogy tárgyaljanak velük, ha a maguk szempontjából hasznosnak látták; de azért titokban mindig ellenséges érzelmekkel viseltettek irántuk, és környezetük állandón kérkedett a franciákkal szemben táplált gyűlöletével: olyan nem mérhető tényező ez, amelyet nem szabad figyelmen kívül hagyni. Még a toryk is, akik nyilvánosan tagadták, hogy a saját kedvük szerinti kormányt szeretnének Franciaországra kényszeríteni, csak azért szánták rá erre magukat, hogy a whigeket megnyerjék. Grenville kimutatta igazi gondolatait, amikor 1795. december 22-én a

békefeltételek közé bevette az emigránsok amnesztiáját és javaik visszaszolgáltatását, 1800 januárjában pedig a monarchia visszaállítását; a nemes lord csak kelletlenül tudott rágondolni, hogy kénytelen lesz a republikánusokkal tárgyalni, akiket képtelen volt gentlemaneknek tekinteni, és később maga Pitt sem találja majd szívderítőnek a gondolatot, hogy elviseljen valakit, akit 1800. február 3-án „az utolsó kalandornak” nevezett „a forradalmak szerencsejátékában”.

2. AZ ESZMÉK KONFLIKTUSA

A politikai és társadalmi reakció természetesen az eszmék világában is kifejeződött. Ismét divatba jött a tekintély meg a hagyomány, s mind több író és újságíró magasztalta az egekig, részint meggyőződésből, részint érdekből - a kormányok nagyra becsülték ugyanis a propaganda jelentőségét, és áldoztak is rá némi pénzt. Fontos szerepet játszottak közöttük a francia és genfi emigránsok: Rivarol, Barruel abbé, d’Ivernois és Mallet du Pan; Angliában Canning lépett sorompóba *Anti-Jacobin* című művével. A leggyakrabban a franciaországi eseményeket használták fel a lakosság megrémítésére. Barruel változatlan sikerrel elevenítette fel Hoffmann vádjait az illuminátusok és a szabadkőművesek ellen. Egyesek azonban becsületbeli kérdést csináltak abból, hogy magasabb szintre emeljék a vitát, s a racionalista kritikával szemben újból megvédjék a hagyományos eszméket.

A vállalkozás nem volt eredeti, hiszen már a XVIII. században az angol empirizmus, amely Flume-mal és még inkább Benthamel konzervatívvá vált, helyre akarta állítani a tekintélyt és az erkölcsi konvenciókat: azt állította, hogy az ész - ugyanúgy, ahogy a megfigyelés és a tapasztalat útján megkeresi a fizikai világ törvényeit, hogy hozzájuk igazodva kormányozhassa azt - a társadalmi életet megfigyelve konstatálja, hogy a megszokott intézmények - mint azt maradandóságuk ténye bizonyítja - összhangban állnak a „dolgok természetével”. Burke-nél ez a pragmatizmus az orvostudománytól kölcsönzött társadalmi vitaiizmussal keveredett, ahogy azt Franciaországban is tanította a montpellier-i iskola a XVIII. században, s a direktórium idején Bichat. Az élőlényt valamiféle spontán és fokozatos sarjadás gyümölcsének tekintették, amely egy irracionális erőnek köszönhető, s ezt az erőt nevezték életnek; ehhez hasonlóan Burke úgy beszélt a társadalomról, mint valami növényről vagy állatról, amelynek az egyén csupán egyik szerve, s a társadalmi tekintély az egyén létezésének egyik feltétele, amelyet éppúgy nem tagadhat meg, mint testi szükségleteit. Angliából ez a tapasztalati racionalizmus - valamiféle miszticizmussal keveredve, amely kapcsolatba hozta a romanticizmussal - eljutott Németországba, s átitatta Rehberget és Brandest. Állítólag Gentz - aki 1793-ban lefordította Burke *Reflexions* című művét -, sőt Metternich is ebből merítette politikai filozófiáját.

Elég közel áll ehhez a tapasztalati racionalizmushoz Bonald és Joseph de Maistre is. Az előbbi 1796-ban adta ki *Tbéorie du pouvoir politique et religieux* című művét, az utóbbi pedig a *Considérations sur la France-ot.* Ők is alárendelik az egyént a társadalomnak, és Bonald gyakran hivatkozik a dolgok természetére. De az életerő működését a gondviselés tevékenységével helyettesítik. Az abszolút igazságokat hirdető és ellentmondást nem tűrő Bonald szerint - aki ráadásul legalább annyira becsben tartja a royalista tradíciót, mint a katolicizmust - azok a keretek, amelyeket Isten a társadalom számára megszabott, megváltoztathatatlanok. Joseph de Maistre szerint, akinek van történelmi érzéke, és jó ultramontán lévén meglehetősen közömbös a mulandó kormányzási forma iránt, a Teremtő pusztán arra szorítkozik, hogy a bölcsessége által sugallt végtelenül gyöngéd beavatkozással konzerválja a társadalmat, s ez előtt a tény előtt fejet kell hajtanunk.

Még a politikai gazdaságtan is szerette volna néha letörni az ész fölfuvalkodottságát. Malthus kora Angliájában végzett vizsgálódásai alapján kijelentette, hogy az emberiség szüntelen előrehaladása puszta lázálom; a népesség ugyanis a technika erőfeszítése ellenére sokkal gyorsabban szaporodik, mint a létfenntartási cikkek. Minden társadalmi javulás elősegíti az emberiség számának növekedését, s csak súlyosbítja a helyzetet. Az egyensúlyt a betegség, a bűn, a nyomor és a háború állítja helyre. Malthus szabadelvű volt, s talált egy kibúvót: azt ajánlotta a szegényeknek, hogy ítéljék magukat nemi önmegtartóztatásra. A hagyomány hívei azonban kivétel nélkül úgy vélték, hogy Malthus végzetes csapást mért Condorcet és Godwin reményeire.

Ezenkívül a forradalmat a racionalizmussal azonosítva, késlekedés nélkül ellene fordították a legfélelmetesebb ellenséget, amellyel az utóbbi valaha is találkozott: azt az értelem elsőbbsége iránt ellenséges mozgalmat, amely - miután megihlette Rousseau-t

és a *Sturm und Drangot* - a század utolsó éveiben teljesedett ki abban, amit a német romanticizmus első szakaszának szoktak nevezni.
A kartéziánus racionalizmus azt ígérte a szellemnek, hogy megfejti a világegyetem titkát, és azt ajánlotta, hogy védje meg szabadságát az ösztön és az érzelem ellen, mert mindkettő az atomisztikus mechanizmusnak alávetett anyag birodalmába tartozik; az erőfeszítés filozófiája volt ez, amelyben a tudás és a boldogság az erőfeszítés jutalma volt. Mindig akadnak misztikusok, akik a titok megismerését az isteni kegy valamiféle sugallatától várják; fegyelmezetlenek, akik a boldogságot a szerencsétől remélik, vagy éppen a kockázatban lelik élvezetüket; művészek, akik a képzeletet és a fantáziát becsülik többre. Így aztán a nemzedékek váltakozása során egy új nemzedék, amely egyébként is szükségét érezte, hogy valami újat találjon, és így kivívja helyét a nap alatt, rehabilitálta az érzelmet, és olyan metafizikával kísérletezett, amely képessé teszi arra, hogy intuíció révén érje el a tökéletességet, és tagadja, hogy ezt az ész is meg tudja közelíteni. Akadtak filozófusok is, akik csatlakoztak e nézethez. Közülük Kant lerombolta a kartéziánus metafizikát, s utána egy másikat épített fel az erkölcsi érzékre, erre a végeredményben isteni intuícióra alapozva.

Másfelől a miszticizmus, amelyet a racionalizmus sohasem fojtott el, a század végén rendkívül népszerű lett. Swedenborg, Pasqualis és Saint-Martin okkultizmusa révén vulgarizálódott, és beszivárgott a szabadkőművességbe és az illuminizmusba; azt állította, hogy a tudományos elméletekre és felfedezésekre támaszkodik; az orvos-tudománytól kölcsönvette a vitaiizmust; a fizikától az ugyancsak irracionális erőnek tekintett delejességet; Mesmer kúrája, akárcsak a holdkórosság, eksztázisszerű öntudatlanságba juttatta a szellemet, ahol érintkezésbe lépett a természetfölötti világgal. Még a katolicizmus sem tudta megóvni a csábítástól olyan hívét, mint Joseph de Maistre.

Mindamellett egy ilyen mozgalom hatókörét nem adnánk vissza, ha csak ideológiájával vetnénk számot, s nem néznénk meg élharcosainak vérmérsékletét és társadalmi helyzetét. Többségük képtelen alkalmazkodni a környezetéhez vagy még nem sikerült alkalmazkodnia hozzá: betegek vagy ingatag jellemek, akiket tehetetlenségük búskomorságra, sőt öngyilkosságra késztet; függetlenségre és élvezetekre vágyó fiatalok, akiket felingerel a társadalmi kényszer; mások karriert szeretnének csinálni, és a rang, a vagyon vagy a szentesített hírnév privilégiumaiba ütköznek; nem meglepő, hogy vonzódtak az igazságtalanságokat megtorló „haramiához”, és érett kort vagy sikert érve el, sokuk bölcsebbé vált. „Romantikusok” mindig voltak; de a XVIII. században elszaporodtak, mert a burzsoázia felemelkedése felbomlasztotta a társadalmi kereteket, és egyre több tehetséges, de szegény fiatalember jött indulatba vagy keseredett el.

Az irodalom és a művészet többé-kevésbé a racionalizmusellenes reakció hatása alá került. A franciák az ész nevében olyan szabályokat kényszerítettek a művészetekre, amelyeknek zsarnoksága szűkre szabta az invenció területét; műveiket mindenütt mintaképül állították, és a függetlenek, főleg Németországban, könnyűszerrel bebizonyították erről a „klasszikus” művészetről, hogy idegen import. Az irodalom és művészet területén az individualista fegyelmezetlenségnek már csak azért is sikere volt, mert kisebb kockázattal járt, és hírnévvel kecsegtetett. Mindenütt az újat keresték: a természetben, a kevésbé ismert országokban, Keleten, Kínában, Amerikában, a feledésbe merült múlt alkotásaiban. Az angolok és a skótok lelkesen fogadták Osszián állítólagos költeményeit, a franciáknál divatba jött a „trubadúr-költészet”; Shakespeare-rel igazolták a hármas egység és a műfajok megkülönböztetése ellen intézett támadásokat. Hogy a XVII. század esztétikáját megtagadhassák, visszanyúltak egészen a hellenizmusig, amelyet kezdtek felfedezni. A kevésbé rugalmas képzőművészetek nem egyenjogúsították magukat ennyire: a század végén - hála David és Canova zsenijének - újból diadalmaskodott a klasszikus inspiráció, amely az ókorban és az itáliai reneszánszban kereste forrásait. Viszont rendkívül serkentően hatott az új szellemre a hangszeres zene fejlődése. E korszerű művészet csak saját szabályaihoz igazodott, s pár excellence romantikus volt, hiszen ábrázolás helyett csak sugalmaz, s főként az érzelmekre és az érzékiségre igyekszik hatni.
A forradalmi megrázkódtatás több szempontból is kedvezett e megújulásnak. Felszabadította az egyént, és hadat üzent minden hagyománynak, kikiáltotta a sajtó és a színház szabadságát, megszüntette a klasszikus szabályok fenntartására ügyelő kiváltságos testületeket; a végsőkig fokozta a szenvedélyeket, számtalan borzasztó fordulata sokakat megzavart, s ezek betegesen megkedvelték a bizonytalant és a borzalmast, mint ezt Anne Radcliffe regényeinek sikere bizonyítja; a sok

szerencsétlenség látványával felélesztette a tragikum iránti érzéket, azt az életérzést, hogy az ember harcban áll a természet és a végzet ellenséges erőivel. Egyébként az áramlat nem mindenütt váltott ki azonos hatást.

A déli országokat egyelőre egyáltalán nem érintette. Még Angliában és Franciaországban sem ért el nagy előrehaladást. Az angoloknál Cowper és a *lakistá*nak nevezett költői iskola (Tó-iskola) fellépése ellenére a klasszikus Hayley volt divatban 1800 körül, Crabbe pedig továbbra is hű maradt az illedelmes és mérsékelt realizmushoz. Franciaországban a forradalmi lelkesedés nyomán szónoklatok és dalok születtek, de sem a színház, sem a költészet, sem a regény nem újult meg. Ennek valószínűleg politikai és társadalmi okai vannak: az ifjúság mindkét országban más működési területet talált magának, nem elmélkedéssel és művészettel foglalkozott. Angliában az üzlet és a parlamenti karrier vonzották; a Franciaország elleni harc egyre inkább megerősítette a konformizmust: Wordsworth, Coleridge és Southey végül is meghátráltak kiközösítésük előtt. Franciaországban az ifjúság a forradalom szolgálatába állt vagy emigrált; 1815-ig a háború izgatta fantáziáját, gazdagság és dicsőség utáni vágyát. Napóleon romantikus költő, aki a tettek emberévé vált, és nem Chateaubriand-on múlott, hogy ő nem ment át ugyanezen az átalakuláson.

Németországban, amely még mindig középkori páncéljába volt zárva, másként zajlott le a folyamat. A lelkes, de puha Friedrich Schlegel Vergniaud-típusú egyéniség, aki nem ismerte volna ki magát a forradalomban; a háború sem vonzotta: a német hazafiság- nak nem lévén még politikai jellege, a háború a hadviselő fejedelmek és nemesek ügye volt. A két német költőóriás, Goethe és Schiller, viharos ifjúság után alkalmazkodóvá vált: az előbbi Károly Ágost minisztere lett Weimarban, az utóbbi egyetemi tanár Jénában. Azt állították, hogy a görög ókor tanulmányozása alapján feltárták, hogyan kerülhetnek összhangba a lét ellentétes tendenciái a művészetben, s miként egyeztethető össze az életerő lendülete és a szenvedély az ésszel. Ez az új humanizmus - amely azt ajánlotta az egyénnek, hogy szigetelődjék el, és fejlessze szellemét a maga „totalitásában”, filozófiaikig pedig a panteizmus felé hajlott - egy darabig erős vonzerőt gyakorolt: lelkesen olvasták a *Wilhelm Meistert* (1794 -1796), a *Wallenstein-* trilógiát (1798-1799) és az *Ének a harangról* című költeményt (1799). Wilhelm von Humboldt csatlakozott a klasszicizmushoz, és Hörderlin sem kerülte el a hatását.

E vonzerő azonban rövid ideig tartott, és ez nem véletlen. A miszticizmusnak egyetlen országban sem volt ekkora befolyása. A miszticizmus a lutheranizmus lényege, és a pietizmus, valamint a morva testvérek révén összefüggés van Böhme, a XVII. századbeli teozófus varga és a romantikusok közt; olyan tudósok olvasták Böhmét, mint Werner, Ritter és Baader, és pozitív ismereteiknek a legmeglepőbb szimbolikus értelmezéseket adták. Kant után az intuicionizmus mind nagyobb teret hódított a német filozófiában, és végül a transzcendentális idealizmushoz vezetett. Fichte 1794- ben megjelent *Grundlage der gesammten Wissenschaftslehre* című művében szellemi látomás révén az Ént mint az egyetlen valóságot ragadta meg, amely tiszta tevékenység, és létrehozza a nem- Ént, hogy elnyelésére törekedve cselekvési okot teremtsen magának. Később Schelling saját létet tulajdonított a nem-Énnek, de továbbra is teljesen szelleminek tekintette; a természet és az Én az Abszolútum két oldalává vált, amelynek öntudatlan egységét a gondolkodás felbontja, ezt az egységet azonban a művész zsenije az intuíció segítségével meg tudja ragadni, és műveiben ki tudja fejezni. Végül is a zene Németországban páratlan fényben tündökölt: Haydn művészete - aki akkoriban alkotta meg főműveit, az *Évszakokat* és a *Teremtést* - még a XVIII. század mosolygó és bizakodó optimizmusát sugározta, de Beethoven első szonátáinak némelyike már a tragikus életérzésből táplálkozott.

A század még nem ért véget, amikor egy Goethétől és még inkább Schillertől elszakadt csoport jelszavául választotta és divatra juttatta a *romantiká*t és a *romanticizmus*t. 1798-ban Friedrich Schlegel - bátyja, August közreműködésével - *Athenáum* címmel folyóiratot indított Berlinben, mely három évig jelent meg. 1798-ban Drezdában s 1799-ben Jénában - ahol August tanított - összetalálkoztak Novalisszal (igazi nevén Hardenberg báróval), Schellinggel, valamint Tieckkel, aki éppen akkor adta ki korán elhunyt barátja, Wackenroder *Herzensergiessmgen eines kustliebenden Kloslerbruders* című, hátrahagyott művét. Megpróbálkoztak egy filozófiát teremteni - Friedrich Schlegel fel is használta 1804-ben tartott irodalmi előadássorozatában -, ez a filozófia azonban sose öltött összefüggő, rendszerezett formát. A klasszikusok tanítványai lévén, először az életerő alkotásainak kiapadhatatlan és örökké változó áradataként fogták fel a világot; később a

tudósok és Schelling hatására belevitték az „egyetemes vonzódás” fogalmát, amely például a kémiai affinitásban, a mágnességben és az emberi szeretetben nyilvánul meg; miután Schleiermacher vallásos ömlengéseinek hatása is elérte őket, végül is kölcsönvették Böhmétől a *centrumnak* mint a világszellemnek és isteni elvnek az eszméjét. Mindenesetre csak a zseniális művész lép kapcsolatba - az intuíció vagy éppen az álom és a mágia segítségével - az igazi valósággal: ez a rejtelmes élmény benne alakul át művészi alkotássá. A költő náluk pap, s e filozófia a csoda filozófiája. Sajnos, nem állítható, hogy a csoda valóban bekövetkezett: a romantikusok nem hagytak nagy műveket maguk után: a legsikerültebbek Novalis művei, főleg a *Himnuszok éjszakához* (1798-1799).

A romantikusok ennek ellenére termékenyítő eszméket terjesztettek: e tekintetben fontos szerepük volt August Schlegel 1801-től 1804-ig Berlinben tartott előadásainak, amelyekben meghatározta a romanticizmust: e meghatározás szerint a művészet egy nemzet életének legmagasabb rendű kifejeződése, a nemzeti lélek szimbóluma. A történetírás ebből azt a tanulságot vonta le, hogy nincs egyetemes szépség, és a művészeteket elsősorban azokkal a körülményekkel való összefüggéseikben kell tanulmányozni és értékelni, amelyek közt létrejöttek. A nemzetek viszont arra a következtetésre jutottak belőle, hogy teljes öntudatra ébredésükhöz semmi sem annyira fontos, mint múltjuk emlékeinek tanulmányozása. A romanticizmussal Németország, amely már a politikai és társadalmi megújulás küszöbén állt, egyúttal az európai gondolkodás egyik pólusává is vált. Franciaországra csak később hatott. De Angliára azonnal: Coleridge, aki már előzőleg felfedezte az intuíció erényeit, németországi utazása alkalmával kapcsolatba kerül a romantikus filozófiával, és át is itatódik vele.

A romanticizmus önmagában nem volt politikai elmélet. Mivel azonban a politika területén is az érzelmekre hagyatkozott, hívei ki voltak szolgáltatva a körülményeknek. A reakció diadalmaskodott, s nekik jövőjükre is gondolni kellett: késlekedés nélkül buzgó ellenforradalmárokká váltak. Egyébként a múltban fölfedezték a német-római császárságot és a pápaságot: Novalis 1799-től dicshimnuszokat zengett a középkort oly dicsővé tevő keresztény egységről; a katolicizmus meghatotta a romantikusokat szertartásaival és muzsikájával; ugyancsak Novalis himnuszt írt a Szent Szűzhöz. Ő maga megmaradt protestánsnak; mivel azonban Ausztria több állást tudott felkínálni, és erősebben ellenállt Napóleon csapásainak, barátai közül többen később a szolgálatába álltak, és katolikus hitre tértek.

Bármilyen érdekesek is ezek az eszmék, nem szabad eltúlozni a közvéleményre gyakorolt hatásukat. A forradalom ellenségeinek többségét nem filozófiai indítékok mozgatták, s ha ezeknek szükségét érezték, az egyházakhoz fordultak értük. A XVIII. század utolsó éveiben vallási reneszánsznak vagyunk a tanúi. Ezt a konzervatív pragmatizmus és az érzelmi intuicionizmus elősegítette, de magától jött létre. Az arisztokrácia - ugyanúgy, ahogy a trón körül tömörült - szolidárisnak érezte magát minden államvallással is, és természetesen Lucifert tartotta az első jakobinusnak; a nagy katasztrófák és a hosszú háborúk különben is mindig visszatérítik az oltárhoz a nyugtalan és reszkető tömegeket.

A katolicizmusnak nagy szüksége volt erre a visszatérésre, mert elsősorban ő szenvedett veszteségeket. Franciaország és az általa elfoglalt országok már csak „missziós területek” voltak; Németországban újabb katasztrófa fenyegetett, mert a bázeli és campoformiói békeszerződések előrevetítették az egyházi birtokok általános szekularizálásának árnyékát, és a protestánsok - még az ellenforradalmárok is - lelkesen készültek rá, hogy a „fekete sereget elkergetik a Rajna vidékéről”. Másfelől a felvilágosult abszolutizmus nem mondott le az egyház fölötti gyámságról; Németországban és Ausztriában az állami egyetemeken képezték ki a papságot, és a plébánost sokkal inkább tanítónak tekintették, mint papnak; Spanyolországban Saavedra és Urquijo, Godoy utódai, 1799-ben megtiltották, hogy bárki is a római kúriához fellebbezzen, és pénzszerzés céljából az egyházi javakra vetették a szemüket. VI. Pius nemrég halt meg a direktórium foglyaként, és Ausztria cseppet sem titkolta, hogy a pápai állam területén meg akar osztozni a Nápolyi Királysággal. Az egyházat ért csapások - ellenfelei várakozásával szemben - mégis a javára váltak, mert ismét biztosították számára a rokonszenvet. Anglia szívesen fogadta a száműzött francia papokat, és nekik köszönhette katolikus reneszánsza első csíráit. Tegyük hozzá még azt is, hogy Burke az írek kiengesztelése céljából minduntalan felvetette a javaslatot, hogy engedélyezzék számukra a vallásszabadságot. A németországi Münsterben, Fürstenberg

és Overbeg körül megalakult egy buzgó kis csoport, „a szent csaiád”, amelyben nagy szerepet játszott Galicin hercegné és Mme de Lafayette nővére, Montagu márkiné; 1800-ban Stolberg áttérése igen sokat ígérő jelenségnek látszott. Nagy reményeket fűztek I. Pálhoz is. Joseph de Maistre és Gruber atya rábeszélték, hogy követelje a jezsuita rend visszaállítását, és a cár pártfogásába vette a Máltai Lovagrendet is, amelynek nagymesterévé választották.

A protestantizmus számára, amelyet eddig a forradalom megkímélt, a vallási reneszánsz csak nyereséget jelentett. Németországban Schleiermacher 1799-ben megjelent, *Reden über die Religion* című műve felújította a protestánsok misztikus hitbuzgalmát, Wackenroder és a romantikusok pedig az esztétikai intuícióval fordultak a vallás felé. A holsteini Emkendorfban Reventlow hozott létre egy kegyes kört, amely a münsteri párja volt; áttérése előtt Stolberg is időzött itt, és még a katolikus Portalis is megfordult közöttük, aki a konkordátum után egyházügyi főigazgató lett. Angliában 1791-ben halt meg Wesley; azzal, hogy a laikus prédikátorok mellett létrehozta a hivatásosokból álló papi hierarchiát, a metodizmust közelebb vitte az államvalláshoz, ami 1797-ben a szektán belül az első szakadáshoz vezetett, de felszítva a nép körében a miszticizmust, a szekta mégis tovább folytatta hódítását. Igen nagy hatást gyakorolt az államegyházhoz nem tartozó protestáns felekezetekre, az ún. *dissentre*; a szekta módszereit átvéve fejlődött a baptista egyház, ugyanakkor Priestley és Price sociniánus és racionalista presbiterianizmusa hamarosan eltűnt. Még az anglikán egyházon belül is alakult egy lelkészekből álló kis csoport - Wilberforce volt köztük a legismertebb -, amely megpróbálta, egyébként eredménytelenül, új életre kelteni az egyházat. Az átalakított *dissent* már nem rokonszenvezett a forradalommal, s bár a néptömegekre gyakorolt konzervatív hatását eltúlozták, ez a hatás vitathatatlanul érvényesült.

Úgy tűnt, hogy Franciaország maradt a racionalizmus egyetlen védőbástyája, legalábbis abban a kritikai, a hagyománnyal és a kereszténységgel szemben ellenséges formájában, melyre itt tett szert a XVIII. században. Képviselői, Destutt de Tracy, Cabanis, Daunou, Volney befészkelték magukat az Akadémiára és a konvent által létrehozott fontos felsőoktatási intézményekbe; kezükben tartották - Ginguené révén - a *Décade philosophique* című folyóiratot; az ő tanítványaik oktattak a majdnem minden megyében megszervezett állami középiskolákban. Igaz, ez a racionalizmus fejlődött. Ha maradtak is még materialisták az - ahogy nevezték őket - „ideológusok” közt, a többség már nem törődött a metafizikával, csak a jelenségek érdekelték őket, s a természettudományok hatására a tapasztalati pozitivizmus felé haladtak. E tudományok valósággal tündököltek Franciaországban, és a forradalom előkelő helyet biztosított számukra az oktatásban. Destutt de Tracy és Cabanis azt tervezték, hogy létrehozzák a gondolkodás tudományát, azaz egy olyan pszichológiát, amelynek semmi köze a metafizikához, viszont szoros szálak fűzik a fiziológiához. A politikai gazdaságtan, amelyet Garnier és J.-B. Say képviselt, kevesebb joggal ugyan, de szintén a tapasztalati tudomány rangjára tartott igényt. Termékeny mozgalom volt ez, de csak jóval később lendült fel igazán. Ráadásul ez a pozitivizmus nagymértékben különbözött az angol empirizmustól, mert az enciklopédisták szelleme élt tovább benne; megtalálhatjuk ezt a szellemet Laplace *Systeme du monde*-jában, Lamarck- nál, aki a vitaiizmust támadta, és Dupuis könyvében, az *Origine de tous les cultes-ben.* A kormány és a republikánus burzsoázia egyébként hiába vált társadalmi szempontból konzervatívvá, a kereszténységgel szemben éppoly ellenséges maradt. Az alsó néposztályok körében nyilván csökkent a vallásosság, hiszen később, a konkordátum idején Consalvi azt írta, hogy „a nép nagyobb része közömbös”.

Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a filozófiai racionalizmust a XVIII. században távolról sem tette magáévá minden francia, és számos olyan író támadta, akinek tehetsége általában nem volt, de olvasója igen. A hagyomány híveinek eszük ágában sem volt feladni meggyőződésüket, sőt, a forradalom viharának sodrában az még erősebb gyökeret eresztett bennük; soraik megszaporodtak a régi burzsoázia egy részével, amelyet tönkretett az infláció, és megundorodott az új eszméktől. A szentimentális és misztikus intuicionizmus sem kímélte meg Franciaországot. Az okkultizmusnak is akadtak hívei, még 1800 körül is, főleg Lyonban, Willermoz környezetében, és Elzászban, ahol Oberlin az okkultizmust a német hatásokkal egyesítette. A szentimentális filozófia éppen Francia- országban találta meg legnevesebb és legnagyobb hatású élharcosát. Rousseau varázsa ugyanis semmit sem veszített erejéből; sőt, éppen azok igyekeztek a szentimentalizmusnak vezető helyet biztosítani az

irodalomban és a vallásban, akik Rousseau politikai elméleteit elutasították: nevezetes példa erre Chateaubriand. Végül, mint mindenütt másutt, egyesek a katolicizmus felé fordultak, akár az érzelmek révén, mint Joubert, akár konzervativizmusból, mint Fontanes, akár azért, hogy vigaszt leljenek benne, mint Bancal des Issarts, Mme Roland barátja. Bonapartének ez a társaság lesz majd egyik támasza pálfordulása idején, amikor megköti a konkordátumot, azok ellenére, akik hatalomra juttatták, sőt hadserege akarata ellenére.

A racionalizmusnak ilyenformán megvoltak a maga határai, ebben azonban az ellenforradalmi pragmatizmusnak nem volt szerepe, mert Bonald és de Maistre Franciaországon kívül megjelent művei éppúgy nem jutottak el az országba, mint ahogy a német eszmék sem. A romantikának Franciaországban nem volt filozófiája, még a klasszikus művészet formáit sem detronizálta; az északi irodalmakban csak kiaknázható témákat, festői elemeket vagy megható modort kerestek. Osszián divatban volt; Marie-Joseph Chénier átültette franciára; Arnault belőle merítette *Oscarját* és a *Chants galliques-ot*; Bonaparte éppúgy bolondult érte, mint akárki más. De Mme de Staël, aki 1800-ban először hasonlította össze az északi irodalmakat a déliekkel, azt tanácsolta a francia klasszicistáknak, hogy a melankólia és a szomorúság érzelmeinek kifejezését tanulják meg az északiaktól. A nemzet jó része közömbös maradt a filozófiai racionalizmus és a hagyomány harcában, és kétségtelenül ez a legfontosabb, amit figyelembe kell vennünk, ha meg akarjuk magyarázni Bonaparte sikerét. A nemzeti javak eladásából, a spekulációból és a hadiszállításokból megtollasodott újgazdagokból álló, teljesen műveletlen új burzsoázia nem sokat törődött azzal, amit Beugnot „az elvek betegségének" nevezett. A kormányon levő régi nemesek - Barras és Talleyrand, hírhedt közpénzsikkasztó és gyakorlott áruló mind a kettő - e tekintetben tüntetően cinikus megvetést tanúsítottak. A Mme Tallien, Mme Hamelin és Mme Récamier divatos szalonjait látogató előkelő társaságnak csak az élvezeteken járt az esze. S ami még súlyosabb: a zűrzavarok közepette felnőtt fiatalok nem sokat tudtak, és nem is izgatták magukat emiatt: realisták voltak, s csak karriert akartak csinálni; a háború megadta rá a lehetőséget, csupán bátorság kellett hozzá. Ezek a realisták azonban - noha Bonapartének szabad kezet adtak mindaddig, amíg győzött - egyáltalán nem óhajtották, hogy visszatérjen az *ancien régime;* az eszmék nem érdekelték őket, egyszerűen elfogadták a befejezett tényt, vagyis a forradalom művét, annál is inkább, mert több-kevesebb hasznot húztak belőle. Vagyis a nemzet többsége továbbra is ragaszkodott a forradalom művéhez, Franciaország és Európa között pedig továbbra is megmaradt a szakadék.

3. A NEMZETI ÉRZÉS ÉBREDÉSE

Az *ancien régime* és a forradalom konfliktusa, amely szembeállította egymással a társadalmi osztályokat, egyetemes jellegű volt, és kezdetben nem érintette a nemzeti érzéseket. A XVIII. században különben sem tulajdonítottak ezeknek nagy fontosságot. A fejedelmek és az arisztokrácia különböző csoportjai egyetlen kozmopolita uralkodó társaságot alkottak, s úgy osztották szét egymás közt a népeket, mint egy őrizetükre bízott nyájat, mit sem törődve azok egyéni sajátosságaival: csak államok léteztek, s nem nemzetek. A felvilágosodott burzsoázia tudatában volt ugyan, hogy az emberi fajtának vannak változatai; lényegében azonban mégis egységesnek és egységes civilizációra képesnek tartotta; a racionalizmus, bár laicizálta a kereszténység fogalmát, örökkévalóvá is tette. Amikor megkezdődött a forradalom, XVI. Lajos szolidaritásra hívta fel a királyokat, és az emigránsok az arisztokráciát. És nem is eredménytelenül. Burke 1790-től keresztes hadjáratra hívott fel, és Francis d'Ivernois 1800 körül még mindig ezt szorgalmazta. A forradalmárok szemében viszont minden ember testvér volt, és minden zsarnok ellenség. A küzdelem egészen 1815-ig megőrzött valamit ebből a jellegéből; Franciaországnak mindvégig voltak barátai külföldön, és ellenségeinek barátai Franciaországban.

Igaz, hogy lényegénél fogva a forradalom - felszólítva az embereket, hogy maguk kormányozzák önmagukat - életre hívta a nemzeteket. A forradalom hívei büszkén „hazafiaknak" nevezték magukat, és az ő szemükben Franciaország „a nemzet" volt. De hajnalán a forradalom meg volt győződve arról, hogy evangéliumát mindenki elfogadja, és így a civilizáció meg fogja őrizni egyetemes jellegét, s eszébe sem jutott, hogy a nemzetek ellenségeivé válhatnak: a zsarnokok vezették háborúba őket; a demokrácia visszaadja nekik a békét és a testvériséget. És megfordítva, a fejedelmek és az arisztokraták mindvégig ellenségesen viseltettek a nemzet eszméjével szemben, mert

úgy tűnt, hogy szorosan összefügg a nép szuverenitásával és a polgári egyenlőséggel: „Nation, das klingt jakobinisch.” („Nemzet - ennek jakobinus hangzása van.”) Németalföldön a nemesség és a papság inkább ismét Ausztria igájába hajtotta a fejét, mintsem hogy kiváltságait elveszítse; hasonló aggodalmak gyengítették Lengyelországban a nemzeti ellenállást; a magyar főurak hűek maradtak a Habsburgokhoz, sőt egy részük kész volt elnémetesedni is, mihelyt kiszolgáltatták nekik a parasztságot. Ami az uralkodókat illeti, továbbra is csak a saját érdekeikre voltak tekintettel. Véglegesen felosztották Lengyelországot. A magyar országgyűlés hiába kért Bécstől bizonyos engedményeket - a magyar legyen a hivatalos nyelv, adjanak vámkedvezményeket, Dalmáciát vagy Fiumét csatolják az országhoz, hogy az így kijáratot kapjon a tengerhez II. Ferencnél süket fülekre találtak e kérések, hiába támogatta őket a nádor, József főherceg. Amikor Írország 1798-ban fellázadt, Pitt elhatározta, hogy még azt is eltörli, ami az ország függetlenségéből megmaradt: a dublini kormányt és parlamentet megszünteti; száz képviselő és harminckét ír lord a Westminsterben foglal majd helyet; a sziget megtartja államadósságát és külön adórendszerét, viszont fizetnie kell a birodalom kiadásainak két tizenheted részét. Megcsillantották annak lehetőségét, hogy megnyitják előtte az angol piacot; sőt: Pitt - Cornwallis alkirállyal és Robert Stewart államtitkárral, Castlereagh viscountjával egyetértésben - kilátásba helyezte, hogy eltörli azt a rendelkezést, amely a katolikusoknak lehetetlenné tette a parlamentbe jutást, és hivatalosan elismeri az írországi katolikus egyházat, föltéve, hogy a kormány beleszólhat a püspökök kinevezésébe, amibe tíz püspök bele is ment. Ez elegendő volt ahhoz, hogy maga ellen fordítsa a protestánsok egy részét, akik félelmükben kezdetben támogatták a tervét. Pairi rangokat és nagy összegeket kellett kiosztani köztük, mellékesen megjegyezve, Írország számlájára. Az uniót végül 1800. február 5-én szavazták meg Dublinban, és májusban ratifikálták Londonban.
A kozmopolitizmus helyére a háború állította lassanként a nacionalizmust. Elsőnek a minden oldalról megtámadott franciák zárkóztak magukba, lenézték azokat a népeket, amelyek mindenáron „szolgák” akartak maradni, és azzal büszkélkedtek, hogy ők a „nagy nemzet”. A köztársaság kihasználta ezt az érzést, és amikor hódítóvá vált, hiúsággal és érdekkel is táplálta, de ugyanakkor kezdte elválasztani a forradalmi idealizmustól, és megfosztotta tisztaságától. Bonaparte kezdettől fogva pártolta ezt a fejlődést, mert nagymértékben hozzájárult uralma előkészítéséhez. Ezzel párhuzamosan Anglia addig harcolt Franciaországgal, hogy végül is elfogta a szenvedély. Kezdetben a whig pártnak Fox zászlaja alatt megmaradt része az alsóbb néposztályokkal egyetértésben úgy tett, mintha a háborút Pitt és a toryk ügyének tekintené. Az átpártolás akkor kezdődött el, amikor látták, hogy Franciaország partra akar szállni Írországban, és meg akarja hódítani Egyiptomot; Svájc lerohanása pálfordulásra késztette Coleridge-et, aki *Palinode*-jában megbélyegezte az istentelen és hitszegő ellenséget, erkölcstelen és kegyetlen fajnak nevezve. Ettől kezdve Pitt olyan erőfeszítést kérhetett a nemzettől, amelytől addig óvatosságból megkímélte.

Franciaország azonban Hollandiában, a Cisalpin Köztársaságban és Svájcban kiirtotta a régi rendszert, megvalósította a terület és az állam egységét, s ezzel elősegítette a nemzeti érzés felébredését, illetőleg terjedését. Beavatkozása főleg Itáliának használt, ahol az egység hívei, akik többen voltak, mint gyakran gondolják, egyszerre öntudatra ébredtek. Csakhogy Franciaország - a háború kényszerének engedve - felvonulási területnek tekintette ezeket az országokat, és velük tartatta el hadseregét; ezzel arra kényszerítette őket, hogy felmérjék, mi a függetlenség ára, és egy végzetes fordulattal - amit Robespierre előre megjósolt - maga ellen fordította őket. 1799-ben az olaszok felszabadítókként fogadták az oroszokat és az osztrákokat. A veszély azonban még mindig nem volt túl nagy, mert Németország érintetlen maradt. Bár az irodalom és a művészetek nagyszerű fellendülése, és a múlthoz való visszatérése, amelyet a romanticizmus idézett elő, a művelt emberekben fölszította a nemzeti érzést, ez az érzés még nem öltött politikai formát; Németországot, a *Kulturnationt,* szembeállították a politizáló népekkel és barbár háborúikkal; a németek éppen gyöngeségükben látták felsőbbrendűségük és isteni küldetésük bizonyítékát. Ez a gőgös belenyugvás, persze, csak az ország lerohanásáig tartott.
A nemzet forradalmi koncepciójával Németország már szembeállította a magáét. Franciaország szemében a nemzet virtuálisan szerződésen alapult; noha tisztában volt azokkal a természeti és történelmi feltételekkel, amelyek az egyén döntését irányítják, az

egyén önkéntes csatlakozására alapozta a „föderáció” paktumát. Ezzel szemben Herder és nyomában a romanticizmus élőlénynek tekintette a nemzetet, amelyet - mint minden élőlényt - egy életerő, a *Volksgeist* öntudatlan tevékenysége hozott létre, s a szokások, az életmód, a nyelv, a népdalok és a művészet csak ennek megnyilvánulásai. Németországot ismét az európai jövő központjában találjuk. A forradalmi Franciaországgal szemben Németország szolgál majd gyülekezőhelyül, nemcsak azzal, hogy mint nemzet magára eszmélt, hanem azzal is, hogy szembeállította vele a nemzet egy másfajta koncepcióját; eszerint a nemzet kollektív lény, melyben az egyén akarata elveszti minden önállóságát, s melyben a szabadságot, akárcsak a misztikusoknál, az alárendeltség boldog elfogadása jelenti. Ez a nemzetfelfogás visszautasítja a racionalista és egyetemes civilizációt, és saját szükségleteinek és törekvéseinek isteni értéket tulajdonít.

Nagyjából ugyanekkor hasonló fejlődés mutatkozik Japánban. A kínai írástudók Japánban tanításaiknak végül is kritikai és racionalista fordulatot adtak: kétségbe vonták, hogy a mikádó a Naptól származik, és azt állították, hogy az istenek nem tesznek különbséget az emberek között. A XVIII. század derekától Kamo Mabusi és 1801-ben elhunyt tanítványa, Motoori Norinaga irányításával misztikus és szentimentalista visszakanyarodás bontakozott ki, amely ugyanakkor, amikor tiszteletben tartotta a buddhizmust és erkölcsi tanait, helyreállította a sintoizmust és vele együtt a nemzeti múlt tekintélyét. Ennek fontos politikai következményei lettek. Az újítók a császárt ismét az istenek fiának tekintették, a sógunt bitorlónak, és a japánokat a választott népnek, amelynek megígértetett a világ fölötti uralom. A reformátor Macudaira Szadanobu 1793-ban véget ért önkényuralma után Ijeharu sógun helyreállította az egyetértést a kyotói udvarral; de a császári forradalom magva már el volt vetve. Nem meglepő, hogy itt is megtaláljuk az emberi szellem két örökös irányának váltakozását; mivel azonban még semmiféle szellemi kapcsolat nem volt Európa és a Távol-Kelet közt, figyelemre méltó az egybeesés a világ két ellentétes sarkán.

A háború következményei és a béke feltételei

Nemzeti gyűlölködés nem lévén, a Franciaország és Európa közti konfliktust kezdettől fogva átszőtték az egyes államok hagyományos törekvései. Amikor a koalíciós hatalmak háborúba léptek, nem csak a forradalmat akarták eltaposni: a kontinens országai Franciaország felosztását tervezték; Anglia pedig gyarmatait akarta elragadni, kereskedelmét és hajóhadát megsemmisíteni, hogy végre a maga javára döntse el a még XIV. Lajos alatt kezdődött párviadalt, és helyreállítsa a tengereken hegemóniáját, amelyet az Amerikával folytatott háború ugyancsak megtépázott. Csakhogy azok a problémák, amelyek a XVIII. században szembeállították egymással a hatalmakat, még nem voltak mind rendezve: Lengyelország kérdésén végül is megfeneklett Poroszország és Ausztria szövetsége; keleten és a Földközi-tengeren az oroszok törekvései nyugtalanították Pittet; Spanyolország még mindig rettegett Angliától. A koalíciós partnerek sose hangolták össze erőfeszítéseiket, és az, hogy nem egyenlő sikereket értek el, végül is megosztotta őket. A kontinentális hatalmak vereséget szenvedtek; Franciaországnak sikerült tárgyalnia Poroszországgal, megnyerni szövetségesül Spanyolországot, elérni, sőt túl is haladni „természetes határait”. A második koalíció 1799-ben visszafoglalta tőle Itáliát és Svájc egy részét; de, akár az első, ez is felbomlóban volt. Anglia viszont győzedelmeskedett a tengeren; de nem lévén hadserege, egymagában nem tudta leigázni Franciaországot, és gazdasági helyzetének voltak gyenge pontjai. A kérdés az volt, ki tudja-e használni Franciaország Európa megosztottságát, ki tudja-e aknázni győzelmet, és sikerül-e „természetes határait” biztosító tartós békét kötnie. Valamennyi történetíró szerint, aki Napóleonnal foglalkozott, ez a kérdés határozza meg egész sorsát.

1. A SZÁRAZFÖLDI HATALMAK

Az uralkodók igencsak középszerűek voltak: Ausztriában II. Ferenc, egy fenséges senki, aki távol tartotta az ügyektől öccsét, Károlyt, és mindent kabinetminiszterével, az odaadó, de korlátolt Colloredóval akart felülvizsgálni és intézni; Poroszországban a becsületes és jó szándékú, de meglehetősen korlátolt és határozatlan, ám tekintélyére rendkívül féltékeny III. Frigyes Vilmos; Oroszországban a félbolond, állhatatlan és kegyetlen I. Pál. A háborúból még mindig nem tanultak semmit. Ausztriában például még mindig toborzással vagy a parasztok közti sorshúzással állították a katonákat, akik egész életükben szolgáltak; a tisztek - majd mind nemesek - továbbra is pénzért vásárolták rangjukat. 1798-ban Károly főherceg azt tervezte, hogy hadosztályokba szervezi ezredeit, de a háború miatt kénytelen volt lemondani róla. Sem a taktika, sem a stratégia, sem az utánpótlás módszerei nem változtak.

A szárazföldi hatalmaknak emberük volt elég. A becslések szerint 1792-től 1799-ig 140 ezer halottat, 200 ezer sebesültet és 150 ezer foglyot vesztettek; ez kétségkívül sok, ennek ellenére nem merült ki az emberanyag. Főleg a pénz hiányzott. Ausztriában hiába növelték az adókat, az évi deficit, amely II. József uralkodásának vége felé 20 millió gulden (vagyis forint) volt, 1796-ra 90 millióra emelkedett; úgyannyira, hogy kényszer kölcsönhöz folyamodtak, és az államadósság az 1793. évi 390 millióról 1798-ra 572 millióra emelkedett. Anglia nyújtott segélyeket, engedélyezte, hogy kölcsönöket vegyenek fel Londonban, vagy kezességet is vállalt a kölcsönökért. Mindennek ellenére Ausztria kénytelen volt papírpénzt kibocsátani, a *Bancozettelt,* melyre kényszerárfolyamot kellett elrendelni, hogy az 1800-as hadjárat költségeit fedezhessék: 1793-ban 27 millió volt belőle forgalomban, 1801-ben 200 millió. A forint kezdett elértéktelenedni; 1801-ben 16 százalék levonásával váltották be Augsburgban. A rubel még ennél is jóval gyengébben állt: Lipcsében 60 százalékért váltották be; I. Pál uralkodása alatt az államadósság - amelyet főleg Hollandiában vettek fel - 43 millió forintról 132 millióra emelkedett, és minden esztendőben 14 millió papírrubelt bocsátottak ki. Svédország is nyomott papírpénzt, amely 1798-ban több mint negyedével elértéktelenedett. Az angolok segélyei nélkül a koalíció nehezen folytathatta volna a háborút. De létezett-e még egyáltalán koalíció?

Bár I. Pál erősen kérkedett vele, hogy mennyire gyűlöli a forradalmat, Mitauban (Jelgava) menedéket adott XVIII. Lajosnak, és ő tartotta fenn a „Condé hadserege” néven ismert emigráns csapatot, mégis az egyiptomi hadjárat kellett hozzá, hogy elhatározza magát a háborúra. Tudniillik az orosz politika gondjai között ekkor már mind nagyobb helyet foglalt el a keleti kérdés. II. Katalin, nem elégedve meg a szultán birodalmának feldarabolásával, még kiváltságos helyzetet is biztosított magának a birodalomban: bizonyos bepillantási jogot a keresztények sorsába, kereskedelmi hajói számára pedig szabad átkelést a Dardanellákon, amit Anglia csak 1799-ben, Franciaország pedig 1802-ben kapott meg. A török birodalom felbomlása további eredményekkel is kecsegtetett. III. Szelim 1793 óta nagyon igyekezett korszerű hadsereget létrehozni, de igen sok tartományban csak névleges hatalma volt. Tepeleni Ali Albániában és Épeiroszban hasított ki magának birtokot; Pazvantoglu hatalmába kerítette Viddint, és Drinápoly ellen vonulva kineveztette magát pasának; Szíriában Dzsezzár ragadta magához a hatalmat; Abdul Aziz, a vahhabiták főnöke meghódította az egész Nedzsd területét, s a szent városokat, valamint a bagdadi pasát fenyegette. Ugyancsak gondot okoztak a görögök s főleg a szerbek. Az előbbiek kihasználták a háborút, a török semlegesség jóvoltából terjeszkedni kezdtek a Földközi-tenger térségében, és orosz zászló alatt behatoltak a Fekete-tengerre; valamennyi nagy kikötőben kialakultak a görög kolóniák; Koraisztól és Rigasztól hallottak a francia forradalomról, és látták, hogy francia trikolór lobog a Jón-szigeteken: feléledt a hellenizmus.

A janicsárok pusztításai miatt végsőkig elkeseredett szerbek Ausztriának nyújtottak segítséget a legutóbbi háborúban; Kara Györgye és Nenadovics csak az alkalmat lesték, hogy újra kezdhessék a harcot az oroszok oldalán.

Bonaparte vállalkozása lehetővé tette az oroszoknak, hogy kijussanak a Földközi-tengerre: I. Pál a szultán szövetségese lett, s ezzel megnyílt az út a Dardanellákon át hadiflottája számára; a törökökkel és a janinai pasával egyetértésben elfoglalta a Jón-szigeteket, és saját védnöksége alatt köztársasággá nyilvánította őket; miután a Máltai Lovagrend nagymesterévé választották, arra számított, hogy ráteszi kezét a szigetre, és 1799. november 3-án Grenville kénytelen volt megígérni neki, hogy a szigetet elfoglalása után Anglia kiüríti; szemet vetett Korzikára; csapatai partra szálltak a Nápolyi Királyságban, és megígérte Szardínia királyának, hogy visszaülteti trónjára. Ekképpen Törökország hátába kerülve, olyan befolyásra tett szert a Földközi-tengeren, amilyenre Oroszországnak soha többé nem volt alkalma szert tenni. Mivel Anglia Egyiptomot akarta visszaszerezni, szemet hunyt; Ausztriának azonban esze ágában sem volt hagyni, hogy elkaparintsák előle Itáliát, és I. Pál, aki Ausztria árulásának tulajdonította Szuvorov Zürich- nél elszenvedett vereségét, hazarendelte hadseregét. Arra, hogy ez a hadsereg visszatérjen, nem volt semmi remény, mivel Rosztopcsin, aki ellenséges érzülettel viseltetett a koalíció iránt, Panyin fölé kerekedett, és kinevezték kancellárnak. Pál elpártolása elszigetelte Ausztriát, de még súlyosabb következményei is lehettek volna a dolognak, ha Anglia a történtek után úgy látja, hogy megtarthatja Máltát. Ez ugyanis összeütközésre vezetett volna Oroszországgal; márpedig II. Katalin egyszer már egyesítette a semlegeseket Anglia tengeri hegemóniája ellen, és elzárta előle a Baltikumot, ezt a brit kereskedelem számára páratlanul fontos területet.

Így aztán Ausztriának egyedül kellett viselnie a háború terhét. A német birodalmi gyűlés, a Reichstag hivatalosan támogatta; de a német-római császárság a bázeli béke óta már csak árnyéknak látszott. A porosz befolyás garantálta Észak-Németország semlegességét, Hannovert is beleértve. A demarkációs vonal, vagy ahogy az osztrák Hudelist nevezte, a „bűvös kör” mögött ezek az államok tökéletes békében éltek, és nagy hasznot húztak a kereskedelemből. Poroszország tekintélye ennek következtében megnövekedett, és Frigyes Vilmos valóságos „sarkcsillag”, „anti-császár” lett. Nem volt rá szükség, hogy Gentz 1799-ben azt ajánlja neki, tartson ki e politika mellett; amúgy is lelkesedett érte, és arra számított, hogy egy észak-németországi konföderáció feje lesz. Ugyanakkor területét is növelni szándékozta, szekularizációra törekedett, szemet vetett Hannoverre, és azon mesterkedett, hogy bekebelezze Nürnberget. Ausztria - miután északról kiszorult - úgy érezte, hogy délen is elvesztette becsületét, mivel elhagyta a Rajna bal partját, és lejáratták Bajorországgal kapcsolatos tervei: Miksa József, aki 1799-ben lépett Károly Tivadar után a bajor trónra, egy ideig attól tartott, hogy Ausztria elüti a trónjától. Ami II. Frigyes württembergi herceget illeti, régóta ellenségeskedett a tartományi gyűléssel, amely saját elhatározásából megbízottakat küldött Párizsba. Ilyen körülmények közt a dél-németországi fejedelmek csak félelemből tartottak ki Ausztria mellett, s csupán az alkalmat lesték, hogy megegyezhessenek Franciaországgal. A németeknek a köztársaság elleni egyesítése tehát lehetetlen volt, s még a birodalom eltűnése is valószínűnek látszott: Görres gúnyosan már ki is állította a halotti bizonyítványát. Thugut kancellár azonban nem csinált ebből túlzott gondot, és még kevésbé sajnálta Németalföld elvesztését; gondja volt rá, hogy kárpótolja magát Lengyelországban, de elsősorban Itáliára vetett szemet, akárcsak XVIII. századi elődei; miután bekebelezte a velencei államot, bízott benne, hogy elfoglalhatja a félszigeten a franciák helyét, akiket nemrég űztek ki onnan. Úgy vélte - és nem ok nélkül -, hogy ebben az esetben Ausztriának, mindent összevéve, nem nagyon lesz miért panaszkodnia.

Sikerül-e vajon megnyerniük a franciáknak az oroszokat, és semlegesíteniük Ausztriát, átengedve neki Itáliát? Ha igen, a legkevesebb, ami Angliával történhetik, az lesz, hogy szövetséges nélkül marad.

2. AZ ANGOL ERŐFESZÍTÉS

A brit közigazgatás cseppet sem változott: továbbra is elavult volt és bonyolult, hajlott a korrupcióra, és igen elterjedtek benne a munkával nem járó állások. A parlamentáris kormányzat azonban olyan stabilitásról és a célok olyan folytonosságáról tett tanúságot, hogy a zsarnokok is megirigyelhették. Az Anglia élén álló oligarchia saját birtokának tekintette a nemzetet, s ha tehetségekben nem bővelkedett is, konokul és bizonyos fegyelemmel védelmezte. Pittnek, a birtok kezelőjének, nem volt szerencséje vállalkozásaival; mégis csodálták állhatatosságát és azt a bölcs gyakorlatiasságot, amellyel mindaddig megkímélte az angolokat a kényszerítéstől és az áldozatoktól, amíg a veszély tudatára ébredve végül maguktól nem követelték őket. Anglia „kötéllel fogdosott" tengerészeket és toborzott katonákat küldött a háborúba - mind a két fajta a szegények közül került ki -, s vezetésüket önként jelentkező arisztokratákra bízta, akik pénzért vásárolták meg rangjukat. Az ország területének védelmére *fencible-c*sapatokat (polgárőr, nemzetőr) állítottak fel, s a milícia létszámát lassanként százezer főre emelték. A milicistákat elvileg sorshúzással jelölték ki, de a kisorsoltak mást is állíthattak maguk helyett, és a községek rendszerint arra kényszerültek, hogy pénzen állítsák ki a kontingenst, annyira, hogy a végén a regulárisok toborzása majdnem lehetetlenné vált. Anglia a regulárisokat 1794- től 1799-ig a gyarmatokon használta fel, szövetségeseire bízva, hogy Európában az angol érdeket is szolgáló diverziót elvégezzék, s buzgalmukat pénzzel tartotta fenn; Grenville kertelés nélkül kijelentette, hogy okosabb pénzt adni a kontinens államainak, mint csapatokat küldeni nekik, vagyis megfosztani az ipart a munkaerőtől; a pénz különben is megtérül: ebből fedezik a hadseregek felszerelését.

Ez a politika sokba került; a kiadások az 1792-es 26 millió fontról 1801-re 91 millióra növekedtek. Pitt valamennyire emelte a közvetett adókat, melyek 1797-ben a bevételek háromnegyed részét adták. Csakhogy a bevételek nem voltak elegendőek, 1792-ben a kiadások 68 százalékát fedezték, 1797-ben már a 29 százalékát sem. Az Angol Bank csak óvatosan számítolta le a kincstári váltókat *(exchequer bills):* 1792-ben 8,5 milliót, 1797-ben 17 milliót; amikor az aranyalapot felfüggesztették, a bank elnézőbb lett, és ez az állandóan ingadozó adósság 1801-ben meghaladta a 24 milliót. De az igazi komoly pénzforrást az államkölcsön-kötvények jelentették, amelyek értéke az 1792-es 9 millióról 1801-re 36 millióra emelkedett. Pitt a kötvények árfolyamát állandó törlesztéssel tartotta fenn: az ilyen erőfeszítések mutatják, mennyire bízott jó sorsában az angol arisztokrácia; de azt is bizonyítják, hogy Anglia már óriási összegekhez jutott kereskedelméből és gyarmataiból. Mindazonáltal Anglia ellenállása a hitelen alapult. Mivel tőkéseinek tevékenysége is ettől függött, érthető, hogy ez az eddig ismeretlen rendszer a franciák szemében mesterkéltnek és ingatagnak látszott; a gazdasági háborút mindvégig ez a vélekedésük szabta meg.

Amikor 1794-től a kontinensen folyó háború kedvezőtlenül kezdett alakulni, a kormány megpróbálta újabb áldozatokra ösztökélni a nemzetet; a döntő fordulat azonban csak Campoformio után következett be, amikor Anglia elszigetelődött, Írország fellázadt, és Egyiptom veszélybe került. 1797-ben, miután az aranyalapot felfüggesztették, Pitt az infláció korlátozása céljából pénzügyi reformot követelt. Ezúttal valamivel kevésbé kímélték meg a nagybirtokos arisztokráciát és a burzsoáziát: a *land-tax* nagyobb lett, és bevezették az *income-taxet* (Land-tax: földadó; income-tax: jövedelemadó). A közvetlen adókból az 1792. évi 3 millió helyett 1801-ben 10,5 millió folyt be. Mégsem szabad eltúloznunk a fontosságát: 1801-ben a közvetett adók a bevételeknek még mindig 65 százalékát, s a kölcsönök a kiadásoknak több mint 65 százalékát fedezték. Ekkorra nyilvánvalóvá vált, hogy a háború folytatásához újabb erőfeszítésre van szükség.

Sokkal nehezebb volt jobbá tenni a toborzási rendszert. 1794-ben könnyen találtak tízezrével is önkénteseket az invázió esetére, mert addig otthon maradhattak, és fölmentést kaptak a milíciában való szolgálat alól. Magánkezdeményezésre szerveződtek, s megígérték, hogy az általuk megállapított terület határain belül harcolni fognak. Arra számítottak, hogy „vendée-i módra” fognak hadat viselni; valójában nem így történt, és országuk szerencséjére sohase kerültek próbatételre. Közben a reguláris hadsereg helyzete olyan válságossá lett, hogy 1796-ban rászánták magukat, és bírság terhe alatt 15 ezer, sorsolással kiválasztott reguláris katonát kértek a községektől. Teljes volt a kudarc: a községek inkább megfizették a bírságot. Végül 1798-ban felajánlották a milicistáknak, hogy jutalom ellenében lépjenek be a hadseregbe; csakhogy a grófságok kormányzói, akik maguk nevezték ki a milícia tisztjeit, és magát a milíciát a földadóból tartották fenn, a milícia tulajdonosainak tekintették magukat, és tiltakoztak: mindazonáltal 1799. július 12-én elfogadták ezt a rendszert, amely 1815-ig fenn is állt. A milicisták követték a felhívást, és végigcsinálták a hollandiai, később az egyiptomi hadjáratot. Pitt nem ment tovább, nem mert előhozakodni a kötelező katonai szolgálattal. A Dundas, Windham, a yorki herceg és a *Home Office* (belügyminisztérium) közt megosztott katonai vezetésben uralkodó anarchiának sem vetett véget. A valóságban Pitt, Grenville és a király irányította a hadműveleteket. A haditechnika azért valamelyest fejlődött: 1797-ben fogatolt tüzérütegeket állítottak fel, és 1799-ben a tüzérséget önálló alakulattá szervezték. A helyőrségeket leszámítva az angol hadsereg csak mintegy tízezer embert tudott harcba küldeni, és Hollandián kívül, ahol 1799- ben csúfos vereséget szenvedett, 1794 és 1807 között csak a gyarmatokon harcolt. A francia és később a holland szigetek, Trinidad és 1801-ben a svéd és dán Antillák elestek; Santo Domingo szigetén viszont, amelyet 1798-ban - amikor Toussaint-Louverture megegyezett Sonthonax-val, hogy kiűzze az angolokat - ki kellett üríteni, hétezerötszáz ember ottveszett. A sikerek természetesen a flotta tevékenységének voltak köszönhetők: ez volt a koalíció fő támasza.

A flotta jelentősen megnövekedett, ha nem is nehézségek nélkül - a kereskedelmi hajóhad még gyorsabban növekedett -, annyira, hogy 1793-tól kénytelenek voltak engedélyezni - a legénység háromnegyed része erejéig - külföldiek toborzását. Válogatás nélkül, „kötéllel fogdosták” és hajózták be a különféle nációból való matrózokat, a hadifoglyokat, az elítélteket, a sztrájkolókat és a politikailag gyanús személyeket.

Mivel a hajókon még mindig elviselhetetlen volt az élet, gyakoriak voltak a lázadások, sőt 1797-ben általános felkeléssé fajultak, amelyet néhány példás büntetéssel és főleg a zsold meg a zsákmányban való részesedés emelésével csillapították le. A haditechnika semmit sem változott; a leggyakoribb a hetvennégy ágyús, kétszáz láb hosszú, ötven láb széles hajó maradt, kettős fedélzettel, hatszáz főnyi legénységgel; de azért lassanként gyarapodott a hármas fedélzetű hadihajók száma is. Lord Spencer, 1801-ig az Admiralitás első lordja, nem ütközött nagyobb nehézségekbe a hajók építésénél; az angliai tölgyfán és a skóciai erdei fenyőn kívül - ezek ekkor még nem mentek ritkaságszámba - felhasználták a Baltikum fáit is, amelyekből a franciák már nem vásárolhattak, és az amerikai ezüstfenyőt.

1796-ig a tengeri háború irányítása középszerű volt. Howe és Bridport telenként a kikötőkben tartották a hajókat, így a francia kikötők blokádja szünetelt. Aztán a Spanyolországgal való szakítás miatt le kellett mondani Korzikáról és a Földközi-tengerről. A tengeri hadviselés újjászületése 1798-ban kezdődött meg, amikor Jervis, Saint Vincent grófja állandó őrjáratokat szervezett a partoktól nem messze, az ellátási rendszer lépcsőzetes felváltásának segítségével ; a hajóknak a La Manche-csatorna bejáratánál kellett gyülekezniük, ha a franciák megpróbálkoztak a blokád áttörésével. Pitt még ugyanebben az évben elhatározta, hogy visszatér a Földközi-tengerre, és megmenti Nápolyt; ez nem sikerült, de Szicíliát és Menorcát elfoglalta. A nápolyi hadihajók, akárcsak a portugálok, csatlakoztak a brit flottához. A holland flotta 1799-ben fogságba esett; Nelson már megsemmisítette Abukirnál Brueys hajóhadát: az egyiptomi hadsereg útját elzárták, Máltát ostrom alá vették. Hacsak I. Pál nem lép fel ez ellen, a Földközi-tenger az angolok kezébe kerül. De a franciákat még nem szorították ki egészen: 1799 áprilisában Bruix-nak sikerült kifutnia Brestből, elérnie Toulont, aztán visszatérnie támaszpontjára. Mindenesetre az angol admirálisok kellőképpen védték az összeköttetési vonalakat, kudarcra ítéltek a kalózokat, és megsemmisítették az ellenség kereskedelmi hajóhadát.

Az angol kereskedelmi hajók csoportosan, hadihajókísérettel járták a tengert, így a hajótulajdonosok évente átlagosan csak 500 hajót vesztettek, az állomány 3 százalékát, alig többet, mint amennyit a tenger veszélyei okoztak. 1793-tól 1800-ig a hajók biztosítási díja, amely az Amerika ellen folytatott háború idején 50 százalék volt, nem haladta meg a 25 százalékot (1802-ben, a békekötés után 12 százalékra csökkent). Anglia 743 kalózt fogott el, és 1798-tól 22 ezer tengerészt tartott fogságban. A franciáknak csak 200 darab 200 tonnásnál nagyobb kereskedelmi hajójuk maradt, körülbelül egytizede az 1789. évi állománynak.

A koalíció tagjai közül csupán Anglia érte el kitűzött céljait. Szövetségesei ezzel tisztában voltak, és szemére vetették, hogy miért nem küld nekik csapatokat. Ez nem nagyon járult hozzá a koalíció megszilárdulásához. Anglia még nem értette meg, hogy flottája nem tudja megadásra kényszeríteni Franciaországot, s a győzelmet a kontinensen kell kivívnia.

3. FRANCIAORSZÁG ÉS SZÖVETSÉGESEI

A meghasonlott hatalmakkal szemben álló Franciaország helyzete éppen a kontinensen volt nagyon erős. Avignonon, Montbéli- ard-on és Mulhouse-on kívül magához csatolta Belgiumot, Maastrichtet és Flandria holland részét, a Rajna bal partját (legalábbis addig a vonalig, amely Koblenz alatt indul a folyótól, és a Rurt elérve annak folyását követi), a hajdani bázeli püspökség területét (Porrentruy-t, a St. Imier-i völgyet, valamint a moutier-i és bieli völgyet), Genfet, Savoyát és Nizzát. Franciaország volt továbbra is Európa legnagyobb népességű országa. A háború körülbelül hatszázezer emberébe került, akik meghaltak vagy eltűntek; ezek a közvélemény szerint hallatlan veszteségek azonban nem rendítették meg erejét; s ha ezt az erőt továbbra is megőrzi, képes visszaverni minden támadást. Különben sem volt már elszigetelt, mint 1793- ban.

A kötelező katonai szolgálat, amelyet először népfelkelés néven ideiglenes megoldásként választottak, a VT. év fructidor 19-én (1798. szeptember 5-én) a Jourdan-féle törvénnyel a hadkiegészítés állandó formájává lett. E törvény - ellenséges betörés esetét kivéve - csak egy kontingens felállítását írta elő, a kijelölés sorsolás vagy sorozás útján történt. De a VII. évben a sor alá kerülőknek lehetővé tették, hogy elkerüljék a sorozást, ha önkéntesekből sikerült kiállítani a községi kontingenst. Bonaparte ehhez csak az egyéni helyettes-állítást tette hozzá, amelyet elődei először engedélyeztek, aztán megszüntettek. A direktórium befejezte a hadsereg egységesítését, a lovasságot jelentékenyen megerősítette, és a tiszti állományt átalakította: a III. év germinal 14-én (1795. április 3-án) hozott törvény nagymértékben csökkentette a tisztek választásának szerepét. A hadsereg szelleme átalakult. A forradalmi hév - éppúgy, mint a civileknél - lecsillapodott, egyre inkább a dicsőség-, sőt a pénzvágy foglalta el a helyét; de a királypárti propaganda által szított zendülések ellenére a hadsereg maradt továbbra is a forradalom védőpajzsa. A hadviselésben nem akadt párja. Az a körülmény, hogy bárki, aki bátorságot tanúsított, gyorsan haladt felfelé a ranglétrán, az egyenlőség népi jelképe maradt, és a hadseregbe vonzotta a harcias és becsvágyó ifjakat. Az egyéni képességek felmagasztalása, amelyet a forradalom az új világ alapelvévé tett, a hadseregben megmutatta erényeit, és ez a társadalmi felsőbbrendűség magasan az *ancien régime* hadseregei fölé helyezte a forradalom hadseregét.

Franciaország gyönge pontja - éppúgy, mint ellenfeleié - az volt, hogy egyre nehezebben tudta finanszírozni a háborút. A direktórium kénytelen volt csőd bejelentésével felszámolni a papírpénzt, és visszatérni az ércpénzhez. Mivel csak az adókra támaszkodhatott, ráadásul ki volt téve a deflációval járó zavaroknak is: az árak folytonos rendezésének, a gazdasági élet megbénulásának és a bevételek csökkenésének. A pénzügyi helyzet ilyen alakulásáról nem tehetett, de ez jellemezte egész történetét és keltette rossz hírét. Pedig nagy erőfeszítéseket tett, hogy javítson a helyzeten, szerencsés kézzel alakította át a közvetlen adók kivetésének rendszerét, sőt új adót is bevezetett, sürgette - nem is eredménytelenül - az adókivetési lajstromok összeállítását és az adók behajtását, de nem merte kivenni a választott testületek kezéből az adóztatást. Növelte a közvetett adókat, a VII. évben létrehozta a bejegyzések, a hitelesítés, a jelzálogok végleges rendszerét, illetéket szabott ki a fuvarozásra, vámot az utakra, a városokat felhatalmazta városi vámok szedésére; tisztában volt azzal, hogyha bőséges és rendszeres bevételeket akar biztosítani, adót kellene kivetnie a tömegfogyasztási cikkekre, például a sóra, de nem érezte magát elég erősnek ahhoz, hogy ezt megkockáztassa. Így aztán a direktóriumnak a kiadásokat kellett csökkentenie, kénytelen volt az államadósságot kétharmad részében semmisnek nyilvánítani, s a közhivatalok ellátását elhanyagolni.

De ha sikerült volna is az államháztartást egyensúlyba hoznia, még mindig finanszíroznia kellett a háborút, s ez csak hitelek révén nem lehetséges. A politikai helyzet folytán a direktórium csakis kényszerkölcsönhöz folyamodhatott. Még a bankároktól sem kapott előlegeket az államkincstár ellátására. Mivel az adószedők a lehető legtovább őrizték a beszedett pénzt, hogy a maguk hasznára kamatoztassák, már arról beszéltek, hogy visszaállítják az „utalványok” rendszerét, vagyis a kötelezvényekét, amelyeket 1789 előtt bocsátottak ki, a jövendő bevételek terhére; de ugyan ki váltotta volna be ezeket? A bankárok ugyan azt javasolták, hogy állítsanak fel egy állami bankot, de csak azzal, hogy saját értékpapírjaikat váltsa be. Szóval: a direktórium kénytelen volt a járadékokat, nyugdíjakat és tisztviselői fizetéseket bonokban folyósítani - amivel meggyűlöltette magát -, és a hadsereg ellátását magánvállalkozásokra bízni, amelyek a direktóriumot megzsarolták, a direktórium pedig a nemzeti javakra, a favágási jogokra és a később befolyó adókra kibocsátott utalványokkal vagy olyan fizetési meghagyásokkal fizette ki őket, amelyeket semmiféle pénztár nem tudott beváltani.

Ezek a félmegoldások, amelyek tulajdonképpen álcázott inflációt jelentettek, félelmetes üzérkedést idéztek elő; demoralizálták az állami tisztviselőket és számos politikust, mivel mindenki igyekezett megvesztegetni őket, hogy megkapja a pénzét. A hadsereg borzasztó szenvedéseket állt ki. A közrend egyre jobban felbomlott, a csendőrség eszközök híján nem tudta megfékezni a rablókat, akik a gazdasági válság következtében elszaporodtak. A válság nemcsak a nemzet életét és morálját érintette: a pénzszűke arra késztette a direktóriumot, hogy zsákmányolja ki Hollandiát, és tovább terjeszkedjen Itáliában és Svájcban is, hogy seregeit a meghódított területek tartsák el; a hadseregszállítók is erre ösztökélték, s a tábornokok és a hadbiztosok sem feledkeztek meg érdekeikről. Mivel a háború tartotta el a hadsereget, sőt az államot is, létrehozta pártját, amely Bonapartéban testesült meg.

A közrend helyreállításához és a pénzügyek rendezéséhez idő kellett - ezt látni fogjuk a konzulátus alatt -, mindenekelőtt azonban tekintély. A direktórium nagyon jól szervezte meg a munkáját, és államtitkári hivatalát Bonaparte is átvette, akárcsak a rendőrminisztériumot, Fouchéval együtt, aki a VII. évben állt az élére. A direktórium mégsem tudott megszilárdulni. Először is a III. évi alkotmány széles körű decentralizációt hozott létre, Párizsban pedig úgy megosztotta a jogköröket, hogy a végrehajtó hatalom nem rendelkezett a háborúhoz szükséges eréllyel: nem volt kezében az államkincstár, és cselekvőképességét gátolták a megoldhatatlan konfliktusok a törvényhozás két házával, és a két ház egymás közötti ellentetet. Másrészről mindaddig, amíg a régi kiváltságosok nem hódoltak be az új rendnek, mindig volt Franciaországban a pártütő ellenzéknek, a polgárháborúnak és az árulásnak egy elfojthatatlan élesztője, amely meggyöngítette vagy erőszak alkalmazására kényszerítette a kormányt. A VII. esztendőben ismét fegyvert fogott a nyugati országrész; a délnyugat föllázadt; tavaszra - a külfölddel együttműködve, angol pénzen - felkelést készítettek elő a Provence-ban és Franche-Comtéban.

Az ellenforradalom leszerelésére mindaddig nem lehetett számítani, amíg a katolikus papság egy részének támogatását élvezte. 1794. szeptember 18-án a papság polgári státusa a vallásügyi tárca költségvetésével együtt megszűnt. Azt kívánták a papoktól, hogy esküdjenek hűséget a köztársaságnak. De sokan nem voltak rá hajlandók, és ezek ellen meg is indult a hajsza, hogy a rochefort-i meg a Ré-szigeti hajóbörtönökbe csukják, és Guyanába deportálják őket. Az illetők többé-kevésbé kapcsolatban álltak Rómával és a hűségesküt megtagadó volt püspökökkel, akiknek többsége Angliában élt Pitt adományaiból. Akár akarták, akár nem, híveik könnyen válhattak a fölkelések katonáivá. A törvényeknek behódolt és a volt

alkotmánypárti római katolikus papok - akik a terror után újjászervezték egyházukat - nem támogatták a direktóriumot, mert az a köztársasági érzelmű burzsoáziához és az ideológusokhoz hasonlóan egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy kimutassa ellenségességét a katolicizmus iránt. Sok templomot eladott, megkövetelte a „décadi”-k (a francia forradalmi naptár dekádjának tizedik napja: pihenőnap) megtartását, a törvénynek megfelelően megtiltott minden nyilvános vallási megmozdulást, és a katolicizmus versenytársaként még a templomokba is betelepítette a décadi-kultuszt s a teofilantrópiát. Fructidor 18-a után a magániskolák ellen fordult, amelyek főleg katolikus kézben voltak, elrendelte bezárásukat, ha az állampolgári oktatás nem volt biztosítva bennük, és a köztisztviselőknek megtiltotta, hogy ilyen iskolákba járassák gyermekeiket. Ha az állam felhagyott volna támadó magatartásával, és őszinte felekezeti semlegességet gyakorol, kétségtelenül megnyerte volna szövetségeséül az alkotmánypártiakat és a behódoltakat, s gyengítette volna a hűségesküt megtagadók tekintélyét; csakhogy ez hosszú lejáratú politika lett volna; a gyors cselekvés érdekében tárgyalni kellett volna a pápával: a direktóriumnak azonban ehhez túlságosan nagy utat kellett volna megtennie, miután a pápát foglyul ejtette és deportálta; hívei ezt különben sem engedték volna neki. A legalább látszólagos nemzeti egység alkalmas lett volna rá, hogy megerősítse az államot; csakhogy a nemzeti egység megvalósításának előfeltétele volt, hogy az állam erős legyen.

Franciaország szövetségesei közül Spanyolország - az egyetlen, amelyik valóban megérdemelte ezt a nevet - megtette, ami tőle telt; egyik hajóraja egyenesen Brestben állomásozott. Pedig a háború igen sokba került neki; S. Vicenténél tönkrevert flottája nem tudta megvédeni Menorcát és Trinidadot; az Indiákról nehezen érkezett az ezüst, és az amerikai birtokok elvesztésétől is féltek.

IV. Károlyt elszomorította a pápa, valamint a pármai és nápolyi Bourbonok sorsa. A direktórium azonban, lenézve az inkvizíció országát, királyával együtt, akit felesége megcsalt Godoyjal, egyre több követeléssel lépett fel, megkívánta Louisianát, s tiltakozott Portugália iránti elnéző magatartása ellen, nem tudván, hogy Talleyrand nyújt hozzá segédkezet, akit Portugália megvesztegetett. Az elgyötört Spanyolország végül is kezdett odafigyelni az angol ajánlatokra. Még nem volt minden veszve; de azért kímélni kellett ezt az *ancien régime* uralma alatt álló monarchiát, amely csupán korlátozott lehetőségekkel rendelkezett, és csak nehézkesen tudott cselekedni. Pénzügyi helyzete is siralmas volt: 1799-ben kényszerárfolyamot kellett elrendelni a val realra, mert 50 százalékot veszített az értékéből. Ouvrard - Cabarrusszal, a San Carlos bank alapítójával közösen - vállalta a spanyol flotta ellátását, és arról ábrándozott, hogy óriási üzleteket fog csinálni a franciák által Eldorádónak tekintett országban.

Spanyolországhoz jöttek még a vazallus köztársaságok. Az itáliaiak elvesztek. Masséna Zürichnél a Helvét Köztársaságnak csak a felét tudta megmenteni. A Batáviai Köztársaságot éppen csak hogy sikerült megtartani, hadihajóit az angolok megkaparintották. Mindkét köztársaság csapatokat tartott el, és fontos stratégiai pozíciókat is biztosított. Hogy több hasznot is lehessen húzni belőlük, ahhoz az kellett volna, hogy erős kormányuk legyen, de a direktóriumnak nem sikerült ilyet állítani az élükre. A probléma ezekben az országokban is társadalmi jellegű volt. A franciák meghirdették az *ancien régime* végét: a kiváltságosok tehát emigráltak vagy félrehúzódtak; a burzsoázia jobbindulatúnak mutatkozott, de csak azzal a feltétellel, hogy megkapja a hatalmat, amelyet joggal igényeltek maguknak a jakobinusok, hiszen csak ők voltak őszintén franciabarátok. A burzsoázia is, a jakobinusok is rá akarták venni a köztársaság képviselőit, hogy szervezzenek államcsínyt. Schimmelpennincknek, a mérsékelt burzsoázia vezérének, aki Francia- országgal egyetértésben akarta megújítani Hollandiát, arra számítva, hogy a béke visszaadja a függetlenségét, csak 1798 júliusában sikerült véglegesen megalakítania a batáviai direktóriumot, s ez sem volt tartós. Svájcra Laharpe a háború segítségével erőszakolta rá diktatúráját; a mérsékeltek azonban meg akarták buktatni. A nép, amelyre ránehezedett a katonai megszállás terhe, Hollandiában ellenséges volt, Svájcban ingadozó. Hogy megnyerjék őket, a parasztok helyzetén kellett volna könnyíteni, mint Franciaországban. Hollandiában nem tettek ennek érdekében semmit. Svájcban 1798-ban kártalanítás nélkül eltörölték az egyéni hűbéri jogokat és a kisebb dézsmákat, de az igazi jogokat és a nagyobb dézsmákat megválthatónak nyilvánították; igaz, hogy az állam magára vállalta a kártalanítás egy részét, de ezt nemzeti javakban akarta kifizetni, vagyis ezek nem kerülhettek a parasztok kezére;

ezenkívül bevezették a földadót, még mielőtt a régi terhek megszűntek volna. A francia rendszer végül is mindenkit elégedetlenné tett. Ezekben az országokban is szükségessé vált az állam megreformálása. Ez volt a direktórium véleménye, és tett is ebben az irányban néhány olyan kísérletet, amelyet odahaza nem engedhetett volna meg magának; de nem volt tekintélye. Franciaországnak Európa elleni harcában mindenekfölött egy olyan erélyes kormányra lett volna szüksége, mint a Közjóléti Bizottság volt.

4. A BLOKÁD ÉS A SEMLEGESEK

A kontinentális háború megfosztotta Franciaországot a reménytől, hogy vitássá tudja tenni Anglia uralmát a tengereken; ezért adott új fordulatot a gazdasági háborúnak, s próbálta az angolok ellen fordítani azokat a módszereket, amelyeket ők dolgoztak ki a XVIII. században. Ebben az időben a blokád megzavarta ugyan az ellenséget, de megbénítani nem tudta. A tenger urai a merkantilizmus híveiként a blokádot elsősorban azért alkalmazták, hogy az ellenfelet akadályozzák árui exportálásában, megkaparintsák piacait, s ők zsebeljék be helyette a nemesfémeket. Azonban néha előnyös lehetett bizonyos nyersanyagokat vagy - alkalomadtán - élelmiszert vásárolni tőle. A merkantilizmus szempontjából még az sem volt indokolatlan, hogy eladjanak az ellenfélnek, a fegyver- csempészettől eltekintve. Vagyis Anglia bölcs empirizmussal alkalmazta a blokádot, saját belátása szerint engedményeket is téve, még olyan kikötők esetében is, amelyeket hajórajai ténylegesen lezártak. Mivel az ilyen kikötők száma sohasem lehetett nagy, a semlegesek könnyen kijátszhatták ezt a politikát. Anglia ezért ki is dolgozta a tengeri jog neki kedvező értelmezését: az ellenség tulajdona még semleges lobogó alatt is jogos zsákmány volt; az ellenséges partok egészét vagy egy részét „fiktív blokád” alatt állónak nyilvánították, úgyhogy arról a hajóról, amelyik e partok felől érkezett vagy feléjük tartott, feltételezték, hogy kihágást követ el; végül az ellenőrzést úgy biztosították, hogy a nyílt tengeren minden kereskedelmi hajót átkutattak. Ezáltal az óceán angol birtok lett.

A semlegesek főleg a gyarmatokra vonatkozó rendszabályok miatt voltak felháborodva. A velük való forgalom mindig az első helyet foglalta el a nemzetközi kereskedelemben, és békeidőben valamennyi anyaország fenntartotta magának a gyarmatokkal folytatott kereskedelmi monopóliumát. Az Anglia elleni háborúban Franciaország - és később Spanyolország - lemondott e kizárólagosságról a semlegesek javára. Anglia viszont 1793-ban, akárcsak 1756-ban, megtiltotta a semlegeseknek, hogy éljenek e lehetőséggel, mert saját hajóit akarta rákényszeríteni az ellenséges gyarmatokra. De - hogy ne kerüljön szembe az amerikaiakkal, akiknek ez leginkább sértette az érdekeit - a „körforgalmat” engedélyezte: a semlegesek berakodhattak a „szigeteken”, ha nem Európában levő semleges kikötőbe indultak, és a rakományt, ha már az ő tulajdonukba ment át, reexportálhatták. Nemsokára azonban - mivel nem volt elég hajója, és a semlegeseket akarta felhasználni, hogy Franciaországba exportálhasson - Anglia felfüggesztette a *Navigation Actet,* és 1798-ban szabad kikötést engedélyezett a semlegeseknek a szigeteken, akár a maguk, akár az ő számlájára. Miközben gyakorlatilag fenntartotta magának a gyarmatáruk monopóliumát, segítőtársaivá tette a semlegeseket. Nekik is adott ki engedélyeket saját szükségleteinek megfelelően, így kereskedelme kezdett bizonyos mértékig irányított jellegűvé válni. A semlegesek - skandinávok és poroszok, hanza-városiak és amerikaiak - sérelmeik ellenére tekintélyes nyereségre tettek szert. Mivel Hollandia meg volt szállva, helyette Hamburg közvetített Anglia és Németország között, és a kontinens legnagyobb pénzpiaca lett; a segélyek a Parish- bankházon keresztül jutottak el a koalíció tagjaihoz. Az amerikaiak 1790-ben 20 millió dollár értékű árut adtak el, 1801-re ez az összeg 94 millió dollárra emelkedett, s a fele gyarmatáruból folyt be; ők látták el élelmiszerrel az Antillákat és a spanyol Amerikát, fát és gabonát szállítottak Angliába, előkelő helyet vívtak ki maguknak Hamburgban és Franciaországban; náluk fejlődött tovább a hajóépítés: a baltimore-i klippert világszerte mintának tekintették. Ennek a fellendülésnek az lett az eredménye, hogy a semleges országokban a kereskedők és a bankárok határozottan angolbarátoknak vallották magukat.

Csak Franciaországon múlott volna, hogy kereskedelmi kapcsolatainak jelentős részét továbbra is fenntartsa a tengeren keresztül, még Angliával is, annál is inkább, mert a semlegesek tőlük telhetőleg megsértették a brit előírásokat. Az amerikai függetlenségi háború óta Franciaország elfogadta, hogy a semleges lobogó védi az árut, ami lehetővé tette, hogy tovább folytassa kereskedelmi tevékenységét, s biztosította számára Hollandia szövetségét, miközben a semlegesek összefogtak Anglia ellen. A konvent ezzel ellentétes politikát folytatott. Ennek mélyebb oka az 1786-os angolfrancia kereskedelmi szerződésben rejlett, amely a francia ipart kiszolgáltatta az angol konkurenciának. A háború kitűnő alkalmat adott a francia iparnak, hogy fellépjen ez ellen; főleg a pamutipari vállalkozók követelték erélyesen, hogy újból be kell vezetni a behozatali tilalmat; Fontenay, a gazdag roueni kereskedő volt a szószólójuk; ők irányították a konventet, mint ahogy ők fogják majd irányítani Napóleont is. Ezenkívül még mindig tartotta magát az a meggyőződés, hogy Anglia gazdasága - és következésképpen hitele is - kivitelétől függ, s hogy a legsúlyosabb csapás, ami Angliát érheti, ha elzárják előle Franciaországot, legjobb vásárlóját; 1793 januárjában Brissot és Kersaint éppen úgy okoskodtak, mint később a császár. A május 9-én megjelent rendelet az ellenség tulajdonát semleges zászló alatt is jogos hadizsákmánynak nyilvánította, s október 9-én megtiltották az angol áruk behozatalát.

Ezek a rendszabályok mindaddig illuzórikusak maradtak, amíg a semlegesek szabadon kereskedhettek, hiszen az angolok csak angol termékek elhelyezése céljából adtak a semlegeseknek szabad utat Franciaország felé. A nép egyébként rossz szemmel nézte a semlegeseket, mert vásárlásaik következtében nőttek az árak: augusztusban kiviteli tilalmat rendeltek el. Ezzel Franciaország tette teljessé a blokádot, és nem az angolok. Nemsokára hiány mutatkozott gyarmatárukban és nyersanyagokban, mindenekelőtt gyapotban. Az üzletemberek nem ezt akarták: a blokádot - éppúgy, mint az ellenségnél - a kereskedelmi érdekeknek megfelelően rugalmasabbá kellett tenni. A Közjóléti Bizottság, amelynek gondoskodnia kellett a hadsereg felszereléséről és ellátásáról, ismét megnyitotta a kikötőket a semlegesek előtt, és a thermidoriánus konvent ismét megadta nekik szerződésben rögzített előjogaikat. Rögtön újból megjelentek az angol áruk. Amikor a campoformiói szerződés után Anglia maradt az egyetlen ellenség, és a kereskedelem a szárazföldön ismét megindult, a behozatal ellenségei megint támadásba lendültek: a direktórium újból kitiltotta a brit árukat, és a VI. év nivôse 29-én (1798. január 18-án) példátlan intézkedést hozott a semlegesekről: hajóikat le lehet foglalni, ha bármilyen, Nagy-Britanniából származó tárgyat találnak rajtuk, vagy akár csak kikötöttek valamelyik brit kikötőben. A semlegesek eltűntek, az Egyesült Államok pedig megszakította a diplomáciai kapcsolatokat. A csempészet ennek ellenére élénk maradt, és Franciaország szövetségesei is segédkezet nyújtottak hozzá. Részben a csempészet megakadályozása céljából annektálták 1798-ban Genfet és Mulhou- se-t. Franciaország és Hollandia 1792-ben a brit export 18 százalékát vették fel, s részesedésük 1800-ban még mindig 12 százalékos volt. A direktórium tisztában volt vele, hogyha ezt a politikát hatékonnyá és ugyanakkor elviselhetővé akarja tenni, Franciaországnak jelentős piaccal kell rendelkeznie a kontinensen. Bizonyos mértékig a hódítás a gazdasági háború feltétele lett; a megszállt országok és Spanyolország bezárultak az angolok előtt, és olyan vélemények hallatszottak, hogy a Hanza-városok megszállása kiszolgáltatná a német piacot. A kontinentális blokád kialakulóban volt, és a világ máris két, nagyon egyenlőtlen részre oszlott: az egyik oldalon Franciaország és szövetségesei álltak, a másikon Anglia a többi országgal. A két fő hadviselőnek a maga területén kölcsönösen fel kellett készülnie, hogy kitarthasson.

Franciaország súlyos veszteségeket szenvedett. A legszörnyűbb csapás az volt, hogy elvesztette gyarmati kereskedelmét, amely 1789-ben a behozatal egyharmadát, a kivitel egyötödét tette ki. A kontinens egy része bezárult Franciaország előtt, és máshol sem tudta visszaszerezni hajdani helyzetét; noha területe nagyobb lett, eladásainak értéke az 1789-es 441 millióról 1800-ban 272 millióra esett vissza. A forradalmi válság valamennyi iparágat érintette, s némelyik csak nehezen szedte össze magát: Lyonban a szövőszékeknek csak a fele működött, és a posztógyártás 1789-hez viszonyítva több mint kétharmadával csökkent. Franciaország a viharos infláció után most a defláció martaléka lett, amit csak fokozott az általános bizonytalanságérzet. Az ércpénz továbbra is ritkaság maradt, hitelhez nem lehetett jutni: a kamat havi 3 százalék volt, néha felment 7 százalékra is; az árak csökkenése megbénította a vállalkozó kedvet; a több egymást követő jó termés, ami pedig önmagában a nyugalomnak kedvez, az árak összeomlását idézte elő, csökkentve a parasztság vásárlóerejét. A direktórium tehetetlen volt, csupán a buzdításhoz tudott nyúlni. Ez azonban csak átmeneti válság volt. Mihelyt a kormány erőre kap, és a kontinensen helyreáll a béke, lassanként újból megjelenik majd az ércpénz, ismét megnyílnak a piacok, és megélénkül a termelés.

A forradalom kedvező feltételeket teremtett a gazdasági fejlődéshez: a céhek eltörlése biztosította a vállalkozási szabadságot, a belső vámok megszüntetése és a tízes mértékrendszer bevezetése egységes nemzeti piacot, új cselekvési teret hozott létre a bekebelezett országokban, ahol például a kohászatnak most már rendelkezésére álltak Belgium és a Saar-vidék nyersanyagforrásai. Vidéken mindig bőven volt munkaerő. A blokád nem pusztán háborús célokat szolgáló, hanem rugalmas alkalmazásának - a születőben levő kapitalizmus szükséges védelmének biztosításával - csak jótékony következményei lettek volna. Még így is kedvező hatást gyakorolt a kohászatra, a vegyiparra, s főleg a pamutiparra, amely továbbra is a legtöbb újítással állt elő, s a legvonzóbbnak tűnt a tőkések előtt: a jenny-gépek száma megsokszorozódott, és 1797-ben Oberkampf üzembe állította az első kartonnyomó gépet; ekkor tűnt fel több manufaktúra-alapító nagyvállalkozó: Toulouse-ban Boyer- Fonfréde, Charonne-ban Richard és Lenoir, Passyban és Gentben Bauwens. A gépesítés még csak a kezdet kezdetén volt; a posztóiparban még nem használtak gépet, és csak akkoriban hívták meg Verviers-be Cockerillt, a kontinensre áttelepült angol munkást; a selymet még mindig Vaucanson eljárása szerint szőtték, Jacquard még nem hozta létre szövőgépét. A kohászat egyáltalán nem fejlődött. Az anzini bányákon kívül sehol nem alkalmazták a gőzt, egészen 1799-ig, amikor Bauwens végre Gentben bevezette a használatát. De Franciaországnak - mivel megszabadult az angol konkurenciától - módjában volt ráérősen áttérni a gépesítésre.

Mindenesetre a köztársaság, ahol a nagyrészt naturális gazdálkodást folytató parasztság alkotta a lakosság óriási többségét, végső soron el tudta tartani önmagát. Noha a földművelés is megszabadult a korábbi akadályoktól, fejlődni csak lassan fejlődött; a falu- közösség megőrizte szokásait: a kötelező vetésforgót, a szabad legeltetési jogot és egyéb szokásjogokat; olyan szívósan ragaszkodott hozzájuk, hogy a forradalmi nemzetgyűlésekben soha senki nem mert előállni a javaslattal, hogy szüntessék meg őket, s rendeljék el a földek tagosítását. Éppen így sok községi földet nem osztottak fel. Noha a mesterséges legelők, a dohány-, cikória- és burgonyatermesztés némileg nagyobb teret nyertek, a szárítási és öntözési tevékenység, a kertművelés visszaszorult, az utak rossz állapotban voltak, falusi rendőrség nem létezett. A falu társadalmi struktúrája azonban egészségesebbé vált, és az ország ellenállóereje ennek következtében megnőtt. A kisbirtokosok száma észrevehetően gyarapodott, legalábbis egyes vidékeken: Moselle megyében tizenháromezerrel, Cote-d’Or megyében egyötödével, Nord megyében tízezerrel. Ugyanakkor a nagybirtokok száma általában csökkent, a középbirtokok száma nőtt. Természetesen még mindig sok föld nélküli napszámos maradt, akik többé-kevésbé koldulásra voltak kárhoztatva, és a falusi lakosság egyensúlya még mindig a terméstől függött. De mióta a dézsma és a feudális szolgáltatások megszűntek, a kormánynak legfeljebb csak átmeneti nyugtalanságtól kellett tartania.

Anglia sem a blokáddal, sem flottájának ágyúival nem tudta térdre kényszeríteni Franciaországot. Sőt: ha a köztársaságnak sikerül helyreállítani a békét a kontinensen, gazdasági helyzete ismét kielégítővé válhat. Az a kérdés, hogy vetélytársát fenyegette-e a gazdasági helyzet romlása, sokkal bonyolultabb.

5. A BRIT KAPITALIZMUS EREJE ÉS NEHÉZSÉGEI. EURÓPA TERJESZKEDÉSE A VILÁGBAN

Anglia összehasonlíthatatlanul előbbre járt a tőkés termelés útján. Lendületének kedvezett az áremelkedés, amely még a XVIII. század közepe táján kezdődött, s a forradalmi és napóleoni korszakon át egyfolytában tartott a XIX. század második évtizedéig. Fő oka a pénz mennyiségének növekedése volt, amit részint az amerikai bányák termelésének emelkedése idézett elő, részint az, hogy számos országban - Dániában, Svédországban, Oroszországban, Ausztriában, Franciaországban, Spanyolországban, az Egyesült Államokban - megjelentek a forgalomban a bankjegyek, melyeknek kibocsátását a legtöbb esetben a háború meggyorsította. A forradalmi válság azzal, hogy menekülésre késztette a tőkét, megnövelte a külföld nemesfémkészleteit. Anglia, Hollandia, Porosz- ország, Hamburg nagy mennyiségű francia érméhez jutott. Nemzetközi szindikátus alakult, amellyel a maga idején Napóleonnak is dolga akadt. Részt vett benne a londoni Baring, az amszterdami Hope és Labouchére, a hamburgi Parish, nem is szólva Boydról, aki Angliában és Franciaországban is tevékenykedett, vagy a párizsi külföldi bankárokról, például Perregaux-ról. A szindikátus nagy haszonnal végzett spekulációs műveleteket az asszignátával, rendszerint besszre számítva. Nem sokat tudunk arról, hogy a kontinensen milyen következményekkel járt az infláció; Hamburgban 1793-tól 1799-ig erősen emelkedett a gyarmatáruk ára, de úgy tűnik, hogy a pénzbőség inkább a spekulációnak kedvezett, mint a termelésnek. Mindenesetre Anglia húzta belőle a legnagyobb hasznot.

A Londoni Bank volt az egyetlen emissziós intézmény, amely bizalmat élvezett. Hollandia megszállása után Anglia lett a tőkék legbiztosabb menedéke. 1794-ben a bank már 3 millió 750 ezer font sterlingért vásárolt nemesfémet, holott az évi átlag addig 650 ezer volt. *Banknote-jainak* forgalma 1790-ben 11 millió font sterling, 1800-ban 15 millió. 1795-ig a kereskedelmi váltókat 3 százalékos kamattal számítolta le; a kamatláb csak 1797-ben kezdett emelkedni, amikor felfüggesztették az aranystandardet, és 1800-ban már meghaladta a 6 százalékot.

Anglia volt az egyetlen ország, ahol a bankhálózat vidéken is kifejlődött. 1792-ben 350 vidéki bankot tartottak nyilván, amelyek minden ellenőrzés nélkül bocsátottak ki bankjegyeket, s finanszírozták a helyi vállalkozásokat, úgyhogy a pénz-inflációhoz hitel-infláció társult. 1793-ban ezek a bankok veszélybe kerültek, de utána annál erőteljesebb virágzásnak indultak: 1804-ben már majdnem 500 működött. Az árak nagyjából folyamatosan emelkedtek. Ha 1790-et 100-nak vesszük, 1799-ben már 156-on állt az árindex. 1 quarter búza 1780-tól 1789-ig átlagosan 45 shillingbe került, a következő évtizedben pedig 5 5-re ugrott. A bérek sokkal lassabban emelkedtek, s így növekedett a profitráta. Minthogy az infláció következtében olcsó lett a pénz, az összes körülmények a vállalkozó szellemet ösztönözték.

Az áremelkedés végül is zavaróan hathatott volna a kivitelre, de az aranystandard felfüggesztése segített a helyzeten. Pitt szívesen megkímélte volna a Bankot, tekintettel a kölcsönökre, amelyeknek a pénzbőség amúgy is kedvezett, mégis kénytelen volt egyre nagyobb mennyiségű *exchequer billt* leszámítoltatni vele: 1795-ben már majdnem 13 milliós értékben voltak ezek a papírok a Bank birtokában, miközben pénzkészlete az 5,5 milliót sem érte el. Másrészt Pittnek fémpénzben kellett fizetnie az expedíciós hadseregek költségeit, az 1796-os gabonavásárlásokat és szubvenciókat (amelyek 1793-tól 1799-ig összesen több mint 28 millióra rúgtak); a törvények ellenére arra kényszerítette a Bankot, hogy bocsássa rendelkezésére aranykészletének egy részét, amely 1797 elején már nem sokkal haladta meg az egymilliót. Ekkor a bankjegyet beválthatatlannak kellett nyilvánítani, s 1823-ig az is maradt. Mivel a Bank volt annak a hilelépítménynek az alapja, amely a gazdasági életet fenntartotta, a kialakult helyzet rendkívül súlyos következményekkel járhatott volna. Pánik azonban mégsem tört ki, mert a nép nem ismerte sem a Law-rendszert, sem az asszignátát, s így nem fogta fel, hogy a font veszélyben van; ami pedig a tőkéseket illeti, Pitt erélyes adóemeléssel meggyőzte őket arról, hogy esze ágában sincs rátérni a papírpénzre. Miután a kontinensen helyreállt a béke, 1797-ben és 1798-ban csak 2 milliót vitt ki az Európában fenntartott hadseregek és a segélyek céljaira; a font árfolyama nőtt, s az aranykészlet 1799-ben már újra 7 millió volt. Valójában a Bank még nagyobb mennyiségű *exchequer billt* fogadott el, s bizonyos infláció keletkezett, amely a kormánytól indult ki; ez azonban elég mérsékelt volt ahhoz, hogy ne tegye tönkre a pénzt, mint Franciaországban, s megkímélte az angolokat attól a deflációtól, amely a direktóriumot sújtotta. De ez csak rövid szélcsend volt.

1798- ben újra kitört a háború a kontinensen, s az ínség újabb gabonavásárlásokat tett szükségessé, mintegy 3,5 millióért. A Bank aranykészlete megint csökkent, amit ezúttal az árfolyam is megérzett: 1799-ben a font 8 százalékkal esett Hamburgban és 5 százalékkal Cádizban. A válság hamarosan éreztette hatását a közhangulatra, de a gazdasági élet vezetőinek önmagában kedvezett a font árfolyamának csökkenése: továbbra is exportálhattak, mert áruikért fémpénzt kaptak, viszont a béreket elértéktelenedő papírban fizették. Anglia valutáris és pénzügyi politikája a maga empirizmusában olyan hozzáértésről tanúskodott, amelyre akkor egyetlen más ország sem volt képes.

Ennek jóvoltából folytathatta fejlődését az ipari forradalom, amely mindamellett lassabban haladt előre, mint azt néha gondoljuk. A legfejlettebb iparágban, a pamutiparban, még mindig kézzel szőttek. Cartwright szövőszékét csak 1801-ben alkalmazták először, Glasgow-ban, s csak akkor terjedt el, miután Radcliffe 1804 körül feltalálta a kikészítőgépet. A gyapjúipar csak a próbálkozásoknál tartott; még a *jennyt* is alig alkalmazta, s Cartwright gyapjúfésülő gépét csak 1803-ban tökéletesítették. A szénbányászat továbbra is kezdetleges volt, annak ellenére, hogy egyre jobban elterjedt a sín és a gőzgép használata. Az iparban a gőzgépet csak néhány pamutfonó alkalmazta, a többi üzem beérte a *water*-fonógéppel. A közlekedésben még mindig inkább a csatornaépítést szorgalmazták, és kevés volt a jó út. A szállítás lassúságának és a szakadatlanul csökkenő béreknek köszönhetően a hagyományos termelési eljárások keményen védekeztek, s a koncentráció továbbra is inkább a kereskedelemben nyilvánult meg, nem pedig új üzemek alapításában. A kor több nagyiparosa, David Dale - Robert Owen apósa - és a stockporti Radcliffe azzal kezdte, hogy otthon dolgoztatott munkásokat. De a m*ule* (félig önműködő fonógép), még ha nem alkalmazták is mindenütt, ellenállhatatlan erőt adott a pamutfonásnak; virágzott a kötszövés és a csipkeszövés; a kohászatot nagyrészt modernizálták, s az *engineere*k, akik között Bramah, a hidraulikus sajtó feltalálója volt a leghíresebb, egyre-másra szerkesztették a szerszámgépeket. A gép mindazokban a termelési ágakban, ahol diadalmaskodott, világméretű fölényt biztosított Angliának.

A XVIII. század végén összeállított árlistára épülő vámstatisztikák szerint a brit kereskedelmi mérleg egyfolytában aktív volt, így például 1799-ben a pozitív szaldó 5 millió font sterlinget ért el. Ezt mindig az ipari fejlődésnek tulajdonítják. Ha azonban az importált és az exportált áruk tényleges értékét tekintjük, ellentétes következtetésre jutunk. Eltekintve néhány ritka évtől (1798 és 1815 között egyetlen esztendőtől: 1802-től), Nagy-Britannia külkereskedelmi mérlege deficites volt; a behozatali többlet 1799-ben 10,5 millió font, 1801-ben majdnem 20 millió font. Az ipari kivitel mennyisége nőtt ugyan, de árai csökkentek - éppen ez tette egyébként lehetővé, hogy a háború támasztotta nehézségek ellenére megtartsa piacait, sőt újakat is szerezzen. Anglia azonban ennek ellenére gazdagodott. A fizetési mérleg aktívumát biztosították a hajózási fuvardíjak, a biztosítási és a bizományosi díjak, főleg pedig a tengerentúli országok kizsákmányolása: a rabszolgakereskedelem, az ültetvényekbe befektetett összegek, a Brit Kelet-indiai Társaság hivatalnokainak fizetései és nyugdíjai, a gyarmati üzletemberek egyéni spekulációi, a „nábobok” hazajuttatott gyarmati jövedelme, a gyarmatokon befektetett tőke hozadéka.

Az áremelkedés a mezőgazdaságra nézve is kedvező volt. Anglia már nem termelte meg saját gabonaszükségletét, s a háború megdrágította a külföldi vásárlásokat, úgyhogy a *corn-law* már nem is játszott szerepet, olyan drága lett a búza; többet jövedelmezett az állattenyésztésnél, és nőtt a vetésterület. Egyidejűleg minden eddiginél nagyobb méreteket öltött a bekerítés: aranykor volt ez a *landlordok* és a bérlők számára is. A technika is fejlődött, s 1793- ban J. Sinclair és A. Young vezetésével *Board of Agriculture* alakult.

A mezőgazdasági forradalom Skóciára is átterjedt. Itt a klánok főnökei - akiket elismertek *landlordok* - kiforgatták földjükből és kivándorlásra kényszerítették a skót felvidék birtokosait, hogy maguk állattenyésztéssel foglalkozhassanak. A mezőgazdaságnak ez a felvirágzása is növelte Anglia erejét, mert csökkentette sebezhetőségét az élelmiszer-ellátásban. Egyben elősegítette, hogy a kisbirtokosok fennmaradjanak, sőt bizonyos grófságokban még növekedett is a számuk; igaz, hogy ekkor már alig akadt kisbirtokos, de ezek legalább elégedettek voltak a sorsukkal, s a bérlőkkel együtt stabilitási tényezőt alkottak a társadalomban.

Az angol kapitalizmus, fejlődése ellenére, még nem gondolt a szabadkereskedelemre. Sem a földbirtokosok, sem a bérlők nem gondoltak a gabonatörvények eltörlésére, sőt megerősítésüket követelték; a gyárosok pedig hívek maradtak a merkantilizmushoz, olyannyira, hogy megtiltották a gépek kivitelét. Az országon belül azonban egyre többször játszották ki azokat az előírásokat, amelyek korlátozták az inasok számát, és lehetővé tették a minimális bér rögzítését. Ezzel szemben a munkások továbbra is a *statutes of labourersre* hivatkoztak, és sztrájkkal támasztották alá követeléseiket. A sztrájk elvileg tilos volt ugyan, de a békebíróságok nemigen voltak hajlandók elítélni akkor, amikor maguk a munkaadók mutattak példát a törvényszegésre. Éppen ezért érdemes felfigyelni az 1799. július 12-i *Combination Act-re,* amely különbség nélkül büntetendőnek nyilvánít minden sztrájkot a támogatását célzó tömörüléssel és gyűjtéssel együtt, miközben a kormányzat engedte feledésbe merülni a munkásoknak kedvező előírásokat. A béreket lenyomta a menhelyi gyermekek, a nők és a földtelenné vált parasztok munkába állítása, valamint a gépesítés fejlődése, s csak nagy lemaradással követték az emelkedő árakat. Tovább csökkentették őket a truck-rendszerrel, a természetbeni bérezéssel és az önkényes pénzbírságokkal. 1795-től kezdve azonban a szegényadó terhére a kenyérárral arányos segélyeket is fizettek a bérek kiegészítéseképpen, s ez magyarázza a dolgozó osztályok viszonylagos beletörődését helyzetükbe.

Miután Franciaország kiesett, az angol iparnak lényegében nem volt vetélytársa. Eltekintve néhány bányavállalattól és a sziléziai nagykohóktól, amelyek néhány mágnás vagy az állam monopóliumát alkották, a kontinensen a kapitalizmus nem ismerte a gépet, és csak kereskedelmi formában volt jelen. Szászországban, Svájcban és Svábföldön virágzott ugyan a pamutipar, de a *jennyt* csak 1786- ban vezették be Chemnitzben, a kötőgépet pedig csak 1797-ben. A háború emellett lesújtott a hagyományos iparágakra: Sziléziában például tönkrement a vászongyártás.

Ami a mezőgazdaságot illeti, a kivitelre termelő balti országok utánozni kezdték Angliát. Először is fel kellett számolni a faluközösséget, és olyan összefüggő birtokká tagosítani a parcellákat, amelyek ki tudják vonni magukat a kötelező vetésforgó és a szabad legeltetés alól - vagyis át kellett venni a bekerítések módszerét. Az állam arra törekedett, hogy megszüntesse a jobbágyságot, s megszervezze a dézsma, az úrbér és a robot megváltását, így a parasztokat földtulajdonosokká, illetve napszámosokká téve. Dániában 1781-ben hozzá is fogtak a reformhoz; 1800-ban elvileg Schleswig-Holsteinra is kiterjesztették; Poroszországban a király saját uradalmain hajtotta végre. Anglia ebből csak hasznot húzhatott, hiszen importálta a gabonát. Ugyanígy kedvezően fogadta a még teljesen mezőgazdasági jellegű Egyesült Államok fejlődését is; a Bahama-szigetekről származó *sea island* gyapot térhódítása nagyon előnyösnek bizonyult számára. Ez a gyapotfajta először 1792-ben jelent meg a glasgow-i piacon, s a fonóüzemek tulajdonosai azonnal kedvezően fogadták. Amikor Whitney gépe 1793-ban megoldotta a gyapot tisztításának nehézségeit, a kivitel azonnal 8 millió fontra ugrott, 1798-ra pedig megkétszereződött. Ez igen nagy horderejű esemény volt az Egyesült Államok szempontjából, mert ettől kezdve Délen alapvető intézménnyé vált a rabszolgaság, s az ültetvényesek rávetették szemüket Floridára és Louisianára. Észak egyelőre ebben csak tőkéjének és hajóinak hasznosítására látott alkalmat; éppen csak kezdték bevezetni az angol ipari találmányokat, egy Astor vagy egy Girard roppant vagyona a kereskedelemből, a hajózásból meg a birtokspekulációból származott.

Anglia elvesztette ugyan a Franciaország ellenőrzése alatt álló piacokat, de megszabadult a francia konkurrenciától, szövetségeseinek és a semlegeseknek a rovására kárpótolta magát. A Hanza-kikötőkön át elindult Németország meghódítására. 1789-től 1800- ig hatszorosára nőtt a Brémába és Hamburgba irányuló kivitele. A frankfurti és a lipcsei vásárokon felvette az érintkezést a svájciakkal, az osztrákokkal, a lengyelekkel és az oroszokkal; pamutkészítményei s főleg fonalai kiszorították ezekről a vásárokról a svájci és szász termékeket. A pénzügyek egyre inkább London befolyása alá kerültek. A hesseni választófejedelem nagy összegeket helyezett el Londonban, s a frankfurti Mayer Anselm Rothschild ebbe bekapcsolódva virágoztatta fel üzleteit; fia, Nathan, 1798-ban Angliában telepedett le, s ott hamarosan meggazdagodott. Másrészt a Baltikum kereskedelme teljesen Anglia felé fordult. Jelentősége döntő volt, mert a britek innen szerezték be a hajóépítéshez szükséges anyagokat, a gabonát és a textíliát. A XIX. század elején az angol behozatal 72 százaléka Poroszországból és Oroszországból származott; az Angliába importált gabona háromnegyed része Danzig kikötőjéből indult útnak. A Földközi-tenger medencéjében Franciaország jobban ellenállt; Itália meghódításával megnehezítette az angolok helyzetét, de teljesen nem tudta őket kikapcsolni, viszont 1789-től kezdve Franciaország kiszorult a Levantéból.

A tengeri háború következtében megnőtt a Földközi-tenger és az északi tengerek közötti szárazföldi összeköttetés jelentősége. A közlekedési útvonalak addig nagyrészt Franciaországon, Itálián, Svájcon és Hollandián át haladtak, most azonban megváltoztatta a helyzetet a rajnai út lezárása. 1790-ben Franciaország megállította a Rajna bal partján az átmenő kereskedelmet, mert vámhatárait a folyóig tolta előre. A Rajna-vidék és Hollandia megszállása újabb csapást mért erre az útvonalra. Minthogy az útvonal folytatása le volt zárva, Köln forgalma 1800-ban több mint egyharmadára esett vissza; a forgalomnak csak egy része jutott el Emdenen át Frankfurt felé; a másik oldalon pedig Svájc el volt vágva Genovától. Az Európát átszelő útvonal tehát eltolódott kelet felé, mint XIV. Lajos idején: most Hamburgon és Lipcsén haladt át Velence, illetve főleg Trieszt irányában.

A brit kereskedelem alakulásáról 1798-ig nincsenek megbízható adataink, csak a vámkivetés alapjául szolgáló „hivatalos értékekre” épülő, problematikus becslések, de a mozgás iránya így is világos: a kivitel eszerint az 1790-es 20 millió fontról 1801-re 35 millióra emelkedett, az egész kereskedelmi forgalom pedig 39-ről 67 millióra. Tényleges értéken a kivitel az 1798. évi 42,6 millió fontról 52,3 millióra emelkedett 1800-ig, a forgalom pedig 99,1-ről 118,8 millióra. A vízre bocsátott hajók befogadóképessége egyharmaddal nőtt, és majdnem elérte a 2 millió hajótonnát. A háború alatt épültek meg a londoni dokkok az elvámolásra váró áruk nagy közraktáraival. A kereskedelem fellendüléséből a pamutipar húzta a legtöbb hasznot: a külföldön eladott pamutáruk értéke 1,5 millió fontról 1800-ra 6 millióra emelkedett. 1797-ben a behozott gyapot mennyisége csak 734 000 font, három évvel később már 1 663 000 font. Ugyancsak 1800-ban 2 millió tonna kőszenet és 1,5 millió tonna vasat exportáltak.

Anglia megkétszerezte az Egyesült Államokba irányuló szállításait is. Másrészt az Egyesült Államokhoz hasonlóan Spanyol- Amerikáról sem vette le a szemét; Trinidad elfoglalása főleg a csempészetet szolgálta. A Spanyol-Amerikában tapasztalható erjedés óriási távlatokkal kecsegtetett. Az Egyesült Államok egyenjogúsítása, az anyaország „kizárólagosságának” megszüntetése a kereskedelemben, valamint a rabszolgaság eltörlése a Francia Antillákon, megrendítette az egész gyarmati rendszert. A kreolok mindenekelőtt a kereskedelem szabadságát kívánták. Az eszmének Buenos Airesben Belgrano volt az apostola, és Spanyolország kénytelen volt beengedni a semlegeseket gyarmati kikötőibe. De a politikai függetlenség igénye is feltámadt. Mexikóban és Venezuelában összeesküvéseket lepleztek le, amelyekre véres megtorlás következett. Miranda előbb Franciaországtól várt segítséget, majd amikor Spanyolország tábort változtatott, Angliához fordult. Londonban találkozott Narinóval és O’Higginsszel, s állítólag egy „Lautaro” elnevezésű páholyt alapított az általános felkelés előkészítésére. Annyi tény, hogy egy bizottság nevében, amely az ő kezdeményezésére alakult Spanyolországban, 1798-ban segítséget kért Pitt-től, aki azonban beérte azzal, hogy a Franciaországgal pillanatnyilag viszályban álló Egyesült Államokhoz utasította.

Ami a világ többi részét illeti, Anglia, a tengerek ura, ebben az időben egyedül lett volna képes arra, hogy megvalósítsa a fehér ember fennhatóságát, de erre nem hajlott túlságosan. Nem mintha a kereskedelmi közvélemény magáévá tette volna Bentham gyarmatellenességét, de az Egyesült Államok egyenjogúvá válása éppenséggel nem csinált kedvet a gyarmatok szaporításához, s az angol imperializmus ekkor inkább kereskedelmi jellegű volt. De a brit birodalom mégiscsak növekedett; a Francia Antillákat igazán érdemes volt elragadni. Jelentős összegű tőkét fektettek be Holland Guyanában, megtízszerezve a termelést. A flottának olyan támaszpontokra volt szüksége, mint a Jóreménység foka. Az arisztokrata származású gyarmati főemberek rendszertelen hódításokban élték ki tettvágyukat. Afrikában 1792-ben alapították meg Sierra Leone gyarmatot; Mungo Park Timbuktuig felderítette a Nigert; a hollandoktól elvették a Fokföldet. Phillip Ausztráliában, Sydneynél 1788-ban tette partra az első fegyencszállítmányt. De az angolok elsősorban Indiában terjeszkedtek, különösen, amikor Richard Cowley, Mornington grófja, később Wellesley márkija a színre lépett. Tippu halála után, 1799-ben bekebelezte Mysore egy részét,
1799- tól pedig védnökséget gyakorolt a Mysore másik részét megszerző hyderabadi uralkodó felett. Ezután a marathaiak ellen fordult. Felügyeletet gyakorolt Pandzsáb felett, ahol Randzset Szingh 1794-ben megkaparintotta az afgánoktól Lahore-t. De nem hanyagolták el Perzsiát sem: Malcolmnak 1801-ben sikerült szerződést kötnie, amely megnyitotta az angol kereskedelem előtt a Perzsaöböl partjait. Nem tévesztették szem elől a Vörös-tengert sem: 1798-ban elfoglalták Perim szigetét, s elküldték Pophamet, hogy szerezze meg az arábiai kávé monopóliumát, és készítse elő a szipo- jok expedícióját Egyiptom ellen.

Nagyon valószínű, hogy ha Európában nincs háború, az angolok már ekkor mélyen behatoltak volna a Távol-Keletre. Indokínában Pigneau de Béhaine püspök segített Nguyen-Anhnak, hogy visszaszerezze a tay-son nevű fellázadt hegyilakóktól Kokinkínát, és haláláig a tanácsadója maradt. Nguyen lassanként visszafoglalta Annamot és Tonkint, Tonkinban megfosztotta trónjától a Le-dinasztiát, s 1803-ban Gialong néven megkoronáztatta magát. A francia befolyás azonban megszűnt. Kínában a mandzsu dinasztia hatalma az 1796-ig uralkodó Csien Lung alatt érte el csúcspontját, aki befejezte a külső tartományok meghódítását.

A kínaiak azonban nem érték be ezeknek a tartományoknak a gyarmatosításával, hanem már nagy számban szivárogtak be Kokinkínába és a Fülöp-szigetekre is. Eljutottak Sziámba és Bengáliába, s ők voltak az egyedüli idegenek, akik bebocsáttatást nyertek Japánba. Saját hazájukban csak a macaui portugál telepen keresztül bonyolítottak le kereskedelmi ügyleteket európaiakkal. Ide azonban a Holland Kelet-indiai Társaság feloszlása óta már csak az angolok és az amerikaiak jöttek. 1793-ban a Pekingbe küldött angol Macartney semmiféle engedményt nem tudott elérni. Csien Lung után részeges és kegyetlen fia, Csia Csing lépett a trónra (1796-1820), akit állandóan fenyegettek a titkos társaságok által szított lázadások. Ő már nem lett volna képes ellenállni erősebb támadásoknak, az angolok azonban mással voltak elfoglalva. Japán még jobban elzárkózott. Annak ellenére, hogy nem tudta lakosságát ellátni, s a népet szakadatlanul tizedelte az éhínség, nem engedélyezte sem a gabonabehozatalt, sem a kivándorlást. Csak néhány kínai dzsunka köthetett ki évente egyszer, meg egy holland hajó Nagasakiban, amelynek rezet adtak el. Japán katonailag rendkívül gyenge volt, s nem minden aggodalom nélkül látta, hogy angol és főleg orosz hajók közelítik meg 1792-ben Szahalint, a Kuril-szigeteket, sőt még Hokkaidót is.

Ebben az időben a misszionáriusok, akik oly sokszor egyengették a kereskedők és a katonák útját, főleg Amerikával foglalkoztak. Kínában Csien Lung üldözte a lazaristákat, a jezsuiták utódait, s minthogy a forradalom következtében megszűnt az utánpótlás, missziójuk 1800-ra el is tűnt. Az újdonság a protestánsok megjelenése volt, akiket eddig csak a morva testvérek képviseltek elvétve a tengerentúl. A fordulatot éppen Anglia hozta. A kezdeményezés 1792-ben a baptistáké volt; 1795-ben az anglikánok megalapították a London Missionary Societyt; 1799-ben Marshman kikötött Bengáliában, ahol egyébként a Kelet-indiai Társaság eléggé hidegen fogadta.

Az európai kivándorlás ebben az időben szinte teljesen leállt. Az észak-amerikai telepesek számát a természetes szaporulat növelte, ez tette lehetővé a terjeszkedést nyugat felé, újabb területek elhódítását az erdőktől. Az Egyesült Államokban Kentuckyt és Tennessee-t 1791-ben, illetve 1796-ban nyilvánították állammá; Ohio 1802-ben alakult meg. De 1800-ban az Egyesült Államok több mint 5 millió lakosából még csak 370 ezer élt Nyugaton. 1790 és 1795 között derítette fel Vancouver a Csendes-óceán partvidékét, ahol kezdtek megjelenni az oroszok. Az Atlanti-óceán és a Csendes-óceán között csak a Hudson-öböl Társaság állomásai biztosították az összeköttetést. Ezek az állomások a kanadai Columbiáig nyomultak. Mackenzie 1793-ban a lakatlan északi vidékek feltárásával próbálkozott.

Mivel Latin-Amerika még csak ígéret volt, Európa és az Egyesült Államok jelentette azt a piacot, amelytől Anglia léte függött. S egyáltalán nem látszott lehetetlennek, hogy ez a piac előbb-utóbb veszélybe kerülhet. A kontinens iparát zavarta a brit konkurrencia. Svájc és főleg Szászország fonóiparának megmentésére kénytelen volt a felszerelést korszerűsíteni: Chemnitzben 1798-ban megjelent az első *water*-fonógép; az angol áruk behozatali tilalma nekik ugyanolyan előnyös lett volna, mint Franciaországnak. Másrészt az angol blokád állandó diplomáciai nehézségeket okozott. 1794- ben Dánia és Svédország új semleges liga megalakításával próbálkozott. A két ország magában tehetetlen volt ugyan, de ha Oroszország csatlakozik, akkor Poroszország és Észak-Németország is követi, s a Baltikum bezárul. Az Egyesült Államok felől fenyegető veszély meg kézzelfoghatóbb volt. A blokád problémájához az is hozzájárult, hogy Anglia előszeretettel hurcolta el a semleges hajókról nemcsak az angol, hanem az amerikai matrózokat is. Washington és a föderalisták beérték a tiltakozásokkal. 1800-ban azonban Jefferson lett az elnök, s valószínűnek látszott, hogy ő nem lesz ilyen engedékeny.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy a háború a világkereskedelem normális kereteit megbolygatta. London, Amszterdam, Hamburg spekulációkba kezdett a gyarmatárukkal, kölcsönösen hiteleket vettek fel egymástól, és árukészleteket halmoztak fel. 1799 telének végén Hamburgban szédítő volt az áremelkedés, mert az Elba befagyása miatt leállt az áruszállítás. Amikor a tavaszi vásárok előtt felszakadozott a jég, tömegesen kezdtek befutni a hajók, és jött az árcsökkenés, a cukor ára 72 százalékkal esett. Időközben újra

kitört a háború, s az amszterdami bankárok augusztusban, az invázió előestéjén, beszüntették a hiteleket. Százharminchat hamburgi kereskedőház omlott össze; Parishék több mint 1 millió márkát veszítettek. A válság valamennyi európai kereskedővárosban éreztette hatását, főleg azonban Londonban, ahol legalább húsz nagykereskedőt rántott a bukásba. A súlyosan érintett pamutipar leállt, vagy leszállította a béreket. Az ezzel kapcsolatos mozgolódás visszaszorítása végett hozta a parlament a *Combination Act-et.* Mint láttuk, rendkívül súlyossá vált a pénzügyi helyzet, s betetőzésül 1799, majd 1800 is kivételesen rossz termést hozott. Míg 1 quarter búza 1799 elején 49 shillingbe került, 1800 februárjában már 101 shillingbe.

Franciaország tehát nem érte el célját azzal, hogy bezárult az angolok előtt. A brit kereskedelem új felvevőpiacokat talált, és erősebbnek érezte magát, mint valaha. A franciák tévedtek, amikor mesterségesnek és törékenynek ítélték Anglia gazdasági struktúráját, mert nem ismerték a „hitel csodáit”. Ez az érzékeny gépezet azonban rendszeresen megakad, és teljesen el is romolhat bizonyos külső körülmények, például a különböző országok politikája és a rossz termések összejátszása esetén. Ez a veszély csakugyan fenn is állt Angliában, és egyáltalán nem volt lehetetlen egy olyan pillanatnak a bekövetkezése, amikor elbizonytalanodva hajlandónak mutatkozik békét kötni.

6. A BÉKE FELTÉTELEI

A köztársaságnak ahhoz, hogy egy ilyen helyzetet kiaknázhasson, helyre kellett állítania a békét a kontinensen. Vagyis arra volt szükség, hogy újra harcoljon és győzzön, majd a szerződés aláírása után helyreállítsa a belső rendet, és lefegyverezze az ellenforradalmat. Ellenkező esetben az ellenforradalom továbbra is a külföldhöz fordul, s az a legelső válság alkalmával ismét támadást indít. A siker azonban attól is függött, hogy hódításaiból Franciaország mennyit akar megtartani,

Thermidor 9-e után a francia politika fokozatosan a természetes határok kialakítása irányába terelődött. A thermidoristák a III. év alkotmányában kimondták, hogy egy talpalatnyi földet sem lehet átengedni az ország területéből. Az alkotmány feletti szavazás időpontjában csak Savoya és Nizza volt hódított terület. Ám a konvent a IV. év vendémiaire 9-én (1795. szeptember 30.) Francia- országhoz csatolta Belgiumot, s ezt az annexiót úgy tekintették, mint amelyet az alkotmány feletti előző népszavazás szentesített. Ettől kezdve, a Rajna bal partjának megtartása végett, az 1793-as népszavazásokra is hivatkoztak; Poroszország Bázelban, Ausztria Campoformióban és a császárság Rastattban lemondott erről a területről. Carnot, aki fructidor 18-áig volt a direktórium tagja, nem helyeselte ezeket a területnöveléseket, s azok az ideológusok sem gondolkodtak másként, akik Bonapartét a hatalom felé segítették. Egyikük, valószínűleg Daunou, 1799. november 1-én a *Décade philosophique-ban* azt írta, hogy a III. év alkotmánya a köztársaság határainak rögzítésével „örökös háborút és a franciák teljes kiirtását” eredményezi. Ebből nem következett, hogy a köztársaságiaknak a „régi határok” alapján kellett volna tárgyalniuk, amit a royalisták kénytelenek voltak megígérni a külföldnek: Franciaország terjeszkedhetett a vallonok földjén és a Saar-vidéken. A nemzet zöme bizonyára jóváhagyta volna ezt a mérsékletet. Az emberek leginkább békére áhítoztak; a *Décade-nak* az államcsíny előkészítésére hivatott cikke pontosan ezt bizonyítja. Mindamellett nem szabad szem elől téveszteni a nehézségeket. A direktórium a royalizmus elleni harcban szüntelenül a nemzeti érzésre hivatkozott, így a republikánusok lassanként megszokták, hogy a forradalmat összekapcsolják a természetes határok kivívásával, s tulajdonképpen arra voltak büszkék, hogy befejezték a monarchia művét. A hadsereg nem nézte volna jó szemmel, ha hódításai veszendőbe mennek; ha most új győzelmekkel biztosítja a békét, lehet-e a kormány kevésbé igényes elődeinél?

A természetes határokon túl a direktórium engedte, hogy Bonaparte veszedelmes precedenst hozzon létre a Cisalpin Köztársaság megalakításával. Később ezt Rómában és Nápolyban a direktórium is utánozta, berendezkedett Piemontéban, és a svájci Valais-ból köztársaságot csinált az alpesi utak ellenőrzésére; gazda módjára rendelkezett Hollandiában és Svájcban. Minderről azonban még azt lehetett mondani, hogy ezt a politikát csak a háború teszi szükségessé. Nyilvánvaló ugyan, hogy Franciaország a békeszerződés aláírása után sem válnék közönyössé az iránt, ami „természetes határainak" szomszédságában történik. Ebből azonban még nem következett, hogy hadseregeit ott kell tartania a szomszédos államokban; beérhette volna azzal, hogy a többi hatalommal egyetértésben garantálja függetlenségüket. Nem kétséges, hogy a közvélemény támogatta volna a kormánynak ezt az álláspontját. Annyi kiábrándító tapasztalat után elenyészett a girondisták lelkesedése a propaganda iránt; Bonapartét senki sem kárhoztatta később, hogy nem állította vissza a Római vagy a Nápolyi Köztársaságot.
Abban az esetben, ha Franciaország túllép a természetes határokon, semmi valószínűsége nem volt a tartós békének; de feltéve, hogy megelégszik ezekkel a határokkal, belenyugszanak-e ebbe a kontinentális hatalmak? A kérdésre Franciaországban nemmel feleltek, bár bizonyítékuk nem volt. Poroszország csak a Németországban ígért kártalanítással törődött; Oroszország nem a Rajna bal partjának visszaszerzéséért lépett háborúba; Ausztria makacsabbnak ígérkezett, de kárpótlásokkal le lehetett csillapítani, kivált, ha a franciák lemondanak Itáliáról. Maradt Anglia. Pitt többször kijelentette, hogy nem tárgyal mindaddig, amíg országa biztonságát nem látja szavatolva, aminek feltétele, hogy Francia- ország hagyja el Hollandiát; a Rajna bal partjának legalább a nagyobbik részét is el kell venni a franciáktól, s 1795-ben Grenville még hozzátette, hogy ezt a területet Belgiumhoz csatolják majd Ausztria fennhatósága alatt. Nem igaz, hogy egyetlen gondjuk Anglia biztonsága volt, hiszen Savoyát is szerették volna elvenni a franciáktól. De kétségtelenül az angol politika egyik lényeges pontja mindvégig az volt, hogy Hollandiát kivonják Franciaország uralma alól. Ehhez azonban Hollandiát el kellett volna foglalni, s erre a kontinens hatalmai nélkül Anglia nem lett volna képes. Márpedig ha Franciaország az előbbiekkel ki tud egyezni, akkor az erők kölcsönös felőrlésére irányuló háború alakul ki kettejük között, s a gazdasági körülmények esetleg a helyzet elfogadására kényszeríthetik Angliát, különösen, ha meghagyják neki a tengert és a gyarmatokat. Az 1797. évi válság már rákényszerítette Pittet egy ilyen egyezség felkínálására, s 1799-ben megint minden jel ilyen körülmények közeledésére mutatott. A veszély ebben a pillanatban az volt, hogy Franciaország egyetlen okra vezeti vissza Britannia nehézségeit: arra a blokádra, amelyet válaszként ő szegezett szembe az angol blokáddal. Ez esetben Franciaország kísértésbe eshetett, hogy Anglia tengeri uralmát is megkérdőjelezze, blokádjának egész Európára való kiterjesztésével fokozva a nyomást. Akkor újra kitör a kontinentális háború, s ez csakugyan „örökös háború" lesz, nem azért, mert Franciaország elérte a „természetes határokat", hanem mert túllépett rajtuk.

Nem valószínű, hogy ha a franciákban a mérséklet kerekedik felül, akkor a királygyilkos köztársaságot oly vadul gyűlölő Európa egyszer s mindenkorra lemond arról, hogy egészen vagy részben visszaszerezze a csábító francia hódításokat. De a kérdés nem így vetődik fel: mint soha a történelem folyamán, 1799-ben sem az volt egy államférfinak a feladata, hogy megállítsa a történelem menetét. Csupán azt kellett tisztán látni, van-e esélye Franciaországnak arra, hogy egy vagy két évtizednyi békét biztosítson magának, megőrizve úgynevezett természetes határait, és lélegzetet véve felkészülhessen arra, hogy minden addiginál nagyobb erővel védelmezze majd őket. Nem kétséges, hogy erre a kérdésre igen a válasz. S vajon a direktórium republikánusai meg tudták volna-e valósítani ezeket az esélyeket? Ez viszont korántsem bizonyos; csakhogy 1799 végén már nem tőlük függött a döntés: azt saját akaratukból egyetlen ember kezébe tették le.

HARMADIK FEJEZET

Bonaparte hatalomra kerülése

Az, hogy a forradalom a diktatúrához folyamodott, egyáltalán nem volt véletlen; belső szükségszerűség terelte ebbe az irányba, és nem első ízben. Az sem volt véletlen, hogy éppen egy tábornok diktatúrájánál kötött ki. De úgy esett, hogy ez a tábornok Napóleon Bonaparte volt, akinek nem is annyira a zsenije, mint inkább a vér- mérséklete nem tudott ösztönösen hozzáidomulni a békéhez és a mérséklethez. Ez volt az az előre nem látható elem, amelyik az „örökös háború” oldalára billentette a mérleget.

1. A DIKTATÚRA FRANCIAORSZÁGBAN

A köztársaságiak már régóta a kormány tekintélyének megszilárdítását kívánták, mint ezt a vazallus országokban elfogadtatott alkotmányok is mutatják. Ha a Cisalpin Köztársaságot mint Bonaparte hitbizományát figyelmen kívül hagyjuk is, Hollandiában a direktórium tagjai rendelkeztek a kincstárral, Svájcban ők nevezték ki a hivatalnokokat, Rómában még a bírákat is. E két utóbbi köztársaságban a megyéknek már „prefektusuk” volt. Sajnos, a III. év alkotmányának előírásai értelmében az alkotmánymódosító eljárás legalább hét esztendőt vett igénybe. A fructidor 18-i államcsíny kapcsán Sieyes, Talleyrand és Bonaparte már gondoltak rá, hogy kihasználják ezt az alkalmat, de elszalasztották. A VII. évben azonban újabb alkalom teremtésén törték a fejüket. A köz-társaságiak, anélkül hogy tudatában lettek volna, annak a tendenciának engedelmeskedtek, amely a polgárháború és a külháború kitörésének pillanata óta a forradalmat abba az irányba terelte, hogy permanens és mindenható végrehajtó hatalmat teremtsen, azaz diktatúrát.

A magyarázat az, hogy a forradalom társadalmi forradalom volt, és a kiakolbólított arisztokrácia nem érte be a felkeléssel: az ellenség pénzén indított háború következményeit, az elégedetlenségnek ezt a kiapadhatatlan forrását, különösen a pénzügyi és gazdasági válságot használta fel arra, hogy a kormány ellen uszítsa a lakosságot. A franciák nem kívánták vissza az *ancien régime-Et:* de szenvedtek, és ezért vezetőiket tették felelőssé. Az ellenforradalom minden választásnál azt remélte, hogy visszaszerzi a hatalmat. 1793-ban a hegypártiak felismerték a veszélyt, és kimondták, hogy a fennálló konvent a békekötésig megtartja megbízatását. A thermidoristák kijelentették, hogy visszaállítják a választási rendszert; de rögtön utána rendeletet adtak ki, hogy az új törvényhozó szervek tagjai kétharmadának a konvent képviselői közül kell kikerülnie, így ők is igénybe vették a jakobinus kibúvót. Később a direktórium, amikor az V. évben rendezett választások elsöpréssel fenyegették, fructidor 18-án visszatért a diktatúrához. Csakhogy amíg érvényben volt a III. év alkotmánya, ez az évről évre kérdésessé váló diktatúra puccsra puccsot követelt, és nem tudott megszerveződni. Nem volt más megoldás, mint visszatérni az 1793-as elvhez, és azt mindaddig alkalmazni, amíg a végérvényesen helyreállított béke meg nem győzi az ellenforradalmat, hogy bele kell nyugodnia az új rendbe. Ez az, ami Napóleon diktatúráját olyan bensőségesen hozzáforrasztja a forradalom történetéhez; bármit tett és mondott is, sem ő, sem ellenfelei soha nem tudták megbontani ezt az összetartozást, s az európai arisztokrácia ezt tökéletesen meg is értette.

A jakobinusok, akárcsak 1793-ban, a VII. évben is demokratikus diktatúrára törekedtek, amely a sans-culotte-okra támaszkodva kényszerítette volna rá akaratát a törvényhozásra. A zürichi győzelmet megelőző válság jóvoltából sikerült kierőszakolniuk néhány forradalmi intézkedést: a kényszerkölcsönt, a helyettesállítás tilalmát a besorozottaknál, a túsztörvényt, az állami bevételek beszedésére és kezelésére vonatkozó felhatalmazások visszavételét a bankárögzítették előre, ami meglepő középszerűségről tanúskodik. Bonaparte ugyanakkor nem hagy fel a „kiválóságokra" épülő rendszerrel, hiszen ő sem volt demokrata, és csak az ő segítségükkel kormányozhatott. Igen, de brumaire 19-én este, amikor hevenyészve összeállították az ideiglenes konzulátus szervezeti alapjait, szét kellett volna foszlania minden illúziójuknak. A hadsereg Bonapartét követte, és csakis őt. Ő volt tehát a helyzet ura. Bármit mondott is erről akár ő, akár számos dicsőítője, hatalma már eredeténél fogva katonai diktatúra volt, tehát korlátlan. Ettől kezdve ő döntött azokban a kérdésekben, amelyektől Franciaország és Európa sorsa függött.

2. BONAPARTE NAPÓLEON

Ki volt ez az ember? Nem lehet egyetlen portrét festeni róla, mert képe rendkívüli mértékben változik: Valence-ban vagy Auxonne-ban szorgalmasan tanuló, álmodozásra hajlamos katonatiszt; mint fiatal tábornok, a castiglionei csata előestéjén még haditanácsot tart, de az utolsó esztendők császárja a mindenhatóság mámorában él; és mindentudónak képzeli magát. Mindazonáltal egész pályafutása folyamán megfigyelhetjük ugyanazokat a lényeges jellemvonásokat; a hatalom legfeljebb némelyiket fokozta, némelyiket tompította.

Kis termetű, rövid lábú, eléggé izmos, vérmes, még harmincéves korában is szikár férfi volt, rendkívül szívós, mindig engedelmes testtel. Idegeinek érzékenysége és kifáraszthatótatlansága bámulatos, reflexei villámgyorsan működtek, munkabírása nem ismert határt; akkor aludt el, amikor elhatározta. Nézzük viszont a fonákját: a nedves hideg légzési és vizelési zavarokat, köhögést vált ki; az ellenkezésre ijesztő dührohamokkal reagál; a túlfeszített munka következtében - a rendszeres forró fürdő, a hallatlan önmegtartóztatás, a kávé és dohány mérsékelt, de állandó fogyasztása ellenére - néha rövid gyöngeségi rohamok lepik meg, amelyek a könnyezésig is mehetnek. Agya a legtökéletesebbek közé tartozik: figyelme mindig éber, s fáradhatatlanul ragadja meg a tényeket és a gondolatokat; emlékezete rögzíti és osztályozza őket; képzelőereje szabadon játszogat velük, s állandó és lappangó feszültségben fáradhatatlanul kovácsolja a politikai és stratégiai elgondolásokat, amelyek hirtelen sugallatokként szöknek a felszínre, olyanformán, mint a matematikusnál és a költőnél, rendszerint hirtelen éjszakai ébredésekkor.

Ezt ő maga „szellemi szikrának”, „éjszakai lélekjelenlétnek” nevezi. Ez a belső tűz a villámló szemeken át ragyogja be a „lenyalt hajú korzikai” arcát, amely hatalomra kerülésekor még „kénsárga”. Ez a belső tűz teszi társtalanná, nem pedig a világban zabolátlanul tomboló, némileg terhelt condottiere nem tudni, miféle brutalitása, mint azt Taine akarta elhitetni. Ő maga is elismerte: „Tulajdonképpen elég jó ember vagyok”; és ez igaz is. Nagylelkű, sőt még szeretetre méltó is volt azok iránt, akik közel kerültek hozzá. De az emberek zöme és Bonaparte Napóleon között nem lehetett semmiféle közös mérték és semmiféle valódi kontaktus: az előbbiek igyekeznek minél előbb elvégezni a dolgukat, hogy utána élvezhessék a szabad időt és a szórakozást, ő pedig csupa erőfeszítés és csupa koncentráció volt. Egész testéből és szelleméből csak úgy áradt az a leküzdhetetlen tett- és uralomvágy, amit nagyravágyásnak neveznek. Tisztában volt önmagával: „Azt mondják, nagyravágyó vagyok, de tévednek; nem vagyok az, vagy legalábbis nagyra- vágyásom olyan bensőségesen egy a lényemmel, hogy nem választható el tőle.” Ennél pontosabban meg sem lehetne fogalmazni. Napóleon mindenekelőtt egy bizonyos vérmérsékletet jelent.

A szenvedélyes, de félénk gyermek, akit mint idegent és szegény sorsút örökké csúfoltak, már Brienne-ben a gőgből és a többiek iránti megvetésből merített erőt. De a sors azzal, hogy katonatisztté tette, csodálatosan szolgálta azt a hajlamát, hogy ellentmondás nélkül parancsoljon. Ha egy katonai vezető képes felismerni a helyzetet vagy akár csupán véleményt tud alkotni, akkor a helyzet ura, és mindig ő dönt. Így Bonaparténak a diktatúrára való belső hajlama hivatásának gyakorlásában szokássá vált. Itáliában és Egyiptomban a kormányzásban is érvényesítette ezt. Franciaországban megpróbált civilnek mutatkozni, de a bélyeg letörölhetetlen volt. Sokat tanácskozott ugyan, de sohasem tudta elviselni, ha valaki bátran szembeszállt vele. Sőt, ha vitához szokott emberek közé került, elvesztette a lába alól a talajt. Ezért üldözte olyan ádáz gyűlölettel az „ideológusokat”. A zavaros és fegyelmezetlen, de mégis félelmetes tömeg rettegéssel és egyszersmind megvetéssel töltötte el. A hatalmat Bonaparte tábornok szerezte meg, és tábornokként is gyakorolta. A jelmezek és a címek ezen nem változtattak.

A katonai egyenruha azonban több embert takart, és lenyűgöző vonzereje legalább annyira fakadt ebből a sokarcúságból, mint képességeinek változatosságából és csillogásából. A III. évben ugyanaz a sóvárgás kínozta Bonapartét is, mint a többieket, amikor egy lyukas garas nélkül bolyongott a thermidoriánus ujjongás közepette, a nap hatalmasaihoz, pénzemberekhez és szépasszonyokhoz csapódva. Ebből az élményből mindvégig megmaradt benne valami: örömmel alázta meg azokat, akik lekezelték valaha; szerette a feltűnő pompát; igyekezett mindennel elhalmozni családját, a „nemzetséget”, amely valaha vele együtt nyomorgott; ismertek emlékezetes mondásai, amelyekben megszólalt a *bourgeois gentil- homme*, így császárrá koronázása napján: „József, ha apánk látna minket!” Mindamellett, és már jóval előbb, egy ennél sokkal nemesebb hajlama is mozgatta: mindent tudni és mindent megérteni. Nyilvánvaló, hogy ez is hasznára volt, bár eleinte e hajlamát hátsó gondolatok nélkül elégítette ki.

Mint fiatal tiszt, fáradhatatlanul olvasott és jegyzetelt, sőt, írt is. Ha nem kerül Brienne-be, irodalmár is lehetett volna. Gyakorlati pályáján is észlény maradt. Ez a katona dolgozószobája csendjében a legboldogabb, cédulái és irattartói között. Valamit módosult ugyan ez a vonása, amennyiben gondolkodása gyakorlativá vált, és dicsekszik azzal, hogy elutasítja magától az „ideológiát”; mindazonáltal a XVIII. század embere maradt, racionalista és filozófus. Egyáltalán nem bízza magát az intuícióra: az érvelésre, a tudásra és a módszeres erőfeszítésre támaszkodik. „Megszoktam, hogy három-négy hónapra előre számba vegyem a teendőimet, és a legrosszabbra számítsak”; „minden lépésnek valamilyen rendszerbe kell illeszkednie, mert a véletlen nem hozhat sikert”. Hirtelen sugallataiban türelmének természetes gyümölcsét látja. Minden ízében klasszikus az a felfogása, hogy az államnak egységesnek, egyszerű és szimmetrikus elgondolás szerint, egy darabból felépítettnek kell lennie.

Az intellektualizmus bizonyos ritka pillanatokban még legélesebb formájában is jelentkezik benne: a személyiség megkettőződéseként, mint az embernek az a képessége, hogy kívülről lássa magát, és búskomoran elmélkedjék saját sorsáról. Kairóból, miután értesült Jozefin hűtlenségéről, azt írta Józsefnek: „Magányra és elszigeteltségre van szükségem. Untat ez a sok nagyság, érzelmeim kiapadtak, a dicsőség nem érdekel. Huszonkilenc éves koromra mindent fenékig ürítettem.” Nem sokkal később Ermenonville-ben sétálgatva így szól Girardinhoz: „A jövő megmutatja, nem lett volna-e jobb a föld nyugalma szempontjából, ha sem Rousseau, sem én soha nem létezünk.” Amikor Roederer társaságában felkeresi az elhagyott Tuileriákat, s az felsóhajt: „Tábornok, milyen szomorú ez!”, Bonaparte, aki ekkor két hónapja első konzul, így felel: „Igen, mint a nagyság.” Ebbe a kemény és szigorú szellembe az intellektualizmus, visszájára fordulva, Chateaubriand és Vigny romantikus szomorúságát vezeti be. De ezek mindig csak rövid villanások; utána rögtön összeszedi magát.

Mintha minden tulajdonsága a realista politikára tenné alkalmassá, s csakugyan, a végrehajtásban a legkisebb részletig realista. Felemelkedése során kiismeri az emberi szenvedélyeket, és megtanul játszani velük. Tudja, hogyan kell felhasználni az érdeket, a hiúságot, a féltékenységet, sőt a becstelenséget is. Látta, mi mindenre rá lehet venni az embereket, ha felkeltik becsületérzésüket, és mozgásba hozzák képzelőerejüket. Tudja azt is, hogy megfélemlítéssel mennyire alá lehet vetni őket. Biztos szemmel ismerte fel a forradalom művében azt, amihez a nemzet a legjobban ragaszkodott, és azt, ami megfelelt az ő despotizmusának. Hogy megnyerje a franciákat, egyszerre mutatta magát a béke emberének és a háború istenének. Ezért történhet meg, hogy a történelem nagy realistái közé állítják.

Pedig csak a kivitelezésben realista. Él benne egy másik ember is, bizonyos hősi vonásokkal, aki minden bizonnyal még a kollégiumban született, abból a vágyából, hogy uralma alá hajtsa a világot, amelyben megvetettnek érezte magát, s főleg, hogy egyenlővé váljék Plutarkhosz vagy Corneille szinte már legendás alakjaival. Leghőbb becsvágya a dicsőség: „Csak az utókorban élek”; „a halál semmi, de legyőzötten és dicstelenül élni annyi, mint mindennap meghalni”.

Tekintete a világ uraira szegeződik: Nagy Sándorra, aki legyőzte a Keletet, és az egész föld meghódításáról ábrándozott; Caesarra, Augustusra, Nagy Károlyra, akik megteremtették, illetve visszaállították a római birodalmat, amelynek már a neve is az egyetemességet idézi fel. Nem konkrét fogalomról van szó, amely szabályul, mértékül és határul szolgált volna egy politikai vállalkozáshoz; példaképek ezek, amelyek megtermékenyítik a képzeletet, és valami kifejezhetetlen varázst kölcsönöznek a tettnek. Nem annyira a hősök művéért rajong, mint inkább azért a merőben szellemi jellegű izzásért, amiről ez a mű tanúskodik. A cselekvés művésze, költője volt, akinek Franciaország és az emberiség csak eszközt jelentettek. Nagyság-élményét pompásan fogalmazta meg Szent Ilonán, amikor visszaemlékezett a Lodinál aratott győzelemre és arra, hogyan ébredt fel tudatában a hatalomvágy: „Távolodott alattam a világ, mintha a levegőbe emelkedtem volna." Ezért teljesen hiábavaló azt keresni, hogy milyen célt tűzött Napóleon politikája elé, és meddig akart elmenni: nincs ilyen cél, és nincs ilyen határ. Híveinek, ha nyugtalankodtak ezzel kapcsolatban, mint visszaemlékezik rá, ilyesmit vetett oda: „mindig megmondtam, hogy fogalmam sincs"; vagy, a közönséges forma ellenére, igen mélyenszántóan: „Az Úristen helye? Nem kérek belőle; az egy zsákutca!" Itt újra látjuk tehát pszichológiai formában a vérmérsékletnek azt a dinamizmusát, amely már első pillantásra feltűnik. A romantikus Napóleon ez, kirobbanó erő, amely számára a világ csak alkalom a veszedelmes cselekvésre. A realista azonban nemcsak az eszközöket rendezi el: célját is a lehetőségek számbavételével határozza meg; s ha képzelőereje és a nagyság iránti vágya hajtja is, tudja, hol kell majd megállnia. Mindazonáltal azt, hogy Napóleon, mint Molé helyesen állapította meg, elszakadt a valóságtól - annak ellenére, hogy szelleme mindig oly pontosan meg tudta ragadni -, nemcsak természete magyarázza, hanem származása is. Amikor Franciaországba érkezett, idegennek tekintette magát, s mindaddig, amíg honfitársai 1791-ben nem száműzték Korzikáról, ellenségesen tekintett a franciákra, De kétség sem fér hozzá: eléggé magába szívta a francia civilizációt és szellemet ahhoz, hogy beolvadjon a francia nemzetbe; másként sohasem lehetett volna a vezére. Arra azonban már nem volt ideje, hogy beilleszkedjék a francia közösségbe, és annyira magáévá tegye nemzeti hagyományát, hogy saját cselekvésének törvényét és korlátját lássa a francia érdekekben. Marad benne valami a gyökértelen emberből. A deklasszáltból is: nem volt sem egészen nemesember, sem egészen a nép fia, szolgálta a királyt és a forradalmat is, anélkül, hogy kötődött volna akár az egyikhez, akár a másikhoz. Ez tulajdonképpen sikerének egyik oka volt, mert így könnyűszerrel emelkedett a pártok fölé és lépett fel a nemzeti egység helyreállítójaként. De sem az *ancien régime*-től, sem az új rendtől nem vett át elveket, amelyek megszabták volna számára a normát és a korlátokat. Nem tartotta vissza, mint Richelieu-t, a dinasztia iránti lojalitás, amely alárendelte volna akaratát ura érdekének ; de az állampolgári erény sem, amely a nemzet szolgálatába állította volna.

Parvenü katona volt, a filozófusok tanítványa. Gyűlölte a feudalizmust, a polgári egyenlőtlenséget, a vallási türelmetlenséget. A felvilágosult abszolutizmusban a tekintély s a politikai és társadalmi reform összeegyeztetését látta, ezért tette önmagát legutolsó és legnevezetesebb képviselőjévé. Ebben az értelemben a forradalom embere volt. Féktelen individualizmusa azonban sohasem fogadta el a demokráciát, és elvetette a XVIII. század nagy reménységét, amely a forradalmi idealizmust éltette: hogy az emberiség egyszer majd elég civilizált lesz ahhoz, hogy a maga kezébe vegye a sorsát. Még a saját biztonságáért való aggódás sem késztette óvatosságra, mint más embereket, önzetlen volt ugyanis a szó hétköznapi értelmében: csak hősies és veszedelmes nagyságról ábrándozott. Maradt volna az erkölcsi fék. De nem volt érintkezési pontja a többi emberrel a szellemi élet síkján. Ismerte ugyan szenvedélyeiket, és pompásan fel is használta őket a maga céljaira, de kizárólag azokra a szenvedélyekre figyelt oda, amelyek lehetővé teszik az emberek alávetését, s lenézte mindazt, ami az embereket áldozatokra késztetheti: a vallásos hitet, az állampolgári erényt, a szabadság-szeretetet, mert ezekben akadályokat látott saját maga számára. Nem mintha hozzáférhetetlen lett volna ilyen érzelmek számára, legalábbis fiatalkorában, hiszen ezek könnyen csapnak át hősies cselekvésbe; de a körülmények más irányba terelték, és befalazták őt önmagába. A hatalom akarásának tündöklő és rettenetes magányában a mértéknek nincs többé értelme.

Az ideológusok azt hitték, hogy az ő emberük, és nem sejtették benne a romantikus ösztönzést. Egyetlen módon lehetett volna talán kordában tartani benne ezt az

ösztönzést: ha alárendelt poszton marad, egy erős kormány szolgálatában. A brumairisták éppen ezt a biztosítékot távolították el azzal, hogy kezébe adták a legfőbb hatalmat.

Második rész

FRANCIAORSZÁG ÉS EURÓPA BÉKÉJÉNEK HELYREÁLLÍTÁSA

(1799-1802)

A diktatúra megszervezése Franciaországban

Bonaparte azonnal hozzáfogott diktatúrájának megszervezéséhez. Műve, legalábbis részben, maradandónak bizonyult, s még ma is Franciaország közigazgatási vázát alkotja. A munka azonban hosszú lejáratú volt: bukásáig szüntelenül dolgozott rajta, s eredményei csak apránként mutatkozhattak meg. A helyzet azonban cselekvést parancsolt, várni nem lehetett. Elő kellett készíteni az 1800-as hadjáratot; Bonaparte tehát a véletlen körülményekre támaszkodva rögtönzött. Ez a két vonása mindvégig érvényesül majd. Sohasem fog felhagyni azzal, hogy a jövőnek építsen; minthogy azonban minden pillanatban makacsul túl akar lépni önmagán, kénytelen minden vállalkozását rögtönözni.

1. AZ IDEIGLENES KONZULÁTUS ÉS A VIII. ÉV ALKOTMÁNYA

A VIII. év brumaire 19-én (1799. november 10-én) este néhány képviselő sietve szentesítette egy ideiglenes kormány megalakítását, amelynek feladata az új alkotmány kidolgozása volt. A végrehajtó hatalmat és a törvények kezdeményezésének jogát teljesen három konzul, Sieyes, Bonaparte és Roger-Ducos kezébe tették le. 20-án a konzulok megegyeztek abban, hogy felváltva fognak elnökölni, de már az első pillanattól fogva Bonaparte intézett mindent. Az a három-három szekcióból álló, két huszonöt tagú bizottság, amely a Vének Tanácsát és az Ötszázak Tanácsát váltotta fel, csak az új alkotmány előkészítésével foglalkozott.

Az esemény nem váltott ki semmiféle komoly ellenállást. Sem a forradalom, sem a köztársaság nem látszott veszélyben; eddig is lezajlott már jó néhány államcsíny, most megint egy. Persze lelkesedésről nem lehetett beszélni; az emberek várták, mihez kezd Bonaparte; egyáltalán, kérdéses, hogy meddig marad hatalmon . . . Mindamellett jobb- és baloldalon egyaránt tüstént kirajzolódott egy-egy kisebbség. Eredeténél fogva a konzulátus jakobinusellenes volt. A puccsot az „anarchisták” állítólagos összeesküvésével indokolták. Ami ellenállás volt, azt a baloldaliak tanúsították, Saint-Cloud-ban és néhol vidéken. A képviselők közül hatvanegyet megfosztottak mandátumától; ötvenhat jakobinust, köztük húsz képviselőt száműztek Guyanába és Ré szigetére, sokat letartóztattak. A VII. év „terrorista” intézkedéseit - a kényszerkölcsönt, a túsztörvényt, a rekvirálást - hatálytalanították; a hadiszállítók és a bankárok diadalmámorban úsztak. Minthogy a „becsületes emberek” elégedettnek mondták magukat, a royalisták is úgy tettek lapjaikban és a színházban, mintha azok lennének. Azt remélték, hogy Bonapartéban egy Monkra akadtak, s mindenfelől erőteljes klerikális nyomásról érkeztek hírek: az ellenszegülő papok többé nem rejtőztek el. Az ország új ura azonban azonnal megtagadta és könyörtelenül elnyomta az ellenforradalmat, mivel a megyékben a konzulok megbízottainak ellenőrzése alatt helyén maradt a direktóriumi közigazgatás, Fouché pedig már az első napon elkötelezte magát bal felé: leállíttatta a jakobinusok száműzését. Bonaparte hű maradt brumaire szelleméhez, s a forradalomhoz ragaszkodó vagy a forradalom művébe beletörődő „kiválóságokkal” kormányzott.

Közben folyt az alkotmány kidolgozása a törvényhozási bizottságok külön erre a célra alakított két szekciójában. Konzultáltak Sieyesszel. Az orákulum közölte, hogy nincs végleges elképzelése, és szóban fejtette ki nézeteit. Fejtegetéseinek tartalmát Boulay de La Meurthe, Daunou és Roederer feljegyzéseiből ismerjük; a három változat egyébként nem egyezik teljesen. Két mozzanatot kell megemlíteni. Egyrészt brumairisták alkotnák az alkotmányos testületeket, s ezek a továbbiakban a kiválóságok közül választanák új tagjaikat kooptálással; ugyanígy a választott hivatalnokoknak is el kell tűnniük: a tekintélynek felülről kell jönnie, mondotta Sieyes.

De hozzátette, hogy a bizalomnak alulról kell jönnie: a szuverén nép visszakapná az általános választójogot, s ő állítaná össze a kiválóságok jegyzékeit. Ez semennyit sem csorbítaná azt a nagy gondolatot, amelyből brumaire 18-a fakadt; a kiválóságok diktatúrája lesz ez. Másrészt a hatalmat a leggondosabban meg kell osztani: a törvényhozó hatalmat három gyűlés között, a végrehajtó hatalmat pedig egy életre szólóan kijelölt „nagy választó" és két, általa kinevezett konzul között. A „nagy választót" a szenátus mindazonáltal „magába olvaszthatja". A két konzul közül az egyik a belső igazgatást, a másik a „külügyeket" intézné. Saját területén mindkettő független lenne, saját minisztereivel és államtanácsával. Ebben Sieyes valóban személyes elgondolása jelentkezett: ezzel a bonyolult elrendezéssel az egyén szabadságát akarta védelmezni az állam zsarnokságával szemben. De ezzel semmibe vette az államcsíny második legfontosabb indítékát, a kormányhatalom megszilárdításának szükségességét, és nem engedett kellő teret társa ambícióinak.

Bonaparte - érthetően - egyetlen szóval sem kifogásolta sem a választási rendszer megszüntetését, sem azt, hogy több gyűlés működjön, de kategorikusan magának követelte a végrehajtó hatalmat, s a két konzulnak az a találkozása, amelyet Talleyrand hozott létre, a konfliktust csak elmérgesítette. A két szekció tagjai vetettek véget a vitának azzal, hogy Sieyes ellen foglaltak állást. Létrehozták az első konzul intézményét, s bár adtak melléje két társat, az elsőbbséget és a hivatalnokok kinevezésének jogát az ő számára biztosították. Sieyes tervének többi része sem kapott kegyelmet: visszaállították a cenzusos választójogot, főleg pedig magát a választási rendszert, valószínűleg, mert tisztában voltak vele, hogy egyébként Bonapartéval szemben a gyűléseknek nem lenne semmi súlyuk.

Miután Daunou tisztába rakta a tervezetet, Bonaparte egybehívta magánál a két bizottságot. Ezeken az újabb megbeszéléseken Sieyes mégiscsak keresztülvitte a kooptálást, a kiválóságok listáit és az általános választójogot, mégpedig különösebb nehézség nélkül, hiszen Bonaparte mindezt csak helyeselhette.

Ezzel szemben Bonaparte jelentékenyen kiszélesítette a maga jogkörét: két kollégájának csak tanácskozási joga maradt; a rendeletalkotó hatáskör kizárólag az első konzulé lett; a törvényelőkészítő gyűlés (Tribunat) elvesztette a törvényjavaslatok kezdeményezésében való mindennemű részvételét. Az alkotmánytervezet így kompromisszumnak látszott. Csakhogy amit Sieyes elért, szintén Bonapartének kedvezett, mihelyt ez magának kaparintotta meg a teljes végrehajtó hatalmat. Ahhoz nem fér kétség, hogy a brumairisták egy része a tábornok felfelé ívelő pályájára spekulált, és ezért játszott a kezére; feltétlenül akadtak azonban, akik messzebbre néztek, s úgy gondolkodtak, hogy a forradalom üdve vezért követel.

Ezek a viták félhivatalosak voltak: a törvényes vitának az Ötszázak Tanácsában kellett volna megkezdődnie, hogy utána a másikban folytatódjék. De már mindenki pontot akart tenni a dolgok végére, s amikor Bonaparte frimaire 22-én (december 13-án) éjszaka felszólította a küldötteket, hogy jóváhagyásuk jeléül írják alá a tervezetet, és nyomban a három konzul nevét is bevezette a tervezetbe (Bonaparte, Cambacérès, Lebrun), senki sem tiltakozott az új államcsíny ellen. Az alkotmányt népszavazásra bocsátották. Nyílt szavazás keretében 3 millió szavazattal fogadták el, 1562 ellen-szavazattal. De nemcsak előkészítése volt szabálytalan: újabb törvénytelenséggel már nivôse 4-én (december 25-én), még ratifikálása előtt hatályba léptették.

Ez lett a VIII. év alkotmánya. 95 cikkelybe volt meglehetős összevisszasággal belezsúfolva, és nem tett említést az állampolgár jogairól, hanem csak személyi biztonságáról, és egyébként ezt is csupán az éjszakai házkutatásokkal szemben garantálta. A közhatalom szervezeti formáival kapcsolatos előírásai rendkívül hézagosak : „rövid és homályos” az egész. Bonaparte pontosan ezt akarta, hogy szabad keze legyen. Az alkotmány először is szavatolta az első konzul teljhatalmát: őt illette meg a teljes végrehajtó hatalom, s ez alól csak a béke és háború kérdése volt kivétel, amelynek azonban az adott pillanatban nem volt túlságosan nagy jelentősége. Az alkotmány kimondta, hogy ő nevezi ki a minisztereket és hivatalnokokat, s csak a békebírákat választják. Minisztereit a törvényhozó testület vád alá helyezheti, aminek lényegében csak az a következménye, hogy ő még jobban a markában tartja őket. A maga részéről nem tartozik felelősséggel senkinek, hivatalnokai szintúgy, mert csak az Államtanács engedélyével indítható ellenük eljárás, ezt viszont ő nevezi ki. Egyedül neki van joga törvényeket kezdeményezni. A törvényhozó hatalomnak nincs más szerepe, mint hogy tanácskozzék, és igennel vagy nemmel szavazzon azokról a törvényjavaslatokról, amelyeket Bonaparte az Államtanáccsal való konzultálás után előterjeszt. De még a vitát és szavazást is különválasztották. A vita a száz tagú törvényelőkészítő gyűlésben zajlik le, a szavazás pedig a háromszáz „némából” álló törvényhozó gyűlésben. Végül Bonaparte korlátlanul gyakorolja azt a rendelet- alkotó hatalmat, amellyel a forradalmi nemzetgyűlések azért ruházták fel a végrehajtó hatalmat, hogy kiegészítse és értelmezés nélkül elrendelhesse a törvény alkalmazását. Ami a konzervatív szenátust illeti, az alkotmánnyal ellentétes törvényeket semmisnek nyilváníthatja; szinekúra volt ez, elsősorban választási funkciókkal.

Az alkotmányban tehát Bonapartét látjuk. Híres mondás ez, és az igazságot fejezi ki. Habár nem a teljes igazságot: volt benne egy másik döntő jelentőségű mozzanat, amely érthetővé teszi a törvényhozó testületek jelentéktelenségét, s ez a választás intézményének kiküszöbölése. A testületek tagjait a nép részvétele nélkül jelölik ki. A két lelépő konzul és Bonaparte két társa kiválaszt harmincegy szenátort, akik azután kijelölnek további huszonkilencet, a jövőben pedig kooptálással fogják kiegészíteni testületüket. A szenátorok fogják kinevezni a törvényelőkészítő gyűlés és a törvényhozó gyűlés tagjait; ők fogják megválasztani a konzulokat is a mostaniak megbízatásának lejártakor, azaz tíz év múlva. Igaz, hogy később mindezekbe a tisztségekbe és testületekbe az általános választásokon több lépcsőben megválasztott „kiválóságok” közül kell kiszemelni a megfelelő személyeket. A polgárok kiválasztják maguk közül egytizedüket „községi kerületenként”. E „községi kiválóságok” ugyanígy kiválasztják tizedrészüket, ez lesz a megyei lista, s a megyei kiválóságok tizedéből áll elő az országos lista. Mi ez a „községi kerület”? Ezt még senki nem tudja; a rendszer egyébként alkalmazhatatlannak bizonyult, s azokat a listákat, amelyeket a IX. évben kínos-keservesen összehoztak, tulajdonképpen semmire sem használták végül.

A nép szuverén, ez egészen természetes; csak éppen nem kérik ki többé a véleményét. A brumairisták megkapták, amit kívántak: bent vannak a hatalomban. Csak éppen kizárólag önmagukat képviselik, és Bonaparte nem is mulasztja el az orruk alá dörgölni: „Egyedül én vagyok a nép képviselője.” „Képviseleti” testületeket alkotnak, amin azt kell érteni, hogy olyan kiválóságok vesznek részt bennük, akiket a végrehajtó hatalom felkért, hogy működjenek vele együtt abban a mértékben, amelyben ő azt jónak találja: így nevezi őket később a király is a restauráció idején. Első pillanatban a brumairisták ezt nem ismerték fel. Ők voltak az urak a szenátusban, mert azt Sieyes a saját tetszése szerint állította össze, és ezáltal az ő kezükben volt a törvényelőkészítő gyűlés és a törvényhozó gyűlés is. Így azután azt képzelték, hogy ők azok, akik majd rákényszerítik Bonapartét a velük való együttműködésre. A törvényhozó testületek csakugyan többször próbáltak ellenállást tanúsítani, de ezek csak tehetetlen nekibuzdulások voltak. Minthogy az alkotmány semmit nem irányzott elő a konfliktusok megoldására, a fejlődés államcsínyről államcsínyre haladt, és ehhez csak Bonapartének voltak meg az eszközei. A konzulátus, sőt még a császárság története is bizonyos tekintetben nem más, mint a törvényhozó hatalom fokozatos alárendelése. Bonaparte kezdettől fogva megnyirbálta jogait. A VIII. év nivôse 5-én (1799. december 26-án) az Államtanácsot ruházta fel azzal a funkcióval, hogy „véleményezések” formájában értelmezze a törvényeket. Emellett ő maga is gátlás nélkül módosította a törvényeket, vagy rendeleti úton pillanatnyi céljainak megfelelően forgatta ki őket. A X. év alkotmánya azután azt is lehetővé tette a számára, hogy teljesen félretolja a törvényelőkészítő gyűlést meg a törvényhozó gyűlést, és szenátusi határozatokkal kormányozzon. A rendeletalkotói jogkör törvénytelen kiszélesítésével egyben oda is eljutott, hogy közvetlenül rendeleti úton hozza a törvényeket.

Sokszor mondogatták, hogy Bonaparte és Sieyes telerakták az általuk létrehozott törvényhozó testületeket „jómódú jakobinusokkal”. Nem voltak ilyen ostobák! Messze előnyben részesítették a mérsékelteket.

Az akadémia után most a szenátus is az ideológusok erődje lett. A törvényelőkészítő gyűlésbe írókat és szónokokat ültettek: Daunout, Chénier-t, Ginguenét, Say-t és főleg Benjamin Constant-t. A legsötétebb figurákat a törvényhozó gyűlésben helyezték el. A három szerv tagjai közül összesen 330-an voltak előzőleg a direktórium központi tanácsainak is tagjai, s 57 olyan személy volt, aki az első három forradalmi gyűlésben is részt vett. A jakobinusok és a csatlakozott nemesek csekély kisebbséget alkottak. Bonaparte nem változtathatta meg teljesen az Államtanács és a miniszteri testület színezetét sem: ennek tagjait is ugyanabból a személyi garnitúrából kellett merítenie, hiszen még nem állíthatta félre őket. Ennek következtében még a tanács is tanúsított némi függetlenséget. Két társának megválasztásával azonban már világosan megmutatta, milyen irányba törekszik. Cambacérès annak idején tagja volt a konventnek, amelyben a Síksághoz tartozott. Ez az impozáns, dekoratív külsejű férfi egyébként lojálisan viselkedett, és fékezni igyekezett az első konzult. Lebrun Maupeou titkára volt valaha, s a forradalomtól végig távol tartotta magát. Bonaparte kifejezetten royalistának tartotta. A pénzügyek intézésére Gaudint és Mollient kérte fel, akik az *ancien régime-hen* a főellenőri hivatalban szolgáltak. Ebben a garnitúrában jelképesen fuzionált a forradalmi burzsoázia az *ancien régime-nek* az új renddel kiegyezett embereivel. Bonaparte a továbbiakban azzal, hogy szüntelenül növelte a „visszatérők” arányát, szép lassan összhangba hozta személyi apparátusát a monarchia felé haladó fejlődéssel.

2. BONAPARTE JOGKÖRÉNEK MEGSZERVEZÉSE ÉS KITERJESZTÉSE

Bonaparte a VIII. év pluviôse 30-án (1800. február 19-én) rendezkedett be a Tuileriákban, s hogy nyugodtan dolgozhasson, azonnal elsáncolta magát irodájában, ahova csak titkára tehette be a lábát, hogy írja, amit a tábornok diktál. Ez előbb Bourrienne volt, később Méneval vagy Fain. Munkatársaival egy szomszédos teremben értekezett. A megdöntött monarchia példáján okulva egyébként rendkívül bizalmatlan volt a miniszterekkel és machinációikkal szemben. Rászoktatta őket arra, hogy írásban érintkezzenek vele: hamarosan rendelkezésére álltak a miniszterek folyamatosan vezetett „füzetei", a hadügyminisztérium helyzetjelentései, később a „rendkívüli birtok" hivatalának nyilvántartásai. Megtartotta a direktórium államtitkárságát, minisztériumot csinált belőle, és Maret-t állította az élére, aki a különböző hivatalok ügyiratait centralizálta, és a Bonapartétól reggel és este átvett parancsokat továbbította. Ezzel a miniszterek közönséges megbízottakká változtak. Bonaparte egyébként megnövelte a számukat. A IX. évben elválasztotta a kincstárat a pénzügyektől, a X. évben pedig a hadügyeket a fővezérkartól. Ezenkívül több minisztérium - kultusz, közoktatás, nemzeti javak, erdők, hidak és utak - élére az Államtanács egy-egy tagját állította: ez az eredete a mai főigazgatói tisztségeknek. A miniszterek felhúzták az orrukat, de Napóleon elégedetten vette tudomásul az ilyen súrlódásokat, akárcsak valaha XIV. Lajos. Csak a külügyminiszter, Talleyrand tett szert arra a kiváltságra, hogy közvetlenül az első konzullal dolgozzék együtt. Valóságos imádattal kezelte Bonapartét, aki viszont megvetette, mindamellett önkéntelenül tisztelte is, mint a parvenü az udvaroncot, aki ismeri az etikettet, imponálni tud nagyvilági modorával, és mindenkinél jobban ért ahhoz, hogy - elfogadjon. Minthogy a minisztereknek nem volt döntési joguk, és testületet sem alkottak, Bonaparte egyedül „illesztett össze" mindent, ahogyan Beugnot mondotta, s dolgozószobája mélyéből ugyanúgy kormányzott, mint II. Frigyes.

Nem a szokásos utat járta be, így számos szakkérdésről sejtelme sem volt. Azonnali mindentudása merő legenda. Sokat tanult meg a maga erejéből, igazi érdeme azonban az volt, hogy felismerte: azok az emberek, akik a forradalom folyamán kormányoztak, többet tudnak nála, s hogy bőségesen kikérte a tanácsaikat, és fel is használta őket. Már a VIII. év nivôse 4-én (1799. december 25-én) többségükben közülük választotta ki azt a huszonkilenc embert, akikből az Államtanácsot összeállította. Múltjukat tekintve általában mérsékeltnek számítottak, csak Brune és Réal képezett kivételt. Egykori konvent-képviselő összesen három volt közöttük, s csak egy olyan, aki a király halálára szavazott, Berlier, de ő is a kivégzés elhalasztása mellett foglalt állást.

Mellettük viszont akadtak olyanok, akiknek royalista szimpátiáihoz nem fért kétség, és legalábbis erős nosztalgiát éreztek az *ancien régime* után, mint például Champagny, Fleurieu, Moreau de Saint-Méry. A következő években a két csoport létszáma egyenlőtlenül alakult. Az első például Thibaudeau-val és Treilhard-ral bővült; a második Barbé- Marbois-val, Portalisszal, Dumas-val, Bigot de Préameneu-vel, Muraire-rel gyarapodott. De nem mindenki őrizte meg mindvégig Bonaparte bizalmát. Bonaparte a marengói csatából való visszatérése után, a VIII. év fructidor 7-én (1800. augusztus 25.) bevezetett egy olyan módosítást, amely lehetővé tette számára, hogy botrány nélkül távolítsa el a neki nem tetszőket, mert politikai téren nem szerette túlságosan durván felborítani a kialakult helyzeteket. Háromhavonként két listát állított fel. Az egyiken szerepeltek a rendes szolgálatban levő tanácstagok, a másikon a rendkívüli szolgálatban levők, akiknek valamilyen megbízatásuk van. Az utóbbiakat így sikerült távol tartania az ülésekről, anélkül hogy megfosztotta volna őket címüktől és rangjuktól. Viszont semmi sem kötelezte arra, hogy az ilyen tanácstagot megbízatása befejeztével visszategye az első listára, következésképpen a kegyvesztettség finom jelzéséhez elég volt valakit áthelyezni az elsőről a másodikra.

A tanács öt, egymástól függetlenül működő szekcióra oszlott, olykor azonban plenáris ülésre gyűlt össze, rendszerint Bonaparte elnökletével. Volt egy főtitkársága is, amelyet Locré irányított. Minthogy a tanács tagjait az első konzul nevezte ki, és visszahívhatók voltak, a tanács semmiképpen sem rendelkezhetett azzal a függetlenséggel, amellyel a királyság Államtanácsa, a hivatalok meg- vásárolhatóságának és a hivatalnokok ebből eredő elmozdíthatatlanságának, valamint az azonos társadalmi származásból és azonos életpályából fakadó összetartásnak és testületi szellemnek köszönhetően. Az ügyekben nem intézkedhetett, csak véleményezett, ez azonban semmire sem kötelezte az első konzult.

Ennek ellenére - főleg az első években - elég jelentékeny a tanács szerepe. A rendszer sok kiváló közigazgatási szakemberét látjuk tagjai között: Roederert, Regnaud-t, Chaptalt, Crétet-t, Fourcroy-t, Portalist, Berlier-t, Thibaudeau-t.

A tanács dolgozta ki a nagy alaptörvényeket és a törvénykönyveket. Miután megkapta a legfelső közigazgatási jogszolgáltatás hatáskörét és a vitás jogi ügyekben döntött, lassanként sikerült szabályoznia az egész köz- igazgatási gépezet működését. Bonaparte kedvét lelte ebben. Elég szabadon engedte beszélni a tanácstagokat, s jól érezve magát köztük, maga is fáradhatatlan lendülettel szólalt fel az üléseken. Ezekből a vitákból csak a politikai intézkedéseket rekesztette ki, például a konkordátumot és a X. év germinal 8-i törvényt, amelyről tudta, hogy heves ellenzésbe ütközik.

Mindazonáltal nem hagyta meg a tanácsnak a tanácsadás monopóliumát. Biztatást adott erre más, eleinte rögtönzött, később rendszeresen összehívott gyűléseknek is, amelyeket „közigazgatási tanácsoknak” neveztek el. Kiket hívott meg ezekbe? Az érdekelt minisztereket, kabinetfőnökeiket, államtanácsi tagokat, sőt vidékről külön erre az alkalomra felhívott hivatalnokokat is. Ezek a tanácskozások kevésbé ismertek, mint az Államtanács, de szerepük semmivel sem volt kisebb.

Az új kormányzatnak, akárcsak a direktóriumnak, már az első napokban a kincstár helyzete okozta a legnagyobb gondot. Szinte üres volt, és egyik napról a másikra koldult előlegeket a bankároktól, fenyegetést vegyítve a szép szóval. Éppen ezért a közigazgatási reformot a pénzügyeknél kezdték, s ezen a téren hozta meg első eredményeit a központosítás. Meg sem várták, hogy elkészüljön az alkotmány. Gaudin, akit Bonaparte szinte az első órákban kért fel tisztségére, frimaire elején döntő intézkedéseket tett a bevételek biztosítására és a kincstár feltöltésére. Először is frimaire 3-án (1799. november 24.) elvette a helyi hatóságoktól az egyenes adó kivetésének és részben beszedésének jogát, s ezt a központi hatalom megbízottjaira ruházta át. Az adóügyi gépezet élére az egyenes adók főigazgatóját és a megyei igazgatókat állította. Alájuk tartoztak az ellenőrök és a felügyelők, akiknek az volt a feladatuk, hogy a községekben felosszák az adót az adókötelesek között. Igaz, hogy ebben a munkában az adózók által kijelölt úgynevezett elosztók is részt vettek, de ők kizárólag az adókivetési lajtsromok összeállításáért voltak felelősek. A valóságban pillanatnyilag egyáltalán nem törődtek a felosztással; az ellenőrök hozzáfogtak a hátralékosok és a VIII. évi adókötelesek lajstromainak összeállításához, úgy, hogy egyszerűen lemásolták az előző évieket.

Az állam magának tartotta fenn azt a jogot is, hogy megyénként kinevezze a kincstárnokot és a pénztárost, ezenkívül a főadószedőket és az adószedőket, továbbá a 15 ezer franknál nagyobb adót fizető városokban a végrehajtókat. A többi helységben a községi hatóságok megtartották az adószedési jogot, és általában továbbra is bérbe adták a legtöbbet ígérőnek. Végül frimaire 6-án visszaállították a főadószedők éves bevételeire kibocsátott kötelezvényeket, szám szerint tizenkettőt, melyeket húsz hónap leforgása alatt kellett törleszteni. A minisztériumban elég hamar külön igazgatókat állítottak a fontosabb területek: az állami javak, a vámügy, az államadósságok és természetesen a kincstár élére. Pluviôse 1-én (1800. január 21.) a kincstárt ugyanannak a Dufresne-nek a kezelésére bízták, aki már 1789 előtt és az alkotmányozó gyűlés idején is ezzel foglalkozott. A X. évben azután külön kincstárügyi minisztert neveztek ki Barbé-Marbois személyében.

A nagy probléma a kötelezvények leszámítolása volt. Gaudin úgy próbálta hitelképessé tenni őket, hogy létrehozta a szavatossági pénztárt, és igyekezett eszközeiről is gondoskodni a számvivők óvadékletételi kötelezettségének visszaállításával, és rábízva a hivatalos és önkéntes letétek kezelését. A Mollien vezetése alatt álló intézményt még azzal a funkcióval is felruházták, hogy tőzsdei vásárlásokkal támogassa az államkölcsön-kötvényeket, hogy így leszorítsa a kamatlábat, és könnyebb helyzetbe hozza a kincstárt. Emiatt azután hamarosan el is nevezték államadósság-törlesztő pénztárnak. A kötelezvények leszámítolása azonban így is a bankároktól függött. Miután a forradalom biztosította tevékenységi szabadságukat, a nagy manufaktúratulajdonosokkal összefogva több bankjegykibocsátó intézményt hoztak létre személyes szükségleteikre. Különösen kettő volt fontos: a IV. évben keletkezett folyószámla-pénztár, ahol Perregaux, Récamier és Desprez volt az úr, s a VI. évben szervezett kereskedelmi leszámítolási pénztár. Az elsőnek módja volt ugyan a kincstár megsegítésére, de erre kívánatosabb lett volna egy állami bank. A folyószámla-pénztár urainak fájt is a foguk erre a kiváltságra, hogy kiterjeszthessék ügyleteiket.

Így jött létre a rezsimmel való végérvényes egyezségük. Pluviôse 24-én (1800. február 13.) a pénztár átalakult a Francia Bankká, ezer frankos részvényekből álló 30 milliós tőkével. A kétszáz legnagyobb részvényes választotta meg a Bank igazgatóságának tizenöt tagját (régent) és három felügyelőt; az igazgatóság tagjai maguk közül három személyt bíztak meg azzal, hogy osszák el a leszámítoláshoz rendelkezésre álló összegeket, és állapítsák meg a kamatlábat. A Bank kötelezte magát, hogy hárommillió kötelezvényt megtart értékpapírkészletében; viszonzásul az államadósságtörlesztő pénztár az óvadékok felét a Bank részvényeibe fektette, másik felét pedig rábízta; ezenkívül a Banknak adták át a járadékok és nyugdíjak kezelését. Mindamellett nem kapta meg a bankjegykibocsátás monopóliumát, mert várható volt, hogy csak részvényeseinek fogja fenntartani a leszámítolást avégett, hogy hozzájuk kényszerítse az üzletembereket; ez volt ugyanis az egyezség egyik hallgatólagos feltétele. Gaudin művéről joggal szoktak a csodálat hangján megemlékezni, mindazonáltal hamis képünk keletkezne a konzulátus történetéről, ha elfelejtenénk, hogy hónapokon át ez csak homlokzat volt. A szereplők végül is csak a VIII. év végére vették át szerepeiket; a Bank a kötelezvényeknek csak egy kis részét számítolta le; de ha felszívja is valamennyit, akkor sem lettek volna elegendők ahhoz, hogy az állam megéljen belőlük. Bonaparte hosszú ideig ugyanúgy ki volt szolgáltatva a bankárok és a hadiszállítók kényének-kedvének, mint a direktórium.

A vidéki közigazgatás reformja — amely nélkül a központi hatalom reformja sem érvényesült volna hiánytalanul - hamarabb hozta meg gyümölcseit. Bonaparte januárban indította el az ügyet, s az új szervezetet a pluviôse 28-i (1800. február 17-i) törvény fektette le. A törvényjavaslatnak Chaptal volt az előadója. Megtartották a megyéket, a kantonokat, a községeket. Az utóbbiak visszakapták autonómiájukat azáltal, hogy megszüntették a III. évben a kantonok élére állított képviselőtestületeket. A község és a megye között a valódi közvetítő láncszem a kerület (arrondissement) lett, vagyis feltámadt az egykori körzet (district), csak nagyobb területen. Mindegyik közigazgatási egységnek egy személy lett a vezetője.

A megye élén a prefektus váltotta fel a „központi közigazgatási testületet”, oldalán egy főtitkárral; a kerület alprefektust kapott, a községekben visszaállították a polgármesteri tisztséget egy vagy több helyettessel. A legfontosabb reform az volt, hogy itt is kiküszöbölték a választást. Mostantól fogva mindezeket a tisztviselőket a kormány nevezte ki. Az ötezer lakosúnál kisebb községek polgármestereit és polgármesterhelyetteseit a prefektus jelölte ki. Megtartották ugyan a gyűléseket: a megyei főtanácsot, a kerületi tanácsot, a községi tanácsot, de ezek tagjait szintén a központi hatalom vagy a prefektus jelölte ki. Egyébként csak ritka alkalmakkor jöttek össze, és igen szűk körű volt az illetékességük. Meghallgatták a pénzügyi beszámolókat; a megyei és kerületi tanácsok felosztották az adót, megszavazták a helyi kiadásokhoz szükséges pótadókat, bejelenthettek különböző óhajokat; a községi tanács szabályozta a községi földek használatát, és gondoskodott a község tulajdonát képező épületek karbantartásáról; a pótadók és kölcsönök kérdésében csak véleményezésre volt joga, azaz a község igen szigorú gyámság alatt állt. Ami a nagyvárosokat illeti, nem siettek felszámolni a III. évben bekövetkezett feldarabolásukat. Lyon, Marseille és Bordeaux egységes tanácsot kapott ugyan, de a XIII. évig több polgármestere volt mindegyiknek. Párizsban megtartották a tizenkét kerületet külön vezetőtestületeikkel. Jóformán az összes közigazgatási jogkört Seine megye prefektusára ruházták át, s a fővárosnak nem volt városi tanácsa; ennek szerepét Seine megye főtanácsa töltötte be.

Bonaparte nem ismerte eléggé a politikai garnitúrát ahhoz, hogy maga állíthatta volna össze a prefektusok jegyzékét. Ezt a munkát főleg öccse, Lucien, a belügyminiszter, vagy pontosabban ennek titkára, Beugnot, a törvényhozó gyűlés egykori képviselője végezte el. De javaslatokat tett Cambacérès, Lebrun, Talleyrand, Clarke is, ezenkívül beleszóltak a törvényhozó testületek tagjai is, így Chauvelin és Crétet Cote-d’Or megyére vonatkozóan. Bonaparte általában Lucien ajánlataihoz ragaszkodott. A megyék többsége ventôse 11-én (március 2-án) kapta meg prefektusát. Zömmel ismét mérsékelteket szemeltek ki, akiknek körülbelül a fele volt tagja a forradalom különböző törvényhozó testületeinek. Sőt, Letourneur tagja volt a direktóriumnak, a Mont-Tonnerre-be, egy annektált megyébe küldött Jeanbon-Saint-André jakobinizmusa pedig élesen elütött az általános színezettől: annak idején tagja volt a Közjóléti Bizottságnak.

Tábornokok és diplomaták is akadtak az újdonsült prefektusok között. Valamennyien tapasztalt és többségükben igen tehetséges emberek voltak. Ezt a prefektusi testületet, amely nagymértékben öregbítette Bonaparte jó hírét, a forradalom hagyta örökül. A továbbiakban az *ancien régime* irányában fejlődött, akárcsak a központi garnitúra.

A prefektusok kiválasztásában nyoma sem mutatkozott semmiféle területi szempontnak, de az alsóbb hivatalnokok és a helyi tanácstagok tekintetében már más volt a helyzet. Ezeket gyakorlatilag a prefektusok és a helyi politikusok szemelték ki. Általában ők is azokat a mérsékelt kiválóságokat részesítették előnyben, akik már a forradalom alatt a helyi gyűlésekben ültek, vagy szakigazgatási területeket irányítottak. Így például Seine-Inférieure megyében az 1790. évi főtanács fele 1800-ban is a helyén van. A falvak adták a legtöbb gondot. A forradalomnak rengeteg bajt okozott, hogy csak nagyon kis számban talált itt megfelelően képzett községi vezetőket, akik emellett elég műveltek voltak ahhoz, hogy érzékük legyen a közérdek és a közéleti tisztaság iránt. A prefektusok ugyanebbe a nehézségbe ütköztek, és ez gyakran szolgált érvül ahhoz, hogy arisztokratákra bízzák a községi közigazgatást.

Tény, hogy Bonaparte reformját elsősorban a központosítás jellemezte, de nagy lépést jelentett előre a specializáció terén is: a szakfunkciók egymástól független és a központi hatalomnak közvetlenül felelős hivatalnokok kezébe kerültek. Szakértelmük szempontjából ez hasznos lehetett, de a helyi autonómiát csak gyengítette. A forradalom a közigazgatási testületek hatáskörébe utalta földbirtokperekben az ítélkezést, az egyenes adót és a rendőrséget. A pluviôse-i törvény az első funkciót a prefektúra tanácsának kezébe tette le, amelyet valójában a prefektus irányított; Gaudin elvette a testületektől a második funkciót, s hamarosan a kihágási ügyek is más szerv kezébe kerülnek.

Bonaparte rendszerének logikájából következett, hogy a rendőrséget is elválasztotta a közigazgatástól, és központosított intézménnyé változtatta, annál is inkább, mert megtartotta a rendőrminisztériumot, amelyet Fouché teljesen újjászervezett. Nagy segítségére volt ebben jobbkeze, Desmaret, egykori plébános, hivatalnok a direktórium alatt, s most a közbiztonság vezetője. Párizs városában rendőrprefektus néven visszaállították az egykori rendőrkapitányi funkciót ventóse 17-én (március 8.); ennek a prefektusnak a feladatává tették, hogy fenntartsa a rendet a fővárosban, később pedig ugyancsak neki rendelték alá az 1802. október 4-én létrehozott városi őrséget. Párizs első rendőrprefektusa Dubois volt, Fouché kreatúrája. Vidéken a rendőrminiszternek nem voltak állandó megbízottai. Csak a IX. év brumaire 5-én kezdtek főfelügyelőket kinevezni a nagyobb városokba meg a határokra; ezek azután fejére is nőttek a helyi hatóságoknak. Néhány helyen, például Boulogne-ban, felügyelőbizottság is működött. Ettől eltekintve azonban a legtöbb megyében a prefektus maradt a rendőrminiszter egyetlen stabil képviselője. Az ő joga volt, mint valaha az intendánsé, hogy letartóztatást és házkutatást rendeljen el. De nem a rendőrminiszter volt az egyetlen főnökük; ezenkívül pedig, minthogy szakosított beosztottakkal nem rendelkeztek, nem egy esetben magától a minisztertől vagy az általa sürgős megbízatással vidékre küldött ügynököktől kapták meg a megfelelő tájékoztatásokat. A rendőrségtől teljesen függetlenül működött a Moncey parancsnoksága alatt gondosan újjászervezett csendőrség.

Mindkét szervezet kezdettől fogva mértéktelen hatalmat élvezett. Fouché a spiclik egész seregét bocsátotta az országra, akiket a társadalom minden rétegéből toborzott, a legmagasabb osztályokat sem kivéve; a Lavalette irányítása alatt álló *cabinet noir* ellenőrizte az emberek levelezését; napirenden voltak az önkényes letartóztatások, és még maguk a prefektusok is kiadtak elfogatóparancsokat, mégpedig nemcsak a politikailag gyanúsak, hanem a kellő alapossággal nem vádolható vagy éppenséggel felmentett köztörvényes vádlottak ellen is, továbbá egyszerűen családok érdekében. Ennek ellenére hiányzott mindkét szervezetből az egység és a központosítás. Ennek minden bizonnyal az volt az oka, hogy Bonaparte nemigen bízott Fouchéban, a legkevésbé nélkülözhető, a leginkább rettegett és a legfüggetlenebb miniszterben. A költségvetésből keveset igényelt, mert megvoltak a saját forrásai: a játékbarlangok bérleti díjai, a fegyverviselési engedélyek és az útlevelek díjai, az összeesküvőktől elkobzott vagyonok, meg a legkülönfélébb sarcok, amelyeket a szórakoztató intézményekre vetett ki önkényesen. Bonaparte több rendőrség fenntartásával próbálta kordában tartani. Megvolt a személyes rendőrsége, az informátorokról nem is beszélve, akik között ott találjuk Fiévée-t, Mme de Genlis-t, Montlosier-t. Ezenkívül engedte, hogy Dubois beavatkozzék a politikába, és rivalizáljon miniszterével. Ennek azután az volt az eredménye, hogy a konkurrens rendőrségek a mindennemű jogsegélytől megfosztott állampolgárok rovására igyekeztek egymásnál buzgóbbnak mutatkozni.

Alig indult meg a közigazgatás átszervezése, amikor a VIII. év ventôse 27-i (1800. március 18-i) törvény a bíróságok átszervezését is előirányozta. A polgári bíráskodásban a kanton szintjén megmaradt a békebíró; a kerület szintjén felállítottak egy úgynevezett elsőfokú bíróságot (ugyanilyen működött annak idején a körzetben); az újdonság a huszonkilenc fellebbviteli bíróság létesítése volt, amelyek az 1789 előtti legfelső bíróságok emlékét idézték fel. A büntetőbíráskodásban a békebíró egyszerű rendőrbíróvá változott, ezzel szemben az elsőfokú bíróság és a fellebbviteli bíróság büntető hatáskört kapott, a megyei büntetőbíróság megmaradt, de mostantól fogva saját bírákkal; ezenkívül fenntartották a vádemelő és az ítélkező esküdtszékeket is, a kereskedelmi, katonai és tengerészeti bíróságokat, valamint a semmítőszéket. Végül, ahogyan telt az idő, egyre-másra keletkeztek miniszteriális jellegű igazságügyi hivatalok. Továbbra is Bonaparte nevezte ki a törvényszéki jegyzőket; magának tartotta fenn a bírósági végrehajtók és az ügyészek kinevezését (az előbbiek közül csak a békebírák végrehajtói képeztek kivételt, az utóbbiakat „avoué” néven állította vissza, mindamellett nem tette kötelezővé, hogy a vádat csak ezek a kinevezett személyek képviselhessék). Egyes-egyedül az ügyvédi foglalkozás maradt szabad.

A ventôse-i törvény legfontosabb mozzanata azonban nem az igazságszolgáltatási hierarchia átalakítása volt. A béke- és a kereskedelmi bírák kivételével megszüntették a bírák választását; a semmítőszék tagjait a szenátus, valamennyi többi bírót azonban az első konzul nevezte ki. Tulajdonképpen elmozdíthatatlannak nyilvánították őket, fizetésük és előléptetésük azonban mostantól fogva az államtól függött. Lebrun minden bizonnyal élvezettel szemlélte Maupeou reformjának megvalósulását, s feltehetőleg alaposan benne is volt a keze a dologban. Másodszor, visszaállították az ügyészséget, s ebben világosan nyilvánult meg az a közrendre vonatkozó koncepció, amelyből a reform táplálkozott: nemcsak az volt a feladat, hogy tisztogatást hajtsanak végre a személyi állomány körében, és biztosítsák a hivatalnokok államhűségének ellenőrzését, hanem a megtorlás szerveit is meg kellett szilárdítani a felkavart országban. A büntetőtörvényszékhez kirendelt közvádló funkcióit egyesítették a kormánybiztoséival, aki mindig is a központi hatalom képviselője volt, s most az igazságügyi szervektől kapta az irányítást. A békebíró és a csendőrparancsnok megtartotta azt a jogot, hogy előállítási végzést adjon ki, és megindítsa a vizsgálatot. Magát a vizsgálatot, mint eddig is, az elsőfokú bíróság elnöke, a vádemelő esküdtszék feje folytatta le, akit azonban mostantól fogva az állam nevezett ki. S ha a központosítás nem volt is hiánytalan, szakadatlanul igyekeztek fokozni a továbbiakban.

A bírák kiválasztása nehezebbnek bizonyult, mint a prefektusoké, mert sokkal többre volt szükség, és a helybeliek közül kellett választani. Bonaparte tehát kénytelen volt igénybe venni mások segítségét. Körlevélben kértek javaslatokat a törvényhozó testületek tagjaitól, s a legkülönbözőbb személyektől gyűjtötték a felvilágosításokat. Abrial, az igazságügyminiszter fellebbviteli kerületenként állította össze a névsorokat; ezeket azután Cambacérès vizsgálta felül az illető országrész politikusainak közreműködésével. A bíróságok összeállítása, minden igyekezete ellenére, több helyütt zűrzavart eredményezett, főleg pedig jó néhány olyan döntésre került sor, amelyet később megbántak. Egyébként itt is jelentős számarányban szemeltek ki forradalmárokat, s az igazságügyi személyzet a későbbiek folyamán, az elmozdíthatatlanság jóvoltából, a többi hivatalnoki karnál lassabban fejlődött az *ancien régime* irányába.

A VIII. évben végrehajtott közigazgatási és igazságszolgáltatási reformnál Franciaország történetében csak az alkotmányozó gyűlés munkája volt jelentősebb; de hozzá kell tenni, hogy ez a reform is sokat köszönhetett az alkotmányozó gyűlés munkájának. Az alkotmányozó gyűlés törölte el a kiváltságokat, a közvetítő testületeket, és valósította meg a nemzeti egységet. Bonapartėnak csak rá kellett nyomnia a maga bélyegét arra, ami már megvolt, és ezért boldogult olyan hamar. Másfelől voltaképpen csak folytatta azt, amire a II. évben már született jó néhány precedens. A Közjóléti Bizottságnak csak ideje nem volt arra, hogy ilyen tökéllyel vigye keresztül a centralizációt: a szándéka ugyanez volt. Saint- Just egységes bírói karról álmodozott, amely minden megyében vagy körzetben a központi hatalmat képviselné, és Chaptal alábbi szavait Robespierre is elmondhatta volna: „Egy közigazgatási rendszer ereje teljes egészében abban a bizonyosságban rejlik, hogy hiánytalanul végrehajtják a törvényeket és a kormány rendelkezéseit... A végrehajtás lánca megszakítás nélkül ereszkedik le a minisztertől a kormányzottig, s az elektromos áram gyorsaságával viszi el a törvényeket és a kormány utasításait a társadalmi rend legkisebb elágazásaiba is." A sans-culotte-ok is az ilyen hasonlatokat szerették. A VIII. év törvényeit sokszor tulajdonították Bonaparte ama szándékának, hogy növelje saját hatalmát, és nem ok nélkül. Az alkotmányban szó sem volt arról, hogy meg fogják szüntetni a helyi tanácsok választásának rendszerét, s a kortársak világosan felismerték, hogy a személyi diktatúra ezzel hatalmas lépést tett előre. De a figyelmesebb vizsgálat e törvények mélyebb okait is felfedi, amelyek megfosztották erejétől az ellenállást: az alkotmányozó gyűlés által végrehajtott decentralizálás veszélybe sodorta Franciaországot a háború folyamán, s amíg a háború tart, ez változhatatlan adottság lesz. Ezért már a Közjóléti Bizottság is szorosabbra fogta a gyeplőt. A thermidoristák lazítottak rajta valamelyest. Bonaparte azután ismét megrántotta. Egy átmeneti kényszerrendszabályt kormányzati eszménnyé emelt. De még ha igaz is, hogy ebben csak uralkodási ösztönét élte ki, ez az eszmény akkor - s ebben a brumairisták egyetértettek vele - egybeesett a forradalmi nemzet érdekével.

Mindamellett Bonapartének építés közben védekeznie is kellett. A kiválóságok megszabadultak ugyan a demokratikus veszélytől, és elfoglaltak minden helyet; minthogy azonban semmi szavuk sem volt, elégedetlenkedtek, amit Mme de Staël nem is rejtett véka alá. Azt remélte ugyanis, hogy Bonaparte vagy legalábbis Benjamin Constant közvetítésével ő fogja kormányozni Franciaországot. Az ellenzék a törvényelőkészítő gyűlésben kapott hangot, mert itt voltak meg hozzá a lehetőségek. Ez a gyűlés permanenciában ülésezett, megválasztotta irodáját, és Daunout tette meg elnökévé. A törvényelőkészítő gyűlés módot talált rá, hogy kifejezést adjon óhajainak, megvitassa a petíciókat, vád alá helyezzen minisztereket és leleplezze a szenátus előtt a kormány alkotmányellenes cselekedeteit. A legfontosabb az volt, hogy itt beszélni lehetett, amit Benjamin Constant január 5-én alaposan ki is használt. Az első konzul haragra gerjedt, és mindenki igyekezett eltűnni szem elől. Sieyes vidékre utazott, egyébként egy olyan javadalom birtokában, amely megfosztotta jó hírétől. Bonapartének, hogy kordában tartsa a mérsékelteket, csak ennyit kellett mondania: „Azt akarják, hogy kiszolgáltassam magukat a jakobinusoknak?” A jakobinusok a maguk részéről természetesen még elégedetlenebbek voltak. Vidéken, főleg a nyugati országrészeken, állandóan hallgatniuk kellett a „fehérek” fenyegetőzését. A prefektusok beiktatása megfosztotta őket azoktól a támaszoktól, amelyekre a régi közigazgatási gépezetben még számíthattak. Sok esetben azonban ellenállást tanúsítottak, így például Dijonban és Toulouse-ban. Végérvényesen csak a nyár folyamán törték meg őket. Ami a royalistákat illeti, alaposan kiábrándultak, mert Hyde de Neuville és d’Andigné hiába jött Franciaországba és kereste fel Bonapartét, semmit sem ért el nála. A lapok többségét a royalisták tartották a kezükben, s nagy lármát csaptak hasábjaikon az új törvényhozó testületek ellen, követelve azonnali megtisztításukat. Bonaparte ezt 1800. január 17-én arra használta ki, hogy egyetlen csapással megszüntessen hetvenhárom újság közül hatvanat. Ezután még néhány lap megszűnt, s 1800 végén már csak kilenc jelent meg. 1799. december 27-én a *Moniteur* hivatalos lappá vált Maret főszerkesztése alatt. A cenzúrát hivatalosan nem állították vissza, de Fouché gyakorolta. 1800. április 5-én Lucien felállította a színházi cenzúrát. Magától értetődik, hogy a vihar a baloldali sajtót is elsodorta.

Minthogy a legális ellenzéki politika lehetetlenné vált, a szélsőséges táborok erőszakon kezdtek gondolkodni. Germinalban ismét lábra kaptak a jakobinus összeesküvésről szóló mendemondák. Erről az oldalról igazán komoly veszély csak a hadsereg részéről fenyegethetett, itt sok volt ugyanis a republikánus és még több az elégedetlen, mert nem akadt olyan tábornok, aki ne érezte volna magát kiválóan alkalmasnak az első konzuli tisztségre. Bonaparte manőverezett: meghívta Carnot-t a hadügyminisztériumba, s engedményeket tett a rajnai hadsereget vezető Moreau-nak. Legveszélyesebb ellenségei azonban változatlanul a royalisták voltak, legalábbis azok, akik eltökélten visszautasították mindennemű engedményt. Csakhogy ők sem voltak egységesek sem az alapelvek tekintetében - mert az alkotmányos monarchiának is akadtak köztük hívei -, sem az eszközöket illetően. A d’Avaray és Saint- Priest társaságában Mitauban tartózkodó XVIII. Lajos a tárgyalást és a konspirációt kombinálta. Párizsban egy királyi tanács, melynek Royer-Collard is tagja volt, megbízást kapott, hogy puhatolózzék Bonaparténál, és juttassa el hozzá a trónkövetelő két levelét. Válasz azonban nem jött. Svábföldön egy Précy és Dandré irányította ügynökség, Wickham pénzén, az emigránsok provence-i inváziójának előkészítésén dolgozott, s levelezésben állt a lyoni, toulouse-i, de kivált a bordeaux-i royalistákkal. Bordeaux-ban mély gyökeret eresztett az V. évben keletkezett Emberbaráti Intézet. Artois grófja Angliában maradt, de saját ügynökséget tartott fenn Jersey-n és Párizsban, ahol május folyamán fel is fedték Hyde de Neuville mesterkedéseit. A royalisták főereje azonban mindenesetre nyugaton volt. A VII. évben itt újra kitört a „chouanok” felkelése (A francia forradalom idején, 1793-ban Bretagne-ban, Maine-ben és Normandiában a királyság védelmére felkelt parasztokat nevezték ch*ouanok-nak.* Elnevezésüket a kuvik (franciául: chat-huant) kiáltását utánzó gyülekezési jelükről kapták), bár hamarosan bandák garázdálkodásává fajult, s amikor októberben megérkeztek a kormánycsapatok - Hédouville a Loire-tól északra fekvő vidékre, Vendée-ba pedig Travot gyorsan le is törték az ellenforradalmárokat.

Hédouville tárgyalni kezdett a nemesi vezetőkkel, s 1800. január 4-én megkötötték a fegyverszünetet. Bonapartének nagyon is érdeke volt a pacifikálás, hiszen Ausztria ellen kellett fordítania minden erejét; mindamellett nem volt hajlandó egyenlő felekként tárgyalni a felkelőkkel, mint a thermidoristák, s eltökélt szándéka volt, hogy lefegyverzi a parasztokat. Amnesztiát kínált a fegyverek beszolgáltatása esetére. Amikor nem kapott választ, Brune-t és Lefebvre-t küldte nyugatra, az országrészben felfüggesztette az alkotmányt, és elrendelte, hogy agyon kell lőni mindenkit, akit fegyverrel a kézben fognak el, és aki lázadást szít. Harcra szinte alig került sor. A nemesek, d'Autichamp, Bourmont, januárban kapituláltak. A népi vezérek tovább tartották magukat Bretagne-ban; utolsónak Cadoudal kezdett tárgyalni, február 14-én. Normandiában Frottét, aki menlevéllel érkezett Alengonba, hogy tárgyaljon, a 15-éről 16-ára virradó éjszakán letartóztatták. Miközben Párizsba kísérték, 29-én Verneuilben szembetalálkoztak azzal a futárral, aki közölte a parancsot, hogy hadbíróság elé kell állítani. Még aznap agyonlőtték hat társával együtt. Bonaparte tehát a pártok elleni harcában is a II. év hagyományát követte: valódi terrorista volt. „Robespierre uralma óta sohasem voltak ilyen szigorú törvények" - jegyezte fel egy chinoni krónikás.

Ám óvakodott attól, hogy egyetemessé tegye ezt a rendszert. Ügyesebben járt el, mint a jakobinusok: egyfelől gondja volt arra, hogy példát statuáljon, másfelől azonnal tudomásul vett minden behódolási szándékot. Sőt, be sem várva, hogy a béke lefegyverezze az ellenforradalmat, intézkedéseket hozott, hogy siettesse csatlakozását. Biztos volt benne, hogy ezzel sok embernél fog tetszést aratni, hiszen ha vége lesz a felfordulásnak, megkezdődik a virágzás, és végre megnyugszanak azok, akik profitáltak a forradalomból. Természetesen félő volt, hogy ez a csatlakozás nem lesz őszinte, s Bonapartének efelől sohasem voltak kétségei - de hát mit számít ez mindaddig, amíg győzelmesen fog hadat viselni ?

Nehézséget az jelentett, hogy elfogadtassa a köztársasági burzsoáziával és főleg a hadsereggel ez ellenszegülő papoknak és az emigránsoknak kedvező intézkedéseket. Ezért Marengóig elég óvatos is volt ezen a téren. 1799. december 28-án megerősítette a katolikusokat addig el nem kobzott templomaik birtokában, és minden napra, még vasárnapra is engedélyezte a szertartásokat, csak a dekádok tizedik napjaira nem, ami azonban lényegtelen korlátozás volt, mert - majdnem valamennyi forradalmi ünneppel együtt - megszüntette a tizedik napok szertartását. Beérte azzal, hogy hűségnyilatkozatot kért a papoktól a VIII. évi alkotmányra, s a jelek szerint egy ideig csakugyan hitte, hogy azok élni fognak az alkalommal, és behódolnak. Ebből azonban semmi sem lett; akik az eddigi hűségesküket megtagadták, Émery kedvező véleménye ellenére többségükben kitartottak álláspontjukon. Továbbra is titokban folytak a szertartások; a harangszó meg a körmenetek számos konfliktusra adtak okot. Bonaparte hirtelen arra a következtetésre jutott, hogy akkor tudja csak megfékezni a klérust, ha a pápával kiegyezik. Másrészt az Államtanács kinyilvánította, hogy az alkotmányból következően érvénytelen az a rendelkezés, amely a nemeseket és az emigránsok rokonait kizárta a tisztségviselésből. A közvetlenül az emigránsok ellen irányuló törvényeket azonban érvényben tartotta. Habár 1800. március 3-án olyan értelmű határozatot hozott, hogy az emigránsok listája az előző év december 25-ével lezárult, sőt, bizottság alakult a listáról való törlés iránti kérelmek kivizsgálására, s az sok ilyen kérelemnek helyt is adott. Vita nélkül hazahívták Barére-t és Vadier-t, a fructidorban elmenekülteket és az alkotmányozó gyűlés hazafias többségéhez tartozókat, köztük például La Fayette-et. Csak hát 145 000 névről volt szó, s a bizottság nem tudott gyorsabban dolgozni. Fouché általános kegyelmet javasolt, néhány kivétel fenntartásával. Ez még korai lett volna. Ahhoz, hogy Bonaparte ezt megkockáztathassa, valamint ahhoz is, hogy konkordátumot kössön, arra volt szükség, hogy presztízsét megnövelje a győzelem és a béke.

2. AZ 1800-AS HADJÁRAT RÖGTÖNZÉSE

Érthető, hogy szenvedélyesen készülődött arra a hadjáratra, amelytől hatalmának fenntartása és kiterjesztése függött. Ember volt elég: március 8-án az összes az évben összeírtakat a rendelkezésére bocsátották. Ám éppen nagyban szónokolt a jakobinusok és a direktórium ellen, így ez nem volt a legalkalmasabb pillanat arra, hogy utánozza a VII. év nagy sorozását; emellett pénz sem volt rá. Ráadásul, ha hihetünk egy igen Bonaparte-párti történésznek, tudta, hogy „egy népnél a harci szellem fordított arányban áll a hadba vonuló emberek számával”, és beérte 30 000 emberrel. A jómódúakat kímélte: ugyancsak a március 8-i törvény tette lehetővé számukra, hogy helyettest állítsanak. A rajnai hadsereget feltöltötték, de ahhoz, hogy legyen egy „tartalék sereg”, számos feltételre volt szükség: fegyvert kellett eszkábálni mindenből, kiüríteni a raktárakat, elhozni a csapatokat nyugatról, felállítani egy itáliai légiót, s elindítani azokat a besorozottakat, akik még a puskájukat sem tudták megtölteni. A lovasság gyenge volt, a tüzérség még inkább. Hihetetlen merészségre és önbizalomra volt szüksége Bonapartének ahhoz, hogy ilyen körülmények között elinduljon Itália meghódítására.

A legsúlyosabb a pénzügyi probléma volt. A hadjárat végül állítólag 65 milliót emésztett fel. Az a rendkívüli hadisegély, amelyet a kényszerkölcsön helyett bevezettek, meg az adók gyorsabb beszedésére tett intézkedések nem jelentettek azonnali pénzt, annál is kevésbé, minthogy a direktórium bonjaival és utalványaival, „holt értékekkel” is lehetett fizetni, továbbá felújították a szállítók beszedési jogát. Gaudin felvetette, hogy vezessék be a közvetett adókat, de ehhez Bonaparte még nem érezte magát elég erősnek, s beérték azzal, hogy általánossá tették a menhelyek és a községek javára szedett fogyasztási adókat.

A kiadásokat a végsőkig lecsökkentették. Végül is azonban a konzulátusnak ugyanazokhoz az eszközökhöz kellett folyamodnia, mint a direktóriumnak. Ismét felfüggesztették a szállítók beszedési jogát, és visszaállították a rekvirálást, egyidejűleg viszont nem fogadták többé el adófizetés fejében a megfelelő bonokat. A fizetéseket részben zárolták: dekádonként osztották szét a minisztériumok között azt a keveset, ami éppen az állampénztárban volt, a különbözetre pedig beválthatatlan utalványokat adtak. Végső soron persze a bankárokhoz és szállítókhoz folyamodtak, akik havi 5 százalékos kamatra fogadták el az állam kötelezvényeit, no meg a külföldhöz: Genova és Hamburg kényszer nyomása alatt 6,5 milliót előlegezett.

Az egyetlen új vonás az volt, hogy ez a tekintélyuralmi kormányzat magas lóról beszélt a pénzemberekkel. A bevételeket kezelő szállítók előtt a pénztárak bezárultak, ugyanakkor felszólítást kaptak, hogy bocsássanak rendelkezésre 5 2 milliót, ha azt óhajtják, hogy új kötelezvényekben térítsék vissza követeléseiket (ezeknek az új papíroknak az árfolyama azonnal a felére zuhant); Ouvrard-t börtönbe vetették, és 14 milliót csikartak ki belőle. Így élt az állam- kincstár egyik napról a másikra. Az erőfeszítés óriási volt, de eredményei felől ne legyenek illúzióink. A politikai okokból a legjobban ellátott rajnai hadsereg mindössze 6 200 000 frankot kapott. Pluviôse-ban 15 millió franknyi zsolddal tartoztak a katonáknak. A tartalékhadsereg zsold nélkül haladt előre, és ennivalója is csak az akadt, amit a parasztoknál talált útközben. Ugyanúgy, mint a forradalom alatt, most is a katonák hátán csattant az ostor - az előkészítés mérhetetlen fogyatékossága. A győzelemig mindent felfüggesztettek, a pénzügyeket és a politikát is. Sokáig nem lehetett folytatni ezt a háborút anélkül, hogy újra fel ne kelljen szólítani az országot azokra az áldozatokra, amelyek népszerűtlenné tették a konventet és a direktóriumot.

Mindenki tisztában volt ezzel, és ennek megfelelően készült az elkövetkezendőkre. Amikor Bonaparte május 6-án elhagyta Párizst, a brumairisták számba vették, milyen megoldások lehetségesek, ha nem jönne vissza. Sieyes újra megjelent a színen. Beszéltek direktóriumról avagy új első konzulról, s Carnot, La Fayette meg Moreau nevét emlegették. Itt-ott elhangzott egy-egy célzás az orléans-i hercegre. Bonaparte fivérei, József és Lucien, buzgón igyekeztek felajánlani szolgálataikat. Elgondolkodtató volt ez a helyzet, mindenesetre azonban nehéz elhinni, hogy a számba jöhető emberek közül többen is ne örültek volna a vereségnek.

A liberálisoknak és bizonyos jakobinusoknak nem volt már más reményük. „Azt kívántam, hogy Bonaparte vereséget szenvedjen, mert ez lett volna az egyetlen mód a zsarnokság feltartóztatására” - írta később Mme de Staël. Ami a royalistákat illeti, mint rendesen, most is megtettek minden tőlük telhetőt az ellenség megsegítésére; Cadoudal június 3-án visszatért Angliából, hogy újra felélessze a „chouanok” mozgalmát. Bonapartéval együtt a nemzet és a forradalom is elpusztult volna. Választandó közte és riválisai között, a francia népnek nem volt többé tétovázni valója.

Második fejezet

Európa pacifikálása

Bonapartének érdeke volt, hogy hadakozzék, és hogy ő diktálja a békét; de legalább ilyen fontos volt számára az is, hogy meggyőzze a franciákat: nem felelős a háborúért. Tulajdonképpen szívesen kötött volna fegyverszünetet, hogy befejezhesse előkészületeit, s főleg, hogy megsegíthesse az egyiptomi hadsereget, amelynek elvesztése, mint utóbb megmutatkozott, helyrehozhatatlan következményekkel járt Franciaországra nézve a Földközi-tengeren és Keleten. Az azonban már esze ágában sem volt, hogy békét kössön a természetes határok alapján. Később azt mondotta, hogy Itália feladása „elhervasztotta volna a képzelőerőt”, azaz súlyosan érintette volna az ő presztízsét. Nem fordított több figyelmet a porosz királyra sem, aki Beurnonville-nek Hollandia, Svájc és Piemonte kiürítését jelölte meg az őszinte béke feltételéül. Nyugodtan tekinthetjük Bonaparte gondolatainak kifejezéseként az *État de la France en l' an VIII* (Franciaország állapota a VIII. évben) című könyvet, amelyet Hauterive, Talleyrand jobbkeze jelentetett meg nem sokkal utóbb. A szerző ebben azt ajánlotta Európának, hogy a hagyományos egyensúlyi politikát cserélje fel a kontinens államainak társulásával, Franciaország hegemóniája alatt.

Az ellenség megtette neki azt a szolgálatot, hogy visszautasította ajánlatait. Valójában az történt, hogy Thugut ügyesen megtudakolta a békefeltételeket. De amikor Talleyrand a campoformiói szerződés szerinti határokat emlegette, hangos méltatlankodásban tört ki, arra az ajánlatra pedig, hogy tárgyaljanak a jelenlegi határok alapján, kitért a válasz elől. Amíg vereséget nem szenvedett, arról ábrándozott, hogy elfoglalja Nizzát és Savoyát, s így arra készteti a szardíniái királyt, hogy viszonzásul átadja Ausztriának Piemonte egy részét.

Károly főherceget, aki tárgyalást javasolt, letették a németországi hadsereg éléről. Thugut Angliának franciaországi hódításokat helyezett kilátásba: ez lenne a királyság helyreállításának ára. Neki azonban legalább volt annyi esze, hogy minderről nyilvánosan nem beszélt. Pitt és Grenville elkövette azt az ügyetlenséget, hogy felfedte az arisztokrata koalíció rejtett gondolatait. Kifejtették az alsóházban, hogy a Bonapartéval való szerződés nem biztosíthatja a jövőt, s arcátlanul a köztársaság tudomására hozták, hogy a legjobb garancia az lenne, ha „visszaállítanák azt a fejedelmi házat, amely oly sok századon át biztosította Franciaország belső virágzását, s kivívta ez ország számára a többi nemzet hódolatát és tiszteletét”. A megvásárolt Gentz nyomban nagy hévvel vetette bele magát az ellenforradalmi keresztes hadjárat megszervezésébe. Úgyhogy nem volt más megoldás, mint harcolni.

1. AZ 1800-AS HADJÁRATOK ÉS A LUNÉVILLE-I SZERZŐDÉS

Oroszország kivonta magát a küzdelemből. III. Frigyes Vilmos ahhoz, hogy biztosítva legyen minden kockázat ellen, nem is kívánhatott volna jobbat, mint hogy Oroszországot kibékítse Franciaországgal. Bonapartétól természetesen nem volt elvárható, hogy a porosz királyt döntőbírónak kérje fel; de folytatva Dumou- riez és Danton politikáját - amely maga is a francia diplomácia osztrákellenes hagyományának öröksége volt -, felajánlotta szövetségét, amely Poroszország számára azt jelentette volna, hogy a kisegítő szerepébe süllyed. A király kitért az ajánlat elől, s így a háborúból francia-osztrák párharc lett.

Thugutnak kizárólag Itália járt a fejében. Krayt védelmi pozícióban tartotta a Rajna mögött. Melas pedig, miután csapatait nagy keservesen megerősítették valamivel több mint százezer emberre, parancsot kapott, hogy támadja meg a november óta az Appenni- nek mögé húzódott franciákat, és nyomuljon be Provence-ba, ahol Willot-nak és Puyvert márkijának felkelést kellett kirobbantania. Számítottak Menorca angoljaira, de Dundas, mint rendesen, nem tudta összeszedni a szükséges erőket. Stuart, amikor mindössze ötezer embert kapott, lemondott, s utódja, Abercromby csak Marengo után érkezett meg. Melas szétszórta csapatainak felét a síkon és az Alpok átjáróinál. A sereg másik felével április 6-án támadást indított, kettészakította a francia hadsereget, ostrom alá vette Massénát Genovában, és Suchet-t visszavetette a Varhoz. Thugut tisztán politikai szempontokhoz igazodó stratégiája miatt délkeletre kellett húzódnia, ahol semmiféle döntő akciót nem hajthatott végre, miközben Svájc a franciáké maradt, akik innen hátba támadhatták a két osztrák hadsereget.

Bonaparte a tartalék sereget Chalontól Lyonig állította fel. Márciusban megpróbálta meggyőzni Moreau-t, hogy keljen át serege zömével a Rajnán Schaffhausen irányában, vágja el Kray összeköttetési vonalait, és verje meg részletekben; erre az időre a tartalék sereg behatolt volna Svájcba, a győzelmes rajnai hadsereg egy részével megerősítve, ugyanezt a taktikát alkalmazta volna Melasszal szemben, s a lehető legmesszebbre, legalább a Szent Gotthárdig nyomulva kelet felé, átkelt volna az Alpokon. Moreau azonban semmit sem értett ebből a villámstratégiából, közben pedig Melas támadott. Bonaparte sorsára hagyta Moreau-t, s április végén a valais-i fennsíkon összpontosította a tartalék sereget. 27-én a műszakiak jelentése alapján úgy döntött, hogy a Nagy Szent Bernát-hágó felé irányítja. A francia seregek jól ismerték ezt az utat, mert már 1798-ban és 1799-ben is átkeltek rajta. Mindamellett május 5-én Bonaparte megparancsolta Moreau-nak, hogy küldje el hozzá Moncey-t 25 ezer emberrel a Szent Gotthárd- hágón keresztül. Moreau csak 15 ezer főt adott át; ez is elég nagy érvágást jelentett számára, hiszen offenzívája éppen megkezdődött. A döntő csapás azonban Bonapartéra várt. Ekkor kezdődtek nézeteltéréseik.

A május 15-ére virradó éjszakán kezdték meg az átkelést a Nagy Szent Bernát-hágón, és 23-án fejezték be. Nagyon megnehezítette a műveletet, hogy a csapatokat Bard erődjének ágyúi fenyegették, ezért csak tíz ágyút tudtak átszállítani, és Milánóig nem is állt rendelkezésre több. Lannes az előőrsökkel elfoglalta Ivreát, ahol a síkság kezdődik. Bonaparte innen elindulhatott Genova ellen, egyesülve Turreau-val, aki a Mont-Cenis- és a Mont-Genévre- hágókon kelt át: így azonban Melas még vereség esetén is összevonhatta csapatait, és visszahúzódhatott Lombardiába. A másik alternatíva az volt a franciák számára, hogy Milánó felé nyomuljanak előre, és elvágják Melas visszavonulási útját: a győzelem ebben az esetben döntő, és Itália tárva-nyitva áll. A kockázat nagy volt: amíg a hadsereg Milánóba érkezve ki nem építi a hadműveleti vonalat a Szent Gotthárdon át, Melas offenzívát indíthat a Pótól északra, és elvághatja az összeköttetést. Bonapartének diadalra volt szüksége, mégpedig azonnal. A második változatot választotta, amely veszélyes volt ugyan, de siker esetén óriási hatást ígért. A hadsereg Lannes fedezete alatt kelet felé fordult, június 2-án elérte Milánót, és egyesült Moncey-val. S minthogy Vukassovich visszahúzódott az Oglio mögé, az osztrák erők két nagyon egyenlőtlen részre szakadtak. Ekkor a francia hadosztályok dél felé indultak, átkeltek a Pón, hirtelen nyugatra fordultak, és bevették a Stradella-szorost, ahol Lannes elfoglalta Montebellót 9-én, majd leereszkedtek a marengói síkra. 13-án az előőrsök megjelentek a Bormida partján Alessandriával szemben. Bonaparte bámulatos biztonsággal irányította a hadtestek előnyomulását, amelyek szinte önálló egységekként mozogtak, s amennyire lehetett, együtt maradtak. Massénának 4-én ki kellett ürítenie Genovát, és csatlakozott Suchet-hez, aki közben visszaszorította Ölsnitzet, nagy veszteségeket okozva neki. Bonaparte arra számított, hogy hátba tudják támadni Melast. Bár ez nem sikerült, legalábbis magukra vonták az ellenséges lovasság jelentős részét.

Melasnak még több mint 70 ezer embere volt, de ebből csak 30 ezret koncentrált Alessandriában. Mintegy bravúrból, megfosztotta magát lovasságától, viszont majdnem kétszáz ágyúja volt. Bonaparte nem tudta pontosan, hol áll Melas; azzal azonban tisztában volt, hogy az ellenség átkelhet a Pón, vagy felvonulhat az Appenninek mentén. 13-án elküldött egy hadosztályt a folyótól északra, két másikat pedig Desaix-vel délre, s csak 22 ezer embert tartott meg 22 vagy 24 ágyúval. Ezenkívül elkövette azt a roppant hibát, hogy nem pusztította el a Bormida hídjait. 14-én kilenc órakor 20 ezer osztrák támadta meg előőrseit. Az odasiető két hadosztályt az ellenség balszárnya elsöpörte. A franciák rendezetlenül vonultak vissza, elveszítették tüzérségüket. Nagy szerencséjükre az osztrák jobb- és balszárny csak előre nézett, és nem próbálta bekeríteni őket. Bonaparte sietve visszahívta a kiküldött hadosztályokat, de Desaix csak Boudet seregét (5000 embert és 5 ágyút) küldte idejében. Ez egyesült a hadsereg roncsaival, és szemtől szembe rátámadt az előrenyomuló osztrákokra. A csata még eldöntetlen volt, amikor Kellermann 400 lovassal oldalról rájuk rontott. Az osztrákok soraiban kitört a pánik, hadrendjük felbomlott. Érintetlen bal- és jobbszárnyuk fedezte a visszavonulást. Desaix elesett a kavarodásban anélkül, hogy bárki észrevette volna. Megvolt hát a győzelem, amelyet Bonaparte annyira akart, s amely ráadásul egy csodálatos hadjáratra tette rá a koronát; csak ahogyan a csata elkezdődött, tulajdonképpen el kellett volna veszítenie. Ezért gondja volt rá, hogy lefolyásáról szépített változat terjedjen el, amely sokáig megtévesztette a történetírókat. Igaz, hogy hadserege vereség esetén is visszahúzódhatott volna, hiszen a visszavonulás biztosítva volt; de Bonaparte pályafutása ez esetben feltétlenül véget ér. Talán sohasem mutatkozott meg kézzelfoghatóbban, mekkora szerepük van az előre nem látható mozzanatoknak a háborúban és egy ember életében, még ha lángész is az illető. Egyébként az osztrák hadsereg helyzetét sem tette reménytelenné a vereség, hiszen ellenfele kimerült, és elfogyott a lőszere. Melas azonban összeroppant. „Egész testében reszketve” látták, mondotta a később híressé vált Neipperg, egyike azoknak a tiszteknek, akiket megbíztak, hogy tárgyaljanak a „csőcselékkel”. Az osztrákok a 15-én Alessandriában aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében visszahúzódtak a Mincio mögé, ám megtartották Toscanát és a legációkat. (Az Egyházi Állam része volt a hat legáció: Bologna, Ferrara, Forli, Ravenna, Urbino-Pesaro és Velletri.) Moreau ezalatt lassan nyomult előre Németországban. Hadosztályai átkeltek a Rajnán Brisach és Schaffhausen között, emellett színlelt támadást hajtottak végre Kehl ellen április 28-tól május 1-ig. Ezután a Fekete-erdőn át Lecourbe állásai felé haladtak, aki a jobbszárnyat tartotta, de rengeteg időt elvesztegetett és képtelen volt erőit összevonni a harcra. Csak Moreau tudta megtámogatni a derékhaddal. Ám a meglepett Kraynak sem sikerült összeszednie

csapatait, s nem tudta kihasználni a franciák zavarát. A katonák kitartása jóvoltából május 3-án Engennél és Stockachnál, 5-én pedig Messkirch mellett Moreau győzött. Tovább tudott nyomulni az Iller és Vorarlberg felé, s így elválasztotta ellenfelét a Tirolban állomásozó csapatoktól. Kray Ulm alá vonult vissza, de Moreau, akinek hiányzott az Itáliába küldött 15 ezer ember, és mindössze 90 ezer katonája volt 140 ezerrel szemben, csak manőverezett, és nem merte megtámadni. Végül június 19-én Höchstadtnél kierőszakolta az átkelést a Dunán. Az osztrákok északi irányban hagyták el Ulmot, utána ismét áttörtek a folyóhoz, és átkelve rajta, elfoglalták az Isar vonalát. A franciák azonban kiemelték őket hadállásaikból, elfoglalták Münchent, és az Innhez vetették vissza az ellenséget. Július 15-én Parsdorfban jött létre a fegyverszünet.

Június 16-án Bonaparte ismét levelet írt II. Ferencnek, és béketárgyalásokra kérte fel. Ennek nem lett semmi eredménye: 20-án Thugut segélyegyezményt írt alá Lord Mintóval, amely kizárt mindennemű különbékét. Mindamellett időnyerés végett megbízták Saint-Julien grófját, hogy félhivatalosan tudakolja meg a feltételeket. A körmönfont Talleyrand hálójába kerülve, no meg Bonaparte fenyegetéseinek hatása alatt, a gróf elvesztette lába alól a talajt, és aláírt egy előzetes megállapodást, amelyben teljes egészében lemond a Rajna bal partjáról, később megállapítandó itáliai kompenzációk fejében. Megbízói természetesen a megállapodást nem ismerték el, a grófot pedig börtönbe vetették. Viszont Anglia, csak hogy Ausztria malmára hajtsa a vizet, most kijelentette, hogy hajlandó részt venni egy békekonferencián. Ekkor Thugut beleegyezett a hivatalos tárgyalásokba. A fegyverszüneti megállapodások már lejáróban voltak, s Bonaparte ezt arra használta ki, hogy követelte az ellenségeskedések általános felfüggesztését, Málta élelmezésének és az Egyiptomban állomásozó francia seregek megerősítésének jogát. Grenville nemmel felelt; mellesleg Málta kapitulált is szeptember 5-én. Bonaparte kudarcáért Ausztria fizetett: a fegyverszünetet csak Philippsburg, Ulm és Ingolstadt átengedése fejében hosszabbították meg. Bécsben heves harc folyt a háborús párt és a békepárt, vagyis egyfelől Thugut meg az őt támogató Karolina nápolyi királyné és a császárné, másfelől Károly főherceg között. Thugut nem volt hajlandó elfogadni a kompromisszumot, ezért visszavonult. Ludwig Cobenzl lett a kancellár, ugyanaz, aki Szentpétervároń Lengyelország két legutóbbi felosztását letárgyalta. Azért Thugut is megőrizte befolyását Colloredo révén, mert Cobenzl Lunéville-be utazott, hogy személyesen tárgyaljon. Előbb Párizsba hívták, és csak november 5-én tudta megkezdeni a tárgyalásokat Bonaparte Józseffel. A lunéville-i megbeszélések azonban nem vezettek semmire, mert az első konzul nem volt hajlandó pontosan megmondani, milyen engedményekre kész Itáliában. Alaposan berendezkedett a Cisalpin Köztársaságban, Genovában és Piemontében. Murat elvitte és rendelkezésére bocsátotta a harmadik tartalék sereget. Ráadásul pedig Dupont, azzal az ürüggyel, hogy angolok állomásoznak Livornóban, megsértette a fegyverszünetet, és elfoglalta Toscanát. Amikor a fegyverszüneti egyezmény lejárt, kezdetét vette a téli hadjárat.

A franciáknak most 100 ezer emberük volt Itáliában. Ebből azonban Brune-nek csak 57 ezer jutott a Minciónál, szemben Bellegar- de-dal, aki 80 ezer katonával rendelkezett Vorarlberg és a Pó között. Macdonald a második tartalék sereg 18 ezer emberével elfoglalta Graubündent. Feladata az volt, hogy egyesüljön Brune balszárnyával a Splügenen át, és lerohanja Tirolt. Bajorországban Moreau 95 ezer emberrel rendelkezett. A szemben álló osztrákoknak 100 ezer emberük volt, névlegesen a fiatal János főherceg, ténylegesen Lauer vezénylete alatt. A Majnához Augereau 16 ezer franciát és batáviait állított fel. Az lett volna a természetes, ha Moreau megkapja Augereau, Macdonald, sőt még Murat csapatait is, és Bécs felé nyomul, de Bonaparténak az volt az elhatározása, hogy ő méri a halálos csapást Ausztriára Itáliában.

A dolog sokkal hamarabb eldőlt, mint ahogyan képzelte. Moreau át akart kelni az Innen, a folyó mentén állította fel csapatait, s csak 60 ezer ember volt közvetlenül a keze alatt, amikor Lauer 65 ezerrel támadást indított a jobbszárnyon, és nem minden ügyesség nélkül veszélyes helyzetbe hozta Ampfingnál a francia balszárnyat. A két hadsereg farkasszemet nézett egymással, majd Moreau villámgyorsan összevonta a rendelkezésére álló erőket a hohenlindeni erdő szélén, ahol az osztrákok december 3-án úgy bocsátkoztak harcba, hogy hadoszlopaiknak nem volt egymással összeköttetésük, és nem tudtak kibontakozni. Közben Decaen és Richepanse balról mögéjük került, majd Richepanse rárontott a középső oszlopra, s az felbomlott. Az osztrák hadsereg 12-15 ezer embert és 100 ágyút veszített. Moreau ezúttal elég gyorsan indult az ellenség üldözésére, szétszórta a rendezetlenül menekülő osztrákokat, és 25 ezer foglyot ejtett. Ausztria december 25-én, hogy megmentse a fővárost, aláírta a steyri fegyverszünetet, és beleegyezett, hogy különbékét köt. Ezalatt Macdonald egy kitűnően megoldott hegyvidéki hadjárat után elérte az Adige felső folyását, és végre Brune is támadott. December 25-én Pozzolónál átkelt a Minción, de nagyon rosszul szervezte meg a hadműveletet, s Dupont csak azért kerülte el a katasztrófát, mert az ellenséges vezénylet sem volt jobb. Miután a franciák átlépték az Adigét és a Brentát, az 1801. január 15-i trevisói fegyverszünet értelmében az osztrákoknak a Tagliamento mögé kellett visszahúzódniuk. Így hát Moreau fejezte be a háborút, s ezt Bonaparte sohasem bocsátotta meg neki. Murat behatolt Toscanába és Luccába, végleg kikergette innen az osztrákokat, s február 18-án a folignói fegyverszünet aláírására kényszerítette a nápolyiakat.

Lunéville-ben Cobenzl tőle telhetőleg ellenszegült Bonaparte követeléseinek: lépésről lépésre hátrált, ahogyan egyre rosszabb hírek érkeztek. Miután ráállt, hogy a birodalom nevében tárgyaljon, és lemondott Mantováról, Toscanát próbálta megmenteni. Anglia azonban tehetetlen volt, I. Pál pedig végleg szakított vele, és Franciaországhoz kezdett közeledni. 1801. február 9-én aláírták a béke- szerződést, úgy, ahogy az első konzul diktálta. A birodalom teljes egészében lemondott a Rajna bal partjáról, azzal az egyetlen fenntartással, hogy a fejedelmek kártalanítást kapnak a katolikus egyház birtokaiból. A modenai herceg megkapta Breisgaut, s a toscanai nagyhercegnek is Németországban ígértek kártalanítást.

Franciaország rátette a kezét Észak- és Közép-Itáliára. A Cisalpin Köztársaság az Adigéig tolta ki határait, annektálva Veronát és Polát, ezenkívül hozzácsatolták a Piemontétól elvett Novarát is, hogy utat nyissanak neki a Simplon-hágóhoz, továbbá megkapta a pápai államtól elvett legációkat is. A szerződés egyetlen szót sem szólt sem a szardíniái, sem a nápolyi királyról, sem a pápáról, s ez Bonaparte kényének-kedvének szolgáltatta ki őket. Igaz ugyan, hogy szavatolta a Cisalpin Köztársaság és Genova függetlenségét, nemkülönben Hollandiáét és Svájcét - de hát mit ért ez az ígéret ?

Bonaparte Itáliában máris hozzáfogott a szervezőmunkához. Átalakította a Cisalpin Köztársaságot, amennyiben előbb államtanácsot, majd az ő ízlése szerinti triumvirátust állított az élére, Genovában pedig egy bizottmányt létesített. Mivel IV. Károly Emánuel megtagadta a Torinóba való visszatérést, Bonaparte ideiglenes kormányt állított fel. Amikor I. Pál meghalt, azonnal megszakította a nagykövettel, Saint-Marsannal az eddig is csak a cárra való tekintettel folytatott tárgyalásokat. Piemontét megyékre osztott katonai tartománnyá változtatta, s Franciaországéval azonos közigazgatási és pénzügyi rendnek vetette alá. Március 28-án Ferdinánd nápolyi király Firenzében aláírta a békét: kiürítette Rómát, átadta Elba szigetét és Piombinót, lezárta kikötőit az angol hajók előtt, s engedélyezte, hogy egy francia hadtest egy évre megszállja Otrantót és Brindisit, hogy itt majd behajózhasson Egyiptom felé. Luccából külön köztársaság lett. Toscanát Bonaparte ütőkártyának használta spanyol, sőt gyarmati politikájában: az 1801. március 21-i aranjuezi szerződés értelmében Etruriai Királyság néven a pármai herceg fia kapta meg, a spanyol királyné unokaöccse és egy infánsnő férje. Ezzel viszonozta Spanyolországnak, hogy 1800. október 1-én visszaadta Franciaországnak Louisianát. Pármára is ez a sors várt. Igaz, hogy az öreg herceg egyszerűen süketnek tettette magát, és Bonaparte békében is hagyta haláláig. Emberei mindenütt gazdaként viselkedtek: Brune Milánóban, Jourdan Torinóban, Dejean Genovában, Saliceti Luccában, Clarke Firenzében, Moreau de Saint-Méry Pármában, Alquier Nápolyban, Murat Rómában, ahova egyébként a velencei konklávén 1800 februárjában pápának választott VII. Pius 1801 nyarán visszaköltözött. A pápa ugyanúgy ki volt szolgáltatva Bonapartének, mint a félsziget bármelyik fejedelme, s akárcsak Marignan, Marengo is lehetővé tette az első konzulnak, hogy előnyös feltételek között tárgyaljon a konkordátumról.

Bonaparte tehát az első csapással kettévágta a gordiuszi csomót. Ahelyett, hogy a kivívott természetes határok megerősítésére és Ausztriát kímélve a konszolidáció előkészítésére törekedett volna, átlépte e határokat. Érthető, hogy a Cisalpin Köztársaság megalkotója nem tudta megállni, hogy vissza ne vegye ezt a területet. Csakhogy korántsem érte be ezzel, hanem világos jelét adta annak, hogy ki akarja szorítani Ausztriát Itáliából, a lunéville-i szerződés pedig lehetőséget adott Németország elvitatásához is. Ha ezeket a szándékait nem adja fel, akkor a kontinens pacifikálása csak rövid fegyvernyugvást hozhatott.

2. A SEMLEGESEK LIGÁJA ÉS AZ ANGOL VÁLSÁG

Bonaparte nemcsak szövetségeseitől fosztotta meg Angliát, hanem közvetlenül is igyekezett fenyegetni, s már ekkor felbukkant terveiben I. Pál közreműködésével egy angolellenes kontinentális összefogás gondolata, a majdani tilsiti rendszer első csírája.

1800 folyamán megkezdte a haditengerészet adminisztratív átszervezését, és fokozta a hajógyártást, különösen Brestben. Lunéville után létrehozta a boulogne-i tábort, angliai partraszállásra számítva. Angliában a közvélemény, vagy inkább a kormány azonnal riadót is fújt. 1801 augusztusában Nelson két ízben rátámadt Latouche-Tréville flottillájára, és súlyos kudarcot szenvedett. Minthogy Hollandia már tehetetlen volt a tengeren, Bonaparte csak annál követelőzőbben lépett fel Spanyolországgal szemben. Tulajdonképpen részben Spanyolország erősebb kézbentartása végett terjeszkedett Itáliában: mondta is később, hogy akié Itália, azé Hiszpánia. Ez persze afféle XVIII. századi reminiszcencia volt, meg a családi paktum politikájára való visszaemlékezés. Nem rajta múlott, hogy a nápolyi Bourbonok nem törték magukat ennek a politikának a feltámasztására. 1802-ben mindazonáltal némi reményt keltett egy kettős házasság: IV. Ferdinánd fia feleségül vett egy infánsnőt, Asturia hercege pedig nápolyi Mária Antóniával lépett frigyre.

Sajnos, Bonaparte ugyanúgy tekintett Spanyolországra, mint a direktórium: ő is ugyanúgy megvetette az inkvizíció hazáját, királyostól és királynéstől, meg kegyencüket, Godoyt, aki Urquijo kegyvesztése, 1800. december 13-a után Cevallos háta mögött újra kézbe vette az ügyek irányítását. Következésképpen fennhéjázó volt velük. Rendkívül gazdagnak hitte ezt a királyságot, ilyenformán sokat követelt tőle, és a lassúságot rosszakaratnak tulajdonította. Környezete prédát látott Spanyolországban: Talleyrand gazdag borravalókat húzott ki belőle, és megosztotta őket Berthier-vel, közben pedig egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy kinyilvánítsa ellenséges érzelmeit IV. Károly ellen, aki képtelen volt elrejteni a külügyminiszter iránti megvetését. Ouvrard is lesben állt: kapcsolatot tartott egy Hervas nevű, Párizsban élő spanyol bankárral, aki Durochoz adta feleségül a lányát. A spanyol flotta cselekvésképtelen volt, s a legfőbb raja Gravina vezetése alatt változatlanul Brestben horgonyzott; csakhogy Spanyolországon keresztül csapást lehetett mérni Portugáliára, erre a brit hitbizományra. Lucien Madridba utazott, és rákényszerítette Spanyolországra, hogy expedíciós hadjáratot indítson. Tiszta komédia lett belőle. A bizalmatlan Godoy nem várta be a franciákat, hanem 1801. május 16-án bevette Olivenzát, 18-án ostrom alá vette Elvast, majd nyomban véget is vetett a „narancsháborúnak”: aláírta a békeszerződést, amely átadta Olivenzát a spanyoloknak, és 15 milliós hadisarcot vetett ki Portugáliára. Lucien áldását adta az ügyre, és hatalmas zsákmánnyal tért meg Párizsba. Még Talleyrand is bele volt keverve a cinkosságba, akit Portugália megvásárolt, s mellesleg valaha szeretője volt Mme de Flahaut-nak, aki másodszor a portugál nagykövethez ment feleségül. Anglia a maga részéről mindennemű katonai segítséget megtagadott János hercegtől - aki őrült anyja nevében régenskedett - és miniszterétől, Coutinhótól, azt tanácsolva nekik, hogy üljenek le tárgyalni, ha nem akarják, hogy a franciák megszállják az országot; egyébként ez utóbbi fejleményből még hasznot is húzott volna: megkaparintja Brazíliát. Bonaparte, akit minden oldalról kijátszottak, hasztalan mennydörgött: az egyetlen, amit tehetett, hogy felemelte a hadisarcot 20 millióra.

A fő segítséget az angolokkal szemben mind ellenségesebb I. Páltól és az orosz példa hatása alá került semlegesektől kapta. Ellentétben a direktórium politikájával, Bonaparte igen mérsékelten viselkedett a semlegesekkel, és semmi sem jelezte előre a majdani kontinentális blokádot. Decemberben hatálytalanította elődeinek szertelen rendelkezéseit, s visszatért ahhoz a magatartáshoz, amelyet Franciaország az amerikai háború folyamán tanúsított. Ezenkívül újjászervezte a lefoglalt hajókkal kapcsolatos jogszolgáltatást. Hamarosan megérkeztek az Egyesült Államok követei: elküldésükbe Adams elnök azért egyezett bele, mert el akarta kerülni a háborút. Minthogy Franciaország elismerte, hogy a semleges lobogó a fegyvercsempészettől eltekintve védi az árut, már könnyű volt a megegyezés, és az 1800. szeptember 30-án Mortefontaine-ben létre is jött. Az amerikaiak legfőképpen azt kívánták, hogy Bonaparte ne ragaszkodjék többé az 1778-as szövetséghez, mert ők az elszigetelődés *(no entanglement)* politikáját akarták folytatni, amelyet Washington állhatatosan ajánlott nekik. Bonaparte viselkedése még bosszantóbbá tette Angliáét a skandinávok, a poroszok és az oroszok szemében. I. Pált emellett egyre jobban nyugtalanította Málta sorsa. Augusztus 29-én kimondta az embargót az angol hajókra. Málta elesett, és Grenville október 17-én úgy döntött, hogy megtartja. Svédország és Dánia követte Oroszországot, s december 16-án ligát alakítottak vele a semleges kereskedelem védelmére. Poroszország 18-án csatlakozott. A Baltikumot lezárták az angolok előtt. A dánok bevonultak Hamburgba, a poroszok pedig Hannoverbe (az ürügy az volt, hogy megelőzik a francia megszállást). A német folyókat és a Hanza-városokat is lezárták a brit hajók elől. Márpedig a Baltikum és Németország volt Anglia két legfontosabb piaca.

Bonaparte remélte, hogy Pál itt nem áll meg, és francia-orosz szövetség egyesíti majd hivatalosan a kontinenst Anglia ellen. 1800 júliusában felajánlotta a cárnak, hogy visszaadja a foglyokat; cseréről nem lehetett szó, mert Oroszországban nem voltak francia foglyok. Sprengporten utazott Franciaországba az ügy lebonyolítására. Decemberben Bonaparte és Pál egyidejűleg intéztek egymáshoz baráti leveleket. Bonaparte felfüggesztette az orosz hajókkal szemben az ellenséges cselekményeket; Pál kiutasította XVIII. Lajost. Később, 1801 márciusában Kolicsev azzal a sürgős megbízatással érkezett Párizsba, hogy kösse meg a békét és tárgyaljon a szövetségről. Pál nagyon az angolok ellen volt hangolva. Elhatározta, hogy expedíciós hadjáratot indít Indiába. Egy kozák elővőrs útra is kelt a közép-ázsiai sztyeppek felé. Mindez természetesen egyáltalán nem jelentette azt, hogy hajlandó lett volna lemondani mindazokról az előnyökről, amelyeket már megszerzett, vagy még csak megszerezni szándékozott. Rosztopcsin a cár elé terjesztette Európa átrendezésére vonatkozó tervét: a török birodalom felosztandó Oroszország és Ausztria között, s az oroszok védnöksége alatt nagy kiterjedésű görög államot kell létrehozni. I. Pál változatlanul akarta Máltát is. Ezenkívül azt tartotta, hogy a Nápolyi Királyságot ki kell üríteni, és visszaültetni trónjára a szardíniai királyt. Ragaszkodott továbbá Németország feletti protektorátusához is. Bonapartének, miután megtagadta Itáliát Ausztriától, holott ezzel biztosíthatta volna a békét, nyilván esze ágában sem volt, hogy most Oroszországnak engedje át. Továbbá a szultánt sem óhajtotta kiszolgáltatni. De hát hogyan lehetett volna megnyerni Oroszországot anélkül, hogy bármit adnának neki? Annál is inkább, minthogy Kolicsev, akárcsak később Markov, aki júliusban váltotta fel, nemcsak I. Pált képviselte, hanem jellegzetes merevséggel a Franciaország iránt változatlanul igen ellenségesen érző orosz arisztokráciát is, és becsületbeli kérdésnek érezte, hogy védelmezze az olasz fejedelmeket. Itt tehát választani kellett. Mindamellett Anglia kilátásai nem kevésbé veszedelmesen alakultak.

A semleges liga megalakulása annál súlyosabb csapást jelentett, minthogy 1799-ben ipari válság, az 1799. évi rossz termés óta pedig gabonaínség sújtotta az országot. Anglia 1800-tól 1802-ig majdnem 3,5 millió quarter búzát importált. A Baltikumból érkező szállítmányok megszűnése pánikot idézett elő a gabonapiacon, s 1 quarter ára 1801. április 25-én 151 shillingre szökött fel. 1 font kenyér több mint 5 pennybe, azaz 7 francia souba került. A parlament meghozta ugyan az ilyen esetekben hagyományosan szokásos intézkedéseket, itt-ott mégis zavargások törtek ki, mert az emberek a spekulációt vádolták. Egyébként a gazdák csakugyan szövetkeztek az árak tartására. Fenyegető plakátok korbácsolták fel a közvéleményt ilyen feliratokkal: „Kenyeret vagy vért!” E jelenségeket a jakobinizmusnak és a francia propagandának tulajdonították. Egyidejűleg igen nyugtalanítónak mutatkozott a pénzügyi helyzet: 1801-ben az arany 9, az ezüst pedig 17 százalékos felárral forgott a piacon, a Bank aranytartaléka 4,5 millióra süllyedt, s ráadásul 1800 és 1801 folyamán összesen 23 300 000 font áramlott át a kontinensre (segélyek: 5 600 000, helyőrségek fenntartása: 2 800 000, gabonavásárlás: 14900000). 1801-ben a font árfolyama Spanyol- országban majdnem 16 százalékkal, Hamburgban pedig 13 százalékkal esett. Az arisztokraták és az üzletemberek viszont viszolyogtak a jövedelmi adó *(income tax)* növelésének gondolatától. Ilyen körülmények között rohamosan nőtt a béke gondolatának népszerűsége, akárcsak 1797-ben, s Fox ebből tőkét kovácsolt magának. Grenville fivére a következőt írta 1800. október 9-én: „Azt hiszem, ha tovább tart a kenyérhiány és a szegények ezzel járó nyomorúságos állapota, akarva, nem akarva békét kell majd kötnie Franciaországgal.” S a *Monthly Magazine* kifejtette, hogy „mivel nem valósítható meg Franciaország kiéheztetésének emberies és dicséretes politikája, talán az lenne a helyes politika, hogy békét kötve meggátoljuk saját népünk kiéheztetését.”

Nagyon nehezére esett volna Pitinek és Grenville-nek, hogy erre rászánják magukat, de egy belpolitikai incidens megkímélte őket a megaláztatástól. Minthogy az unió Írországgal megvalósult, most teljesíteni kellett volna azt a katolikusoknak hallgatólagosan tett ígéretet, hogy megszüntetik a *Teste*t. (az angol közalkalmazottak kötelező hűségesküje az anglikán államvallás iránt (1672 és 1828 között) Szeptember 30-án Lough- borough kancellár kijelentette, hogy ellenzi ezt a lépést. Az egész protestáns népesség kórusban helyeselt, s még a király is így foglalt állást nyilvánosan. A kabinet álláspontja megoszlott, és Pitt 1801. február 5 -én lemondott. A király Addingtont nevezte ki a helyére, mert arra számított, hogy a középszerű politikus mellett még inkább beleszólhat majd az ügyek intézésébe.

Ekkor az egész hercehurca miatt újra kitört rajta az elmebaj, de gyorsan rendbejött, és Pittre hárította a felelősséget betegségéért. Ez utóbbi hajlandónak mutatkozott a kormány visszavételére, és arcátlanul kijelentette, hogy amíg III. György él, többé nem hozza szóba a katolikus kérdést. Grenville azonban nem volt hajlandó részt venni ebben a visszatáncolásban, egyébként pedig Addington sem akarta átadni a helyét. Pittnek március 14-én bele kellett törődnie a helyzetbe. Elképzelhető, hogy az adott körülmények között nem is bánta annyira. Hawkesbury ugyanis, az új külügyminiszter, február 21-én azzal a javaslattal fordult Franciaországhoz, hogy kezdjenek béketárgyalásokat. Addington kormánya csak Pitt türelméből létezhetett, ő pedig helyeselte ezt a politikát, az amiens-i békét is beleértve. Valahogy úgy fest a dolog, hogy elkerülhetetlennek ítélte ugyan, de boldog volt, hogy a felelősséget nem ő viseli érte.

Hawkesbury és Talleyrand szükségképpen azonnal beleütközött Egyiptom kérdésébe. Az angol külügyminiszter nem zárkózott el az elől, hogy beleegyezzék a franciák ottmaradásába, sőt, az Egyiptom visszavételére indított expedíciós hadseregnek még egy ellenparancsot is küldött (amely későn érkezett ugyan), ezzel szemben meg akarta tartani a brit hódítások többségét. Talleyrand pedig kizárólag Indiát volt hajlandó átengedni. Az angol ajánlat alapjában véve feltüzelte Bonaparte reményeit: arra számított, hogy Oroszország segítségével el tudja majd tiporni vetélytársát. Addington pedig, bár csakugyan tárgyalni akart, némileg abban is reménykedett, hogy ha a folyamatban levő akciók jól ütnek ki, jobb pozícióból kötheti majd meg a békét. Az időhúzás végül is Nagy-Britanniának vált hasznára.

3. AZ AMIENS-I BÉKE (1802. MÁRCIUS 25.)

Két, nagyjából egyidejű esemény eloszlatta a kontinentális koalíció ábrándját. Az 1801. március 24-ére virradó éjszakán meggyilkolták I. Pált. Ez várható volt. Az orosz arisztokráciát már amúgy is elkeserítette az uralkodó szangvinikus állhatatlansága, amely miatt a tisztségviselők örökös bizonytalanságban éltek, s az Angliával való szakítást végképp nem volt hajlandó tudomásul venni, hiszen nem tudta volna kinek eladni gabonáját és fáját. Az összeesküvést Panyin és Pahlen szervezte, Sándor tudtával, aki bizonyos jelekből ítélve kikötötte, hogy apja életét megkímélik, s a merénylet után őszinte fájdalmat mutatott, de hát meglehetősen naivnak bizonyult ebben az esetben. Egyik legelső gondja az volt, hogy rendbehozza a dolgokat Angliával.

Még e hónap 28-án behatolt az Öresundba Parker hajóraja, ahol Nelson szolgált. A hajók Koppenhágát bombázták, és alaposan megtépázták a dán flottát. Dánia fegyverszünetet kötött, s a cár halálhírének hatása alatt május 28-án a békét is aláírta. Svédország ugyanezt tette 18-án, Sándor június 17-én. A semlegesek ligája eltűnt. Minthogy csak a télen alakult, még nem okozhatott nagy anyagi veszteségeket Angliának, mindazonáltal bizonyos benyomást hagyott maga után, amely nem enyészett el azonnal. Bonaparténak most már mindenképpen meg kellett egyeznie Oroszországgal. Sándor október 8-án bele is egyezett a béke hivatalos helyreállításába. Elismertette azt a pozíciót, amelyet még apja vívott ki, mind a Földközi-tengeren, ahol megtartotta a hét jón sziget protektorátusát, és helyőrséget hagyhatott Korfun, mind pedig Törökországban, mert Bonaparte elfogadta közvetítőnek a szultánnál. Megegyeztek abban is, hogy Nápolyt a franciák Egyiptom kérdésének rendezése után kiürítik, és hogy Szardínia királyára a helyzetnek megfelelő tekintettel lesznek. Végül megállapodtak, hogy közös megegyezéssel fogják rendezni a német ügyeket. Egy szó mint száz, Bonaparte megadta Sándornak mindazt - vagy majdnem mindazt -, amit Páltól elvitatott, mégpedig úgy, hogy magán a békeszerződésen kívül semmit sem kapott érte. Ez elég nagy kudarc volt.

Egyiptomban következett a másik. Kléber lépett Bonaparte helyébe azzal a feltett szándékkal, hogy rövidesen követi, mihelyt aláírta a kiürítési megállapodást. A Szíriából érkezett török hadsereg parancsnoka s az angol Sidney Smith 1800. január 24-én meg is állapodott vele El-Arishban, de Keith, az angol hajóraj parancsnoka nem volt hajlandó elfogadni a megállapodást. Kléber Heliopolisnál március 20-án megfutamította a törököket; sajnos, június 14-én meggyilkolták. Utódának, Menounak, nem volt tekintélye, s az sem növelte a presztízsét, hogy áttért az iszlám hitre. Örökösen veszekedett a tisztjeivel, és a katonákat kérte fel döntőbírónak. Bonaparte, hogy megmentse a hadsereget, utána küldte Ganteaume hajóraját, amely 1801. január 23-án el is indult Brest- ből; ekkor még csak kevés ellenséges erővel találkozott volna, de túl sokáig vesztegelt Toulonban. Amikor azután március végén továbbindult, az angol expedíciós sereg már partra szállt, így Ganteaume visszahúzódott. Április végén szállt újra tengerre, s megpróbálta eljuttatni erősítéseit Tripoliba, amelynek pasája hajlandónak mutatkozott a megegyezésre, de az arabok magatartása meghiúsította a vállalkozást. Egyiptom sorsa ekkor már eldőlt. Nem sokkal Málta bevétele után Dundas elrendelte, hogy Abercromby parancsnoksága alatt szereljenek fel és indítsanak el egy új hadsereget. Ez a haderő március 6-án szállt partra, s 21-én Kanoposznál visszaverte Menou támadását. Popham hajóraja ellenőrzése alá vonta a Vörös-tengert, s így a Wellesley által küldött 6000 szipoj elérte El-Quseirt. A 25 ezer főnyi török hadsereg a földszoroson át jutott el a város alá. Kairó június 28-án, Alexandria augusztus 30-án kapitulált.

A semlegesek széthullása és a Portugália elleni próbálkozás kudarca után Bonaparte július végén újabb javaslatokat tett; a hadviselők kölcsönösen adják vissza hódításaikat; csak Hollandia veszíti el Ceylont, és megnyitja a Jóreménység fokát a nemzetközi forgalom előtt. Végeredményben Franciaország elhagyja Egyiptomot, amelynek sorsa Bonapartét látszólag cseppet sem nyugtalanította, bár az már nyilvánvalóan elveszett, és megőrzi valamennyi kontinentális hódítását. Anglia viszont feladja Máltát, Menorcát, Elba szigetét, Trinidadot, a Francia Antillákat és tulajdonképpen Egyiptomot is, csak Ceylont tartja meg. Bár Anglia helyzete most már újra sokkal kedvezőbb volt annál, semhogy zokszó nélkül viselje el ezt az aránytalanságot, beérte azzal, hogy Trinidadot követelje ráadásul. Súlyt helyezett ugyanis arra, hogy kímélje Sándort, s ezért nem volt ellenvetése Málta kiürítése ellen. Csakhogy azzal is csak jó pontot szerzett volna Sándornál, ha garanciákat követel Nápolyra és Szardíniára vonatkozóan, és ezt mégsem tette meg.

Hawkesbury csak Hollandiát illetően próbált biztosítékokat szerezni, s azt követelte, hogy Máltára egy nagyhatalom vezényeljen helyőrséget, amely ezáltal a sziget semlegességéért kezességet vállal. Ez kiváló alkalom lett volna Franciaországnak arra, hogy Oroszországot javasolja, s ezáltal újra felszítsa annak Angliával való versengését. Bonaparte azonban nem törődött ezzel, s amikor jelezte, hogy az angolok vagy aláírják az előzetes megállapodásokat, vagy a maga részéről megszakítja a tárgyalásokat, Hawkesbury 1801. október 1-én engedett, mégpedig anélkül, hogy akár az orániai herceg számára kártalanítást, akár kereskedelmi szerződést követelt volna.

Az Addington-kormány tehetségtelenségében keresték az okot erre a kapitulációra; de ez a magyarázat nem elégséges. Az igazság az, hogy az angol kormány még mindig annak a válságnak a hatása alatt állt, amely az év első hónapjaira nyomta rá a bélyegét, s amelynek következményei változatlanul érezhetők voltak az országban; a kormány mindenáron takarékoskodni akart, s arra számított, hogy a béke újra meghozza a virágzást. Az egész országra kiterjedő örömujjongás azt mutatta, hogy ez volt az uralkodó közvélemény is. Mindazonáltal a parlamentben meg a sajtóban tiltakozások és fenntartások is hangot kaptak. Windham szót emelt e „végzetes szerződés” ellen, amelyet az „ország halálos ítéletének” minősített, mondván, hogy csak újabb hódításokat tesz lehetővé Bonaparte számára. Addington azt felelte, hogy mivel az adott pillanatban lehetetlenség az újabb koalíció, jobb a békével próbálkozni; talán a most már kielégített Franciaországnak is érdeke lesz a béke, s ellenkező esetben Anglia úgyis talál majd szövetségeseket. Castle- reagh egyik levele arról tanúskodik, hogy ő is osztozott ebben a felfogásban, majd pedig Pitt, miután szintén a béke mellett foglalt állást, november 3-án meglepő magyarázatot adott: Trinidad értékesebb nyereség, mint Málta, amelyet egyébként meg sem lehetett volna tartani, mert az lehetetlenné tette volna a békekötést; s a maga részéről Ceylont is többre tartotta a Fokföldnél. Trinidadot cukortermelése tette értékessé a szemében, valamint az, hogy kiváló raktár szerepét játszhatta a Spanyol-Amerikába irányuló csempészetben. Jól felismerhetjük itt a merkantilista szempontok elsőbbségét a hadicélokban; a brit oligarchia politikájában mindig ezek uralkodtak. Anglia számára a béke nem egyszerűen a fegyvernyugvást jelentette, hanem esélyt az üzletembereknek.

A messzebbre látók számára ezek az esélyek hamarosan elég mérsékeltnek bizonyultak. Bonaparte hadsereget küldött Santo Domingóba. Januárban elnöke lett az „Itáliai Köztársasággá” átalakított Cisalpinnak. A végleges szerződés megtárgyalásakor nem volt hajlandó azt kereskedelmi szerződéssel kiegészíteni, ezenkívül követelte, hogy kapjon gyarmati engedményeket, nyissák meg Indiát a kereskedelem előtt, és engedélyezzenek számára támaszpontot a Falkland-szigeteken. Követeléseit visszautasították ugyan, de azok elég nagy visszhangot keltettek. Addington ennek ellenére ragaszkodott a megkezdett úthoz. Bizonyos, hogy az Amiens-ben folytatódó tárgyalások során a brit érdekeken újabb csorbát ejtett a kormánynak és képviselőjének tehetetlensége. Cornwallis becsületes ember, jó katona, de nagyon rossz diplomata volt. Francia- ország szövetségesei, akik a béke költségeit fizették, s főleg Schimmelpenninck, szívesen támogatták volna, ám Bonaparte éppen ezért csak úgy engedte őket részt venni a konferencián, ha előbb aláírják az előzetes megállapodásokat.

A vita főleg Franciaország hódításairól és Máltáról folyt. Bonaparte azt akarta, hogy Anglia ismerje el az új köztársaságokat; az bele is egyezett volna, ha Szardínia királya „kap valamit”. Minthogy nem történt semmi, Anglia elutasította a francia igényt. Bonaparte erre kijelentette, hogy Anglia ne panaszkodjék, ha „kereskedelme szenved majd emiatt”, s ha ezeknek az államoknak valamelyike csatlakozni fog egy „kontinentális nagyhatalomhoz”. Baljós prognózis! Máltára vonatkozóan Anglia elfogadta Talleyrand javaslatát a nagyhatalmak kollektív garanciájáról; mindamellett megtagadta az erődítmények lerombolását és egy nápolyi helyőrséget küldött a szigetre, várva, hogy a helyreállított lovagrend megfelelő erőkről gondoskodhasson. Bonaparte úgy látta, hogy elérte, amit akart: elvette a szigetet az angoloktól. Csakhogy az angolok annyi engedményt kaptak ezért a lemondásért, hogy maguk sem voltak túlságosan elégedetlenek, s nyugodtan nézhettek a jövő elé.

Cornwallisnak utasításai értelmében két másik ponthoz kellett ragaszkodnia: a franciák mondjanak le Tobagóról a francia hadifoglyok eltartása fejében, s követelni kell az orániai herceg számára a kártalanítást. Bonaparte egyetlen talpalatnyi francia földet sem volt hajlandó átengedni, ami pedig a „Nassauiakat" illeti, kijelentette, hogy majd Berlinben tárgyalnak a nekik juttatandó kártalanításról. Kiderült, hogy a trónörökös herceg az első konzul nagy csodálója, kész vele közvetlenül megállapodni, s el is hagyta Angliát. Cornwallis erre saját felelősségére 1802. március 25-én aláírta a szerződést.

Angliában a közvélemény kissé lehűlt ugyan, de még mindig elégedett maradt, s a kíváncsi szigetlakok nagy számban utaztak Franciaországba, hogy szemügyre vegyék azt az országot, ahol olyan nagy események játszódtak le, s amelynek egy ilyen érdekes személyiség lett az ura. Politikai körökben sokasodtak a kritikák; a parlament azonban ezúttal még követte a kormányt.

Bonaparte, mint a nemzet vezére, az amiens-i béke aláírásával pályájának csúcsára érkezett: Európa letette előtte a fegyvert, elismerve országának a természetes határokhoz való jogát. Hatalomvágya azonban, amely nem ismert féket, mihelyt valamilyen alkalom kínálkozott a számára, meggátolta abban, hogy beérje ezzel az eredménnyel; pedig Franciaország, ha a maga ura, megtehette volna ezt, ha csak hagyományára, valóságos érdekeire hallgat. Egyáltalán nem lett volna veszve semmi, ha Bonaparte tartózkodott volna attól, hogy Angliát a tengeren és a gyarmatokon nyugtalanítsa, ha hajlandó lett volna megnyitni előtte a francia piacot, ha a Franciaországgal szomszédos országokban beérte volna azzal a befolyással, amelyet hatalma lehetővé tett a számára, s amelyet a határok biztonságának érdekei előírtak. De az amiens-i békeszerződést még alá sem írták, amikor már világosan látható volt, hogy nem így gondolkodik.

4. A CSATLÓS ÁLLAMOK ÁTSZERVEZÉSE

Tény és való, hogy Franciaország nem hagyhatta magára a határai mentén fekvő és általa megszállva tartott államokat, amíg nem lehetett biztos abban, hogy képesek kormányozni és megvédeni magukat. Márpedig éppen az általa bevezetett politikai és társadalmi változások után ezeknek az államoknak meglehetősen nehezükre esett, hogy saját erejükből lábra álljanak. Mind Hollandiában, mind a Cisalpinban, ahol Melzi követői, az „olonisták”, vagyis a milánóiak, örökösen civakodtak Aldini táborával, az „oltrepada-nikkal”, vagyis az emiliaiakkal, főleg pedig Svájcban, ahol a kantonok szenvedélyesen féltették autonómiájukat, a centralisták és a föderalisták még csak a kormányzati alapelvekben sem tudtak megegyezni.

Még sokkal súlyosabbnak mutatkozott a társadalmi konfliktus. A jakobinus demokraták erősen mozgolódtak; klubjaikban élénk agitáció folyt, s ahol csak lehetett, borsot törtek a nemesek és a papok orra alá; minthogy kisebbséget alkottak, ők voltak a franciák legjobb barátai, ők hívták be a franciákat, s mindenben készek voltak engedelmeskedni akaratuknak. A burzsoák, mint Schimmelpenninck Hollandiában, Usteri és Rengger Svájcban, Corvetto Genovában, meg az átállt nemesek, például Melzi d’Eril a Cisalpinban, több-kevesebb határozottsággal támogatták az egységet és az új társadalmi rendet; minthogy azonban ellenségei voltak a demokráciának, azt szerették volna, ha a vezető szerepet ugyanúgy a tehetős vezető rétegeknek biztosítják, mint a konzuli Francia- országban; ugyanakkor viszont nem értettek mindig egyet azzal, főleg Svájcban, hogy elfogadják a VIII. év alkotmányát, mert az megszüntette a választási rendszer normális működését. Maguk is szükségét érezték annak, hogy Franciaországra támaszkodjanak, de kevésbé tanúsítottak iránta engedelmességet; Hollandiában és Svájcban követelték Franciaországtól hazájuk integritásának megőrzését; mindenütt a francia csapatok távozását s a függetlenséget kívánták. Ami az arisztokratákat illeti, ők Franciaország vereségét kívánták, hogy visszaállíthassák a régi rendszert; ennek érdekében gátlás nélkül kiszolgáltatták volna országukat más idegen hatalmaknak; minthogy azonban most éppen a franciák voltak ott, ez kapóra jött nekik, hogy a hazafiak szerepében tetszelegjenek; ezek a kilátások azonban még messze voltak, s valahányszor Bonaparte rájuk reccsentett, behúzták a nyakukat.

A pártharcokhoz még költségvetési nehézségek is járultak, s ez végképp lehetetlenné tette a kormányzat nyugodt, normális működését. A haditerhek és a megszállás hónapok alatt tönkretették ezeknek az országoknak a pénzügyi helyzetét, és szétzilálták a gazdasági életet. A Cisalpin Köztársaság 4 millió lakosával 3 3 milliót fizetett a francia csapatoknak, s ezenkívül még természetbeni szolgáltatásokat is juttatott nekik, amelyeknek az értékét 160 millióra becsülték; ezenfelül azonban a katonák teljesen ötletszerűen róttak ki még külön sarcokat is, s a tábornokok, különösen Murat, rendkívül szigorúan bántak a hatóságokkal. A civilek, például Hollandiában Sémonville, semmivel sem voltak önzetlenebbek. Valamennyien beavatkoztak a helyi politikába, és hol az egyik, hol a másik pártot támogatták. Így azután mindegyik fél minduntalan Bonapartéhoz fordult, vagy azért, hogy szervezze át belátása szerint az államot, vagy azért, hogy enyhítse a terheket, és szolgáltasson igazságot a saját alárendeltjeivel szemben. Ily módon a viaskodó pártok között ugyanolyan szabad kezet kapott, mint otthon, Franciaországban: megvetette a demokratákat, bizalmatlan volt a mérsékeltek iránt, akik túlságosan függetlenek voltak Francia- országgal szemben, és nem akarta visszaállítani az arisztokraták uralmát sem. Mindaddig, amíg meg nem kötötte a konkordátumot a pápával, aki még mindig reménykedett abban, hogy visszaszerzi a legációkat, s amíg folyt a háború Angliával, Bonaparte aránylag tartózkodó volt ezeknek az államoknak az ügyeiben, s erre nem is fizetett rá: minél rosszabbul mentek ott a dolgok, annál könnyebbnek bizonyult az ő dolga, s amíg csapatai ott voltak, ezeknek eltartása úgysem került neki semmibe. Mihelyt azonban a felek aláírták a tengeri békével kapcsolatos előzetes megállapodásokat, a változás jelei kezdtek mutatkozni.

Hollandiában, ahol bizonyos engedetlenség ütötte fel a fejét, Sémonville, a direktóriummal egyetértésben, olyan alkotmányt készített elő, amely megbízható emberek kezébe teszi le a hatalmat, majd népszavazás alá akarta bocsátani ezt a tervezetet. A tanácsok semmisnek nyilvánították ezeket a törvénytelen döntéseket; Augeeau erre szétkergette a tanácsokat. A népszavazáson a tervezet többséget kapott, de oly módon, hogy a szavazástól való tartózkodást igennek minősítették. 1801. október 6-án kihirdették az új alkotmányt. Ennek értelmében *Staats-bewindet* hoztak létre, azaz régenstanácsot, amely törvénykezdeményezési joggal és végrehajtó hatalommal rendelkezett, beleértve a tisztviselők kinevezését is; mellette pedig egy harmadrészenként s kétfokozatú választásokkal megújítandó törvényhozó testületet. A valóságban a direktórium a tizenkét régens közül közvetlenül nevezett ki hetet, a többi ötöt pedig ez a hét kooptálta; ezenkívül a direktórium szemelte ki a törvényhozókat is. Az új kormány, Bonaparte kívánságának megfelelően, a pártok összeolvasztására törekedett, csak éppen a demokratákat rekesztették ki, s minden fontos tisztséget a tehetős, előkelő rétegek kaptak.

Itáliában, ahol Bonaparte maga akart kormányozni, kissé tovább tartott a dolog. A Cisalpin Köztársaság 1801 júliusában deputációt küldött hozzá, amely elpanaszolta az elviselhetetlen helyzetet. Októberben megállapodtak abban, hogy Lyonba tanácskozást hívnak össze, amely új rendszert állít fel. A tanácskozáson részint a kormány által kijelölt jogászok, a hadsereg és a nemzetőrség küldöttei vettek részt, részint pedig a törvényszékek, a kereskedelmi kamarák, az egyetemek, a megyei és a községi hatóságok képviselői; a küldöttek kiválasztása egyébként Murat figyelő szeme előtt folyt. December 29-én 442 küldött ült össze Lyonban. Talleyrand, aki előző este érkezett, tartományok szerint csoportosította őket szekciókba, hogy megvizsgálják az alkotmánytervezetet, és összeállítsák azokat a „bizalmi listákat”, amelyekről az új embereket majd kiválogatják: a partikularista versengésekbe nem avatkozott bele, hogy Bonaparténak tartsa fenn a döntőbíráskodást. Bonaparte 1802. január 11-én jelent meg, személyesen nézett utána a dolgoknak, mint mindig, és mindenben maga intézkedett. Józsefet akarta elnöknek; ez a fontos személyiség azonban visszautasította az ajánlatot, mert nem kapta meg Piemontét ráadásul. 21-én a választással megbízott bizottság Melzit és Aldinit jelölte ki, de mindketten kibújtak a megbízatás alól.

Erre 24-én Bonapartét kérték fel, hogy vállalja el a köztársasági elnök tisztjét, ő el is fogadta, s Melzit vette maga mellé alelnöknek. 26-án az „Itáliai Köztársaság” nevet adományozta a Cisalpinnak, amivel nagy reményeket keltett. Február 9-ére tűzték ki az új kormány beiktatását. A végrehajtó hatalom ugyanolyan kiváltságokkal rendelkezett, mint Párizsban, egy államtitkár és miniszterek álltak rendelkezésére. Ezenkívül maga választotta ki a törvényhozó tanács tagjait, a három választási kollégium által benyújtott jelöltek közül. Ezúttal természetesen maga Bonaparte alakította meg a tanácsot és a kollégiumokat. Végül az Itáliai Köztársaság egy újfajta intézményt is kapott, az „állami konzul- tát”. Ez az elmozdíthatatlan testület a külügyeket és az állambiztonsági ügyeket intézte. Genovában Saliceti 1801 októberében összetákolt egy alkotmányt, s azt 1802 júniusában hirdették ki. Bonaparte nevezte ki a szenátust és a dózsét, azaz a végrehajtó hatalmat; a „konzulta”, amelyet három kollégiumnak kellett volna megválasztania, létre sem jött. Lucca december 28-án hasonló szervezetet kapott.

A Helvét Köztársaság története mozgalmasabb volt. Laharpe 1799 novemberében államcsínyt javasolt kollégáinak, de azok nem értettek vele egyet, ezzel szemben értesítették a tanácsokat, s azok válaszul 1800. január 7-én feloszlatták a direktóriumot, s egy Dolder vezetése alatt álló végrehajtó bizottságot állítottak a helyébe. Ez a bizottság azután maga is összeakasztotta a tengelyt a tanácsokkal, és Bonapartét hívta segítségül. Augusztus 7-én a tanácsok szuronyok felügyelete alatt, egy, a saját soraikból választott ideiglenes kormányt megbíztak azzal, hogy készítsen elő új alkotmányt. A kormány tagjai centralisták voltak, elsősorban az egész ügyet kirobbantó tehetősek vezető szerepének hívei. A jakobinusokkal szemben az arisztokratákra igyekeztek támaszkodni, felfüggesztették a dézsmát és a hűbéri jogokat megszüntető törvényt, majd hatályon kívül helyezték, fenntartva a megváltás jogát, de ez a parasztokat terhelte. 1801 januárjában előterjesztettek egy még mindig erősen centralista tervezetet, amely az alkotmányos testületeknél bevezette a kooptálást. Minthogy makacsul követelték Valais kantont és a bázeli püspökséget, Reinhard, Franciaország képviselője, azt ajánlotta, hogy robbantsanak ki új forradalmat az arisztokratákra támaszkodva.

Bonaparte ehhez nem járult hozzá; beérte azzal, hogy elvetette a tervezetet, és 1801. április 29-én egy másikkal állt elő, amelyet „malmaisoni aktának” neveztek el. Ez volt a mediatizálási akta első vázlata. Bonaparte úgy ítélte, hogy a föderalizmusnak túlságosan mélyek a gyökerei, semhogy ne kellene visszaadni a kantonoknak szuverenitásuk nagy részét. Egyébként az is lehetséges, hogy mivel Svájc kiürítésére készült - hogy így hasznot húzzon majd az ország semlegességéből -, nem ragaszkodott az egységhez, hiszen ez túlságosan megerősítette volna Svájcot. A tizenhét kanton nagyarányú autonómiára tett szert, s lehetőséget kapott még saját alkotmányra is azzal a feltétellel, hogy cenzusos választójogot vezetnek be. A szövetségi diéta huszonöt tagú szenátust választott, amely a saját soraiból két *landammant* jelölt ki. Az egyik a szenátus elnöke lett, a másiknak az volt a funkciója, hogy négy másik szenátorral együtt egy, a végrehajtó hatalmat birtokló öttagú tanácsot képezzen. A szövetségi hatalomnak is kiterjedt jogköre maradt, például szövetségi szinten jelölték ki a kantonok *statthaltereit.*

Ez a megoldás senkit sem elégített ki. A centralisták többséget szereztek a diétában, kizárták a szenátusból a föderalistákat (akik erre külön testületet hoztak létre), bejelentették, hogy nem hajlandók alkalmazni a malmaisoni aktát, megszavaztak egy új alkotmányt, a tetejébe pedig még ki is hívták maguk ellen Bonapartét azzal, hogy beengedték soraikba a valais-i küldötteket. Verninac, a francia ügynök, valamint Choin de Montchoisy tábornok október 28-án feloszlatottnak nyilvánította a diétát, s egy új ideiglenes kormányt alakítottak, élén Redinggel, az arisztokrata tábor vezéralakjával. Reding megtisztogatta a közigazgatást, betiltotta a sajtót, amnesztiát adott az emigránsoknak, törölte a földadót, és visszaállította a kolostorokat. Bonaparte nem volt hajlandó elismerni Redinget, s követelte, hogy adjon helyet a mérsékelteknek is, ami viszályt szított a tanácsban. Reding Párizsba utazott, de nem ért el semmit, s 1802. február 26-án saját szakállára új alkotmányt proklamált. Verninac a húsvéti ünnepek alatt kihasználta távollétét arra, hogy ellenfeleivel hatálytalaníttassa az alkotmányt: a tehetősekből gyűlést hívtak össze, amely végre jóváhagyta a malmaisoni aktát 1802. május 29-én, és Doldert nevezte ki *landamman-nak.* Valais önálló köztársasággá alakult, a Dappes völgyét pedig átengedték Franciaországnak.

Teljesen nyilvánvaló az összefüggés a franciaországi fejlődés és a csatlós országokban végbement átalakulások között. A VIII. év alkotmánya mindenütt bátorította a tehetőseket, hogy ugyanazokkal az eljárásokkal megszerezzék maguknak a hatalmat. Mindenütt megerősödött a végrehajtó hatalom, mert ez ígérte azt, hogy stabilitás és rend lesz. Bonaparte mindenütt azt követelte, hogy távolítsák el a demokratákat, s engeszteljék ki a mérsékelteket és a jó- akaratú arisztokratákat. Itáliában azonban, ahol nem annyira döntőbírónak, mint inkább az ország urának tekintette magát, nyíltan mutatta ki titkos rokonszenveit, amelyeknek sohasem mert volna érvényt szerezni Franciaországban, még kevésbé Hollandiában és Svájcban; itt a jövőre nézve valódi választások távlatát tartotta nyitva. Az itáliai alkotmányokban a választói kollégiumok alapja egyáltalán nem szavazás volt, még csak cenzusos szavazás sem: ezek közönséges szakmai csoportosulások voltak. Az első testület bizonyos számú földbirtokosból *(possidenti)* állt, a második kereskedőkből és gyárosokból *(commercianti),* a harmadik a szabad- foglalkozásúakból *(dotti).* Az első kettő kooptáció útján tartotta fenn létszámát; a harmadik, amely nyilvánvalóan gyanús volt annyiban, hogy „ideológia” juthat benne érvényre, csak azt tehette, hogy bemutatja jelöltjeit a kormánynak. Ezt már csak egy lépés választotta el a tökéletes állapottól: már csak az hiányzott, hogy egyszerűen az államfő nevezze ki a kollégiumok tagjait.

A Franciaországgal szomszédos államok átszervezése önmagában véve semmiféle nyugtalanító elemet nem tartalmazott Európa számára. Ellenkezőleg, fennállt a remény, hogy Franciaország, miután képessé tette őket arra, hogy magukat kormányozzák, visszahívja csapatait, és visszaadja nekik függetlenségüket, amelyet a lunéville-i szerződésben ígért, ha nem is a legkonkrétabb és legegyértelműbb szövegezéssel. Bonaparte 1802 júniusában csakugyan elrendelte Svájc kiürítését; egyben beleegyezett abba, hogy csökkentsék a Hollandiában állomásozó csapatok létszámát, miután az orániai herceg május 24-én lemondott jogairól annak fejében, hogy a németországi Fuldát és Corveyt átengedik fiának. Bonaparte aktusa mindenesetre a közeli kiürítés ígéretének látszhatott. Melzi is remélte, hogy előbb-utóbb a Cisalpint is kiürítik: végeredményben Bonaparte köztársasági elnökségéről kiderülhetett, hogy csak átmeneti. A mi szemünkben ezek ma már merő illúzióknak látszanak. De ezek nélkül az illúziók nélkül Addington és Pitt kísérletének nem lett volna létjogosultsága.

Harmadik fejezet

Bonaparte örökös konzul

A győzelem és a béke nemzeti hőst csinált Bonapartéból. Ezt arra használta ki, hogy tovább növelje hatalmát, és folytassa saját személyes politikáját. Az ország követte ugyan, mert elégedett volt az eredményekkel, de nem minden aggodalom és nyugtalanság nélkül szemlélte a diktatúra fokozódását akkor, amikor a béke eredetileg a szabadsághoz való visszatérés zálogának látszott. Mindenesetre tény, hogy a szembeszegülés esetei sokasodtak, és Bonaparte az ellenállást mindig csak újabb erőszakos cselekményekkel törhette le.

1. A IX. ÉV VÁLSÁGA

Amikor Bonaparte elindult Itáliába, a nemzetet szorongás fogta el. A vereség idegen csapatok betörését hozhatja magával, de mindenképpen újabb zavarokat és bajokat fog okozni, annál is inkább, minthogy a VII. évi betakarítás óta ismét drága volt a kenyér. Toulouse-ban egy lázadás alkalmával a tömeg maximálta a gabonaárakat. A párizsi tőzsdén bessz uralkodott. A Marengónál aratott győzelem híre mintegy varázsütésre felvillanyozta a közvéleményt, és óriásira növelte a győztes férfi alakját. Bonaparte egyébként a maga részéről is gondosan megtett ennek érdekében minden óvintézkedést, mert ismerte a sajtó hatalmát, és volt érzéke az újságíráshoz. Gondolkodásában a gőg és a becsvágy észrevétlenül színezte át az igazságot, hogy legendává változtassa. Megjelentette *A tartalék sereg közlönye (Bulletin de l'armée de réserve)* című lapot, amely a *Moniteur-ral* és a többé-kevésbé félhivatalos többi újsággal karöltve az egész hadjáratot az ő dicsőségére festette át. Hohenlinden túl későn érkezett, hogy gyengítse presztízsét, de Bonaparte természetesen maga is gondoskodott arról, hogy elfojtsa az esemény visszhangját. Ha az emberek megtudták volna az igazságot Marengóról, dicsfénye még nagyobb fénnyel ragyogott volna; a szerencse még jobban megszédíti az embereket, mint a zseni, és babonás tiszteletet kelt bennük. Az, aki két ízben is csodával határos módon menekült meg az angol cirkálóktól, semmivel sem kisebbedett volna, ha kitudódik a marengói kockajáték.

Ő azonban, amikor értesült, hogy mit beszélnek, és milyen hálókat szövögetnek a távollétében, sietve visszaindult Párizsba, és július 2-án érkezett meg. „Megtört szívvel” érkezett, tele keserű haraggal környezete iránt, ellenséges bizalmatlansággal a tábornokok iránt, akik már az utódlásáról beszéltek, egyben pedig most, erőfeszítése és a veszély elmúltával, amikor teljes nagyságában ismerte fel a kaland tragikumát és azt, hogy belebukhatott volna, valamilyen romantikus búskomorság is elfogta. Az ilyen gondolatok azonban csak még elszántabbá tették, és megkeményítették az akaratát. Késlekedés nélkül kiaknázta ellenségeinek zavarát.

A royalisták tábora pillanatok alatt széthullott. Felkelési előkészületeikből csak rablóbandák maradtak. Wickham visszautazott hazájába, az augsburgi ügynökség pedig szétszóródott. Bayreuth- ban próbált újjászerveződni, de itt Fouché elérte, hogy a porosz rendőrség bebörtönözze tagjait. Anglia beszüntette a Condé-féle hadsereg fizetését, amely előzőleg a szolgálatába állt, és szélnek eresztette tagjait. Bonaparte végül 1800. szeptember 7-én válaszolt XVIII. Lajosnak: „Nem kívánhat visszatérni Franciaországba; százezer holttesten át vezetne az útja.”

A Mitauból elűzött király Varsóban húzódott meg, majd innen később Angliába ment. A hidak fel voltak égetve.

A köztársaságiak is megértették, hogy a győzelem „az ő láncaikat kovácsolja”. Bonaparte környezetében sokan azok közül, akik halálára vagy bukására számítottak, most csak annál hevesebben kezdték bizonygatni neki, hogy hatalmát úgy stabilizálhatná igazán, ha visszaállítaná a maga javára a monarchiát és a trónöröklést. A leghangosabban Roederer szónokolt, meg a *feuillant-ok,* akik csatlakoztak ugyan a köztársasághoz, de lelkűk mélyén monarchisták maradtak. Talleyrand természetesen támogatta őket. Mint rendesen, a mértéket nem ismerő Lucien is buzgólkodott: megjelentetett egy röpiratot: *Párhuzam Caesar, Cromwell és Bonaparte között,* amelyet valószínűleg Fontanes írt. Amióta Fontanes visszatért Franciaországba, s az első konzul nyomban megbízta, hogy írja meg Washington dicséretét, csillaga felmenőben volt, arról nem is beszélve, hogy Eliza Bonaparte szeretője lett. Ezek a manőverek mindazonáltal ellenállásba ütköztek, és Fouchét - annak ellenére, hogy az égvilágon mindenkivel kapcsolatot tartott, és még a faubourg Saint-Germainen is becsben állt bizonyos, diszkréten teljesített személyes szolgálatai miatt - egy baloldali pártütés vezérének tartották. Ez nem volt teljesen alaptalan. A szkeptikus és az emberekről semmiféle illúziót nem tápláló Fouché elsősorban saját magára gondolt, szenvedélyesen szerette a pénzt és a hatalmat. De még mindig többet őrzött meg a múltjából, mint azt az ember gondolná: elsősorban egyszerű és családias életmódját, hideg energiáját és határozottságát, vonzódását a terrorista represszió módszeréhez, amelyet most természetesen bölcs korlátok között s jelenlegi rendőri funkcióihoz idomítva alkalmazott; ezenfelül azt az őszinte vágyat, hogy amit csak lehet, megmentsen a forradalomból, és meggátolja az arisztokráciát a hatalom visszaszerzésében; végül is legfőképpen a flegmatikus külső alá rejtett heves vérmérsékletet, amely áskálódó szokásokat kölcsönzött neki, beszédstílusának pedig maró gúnyt adott. Ráadásul nosztalgiával gondolt vissza arra az időre, amikor mint vidékre kiküldött konventi képviselő, maga is parancsolhatott a szuverén nép nevében. Bonaparte tisztelte tehetségét, és félt is tőle: úgy érezte, bármikor készen áll arra, hogy egyenrangú félként lépjen fel vele szemben. Fouché 1804-ig ellenezte a monarchikus terveket. Az első konzul közvetlen környezetében is támogatásra talált, mert Jozefin, nem lévén gyermeke, attól félt, hogy az örökletesség bevezetése után Bonaparte el fog válni tőle. Bonapartének a maga részéről nem volt mit dicsekednie telhetetlen klánjával, tudta, ha arra kényszerül, hogy fivérei közül válasszon örököst; iszonyú vihar törne ki. Ezenkívül azt sem szerette, ha meg van kötve a keze, s egyelőre korainak érezte a monarchia témáját: még nem kötött békét, az ország átszervezése még nem fejeződött be, s végül a tanácsok sem voltak megszelídítve. Lucien kegyvesztett lett: Chaptalnak adta át a belügyminiszteri széket, és követi megbízást kapott.

Ettől függetlenül Bonaparte leste az alkalmat hatalma növelésére; ezt az alkalmat az összeesküvések szolgáltatták. Ez is Marengo egyik következménye volt: minthogy a jakobinusok és a royalisták egyaránt elvesztették minden reményüket, mindkét táborban akadtak kétségbeesettek, akik most merénylettel próbálkoztak. A VIII. év utolsó napjaitól kezdve egymás után három jakobinus összeesküvést lepleztek le: három embert tartóztattak le szeptember 14-én; október 10-én őrizetbe vették Arénát, Topino-Lebrunt és két másikat; végül november 8-án Chevalier-t és állítólagos cinkosát. Problematikus, hogy ezek az összeesküvések mennyire voltak valóságosak. Úgy fest a dolog, hogy a másodikat Fouché tudta nélkül leplezték le; ő emiatt fenyegetve érezte a pozícióját, s nagy lármát csapott a harmadik körül. A kormány proskripciós tervezetet készült kiadni a jakobinusok ellen, amikor a royalisták is megjelentek a színen, és megkönnyítették a kormány akcióját. Cadoudal júliusban néhány *chouant* küldött Bretagne-ból, hogy szítsanak mozgalmat Párizsban. A rendőrség nyomukban volt, de csak egy bizonyos Margadel lovagot tudott elcsípni, akit agyon is lőttek. Saint-Réjant-nak, Limoélannak és Carbonnak sikerült pokolgépet fabrikálnia, amelyet december 24-én este a Saint-Nicaise utcában, Bonaparténak az Operához vezető útvonalán robbantottak fel. Huszonkét ember meghalt, ötvenhatan megsebesültek, de az első konzul sértetlen maradt. A közvélemény akkori hangulatában természetesen mindenki csak egyet üvöltött: „Ez a jakobinusok műve!” Úgy látszik, hogy Bonaparte, aki már eléggé a trón közelében volt ahhoz, hogy gyűlölje ezeket a királygyilkosokat, szintén elhitte: 25-én, amikor az alkotmányos testületek küldöttségei felkeresték, hogy üdvözöljék szerencsés megmenekülése alkalmából, vad kirohanásokba bocsátkozott azok ellen, „akik megbecstelenítették a köztársaságot, és beszennyezték a szabadság ügyét mindenféle túlkapással, különösen azzal, hogy részt vettek a szeptemberí napokban és más hasonló cselekedetekben”. „Vérnek kell folynia” - jelentette ki 26-án az Államtanácsban. 1801. január 13-án, 20-án és 31-én csakugyan agyonlőtték vagy lefejezték a már előzőleg vád alá helyezett jakobinusokat.

Az akció lényege azonban az volt, hogy az ettől kezdve tömegesen letartóztatottakat ítélet nélkül deportálni kezdték. Igaz, hogy Fouché már a legelső napokban az „angol aranyat” hibáztatta, és nyomában volt a bűnösöknek. Limoélannak, akit a jezsuita Cloriviére és Champion de Cicé nővére rejtett el, sikerült megmenekülnie, és később mintaszerű pappá vált. Carbont azonban január 8-án, Saint-Réjant-t pedig 28-án letartóztatták. Csakhogy már késő volt; amellett Bonapartét úgysem lehetett volna eltéríteni céljától. Az Államtanács nem volt hajlandó állást foglalni, mondván, hogy „kormányzati aktusról” van szó. Január 5-én elfogadtatták a szenátussal a proskripciót, mint „alkotmányvédelmi intézkedést”. A százharminc deportált között ott volt Choudieu és két egykori képviselő, Talot és Destrem, akiknek Bonaparte nem bocsátotta meg, hogy hevesen tiltakoztak brumaire 19-én; azonkívül volt közöttük néhány neves forradalmár: Fournier, „az amerikai”, Rossignol, Lepeletier. Fouchénak sikerült időt nyernie és megmentenie mint- egy egyharmadukat. Huszonhatot közülük csak 1804-ben vittek Guyanába. 1801-ben hatvannyolcat indítottak útnak a Seychelles- szigetekre. A deportáltaknak több mint a fele száműzetésben halt meg. Ezenkívül sok más köztársaságit rendőri felügyelet alá helyeztek. Fouché ezzel párhuzamosan vagy száz royalistát is letartóztatott, akiket ítélet nélkül bebörtönzött vagy internált. Most már le lehetett folytatni Carbon és Saint-Réjant perét. Április 21-én fejezték le őket. Ilyenformán a bonapartista terror ismét egyszerre csapott le balra és jobbra. „Az osztó igazságnak ez az egyetlen fajtája, amelytől sohasem távolodott el - írta Mme de Staël. - így barátaivá tette azokat, akiknek a gyűlöletét kiszolgálta.” Ezúttal azonban a baloldalt sokkal súlyosabb csapás érte: azt mondhatjuk, hogy megsemmisült. Az akció azonban nemcsak a jakobinusokat érintette. A tanácsokat nem szólították fel a rendkívüli állapot megszavazására, mert nem voltak egészen biztosak benne, hogy elfogadnák. Bonaparte december 26-án nyíltan meg is fenyegette őket:

„A metafizikusok azok az emberek, akiknek minden bajunkat köszönhetjük.” Ezután a szenátushoz fordult, amely az „alkotmány védelmezőjének” minőségében arra ébredt, hogy hallgatólagosan jogot kapott az alkotmány megsértésére, sőt módosítására. Ilyenformán a IX. év nivôse 13-án (1801. január 5-én) hozott törvény volt az első azok közül a „szenátusi határozatok” közül, amelyek lehetővé tették Bonaparténak, hogy a törvényhozó testületek kikapcsolásával hozzon törvényeket, s hogy a maga javára revideálja a VIII. év alkotmányát, amely nem szabályozta az alkotmánymódosítási eljárást. 1800 novemberétől Bonaparte, a jakobinusok proskripciójával egyidejűleg más megtorló intézkedéseket is tervezett, amelyek kevésbé ismertek ugyan, mégis sokkal nagyobb hatással voltak az ország általános helyzetére. A couan-lázadások és a rablóbandák egyidejű felszámolásáról van szó. A monarchista mozgalom szervezője, Cadoudal Bretagne vidékein bujkált; állandóan a nyomában voltak, de sohasem sikerült elfogni, Fouchénak Bourmont közvetítésével sikerült megvesztegetnie bizonyos egyéneket, akik bekapcsolódva a mozgalomba vállalták, hogy vagy megölik, vagy kiszolgáltatják Cadoudalt. A royalistáknak azonban rendkívül aktív ellenrendőrségük volt, amelynek még a minisztériumokban is ott voltak a csápjai. Cadoudalnak sikerült lefülelnie Becdeliévre-t és Duchatellier-t, s kivégeztette őket. A másodikat állítólag maga az ille-et-vilaine-i prefektus, Borié leplezte le. A *chouanok* sikerei kétségbe ejtették Bonapartét. Szeptember 23-án Clément de Ris-t, Indre-et-Loire egykori közigazgatási vezetőjét, szenátort, aki a nemzeti javak jelentős részére tette rá a kezét, elrabolták azay-sur- cheri kastélyából; november 19-én Audreint, Finistére püspökét meggyilkolták. A bandák megtámadták a kincstár pénzét szállító konvojokat, és kifosztották őket. A kormány, akárcsak a VIII. évben, nagy erőket mozgósított. *A* IX. év floréal 18-án (1801. május 8-án) Bernadotte parancsnoksága alatt három hadoszlop indult útnak katonai bíróságok kíséretében, A tisztogatás igen gyorsan haladt. Az év végén Cadoudal Angliába menekült. Itt-ott azért még maradtak *chouan-ok.* Ezek, eltekintve néhány meggyőződéses embertől, jobbára társadalmon kívüli elemek voltak, akik a zavargást egyszerűen foglalkozásnak tekintették.

Bandák nagyjából mindenütt voltak, függetlenül attól, hogy zászlajukra írták-e a vallást és a királyt, nemcsak a hegyvidékeken, mint az Alpokban és az Appenninekben a *barbet*-k, hanem a gazdag vidékeken is, például Nord-ban és Beauce-ban. Általában „fűtőknek” nevezték őket, mert áldozataikat tűz fölött sütögették, hogy odaadják a pénzüket. Ez nem volt újdonság; a falusi lakosság körében igen sok volt a napszámos, aki az év egy részében nem talált munkát, és az olyan paraszt, aki nem tudott megélni földjéből, főleg a rossz esztendőkben; így azután állandóan hemzsegtek a koldusok meg a csavargók, s egy részük elkerülhetetlenül törvényen kívülivé vált. Ezt a sebet borzasztóan elmérgesítették a zavargások és a háború, hiszen szétzilálták a gazdasági életet, és dezorganizálták a vidéki rendőrséget. A paraszt a biztonságot a városlakónál is nagyobb becsben tartja, mert jobban ki van szolgáltatva. Minthogy a biztonság a kitartó és gyümölcsöző munka elsődleges feltétele, megteremtésénél mi sem lehetett hasznosabb a nemzetnek, s így semmi sem öregbíthette jobban Bonaparte hírnevét, akárcsak annak idején IV. Henrikét és XIV. Lajosét.

A nehézség nemcsak az volt, hogy elfogják a banditákat: ezt meg lehetett oldani azzal, hogy katonai alakulatokat vezényelnek a csendőrség megerősítésére. Azt is el kellett érni, hogy elítéljék őket. Az esküdtek és a tanúk azonban reszkettek a megtorlástól, ezért a tanúk hallgattak, az esküdtek pedig felmentették a vádlottakat. A VIII. évben már jó néhány vétséget a büntetőbíróságok hatáskörébe tettek át, ezenkívül pedig a prefektusnak beleszólási jogot adtak a békebírák esküdtjeinek kiválasztásába. Az eredmények mérsékeltek voltak, emellett a megtorlást lassúsága, legalábbis részben, megfosztotta hatékonyságától. A monarchiában ilyen körülmények között különleges igazságszolgáltatáshoz folyamodtak, bevezették a rögtönítélő bíráskodást, amely minden teketória nélkül ítélkezett; „elfogtuk, felakasztottuk”. Bonaparte nyugaton, a Provence-ban és a Rajna-vidéken katonai bíróságokhoz folyamodott, kivételes jelleggel, de soha egyiket sem vonta vissza. Ezen túlmenően azonban azt tervezte, hogy állandó és rendszeres jelleggel visszaállítja az *ancien régime* rögtönítélő bíráskodását.

Ez volt a célja a IX. év pluviôse 18-án (1801. február 7-én) hozott törvénynek. Felhatalmazta a kormányt, hogy azokban a megyékben, ahol szükségesnek mutatkozik - harminckét megye minősült ilyennek -, különleges büntetőbíróságot állítson fel. Ennek tagja az elnök, a közönséges büntetőbíróság két bírája és öt további személy - három katona és két civil -, akiket az első konzul nevez ki. Ez a bíróság ítélkezik, fellebbezési és

ítéletmegsemmisítési lehetőség nélkül, a csavargók és a rovottmultúak felett *(rationepersonae),* valamint nagyszámú olyan bűncselekményben, amelyeket általában a banditák vittek véghez: betöréses lopás, útonállás, gyilkosság, gyújtogatás, pénzhamisítás, lázító gyűlés, fegyverviselés. A következő évben, a X. év floréal 23-án (1802. május 13-án) újabb különleges bíróságot állítottak fel minden megyében a hamisítási bűncselekményekre, amely más bíróság híján a banditizmusnak minősíthető bűncselekmények egy részében is ítélkezhetett. Ezenkívül a XI. év vendémiaire 26-án (1802. október 18-án) szenátusi határozattal több megyében felfüggesztették az esküdtszéket, így a büntetőbíróság bírái egyfajta különleges bírósággá váltak, legfeljebb azzal a különbséggel, hogy katonák nem vettek részt az ítélkezésben. Mindent összevéve Bonaparte az ország területének nagy részén megszüntette az esküdtszéket, a felsorolt igazságszolgáltatási formák ugyanis a bukásáig működtek. Egyidejűleg a vádhatósági esküdtszék is megszűnt, mert a különleges bíróság egyik tagját bízta meg a vizsgálat lefolytatásával. Végül a közönséges bíráskodás, ott, ahol megmaradt, megerősödött azáltal, hogy továbbfejlesztették az ügyészi intézményt, s megreformálták a bírósági eljárást. A IX. év pluviôse 7-én (1801. január 21-én) „közbiztonsági bíró” váltotta fel az első fokú bíróság mellé addig kinevezett kormánybiztost, s ennek a feladata lett a vádirat összeállítása. A vizsgálat részben titkossá vált, mert a tanúkat a gyanúsított távollétében hallgatták ki. Az esküdtszéknek az iratok alapján kellett döntenie, a feljelentők és a tanúk megjelenése nélkül, hiszen meg kellett védeni őket a bandák bosszújától.

Ennek ellenére nem szabad azt hinni, hogy Bonapartének sikerült egy csapásra teljes rendet teremtenie vidéken. Bármit gondolt is, nem tőle függött, hogy megszűnjön a koldulás és a csavargás. Még a szorosan vett banditizmus visszaszorítása is igen sokáig tartott. A Rajna-vidéken csak a legnagyobb vesződségek árán sikerült elfogni Schinderhannest, ezt a valóságos Cartouche-t, aki bizonyos elnézésre talált a lakosság körében, mert elsősorban a zsidókat fosztogatta. Mindamellett a császárság első éveiben vitathatatlannak látszott a javulás. A különleges bíróságokat nem használták fel politikai célokra, ezért a közvélemény nem is fordult velük szembe. Csak a nyomorultakra és az eltévelyedettekre sújtottak le. A politikailag gyanúsak számára Bonapartének rendelkezésére álltak a katonai bíróságok, s ő élt is velük. Mindazonáltal az új igazságszolgáltatás nemcsak a hivatásos banditákat üldözte: megfékezte a szegényeket is, akiket a kétségbeesés zavargásokba kergethetett, mint 1789- ben. A „tisztességes emberek" a csapatokba sereglett éhezőket ugyanúgy „banditáknak" nevezték, mint a gonosztevőket, s a IX. évi törvény ugyanúgy lesújtott rájuk is. Nyilvánvalóan Bonaparte akarata volt ez, aki - ha hihetünk Chaptalnak - semmitől sem félt annyira, mint az éhséglázadásoktól.

A jakobinusok proskripciója után felállított különleges bíróságok mélységesen nyugtalanították a törvényhozó testületekben levő köztársaságiakat. A törvényelőkészítő gyűlésben rendkívül élénk vita folyt; a törvényhozó gyűlésben nyolcvannyolcan szavaztak az új törvények ellen, százkilencvenketten mellette. Nem volt többé illúziójuk Bonapartét illetően, s ezért egyetlen alkalmat sem szalasztottak el, hogy akadályokat gördítsenek az útjába. Mindamellett legyünk irántuk igazságosak: ezek a tehetős rétegek erős, de nem önkényes hatalmat akartak, s a kivételes rendszabályokat a konzulátus alatt semmivel sem tartották elfogadhatóbbnak, mint a hegypárti konvent idejében. Bonaparte azonban nem szerette, ha bármiféle szabályt szegeznek szembe vele, akár alkotmányosat is; a X. évben kertelés nélkül fejtette ki ezt az Államtanácsban: „Az alkotmánynak olyannak kell lennie, hogy ne bénítsa a kormány cselekvését, és ne kényszerítse alkotmánysértésre . . . Napról napra kénytelenek vagyunk megsérteni az írott törvényeket; egyszerűen nem lehet másként, enélkül lehetetlenség volna cselekedni." „A kormány ne legyen zsarnoki. . ., de elkerülhetetlenül rákényszerül bizonyos önkényes cselekedetekre." Egy szó mint száz, az alkotmány spanyolfal volt, amely felvilágosodott abszolutizmust takart. A törvényelőkészítő gyűlésben kirobbant viták egyszerűen haragra lobbantották. „Van ott tizenkét vagy tizenöt metafizikus, akiket vízbe kellene fojtani. Ez tetű a ruhámban. Én katona vagyok, a forradalom fia, és nem tűröm el, hogy sértegessenek, mint egy királyt." A IX. év válsága tehát azt eredményezte, hogy véglegesen szakított a köztársasági burzsoáziával, amely hatalomra segítette. De hát ratifikálni akarta a konkordátumot, s valamennyi vállalkozása közül kétségtelenül ez volt az, amelyet ez a burzsoázia a legkevésbé helyeselt.

Ez a parlamenti ellenzék, amely megbízatását csak saját magától kapta, az országban semmiféle támogatást nem élvezett. A különböző rétegek érdekei ki voltak elégítve. A béke és a javuló közbiztonság lehetővé tette, hogy meginduljon az üzleti élet. Párizsban új bankjegykibocsátó intézmény létesült; a kereskedelmi iroda, avagy Jabach-pénztár; a Francia Bank és riválisai által kibocsátott bankjegyek lehetővé tették a spekulánsoknak, hogy vidékre hordják a fémpénzt, ahol az ösztönözte a gazdasági életet. A sorozatos rossz termések hallatlanul magasra emelték a mezőgazdasági termékek árát, és megnövelték a földtulajdonosok vagy a bérlő parasztok vásárlóerejét; a direktórium alatti defláció után, amely miatt annyit elégedetlenkedtek, most elragadtatással fogadták a váratlan gazdagodási lehetőséget, s hálásak voltak érte az első konzulnak, aki egyébként nagy súlyt helyezett a nemzeti termelésre, és minden eszközzel igyekezett azt bátorítani. Láthatóan javulni kezdett az ország pénzügyi helyzete is. A hódítások nagy könnyebbséget hoztak a költségvetésnek, mert a haderőket nem kellett Francia- ország területén eltartani. Az adókat már rendesen beszedték, s a X. évben csekély többlettel zárták a költségvetési évet. A nagy városokban a fejadó fokozatosan átadta a helyét a városi vámnak, ami nagyon kellemes volt a gazdagoknak. Ami a földadót illeti, megvizsgálták, hogyan lehetne igazságosabban elosztani a községek között, s a XI. évben hozzáfogtak, hogy minden megyében telekkönyvezzék a községek egy részét, művelési ágak szerint felmérve a földek területét és a tiszta jövedelmet.

A kincstár okozta még mindig a legtöbb gondot. Ügy próbáltak megszabadulni a közbeiktatódó „szolgálattevőktől”, hogy a X. év thermidor 30-án (1802. augusztus 18-án) létrehozták a főadószedők érdekvédelmi ügynökségét. Így akarták rákényszeríteni őket, hogy maguk számítolják le a kötelezvényeiket, de a kísérlet nem járt eredménnyel. A fizetési meghagyások továbbra is veszteséggel kerültek piacra. A közvélemény számára a nagy esemény az állam- adósság felszámolása volt, amelyet, akárcsak a direktórium alatt, csőddel vittek véghez: az 1797-ben az államadósság kétharmados csökkentésekor kibocsátott kincstárjegyeket tetszés szerint be lehetett cserélni névértékük huszadrészén 5 százalékos kamatozású kötvényekre, vagy pedig, mint addig, nemzeti javak megvásárlására lehetett őket felhasználni. Konszolidálták a VI. év kincstárjegyeit, és a hátralékos hitelleveleket 3 és 5 százalékos kamatozású járadékra váltották át, de rendkívül lassú ütemben. Az értékpapírok tulajdonosai mégis nagyon örültek, mert a IX. év ventôse 30-i (1801. március 21-i) törvény valamit mégiscsak juttatott nekik, s ugyanez volt az általános hatása annak, amikor a VIII. év végén visszatértek a készpénzfizetésre, legalábbis a járadékosoknál és a hivatalnokoknál, mert a hadiszállítóknak továbbra is akkor fizettek, amikor Bonaparte jónak látta.

Mindez nem jelenti azt, hogy Bonaparte kormányát szilárd bizalom övezte. Hiába manőverezett az államadósság-törlesztő pénztár, a tőzsdei árfolyamok alacsony szinten maradtak; az amiens-i békekötés után az 5 százalékos kötvény még mindig 48 és 53 frank között mozgott, míg Angliában a 3 százalékos kötvényt 66 és 79 frank között jegyezték. Ennek ellenére, ha a burzsoázia úgy érezte is, hogy bármikor rátörhet egy újabb válság, esze ágában sem volt ezt még azzal is siettetni, hogy nehézségeket támaszt Bonapartének. Csak a dolgozó osztályok szenvedtek a helyzettől. A VIII. év betakarítása után Párizsban 4 font kenyér ára 13 soura emelkedett. 1801-ben drágulni kezdett minden élelmiszer, ami erősen mérsékelte a lunéville-i békekötés okozta örömöt. A IX. évi termés nagyon rossz volt, még a legtermékenyebb vidékeken is; télen Párizsban 18 souba került a kenyér; a kisvárosokban és a falvakban 7 soura emelkedett fontja, és ugyanannyiba került, mint Angliában; csak Bretagne volt kivétel, amely most nem exportálhatott.

Bonaparte az *ancien régime* módszereihez folyamodott. A rendőrprefektus korporációba szervezte a pékeket, és kötelezte őket, hogy gabonát tartalékoljanak, amivel eltűnésre ítélt jó néhány kis péket.

1801. november 21-én Chaptal megbízást kapott, hogy külföldön vásároljon gabonát. Pénz híján azonban újra a bankárokhoz kellett fordulni: öt bankár feladatává tették, hogy havonta 50 ezer mázsa gabonát szolgáltasson. Ez a mennyiség azonban nem volt elegendő, s a X. év floréal havában elérkezett a pillanat, amikor Bonaparte megbocsátott a kegyvesztett Ouvrard-nak, és magához rendelte, így azután sikerült biztosítani Párizs élelmezését, és 18 sous szinten tartani a kenyér árát; ehhez 1 millió valahány mázsára volt szükség, ami több mint 22 millióba került. Az állam, tekintettel arra, hogy veszteséggel adta tovább a gabonát, 15,5 milliót veszített az ügyleten. A fővároson kívül azonban újrakezdődtek az ismerős jelenetek: csapatokban vonultak a koldusok, megfenyegették a gazdákat, gyújtogattak, a piacokon zavargások törtek ki. Annak, hogy ezek a zavargások nem öltöttek fenyegető méreteket, holott a kenyér drágább volt, mint 1789-ben, az a magyarázata, hogy nem társultak politikai és társadalmi zavarokkal, de az is, hogy a megtorló erőket már előzőleg újjászervezték. A IX. év pluviôse 18-i törvény most meghozta gyümölcsét. Mindenesetre a nép mozgolódásának csak az lehetett a hatása, hogy a jómódúak még jobban Bonapartéhoz kötődtek. Ő lett a társadalom támasza. A válság a X. év nyarán érte el tetőpontját, éppen akkor, amikor Bonaparte az örökös konzulátus bevezetését készítette elő, s ez a válság éppen kapóra jött neki.

2. A KONKORDÁTUM

Mindamellett a rend teljes helyreállításának fő feltétele változatlanul az volt, hogy belföldön le lehessen szerelni az ellenforradalmat, és Bonaparte már régóta úgy vélte, hogy evégett ki kellene békülnie a katolikus egyházzal. Az ellenszegülő papokkal még most sem lehetett tárgyalni. „Nem remélhetünk békét a fel nem esküdött papokkal” - írta Redonból a konzulok egyik rendkívüli biztosa. Mit lehet remélni a jövőtől, ha fennmarad az egyházak és az állam elválasztása? A római katolikusok nem ismerhették el az állam világi jellegét és a lelkiismereti szabadságot; csak a türelembe hajlandók beleegyezni, azzal a feltétellel, hogy nekik kiváltságos helyzetet biztosítsanak; csakis ezen az áron tennék le a fegyvert, legalábbis ideiglenesen. Bonaparte ebből indult ki. A VIII. év thermidor 30-án (1800. augusztus 17.) elítélte Roederer előtt azokat, akik „azt hiszik, hogy nem kell törődni a papokkal, nem kell foglalkozni velük, amikor nyugton vannak, és le kell tartóztatni őket, amikor felforgatóan viselkednek. Ez olyan, mintha valaki azt mondaná: emberek vannak égő fáklyákkal a ház körül, de hagyjuk őket békén; majd ha meggyújtják a házat, akkor letartóztatjuk őket.” Mi legyen hát? „Érdekeiknél kell megfogni a vezetőket”, s először is jól kell kiválasztani ezeket a vezetőket. „Ötven, Anglia zsoldján élő emigráns püspök irányítja ma a francia papságot - mondotta valamivel később Thibaudeau-nak. - Szét kell zúzni befolyásukat. Ehhez a pápa tekintélyére van szükség.” Ez volt a konkordátum alapgondolata.

A pápát kérni fel arra, hogy mozdítson el francia püspököket, amint erre már XIV. Lajos is gondolt annak idején, azt jelentette, hogy halálos csapást mérnek az egyházi gallikanizmusra, Francia- ország egyik legősibb hagyományára. Ez a hagyomány azonban tökéletesen idegen volt Bonapartétól, akit csak a királyi gallikanizmus érdekelt. Thibaudeau érve volt az egyetlen, amely hathatott rá: „Sohasem fogjuk őket őszintén a forradalomhoz kötni.” Bonaparte túltette magát ezen, mert mint mindenki, aki a római egyház közreműködését kérte, ő is azt hitte, hogy van ereje pórázon tartani.

Egyébként Bonaparte számítása szerint a konkordátumnak nemcsak az lehetett az előnye, hogy megfosztja a royalistákat az egyház támogatásától, és ezzel lefegyverzi őket. A Franciaországhoz csatolt területeken, főleg Belgiumban és a Rajna-vidéken, még ha ezek számára a Bourbonok ügye nyilvánvalóan tökéletesen közömbös volt is, szintén döntő fontosságú lehetett a papság megnyerése, hiszen ezeken a területeken a lakosság, minthogy soha nem alkotott nemzetet, elsősorban a papokra hallgatott. Aki tehát a hívőket Franciaországhoz akarta kötni, annak egyszerűen a papokat kellett maga mellé állítania. Bonaparte emellett azt is felismerte, hogy még a forradalom hívei között is számosan vannak olyanok, akik továbbra is kötődnek a hagyományos valláshoz, és nehezen viselik el az egyháztól való elszakadást; bizonyára hálásak lesznek tehát annak az embernek, aki képes 1789 eszméit legalább látszólag összebékíteni az egyházzal. Továbbá nyilvánvaló, hogy mindazok, akik az egyháztól elkobzott javakból valaha is vásároltak, kivétel nélkül kitörő örömmel fogadják majd a hírt, hogy a papok ezeket a javakat sohasem fogják visszakövetelni tőlük.

A jövőre nézve Bonaparte még valamit várt a konkordátumtól: tekintve, hogy maga mellé akarta állítani az arisztokráciát és az ellenforradalmi polgárságot, számolnia kellett az ezeknek az osztályoknak a körében jelentkező vallási újjászületéssel. Delpuich atya 1801 elején felállította a Mária-kongregációt, amely később oly nagy hírre tett szert; Mathieu de Montmorency és fivére, valamint Laënnec azonnal belépett. Újra megjelentek a jótékonysági egyesületek. Párizsban Chaptal, vidéken pedig a prefektusok, így például Besanconban De Bry szívesen támogatta őket. A vallás afféle társasági illem lett. Az irodalom is rávetette magát a vallásra, mert ez új témát jelentett, s ez az irodalom elég kifinomult volt ahhoz, hogy irányítsa a szellemi divatot. Mme de Genlis, aki az „egyház anyjának” hívatta magát, egyre-másra írta épületes regényeit: Chateaubriand is megérezte az új szelet, megírta *A kereszténység szellemét,* amely 1802-ben, a konkordátum megkötését ünneplő hálaadó istentisztelet előestéjén jelent meg, s a katolicizmust művészeti érdemeinek oldaláról mutatta be. A politikusok, például Fontanes, ennél még sokkal messzebbre láttak: szociális értéket tulajdonítottak a vallásgyakorlat visszaállításának, úgy vélték ugyanis, hogy támaszává válhat az új hierarchiának. Bonaparte pontosan ezt a hierarchiát kívánta megszilárdítani, így hát teljesen egyetértett velük. Roederernek, majd később Molénak is kijelentette:

„A társadalom nem létezhet vagyoni egyenlőtlenség nélkül, vagyoni egyenlőtlenség pedig nem létezhet a vallás nélkül. Amikor egy ember az éhhalál szélén azt látja, hogy mellette egy másik pukkadásig jóllakik, egyszerűen képtelen elfogadni ezt a különbséget

akkor, ha nincs valamilyen tekintély, amely azt mondja neki: Isten akarja így, kell, hogy legyenek szegények és gazdagok a világon; majd később az örökkévalóságban más lesz az elosztás.”

Fontanes egyébként ügyesen megkockáztatta azt a megjegyzést, hogy a kormány is csak nyerhet az egyesség révén. „Ha nincs vallás, nincs kormány - írta Luciennek 1801. április 18-án -, az ügyes hódítók sohasem akasztották össze a kocsirudat a papokkal. A papokat nagyon jól kordában lehet tartani és egyúttal fel is használni. .. Az ember kinevetheti a madárjósokat, de nagyon jó enni velük a szent tyúkokból.”

Ha a pápa megnyerése nem a legnagyobb nehézséget jelentette is, azért mégsem volt olyan könnyű dolog. Bonaparte 1800. június 25-én, átutazva Verceilen, megtette a kezdő lépést azzal, hogy jelezte szándékait Martiniani püspöknek, aki továbbította az üzenetet Rómába. VII. Pius nem volt harcos pápa, mint az elődje, szelíd lelkű és kissé gyenge ember volt. Ennek ellenére meglehetősen súlyos dolognak találta, hogy a forradalommal tárgyaljon, főleg pedig, hogy megtagadja a püspököket, akik, mint hangoztatták, a pápáért áldozták fel magukat; ezenkívül azt is kockáztathatta ezzel, hogy elhidegülnek kapcsolatai XVIII. Lajossal és a katolikus hatalmakkal. A Franciaországgal való megegyezés tervét meglehetősen rossz szemmel néző bíborosok 1800 augusztusában érvénytelennek nyilvánították a pápának azt az ígéretét, hogy lehetővé fogja tenni a francia papoknak az alkotmányra való feleskövést; ezt a döntést VI. Pius annak idején sohasem merészelte volna meghozni, VII. Pius pedig a maga részéről óvatosan titokban is tartotta. Mindamellett az egyház mégsem tehette meg, hogy Bonapartének ezt a hallatlanul előnyös, a pápai állam számára is hasznot hajtó ajánlatát visszautasítsa. Ez az utóbbi szempont minden bizonnyal igen nagy súllyal esett a latba. Először is, a franciák megérkezhettek Rómába, VII. Pius pedig egyáltalán nem bízott a nápolyiakban, akik megszállva tartották fővárosát, de az osztrákokban sem, akiknek még a kezükben voltak a legációk; emellett, ha elmozdíthatja a francia püspököket, olyan jogra tesz szert a gallikán papság felett, amelyet eddig soha nem ismertek el.

Minthogy Bonaparte azt a jogot már előre megadta, és jó okkal, a pápa beérte azzal, hogy a tárgyalás előzetes feltételeként a katolicizmusnak mint „uralkodó vallásnak” a visszaállítását fogja követelni, és Spina bíborost Párizsba küldte. A bíborost november 6-án azonnal összehozták Bernier-vel, aki még nem is olyan régen a vendée-i felkelők lelki atyja volt, de pártot változtatott abban a szilárd reményben, hogy Párizs érseke lesz, és a bíborosi kalapot is elnyeri. A francia tervezetben eredetileg természetesen szó sem volt államvallásról, Spina kérésére azonban Bernier felvette ezt a pontot, s Bonaparte nem látott benne semmi rosszat. Természetesen félreértés történt, mert Bonaparte itt sem ismert bizonyos alapfogalmakat: azt hitte, hogyha elismeri a katolicizmust mint államvallást vagy uralkodó vallást, ez azt jelenti, hogy az egyház anyagi támogatására és elsőbbségének biztosítására vállal kötelezettséget. Talleyrand és Hauterive világosította fel, s elmagyarázta neki, hogy ez a lelkiismereti szabadságnak és az állam világi jellegének megszüntetését jelentené. Ettől kezdve Bonaparte csak annyit volt hajlandó elismerni, hogy a katolicizmus a franciák többségének a vallása, s ebből az álláspontjából nem akart engedni.

A másik vitás pont a püspökök leváltása volt; a pápának azonban, minden aggálya ellenére, sokkal inkább érdeke volt ez, semhogy Spina végül is ne engedjen. A tárgyalások csak azért húzódtak el, mert a pápai udvar látni akarta a háború kimenetelét; amikor azután a franciák elfoglalták a legációkat és Rómát is, természetesen engedni kellett. 1801. február végén eljuttatták Rómába a tervezetet, és Bonaparte Cacault-t küldte Rómába, hogy szemmel tartsa az ügyet; amikor késett a válasz, május 19-én utasította, hogy követelje a pápától az azonnali aláírást, nemleges válasz esetén pedig utazzék haza. A pápa éppen levelet írt Bonaparténak, amelyben módosításokat javasolt; Cacault azonban erélyesen lépett fel, elindult Párizsba, s magával vitte Consalvi bíborost. A bíboros június 2-án érkezett a francia fővárosba. Megkezdte a tárgyalásokat, s miután lépésről lépésre adta fel a terepet, 1801. július 16-án, hajnali két órakor aláírta a konkordátumot.

Az egyezség értelmében a katolicizmust a franciák többsége vallásának és egyben a konzulok vallásának nyilvánították. A szöveg azt is kimondta, hogy új tárgyalásra van szükség, ha nem katolikus kerülne a kormányba. A vallás gyakorlása nyilvános lesz, azzal a kikötéssel, hogy a világi hatóságoknak joguk van bizonyos szabályozást életbe léptetni a közrend biztosítása érdekében. Az állam kötelezettséget vállalt, hogy biztosítja a püspökök, valamint békebírósági körzetenként egy-egy plébános fizetését, engedélyezte a káptalanok és a szemináriumok visszaállítását, de dotáció nélkül, és hozzájárult a vallási alapítványok újjászervezéséhez. A pápa kötelezte magát, hogy felkéri az ellenszegülő püspököket, mondjanak le püspöki székükről; ellenkező esetben pedig ő mozdítja el őket; s mivel Bonaparte is kérhette elmozdításukat az alkotmányos püspökök javára, ezzel megszűnt az egyházszakadás. A szerzetesrendekről nem volt szó a konkordátumban, s így ezek mindennemű fenntartás nélkül közvetlenül a pápa fennhatósága alatt maradtak. A püspökök hatalma szintén jelentékeny mértékben megnövekedett, mégpedig az 1695. évi ediktum szellemében, mert jogot kaptak arra, hogy kinevezzék a plébánosokat és a plébániai teendőket ellátó papokat; az *ancien régim* alatt ilyen jogkörrel nem rendelkeztek. Mindennek fejében Bonaparte a következőket érte el: a püspöki kart átalakítják, a papság hűségesküt tesz, a templomokban ettől kezdve nyilvánosan imádkoznak a köztársaságért, az egyház megígérte, hogy nem fogja többé visszakövetelni a forradalom alatt elkobzott javait, végül pedig átalakítják az egyházi igazgatási körzeteket. A konkordátum ezenkívül kimondta, hogy a püspököket az első konzul fogja kinevezni és a pápa beiktatni. Bonaparte számára ez volt a lényeg: úgy vélte, hogyha kezében tartja a püspököket, ezzel kezében tartja azok papjait is, s minthogy félt az ellenszegülőktől, jobbnak tartotta, ha a vidéki papság a püspökök hatalma alatt áll, mint hogyha magának kell felügyelnie rá. Ami a szerzeteseket illeti, az volt az elképzelése, hogy úgyis csak annyiban tűri meg őket, amennyiben ez számára hasznos.

A pápa ratifikálta a konkordátumot, s legátusként Caprara bíborost küldte Párizsba, hogy felügyeljen az egyezmény végrehajtására. Bonaparte a maga részéről október 7-én Portalis államtanácsost nevezte ki a vallásügyi hivatal vezetőjévé, akinek buzgó vallásossága gallikanizmussal társult ugyan, de egyre-másra tette a további engedményeket. Az alkotmányos püspökök - akik 1801-ben zsinatot tartottak, s akik közül a legnevesebb Grégoire - bizonyos fenntartásokat jelentettek be a konkordátummal szemben, ám végül ellenállás nélkül alávetették magukat a rendelkezéseknek.

Az ellenszegülőkkel azonban másként alakult a helyzet: harminchat ellenszegülő püspök tagadta meg az engedelmességet negyvenhattal szemben, s a Franciaországhoz csatolt területek tizenhárom püspöke közül egy csatlakozott hozzájuk. A renitensek tiltakoztak elmozdításuk ellen, s nem kevés támogatóra akadtak a hívek körében. Ilyenformán több egyházmegyében tartotta fenn magát egy konkordátumellenes egyház, a „kis egyház", amely még napjainkig is él, habár hívei sohasem voltak túl számosak. Hamarosan összeállították az új püspökök névsorát. Minthogy a konkordátum nem biztosított helyet az alkotmányos püspököknek, Róma kijelentette, hogy nem egyezik bele a kinevezésükbe, és Bonaparte minden határozottságára szükség volt ahhoz, hogy mégis elfogadtassa tizenkettő kinevezését, akik között azonban Grégoire nem szerepelt. Az egykori ellenszegülő püspökök közül tizenhat maradt a helyén, többek között Aix- ben Champion de Cicé, Tours-ban Boisgelin, Bordeaux-ban pedig Aviau. Harminckét új ember került a püspöki székbe, akik általában az alkotmányt annak idején elfogadó papok közül kerültek ki. Az utolsó pillanatban minden veszélybe került, amikor Caprara azt követelte az alkotmányos püspököktől, hogy ítéljék el korábbi magatartásukat; ők azonban nem voltak hajlandók a nyilvános megkövetésre. Bernier kétértelmű megoldással mentette meg a helyzetet; ez hasonló volt ahhoz, amellyel 1668-ban békítették ki a pápát és a janzenista főpapokat: bejelentette, hogy a szakadárok kielégítő szóbeli nyilatkozatot tettek. Ez a hallatlanul ügyes ember egyébként mindössze az orléans-i püspökséget kapta jutalmul.

Most már csak az volt hátra, hogy a törvényhozó testületek ratifikálják a szerződést. Az Államtanács ellenségesen lépett fel, október 12-i ülése rendkívül izgatott légkörben folyt le. Bonaparte éppen előzőleg tiltotta be a teofilantropok összejöveteleit, s ez az intézkedése egyáltalán nem szolgálta a kedélyek megnyugtatását. November 22-én a törvényhozó gyűlés Dupuis-t, *A vallások eredete* szerzőjét választotta elnökévé; 30-án a szenátus kooptálta Grégoire-t; a törvényelőkészítő gyűlés nagyjából egyhangúlag helyezkedett szembe a konkordátummal; sokáig emlegették, hogy az első konzul milyen durván támadt neki Volney-nak. Az ingerültség megnyilvánult az Oroszországgal kötött békeszerződés miatt is. Ezt a szerződést azért bírálták élesen, mert francia „alattvalókat" emlegetett. Ingerültséget keltett a polgári törvénykönyv, a *Code civil* is, olyannyira, hogy december 28-án el is vetették első fejezeteit, kivéve azt, amelyik a polgári anyakönyvezéssel foglalkozott, éppen azért, mert ez hallgatólagosan kizárt mindennemű államvallást. A hadsereg érzelmeihez nem fért kétség. Fouché június 20-án, a konkordátum aláírásának másnapján elrendelte azoknak a papoknak a felkutatását és letartóztatását, akik nem fogadták el az egyház polgári alkotmányát; Bonaparte kénytelen volt visszavonatni vele körlevelét. Minden jel arra mutatott tehát, hogy az ügy kudarcba fulladt.

Talleyrand azt tanácsolta, hogy tegyenek engedményt. Ürügyül azt találta ki, hogy a konkordátum végrehajtását szabályozni kell. Így azután a pápa megkérdezése nélkül, aki nem mert tiltakozni, az egyezményhez csatolták az *Articles organiques du culte catholique* (A katolikus vallás alaptörvényei) elnevezésű jogszabályokat. Ezáltal a gallikanizmus állami törvény rangjára emelkedett. Az alaptörvények értelmében az 1682. évi gallikán nyilatkozatot tanítani kellett a szemináriumokban. A pápai bullák kihirdetését, a zsinatok összehívását, a papok felszentelését, a szemináriumok létrehozását, a katekizmusok összeállítását a kormány jóváhagyásától tették függővé. A földi hatalom jogot kapott arra, hogy szabályozza a harangozást, a körmeneteket, a papok ruházatát. Az alaptörvények az egyház területi beosztását és a papok fizetését is szabályozták; a fizetésekből a forradalmi törvények által biztosított nyugdíjakat levonták. Az alaptörvények a községek belátására bízták, hogy adnak-e szállást és fizetést az egyházközségek papjainak és a káplánoknak.

Ez még nem volt minden. Annak hangsúlyozására, hogy a katolikus vallást nem tették újra államvallássá, összeállították a protestáns vallások alaptörvényeit *(Articles organiques des cultes protestants)* is. Ennek értelmében a református és lutheránus lelkészek is fizetést kaptak; a kálvinistákat a presbitériumok igazgatták, amelyeket a legtöbb adót fizető hívekből kellett megalakítani a legöregebb lelkész elnöklete alatt; a lutheránus egyház igazgatásáról konzisztóriumoknak kellett gondoskodni.

A protestantizmusnak ezt a chartáját hozzákapcsolták a katolikus alaptörvényekkel kiegészített konkordátumhoz, s ebből a három okmányból egyetlenegy törvényt alkottak. Mindamellett nem bizonyos, hogy a pápával való megegyezés akár még ebben az enyhített alakjában is kegyelmet kapott volna a törvényhozó testületektől. Bonaparte azonban megtette a maga óvintézkedéseit, annál is inkább, mert más olyan terveket is dédelgetett, amelyeket szintén vajmi nehezen szavaztak volna meg. Egy újabb államcsíny, és a törvényhozók kapituláltak.

2. A TÖRVÉNYELŐKÉSZÍTŐ GYŰLÉS MEGTISZTÍTÁSA ÉS AZ ÖRÖKÖS KONZULÁTUS

1802. január 4-én Bonaparte visszavonta a törvényhozó testületek elé terjesztett valamennyi javaslatot, és, mint azt Portalis megjósolta, e testületeket a „törvények diétájára" fogta. 7-én az Államtanács úgy foglalt állást, hogy az ülésszakot bezártnak kell tekinteni, s most hozzá lehet fogni a képviselők egyötödének megújításához, amit a X. évre irányoztak elő. Erre a megújításra első ízben került volna most sor. Mivel az alkotmány semmilyen előírást nem tartalmazott arra nézve, hogy milyen módon kell kijelölni a távozó képviselőket, az ügy a szenátus elé került. Magától értetődő lett volna, hogy a problémát sorshúzással oldják meg, s feltehető is volt, hogy a szenátus emellett dönt, hiszen maga sem volt kevésbé nyugtalan, mint a többi törvényhozó testület. Valószínű, hogy erőszak alkalmazásával fenyegették meg engedetlenség esetére, még inkább pedig, hogy újabb előnyökkel kecsegtették, ha enged. Mindenesetre a szenátus negyvenhat szavazattal tizenhárom ellenében úgy döntött, hogy maga jelöli ki a távozó képviselőket, és erre a listára mindjárt rá is került a törvényelőkészítő gyűlés ideológusainak vezérkara: Constant, Chénier, Daunou, Ginguené, Laromiguiére, Say; helyükre másodrendű emberek, katonatisztek és hivatalnokok kerültek. Egyedül Carnot képezett kivételt. Lucien szintén a törvény- előkészítő gyűlés tagja lett, s ezzel visszatért a politikai életbe, ahol ugyanaz a szerep várt rá most, mint annak idején brumaire havában.

Beterjesztette a X. év germinal 11-i (1802. április 1-i) szabályozást, amelynek értelmében ez a törvényelőkészítő gyűlés három szekcióra oszlik, és az egyes szekciók zárt ajtók mögött, külön-külön tárgyalnak a törvénytervezetekről. Ezenkívül egy kevéssel utóbb kiadott konzuli rendelet előírta, hogy mielőtt a törvénytervezetek a törvényelőkészítő gyűlés három szekciója elé kerülnek, azokat egy külön tanácskozáson, amely az első konzul elnöklete alatt zajlik le, meg kell vizsgálnia a szekciók előadóinak és az Államtanács illetékes tagjainak. Ilyen módon egyszerűen elejét vették annak, hogy nyilvános ülésen bármiféle nézeteltérésre kerüljön sor. „Egyáltalán nincs szükség ellenzékre - mondotta Bonaparte. - Mi a kormány? Ha nincs mellette a közvélemény, akkor semmi. Hogyan ellensúlyozhatja egy olyan fórum befolyását, amely állandóan ki van téve a támadásnak?" Az új intézkedések az időközben gyanússá vált Államtanácsot is érintették, mert többé nem volt beleszólása a törvények kidolgozásába. Végül is Bonaparte azokat a nagy változásokat, amelyeket már régóta a fejében forgatott, rendkívüli tanácskozásokon kezdte előkészíteni, amelyek kiválasztott híveiből álltak. Ezeknek döntéseit azután már csak a forma kedvéért terjesztették az Államtanács elé.

Miután a törvényhozó testületeket igába kényszerítették, már csak a katonai lázadás veszélyétől kellett tartani. Ebből a szempontból kapóra jött a béke. A hadseregeket szétszórták és megtisztogatták. Az itáliai haderőből hasították ki a Portugáliába küldendő csapatokat. A rajnai hadseregből vonták el a Santo Domingó-i haderőt. A katonaság körében ennek ellenére változatlanul érezhető volt az elégedetlenség. A zsoldot nem fizették rendszeresen, és a katonák, különösen ezekben az ínséges időkben, visszasírták a hadjáratokat, amikor szabadon garázdálkodhattak. Párizsban csak úgy nyüzsögtek a tétlen tábornokok, akik féltékenyek voltak főnökükre. Katonai lángeszében ők hittek a legkevésbé: egyszerűen csak szerencsésnek tartották. „Egyetlenegy sincs, aki nem tart igényt ugyanazokra a jogokra, mint én" - mondotta Bonaparte. Mindannyian a köztársaságit játszották, de állampolgári odaadásukhoz erős kétség fért. Franciaországnak katonai parancsnokságokra való felosztásáról beszéltek; ha ez sikerül nekik, nyilván rövid idő alatt egymás ellen fogtak volna fegyvert, és az egész ország anarchiába süllyed. Ha egyszer már katonai diktatúra jött létre, legalább azt kellett biztosítani, hogy csak egy diktátor legyen, s a nemzet végeredményben ebben is egyetértett Bonapartéval.

A leginkább szem előtt levő tábornokok közül Moreau és Bernadotte volt a legfontosabb. Moreau végérvényesen elhidegült riválisától. Felesége és anyósa már arra

is rávette, hogy a társasági kapcsolatokat is megszakítsa vele, másfelől viszont a *Moniteur* olyan célzásokat tett, hogy Németországban sikkasztott. Csakhogy a civil politikában még tétovázóbb volt, mint a hadak élén. Bernadotte energikusabb ember hírében állt, s minthogy Rennes-ben az ő parancsnoksága alatt álltak a nyugati csapatok, megszervezhetett volna egy puccsot. Valójában azonban szájhősködése ellenére sokkal inkább törődött érdekeivel, semhogy ne mérte volna fel a kockázatot. Annak idején, a VII. évben, hadügyminiszterként elszalasztotta az alkalmat, most pedig sokkal kedvezőtlenebbek voltak a körülmények. Amikor unszolták, hogy foglaljon állást, a szenátustól követelte a kezdeményezést. Párizsban március és június között számos bizalmas tanácskozást tartottak, és civileknél is tapogatóztak, például Fouchénál. Május 7-én azonban letartóztattak három katonatisztet, köztük Donnadieu-t is. 20-án Simon tábornok, Bernadotte vezérkari főnöke kiáltványokat küldött a hadsereghez, amelyek Párizsban Dubois rendőrprefektus kezébe kerültek, aki boldog volt, hogy szemfülesebb saját miniszterénél. Fouché ekkor bebörtönözte Simont és a „gúnyiratok összeesküvésének" cinkosait. Bonaparte eltussolta az ügyet. Kényelmetlen lett volna neki, ha azt mondhatják, hogy a hadsereg ellene van. A letartóztatott katonatiszteket ítélet nélkül tartották börtönben. A 82. sorgyalogezredet behajózták, és elindították Santo Domingóba, ahonnan sohasem tért vissza. Richepanse-t és Decaent a gyarmatokra küldték, Lannes-t Lisszabonba, Brune-t pedig Konstantinápolyba. Lahorie-t nyugdíjazták, Lecourbe-ot tartalékállományba helyezték. Bernadotte-ot Bonaparte mindig kímélte feleségére, Désirée Claryra, egykori menyasszonyára való tekintettel, akit annak idején Jozefinért hagyott el, de most őt is menesztette. Ennél az összeesküvésnél mi sem fokozhatta volna jobban azt, amit Bonaparte antimilitarizmusának neveztek, s ami valójában nem volt egyéb, mint bizalmatlanság egykori baj társai iránt. 1802. május 4-én kelt az a híres nyilatkozata, amelyet az Államtanácsnak tett: „A vezető szerep vitathatatlanul a civil hatalmat illeti meg." Az adott pillanatban saját magát is ide számította. Fouché a kompromittált politikusokat figyelmeztette, hogy tűnjenek el. Mme de Staël Coppet-ba utazott; amikor 1803-ban megpróbált visszatérni, kiutasították.

Bonaparte egy pillanatig sem aggódhatott komolyan, mert ezek az ügyek egyáltalán nem lassították le az események menetét. 1802. március 25-én írták alá az amiens-i békét. Ez mintegy jeladás volt. Nem egészen két hónap alatt, április 8-tól május 19-ig az egész rendszer átalakult. A köztársaság monarchiává változott, az ellenforradalmat a rendszer mellé állították, az előkelők vezető szerepét megerősítették. A X. év germinal 18-án (1802. április 8.) a törvényhozó gyűlés elfogadta a vallásügyi törvényt, és tíz hónappal később a Notre-Dame székesegyházban tartott Te Deum ünnepelte meg a forradalom és a római egyház kibékülését. Floréal 6-án (április 26.) egy szenátusi határozat, amelyet tizenöt nappal előbb egy rendkívüli tanácskozás készített elő, amnesztiában részesítette az emigránsokat. Ez csak mintegy ezer, különösen kompromittált egyénre nem vonatkozott. Az amnesztia feltételeként az emigránsoknak a XI. év vendémiaire 1-ig (1802. szeptember 23-ig) vissza kellett térniük az országba, és fel kellett esküdniük az alkotmányra. Floréal 11-én- (május 1.) elhatározták az állami középiskolák új típusának, a líceumoknak (lycée) létrehozását. A bevezetett ösztöndíjrendszernek az volt a rendeltetése, hogy a kormány számára kedvezően biztosítsa a hivatalnokok és a szabadfoglalkozásúak sorainak feltöltését. Floréal 29-én (május 19.) törvényt hoztak a Becsületrend (légion d'honneur) létesítéséről. A rend tizenöt, egyenként kétszázötven főnyi „seregből" állt. Tagjaikat Bonaparte a polgári és katonai előkelők soraiból válogatta ki. Egy-egy „sereg" 200 ezer frank értékű dotációban részesült a nemzeti javakból; ebből fedezték a rendtagok fizetését, szállását és az öreg rendtagok otthonának költségeit. A Becsületrend tagjainak esküjük értelmében kötelességük volt, hogy „odaadóan szolgálják a köztársaságot", „harcoljanak .. . minden olyan vállalkozás ellen, amely vissza akarja állítani a feudális rendszert", „elősegítsék . . . a szabadság és az egyenlőség fenntartását". Ez valójában a rendszer megbízható hadserege volt, nem pedig nemzeti rendjel, hiszen a rend tagjai semmiféle megkülönböztető jelzést nem viseltek. Végül május 8-a és 14-e között Bonaparte hatalma örökös konzulátussá alakult át.

Annak ellenére, hogy a szenátus kapitulációja és a törvényelőkészítő gyűlés megtisztítása minden reményétől megfosztotta a brumaire-i burzsoáziát, illetve azt, ami megmaradt belőle, még mindig volt bizonyos ellenállás. Az Államtanácsban hevesen bírálták a Becsületrend felállítását, s a törvényhozó gyűlés csak százhatvanhat szavazattal fogadta el száztíz ellenében. Ami az alkotmányt illeti, Bonapartének csak úgy

sikerült megváltoztatnia, hogy környezetének monarchista csoportjára, Cambacérèsre, Roedererre, Talleyrand-ra és Lucienre támaszkodva, sorozatosan követte el a jogtiprásokat. Május 6-án a szenátus elé terjesztették az amiens-i békeszerződést, s elérték, hogy a testület megvizsgálja, hogyan fejezhető ki „a nemzet hálája” az első konzulnak; amikor azonban 8-án a szenátus egyik tagja az örökös konzulátust ajánlotta, a testület beérte azzal, hogy tíz évre újra megválasztotta „Bonaparte Napóleont”; ekkor jelent meg első ízben ez a híres keresztnév a hivatalos okmányokban. Ez tehát nem sikerült. Bonaparte ekkor, állítólag Cambacérés tanácsára, újabb kísérletet tett: 9-én kijelentette, hogy a megtiszteltetést akkor fogadja el, „ha a nép akarata” megparancsolja ezt neki. Rendkívüli tanácskozáson elfogadták Roederernek azt a tervezetét, amely az örökös konzulátust még az utód kijelölésének a jogával is megtoldotta. Ezt a tervezetet az Államtanáccsal fogadtatták el, habár az nem is volt illetékes. Fouché nem jött el az ülésre, és öt vagy hat tanácsos tartózkodott a szavazástól. Bonaparte ekkor kijózanodott, és törölte Roederer kiegészítését. A törvényelőkészítő gyűlés és a törvényhozó gyűlés elfogadta azt a javaslatot, hogy népszavazást rendezzenek kizárólag az örökös konzulátusról, holott semmiféle olyan jogkörük nem volt, hogy alkotmánymódosítással foglalkozzanak. Az ily módon félreállított szenátus ironikus módon azt a feladatot kapta, hogy összeszámlálja a szavazatokat. Általános szavazást tartottak, mint a VIII. évben. A népszavazás thermidor
13- én (augusztus 2.) Bonapartét örökös konzulnak nyilvánította.

Az új örökös konzul azon nyomban új alkotmányt terjesztett elő, amelyet az Államtanács és a szenátus 16-én egyetlen ülésen megszavazott. Az egyik cikkely az örökös konzult felhatalmazta, hogy amikor jónak látja vagy végrendeletileg a szenátus elé terjessze utódjának a nevét és szükség esetén két további jelölt nevét is; az utolsó jelöltet már nem lehet visszautasítani. Bonaparte ezzel egyszerűen megadta magának azt a jogot, amelyet nem volt hajlandó a néptől kérni. Ezt a kerülő utat azzal magyarázták, hogy az utód kiválasztása kezdetben némi nehézségeket támasztott. Bonaparténak nem volt gyermeke, így testvérei, József és Lucien marakodtak fivérük esetleges örökségén, mintha az, mint Lucien mondotta, „boldogult atyjuk” öröksége lett volna. A brumaire-i államcsíny valamelyik résztvevőjének előnyben részesítése felháborította volna a többieket. Az akadályt Károlynak, Lajos és Hortense de Beauharnais fiának megszületése hárította volna el, akit nagybátyja később valóban adoptálni akart. De Károly csak október 10-én született meg. Úgy látszik tehát, hogy Bonaparte, annak ellenére, hogy a sajtót és a törvényhozó testületeket teljesen alávetette magának, veszélyesnek látta, hogy túlságosan monarchikus ízű tervezetet tegyen fel népszavazásra; később erővel szerezte meg azt, amit kérni nem mert. Másrészt azt tartották, hogy a forradalom emberei, akik a forradalom sorsát az övéhez kötötték, s akik benne látták az egyetlen embert, aki meg tudja védeni a természetes határokat, logikus módon úgy vélték, hogy uralkodóvá kell tenniük őt, ha biztosítani akarják az annyira óhajtott stabilitást. Valójában azonban, amint azt Thibaudeau nagyon jól látta, az örökös konzulátus és még maga az örökletesség is csak illuzórikus biztosítékokat jelentett e tekintetben. Bonaparte hatalmának, ennek a győzelemre alapított katonai diktatúrának nem volt rájuk szüksége mindaddig, amíg a harctereken győz. Ha a koalíció csapatai elfoglalják Párizst, „mit érnének a szenátusi határozatok”? Vagy ha Bonaparte meghal, ki törődnék a végakaratával? „Vajon ki tartotta tiszteletben XIV. Lajos végrendeletét?” Franciaország csodálta az örökös konzult, a brumairisták a foglyai voltak, s így mindenki engedett követeléseinek. Csak őt magát nem elégítette ki az a dicsőség, hogy a nemzet első embere, első polgára, csak benne fogamzott meg az a vágy, hogy király legyen, ám rögtönzött nagyságának örökös bizonytalansága felől neki sem voltak illúziói.

Hadd mutassunk rá még arra is, hogy a köztársasági burzsoázia, bár fejet hajtott akarata előtt, sohasem szűnt meg diszkréten emlékezetébe idézni a brumaire-i egyezséget. Egyebek között maga Roederer is emlegette azokat a nagy testületeket, amelyek majd a legfontosabb társadalmi érdekeket fogják képviselni, és amelyeket be kell vonni a kormányzásba, alkotmányos biztosítékokkal látva el őket: nyilvánvalóan a törvényhozó testületek és elsősorban a szenátus valódi ellenőrzési jogára utalt. Szóvá tették azt is, hogy a végrehajtó hatalom most már elég erős ahhoz, hogy visszaadják a polgároknak szabadságuk egy részét. Chabot, az az ember, aki a törvényelőkészítő gyűlésben a népszavazásra vonatkozó törvényt azzal terjesztette elő, hogy „a nemzet jutalmazza” ezzel Bonapartét, a törvényjavaslatot ismertetve szónoklatában maga is

célzott ennek szükségességére, ha félénken is. „Bonaparte eszméi sokkal magasabb röptűek s nemesebbek annál, semhogy eltávolodnának azoktól a liberális elvektől, amelyek a forradalmat szülték és a köztársaságot megalapították. Sokkal jobban szereti a valódi dicsőséget annál, semhogy hatalmi visszaélésekkel vetne árnyékot arra a roppant dicsőségre, amelyre szert tett.” Jordan egy röpiratban, amelyet elkoboztak, sokkal világosabban beszélt. Bonaparte azonban nem ismeri a megbocsátást. Fouché fructidor 16-án (szeptember 13.) kegyvesztett lett, és minisztériumát az igazságügyi minisztériumba olvasztották; Roederer elvesztette az Államtanácsban viselt szekcióelnöki tisztét és a közoktatásügyi tanács igazgatását. Bonaparte azonnal válaszolt, kifejtve, hogy a diktatúra továbbra is szükséges: Angliában alkotmányos talajon működik az ellenzék, Francia- országban az ellenforradalmárok és a jakobinusok búvóhelye lenne. Most, miután az ellenforradalmároknak megadta az állampolgári jogokat, könnyű volt emlékezetébe idézni a „forradalom embereinek”, hogy nem feltétlenül válna előnyükre, ha visszatérnének a választási rendszerhez. „A kormányzásnak a forradalom embereinek kezében kell maradnia; ezenkívül semmijük sincs.” Cinkosai ezt nem vitatták, csak emlékezetébe idézték, hogy úgy képzelték, a kormányzást megoszthatják vele.

Ám a X. évi alkotmány kisemmizte őket. Az első konzul magára ruházta a szerződéskötés jogát, a kegyelmi jogot, azt a kizárólagos jogot, hogy kiválassza a jelölteket a szenátusba, a semmítőszékbe, továbbá a második és a harmadik konzul funkciójára, valamint hogy kiválassza a békebírákat a választók által javasolt személyek közül. Főleg pedig fenntartotta magának azt a jogot, hogy alkotmányjogi szenátusi határozatok révén kiegészítse vagy értelmezze az alkotmányt. Később ez tette lehetővé, hogy az örökös konzulátus bevezetése körüli nehézségek nélkül megteremtse a császárságot. Ezenkívül biztosította magának a jogot, hogy közönséges szenátusi határozatok útján felfüggessze az alkotmányt, feloszlassa a törvény- előkészítő gyűlést és a törvényhozó gyűlést, hatálytalanítsa a bíróságok ítéleteit. A szenátusi határozatokat egyedül ő kezdeményezhette, s előkészítésükre magántanácsot alakított, melynek tagjait minden egyes ülésre ő jelölte ki. Az ily módon mérhetetlen hatalommal felruházott szenátust megfelelően át is formálták. Továbbra is kooptálással egészítette ki ugyan sorait, de kizárólag a Bonaparte által kijelölt személyek közül, s az örökös konzul negyven póttagot is kinevezhetett. Nem sokkal később, a XI. év nivôse 14-én (1803. január 4.) magának kaparintja meg a szenátus irodájának kinevezése jogát, ezenkívül pedig fellebbviteli bírósági körzetenként egy-egy „szenátori javadalmat” hoz létre. Ehhez kastély és nemzeti javak tartoznak: ezek jövedelméből meg lehet toldani a szenátus legengedelmesebb tagjainak addigi fizetését. Az új alkotmány még azt is megengedte a szenátoroknak, hogy mandátumok mellett miniszteri tisztet és más magas hivatalokat tölthessenek be. A többi törvényhozó testület rangja viszont csökkent. A törvényhozó gyűlés elveszítette azt a jogát, hogy rendszeresen ülésezzen, és hogy elnököt válasszon; a törvényelőkészítő gyűlés létszámát ötven főre korlátozták, s az alkotmány részét képező szabályozás lényegében némaságra ítélte; az Államtanács átengedte az elsőbbséget a szenátusnak, és szembeállították vele a magántanácsot; Bonaparte ugyan ezután is elébe terjesztette az új törvényeket, de ha akarta, meg is kerülhette, szenátusi határozatokkal hozva meg a törvényeket.

Egy másik döntő jelentőségű módosítás az volt, hogy megszüntették a notabilitások jegyzékeit, amelyeket a szenátus márciusban végre összeállított. Bonaparte arra hivatkozott ürügyül, hogy nagyon nehéznek bizonyult a jegyzékek kidolgozása, valójában azonban arról volt szó, hogy benyomása szerint e jegyzékek túlságosan nagy teret engedtek a törvényhozó testületek döntéseinek. Emellett valószínűleg a notabilitásoknak is a kedvében akart járni azzal, hogy minden megye számára saját képviseletet állított fel. Létrehozta hát a választói kollégiumokat. Legalsó szinten az egyes járások (canton) gyűlése megválasztotta jelöltjeit a békebírák és a községi tanácstagok posztjaira, s kijelölte a körzeti (arrondissement) kollégiumok és a megyei kollégium tagjait. Utóbbiakat a megye hatszáz legnagyobb adófizetője közül kellett kiválasztani, ezen a ponton tehát megjelent a vagyoni cenzus. A körzeti kollégium a törvényelőkészítő gyűlés és a törvényhozó gyűlés minden megüresedett képviselői helyére két jelöltet választott; a megyei kollégium ugyancsak két jelöltet választott a törvényhozó gyűlés és a szenátus minden megüresedett helyére. Ezzel a törvényhozó testületek visszanyerték azt a jellegüket, hogy tagjaik az ország különböző területeit képviselik. Minthogy a kollégiumok által választott jelölteknek legfeljebb a fele kerülhetett ki a kollégium tagjai közül, e testületek nem alkottak teljesen oligarchiákat. Az első konzul befolyása rendkívül nagy

volt e kollégiumokban, mert ő nevezte ki elnöküket, s a körzeti kollégiumba tíz személyt, a megyei kollégiumba pedig húszat nevezhetett ki, végül lehetővé tette, hogy az állami hivatalnokok maguk is kollégiumi tagok legyenek.

A választások szerepe egyébként ebben az egész mechanizmusban a minimumra csökkent, hiszen a kollégiumok tagjait életre szólóan nevezték ki, s mindaddig, amíg egy kollégium létszáma egyharmaddal nem csökkent, pótolni sem kellett az elhunytakat; egyébként pedig egészen a XII. évig a nemrég kijelölt községi előkelők egymaguk alkották a járási gyűléseket, s az általuk létrehozott kollégiumok változás nélkül maradtak funkcióban egészen a császárság bukásáig. Az új berendezkedés tehát helyben hagyta, sőt fokozta az előkelők monopóliumát. Álljon itt néhány mondat Lucien szónoklatából, amelyet 1803. március 24-én intézett Seine megye kollégiumához: „Új választójogunk elvei . . . nem agyrémekre épülnek, hanem a társadalom alapjára, a tulajdonra, amely a közrend megőrzésének érzületét táplálja. Fokozatosan és mértékletes intézkedésekkel eljutottunk oda, hogy ma a választás joga kizárólag a legfelvilágosultabb és a tisztességes rendben leginkább érdekelt osztályt illeti meg." Valójában azonban ez az osztály ettől fogva magától Bonapartétól kapta a képviselői helyeket.

3. BONAPARTE SZOCIÁLPOLITIKÁJA

A X. év fontos törvényei tehát nem szorítkoztak Bonaparte hatalmának kiterjesztésére. Már azt is megmutatták, milyen társadalmi elképzelések érlelődnek a fejében. Az Államtanácsban bírálta a forradalom által létrehozott individualista társadalmat: ezek csupán „homokszemek"; „gránittömbökre kell alapozni Franciaországot", hogy „határozott igényt kapjon a közgondolkodás". Magyarul: létre kell hozni azokat az érdekcsoportokat, amelyeket hasznuk és megbecsülésük a rendszerhez köt, és amelyek cserében biztosítani tudják a rendszernek az egyszerű néposztályok engedelmességét, a dolgozókra gyakorolt befolyásuk révén. Ez tulajdonképpen azt jelenti, hogy fel kell támasztani az *ancien régime* közvetítő intézményeit vagy testületi szervezeteit, de gondoskodva arról, hogy többé ne szegezhessék szembe hatalmukat az államéval, és ne fajulhassanak oligarchiákká. Bonaparte ügyesen bebizonyította, hogy ez a burzsoáziának mindenképpen előnyös: az arisztokrácia egységét biztosítja a származás, a nemesi előítéletek, az egyházi hierarchia; „mi azonban szét vagyunk forgácsolva"; a Becsületrend feladata, hogy „tömörítse a forradalom híveit". Csakhogy Bonaparte volt az, és egyedül Bonaparte, aki hivatottnak minősült a társadalmi testületek létrehozására. A büntető törvénykönyv odáig ment, hogy az ő személyes engedélyéhez kötötte minden húsz főnél nagyobb létszámú egyesület megalakítását. Mindenki számára világos volt tehát, hogy a testületek kialakítása is az ő személyes hatalmát fogja növelni. Melyek voltak ezek a testületek? A törvényhozó testületek, a Becsület- rend, a választói kollégiumok, az egyre sokasodó, és gondosan hierarchizált szervezetekben működő hivatalnokok, végül az ösztöndíjasok jelentették az utánpótlást. A XI. év germinal 19-én (1803. április 9.) pedig tizenhat gyakornokot helyezett a minisztériumok és az Államtanács mellé (egyelőre, mert számuk később alaposan megnövekedett), azzal a céllal, hogy lehetővé tegyék a legfelső hivatalnoki gárda sorainak folyamatos kiegészítését anélkül, hogy akár a forradalom, *akit az ancien régime* személyi állományához kelljen folyamodnia, mint addig.

Ebben a rendszerben a bíráknak kivételes helyük volt; fizetésük elég alacsony lévén, csak a jómódú burzsoázia köréből kerülhettek ki; a X. évi alkotmány kialakította hierarchiájukat, és biztosította működésük fegyelmét. Az igazságügyi közhivatalnokokat is szakmai testületekbe tömörítették: a VIII. év óta már léteztek az ügyvédi kamarák, a IX. év óta pedig a közjegyzők és a becsüsök kamarái. Nem feledkeztek meg az üzletemberekről sem: a kereskedelmi és ipari kamarák, a váltóügynökök és alkuszok társaságai stb. nemcsak technikai szükségleteket elégítettek ki, hanem társadalmi rendeltetésük is volt. Ha csak Bonapartén múlik, a céhek is újjászülettek volna.

Bonaparte akkori elképzelése szerint a társadalmi hierarchia a vagyonon alapult. Ez nem is lehetett másként, hiszen a burzsoázia egyetértésével ragadta meg a hatalmat. Igaz, hogy az ideológusok, amikor azt ajánlották, hogy az oktatás költségeit a nemzet viselje, egyesíteni szerették volna a vagyonnal a tehetséget is az állam irányításában. A szerzett vagyon azonban természetes módon arra törekszik, hogy csak magának tartsa meg a hatalmat, s hozzá hasonlóan Bonaparte is bizalmatlan volt a „tehetséges emberekkel" szemben, amíg szegények maradtak: az ilyesmi ugyanis forradalmi erjesztő, így azután mindenki egyetértett abban, hogy csak szakfunkcionáriusként

alkalmazzák őket, úgy, ahogyan azt a régi arisztokrácia és az abszolút monarchia mindig is tette. Valahányszor Bonaparte a forradalom képviselőjének tünteti fel magát, a forradalmat mindig a kiváltságok megszüntetésére szűkíti le, ennek viszont az volt a következménye, hogy a cenzusos burzsoázia került be a hatalomba. Amikor Bonaparte zsarnoksága eltűnik, világossá válik, hogy a X. évben megteremtett társadalmi rendszer a júliusi monarchia alapjait rakta le.
A rendszer bibliája a *Code civil* (polgári törvénykönyv) volt. A törvénykönyvet egy 1800. augusztus 12-én kinevezett bizottság állította össze, többek között Tronchet, Portalis, Bigot de Préameneu és Malleville részvételével. A tervezet 1801 januárjára készült el. Bonaparte és a törvényhozó testületek konfliktusa miatt azonban fel kellett függeszteni megvitatását, s az csak 1803-ban került újra napirendre. A törvénykönyvet 1804. március 21-én léptették hatályba *A franciák polgári törvénykönyve* néven. Elnevezését később *Code Napoléonra.* változtatták. Bonaparte a törvénykönyv kidolgozásában közvetlenül nem vett részt, csak a családdal foglalkozó részbe szólt bele. Feltétlenül ragaszkodott ahhoz, hogy megerősítse az apai és férji tekintélyt, hogy kizárja az örökségből az apjuk által el nem ismert természetes gyermekeket, az apjuk által elismertek részét pedig csökkentse, továbbá, hogy személyes okokból fenntartsa a válás lehetőségét.

Mint Napóleon egész életműve, a *Code* is kettős jellegű. Szentesíti a hűbéri arisztokrácia megszűnését, és magáévá teszi 1789 társadalmi elveit: a személyi szabadságot, a törvény előtti egyenlőséget, az állam világi jellegét és a lelkiismereti szabadságot, a munka megválasztásának szabadságát. Ezért játszhatta Európában a forradalom jelképének szerepét, s ezért szolgáltatta a modern társadalom alapvető normáit mindenütt, ahol bevezették. Napjainkra ez a vonása már megkopott, de meghamisítanánk a napóleoni idők történetét, ha nem érzékeltetnénk a maga idejében való frisseségét, s amellett egyszerűen érthetetlenné válna számunkra a francia uralom tulajdonképpeni jelentősége. Egyben azonban a köztársaság demokratikus művére bekövetkezett reakciót is tükrözi; minthogy a burzsoázia érdekeinek szolgálatában keletkezett, fő gondja a tulajdonjog szentesítése. A tulajdonjogot természetesnek, a társadalmat megelőzőnek, abszolútnak és az egyént megilletőnek tekinti, s a birtoklással garantálja, mely egyúttal jogcím is rá. A szabályozott szerződéses jogviszonyok majdnem kizárólag a tulajdonnal kapcsolatosak, s mindössze két cikkely foglalkozik szolgáltatások nyújtásával. A családot is nagyrészt ebből a szemszögből vizsgálja: a házassági szerződés aprólékos szabályozása révén a házasság üzleti üggyé válik, s a leszármazással is lényegében csak az öröklés miatt foglalkozik annyit.
Bonaparténak és jogászainak másik iránytűje az államérdek, úgy, ahogyan Ők értelmezik; az államérdek az, amely bizonyos mértékig korlátozza a tulajdonos jogait, a föld méhe vagy a közhasznú kisajátítás, főleg pedig a végrendelkezési jog tekintetében. A család igen becses az állam szemében, mert ez az egyik olyan társadalmi intézmény, amely fegyelmezi az egyének tevékenységét. Újra megerősítik hát a forradalom által meggyengített apai tekintélyt: az apa a bírói hatóság beleszólása nélkül hat hónapra is bebörtönözheti gyermekeit; az apa gyermekei javainak ura; egyidejűleg feleségének javait is ő kezeli, s minthogy a házasság vagyonközösség, a legtöbb esetben rendelkezik is velük. Mindamellett, mint bármely csoport, a család is szert tehet túlságos hatalomra az állammal szemben, mégpedig annál könnyebben, minthogy a természet spontán alkotása lévén kohéziója igen erős; a család révén újjászülethetne egy független arisztokrácia. Ezért a törvénykönyv a családot is gyámság alá helyezi; az apa végrendelkezési jogát korlátok közé szorítja a „törvényes rész” visszaállítása, s az öröklési jogot, lévén társadalmi ügy, a törvény szabályozza. A törvénykönyvet a korábbi nemesség, valamint a burzsoázia egy része élesen bírálta emiatt, mert azzal, hogy biztosította a hagyaték felosztását, korlátozta hatalmukat.

Ezzel szemben a törvénykönyv lényegében semmit nem mond azokról, akiknek nincs tulajdonuk, legfeljebb a személyi szabadságukat biztosítja azzal, hogy megtiltja a szolgáltatások örökös bérbeadását és vételét. Kimondja a munka szabadságát, és a polgárok jogi egyenlőségét, s ezzel úgy, ahogyan azt már az alkotmányozó nemzetgyűlés is előirányozta, gyakorlatilag kiszolgáltatja a bérmunkát a gazdasági konkurrencia szeszélyeinek, ugyanolyan árunak tekintve, mint bármi mást. Óvakodik attól a gondolattól, amely 1793-ban vetődött fel, hogy elismerje az állampolgárnak az élethez való jogát. Még a jogi egyenlőség elvén is csorbát ejt a bérmunkással szemben, mert bérvitákban csak a munkáltató szava bizonyító erejű. Egyébként az állam mint

rendőrhatóság is beavatkozik a munkáltató és a munkavállaló viszonyába, abból a feltételezésből kiindulva, hogy a szegény, nem lévén semmije, saját hasznára fordíthatja a törvény- könyvet, és meghiúsíthatja a munkáltató törekvését, valahányszor az meg akarja büntetni fegyelmezetlenségéért; a XI. év germinal 22-i (1803. április 12.) törvény felújítja a munkásegyesülések tilalmát, a december 1-i rendelet pedig kötelezi a munkásokat, hogy a hatóság által ellenőrzött munkakönyvvel lássák el magukat: ennek bemutatása nélkül nem alkalmazhatók.

A törvénykönyv tehát nem más, mint a francia társadalom fejlődésének gyümölcse, azé a folyamaté, amely létrehozta és hatalomra juttatta a burzsoáziát. Ezt a történeti jegyet még inkább magán viseli a részletekben, mert Napóleon jogászai Domat és Pothier műveiből merítettek, akik már megkezdték az átgondolt kodifikálást, az egyik a Dél-Franciaországban fennmaradt római vagy írott jogét, a másik a szokásjogét. Kettőjük művét Napóleon jogászai a forradalom művével kombinálták, megtisztítva mind a kettőt, úgyhogy a törvénykönyv tulajdonképpen kompromisszum. Történeti jellege abból is felismerhető, hogy főleg a földtulajdonnal foglalkozik, amely változatlanul a vagyon fő formája volt, s igen kevéssé érdeklődik az ipari tulajdon, a társaságok és a hitel iránt. Egy szó mint száz, egyáltalán nem teoretikusoknak a munkája, akik az élő valóságtól távol álló, elvont jogot erőltettek volna rá egy társadalomra, s ezért Savignynak és más német jogászoknak a bírálatai teljesen alaptalanok. A német kritikusokból az arisztokratikus érzület beszél, amelynek egyértelmű tagadása a törvénykönyv.

A Bonaparte elképzelése szerinti közoktatás összhangban van ezzel a társadalmi szervezettel és a hatalom tekintélyuralmi jellegével. A közoktatás rendeltetése az, hogy „megteremtse a nemzetet", s egyben a közoktatás „a kormány elsődleges hatásköre". Chaptal tervezetét túlságosan nagyravágyónak minősítették, és elvetették, s Fourcroy dolgozta ki a X. év floréal 11-i (1802. május 1.) oktatásügyi törvényt. A törvény értelmében a népiskola a községek hatáskörébe került, ugyanúgy, mint az *ancien régime* idején, Bonaparte ugyanis a korabeli burzsoázia számos képviselőjével együtt, akárcsak annak idején Voltaire, úgy vélte, hogy a szegények kiműveléséből kizárólag politikai és társadalmi bonyodalmak származnak. A középfokú oktatással már másként állt a dolog, hiszen ennek kellett képeznie a vezetőket. Mintának a párizsi Prytanée középiskolát, az egykori XIV. Lajos kollégiumot tekintették, az egyedülit, amelyet a forradalom meghagyott; a direktórium idején ez az iskola ismét bentlakásossá vált, a konvent alatt létrehozott állami középiskoláktól, az „école centrale"-októl eltérően. A VIII. évben pedig Lucien Bonaparte, aki akkor belügyminiszter volt, újjászervezte. Fellebbviteli bírósági körzetenként fel kellett állítani államköltségen egy líceumot (lycée). Ezenkívül elhatározták, hogy középiskolákat (école secondaire) szerveznek magánemberek irányítása alatt, de állami engedéllyel és ellenőrzéssel; a XII. évtől kezdve már a tanárokat is az állam nevezte ki. A líceumokban 6400 ösztöndíjat létesítettek; 2400-at katonatisztek és hivatalnokok fiai kapták, a többit pedig a középiskolák legjobb tanulóinak tartották fenn. Ez az ösztöndíjrendszer bizonyos mértékig megfelelt az ideológusok elképzelésének; minthogy azonban a valóságban a szegények nem folyamodhattak az ösztöndíjakért, gyakorlatilag egyrészt a polgári és katonai hivatalnokoknak nyújtott dotációról volt szó, másrészt pedig olyan csalétekről, amely a kispolgárságot a nagypolgársághoz köti, és elveszi tőle a legtehetségesebb elemeket; hiszen ha a kispolgár fia az állam vagy a nagy üzletemberek szolgálatába áll, nem fenyeget az a veszély, hogy felforgató elemmé válik. A magánoktatás elvileg nem szűnt meg, bár legalábbis Párizsban Frochot rendőrprefektus fenntartotta magának a jogot, hogy engedélyezze a magániskolák megnyitását és felügyeljen rájuk. A katolikus papság rögtön élt is ezzel az alkalommal. Az elemi oktatásban Bonaparte soha nem akadályozta az egyházat; újra megjelent az iskolatestvérek rendje, és a XII. évben tanítóképzőt nyithattak Lyonban. Minthogy Bonaparte a nők oktatásának semmiféle jelentőséget nem tulajdonított, minden további nélkül engedélyezte több oktató apácarend újjáalakulását is. Mindazonáltal hamarosan kitört a versengés a líceumok és a katolikus fiú-középiskolák között; ez azután arra készteti Napóleont, hogy állami monopóliummá tegye a középfokú oktatást.

Mindezek ellenére tény, hogy az első konzul már abban a pillanatban tanújelét adta a burzsoázia iránti bizalmatlanságának, amikor szentesítette annak társadalmi uralmát. Az Államtanácsban igen kemény szavakkal beszélt a vagyonról: „Nem szabad jogcímet formálni a gazdagságból. A gazdag ember nagyon sok esetben érdemtelen semmittevő. Még a gazdag kereskedő is sokszor csak annak köszönheti a vagyonát, hogy drágán

árusít vagy lop.” Még rosszabb szemmel nézte a pénzembereket. Láthatólag nem mindenfajta vagyonra haragudott, hanem csak az ingó vagyonra, pontosan arra, amely megteremtette a burzsoáziát. Először is azért, mert nagyon nehéz megfogni, amikor meg akarják adóztatni, vagy amikor el akarják kobozni. Ezenkívül pillanatról pillanatra szüli az új személyiségeket, akik büszkék arra, hogy mindent csak saját maguknak köszönhetnek, s emiatt különösen féltékenyek függetlenségükre, s így hajlamosak arra, hogy széttörjék azokat a társadalmi kereteket, amelyeket Bonaparte oly nagy gonddal igyekezett kiépíteni. Az örökös konzul, aki a trón lépcsőit ácsolta, természetes módon a monarchikus társadalmakra vetette a szemét. Ezekben az uralkodó a földbirtokos arisztokráciára támaszkodott, amely cserében a parasztokat jobbágysorban tarthatta. Ez az eszmény nem volt megvalósítható, s ebben az időben Bonaparte még a nemesség visszaállítására sem gondolt; de még a nemzeti érdeknél is nagyobb mértékben ez a rokonszenve késztette arra, hogy kibéküljön az ellenforradalommal. A X. évi alkotmány kihirdetését követő hónapokban a kortársakat éppen az ellenforradalmárok csatlakozása lepte meg a legjobban.

A konkordátum végrehajtása haladt a maga útján. Émery, aki félt Napólen túlkapásaitól, beajánlotta Caprara legátushoz Le Surre abbét, s a pápai követ igen engedékenynek mutatkozott, Portalis pedig igyekezett kielégíteni, habár nem mondott le arról, hogy időről időre jelét ne adja a gallikán hagyományokhoz való vonzódásának.

Az új papságban a körülmények folytán az ellenszegülők voltak túlsúlyban. A kormány magukat a valaha alkotmányos püspököket is kényszerítette, hogy nagy szerepet adjanak nekik, de különben is kénytelenek voltak erre, hiszen felesküdött pap úgysem lett volna elegendő. Így például Bas-Rhin megyében Saurine a 351 plébániára és leányegyházba csak 16 alkotmányos papot tudott kinevezni, azaz nem egészen 5 százalékot, akkor, amikor La Tour d’Auvergne Pas-de-Calais megyében, valamint Caffarelli Cotes-du-Nord-ban, annak ellenére, hogy annak idején ellenszegülők voltak, 634-ből 78 helyet, illetve 340-ből 43-at-azaz 12 százalékot biztosítottak nekik. Másfelől viszont több püspök olyan nyilatkozatra kényszerítette az alkotmányra annak idején felesküdött papokat, amely valójában esküjük visszavonásának volt tekinthető, s amikor a prefektusok szót emeltek, mindössze annyit értek el, hogy némileg enyhítették a fogalmazást. A rendszerrel megbékült püspökök megaláztatásoknak voltak kitéve alárendeltjeik részéről, s még rosszabb volt az egyszerű papok helyzete. Fouché körlevelei váltig hangoztatták a lelkiismereti szabadság érvényben maradását, s nem minden arcátlanság nélkül célozgattak arra, hogy a püspököket hivatalnokokként, sőt a rendőrség kisegítőiként, afféle szellemi csendőrökként kell kezelni; Fouché azonban kegyvesztett lett, s Portalis majdnem mindig a prefektusok ellen foglalt állást. A Pas-de-Calais és Bouches du-Rhőne megyei prefektusokat leváltották a püspökök kedvéért. A X. évtől kezdve az alaptörvények sok rendelkezését kezdték megszegni. A főpapok visszakapták a Monseigneur címet, az egyházi viseletet újra használni kezdték; saját belátásuk szerint harangoztak és tartottak körmenetet; a püspököknek engedélyezték, hogy „Isten irgalmából és a Szentszék kegyelméből” megnevezést használják. Portalis nem volt hajlandó kötelezővé tenni a vasárnap megtartását, de nem rejtette véka alá, hogy kedves neki a gondolat, s arra számított, hogy a megszokás amúgy is gondoskodik majd erről. Megengedte a házasságok kihirdetésének visszaállítását; főként pedig helyeselte a püspököknek azt a törekvését, hogy felügyeletet gyakoroljanak a hivatalnokok felett. „Önök mindenki másnál alkalmasabbak arra - írta Champion de Cicének -, hogy tájékoztassák a kormányt mindarról, ami érintheti a közügyet.” Boulogne alprefektusa, Masclet, bár bizalmatlan volt a papsággal szemben, figyelmeztette a polgármestereket, hogy meggyőződésük saját ügyük ugyan, de hivataluk mégis lojalitásra kötelezi őket az egyház iránt.

A plébánosok nyomban panaszolni kezdték nyomorúságos helyzetüket. A parasztok nem fogadták őket ellenszenvvel; mindazonáltal sokan közönyösek maradtak, s fizetni senki sem akart. Az alaptörvények ingyenesnek nyilvánították ugyan a vallásgyakorlatot, mégis szabályozták az adományok elosztását a plébánosok és a káplánok között, s az adományok hamarosan ismét megjelentek; a püspökök díjszabásokat tettek közzé, engedélyt szereztek arra, hogy a plébániák pénzügyeinek vezetésére egyházközségi vagyonkezelő testületeket állítsanak fel. Minthogy azonban a plébánosok sem lakást, sem fizetést nem kaptak híveiktől, Bonaparte a XI. évben nyomást kezdett gyakorolni a közigazgatási testületekre, elrendelve, hogy „vitassák meg” ezeket a problémákat; egyben visszaadta a plébániáknak az elkobzott, de még ki nem árusított javakat. Ezek az

intézkedések nem sok eredményt hoztak. A császárság azután még bőkezűbb volt, így a konkordátum olyan fejlődés kiindulópontjává vált, amely előkészítette a katolikus papságot a restauráció diadalára.

Az emigránsok visszatérése egyáltalán nem keltett ilyen vitákat, viszont még mélyebb benyomást tett a közvéleményre. Érdemes megemlíteni, hogy míg Bonaparte számos gratulációt kapott az örökös konzulátus kimondásakor, az amnesztia alkalmával senki sem üdvözölte. Az amnesztia értelmében az emigránsok tíz évre rendőri felügyelet alá kerültek, s elfogatóparanccsal *(lettre de cachet)* be lehetett őket börtönözni, mint bárki mást. Általában nagyon óvatosak is voltak. Ez azonban nem akadályozta meg őket abban, hogy a falvakban úgy lépjenek fel, mintha ők volnának az urak, s azokat, akik annak idején elkobzott javaik birtokába jutottak, ne próbálják a földek visszaadására vagy megvásárlására kényszeríteni. A nemzeti javak megvásárlói nyugtalankodni kezdtek, annál is inkább, minthogy Bonaparte 1803. július 23-án elrendelte hátralékaik rendezését, ami vitákat és ráígérő ajánlatokat váltott ki. Az egész intézkedés azt a benyomást keltette, hogy a vásárlások kérdésessé válhatnak. Az 1793. július 17-i törvény kártalanítás nélkül eltörölte a feudális járandóságokat. Ha csak Bonapartén múlik, ő szívesen revideálta volna ezt a törvényt, hogy kártalanítást biztosítson a tulajdonosoknak, egyben pedig bevételt a kincstárnak, hiszen e járandóságok egy részét a nemzeti javakká vált földek után fizették, de nem merte figyelmen kívül hagyni ebben a kérdésben az Államtanács véleményét, amely 1803. február 19-én érinthetetlennek nyilvánította a szóban forgó törvényt. Ekkor már több emigráns csatlakozott a rendszerhez. Ségur belépett az Államtanácsba; Séguier ott ült a párizsi fellebbviteli bíróságban, Luynes herceg pedig a szenátusban; 1804-ben M.-F. de Gérando igazgató lett a belügyminisztériumban. Bonaparte emellett több bajtársával, így Junot-val, Ney-vel, Lannes-nal, Augereau-val, Savaryval nemesi származású lányokat vetetett el; de azért olyanok is akadtak, például Duroc és Marmont, akik inkább a pénzvilágból választottak feleséget.

Az összeolvadás főleg az első konzul udvarában ment végbe. Ez az udvartartás, a Tuileriákban még inkább, mint Malmaisonban, egyre inkább az *ancien régime* vonásait vette fel. Durocot már kinevezték palotakormányzóvá; 1802 novemberében Jozefin hivatalos rangot kapott, és a régi nemességből való négy hölgyet rendeltek mellé. Ebben a hölgykoszorúban kísérte el Bonapartét Belgiumba. Az etikett mind aprólékosabb lett; maga Bonaparte selyemharisnyát kezdett hordani, és a koronaékszerek egyik gyémántját tetette kardja markolatára; újra elkápráztatták a bámészkodókat a díszes ruhák, a kocsik, a libériás inasok, az ünnepségek és az operai bálok. 1803 januárjában, amikor Santo Domingóban meghalt Leclerc, Paulina Bonaparte férje, udvari gyászt rendeltek el. 1802. augusztus 15-én ünnepnek nyilvánították Szent Napóleon napját, és a köztársasági ünnepeket, július 14-ét és vendémiaire i-ét már csak a forma kedvéért tartották meg, ezt is csak 1804-ig. 1803-ban megjelent a pénzérméken Bonaparte képmása.

A szalonok nagy sietséggel igazodtak az udvarhoz. Ez az új arisztokrácia távol tartotta magától az újgazdagokat és a pénzembereket. Bonaparte olyan magatartást diktált nekik, amilyennel a régi arisztokrácia egyáltalán nem rendelkezett; elválasztotta Jozefint régi barátnőitől, Mme Tallientől és Mme Hamelintől, és illedelmet követelt az asszonyoktól. Ez a szigorú erkölcs azonban homlokzat volt csupán; ő minden szeszélyt megengedett magának: kizárólag a külső látszat kifogástalanságára ügyelt, amiben egyébként példát is mutatott. Ez a társadalom e tekintetben is minden ízében burzsoá volt: „megbecsülésre” törekedett, s ezért irtózott a XVIII. századi arisztokrácia nemtörődömségétől és fesztelenségétől. Egyébként a Becsületrend sorsa ékesen bizonyította, hogy ez a fejlődés még korántsem ért véget; Bonaparte megszegte a saját törvényét, magára ruházta az igazgatótanács kijelölésének jogát, s elnapolta a rendtagok kijelölését; máris úgy érezte, hogy ez az intézmény, úgy, ahogyan ő maga elképzelte, túlságosan kötődik a forradalom emlékéhez.

1802 végén a számtalan tünet láttán már senkinek sem lehetett kétsége igazi szándékai felől. Nemzeti szempontból tehát az amiens-i békekötés jelentette pályafutásának csúcsát. A francia nép elsősorban békét kívánt: Bonaparte megadta neki. A francia nép szemében drága volt a forradalom társadalmi műve: Bonaparte megőrizte azt. A nép elégedett volt vezérével, büszke volt rá, s még nem érezte, hogy visszaél hatalmával, és az övéivel ellentétes célok felé tör. Azt azonban a nép egyáltalán nem kívánta, hogy vezére királlyá legyen, s még kevésbé, hogy nemességet teremtsen. Csakhogy Bonaparte szívében már szakított a köztársasággal és az egyenlőséggel; a nép örült, hogy elérte a természetes határokat, és esze ágában sem volt túllépni rajtuk, holott az ország ura ekkor már meg is tette azt, s ezzel elkerülhetetlenné tette a háborút. A nép még mindig a nemzeti hőst látta benne akkor, amikor már korántsem volt az.

Harmadik rész

A CSÁSZÁRI HÓDÍTÁSOK A TILSITI BÉKÉIG

(1802-1807)

A kortársak és eleinte a Napóleonnal foglalkozó történészek a császári hódításokat, magát a császárságot is azzal magyarázták, amit Napóleon „becsvágyának” neveztek. Nem állították, hogy ez lett volna az egyetlen tényező, hiszen alkalmak is kínálkoztak; de, úgymond, a becsvágy kerekedett felül akkor, amikor a bölcsesség és a nemzeti érdek az alkalmak figyelmen kívül hagyását parancsolta volna. Ezt a nézetet később néhányan túlságosan leegyszerűsítőnek találták. Egyesek csak a természetes határok védelmezőjét látták Napóleonban; a köztársaságiak konzult, majd császárt csináltak belőle, hogy megőrizze őket; ez a lehetetlen feladat, a forradalom gyászos öröksége Bonapartét arra kényszerítette, hogy elinduljon Európa meghódítására, s végül is vesztét okozta. Ezek a történészek tulajdonképpen nem tettek egyebet, mint átvették - látjuk, milyen értelemben - azt a legendás képet, amelyet a „vén gárdisták” formáltak maguknak istenükről, s amelyet Szent Ilonán maga is népszerűsített: a forradalom katonája volt ő, és soha semmi egyebet nem tett, mint védekezett a régi rendszer királyai ellen. Mások nem voltak hajlandók az egyén szerepét semmire redukálni a történelmi folyamatban, és Napóleonban a végzet puszta eszközét látni, ezért benne magában keresték politikájának rugóit, s azt hitték, meg is találják egy nagy célban, amely e politikának egységet ad. Egyikük szerint Napóleon el akarta ragadni Angliától a tengerek feletti uralmat, úgyhogy Napóleon története, legalábbis az amiens-i békeszerződés megszegésétől kezdve, nem más, mint a XIV. Lajos alatt megkezdett küzdelem végső epizódja, s így a régi Franciaország hagyományába illeszkedik bele. Másikuk szerint Napóleont Kelet délibábja vonzotta a szakadék felé. Van olyan is, aki szerint Bonaparte nem is annyira francia volt, mint inkább európai, s előbb Nagy Károly birodalmát, később pedig a római birodalmat, a nyugati és keresztény civilizáció egységét akarta visszaállítani.

Mindezek az értelmezések tartalmazzák a valóságnak egy részét, de külön-külön és együttvéve is annak csak egy részét. Igaz, hogy azok, akik Bonapartét hatalomra juttatták, meg akarták tartani a természetes határokat, s megvédésükre csábító lehetőség volt átlépésük; de az már nem helytálló, hogy megvédésüknek átlépésük volt az egyetlen, vagy akár legbiztosabb eszköze, és terjeszkedésével Bonaparte kizárólag a nemzet érdekeit tartotta szeme előtt. Igaz, hogy Anglia állandó és makacs ellensége volt Napóleonnak, és amikor legyőzte őt, véglegesen diadalmaskodott Franciaország felett is; de ha Napóleon kizárólag Angliát akarta volna legyűrni, érett és átgondolt elképzelés keretében merőben másként alakult volna kontinentális politikája; magát a blokádot is, amelyre annyit hivatkoznak, már sokkal inkább a napóleoni birodalom kezdődő kialakulása idézte elő, semmint megfordítva. Az új Nagy Sándort kétségtelenül vonzotta az áttörés Konstantinápoly vagy India felé; mindazonáltal vállalkozásai nagyobbik részének csak mindenfajta belemagyarázás mellett van köze ehhez az álomhoz. Igaz, hogy Nagy Károlyhoz és Julius Caesarhoz hasonlította magát, és afelé haladt, hogy politikailag összefogja a nyugati világot; de egyáltalán nem a múlt visszaállításának intellektuális vágya hajtotta a cselekvésre. A legenda rendkívül tisztán látja a dolgokat, amikor a koalíciónak a forradalom katonája iránt táplált gyűlöletét emlegeti, s furcsa, hogy erről annyi történész megfeledkezett; de Bonaparte nem szorítkozott kizárólag védekezésre.
Nem létezik olyan ésszerű magyarázat, amely Napóleon külpolitikáját egységes egésszé foghatná össze; egyidejűleg követett több olyan célt, amelyek, legalábbis az adott pillanatban, ellentmondottak egymásnak. Végül is „becsvágyához” kell visszakanyarodni. Persze a kortársak, akiknek szeme előtt volt a teátrális pompa a maga súlyos és újdonságában hivalkodó gazdagságával, akik látták a gáláns kalandokat, a pénzéhes, kapzsi család civakodásait és a tolvaj szolganépet körülötte, ezt a becsvágyat a közönséges emberek színvonalára rángatták le, anélkül hogy tagadták volna Bonaparte zsenijét. Ahogyan távolodunk tőle, a kép kitisztul, és a titokról lehull a fátyol: láthatóvá válik a kockázat hősies vonzása, az álom leküzdhetetlen csábítása, a vérmérséklet ellenállhatatlan hajtóereje.

Első fejezet

Franciaország és Anglia újabb harca

(1 8 0 2 -1 8 0 5)

Napóleon személyiségének ezek a vonásai egyetlen időszakban sem jelennek meg olyan éles megvilágításban, mint az amiens-i békétől az 1805-ös háborúig eltelt döntő jelentőségű években. Az Angliával aláírt békeszerződés nem tartott sokkal tovább egy esztendőnél. Mindamellett addig, amíg a kontinensen újra ki nem tört a háború, nem vált végérvényesen lehetetlenné az a megoldás, amely Napóleon trónra léptekor elérhetőnek látszott: a megnagyobbodott, de békés Franciaország, szemben a tengereken egyeduralmat élvező Angliával. A pozsonyi békekötés után a helyzet megváltozott.

1. BONAPARTE GAZDASÁGPOLITIKÁJA ÉS AZ AMIENS-I BÉKE MEGSZEGÉSE

Aligha vonható kétségbe, hogy az Addington-kabinet komolyan elszánta magát a béke kísérletére, és hitt abban, hogy a béke tartani fog némi ideig. Megszüntette a jövedelmi adót, és 2 millió font sterlinggel csökkentette a haditengerészeti kiadásokat. A Szent Vince-foki győzelem után leállt a hajógyártás, szélnek eresztették a munkásokat; a fát szállító országok szakítottak Angliával, mert ellenőrzés alá helyezte a hajóikat, s a faellátás hamarosan szinte teljesen megszűnt. Mindamellett a kormánynak még a saját többségén belül is volt ellenzéke: ezek a toryk azt hangoztatták, hogy a béke lehetővé teszi Franciaországnak, hogy új rohamra készüljön a brit birodalom ellen, s ugyanúgy, mint száz esztendővel előbb a whigek, a végsőkig menő háborút hirdettek; kezükben tartották a sajtó egy részét, s az emigráns Peltier is segítette őket, kígyót-békát kiabálva a forradalomra és Bonaparte katonai diktatúrájára.

Az üzletemberek nemigen tudtak választani e két politika között. A béke jó néhányuknak az érdekeit sértette: a hadiipar leállt; Anglia hamarosan elveszítette a Baltikummal és Németországgal folyó kereskedelem, főleg pedig a gyarmatáru-kereskedelem monopóliumát; a meghódított területek visszaadása a forgalom csökkenését jelentette: csak Holland Guyanával a forgalmat 10 millió font sterlingre becsülték; végül a béke aláírása után az árak annyira zuhanni kezdtek, hogy még a semlegesek is csapásnak tekintették a békét, főleg az Egyesült Államok. A közhangulat mégis az volt, hogy mindez csak múló, pillanatnyi rossz. A toryk vészjelzései végül is hatottak, de a tengeren és a gyarmatokon a veszély nem látszott közvetlennek, a kontinens pedig az angol közvéleményt nemigen izgatta. Az igazi kérdés az volt, hogy Bonaparte meg fogja-e nyitni Franciaországot és az általa ellenőrzött országokat a brit áruk előtt, mert az világos volt, hogy az angolokkal való megegyezés nem lehet tartós, ha nem létesítenek velük olyan üzleti kapcsolatokat, amelyeket ők előnyösnek tartanak. 1802 májusában Hawkesbury megismételte, hogy ahhoz, hogy „a lehető legtöbb személy váljék érdekeltté a békében”, minél előbb helyre kell állítani a kereskedelmi forgalmat. Ily módon az első konzul gazdaságpolitikája volt a probléma kulcsa.

Mint minden felvilágosult despota, Napóleon is mindig nagy figyelmet szentelt a gazdasági fejlődésnek, nem azért, mert ez javítja az emberek életviszonyait, és lehetővé teszi az alsó néposztályoknak, hogy hozzájussanak a civilizáció gyümölcseihez, hanem politikai okokból: azért, mert gazdasági virágzás esetén az állam pénzügyei is jól alakulnak, a lakosság és így a besorozhatok száma növekszik, biztosítva van a rend, mert csökken a munkanélküliség, és van elég ennivaló. Napóleon nem viseltetett egyforma rokonszenvvel a gazdaság minden ága iránt. Minthogy a háborút tartotta szem előtt, bizalmatlan volt a kereskedelem és a pénzügyek iránt, amelyek természetüknél fogva kozmopoliták, és mindenütt kapcsolatban vannak Angliával; az ipar főleg akkor érdekelte, ha hazai nyersanyagokat dolgozott fel; mindazonáltal úgy vélte, hogy a nagy katonai államok - Spárta, Róma - ereje a mezőgazdaságból fakad, mert ott teremnek a jó katonák, és végső soron a mezőgazdaság biztosíthatja azt, hogy az ország megéljen zárt gazdasági viszonyok között is.

Már e tekintetben is fiziokrata volt, s ahogy elfordult a burzsoáziától és a földbirtokos arisztokrácia visszaállításán törte a fejét, egy másik oldalról is ehhez az iskolához csatlakozott. Ám mint minden olyan esetben, amikor valami konkrét nehézségbe ütközött, őrizkedett attól, hogy valamilyen elméletre hagyatkozzék. Kedvezni akart ugyan a mezőgazdaságnak, de azt a jogot sohasem adta meg neki, hogy exportálja a gabonát, mert a nép nyomban mozgolódni kezdett, amikor a kenyér drágult, amint azt Bonaparte a X. évben tapasztalta; a harácsolókkal és a földművelők „önzésével" szemben államrezonból a nép eszméit tette magáévá. Másrészt viszont ugyanilyen hátrányokkal járhatott egy ipari válság is, hiszen az utcára teszi a munkásokat; ezért tehát vigyáznia kellett a pamutiparra is, bár az importált nyersanyagot használt.

Valamennyi pozitív probléma közül a pénzügyi kérdés foglalkoztatta leginkább. Miközben Anglia eltűrte az okosan és óvatosan irányított inflációt, amely kellő szinten tartotta az árakat, és ösztönözte a termelést, Franciaország - eltekintve a bankok igen szűk körű bankjegykibocsátásától - még mindig az ércpénzre szorítkozott, ezt az emberek makacsul tezaurálták, s így állandó volt a pénzhiány. Az ország gazdasága meg is érezte ezt, a tőke mindig ritka volt és drága; Bonaparte örökké a szemére vetette a Francia Banknak, hogy túlságosan fukarul számítolja le a kereskedelmi értékpapírokat, s szerette volna, ha a Bank vidéken is fiókokat nyit, hogy terjedjen az értékpapírok használata. Az államháztartás is szenvedett a pénzhiánytól, a kincstár eladósodott; csakhogy Bonaparte az asszignáták kalandja után semmi áron sem volt hajlandó visszatérni a papírpénzhez, hiszen mihelyt megpróbálja keresztülerőszakolni, tekintélye súlyos csorbát szenvedett volna. Bonaparte tehát kénytelen volt merkantilista politikát folytatni, akárcsak Colbert, akinek - a hasonlóságot nem egészen nélkülöző körülmények között - XIV. Lajos vállalkozásait kellett finanszíroznia; Franciaországnak meg kellett védenie nemesfémkészletét oly módon, hogy keveset vásárol, s a nemesfémeket a külföld rovására szerzi meg vagy az export növelésével, vagy hódításokkal.

A konzulátus tehát mindent megtett, hogy serkentse a termelést, elsősorban a fényűzési cikkekét. 1800-ban statisztikai hivatalt létesítettek, amely folytatta az annak idején a Közjóléti Bizottság által elkezdett vizsgálatokat, valamint Francois de Neufchâteau próbálkozásait, s a prefektusok bevonásával hozzáfogott Francia- ország gazdasági és demográfiai adatainak összeírásához; a rákövetkező évek folyamán e kutatások jelentékeny része napvilágot látott. Befejezték a nemzeti piac egységesítését azzal, hogy kötelezővé tették a metrikus rendszert (amely, meg kell adni, nagyon lassan honosodott meg), továbbá a XI. év germinal 17-én (1803. április 7-én) szabályozták a pénzrendszert, az ezüst és az arany cserearányát 1:15,5 rögzítve. A szűkös nemesfémkészletek miatt azonban nem tudtak elég pénzt verni ahhoz, hogy teljesen kivonhassák a forgalomból a régi érméket. Az új rendszer mégiscsak megszilárdította a pénzt, mert a frank ezüstsúlyát törvényesen rögzítették (4,5 g színezüstben, vagy 9/10-es finomságú ezüstben 5 g), szemben a korábbi livre-rel, amelynek nemesfémtartalmát soha nem rögzítették, úgyhogy Franciaország történetében első ízben lett azonos az elszámolási pénz és a forgalomban levő pénz. A kereskedelem felügyeletét egy főtanácsra bízták, majd később, a császárság kezdetén, az Államtanács egyik szekciójára; 1801. március 19-én átszervezték a tőzsdéket, 1802. december 24-én újra megjelentek a kereskedelmi kamarák, 1803. április 28-án pedig tizenhat tengeri kikötő jogot kapott vámmentes raktárak felállítására. 1801 végén megalakult Chaptal elnökletével a „Nemzeti ipart serkentő társaság”; belügyminiszteri minőségében Chaptal újra megnyitotta az annak idején a direktórium által kezdeményezett kiállításokat; 1803. április 12-én megjelentek az ipari kamarák. A Párizsi Földművelési Társaság már 1798-ban újjáalakult. Természetes hajlama arra késztette volna Bonapartét, hogy mint annak idején Colbert, céhek segítségével szabályozza a gazdasági életet. A mesteremberek szívesen fogadták volna, ha visszaszerzi monopóliumukat, bizonyos kereskedők pedig egyáltalán nem haragudtak volna, ha a céhszabályzatra támaszkodhatnak a munkásokkal szemben.

Párizs rendőrprefektusának, a közrend érdekeire hivatkozva, sikerült a párizsi pékeket újra szakmai testületbe szerveznie, s ugyanezt tette a mészárosokkal is. Ennél messzebb azonban az első konzul még nem merészkedett, mert a bankárok és a nagyiparosok, akiket az Államtanács is támogatott, erélyesen ellenezték a munka szabadságának mindennemű korlátozását. A XI. év germinal 22-i (1803. április 12-i) törvény beérte a védjegyek bevezetésével. Másrészt a pénzügyek állapota azt sem engedte meg, hogy a tényleges szükségleteknek megfelelően fejlesszék a közmunkákat, sem azt, hogy közvetlenül támogassák a vállalatokat. Még később is, amikor pedig már sokkal könnyebb volt a dolga, Napóleon mindig csupán megrendelésekkel támogatta a vállalkozókat, válság idején pedig visszatérítendő előlegekkel, hogy raktárra termeléssel elkerüljék a munkanélküliséget. Ily módon az egész colbertista rendszerből csak a vámvédelmet használta fel.

A vámvédelmet egy igen erős érdekcsoport is ajánlotta. A liberális gazdaság, amelyet Jean-Baptiste Say védelmezett, távolról sem örvendett osztatlan népszerűségnek; Ferrier *A. kormányzat viszonya a kereskedelemhez* című, 1805-ben megjelent művében hű maradt a colbert-ista merkantilizmushoz. Még az amiens-i béke előtt is állandóan vádolták az angol csempészetet; amikor a háború véget ért, még rosszabb lett a helyzet, s főleg a pamutgyárosok azt hirdették, hogy ha visszatérnek az 1786-os angol-francia kereskedelmi szerződéshez, feltétlenül újra válság fog kirobbanni, mint annak idején. A szövőipar rendkívül fellendült. A fonóipar is fejlődött - hiszen míg az előző évtizedben évi 5 millió kiló volt, a XII. évben a bálázott gyapot behozatala majdnem elérte a 11 milliót de nem annyira, mint szerették volna; az angol áruk ugyanis, különösen a vastag fonalak, verhetetlenek maradtak. Bonaparte nem vonta vissza a direktórium által az angol áruk behozatalára kimondott tilalmat; sőt mi több, 1802. május 19-én felhatalmazást szerzett arra, hogy ideiglenesen megemelje a vámokat, s a gyarmatárukat, amelyek gyakorlatilag mind angolok voltak, 50 százalékos többletvámmal sújtotta a francia birtokokról érkező szállítmányokkal szemben.

Mindazonáltal eleinte nem utasította el azt a gondolatot, hogy kereskedelmi szerződést kössön Angliával. Kereskedők kíséretében Angliába küldte Coquebert de Montbret-t. Az angolok azt javasolták a francia megbízottaknak, hogy térjenek vissza az 1786-os szerződéshez, azzal a módosítással, hogy Franciaország átmeneti intézkedéseket tehet iparának védelmére. 1802 nyarán a Kereskedelmi Tanács egyértelműen a behozatali tilalmak ellen foglalt állást, és Chaptal azt tanácsolta, hogy fogadják el London ajánlatait, kérjék a francia selyemáruk bevitelének lehetőségét, valamint azt, hogy a francia borokat olyan feltételek mellett engedjék be Angliába, mint a portóit és a xeresit, és ne emeljék túlságosan magasra a vámtarifákat. „Feltételezem, hogy a gyárosok tiltakozni fognak" - jegyezte meg, de úgy gondolta, hogy megfelelő kedvezményekkel majd támogatni lehet őket. Ezzel szemben Coquebert azt ajánlotta, hogy a brit hajórakományokat csak azzal a feltétellel vegyék át, hogy a hajók azonos értékű francia exporttermékeket rakodjanak be. Chaptal azt vetette ellene, hogy ebben az esetben engedélyeket kellene kiosztani az exportra, és néhány személynek hasznot hajtó külkereskedelmi monopóliumot kellene bevezetni; ez a rendszer, amelyet „képtelennek" nyilvánított, 1811-ben megvalósult. Azt látjuk tehát, hogy a szabadkereskedelem és a behozatali tilalom rendszere között lehetőség lett volna az angolok beleegyezése mellett, az ésszerű iparvédelemre, amelyet Chaptal javasolt, és amelyre a francia iparnak szüksége is volt. A francia ipar vezéreinek követelései és a békét kívánó nemzeti érdek igényei között Bonapartéra várt a döntőbíró szerepe. Végül is azonban hallgatólagosan a behozatali tilalom rendszerét választotta.

Ennek az az egyszerű magyarázata, hogy nem kívánt tartós békét. „Egy első konzul - mondotta Thibaudeau-nak - nem olyan, mint azok az isten kegyelméből uralkodó királyok, akik örökségnek tekintik államaikat... Neki látványos akciókra, következésképpen háborúra van szüksége.” Természetesen óvakodni fog attól, hogy ő üzenjen hadat, hiszen ezt a nemzet nem helyeselné: „Túlságosan is nagy érdekem fűződik ahhoz, hogy a külföldnek engedjem át a kezdeményezést”; de biztos is, tette hozzá, hogy „ők fognak először fegyverhez nyúlni”. Ilyen beállítottság mellett természetes volt, hogy éppen erre bátorítsa őket; mindenesetre a behozatali tilalom lehetővé teszi a háborúra való felkészülést, mert a nemesfém nem áramlik ki az országból, majd, akárcsak a forradalom alatt, fegyverré is válhat. A franciák körében minden eddiginél elterjedtebb volt az a nézet, hogy Anglia kölcsönön és infláción alapuló pénzügyeivel és gazdaságával sebezhető. Ezt ismételgette minden hangnemben Hauterive a VIII. évben, Guer lovag 1801- ben, Lassalle 1803-ban, sőt maga a *Moniteur* is. Bár az Angliára leselkedő veszélyeket helyesen ismerték fel, abban a hitben ringatták magukat, hogy egyedül Franciaországtól függ, hogy halálossá tegye őket. Bonaparte természetesen azok közé tartozott, akiket a legkönnyebben a hatalmába ejthetett ez az illúzió, hiszen katona és diktátor lévén, mélységesen megvetette ezt a kereskedő oligarchiát, amelynek se hadserege, se kormánya. Karthágóhoz hasonlította Angliát, s úgy hitte, ő lesz Catója és Scipiója. Szó sem esett többé kereskedelmi szerződésről; hajókat koboztak el, mert brit eredetű árukat találtak rajtuk. Azonban Franciaország külkereskedelme 1799-től a X. évig 553 millióról 790-re emelkedett. Az angol tőkések megértették, hogy a gazdasági háború folytatódik, s most már elegük volt abból a békéből, amely semmi hasznot nem hajtott számukra.

Minthogy a gyarmatáruk a forgalomnak igen lényeges részét alkották, nagyon fontos volt, hogy Franciaország minél előbb visszaszerezze az Antillákat, melyeket a béke visszaadott neki. Bonaparte még a békeszerződés aláírása előtt expedíciót küldött Santo Domingóba. Toussaint-Louverture, aki most az egész sziget ura volt, 1801. május 9-én alkotmányt hirdetett ki, amely reá bízta a kormányzást, Franciaország merőben névleges főhatósága alatt. Ennek ellenére behódolt Leclerc-nek, de 1802. június 7-én letartóztatták, Franciaországba vitték, s ott halt meg 1803. április 7-én Joux erődjében. Közben Richepanse újra elfoglalta a Kis-Antillá- kat. Ha az angolok ezt nem kifogásolhatták is, azért nyugtalanították őket Bonaparte louisianai tervei: expedíció készülődött az Északi-tengeren, hogy ide szállítsa Victort; ám az 1803 márciusára tervezett indulást elhalasztották. Ezalatt a spanyolok lezárták a Mississippit az amerikaiak előtt. Minthogy Franciaország Spanyol- ország szövetségese és Hollandia ura volt, a Mexikói-öböl, következésképpen a spanyol Indiákra irányuló csempészet is ki volt szolgáltatva a franciáknak; elképzelhető volt, hogy Franciaország megkapja a spanyol birtokokkal folytatott kereskedelem privilégiumát.

Mindazonáltal ezek a kilátások szétfoszlottak anélkül, hogy Angliának be kellett volna avatkoznia. Az amerikaiak, akik már arról ábrándoztak, hogy megszerzik Floridát Spanyolországtól, hallani sem akartak arról, hogy franciák jelenjenek meg New Orleansben. Jefferson, akit nemrég választottak elnökké, s két titkárával, Madisonnal és Gallatinnal vonult be a Fehér Házba, a republikánus program megvalósítására törekedett: béke, leszerelés, takarékoskodás; rokonszenve Franciaország felé hajlott, és örömmel írta alá a mortefontaine-i szerződést; de nem szállhatott szembe a közvéleménnyel, és nem csinált titkot abból, hogy amennyiben Franciaország Louisianában marad, az Egyesült Államok Anglia mellé áll a közeledő háborúban. Jefferson nagykövete, Monroe, 1803. április 12-én vételi ajánlatot tett, amelynek elfogadására Bonaparte már ekkor elszánta magát. A május 3-i szerződés 80 milliót jelentett neki, de csak 55 maradt belőle, a különbözetet levonták az Egyesült Államoknak járó kártalanítás fejében, valamint az ügyletet lebonyolító két bankár, Hope és Baring jutalékára.

Ebben az időpontban már egész Santo Domingóra kiterjedt a felkelés a rabszolgaság visszaállítása miatt. Bonaparte környezetében, ahol jócskán akadtak szószólói az ültetvényeseknek, Jozefinről nem is beszélve, azt hangoztatták, hogy a rabszolgaság visszaállítása a legegyszerűbb módja a gyarmatáru-termelés gyors fellendítésének. Erre azonban nem lett volna szükség, mert azokon a gyarmatokon, ahol végrehajtották a II. év pluviôse 16-i dekrétumot, a direktórium biztosai és maga Toussaint-Louverture is, bevezették a kényszer- munkát. Bonaparte eleinte arra hajlott, hogy ezt a rendszert erősíti meg, s a rabszolgaságot csak azokon a szigeteken tartja fenn, ahol nem számolták fel: a Mascareignes (Mascarenhas)-szigeteken, ahol nem vették tudomásul a konvent dekrétumát és Martinique szigetén, amely angol megszállás alatt volt, és így a dekrétumot nem vehette át. Végül is azonban Bonaparte engedett. Igaz ugyan, hogy az 1802. május 20-i törvény szerint a gyarmatokon „fennmarad” a rabszolgaság, amit úgy lehetett értelmezni, hogy nem állítják vissza ott, ahol egyszer már megszüntették.

Bonaparte azonban másként döntött, s utasította Richepanse-t, hogy vezesse be újra Guadeloupe szigetén, ahol is emiatt kitört a lázadás. Santo Domingón Leclerc kijelentette, hogy az intézkedés korai; a feketék azonban felismerték, hogy mi vár rájuk, és Toussaint két hadnagya, Christophe és Dessalines minden nehézség nélkül fellázította Santo Domingo lakosságát szeptemberben. A hadseregnek, amelyet amúgy is megtizedelt már a sárgaláz, hamar megtört az ereje. Leclerc meghalt, és utóda, Rochambeau, az ültetvényesek odaadó híve, teljessé tette a katasztrófát azzal, hogy nekirontott a mulattoknak is, akiknek Bonaparte egyébként megtiltotta a Franciaországba költözést és a vegyesházasságot. Port-au-Prince 1803. november 19-én kapitulált. Maradt néhány helyőrség, amelyek egészen 1811-ig nyomorúságosán tengették valahogyan az életüket.

Bár az angolok nyilvánvalóan nem nézték volna jó szemmel, hogy Franciaország új gyarmatbirodalmat kovácsol össze, de talán emiatt nem kezdték volna meg nyomban a háborút. Természetesen ehhez az is szükséges volt, hogy saját birtokaikat ne lássák veszélyben. Bonaparte azonban éppen erre az útra tért: nem hagyta nyugton egy másik nagy terv: a Földközi-tenger, pontosabban Egyiptom megszerzése. Minthogy az amiens-i szerződés végül is rábírta Törökországot, hogy 1802. június 26-án békét kössön a franciákkal, és megnyissa előttük a Dardanellákat, Ruffin nyomban hozzáfogott a levantei konzulátusok újbóli felállításához. Franciaország 1801- ben Tripoli pasájával és 1802-ben Tunisz bejével is szerződést kötött; augusztusban flottával kényszerítették az algíri dejt, hogy kövesse példájukat. Konstantinápolyban máris attól tartottak, hogy a franciák cselt szőnek ellenük a Peloponnészoszon, Janinában és a szerbek közt; a törökök azt hitték, hogy birtokaikat felosztás fenyegeti. Augusztus végén Sébastiani Tripolin át Egyiptomba utazott, majd Szíriába is ellátogatott, és mindenütt próbált kapcsolatot kiépíteni a helyi főnökökkel. Cavaignacot elküldték Maszkatba, Decaen pedig 1803. március 6-án elindult Indiába elég jelentékeny vezérkar kíséretében, amely alkalmas volt arra, hogy hadsereget szervezzen a szipojokból. Az angolok mindebből arra következtettek, hogy Bonaparte új támadást fontolgat Egyiptom és India ellen, s hogy az óvatosság azt parancsolja, ne engedjék felkészülni az első konzult, főleg pedig, hogy ne ürítsék ki Máltát.

A sziget megtartása az amiens-i szerződés megsértését jelentette.

Bonaparte kontinentális politikája jó ürügyet szolgáltatott a szerződés megszegéséhez. Schimmelpenninck sürgetése ellenére nem volt hajlandó kiüríteni Hollandiát, azt állítva, hogy nem hajtották végre a békefeltételeket. Kiürítette ugyan a nápolyi kikötőt és a pápai államot, de 1802 augusztusában bekebelezte Elba szigetét, szeptemberben Piemontét, októberben pedig a parmai herceg halála után megszállta Parmát. Svájcban, alighogy a franciák távoztak, Reding az augusztus 27-éről 28-ára virradó éjszakán lázadást robbantott ki a hegyvidéki kantonokban, és Schwyzben országgyűlést hívott össze. Zürich, Bern, Fribourg Reding kezébe került. A Lausanne-ba menekült kormány már hiába ígérte meg Vaud kantonnak, hogy elengedi a járandóságokat és a tulajdonosokat nemzeti javakkal kárpótolja: nem maradt más választása, mint hogy segítségül hívja Bonapartét. Az első konzul szeptember 30-án rájuk kényszerítette közvetítését, és vállalta a lefegyverzést. Ney bevonult Svájcba; az országgyűlés, amely Angliától és Ausztriától csak ígéreteket kapott, szétszóródott, Redinget pedig letartóztatták. Párizsba, december 10-ére tanácskozást hívtak össze; Bonaparte a szenátorok elé terjesztette tervezetét, és kidolgoztatta a kantonok külön alkotmányait. Az alkotmányokat a tervezethez csatolták, s így jött létre az 1803. február 19-i mediatizálási akta. Mind a tizenkilenc kanton külön alkotmányt kapott. Ez az esetek többségében, főleg a régi arisztokratikus kantonokban cenzusos jellegű volt. Ez utóbbi kantonokban igyekeztek biztosítani, hogy a hatalom a régi rendszer városi patríciusainak kezében legyen. A kantonok emellett elég széles körű önállóságot kaptak, elsősorban a nemzeti javak feletti rendelkezésben, a feudális járandóságok kérdésében és a vallási ügyekben. Ily módon majdnem mindenütt diadalmaskodhatott a reakció; a vallásszabadságot is csak ott garantálták, ahol már megvolt. Az egységből nem maradt más, mint a kantonok egyenlősége (a kantonok mindennemű külön szövetkezését megtiltották); ezenkívül a svájciak szabadon telepedhettek le és bírhattak tulajdonnal az államszövetség egész területén; a belső vámokat megszüntették, végül pedig gyenge központi kormányzatot állítottak fel.

Ez a kormányzat egyrészt diétából állt, amelyben a kantonoknak nagyságuktól függően egy vagy két szavazatuk volt, másrészt pedig végrehajtó szervből, amelynek élére váltakozva került a hat legfontosabb kanton vezetője, mint *landamman.* Az első *landammant* Fribourg kanton képviseletében Bonaparte nevezte ki Louis d'Affry személyében, aki valaha a franciaországi svájci zsoldosok tisztje volt. Szeptember 27-én a helvét konföderáció ötven évre szóló védelmi szövetségi szerződést kötött Franciaországgal, s újra kötelezettséget vállalt, hogy négy, egyenként négyezer főnyi ezredet állít fel. Saját hadserege azonban nem volt, s Bonaparte még azt sem engedte meg, hogy vezérkart tartson.

Ezalatt folytak a tárgyalások azokkal a német fejedelmekkel, akiknek kártalanítást ígértek a Rajna bal partján fekvő elvesztett birtokaikért. Ez a helyzet rohamléptekben növelte a franciák németországi befolyását. A Reichstag, a birodalmi gyűlés nem volt hajlandó átengedni a tárgyalások lefolytatását a császárnak, és bizottságot nevezett ki, hogy vitassa meg az ügyet Franciaországgal, amelyet Cobenzl megpróbált szövetség felkínálásával megnyerni, de hiába. Bonaparte már megállapodott Sándor cárral, hogy közösen rendezik az ügyet. Gyakorlatilag az összes német fejedelmek, a porosz királlyal az élükön, Párizsban nyüzsögtek, hogy minél többet szerezzenek saját maguknak. Megvesztegették Talleyrand-t: 10-15 milliót kapott. III. György angol király és hannoveri választófejedelem is elfogadta az osnabrücki püspökséget. Dalberg mainzi választófejedelem buzgón igyekezett Franciaország kezére játszani. Csak Szászország duzzogott, mert neki nem járt kártérítés. 1802. június 3-án Franciaország és Oroszország felszólította a birodalmi gyűlést, hogy ratifikálja a Párizsban kidolgozott tervet. Ausztria megtagadta jóváhagyását, s bevonult a Bajorországnak szánt Passauba, de az egyhangú tiltakozás hatására kénytelen volt kiüríteni. Ausztria becsületét végül Bonaparte mentette meg azzal, hogy december 26-án szerződésben biztosította a részét. 1803. február 25-én a Reichstag elfogadta a határozatot.

A határozat megszüntette az egyházi fejedelemségeket, amivel teljessé tette az 1555-ben megkezdett, majd 1648-ban folytatott szekularizációkat, ezenkívül megszüntette az ötvenegy szabad város közül negyvenötnek a kiváltságos helyzetét. Poroszország megkapta a paderborni, a hildesheimi, az erfurti püspökséget s a münsteri jó részét; Bajorország a freisingi püspökséget és a passaui püspökség egy részét; Baden Mannheim és Heidelberg városát, továbbá a speyeri, strasbourg-i és bázeli püspökségnek a Rajna jobb partján fekvő területeit; a többi német állam is arányosan részesedett. Ausztria járt a legrosszabbul, mindazonáltal megkapta Brixent, Trentót és a passaui püspökség egy részét; elérte, hogy Salzburg és Eichstadt püspökséget a toscanai nagyherceg kapja, viszont átengedte Breisgaut és Ortenaut a modenai hercegnek; végül elkobozta az eltűnt fejedelmek Ausztria területén levő javait és értékeit. Ami a katolikus egyházat illeti, ez a rendezés olyan katasztrófát jelentett a számára, mint a XVI. századi. Majdnem két és fél millió alattvalót veszített és 21 millió birodalmi forint jövedelmet; tizennyolc egyetemet és minden szerzetesi iskolát szekularizáltak, az érsek választófejedelmek közül egyedül Dalberg maradt meg, de Mainzból Regensburgba tették át. Ausztriát, azon kívül, hogy presztízsveszteség érte, az is fenyegette, hogy elveszíti a császárságot, mert protestáns államok: Württemberg, Baden és Hessen-Kassel választófejedelemségekké váltak, úgyhogy mind a választófejedelmek, mind a hercegek testületében megváltozott a többség; végül várható volt, hogy hamarosan el fog tűnni a *Ritterschaft* és a lovagrendek, hiába fogadtatott el számukra biztosítékokat Ausztria. Németország felbomlása csakis Franciaországnak hajthatott hasznot: egész Dél-Németország feléje fordult, hogy támaszra találjon a Habsburgokkal szemben. Porosz- ország sokat kapott, de nem annyit, mint amennyit szeretett volna, mert az Angliával való súrlódástól félve visszautasította Hannovert és a francia szövetséget. Észak-Németország feletti uralma a békekötéssel megszűnt. III. Frigyes Vilmos 1802. június 10-én Memelben találkozott a cárral, s ez alkalommal Sándor szerelmi barátságot kötött Lujza királynéval, ami egyszer s mindenkorra a Hohenzollernekhez kötötte. A király azonban nem annyira Oroszország szövetségesének, mint inkább védencének érezte magát, s így az volt a benyomása, hogy csökkent a rangja.

Anglia tehetetlenül szemlélte az európai viszonyok felforgatását; mindez nem ellenkezett ugyan az amiens-i szerződés betűjével, de mégis úgy találta, hogy nem egyeztethető össze a szellemével. Mivel azonban tudta, hogy Svájc sorsa nagyon is foglalkoztatja Oroszországot és Ausztriát, s hogy Ausztria nem fog belenyugodni, hogy Itália után Németországot is elveszítette, nemcsak bosszúságot, hanem bizonyos elégedettséget is érzett: amint azt Addington előre látta, Anglia számíthatott rá, hogy újra szövetségesekre lel. 1802 októberéig elég jók voltak a kapcsolatai Franciaországgal. Bonaparte követelésére Addington - pedig lett volna miért panaszkodnia a *Moniteur* miatt - még arra is hajlandó volt, hogy eljárást indítson Peltier ellen. Whitworth párizsi követ szeptember 10-én kelt utasításai még kifejezetten békés jellegűek. Az itáliai annexiók, főleg pedig a svájci beavatkozás, amely ugyanolyan felzúdulást keltett, mint az 1798. évi, fordulatot idéztek elő. Hawkes- bury „mélységes sajnálkozásának” adott kifejezést. „Békét akarunk..., de ehhez a francia kormány segítsége is szükséges.” „Anglia azt akarja, hogy a kontinens olyan állapotban legyen, mint az amiens-i békekötés időpontjában, és semmi mást nem akar, mint ezt az állapotot.” Hawkesburyben már megfogalmazódott az a gondolat, hogy Franciaország minden növekedése ellenértéket követel. Franciaországnak mindenesetre érdekében állt a halogatás. Csupán negyvenhárom sorhajóval rendelkezett, és huszonháromnak az építése volt folyamatban, ezek elkészülte azonban csak 1804- re volt várható. Azok az utasítások, amelyeket Bonaparte Decaen- nak adott, már egyértelműen a háború perspektívájában fogantak, de úgy számított, hogy az 1804 ősze előtt semmiképpen sem tör ki. Ennek ellenére azt válaszolta, hogy Anglia „meg fogja kapni az amiens-i szerződést, de semmi többet, csak az amiens-i szerződést”. Talleyrand még erősebb hangot ütött meg, fenyegetődzött: „az első ágyúlövés egy csapásra megteremtheti a gall birodalmat”, s Bonapartét arra késztetheti, hogy „visszaállítsa a nyugatrómai császárságot”. Amikor Hawkesbury meghátrált, és visszaküldte rendeltetési helyükre követeit, Andréossyt és Whitworthöt, ez a látszólagos gyengeség csak feltüzelte az első konzult.

1803. január 30-án, amikor az angolok kivonulása Egyiptomból már majdnem befejeződött, közzétette a *Moniteur-ben* Sébastiani jelentését, amely leszögezte, hogy „10 000 ember elegendő Egyiptom visszaszerzéséhez”. A történész teljesen értetlenül áll e provokáció előtt. Bonaparte állítólag kijelentette Luciennek, arra számit, hogy ezzel „háborúskodásra készteti John Bulit”; pedig jól tudta, hogy erre még nincs felkészülve. Sőt, októberben Talleyrand még azt is kijelentette, hogyha Anglia azt akarja elhitetni a világgal, hogy „az első konzul ezt vagy azt azért nem tette meg, mert nem merte, abban a pillanatban megteszi”. Ezen a ponton nemcsak a nemzet érdekét, hanem a józan észt is sutba dobta.

A valóságban Hawkesbury belenyugvása merőben ideiglenes volt. „A jelenlegi körülmények között, még ha feltételezzük is, hogy nem volna ostobaság - irta 1802. november 25-én Whitworth- nek teljesen lehetetlen Franciaország valamelyik támadására hivatkozva háborúba vinni az országot. Úgy kell politizálnunk, hogy ezeket a támadásokat Oroszországgal és Ausztriával együttműködve egy eljövendő védelmi rendszer bázisává tegyük.” Október 27-én csakugyan szövetséget javasolt Oroszországnak az európai helyzet fenntartása végett. Sándor azonban ekkor még el volt foglalva azzal, hogy Franciaországgal összhangban a német ügyeket rendezze, és nem akarta tudomásul venni a javaslatot. De Bonaparte keleti politikája végül őt is nyugtalanítani kezdte, s ugyanúgy, mint az 1798. évi egyiptomi expedíció, Angliához közelítette Oroszországot; ha már Málta nem lehet az övé, akkor inkább az angoloké legyen, mint a franciáké. 1803. február 8-án tehát Hawkesbury értesült, hogy a cár szívesen látná a szigetek kiürítésének az elnapolását. Ez a hír éppen kapóra jött a *Moniteur-ben* megjelent cikk után: 9-én Hawkesbury tudatta Whitworthszel, hogy Anglia, mielőtt kiürítené a szigetet, „megnyugtató magyarázatokat” követel.

Bonaparte és az angol követ között több viharos megbeszélés zajlott le, majd az első konzul február 20-án a törvényhozó gyűlésnek küldött üzenetében elítélte a londoni háborús párt üzelmek. III. György azzal válaszolt március 8-i trónbeszédében, hogy rámutatott Franciaország fegyverkezésére. Az angol parlament mozgósította a milíciákat. Pillanatnyilag Angliának megvolt az indoka arra, hogy ne hagyja el Máltát, mert a szerződéses feltételek még nem teljesültek: Sándor garanciáját olyan fenntartásokhoz kötötte, amelyek a békeszerződés felülvizsgálatát feltételezték, s Poroszország is követte. Addingtonnak azonban, aki most már eltökélte, hogy megtartja a szigetet, csak előnyös lehetett az események meggyorsítása. Március 15-én bejelentette, hogy Anglia tíz évre kéri magának Máltát, Franciaország területi gyarapodásának ellensúlyozására, amire Talleyrand azzal felelt, hogy az amiens-i békeszerződés keretei közötti tárgyalásokat ajánlott. Ezek után Hawkesburyt április 14-én tájékoztatták, hogy Oroszország, bár újból kitért a szövetség elől, megígérte támogatását Törökország megtámadása esetére, és felújította Málta szigetével kapcsolatos tanácsát. 26-án Whitworth ultimátumot nyújtott át Párizsban.

Az angolok váratlan határozott fellépése megzavarta az első konzul környezetét. Fouché állítólag ezt mondta neki a szenátusban: „Ön is, akárcsak mi, a forradalom eredménye, és a háború mindent kérdésessé tenne.” Whitworth márciusban közvetítőktől azt az értesülést kapta, hogy az első konzult meg tudnák nyugtatni a rokonai, ha méltányos borravalót kapnának, s hogy az akciót Talleyrand is támogatná, ha szintén megkapja a maga részét. Magát Bonapartét is aggasztotta Oroszország nyugtalankodása, s még március 11-én levelet írt a cárnak, hogy megnyugtassa, s kérje, hogy csillapítsa le az angolokat. Most a közvetítését kérte, és azt javasolta, hogy Málta maradjon egy vagy két évig Nagy-Britannia uralma alatt, majd pedig kapja vissza Oroszország. Addington azt felelte, hogy ez az ajánlat nem fogadható el, s Whitworth május 12-én elhagyta Párizst. A brit kormány fenntartotta magának azt a jogot, hogy a diplomáciai kapcsolatok megszakítását hadüzenetnek tekintse, ellentétben a kontinentális szokásokkal: ettől kezdve az angol hadihajók a nyílt tengeren előzetes bejelentés nélkül elfogták a francia kereskedelmi hajókat, amit a franciák minősíthetetlen kalózkodás gyanánt írtak a „csalárd Albion” számlájára.

A valóságban Sándor elfogadta a közvetítést; eltekintve attól, hogy a többi bankkal együtt a Francia Bank is, közvetlenül vagy közvetve, részt vett e vállalkozások finanszírozásában, a kialakult helyzetben őt is bukás fenyegette. A tőzsde is megérezte az eseményeket, s az 5 százalékos kamatozású kötvények árfolyama márciustól május végéig 65-ről 47-re süllyedt. Bonaparte előre látta a veszélyt, és a XI. év germinal 24-i (1803. április 14-i) törvényével átszervezte a Francia Bankot. Minthogy Mollien továbbra is állandóan támadta a részvényeseket, akik fenntartották maguknak a leszámítolást, és nagy osztalékokat mutattak ki, hogy részvényeik árfolyamának emelkedésére spekuláljanak, most 6 százalékra korlátozták a jövedelmet, s a leszámítolási műveletek irányítását kereskedőkből álló bizottságra bízták. Sok sikert ezek az intézkedések sem hoztak, amint azt 1805-ben kénytelenek voltak megállapítani. Bonaparte számára a bank hatalmának megszilárdítása volt a lényeg. Tőkéjét 45 millióra emelték, és tartalékalapot létesítettek; a bank megkapta Párizsban a bankjegykibocsátás monopóliumát, és bekebelezte a kereskedelmi leszámítolási pénztárt. Cserében beleegyezett abba, hogy egy vagy két hónappal a kiállítás kelte után átvegye az adószedőktől az összes kötelezvényt. Segítségével a kincstár és a kereskedelem különösebben nagy károk nélkül át tudott állni az új vágányokra.

Bonaparte tekintélye nem szenvedett csorbát. Minthogy Anglia tépte szét az amiens-i szerződést és kezdte meg - szokása szerint hadüzenet nélkül - az ellenségeskedéseket, Bonaparte könnyedén Angliára háríthatta a felelősséget mindenért, annál is inkább, mert senki sem léphetett fel ellene. A megtámadott Franciaország nem tehetett egyebet, mint hogy még szorosabban felzárkózzék vezére mögött, és eltökéltségét még a royalista összeesküvések új hulláma is fokozta. Az angol kormány természetesen azonnal újra bátorítani és pénzelni kezdte ezeket a szervezkedéseket. Ily módon az új háború első eredménye az volt, hogy Bonaparte előtt megnyílott az út a császári méltósághoz és hatalmának örökletessé tételéhez.

Cadoudal mindvégig készenlétben tartotta cinkostársait; 1803 elején két ügynöke is börtönbe került. Augusztus 21-én maga is partra szállt Biville-ben, Seine-Inférieure megyében, eljutott Párizsba, és számos cinkosa segítségével elrejtőzött. Mint mondotta, nem megölni akarta Bonapartét, hanem elrabolni; mindazonáltal, mivel el volt szánva, hogy ellenállás esetén megöli, próbálkozása nyilvánvalóan gyilkossághoz vezetett volna. Az akcióra Artois grófja megérkezésének kellett megadnia a jelet, csakhogy a gróf nem jött. Eközben a royalista mozgolódás mindenütt megélénkült, és nyugaton újra megjelentek a bandák. Másrészt Lajolais tábornok megpróbálta kibékíteni egymással Pichegru-t és Moreau-t, akik között az 1802 végén letartóztatott David abbé már kapcsolatot teremtett: az abbé augusztus végén Londonba utazott, majd decemberben visszatért, s hamarosan Pichegru is követte. Moreau hajlandó volt találkozni Pichegru-vel, de támogatását megtagadta, mihelyt Cadoudal is beleártotta magát az ügybe. Végezetül Méhée de la Touche, egy egykori jakobinus felfedezte az összeesküvésnek egy harmadik ágát; Angliában felkereste az emigránsokat azzal a javaslattal, hogy lépjenek szövetségre a köztársaságiakkal, s innen átjutott Németországba, ahol is Münchenben Drake angol ügynök beavatta terveibe. Azt remélték, hogy fellázítják a Rajna-vidéket, és ügynökhálózatot tartottak fenn Elzász területén, hogy elősegítsék az enghieni herceg bevonulását egy emigráns hadtest élén.

Egyébként az árulás mindent befont, s az első konzul mindig csak egy részéről tudott. Drezdából Antraigues grófja, Sándor cár kémje „párizsi barátnőjétől”, Jozefin egyik bizalmasától információkat kapott Bonaparte magánéletéről, „párizsi barátjától”, Talleyrand munkatársától pedig Bonaparte politikájáról. Ez a barát, aki diplomáciai okmányokat szolgáltatott ki az ellenségnek, feltehetően nem kisebb ember volt, mint a Grande Armée későbbi hadbiztosának, Daru-nek az apja, de lehet, hogy maga Daru. A rendőrség, amelyet Régnier igazságügyminiszter elég középszerűen vezetett, halálosan elfáradt, s bár Fouché, akinek még mindig megvolt a maga külön rendősége, tájékoztatta Bonapartét, az első konzul még 1804 elején sem tudott valami sokat. Februárban azután elszánta magát a cselekvésre. Két letartóztatott, akiket kínvallatásnak vetettek alá, elárulta, hogy hamarosan egy herceg érkezik, s hogy tárgyalások folytak Moreau-val. Moreau-t nyomban letartóztatták, s úgy tűnt, újabb terror következik; a határokat lezárták; sokasodtak a házkutatások; felfüggesztették az esküdtszéket, s Murat Párizs kormányzója lett. A rendőrség hamarosan rátette kezét Pichegru-re és Cadoudalra. Mindjárt ezután Méhée közölte, hogy az enghieni herceg Ettenheimben van, Badenben, nem messze Strasbourg-tól, s hogy Offenburgban emigránsok gyülekeznek. Bonaparte úgy gondolta, hogy a herceg az, akit az összeesküvők várnak, és március 1o-én egy tanácskozáson, amelyen Fouché és Talleyrand is jelen volt, elhatározta, hogy elraboltatja.

A műveletet Caulaincourt exmárkira bízták, akinek rendelkezésére bocsátották Ordener-t. Offenburgban Caulaincourt semmit sem talált; Ettenheimben azonban Ordener a 14-éről 15-éré virradó éjszakán letartóztatta a herceget. 20-án egy másik tanácskozás kidolgozta a forgatókönyvet: délután öt órakor Vincennes-be szállították a herceget, éjjel tizenegy órakor hadbíróság elé állították, s hajnali két órakor agyonlőtték. Iratai között arra nem találtak ugyan bizonyítékot, hogy Cadoudal cinkosa lett volna, de az kétséget kizáróan kiderült belőlük, hogy Anglia zsoldjában állt, s alig várta, hogy bevonulhasson Elzászba. Nem összeesküvőként ítélték el, hanem emigránsként, akit a külföld azért fizet, hogy betörjön Franciaországba. Ha a köztársaság területén vagy egy azzal hadban álló országban tartóztatják le, törvényesen hozhattak volna ellene halálos ítéletet. Bonaparte azonban azzal, hogy semleges országból rabolta el, megsértette a nemzet érdekeit, s maga szolgáltatta a kontinentális hatalmaknak a várva várt ürügyet. Ezután hozzáfogtak az összeesküvők feletti ítélkezéshez. Június 9-én húszat ítéltek közülük halálra. Bonaparte tizenkettőnek megkegyelmezett. Ezek többsége nemesember volt; a többieket lefejeztette, köztük Cadou- dalt is. Pichegru-t a börtönben megfojtották. Moreau-t felmentették, a bírákat azonban rákényszerítették, hogy tárgyalják újra az ügyét; ekkor kétévi börtönre ítélték, de az ítéletet száműzetésre változtatták. A per folyamán hallatlan nyugtalanság uralkodott a polgárság körében és a szalonokban. „Az indulatok, a kormány elleni háborgások - írta Roederer június 14-én - olyan méreteket öltöttek, amilyeneket csak a forradalmat megelőző időkben tapasztaltam.” Tüntettek a bíróságon és a színházakban. Az a folyamat, hogy mind többen csatlakoztak a rendszerhez, leállt és Chateaubriand, aki előzőleg elfogadott egy diplomáciai megbízatást, most lemondott. Az elégedetlenkedők azonban nem akartak a néphez fordulni, s minthogy a sajtó hallgatott, az ország közönyösnek mutatkozott, vagy helyeselt Bonaparténak.

Az első konzult környezete, sőt ez alkalommal maga Fouché is - aki vissza akarta szerezni kegyeit - arra biztatta, hogy használja ki a helyzet adta lehetőségeket. Azt hangoztatták, hogy az örökletesség kimondása lefegyverezné azokat, akik a konzul megölésén törik a fejüket. Meglehetősen gyermekes érv volt ez, hiszen ha megölik Bonapartét, ezzel nyilvánvalóan megrendül az egész rezsim. A merényleteknek a terror és a tökéletesített rendőruralom vetett véget. A törvényhozó testületek úgy tettek, mintha komolyan vennék az ürügyet, csak azért, hogy ne az ő mellőzésükkel történjenek majd a dolgok. Egyébként a köztársaságiak elégedettek voltak az enghieni herceg kivégzésével: „El vagyok ragadtatva - mondotta Curée, a törvényelőkészítő gyűlés tagja -; Bonaparte úgy viselkedett, mint a konvent.” Március 23-án a szenátus hangot adott annak a véleményének, hogy itt az ideje az „alkotmányos berendezkedés módosításának”. Amikor feltették a kérdést az Államtanácsnak, az kifogásokat emelt az örökletesség bevezetése ellen; április 23-án azonban Curée elérte, hogy a törvényelőkészítő gyűlés javaslatot tegyen rá. Bonaparte ekkor így felelt a szenátusnak: „Önök az örökletességet szükségesnek minősítették”; a szenátus, amely semmi ilyesmit nem mondott, helyeselt. Május 16-ától 18-áig megszerkesztették az új alkotmányt, s ez lett a XII. év floréal 28-i (1804. május 18-i) szenátusi határozat, amelyet népszavazás hagyott jóvá. „A köztársaság kormányzását” örökletes császárra ruházták; a császár civillistáját 25 millió frankban állapították meg, s magánbirtoka mellett koronabirtokkal látták el; belátása szerint alakíthatta ki a palotarendet, és dolgozhatta ki a császári család statútumát.

A nagy nehézség az utódlás szabályozása volt. Aki örökletessé- get mond, az elsőszülöttséget is mond. Mármost Bonapartének nem volt fia, s nem is ő volt a legidősebb a fivérei között. A legegyszerűbb az lett volna, ha megkapja az utód kijelölésének jogát, mint a római birodalom császárai: s csakugyan meg is szerezte az adoptálás jogát, amelyet azonban utódai már nem kaptak meg. Mindazonáltal Bonaparte túlságosan erősen kötődött klánjához, semhogy kisemmizze, s fivérei sem voltak hajlandók lemondani jogaikról Lajos fia javára. Testvérei, akiket elhalmozott pénzzel és kitüntetésekkel, a legcsekélyebb hálát sem érezték iránta, s anyjukra támaszkodva ezer bosszúságot okoztak neki. Lucien feleségül vette Mme Jouberthont; Jeromos, akit hajójával az Antillákra küldtek, hajóját elhagyva az Egyesült Államokba ment, s feleségül vette egy nagykereskedő lányát; Paulette, akiből Paulina lett, másodszor Borghese herceghez ment férjhez anélkül, hogy megkérdezte volna a bátyját; Annunziata, akit Karolinává kereszteltek át, Murat felesége, és Marianna, aki Elizává változott, s a lehetetlen Bacciochi felesége volt, azért háborogtak, mert bátyjuk nem léptette elő őket hercegnőkké. Végül is úgy döntöttek, hogy ha a császárnak nem lesz fia vagy adoptáltja, József örökli a trónt, utána pedig Lajos. Lucient, aki nem volt hajlandó elválni feleségétől, félreállították, és Itáliába utazott.

A szenátus, akárcsak a X. évben, most is kihasználta a körülményeket arra, hogy hangot adjon - ezúttal hivatalosan - annak az óhajának, hogy alkotmányos garanciákat kapjon. A szenátus elképzelése az volt, hogy örökletes testületté váljon, vétójoggal, amely lehetővé teszi a számára az állampolgár alapvető jogainak védelmét. Fontanes azt kérte, hogy adják vissza a törvényhozóknak „a szólás jogát”, s hogy elnöküknek - azaz neki magának - garantálják a „stabilitást”. A szenátus mindössze annyit ért el, hogy kineveztek két bizottságot azzal a feladattal, hogy kezeskedjenek az egyén és a sajtó szabadságáról: e bizottságoknak azonban mindössze annyi volt a jogkörük, hogy beadványokat vegyenek át, s megfelelő vizsgálat után „vélelmezzék”, hogy megsértették-e a szabadságjogokat. A rendőrséget viszont átszervezték, és tovább centralizálták. A rendőrminiszter ismét Fouché lett július 1o-én, s Franciaországot négy kerületre osztották, élükön egy-egy, Fouchénak alárendelt államtanácsossal. Ettől eltekintve az államhatalom szervezete kevéssé módosult. Napóleon mindenesetre élt az alkalommal, és megszerezte magának azt a jogot, hogy korlátlan számban szenátorokat nevezzen ki; ezenkívül elrendelte, hogy a hercegek, fivérei és a császárság hat főméltósága hivatalból szenátor legyen.

A XII. év alkotmánya azzal, hogy megalkotta a főméltóságok tisztjét, továbbá a főtisztekét - köztük tizennyolc marsallal - és a kamarásokét, újabb szakaszt jelentett az új arisztokrácia megteremtésének útján. Az udvar megnagyobbodott, és pompája még hivalkodóbb lett. A rangelőnyökre vonatkozó XII. év messidor 24-i (1804. július 13-i) rendelet az etikettet az egész közigazgatásra kiterjesztette. Az új rendszerhez való átállás ismét megindult. Napóleon azt a gondolatot dédelgette, hogy új nemességet teremt, s a Becsületrendet hamarosan egyszerű érdemrenddé fokozta le. Amikor elrendelte, hogy koronázására hívják meg a választói kollégiumok képviselőit, megparancsolta, hogy ezeket a köztiszteletnek örvendő régi családok tagjai közül válasszák ki, a szertartás napján pedig kifejezte az alsó néposztályok iránti megvetését: „Franciaország igazi népe a járások elnökei és a választói kollégiumok elnökei; a hadsereg”, nem pedig „húsz- vagy harmincezer kofa és ehhez hasonló ...; nem látok egyebet, mint a tudatlan és romlott nagyvárosi csőcseléket.” így a nép jóváhagyása nem is alapozta meg kellőképpen az új törvényességet számára. Akárcsak Kis Pipin, a pápát kérte meg a szentesítésre, hogy visszaállítsa az isten kegyelméből való uralkodást, és bevezesse a katekizmusba. A tárgyalásokat Párizsban Talleyrand és Bernier folytatta Caprarával. Rómában pedig Fesch, a császár nagybátyja Consalvival. Fescht mint alkotmányos papot lyoni érsekké, bíborossá és Franciaország vatikáni követévé nevezték ki. VII. Piusnak volt miért tétováznia: nemrég végezték ki az enghieni herceget, és a pápa félt, hogy megsérti az európai hatalmakat; mivel azonban azt remélte, hogy sikerül majd változtatásokat elérnie az alaptörvényekben, sőt talán még a legációkat is visszakapja, végül beleegyezett. A royalistáknál nagy volt a felháborodás. Joseph de Maistre azt írta, hogy a pápa „jelentéktelen pojácává alacsonyította le magát”. Pius egyébként semmit sem kapott, ha csak azt nem, hogy a még mindig renitenskedő alkotmányos püspökök most megbánó nyilatkozatot tettek. Bár Saurine Strasbourg-ban változatlanul hangoztatta, hogy nem tagadja meg a papság polgári alkotmányát. VII. Pius még a megaláztatásokat sem kerülte el. 1804. december 2-án a Notre-Dame székesegyházban Napóleon kivette kezéből a koronát, és maga tette a fejére; esküt tett a szabadságra és az egyenlőségre, miután VII. Pius visszavonult. A császár koronázta meg feleségét is; a szertartást megelőző estén azonban Jozefin némi kellemetlenséget okozott neki azzal, hogy elárulta a pápának: annak idején Napóleonnal csak polgári házasságot kötöttek; a császár kénytelen volt keresztülesni a megfelelő egyházi szertartáson, ami később megnehezítette a válást.

A David által megfestett szertartás teatralitása rendkívüli megelégedéssel töltötte ugyan el Napóleont, de tekintélyét egyáltalán nem növelte; a nép szkeptikusan szemlélte a fura díszfelvonulást és az egész decemberben folytatódó ünnepségeket. Senki nem hitt abban, hogy Napóleon hatalma ezzel megszilárdult. Azzal, hogy visszaállította a monarchiát, és kidomborította a rendszer arisztokratikus jellegét, még jobban elválasztotta saját ügyét a nemzetétől. „Ebben a pillanatban - mondotta Chaptal - a forradalom története ugyanolyan messze volt tőlünk, mint a görögöké vagy a rómaiaké." Nos lehet, hogy ő és a hozzá hasonlók így éreztek; a népben azonban még egyáltalán nem halt ki a forradalom szelleme. Napóleon megszédítette a népet azzal, hogy békét ígért neki; a dolognak az lett a vége, hogy a nyakára ült, és újra felszította a háborút. Most már semmi sem akadályozta többé abban, hogy szabadjára engedje igazi természetét: kezdetét veszi a császári hódítás, a despotizmus és az arisztokrácia, a nemzet pedig csodálkozik, nyugtalankodik, de kénytelen követni a diadalmaskodó cézár szekerét, hogy el ne pusztuljon.

3. AZ ANGLIAI PARTRASZÁLLÁS TERVEI. TRAFALGAR (1805)

Két éven keresztül folyt a háború Franciaország és Anglia között mindennemű döntő eredmény nélkül. Az ellenfeleknek nagyobb nehézségeket okozott a hadviselés, mintsem hitték volna. Ánglia ötvenöt sorhajójával 1803-ban negyvenkettő állt szemben, amelyből azonban csak tizenhárom volt hadra kész. Ez az előny a tengerek feletti azonnali uralmat jelentette Anglia számára. A francia kikötőket újra blokád alá helyezték, kereskedelmük megszűnt, a brit kereskedelmi hajóknak viszont a kalózokon kívül semmitől sem kellett félniük, a kalózok ellen pedig a szokásos módon, a fegyveres hajókíséretek eszközével védekeztek. Az angolok haladéktalanul újra megszállták Saint Lucia szigetét, Tobagót és Holland Guyanát.

Mindamellett azzal vádolták Addingtont, hogy túlságosan kesztyűs kézzel hadakozik. Sok hadihajó öreg volt már, s kevés újat építettek. A Szent Vince-foki győzelem ugyanis a faellátást nem biztosította; növelték ugyan a közvetett adókat, de a pénzügyek nyugtalanságra adtak okot; az angol kormány a közvetítési ügy óta továbbra is hűvös viszonyban volt Oroszországgal, s a XII. évi összeesküvés is ártott neki.

Napóleon erőltette a hajóépítést, de nem rendelkezett elég pénzzel. A XII. évtől kezdve újra megjelent a deficit. Ám biztos lévén hatalmában, végre meghallgatta Gaudin tanácsait, és visszaállította a közvetett adókat. „Vajon nincsenek-e csendőreim, prefektusaim és papjaim? Ha az emberek fellázadnak, öt-hat rebellist felakasztatok, a többiek pedig fizetni fognak.” A XII. év ventôse 5-én (1804. február 25-én) felállította a közvetett adók hivatalát, és irányítását Francais de Nantes-ra bízta. Egyelőre azonban megelégedett az italok mérsékelt fogyasztási adójával. Ami a kincstárat illeti, Barbé-Marbois képtelen volt elegendő bevételt biztosítani, s kénytelen volt a bankárokra és a hadiszállítókra bízni magát. Després, a Francia Bank igazgatóságának tagja, Michellel és Séguinnel megalakította az „egyesült kereskedők társaságát”, amely végül 1805-ben magára vállalta a kötelezvények beváltását; a társaság a Vanlerberghe irányítása alatt álló élelmezési hivatalhoz kapcsolódott; a háttérben Ouvrard állt. Utóbbi 1805 áprilisában 50 millió összegű kölcsönt ajánlott fel 9 százalékos kamatra, azzal a feltétellel, hogy a hitellevélben átadandó 20 milliót is készpénzként kezelik, ami a kamatot 15 százalékra emelte; júniusban 150 milliót adott, ebből 42 milliót hitellevélben. Barbé-Marbois biztosítékként adókötelezvényeket és kincstári vényeket adott át. Després ezt a papírtömeget leszámíttoltatta a Francia Bankkal, amely ezáltal burkolt inflációt indított el. Hozzájárulást szedtek be a szövetségesektől. 1803 áprilisában francia helyőrséget helyeztek el Vlissingenben és Észak-Brabantban; a hollandoknak, annak ellenére, hogy semlegesek szerettek volna maradni, június 25-én bele kellett egyezniük abba, hogy 16 ezer embert adnak és a kívánt mennyiségű hajót.

Godoyt csak ultimátummal lehetett engedelmességre kényszeríteni; október 19-én megígért havi 6 milliót, december 19-én Lisszabon is beletörődött, hogy fizet 16 milliót, mindazonáltal sem Spanyol- ország, sem Portugália nem üzente meg a háborút. Másrészt a franciák újra megszállták a nápolyi kikötőket, 1803 májusában pedig Mortier Hollandiából kiindulva betört Hannoverbe, lefegyverezte a hadsereget, majd elfoglalta Cuxhavent az Elba torkolatánál, valamint az Ems partján fekvő Meppent. Mindez természetesen nem lehetett elegendő ahhoz, hogy kapitulációra bírja Angliát; maga a tengeri háború, még ha a franciák sikerrel vívják is, csak távoli kilátásokkal kecsegtethetett. Ezért Napóleon úgy döntött, hogy invázióval fenyegeti meg az ellenséget.

Nem hanyagolta el Írországot: itt 1803-ban felkelés tört ki, de eltiporták, s Russellt és Emmettet felakasztották, még mielőtt Franciaország a segítségükre siethetett volna. Napóleon tulajdonképpen az 1801. évi tervhez tért vissza: a hadsereget a boulogne-i táborba vonták össze, s 1803. december 2-án angliai hadseregnek keresztelték el. Az összevonásnak megvolt az az előnye, hogy elkülönítették a hadsereget a nemzettől, s egy nagy vállalkozás reményével vezéréhez kötötték; esetleg azt is lehetővé tehette, hogy nagyszabású hadműveletbe kezdjenek a kontinensen. 1805 januárjában Napóleon azt állította, hogy ennek az összevonásnak nem is volt más célja. Valójában egy nyilvánvaló kudarcot szeretett volna elleplezni. Nem kétséges, hogy többször is a legkomolyabban elszánta magát a csatornán való átkelésre, s ha figyelembe vesszük az Egyesült Királyság katonai helyzetét, könnyen megértjük, hogy ez a gondolat megszédíthette. 1804 elején az Egyesült Királyság területén 100 ezer reguláris katona sem volt. A milícia elvileg 72 ezer főt számlált, s újra özönlöttek az önkéntesek, hogy elkerüljék a sorshúzásos katonaállítást: állítólag több mint 300 ezren voltak. 1803. július 27-én megszavazták az általános mozgósítást, amely minden 17 és 55 év közötti férfinak előírta a rendszeres katonai gyakorlatozást; végül július 6-án elhatározták, hogy tartalék erőt létesítenek sorshúzás útján. Mindezek az alakulatok azonban katonailag teljesen értéktelenek voltak. Ügy tűnik, a kormánynak az volt az elképzelése, hogy partraszállás esetén Walesbe húzódik vissza, s gerillaháborút szervez. Bizonyosra vehető, hogy a franciák egyetlen puskalövés nélkül elfoglalták volna Londont. Mindez igazán elegendő volt ahhoz, hogy Napóleon csábítást érezzen.

Az angolok nyilvánvalóan megérezték ezt, s még az 1797. évinél is élénkebb nemzeti mozgalom bontakozott ki, melynek Words- worth oly híres tanúbizonyságát hagyta ránk. Pitt 1804 februárjában megindította támadását a kormány ellen; a többség szétmállott, és április végén Addington lemondott. Pitt nemzeti egységkormányt követelt, de a király nem akarta elfogadni Foxot; ekkor azonban Grenville, aki közben kibékült az utóbbival, megtagadta az új kormányban való közreműködését. Pitt Addington barátaiból volt kénytelen megalakítani a kabinetet, sőt 1805-ben még őt magát is be kellett vonnia a kormányba. Nem is lett soha többé olyan erős a parlamentben, mint korábban. Pozíciója még jobban meggyengült amiatt, hogy egy, az Admiralitás ellen lezajlott vizsgálat más sikkasztok között kompromittálta barátját, Dundast, aki közben Lord Melville lett, s az kénytelen volt benyújtani lemondását. Pitt ennek ellenére biztosította az angol politikának azt a határozottságot, amely addig hiányzott belőle. Megkezdte az új koalíció szálainak szövését, Oroszország ugyanis, amelyet Napóleon politikája Anglia mellé állított, végül is maga ajánlotta azt fel. Pitt megszervezte az önkénteseket, és végre az állam ellenőrzése alá helyezte őket; a milíciát és a tartalék erőt a reguláris hadsereg afféle tartalékává egyesítette, de egyben át is emelt belőle a hadseregbe vagy 10 ezer embert; teljesen a hadiszállítókra bízta a flotta ellátását, hogy biztosítsa együttműködésüket, a flottát pedig lassanként 115 sorhajó nagyságúra növelte; gondosan megszervezte a partok védelmét; végül pedig rendbe hozta a pénzügyeket is a jövedelmi adó visszaállításával. Legszerencsésebb intézkedése az volt, hogy 1805 áprilisában a Lord Barhammé előlépett Sir Middletonra bízta az Admiralitást. A lord ettől kezdve közvetlenül irányította azt a flottaháborút, amely végül is Trafalgarnál ért véget. A közvélemény egészen e győzelemig nem nyugodott meg; Pitt és Barham azonban soha nem veszítették el hidegvérüket. Az, hogy Napóleon nak hadserege volt, még nem számított sokat: a nehézség az volt, hogy átkeljen a csatornán.

A császár nyilvánvalóan mindig sokat bízott a véletlenre: nem jutott-e el Egyiptomba is az angol hajórajok ellenére, és nem érkezett-e onnan vissza? Másrészt Napóleon a Földközi-tengerről származott, s nem is sejtette eleinte, milyen nehézségeket jelent majd számára a Calaisi-szoros, erős apályaival és dagályaival, heves áramlataival és megbízhatatlan széljárásával. Először úgy tervezte, hogy ágyúnaszádokkal fog utat törni magának, meg a flandriai csatornákon használatos, lapos fenekű folyami hajókhoz hasonló bárkákkal, amelyeket majd ágyúkkal raknak meg és evezővel hajtanak. A katonaságot kereskedelmi hajókon akarta átvinni; de be kellett látnia, hogy ezekből nincs elég, s 1803 szeptemberében úgy döntöttek, hogy a lapos fenekű hajókon is szállítanak katonaságot. Most végig a part mentén Hollandiától az óceánig bárkákat kezdtek ácsolni, az angolok azonban megakadályozták, hogy valamennyit összevonhassák. Mindazonáltal 1804-ben már több mint 1700 ilyen bárka volt összevonva Boulogne-ban és a szomszédos kikötőkben, ahol medencéket ástak a legénység gyakorlatoztatására. Ekkor Decrés, haditengerészeti miniszter, és Bruix, ennek a flottillának a parancsnoka, felhívta a császár figyelmét, hogy egy apály alkalmával mindössze száz ilyen bárka hagyhatja el Boulogne-t, következésképpen az ellenségnek elég ideje lesz, hogy még átkelés közben a helyszínen teremjen. Természetesen a viharok vagy a szelek távol tarthatják az ellenséget; csakhogy ezek a bárkák éppen csakis szép időben merészkedhetnek a tengerre. Ez elkerülhetetlenné tette Napóleon számára, hogy hadiflottájával megtisztítsa a csatornát, ami azt jelentette, hogy vissza kellett térni a flottaháborúhoz.

E tekintetben azonban nem fért kétség ahhoz, hogy ő a gyengébb. Az angolok nemcsak számbelileg voltak erősebbek; sokkal több háromfedélzetes hajóval rendelkeztek, amelyek fölényben voltak a klasszikus 64 ágyús hajókkal szemben, s emellett még a fedélközben is elhelyeztek ágyúkat, ami külön növelte tüzérségük erejét. Popham új jeladási rendszert is kialakított. Legfőképpen pedig jobb állapotban voltak nagy hadihajóik, sokkal harcedzettebb legénységgel rendelkeztek, a parancsnokok kiválogatásához pedig azok a hosszú tengeri utak szolgáltak alapul, amelyek többek között Nelsonra is ráirányították a figyelmet. A kikötőkbe zárt francia hadihajók és legénységük meg sem közelítették ezt a minőséget; de a parancsnokok sem, akik legfeljebb kisebb egységek irányításához értettek. Ennek ellenére fennállt az a veszély az egymástól elszigetelt angol hadihajó-rajokra nézve, hogy külön-külön legyűrik őket. Az angol hajórajok csak Brest kikötőjét zárták körül; ugyanerről már szó sem volt Rochefort-nál, mert a Gascogne-i-öblöt nagyon nehéz volt tartani, sem pedig Toulonnál, amelyet Nelson a nápolyi vizekről ellenőrzött: Lady Hamilton közelsége kötötte őt ide. A franciák tehát kijuthattak a gyűrűből. Igaz viszont, hogy erre az esetre a brit Admiralitás azt írta elő, hogy az angol hajók gyülekezzenek Ouessant szigeténél; amíg az angolok szilárdan őrizték a csatorna bejáratát, hazájuknak nem volt mitől félnie. Természetesen számolni kellett a meglepetéssel is, hiszen ennek a szerepe korántsem volt lebecsülendő, bármit mondottak is róla.

Napóleon tehát 1804 májusában elhatározta, hogy hajórajainak át kell törniük a blokádot, s fel kell menteniük a Brestben rostokoló Ganteaume-ot, azután pedig megtisztítják a csatornát; augusztusban Boulogne-ba utazott, 16-án a Becsületrend jelvényeit osztogatta. Az előkészületek azonban nem látszottak elégségesnek; Bruix, majd pedig Latouche-Tréville időközben meghalt. 1804 szeptemberétől 1805 márciusáig Ausztria úgy viselkedett, mint aki támadni akar Napóleon itáliai területszerzései miatt, de most úgy tűnt, hogy ezt a tervet feladták. A francia hajórajokat ekkor sürgősen az Antillákra küldték, hogy támadják meg az angol gyarmatokat. Csak Missiessy tudott kijutni Rochefort kikötőjéből; de Amerikában senkivel sem találkozott, és visszafordult.

Az ezt követő hónapokban úgy látszott, hogy a szárazföldön nem fenyeget veszély; Napóleont egészen június 15-ig sikerült félrevezetniük a koalíciósoknak. Másrészt viszont Anglia, miután már hosszú időn keresztül fenyegette Spanyolországot, 1804. október 5-én elrabolt több nemesfémet szállító spanyol hajót; Godoy erre decemberben hadat üzent, és flottáját Franciaország rendelkezésére bocsátotta; bár a trónörökös felesége titokban igyekezett elgáncsolni őt, Godoy elküldte Napóleonhoz Izquierdót azzal az ajánlattal, hogy osszák fel egymás között Portugáliát, amelyből egy fejedelemséget akart magának kihasítani. Napóleonnak mindez visszaadta a bátorságát, úgyhogy ismét elővette nagy tervét; ezzel az utazás az Antillákra gyarmati expedícióból stratégiai hadműveletté változott: a hajórajoknak az volt a feladatuk, hogy ott gyülekezzenek, majd, miután megzavarták az ellenséget, térjenek vissza a La Manche-csatornába, és szükség esetén vegyék fel itt a harcot. Lehet, hogy a terv zseniális volt, de olyan hajóhadat és parancsnoki gárdát feltételezett, amely nem állt rendelkezésre, sőt maga Napóleon sem volt elég határozott. Miután végre beletörődött abba, hogy felveszi a harcot, Ganteaume-nak megtiltotta, hogy áttörje a blokádot, amivel tétlenségre kárhoztatta, és a hadműveletek irányítását Villeneuve-re bízta, a touloni hajóraj parancsnokára, akinek ez meghaladta képességeit.

Villeneuve 1805. március 30-án hagyta el a kikötőt 11 hajóval, melyekhez 6 spanyol hajó csatlakozott. Elkövette azt a hibát, hogy nem zúzta szét Orde-ot, aki a Gibraltári-szorost őrizte, és Martinique szigete felé indult, ahová azonban csak május 14-én ért el. Az angol hajórajok összegyűltek Ouessant szigeténél, Nelson kivételével, aki megszegte az utasításokat. Nelson egészen április 19-éig az Egyiptom felé vezető útvonalon igyekezett meglelni a szökevény francia hajórajt; amikor aztán rájött, hogy tévedett, Gibraltárba száguldott, s itt értesült arról, hogy Villeneuve nyugat felé hajózott. Nelson május 11-én kibontott vitorlákkal indult el az Antillák felé. Óriási kockázatot vállalt, mert előfordulhatott, hogy az ellenség közben a La Manche-csatorna felé fordult, vagy hogy Amerikában elegendő erő várja ahhoz, hogy megsemmisítse az angol hajókat, de az Admiralitás jóváhagyta Nelson akcióját, mert a közvélemény Jamaicát féltette, ezért ő is ezt akarta megvédeni. Ennek ellenére nem kétséges, hogy Nelsont olyannyira csodált kezdeményezése a pusztulásba sodorhatta volna: kockáztatott és nyert. Az Antillákon Villeneuve semmit nem tudott tenni, csak Napóleon sürgönye érte utol, amelyben az végre felfedte előtte a nagy tervet, és megparancsolta neki, hogy várjon még egy hónapot, majd csatlakozzék az El Ferrol-i és a fochefort-i hajórajokhoz, hogy kiszabadítsák a blokádból Ganteaume-ot.

Nelson június 4-én érkezett az Antillákra, s Villeneuve keresésére indult. Villeneuve a saját felelősségére azonnal visszaindult, abban a hiú reményben, hogy Nelson majd elveszíti a nyomát. Nelson június 13-án előreküldött egy kétárbocost, hogy értesítse az Admiralitást, és szintén visszafordult Európa felé. Útközben azonban újra erőt vett rajta Egyiptom csábítása, így Gibraltár felé vette az irányt, minthogy pedig Barham Caldert a Finisterre-fokhoz rendelte, hogy állja el Villeneuve útját, a brit hajórajok ismét szétszóródtak. Július 22-én Villeneuve beleütközött Calderba, aki két hajót zsákmányolt tőle, de ezután visszahúzódott, s hagyta bemenni Villeneuve-öt El Ferrol kikötőjébe. Allemand közben elhagyta Rochefort kikötőjét, hónapokig bolyongott az óceánon, anélkül, hogy akár baráttal, akár ellenséggel találkozott volna. Az angolok 12-e és 15-e között újra Ouessant-nál gyülekeztek, de Cornwallis rögtön szétszóratta őket, mert féltette részint az indiai konvojt, részint pedig Craiget, aki a Nápolyba szánt csapatokkal Lisszabonban húzódott meg; Caldert visszaküldték El Ferrol- hoz, Nelson visszafordult Angliába. Villeneuve mit sem tudott erről a kedvező helyzetről, és egyáltalán nem húzhatott belőle hasznot; augusztus 14-én ugyanis újra kihajózott a nyílt tengerre, de részben hajóinak állapota, részben egy álhír, hogy az ellenség nagy erővel közeledik, elvette a bátorságát. A július 16-i utasítások értelmében leküzdhetetlen akadály esetén visszafordulhatott Cádizba, s 18-án csakugyan horgonyt is vetett itt. Még ha kiszabadítja is a blokád alól Brestet és megveri Cornwallist, mindenképpen túl későn érkezik, Napóleon ugyanis 24-én elindította a Grande Armée-t Németország felé, és egyben elrendelte a flottilla leszerelését.

Villeneuve elkövette azt a hibát, hogy nem indult vissza azonnal Toulonba, és hagyta, hogy Cornwallis és Calder bekerítse, miközben egyre érkeztek az angol hajórajok; végül szeptember 28-án Nelson vette át a parancsnokságot. A francia-spanyol flotta azonban biztonságban volt a kikötőben, és amellett lekötött harminchárom angol hajót. Napóleon ekkor Nelson kezére játszott azzal, hogy elrendelte, Villeneuve mindenáron törjön ki, és támadja meg Nápolyi. Amikor Villeneuve október 19-én megtudta, hogy hat ellenséges hajó Tetuánba indult utánpótlásért, harminchárom hajóval elindult. 21-én hat kilométeres vonalban széthúzva hajózott el a francia-spanyol flotta a Trafalgar-fok előtt. Ekkor támadta meg őket Nelson. Az angol parancsnok október 9-i memorandumában azt az utasítást adta, hogy nem a szokásos módon, párhuzamosan és hajóval hajót állítva szembe fogják megrohanni az ellenséget, hanem merőlegesen, két oszlopban, melyek megtörik az ellenséges erők derékhadát, majd az egyik oszlop sakkban tartja az elővédet, a másik pedig megsemmisíti az utóvédet. Az angol hajók tulajdonképpen nem tartották be ezt a hadirendet, és meglehetősen összekavarodva törtek rá a francia-spanyol hajóhadra, amely az ellenség megpillantásakor hirtelen irányt változtatott, hogy visszatérjen Cádiz kikötőjébe. Mindazonáltal Nelson elképzelése megvalósult: a derékhad és az utóvéd megsemmisült. Dumanoir, aki az élen haladt tíz hajóval, csak késve kapcsolódott be a harcba, majd négy hajóval eltávolodott, de néhány nappal később ezeket elfogták. Az éjszaka folyamán egy vihar tetőzte be a katasztrófát. Mindössze kilenc hajó jutott vissza a kikötőbe. 4398 francia és spanyol katona halt meg, szemben 449 angollal. Nelson halálosan megsebesült. Villeneuve, akit a császár szitkokkal halmozott el, foglyul esett, majd amikor visszatérhetett Franciaországba, megölte magát.

Anglia fellélegzett. Igaz ugyan, hogy a koalíció lehetetlenné tette a partraszállást; ha azonban Napóleon a szárazföldön győzelmet arat, még visszatérhetett volna eredeti elképzeléséhez, de most Nelson győzelme beláthatatlan időre elnapolta ennek a lehetőségét. Egyben véget vetett a flottaháborúnak is. Később ennek az lett a következménye, hogy az angolok csapatokat tehettek partra a spanyol felkelés támogatására; egyelőre azonban eszük ágában sem volt ilyesmi, olyannyira, hogy Trafalgar egyetlen pozitív kihatása Nápoly megmentése volt. Éppen ezért úgy látszott, hogy ez a csata csak megszilárdította az angolok tengeri uralmát, s így érthető, hogy Napóleon szemében Trafalgar kínos epizód volt csupán : amíg győz a szárazföldön, Anglia nem verheti le.

4. A BLOKÁD

Napóleon vállalkozásainak annyi előnyük mindenesetre volt, hogy mindig ő volt a kezdeményező; Anglia, amíg védekezni kényszerült, nem foglalkozhatott új gyarmatok hódításával. Csak Wellesley terjeszkedett továbbra is Indiában. A brit területekhez csatolta Oudh egy részét, átvette a kormányzást Karnatikban és protektorátussá tette Suratot és Tanjore-t, ezenkívül pedig kihasználta a marathaiak konfliktusait. Amikor Holkar, az egyik marathai fejedelem elűzte Poonából Badzsi Rao pesvát, Wellesley visszahozta, és védencévé tette. Ezután háborút indított Daulat ellen, aki Szindhia fia volt. Szindhia tizenöt esztendővel azelőtt már-már nagy birodalmat hozott létre, Delhire is rátette a kezét. Wellesley ezenkívül megtámadta Ragudzsi Bonszlát, Berar rádzsáját. Daulat 1803. szeptember 23-án Assaye-nál, a berari rádzsa pedig Argaon- nál vereséget szenvedett, s mindketten átengedték birtokaik egy részét. 1804-ben Holkar fegyvert fogott, felkoncolta Monson ezredes hadtestét, de végül alulmaradt. A következő évben Sah Alam, a nagymogul elfogadta a brit protektorátust. Ám Wellesley önállósága és merészsége bosszantotta a Kelet-indiai Társaságot, s a kormányt is aggasztotta, amelynek számtalan más súlyos gondja volt ekkor. Így azután Wellesley 1805. augusztus 15-én hajóra szállt Anglia felé.

Anglia fő törekvése most is az volt, hogy kiaknázza a tengerek feletti uralmát, és biztosítsa magának a forgalom monopóliumát. Ismét hatályba léptette a blokáddal kapcsolatos rendelkezéseit. 1803-tól 1805-ig a fiktív blokád még a francia megszállás alatt álló Hannoverra is érvényes volt. Ezzel egyidejűleg 1803. május 18-án visszaállította a behozatali engedélyek rendszerét, s még a semleges hajókon szállított ellenséges áruk importjára is kiterjesztette. Ellenségeinek gyarmataira nézve újra életbe léptette az 175 6-i szabályozást, annyi enyhítéssel csupán, hogy saját szolgálatába állíthassa a semlegeseket. Az európai semlegesek alkalmazkodtak a körülményekhez, az Egyesült Államok vonatkozásában azonban hamarosan újra jelentkeztek a nehézségek. Az Egyesült Államok fejlődése egyre féltékenyebbé tette az angolokat, és J. Stephens 1805-ben *War in disguise* (Álcázott háború) című írásában kimutatta, hogy a „körforgalom" a csempészetnek kedvez, mert az állítólag semlegessé vált ellenséges árukat Amerikában még csak ki sem rakják, és meg sem vámolják. Minthogy az Admiralitás sohasem fogalmazta meg pontosan, milyen feltételek mellett tekintendő a semlegessé válás érvényesnek, az elkobzási bizottságok egyre több árut foglaltak le. 1806 áprilisában az amerikai Kongresszus minderre azzal válaszolt, hogy november 15 -i hatállyal megtiltotta a brit áruk behozatalát. Ekkor azonban Napóleon bejelentette a szárazföldi blokádot, és a helyzet teljesen megváltozott.

Minthogy a Balti- és az Adriai-tenger nyitva maradt, Angliának csak át kellett szerveznie kereskedelmét, mint a korábbi háborúban, s lényegileg alig szenvedett a blokádtól. Az export értéke 25,5 millió font sterlingről 1803-ra 20,4-re csökkent ugyan, de 1805-ben már újra 23,3 volt; a reexportot a blokád érzékenyebben érintette: értéke az 1802. évi 12,7 millióról 1805-re 7,6 millióra esett vissza. Minthogy a rabszolgakereskedelem központját alkotó angol Antillákon állandóan növekedett a cukor termelése, a cukor ára egyfolytában zuhant, mert hiába növekedett Angliában a fogyasztás, mindig maradt fölös import; a cukor mázsája 1805-ben még 55 shillingbe, 1807-ben már csak 32-be került. A sorozatos jó termés, valamint az 1801. évi általános bekerítési törvény hatására bekövetkező vetésterület-növekedés jóvoltából a kenyér ára fontonként 2 pennyre süllyedt, úgyhogy a földbirtokosok 1804-ben a gabonatörvény megszigorítását követelték, s meg is kapták. Érthető, hogy az angol közvélemény, miután megszabadult a francia partraszállás lidércnyomásától, apátiába süllyedt, s egészen a tilsiti békéig csak szórakozottan követte a szárazföldi eseményeket.

Ebben az időszakban Napóleon gazdaságpolitikája nem okozott túl sok gondot a versenytársnak. Napóleon 1803. június 20-án újra megtiltotta az angol áruk behozatalát; minthogy azonban reménykedett az angliai betörésben, majd hadjárataival volt elfoglalva, ezt az intézkedést az egész periódus folyamán csupán másodrangú fegyvernek tekintette, ellentétben számos történész véleményével, s még csak nem is forgatta komolyan.

Változatlanul hű maradt ugyanis ahhoz a mérsékelt tilalmi politikához, amellyel már hatalomra jutása pillanatában felcserélte a direktórium politikáját, és hozzá sem nyúlt a semlegesek kereskedelmi forgalmához, amelyek ennek következtében továbbra is közvetítő szerepet töltöttek be a hadviselő felek között az áruk látszólagos semlegesítése formájában. A blokád minden további nélkül beilleszkedett abba a protekcionista rendszerbe, amelyet merkantilista eszméi diktáltak Napóleonnak, s a gyárosok kívánságának megfelelően nem volt más célja, mint kirekeszteni a külföldi versenyt, de úgy, hogy ne szenvedjenek hiányt nélkülözhetetlen nyersanyagokban, s a kivitelük se bénuljon meg. A vámtarifák jól mutatják, hogy a blokád nemcsak Anglia ellen irányult. A XI. évben eredetre való tekintet nélkül megtiltották a finomított cukor és a melasz behozatalát. 1804. március 13-án és 1805. február 6-án megemelték a pamutáruk és a gyarmatáruk vámját; ez utóbbiakra 1806. március 4-én újabb pótvámot vetettek ki. Minthogy a gyarmatáru főleg Angliából érkezett, ezzel hallgatólagosan elfogadták, hogy a blokád tulajdonképpen nem is működik, s hogy ez a politika lényegében véve nem hadviselési eszköz.

A legvadabb protekcionisták, mint mindig, a pamutgyártók voltak, főleg a fonógyárak tulajdonosai, mert az angol fonalak behozatala 1804-től 1806-ig 310 ezer kilogrammról 1 millió 368 ezer kilogrammra emelkedett. Ezenkívül a lyoniak dühödten harcoltak az olasz konkurrencia ellen, s követelték, hogy kizárólagos joguk legyen a piemontei selyem megvásárlására. A vámtarifa fokozatos emelkedéséből az derül ki, hogy döntő befolyást gyakoroltak, és fokról fokra sikerült Napóleonból olyan intézkedéseket kicsikarniuk, amelyeket nem a császár kezdeményezett, és amelyeket Chaptal még helytelenített is, mégpedig egyetértésben a kereskedőkkel, akik Párizsban a kereskedelmi kamara közvetítésével 1803-ban tiltakoztak mindennemű behozatali tilalom és a semlegesekkel szemben tanúsított mindennemű ellenséges magatartás ellen. Végül 1806. február 22-én Napóleon megtiltotta mind a fehér, mind a festett pamutvászon, a muszlin, a lámpabél céljára fonott pamut, valamint a vasáru behozatalát; de továbbra is engedélyezte az egyéb fonalak, a rövidáru, a szalagáru behozatalát, csak a vámjukat emelte meg. A pamutfonás, amely 1805-ben már túlhaladta az 1 millió orsót, ettől kezdve nagy lendületet vett, és a termelés az 1806. évi 2 millió kilóról 1808-ig több mint 4,5 millióra emelkedett. A lyoniak sem lehettek elégedetlenek. Igaz, hogy az 1803. és 1806. évi törvény megengedte Piemonténak, hogy Genován, Nizzán, valamint Lyonon keresztül bonyolítsa le a selyemkivitelt, de a tenger lezárása biztosította Lyon monopóliumát. A lyoniak az Itáliai Királyságra is szemet vetettek, és 1808-ban rákényszerítettek egy kereskedelmi szerződést, amely vámkedvezményekben részesítette az ebbe az országba irányuló francia kivitelt, s a vámtarifák megfelelő alakításával biztosította Lyon számára az itáliai selyem forgalmazását.

Bizonyos jelekből mindazonáltal érezhető, hogy Napóleont, amikor rátért a direktórium által már bejárt pályára, bosszantotta a felismerés, hogy a blokád nem elég hatásos. 1804. március 13-án megtiltotta a „közvetlenül Angliából jövő” áruk behozatalát, s a semlegesektől származási bizonyítványt követelt. Másrészt a gazdasági nacionalizmusra való hajlama természetes módon kapcsolódott össze harci buzgalmával, s ez mutatkozott meg a bálázott gyapotra kivetett új magas vámban. A rendelkezés nyilvánvalóan a gyárosok nagy bosszúságára, egyik pillanatról a másikra látott napvilágot 1806. február 22-én, s az volt a rendeltetése, hogy kedvezzen a len és a kender termelésének. Végül az Angliával szemben folytatott francia politikát fokozatosan rákényszerítették a szövetségesekre is, Hollandiára, Spanyolországra, Itáliára, sőt 1806-ban Svájcra is, amely azonban a fonalakkal kivételt tett. Hannover és Cuxhaven révén a Németországgal folytatott brit kereskedelmet is megzavarták, amire a direktórium annak idején még nem volt képes. Az a gondolat, hogy Angliát térdre lehetne kényszeríteni azzal, hogy megakadályozzák a kivitelét, mindig a levegőben volt, és Montgaillard írásaiban többször is megfogalmazódott.

Mégis, ha mérleget akarunk vonni, Napóleon semmi olyasmit nem szegezett szembe az angol blokáddal, amely túlterjedt volna a merkantilizmus hagyományos intézkedésein és a hadviselő felek között szokásos kereskedelmi korlátozásokon, és eltűrte az ellenség illetéktelen beavatkozását a semlegesek forgalmába. Sőt, az Államtanácsban 1806. március 4-én mondott beszédéből nem minden meglepetés nélkül állapíthatjuk meg, hogy esze ágában sem volt túlhajtani a blokád szigorát, sőt a békére várt, hogy tökéletesítse a behozatali tilalom rendszerét: „48 órával az Angliával kötött béke után meg fogom tiltani a külföldi áruk behozatalát, és hozni fogok egy olyan hajózási törvényt, amely csak francia hajóknak engedi meg, hogy befussanak kikötőinkbe.” Amikor azonban szárazföldi politikája - nagyszerű győzelmei és birodalom megalapítása révén - felszította hatalomvágyát, hirtelen minden megváltozott.

5. A HARMADIK KOALÍCIÓ KELETKEZÉSE

Nem mondhatjuk tehát, hogy Napóleonnak ez a szárazföldi politikája Anglia elleni háborújának lett volna a következménye, mintha - miután nem győzhette le a tengeren és nem támadhatta meg otthon - úgy döntött volna, hogy az európai piac elzárásával teszi tönkre. Nem arról van szó, mintha ez a gondolat meg sem fordult volna a fejében; de amikor testet öltött, a hódítások adtak neki fundamentumot, és önmagában ez a gondolat semmiképpen sem magyarázhatja meg azokat a meggondolatlanságokat és túlkapásokat, amelyek szembefordították vele az európai hatalmakat. Közelebb járunk az igazsághoz, amikor azt mondjuk, hogy ha kétségtelen tény is, hogy a kontinens uralkodóit legalább annyira bőszítette Bonaparte terjeszkedése, mint Angliát, ha kétségtelen tény is, hogy titokban továbbra is a forradalmi nemzet vezérét gyűlölték benne - akit rendszeresen „a korzikainak”, „a bitorlónak”, vagy, mint Mária Karolina, „Robespierre utódjának” neveztek, egyéb gúnyolódásaikról nem is szólva -, egymás közötti ellentéteik és pénztelenségük miatt Nagy-Britannia segítsége nélkül sohasem foghattak volna fegyvert: az amiens-i béke megszegése megcsillantotta előttük e segítséget, hiszen Anglia pénzelni is képes volt egy koalíciót, és a legnagyobb érdeke is fűződött megalakításához. 1803-ban azonban, legalábbis a német államokból, teljesen hiányzott a támadó szellem, sőt 1802. december 26-án még Ausztria is elismerte a lunéville-i békekötés óta Itáliában bekövetkezett változásokat. A koalíció lehetséges, sőt valószínű volt ugyan, de nem végzetszerűen elkerülhetetlen. A francia nemzeti érdek azt parancsolta volna, hogy a koalíció létrejöttének elodázásán munkálkodjanak, s türelmesen várják, hogy Anglia ismét szembekerüljön azokkal a nehézségekkel, mint 1801-ben, amelyeknek jelentkezése még csak nem is egyedül Franciaországtól függött. Napóleon fejében azonban még csak meg sem fordulhatott egy ilyen politika gondolata, amely nem hoz dicsőséget, nem hízeleg a képzeletnek. Senkit sem kímélni, ellenkezőleg, állandóan terjeszkedni: annyit jelentett, mint siettetni a koalíció létrejöttét, ijesztő veszélyeket felidézni, olyan konfliktusokba bonyolódni, amelyek kizárólag egész Európa meghódításával érhettek véget. Vérmérsékletének pontosan ez a perspektíva felelt meg a leginkább.

1803-ig az Oroszországgal való egyetértés volt politikájának sarkköve; a szakítást a cár kezdeményezte, aki ezzel magára vállalta a koalíció létrehozásának elindítását. Az ekkor huszonhat éves I. Sándor, egy romlott asszony unokája, egy őrült fia, valamilyen beteges állhatatlanság csíráit hordta magában, s ezt ifjúságának körülményei és elsietett házassága még csak fokozták. Neveltetését Katalin annak idején a svájci Laharpe-ra bízta, aki örökösen a liberalizmust magasztalta előtte, de szellemét nem formálta; apja, Pál a porosz káplárszellemet oltotta bele; ifjúkorában állandóan ki volt téve egy iszonyatos udvar kelepcéinek, s végül az ellentmondások valóságos szövevénye lett belőle: együgyű és körmönfont, félénk és konok, nyughatatlan és nemtörődöm, erénycsősz és kicsapongó, egy „északi Talma”, aki képes volt mindenkit elszédíteni, és egy „bizánci görög”, aki erőfeszítés nélkül árult el bárkit. Trónra lépésekor olcsón megszerezte a liberális uralkodó hírnevét: egyik napról a másikra elbocsátotta kegyeiből Pahlent és Panyint, apja gyilkosait, és olyan emberekkel vette magát körül, akikben lerakódott egy és más a nyugati civilizációból, akár Genfben és Londonban, mint Novoszilcov és Kocsubej esetében, akár Párizsban, mint Sztroganovnál, Romme tanítványánál, továbbá maga mellé vette mulatócimboráját, Adam Czartoryskit, ezt az értelmes és jellemtelen lengyelt, hazájának árulóját. Így jött létre a „barátok bizottsága”, avagy „titkos bizottság”, amelyben szüntelenül az alkotmányos reform tervezeteiről folyt a beszéd, miközben a szenátus arisztokráciája követelte, hogy vonják be a kormányzásba.

Másrészt azonban maga mellett tartotta az *ancien régime* híveit is, így szárnysegédjét, Dolgorukijt, Arakcsejevet, a tüzérség főfelügyelőjét, s Golicint, a Szent Szinódus főprokurátorát, aki szép lassan megnyerte a miszticizmusnak. Minthogy a „barátok” nem tartották még Oroszországot érettnek a szabadságra, s jó okuk volt, hogy ne sürgessék a jobbágyok felszabadítását, Sándor büntetlenül részesíthette előnyben uralkodása folyamán hol az egyik, hol a másik csoportot, aszerint, hogy Franciaországhoz közeledett-e, vagy a koalícióhoz tért vissza, s anélkül, hogy egy pillanatra is megszűnt volna önkényuralkodó lenni. 1802. szeptember 20-án a szenátus végre megkapta az igazságszolgáltatás ellenőrzésének jogát, a törvényhozás területén pedig az intelmi jogot, amellyel egyébként hiába próbált élni, mert mindig azonnal rendreutasították. A cár nyolc minisztériumot létesített; a miniszterek azonban valójában nem voltak egyebek a megfelelő közigazgatási testületek címzetes vezetőinél. A jobbágyok érdekében semmi érdemlegeset nem tettek, az egyetlen Livóniát kivéve, ahol Sievers az 1804. február 24-i ukázzal bizonyos könnyítéseket adott nekik. Csak a közoktatás területén következett be valódi haladás: az új minisztérium egyetemet létesített Dorpat- ban, Harkovban és Kazanyban.

A beképzelt, nem is annyira becsvágyó, mint inkább hiú Sándor a külpolitikába is átvitte a liberális és emberbaráti szócséplésre, főleg pedig a színházias népszerűsködésre való hajlamát, úgyhogy Bonapartét már kezdettől riválisának tekintette. Nyomban meg is találta magának azokat a németeket, akik országuk védelmezőjeként és Európa jövendő felszabadítójaként tömjénezték; ezek főként a forradalom egykori csodálói közül kerültek ki, akik csalódtak Bonapartéban, amikor visszaállította a monarchiát. Ilyen volt például Kiinger is, aki valaha részt vett a *Sturm und Drang* mozgalomban, s akit I. Pál orvosként vett maga mellé: „A meggyalázott Európa egyik fejedelmének a feladata - írta Klinger -, hogy az emberiség, a jog és a felvilágosodás védelmezőjévé váljék az obskurantistákkal és a politikai elnyomókkal szemben, akik minket fenyegetnek ..., és ez a fejedelem ő lesz.” Sándor, ahogyan egyre jobban belemerült a miszticizmusba, bebeszélte magának, hogy ő az új messiás.

Ezt az isteni elhivatottságot minden nehézség nélkül egyeztette össze azzal a törekvésével, hogy megtartsa és növelje őseinek örökét. A tescheni béke alapján, s egyszersmind az 1803-ban hozott birodalmi gyűlési határozat kezeseként, a germán közösség védelmezőjének tekintette magát, annál is inkább, mivel számos rokona élt ott. Czartoryski családi hagyományból Lengyelország visszaállítását tanácsolta neki és azt, hogy kiáltassa ki magát lengyel királynak. Mindazonáltal Sándor álmai, akárcsak Oroszország történelmi ambíciói, elsősorban Konstantinápoly felé irányultak. Így azután Czartoryski, amikor 1804-ben külügyminiszter lett, kidolgozott egy tervet, amelynek értelmében felosztották volna az Oszmán Birodalmat, visszaállították volna Lengyelországot, a kontinens térképének teljes átrajzolásával. Sándor egyelőre beérte annyival, hogy kényszerítette a szultánt, ismerjen el egyfajta orosz protektorátust a dunai fejedelemségek felett. Egy 1802. évi fermán értelmében török katonaság nem tartózkodhatott a fejedelemségekben, az erődök helyőrségének kivételével; megegyeztek abban, hogy a hivatalnokok mindenütt görögök vagy románok lesznek, és hogy a goszpodárokat csak Oroszország beleegyezésével lehet elmozdítani. Irakli halálakor, 1803-ban Oroszország annektálta Grúziát, melynek fejedelme már 1783 óta a cár protektorátusa alatt állt. Ezzel az orosz uralom átlépte a Kaukázust. Következésképpen Sándort tényleges törekvései Bonapartéval, Egyiptom meghódítójával állították szembe; engedni, hogy Bonaparte megvesse a lábát Németországban, azt jelenthette, hogy kiszolgáltatják neki Konstantinápolyt. Sándor sohasem gondolta komolyan, hogy osztozkodik Napóleonnal Európán: egy ilyen állapot csak annak az előjátékát jelenthette a számára, hogy elveszi tőle az egészet.

Amikor nyugtalanítani kezdte Bonaparte keleti politikája, tett egy lépést Anglia felé, s közvetve felbátorította a békeszerződés megszegésére. Amikor Franciaország a közvetítését kérte, tett egy lépést vissza; az ajánlat ugyanis tökéletesen megfelelt vágyainak: kiválóan érezte magát Salamon szerepében, s ráadásul esetleg megszerezhette Málta szigetét. Nem törődve Markov és Voroncov ellenzésével, aki Párizsban, illetve Londonban az angolok malmára hajtotta a vizet, 1803. június 5-én hivatalosan elfogadta a francia ajánlatot. Július 19-én közölte javaslatait: Máltát orosz helyőrség szállja meg; Anglia megkapja a Lampedusa nevű kis szomszédos szigetet; Franciaország megtartja Piemontét, azzal a feltétellel, hogy a királyt kártalanítják; Európa garantálja az itáliai államok, Hollandia, Svájc, Németország és Törökország semlegességét. Egy szó mint száz, Sándor a Franciaország és Anglia közötti közvetítés ürügyén a kontinens döntőbírójaként lépett fel. Franciaország semmit sem kockáztatott a javaslat elfogadásával, hiszen természetes határai nem váltak kérdésessé, de még észak-itáliai uralma sem. Bonaparte szempontjából, még ha nem akarta is ennyire megkötni a kezét, az engedékenység nem járt volna következményekkel, hiszen Anglia már június 27-én jelezte, hogy nem adja vissza Máltát. De Napóleon elfoglalta Hannovert és a nápolyi kikötőket, amit a cár inzultusnak tekintett, s augusztus 29-én Bonaparte végül is elvetette az orosz tervet azzal, hogy vérlázító egyoldalúsággal ellenségének kedvez. Igen csúnyán bánt Markovval, és visszahívását követelte. Sándor október 28-án eleget tett ennek a kérésnek, s csak Ubrit hagyta Párizsban ügyvivőként. Megértette, hogy Bonaparte sohasem fogja őt Európa legfőbb bírájának elismerni, s ez mélységesen felháborította. Amikor azután a franciák elrabolták az enghieni herceget, a szakítás véglegessé vált. Németország gyámjaként Sándor a birodalmi gyűlés előtt tiltakozott a német semlegesség megsértése miatt. Bonaparte visszavonta nagykövetét Péter- várról, sértő gúnnyal kérdezve, hogy ha Sándor atyjának Anglia által pénzelt gyilkosai országának határai közelében tartózkodtak volna, vajon Sándor „nem követ-e el mindent kézrekerítésükre”. Ubri is vette az útlevelét, és 1804. szeptember végén távozott Párizsból.

Sándornak, miután Bonapartéval összerúgta a patkót, szükségszerűen vissza kellett térnie Anglia oldalára. De mivel Addingtonra is neheztelt, csak akkor fogalmazta meg szándékait, amikor újra Pitt vette át az ügyeket. Ám még ekkor sem volt könnyű egyetértésre jutniuk. Sándor, szerepéhez híven, általános ligát akart szervezni Európa pacifikálására, a kontinens teljes térképének átrajzolásával, még a tengerek szabadságának visszaállítását is megpendítette! 1804. június 29-én Pitt jóhiszeműen angol-orosz koalíciót javasolt azzal a céllal, hogy visszavegyék Franciaországtól Belgiumot és a Rajna-vidéket.

Szeptember 11-én a cár Novoszilcovot küldte Angliába olyan utasításokkal, amelyeket tulajdonképpen helyettesének, Piatolinak egy memoranduma alapján állítottak össze. A tervezet változatlanul becsvágyó volt, hogy azonban megnyerjék Pitt tetszését, célul tűzték ki benne Franciaország régi határainak visszaállítását. Novemberben Pétervárra érkezett Leveson Gower, s az akció feltételei kezdtek pontosabb körvonalakat ölteni. December 3-án IV. Gusztáv szövetséget kötött Angliával, 1805 januárjában pedig Oroszországgal. Sándor kérte, hogy Pitt a korfui orosz hadtesttel együttműködve siessen Nápoly segítségére, s valóban, 1805 áprilisában Craig hajóra szállt a Földközi-tenger felé. De csak április 11-én írták alá magát a szerződést, amely minden százezer katonáért egy és negyed millió font sterling segélyt ígért Oroszországnak. A meghódítandó területeken való osztozkodást későbbre halasztották, abban azonban egyetértettek, hogy Hollandia meg fogja kapni Belgiumot, Poroszország pedig a Rajna bal partjának északi részét; hogy Franciaországra nem fogják a monarchiát rákényszeríteni, de mindenesetre igyekeznek majd elfogadtatni vele. Sándor azonban nyomban módosításokat próbált kieszközölni; azt kívánta, hogy még egyszer kíséreljék meg felkínálni a rendezést Napóleonnak Novoszilcov közvetítésével, persze mindezt az angolok rovására, akik ennek igazán nem látták szükségét.

Folytak tehát a tárgyalások, miközben mindenki készült a háborúra. A koalíciósok megegyeztek abban, hogy az oroszok és az angolok csatlakoznak a svédekhez Pomerániában, hogy betörjenek Hannoverba és Hollandiába. Nápolyban egyezségre jutottak Mária Karolinával, aki 1804 májusában, miután Napóleon Acton menesztését követelte, magához ragadta a kormányzást; novemberben alá is írták az egyezményt, s egy emigráns, Damas báró vette át a hadsereg parancsnokságát; Szicíliában Nelson volt az úr. Lépések történtek Konstantinápolyban is, ahol a szultán visszautasította Napóleonnak császárként való elismerését. Nem volt elegendő azonban, ha Franciaországot észak és dél felől fenyegetik; legyőzéséhez az kellett, hogy az oroszok biztosítsák maguknak az áthaladást akár Németországon, akár Ausztrián keresztül.

Németországban a koalíciósok semmit sem értek el. A birodalmi gyűlési határozat végrehajtása a fejedelmeket továbbra is élesen szembeállította Ausztriával, amely vissza szerette volna állítani a birodalmi gyűlésben a katolikus és a protestáns szavazatok egyensúlyát, legfőképpen pedig védelmezte a *Ritterschaftot. A Ritterschaft* körülbelül 350 földesurat jelentett, nagy részük gróf és báró, akik három körzetben, a Svábföldön, Frankóniában és a Rajna- vidéken összesen több mint 110 ezer hektárnyi területet, 1500 uradalmat birtokoltak; kizárólag a császártól függtek, és maguk igazgatták magukat. Anyagi helyzetük általában szűkös volt, s gyermekeik vagy egyházi, vagy állami szolgálatba léptek, főként Ausztriában. Innen származtak egyébként a Metternichek, a Stadionok, a Dalbergek és a Steinek is. Már a szekularizálások is súlyosan érintették őket, s most a fejedelmek céltábláivá váltak, akik szerették volna őket „mediatizálni”, azaz alattvalóikká tenni. Poroszország járt elöl a példával Frankóniában, és a többiek utánozták; 1804. január 13-án Stein tiltakozott amiatt, hogy Nassau hercege annektálta két falvát. Ausztria a birodalmi gyűlési határozat nevében semmisnek nyilvánította ezeket a mediatizációkat, s megfenyegette Bajorországot, amely Franciaországtól kért segítséget. Lehet, hogy Bécsben tudtak valamit a XII. évi összeesküvésről. Bonaparte 1804. március 3-án, egy héttel az enghieni herceg letartóztatásának elrendelése előtt ultimátumot intézett Ausztriához, amely azonnal engedett. Ennek a válságnak az lett a következménye, hogy a német terület megsértése miatti svéd és orosz tiltakozások egyszerűen nem találtak visszhangra Dél-Németországban. Napóleon ősszel meglátogatta a Rajna-vidéket, s több fejedelem kereste fel, hogy tiszteletét tegye előtte Mainzban. Kicserélték eszméiket egy rajnai ligáról; Napóleon megpendítette a gondolatot, hogy Eugéne de Beauharnais feleségül vehetné a bajor herceg lányát, Augusztát, aki egyelőre egy badeni herceg menyasszonya volt; Dalberg szóba hozott egy birodalmi konkordátumot, amelyről azonban a német államok hallani sem akartak, mert függetlenségüket azzal kívánták növelni, hogy közvetlenül tárgyalnak a pápával. Mindenesetre Dél-Németország most Franciaországhoz húzott.

Talán másként alakul a dolog, ha Poroszország egyértelműen támogatja Dél-Németországot Ausztriával szemben; de Porosz- ország csak saját magára gondolt, s a király környezetében mindig volt egy „francia” párt, amelyet főként Lombard képviselt, s amely szívesen elfogadta volna Bonaparte szövetségét. Haugwitz tartózkodóbbnak mutatkozott, sőt olykor határozott fellépést tanácsolt; de túlságosan ragaszkodott a posztjához, semhogy mindenáron keresztül akarta volna vinni elképzelését. Hardenberg, aki 1804 április elején a helyébe lépett, azzal kérkedett, hogy sokkal energikusabb nála; valójában semmivel sem volt erélyesebb. Frigyes Vilmost az angol-francia háború rettenetes zavarba hozta. III. György mint hannoveri választófejedelem semlegesnek nyilvánította magát; végső soron jobban szerette volna a porosz megszállást, mint azt, hogy a franciák hódítsák meg Hannovert. Ez kiváló alkalom volt Poroszország számára ahhoz, hogy visszaállítsa az 1795. évi semleges ligát, amelynek révén akkor megszerezte az Észak-Németország feletti uraimat, s hogy, akárcsak 1801-ben, újra megvesse a lábát Hannoverban. Azt hitte azonban, hogy ehhez a cár jóváhagyására van szüksége. A cár azzal gyanúsította Porosz- országot, hogy titkos szerződést kötött Franciaországgal, és tiltakozott. Haugwitz azt tanácsolta, hogy rendeljék el a mozgósítást, s követeljék, hogy Franciaország érje be azzal, hogy pénzbeli sarcot vet ki Hannoverra, a király azonban elutasította ezt a tervet. 1803. június 28-án a miniszter visszatért erre az elgondolásra, arra hivatkozva, hogy Hannover és Cuxhaven francia megszállása súlyos kárt okoz a porosz kereskedelemnek. Ura azonban jobbnak látta, ha elküldi Lombardot Bonapartéhoz, aki éppen akkor Belgiumban járt, s újra azt javasolta neki, hogy kössenek hármas szövetséget Oroszországgal, azzal a feltétellel, hogy Franciaország visszaállítja a forgalmat, és nem rendezkedik be Hannoverban. Bonaparte elutasította az ajánlatot. Haugwitz végül azt ajánlotta, hogy a poroszok garantálni fogják egész Németország semlegességét, ha a franciák visszahúzódnak. Bonaparte csak abba egyezett bele, hogy újra megnyitja a kikötőket, ha Poroszország a szövetségese lesz. A király beletörődött. Ekkor az első konzul nyomban arra is kötelezni akarta, hogy vállalja Itália és Törökország pillanatnyi állapotának garantálását is, ami azt jelentette volna, hogy Poroszország is fellép Ausztria és Oroszország ellen, s legfeljebb reménye lehet Hannoverra. 1804 áprilisában megszakadtak a tárgyalások: Porosz- ország szenvedélyesen kívánta Hannovert, de cserébe kizárólag semlegességét volt hajlandó felajánlani.

Ebben az időpontban az enghieni herceg elrablása újra felkeltette a szomszédos Hannoverban tanyázó franciáktól való félelmét, s így Frigyes Vilmos lemondott arról, hogy Franciaország és Oroszország között egyensúlyozzon. Sándor már 1803. júliusában védszövetséget ajánlott, ezt 1804. május 24-én meg is kötötték. Oroszország 50 ezer embert ígért arra az esetre, ha Napóleon megerősíti hannoveri csapatait, vagy terjeszkedni kezd a Weser-folyótól keletre. Ez a *casus belli* teljesülni látszott októberben, amikor Fouché Cuxhavenban elraboltatta Rumboldt angol rezidenst, mert azt remélte, hogy papírjai között adatokat talál a XII. évi összeesküvésre. Hardenberg ki akarta használni az ügyet arra, hogy mozgósítson, s a franciáktól Hannover kiürítését követelje. A király azonban beérte a fogoly kiszabadításának követelésével, s amikor Napóleon ezt jóváhagyta, az ügy lezárult.

Hosszú ideig Ausztria sem jogosított fel több reményre, mint Poroszország. Lunéville óta csak nagy üggyel-bajjal tudott talpra állni. Károly főherceg a kormányzási módszerek megreformálására igyekezett rávenni fivérét. Az volt az elgondolása, hogy a miniszterek saját felelősségükre intézzék az ügyeket, s rendszeres tanácsüléseket tartsanak; 1801. szeptember 12-én *Staatsministerium* alakult három osztállyal, de hiába, mert Ferenc továbbra is mindent maga akart intézni. Az 1801. január 9-én a *Hofkriegsrath* elnökévé kinevezett főhercegnek csak azt engedte meg, hogy a vezérkari főnökkel, Dukával és tanácsadójával, Fassbenderrel átszervezze a hadsereget. De nem volt pénz: 1801-től 1804-ig az államadósság 613 millióról 645 millió birodalmi forintra, a *Bancozettel* mennyisége pedig 201-ről 337 millióra emelkedett. Teljes erővel tombolt az infláció. A papírpénz értékvesztesége az 1801. évi 16 százalékról 35-re emelkedett; nőttek az árak; emelni kellett a katonák zsoldját és a fizetéseket; a spekuláció gazdaggá tett néhány embert, és tönkretette a járadékosokat; 1804-ben pedig egy egész Németországra kiterjedő éhínség még fokozta a nyomort. Ennek ellenére még mindig nem voltak hajlandók megadóztatni a kiváltságosokat, pedig így könnyen rendbe hozhatták volna a pénzügyeket. Ilyen körülmények között Ausztriának, amint arra Károly rámutatott, elsősorban nyugalomra volt szüksége. Cobenzl és Colloredo ennek nem mondott ellent; az első, aki abban a hitben ringatta magát, hogy visszaállítja a szövetséget Franciaországgal, hímes tojásként bánt Champagny követtel, s valahányszor Bonaparte felemelte a hangját, engedett.

Mindamellett Bécsben háborús párt is volt. Tartoztak hozzá osztrákok is, mint Starhemberg és Stadion; de a főszerepet a már szövetkezett hatalmak követei: az orosz Razumovszkij, az angol Paget és a svéd Armfelt játszották, s néhány előkelő moszkovita dáma szalonjaiban folyt a cselszövés. Johannes von Müller, az udvar akkori könyvtárosa révén kapcsolatot tartottak d'Antraigues- gal, a cár drezdai ügynökével, aki nem vetette meg az osztrák pénzt; Stadion és az akkor szászországi követ, Metternich révén megnyerték Gentzet, aki 1802 szeptemberében, berlini adósságaiban fuldokolva, elfogadta a kancellária tanácsosának posztját, anélkül, hogy az angoloktól jövő pénzről lemondott volna. Ezek az emberek, miközben minden további nélkül kiszolgálták azt, aki megfizette őket, szenvedélyesen és őszintén gyűlölték a forradalmat, mint például Armfelt, ez a lobbanékony arisztokrata, „az utolsó római", mint később Gentz mondotta róla. Ez utóbbi, amikor nem tudta Frigyes Vilmost keresztes hadjáratra buzdítani, úgy gondolta, hogy Ferencet téríti meg; a miniszterek azonban nem bíztak benne, és csak publicistának alkalmazták; megvetették és lekezelték, s így végül szenvedélyesen szembefordult Cobenzllel és Colloredóval, akiknek erélytelenségét eltúlozta.

Valójában Cobenzl egyáltalán nem volt tétlen. A francia-angol háború nyugtalanította, mert attól tartott, hogy Bonaparte, képtelen lévén diadalmaskodni a tengeren, esetleg majd a kontinensen próbál revansot venni Ausztria rovására; ugyanakkor tisztában volt vele, hogy ez a konfliktus bizonyos mértékig visszaadta cselekvési szabadságát, és már 1803-ban puhatolódzott Londonban, hogy milyen segélyt tudna kapni szükség esetén. Franciaország és Oroszország szakítása újabb távlatokat nyitott előtte: 1803. szeptember 1-én Dolgorukij megjelent Bécsben, ahol jól fogadták, és javaslatokat kértek tőle. 1804 januárjában Oroszország 100 ezer embert ajánlott fel arra, hogy visszakényszerítsék Franciaországot a lunéville-i békeszerződés előírásaihoz. Cobenzl ezt a segítséget elégtelennek nyilvánította; egyébként esze ágában sem volt támadni, s II. Ferencnek még kevésbé: „Franciaország semmit sem vétett ellenem” - mondotta.

A császárság kikiáltása megváltoztatta a közhangulatot. Az ellenforradalmárok nagy zajt csaptak: „Napjaink véres tragédiájának hihetetlen fordulatai odavezettek - írta Gentz -, hogy a forradalom szentesítette, szinte törvényesítette magát.” Persze a bécsi udvart az esemény elsősorban azért hozta ki a sodrából, mert nem csekély következményekkel járt a Német-Római Szent Birodalomra és a Habsburgok érdekeire nézve. Bonaparte azzal, hogy nem királyi, hanem császári címet vett fel, nemcsak a forradalom hagyományát akarta kímélni, hanem egész Európára kiható lépést tett, hiszen addig csak egyetlen császár volt: Róma örököse és a kereszténység elméleti feje. A jogtudósok felfogása szerint a császárság nem volt specifikusan német intézmény, s a pápa kezével való koronázás - ez a hagyomány a Habsburgok alatt egyébként elsorvadt - Párizsban ugyanolyan érvénnyel bírt, mint Rómában. Napóleon hiába kölcsönzött nemzeti jelleget ennek a méltóságnak, hiába neveztette magát a franciák császárának, tagadva az egyetemes uralomra való mindennemű igényét: mindenki tisztában volt vele, hogy a Német- Római Szent Birodalomnak vége van abban a pillanatban, amikor egy új császár születik. Éppen ezért II. Ferenc hajlandó volt ugyan elismerni Napóleont, de cserébe ugyanezt követelte tőle, amikor 1804. augusztus 11-én felvette Ausztria császárának címét. Egyelőre természetesen még a szent birodalom császárának is tekintette magát, de nyilvánvalóan számított arra, hogy Németországból ki fogják kergetni. Egyébiránt pedig, minthogy a hagyomány a szent birodalmat összekapcsolta az itáliai királysággal, igencsak tartott attól, hogy a francia hatalom tovább terjeszkedik ebben az országban, amiben nem is tévedett. Ily módon a francia császárság létrejötte siettette a koalíció kialakulását.

Cobenzl első lépése az volt, hogy Poroszországnál tapogatózott: ám hiába, mert az nem kínált fel neki semmit. Amikor októberben tudomást szerzett Novoszilcov londoni utazásáról, arra gondolt, hogy ha Oroszország szövetséget köt Angliával, esetleg sorsára hagyja Ausztriát, és aláírta Sándorral a november 6-i egyezményt; ez védelmi szerződés volt ugyan, mégis előírta, hogy közös álláspontot kell kialakítani arra az esetre, ha „a körülmények . . . olyan természetűek lesznek, hogy a szerződő felek erőinek másnemű alkalmazását követelik meg”. Mármost 1805 januárjában kitudódott, hogy az Itáliai Köztársaságot örökletes királysággá fogják átalakítani. Cobenzl szabad kezet akart, ezért elhatározta, hogy kiadja az útját Károly főhercegnek, aki nem helyeselte az orosz szövetséget. Károly önállóskodása már régóta bosszantotta a császárt, s ez mostantól kezdve annyit zaklatta, hogy a főherceg végül lemondott hivatalairól. Dukát és Fassbendert szintén eltávolították, ezzel szemben visszahívták Mackot, akit az angolok változatlanul nagyra becsültek, s a vezérkar élére állították. Ferenc azonban még most is ellenezte az agressziót, sőt maga Cobenzl is tétovázott, olyannyira, hogy a türelmetlen Oroszország az egyezség felmondásával fenyegetőzött. Napóleon újabb terjeszkedései azonban véglegesen megpecsételték egyetértésüket.

Egyetlen csatlós és szövetséges állam sem viselkedett úgy, ahogyan a császár szerette volna. Hollandia szabad utat engedett a csempészetnek, képviselői pedig nem akarták megszavazni sem az adókat, sem a hadikölcsönöket; 1804 szeptemberében Napóleon már jelezte, hogy módosítani kell az alkotmányt. 1805. március 22-én Schimmelpenninck megkapta a főpenzionáriusi címet (Hollandia legmagasabb állami méltóságának hivatalos neve), a végrehajtó hatalommal. A törvényhozó hatalom a nemzetgyűlés kezében maradt. A nemzetgyűlés tagjait az állampolgárok a kormány jelöltjei közül választották meg. E jelölteket most első ízben Schimmelpenninck szemelte ki. Így láthatott hozzá Gogel miniszter a pénzügyi reformhoz.

Ennél sokkal nagyobb horderejű esemény volt az Itáliai Köztársaság megszűnése. Melzi itt a közigazgatást és az igazságszolgáltatást francia mintára szervezte meg. Létrehozott egy konkordátumot a pápával, megszervezte az akadémiát, és újra megnyitotta az egyetemeket. A közbiztonság helyreállítása végett megszüntette az esküdtszéket, rendőrfőnököt nevezett ki, különleges bíróságokat állított fel, és csendőrséget szervezett. Nagy lendületet vettek a közmunkák, és befejeződött a Simplon-hágó útjának építése. Prina, ez az erélyes és hozzáértő pénzügyminiszter, bevezette a közvetett adókat, felszámolta az államadósságot, megtisztogatta a pénzügyi apparátus személyzetét, biztosította az ügyek ellenőrzését. Végül megszilárdult a hadsereg is: 1803-ban végre sikerrel hajtották végre az összeírást. Ezek a reformok azonban egyáltalán nem tetszettek a lakosságnak, inkább ingerültséget váltottak ki, s a közvélemény továbbra is rendkívül erősen franciaellenes volt. Melzi hiába kedvezett a nemeseknek, egyáltalán nem kapott tőlük támogatást. A törvényhozó testület is renitenskedett: nem volt hajlandó bevezetni sem a polgári anyakönyvezést, sem az örökösödési adót. Maga Melzi is a francia csapatok kivonulását és a függetlenséget kívánta. 1803 májusában sajátságos tervezetet nyújtott át az osztrákoknak, amely azonnal felkeltette Bonaparte gyanúját, amikor tudomást szerzett róla. A tervezet arról szólt, hogy egész Észak- Itáliát, Velencével együtt, az egykori toscanai nagyherceg jogara alatt kellene egyesíteni. Ez arra a következtetésre juttatta Napóleont, hogy személyesen kellene kézbe vennie a köztársaság ügyeinek intézését.

A császárság kikiáltása ennek az elképzelésnek különösen veszélyes formát adott. A római császárok Nagy Károly óta mindig Lombardia királyai vagy Itália királyai voltak; nyilvánvaló, hogy Napóleon is az kellett, hogy legyen. 1804 májusában közölte akaratát Melzivel. Egy tanács alkotmányt dolgozott ki, amely azonban felbosszantotta a császárt, mert korlátozta hatalmát. Párizsba hívatta a tanácsot, és személyesen rendezte el az ügyeket. Minden jel szerint felismerte, milyen veszélyeket idéz fel azzal, ha a saját fejére teszi ezt a királyi koronát, mert Józsefnek kínálta fel, és 1805. január 1-én levelet írt Ausztria császárának, amelyben biztosította, hogy az új királyság mindig önálló marad Franciaországgal szemben.

József azonban arra számított, hogy majd Franciaország felett uralkodik, s visszautasította ezt a koronát; ugyanígy tett Lajos is fia nevében. Így azután Napóleon március 18-án megszavaztatott egy szenátusi határozatot, amely őt ismerte el Itália királyának. Május 18-án megkoronáztatta magát Milánóban, és Eugéne de Beauharnais-t nevezte ki alkirálynak. Ami Ausztriát illeti, a császár beérte azzal az ígérettel, hogy mihelyt a békekötés értelmében ki fogják üríteni Málta és Korfu szigetét, ő át fogja engedni az olasz királyságot egyik rokonának. Ezzel tehát a francia császár megszegte a lunéville-i békeszerződést. Újból megszegte akkor, amikor Saliceti Genovában megszavaztatta azt az óhajt, hogy Franciaország annektálja ezt a területet, amit Napóleon június 6-án teljesített is: Liguriából három új francia megyét alakított. Ezenkívül odaadta Piombinót Eliza nővérének március 18-án, június 23-án pedig Bacciochit Lucca hercegévé nevezte ki; minthogy ez a két terület császári hűbérbirtok volt, Napóleon ezekkel az adományokkal kifejezésre juttatta, hogy tényleg a római császárok örökösének tekinti magát. Ausztria ekkor nem habozott tovább. Június 17-én az udvari tanács az angol-orosz szövetséghez való csatlakozás mellett döntött. Ebben az időpontban Novoszilcov éppen Berlinben tartózkodott, útban Párizs felé azzal a megbízatással, hogy átengedheti Franciaországnak a Rajna-vidéket és Antwerpen kivételével egész Belgiumot. Június 25-én azonban küldetését semmissé nyilvánították; július 16-án pedig Wintzingerode és Mack már a hadműveleti tervekről tárgyaltak. 28-án Pitt és Sándor végre ratifikálta az április 11-i szerződést, bár továbbra sem értettek egyet Málta sorsát illetően. Ausztria augusztus 9-én írta alá a szerződést. De azért még mindig próbálkozott Párizsnál, hátha a franciák valamilyen engedményt tesznek, s neki nem kell hadba lépnie. Amikor azonban ez nem járt eredménnyel, szeptember 11-én bevonult Bajorországba.

Közben mindkét fél nagy erőfeszítéseket tett, hogy a maga oldalára állítsa a németeket. Frigyes Vilmos makacsul elzárkózott a cár minden rábeszélése elől. Július 15-én megtagadta a Pomerániában egyesült csapatoktól az átvonulást, s ezzel felbecsülhetetlen szolgálatot tett Napóleonnak. Sándor szeretett volna találkozni a porosz királlyal, de hiába, s végül már arról beszélt, hogy erővel tör magának utat Szilézián át. Czartoryski ekkor nagy reményeket kezdett táplálni; szeptember 23-án a cár Pulawyba érkezett, a Czartoryskiak családi kastélyába; itt már arról beszéltek, hogy visszaveszik Poroszországtól a Lengyelországtól elvett tartományokat, s visszaállítják Lengyelországot. Sándor valójában becsapta barátját; kizárólag az volt a szándéka, hogy megfélemlítse a porosz királyt, s nagyon is számított rá, hogy bevonja a franciaellenes szövetségbe.

Ami Napóleont illeti, a tél folyamán egy ízben nyugtalankodott a Velence területén lezajlott csapatösszevonás miatt, később azonban eloszlott a gyanúja egészen július végéig, s nyíltan csak augusztus 23-án vallotta be magának a veszélyt. Mindamellett még egyszer megpróbálta megnyerni magának Poroszországot. Augusztus 8-án felajánlotta neki Hannovert, 22-én pedig elküldte a királyhoz Durocot. A porosz király kijelentette, hogy kizárólag arra kötne szövetséget, hogy fennmaradjon a béke a lunéville-i bázison. Az udvarban és a hadseregben kezdett kialakulni egy háborús párt. Lujza királyné állandóan hangoztatta Sándor iránti rokonszenvét és Napóleon iránti gyűlöletét. Mindazonáltal a poroszok többsége, a katonákat sem kivéve, inkább a semlegességre hajlott. Minthogy a császárnak szüksége volt Bernadotte hadtestére, úgy döntött, hogy kiüríti Hannovert, s elrendelte, hogy amennyiben Frigyes Vilmos kihasználná az alkalmat, hagyják bevonulni a csapatait. Ez természetesen meg is történt. Napóleon előre látta, hogy a porosz királyt ez olyan elégedettséggel fogja eltölteni, hogy, legalábbis egy időre, ki fog benne hunyni minden harci vágy. A császár jól számított. Még nagyobb volt a siker Dél-Németországban, amelyet Ausztria közvetlenül fenyegetett. Augusztus 25-én Bajorország szövetkezett Franciaországgal, szeptember 5-én pedig Württemberg elvileg csatlakozott a szövetséghez. Németország tehát pontosan úgy helyezkedett most el az új politikai viszonyok térképén, ahogyan azt 1803 óta előre lehetett látni. Itáliában Napóleon ugyanilyen ügyesen manőverezett. Szeptember 10-én Mária Karolina szövetséget kötött Oroszországgal. A francia császár 21-én kiürítési megállapodást írt alá Gallo márkival, Nápoly követével, mert szüksége volt katonaságára az Adige mentén. Egyébként a pápa tiltakozása ellenére megszállta Etruriát, sőt Anconát is. IV. Ferdinánd nápolyi király Villeneuve megérkezésétől félve, ratifikálta a megállapodást. Trafalgar után azonban a királyné levetette álarcát, s november 19-én egy angol-orosz flotta 19 ezer embert tett partra Nápolyban. Csakhogy már késő volt; ezt a játszmát Napóleon megnyerte.

A harmadik koalíciót általában úgy ábrázolták, mint eltökélt kísérletet arra, hogy újra elvegyék Franciaországtól természetes határait. Nyilvánvaló, hogy a szövetségesek - részben vagy egészben - mindenképpen elvették volna hódításaikat a franciáktól, ha győznek. Csakhogy be kellene bizonyítani, hogy Anglia 1803- ban, Oroszország és Ausztria pedig 1805-ben kizárólag ezzel a céllal fogtak volna fegyvert, ezt viszont nem bizonyították be még Angliát illetően sem. Először is az agressziós szellemet, amely egyébként csakugyan létezett, olyan szenvedélyek és érdekek táplálták, amelyekről általában nem szoktak tudomást venni: az angolok esetében a gazdasági gondok és a tengeri imperializmus, Sándor részéről a megalománia és a személyes féltékenység, végül a Bécsben oly befolyásos európai arisztokrácia gyűlölködése, amely viszont társadalmi tényezőkben gyökerezett. Azonban az is nyilvánvaló, hogy Napóleon szinte hazárdjátékos módjára túlszította ezeket a lappangó indulatokat, mozgósította maga ellen az összes hatalmakat, s odáig ment, hogy még a lágy, engedékeny Ausztriát is felbőszítette. A francia nemzet érdekeiről vagy akár egyszerűen személyes politikájának szempontjáról nem is beszélve, még tekintélyének megóvása érdekében sem volt okvetlenül szükséges, hogy elrabolja az enghieni herceget, hogy kikiáltsa a császárságot, hogy idő előtt kihozza a sodrából Angliát, hogy keleti terveiket illetően nyugtalanítani kezdje az oroszokat, főleg pedig, hogy az Itáliai Köztársaságot örökletes királysággá változtassa, vagy annektálja Genovát. Anélkül, hogy a girondisták forradalmi heve buzgott volna benne, pontosan úgy kihívta maga ellen a királyokat és az arisztokráciát, ahogyan ők tették annak idején, ami miatt annyi szemrehányással illették őket, s pontosan azt a megnyugodni képtelen hódító politikát követte, mint a direktórium, amelyet emiatt oly megvetően bíráltak.

Bármint legyen is azonban, amikor az amiens-i béke megszegése után megalakult a harmadik koalíció, ez lényegében megpecsételte a sorsát. Nem arról van szó, mintha ezzel már végzetszerűen el lett volna döntve eljövendő bukása, mint ezt sokan hangoztatják; még sok további hibára és előre nem látható véletlenre volt szükség ahhoz, hogy kudarca bekövetkezzék. Sorsa most annyiban pecsételődött meg, hogy többé nem maradt más kiútja, mint a világ meghódítása.

Második fejezet

Napóleon hadserege

Bonaparte a lunéville-i szerződés után nekifogott, hogy megtisztítsa a hadsereget a fáradt vagy gyanús elemektől. Eltávolított számos tisztet, és elbocsátotta mindazokat a katonákat, akik addig négy vagy annál több hadjáratban vettek részt. Ez a teljes létszámnak körülbelül a nyolcadát tette. 1801-től 1805-ig több mint négy év állt a rendelkezésére ahhoz, hogy átszervezze seregeit, és átgondolja hadviselési rendszerét. A rendszer alkalmazásának legmegkapóbb példáit 1805-ben és 1806-ban figyelhetjük meg. Újító zsenije a stratégiai elvek kidolgozásában és a megvalósításukhoz elengedhetetlen taktikai egységek kialakításában mutatkozott meg a legimpozánsabban. Egyebekben a lényeget illetően hű maradt a forradalom módszereihez: hadseregének legjellemzőbb vonása mindvégig a régi katonák és az újoncok állandó elkeverése és a merész előléptetés volt. A háború előkészítése, még ha felismerjük is benne szervezőképességét és a részletek iránti figyelmét, az örökös rögtönzések sorozata maradt.

1. AZ ÚJONCOZÁS ÉS AZ ELŐLÉPTETÉS

Az újoncozás változatlanul a VI. évi törvényen alapult, amelyet egész sereg adminisztratív rendelkezés egészített ki. Ezeket végül is 1811-ben foglalták össze törvényben. A VI. évi törvény katonai szolgálatra kötelezett minden 20. és 25. életéve közötti francia férfit. Számos kivételt is tartalmazott azonban, először is felmentette azokat a nős, özvegy és elvált férfiakat, akik 1798. január 12-én családapák voltak, mert az államnak segélyeznie kellett volna a feleséget és a gyermekeket. A közvélemény nem tartotta számon ezt a határidőt, és a nős férfiak mentességét állandónak gondolta; s bár a törvény szövege egyértelmű volt, egészen 1808-ig még a visszamenőleges mozgósítások sem kímélték a nős és özvegy családapákat. De általában enyhébben kezelték ügyüket: alkalmatlannak nyilvánították, vagy a „tartalékba” helyezték őket, azok közé a sorkötelesek közé, akik a sorshúzásnál szerencsések voltak, és csak akkor hívták be őket, ha másokat már nem lehetett. Végül az 1808. szeptember 10-i szenátusi határozat mentességet biztosított nekik. Ennek azután az lett a következménye, hogy a császárság utolsó éveiben elszaporodtak a sebtében kötött házasságok. Ezenkívül viszonylag elnézőbben bántak a családfenntartókkal és még inkább a papnövendékekkel a konkordátum után. Végül a „helyettesállítást” a VIII. évben különleges kedvezményként vezették be, de a X. év floréal 28-i (1802. május 18-i) törvény értelmében joggá vált.

Pénzügyi, valamint gazdasági megfontolásokból (kímélni akarták a munkaerőt) a VI. évi törvény úgy rendelkezett, hogy kivéve azt az esetet, ha a haza veszélyben van, nem kell bevonulniuk az összes összeírtaknak, hanem minden évben csak a törvényhozás által megállapítandó kontingenst hívják be, a legfiatalabb korosztállyal kezdve. A konzulátus idején nagyjából ugyanúgy folyt a feltöltés, mint a forradalom alatt: a törvényhozó gyűlés megszavazott egy minden esetben igen mérsékelt kontingenst, és azt elosztotta a megyék között; a megfelelő létszámot azután a megyei és kerületi tanácsok osztották el a közigazgatási alapegységek között. A helyi községi hatóság megvizsgáltatta a behívottakat egy általa kijelölt orvossal, meghatározta a bevonulok személyét, engedélyezte a helyettesítéseket, s a prefektusnak csak a reklamációs ügyekben kellett döntenie.

A rendszer ugyanabban az irányban fejlődött tovább, mint a többi intézmény. A helyettesállítás már kezdettől a vezető rétegeknek kedvezett. 1805. szeptember 24-én Napóleon szenátusi határozattal rögzítette a kontingenst, ami azt jelentette, hogy a törvényhozó gyűlés ebben a vonatkozásban elveszítette jogait; másrészt sokasodtak a panaszok igen sok községi vezetőtestület szándékos hanyagságára, hozzá nem értésére, botrányos visszaéléseire, s ez arra vezetett, hogy elvették tőlük ezt a funkciót, ugyanúgy, mint az adószedést, és hivatalnokokra bízták, ami a kisembereknek igen jól jött. Megtiltották a községeknek, hogy szavazás útján jelöljék ki a besorozandókat, és arra ösztönözték őket, hogy sorshúzás útján döntsenek. A prefektusok és az alprefektusok egyre gyakrabban avatkoztak be az újoncozásba. A X. év thermidor 18-án (1802. augusztus 6.) minden megyében mozgó sorozási tanácsot állítottak fel, amely a prefektusból és katonatisztekből állt. A tanácsnak az volt a feladata, hogy felülvizsgálja az összes testi alkalmatlanságra hivatkozó felmentéseket. Az 1805. évi hadjárat aztán döntő változásokat hozott. Az augusztus 26-i rendelet megfosztotta eddigi szerepüktől a helyi tanácsokat. A kontingens elosztása mostantól kezdve a prefektus és az alprefektusok feladata lett. Az alprefektus összeállítja a sorkötelesek listáját, sorshúzás útján kijelöli a behívandókat, s a sorozási tanács jogainak fenntartása mellett irányítja az orvosi vizsgálatot. A „menetkész újoncoknak” továbbra is joguk volt, hogy kölcsönös egyetértés alapján közösen önkénteseket állítsanak maguk helyett: ezt a szubsztitúció intézményének nevezték. Minden egyes újoncnak is joga volt „pótembert” állítani maga helyett, s általában ezt az esetet nevezték „helyettesítésnek”. Sőt, miután valaki bevonult, még mindig felcserélhette uniformisát egy szorosan vett „helyettessel”. Az újoncok szétosztásáról a császár vagy megbízottja intézkedett; minden ezred elküldte a sorozási műveletekhez egy tisztjét tanácsadási joggal, majd egy kísérő egység segítségével elvitte rendeltetési helyükre a hozzá tartozó újoncokat. Ilyenformán, eltekintve a sorozási irodától, amelynek élére 1800-ban Hargenvilliers-t állították, majd 1807-ben egy főigazgató gondjaira bízták Lacuée de Cessac személyében, a hadkiegészítésnek nem volt külön hivatali szervezete; ennek ellenére igen sokat fejlődött a technikája. Napóleon kétségkívül mérsékelte a korrupciót és a vezető rétegek visszaéléseit, teljesen megszüntetni azonban ő sem tudta.

A rendszernek feltétlenül megvolt az az előnye, hogy kímélte az ország erőit, de hátránya is volt, amennyiben csorbát ejtett a hadkötelezettség össznemzeti jellegén, hiszen megszüntette az egyenlőséget, s elsősorban a szegények vállára hárította a katonai szolgálat terheit. 1805-től 1811-ig nem sokat emelkedett egy ember ára: mindazonáltal Cote-d’Or megyében 1900 és 3600 frank között mozgott, és a kontingensnek csupán 5 százaléka tudta előteremteni a helyettesítés költségeit. A nép azonban végül mégsem emiatt gyűlölte meg a hadkötelezettséget, hanem azért, mert 1805-től kezdve többé nem volt béke. Emiatt a behívott kontingenst sohasem a laktanyákban helyezték el, hanem a legrövidebb időn belül a frontra küldték; ugyanennél az oknál fogva a behívott katonát nem szerelték le, s csak nyomorékon jöhetett haza; 1803-ban még mindig 174 ezer olyan katona szolgált, akik az 1792 és 1799 közötti évjáratokhoz tartoztak, s ezeket sem szerelték le, hanem hadjáratból hadjáratba sodródtak. Másrészt, ahogy a császár hadi vállalkozásai sokasodtak, a kontingens is egyre nőtt. 1806-tól kezdve már előre is hívtak be embereket, holott erről a törvény mit sem tudott. Igaz, hogy egészen 1813-ig egyetlen korosztályt sem hívtak be soha teljes létszámban egyszerre; mindazonáltal a sorshúzással felmentettek, de még a helyettesítettek sem érezhették magukat teljes biztonságban, hiszen mi sem akadályozta, hogy kiegészítő kontingenseket hívjanak be minden olyan korosztályból, amelyet még nem merítettek ki: 1805-ben Napóleon 30 ezer embert követelt mindazokból a korosztályokból, amelyek 1800-tól 1804-ig lettek hadkötelesek.

A kortársak szemében ezek a követelések azért tűntek elviselhetetlennek, mert a régi rendszer nem ismerte őket. Le kell szögezni azonban, hogy Napóleon 1800-tól 1812-ig összesen csupán 1 millió 300 ezer embert vonultatott be, s ennek valamivel több mint a háromnegyed része jutott a régi Franciaország területére. De még ha az 1812-i és 1813-i óriási arányú behívásokat is számításba vesszük (több mint 1 millió fő), a bevonultatottaknak az összeírottakhoz viszonyított aránya így sem haladja meg a 41 százalékot. Cote- d’Or megye 350 ezer lakosából mindössze 11 ezer vonult be, vagyis 3,15 százalék; Cotes-du-Nord megye 500 ezer lakosából 19 ezer, vagyis 3,8 százalék. Napóleonnak ugyanúgy meggyűlt a baja az ellenszegülőkkel és a szökevényekkel, mint annak idején a forradalomnak.

A VIII. évtől kezdve pénzbírsággal sújtották szüleiket, 1807-től kezdve pedig a szökevények lakására katonát telepítettek be. A csendőrség és a nemzeti gárda mozgó osztagai állandóan járták a vidéket. Ezek az intézkedések meghozták gyümölcsüket, mert egészen 1812-ig aránylag csekély volt a be nem vonultak száma: így például Cote-d'Or megyében 1806 és 1810 között mindössze 3 százalékot tettek ki. Sőt, három ízben, a VIII. évben, a X. évben és 1810-ben még amnesztiában is részesültek. A nemzet sokkal kevésbé húzódozott a kötelező katonai szolgálattól, mint azt némelyek vélték; csak a vég közeledtekor kezdett ellenszegülni, amikor a nagy vereségek után tulajdonképpen ismét megjelent az általános mozgósítás.

A szakadatlanul háborúskodó napóleoni hadsereg tehát az újoncok folyamatos beolvasztásával egészült ki. Ez az alapelv még a forradalomból származott. Minden hadjárat kezdetekor egy sebbel- lobbal éppen hogy egyenruhába bújtatott és felfegyverzett újonckontingens indult el kis csoportokban a frontra. „Az újoncoknak nem kell nyolc napnál többet a kiképzőtáborban tölteniük" - írta a császár 1806-ban, november 16-án. - A lényeget majd útközben tanulják meg, legfőképpen pedig a csatában!" Az újoncok, akiket beosztottak az ezredekbe, elkeveredtek a harcedzett katonákkal, és harc közben tanulták meg, amit lehetett. A pihenés óráiban senkinek eszébe sem jutott, hogy gyakorlatoztassa őket: egyszerűen fölöslegesnek tartották. A napóleoni katona semmiben sem hasonlít a laktanya-katonára: ugyanolyan rögtönzött harcos, mint amilyen a forradalomé volt. Még a függetlenség szellemét is megőrizte; minthogy a tisztek, akik a közlegények sorából emelkedtek ki, tegnap még a bajtársai voltak, s minthogy holnap őt magát is előléptethették, nagyon kevéssé jellemezte a „katonás" szellem; elviselhetetlen számára a külsőleges és gépies fegyelem; gátlás nélkül megszökik, majd némi idő elteltével újra csatlakozik alakulatához, s igazán csak harc közben hajlandó engedelmeskedni. Kevés hadseregről tudunk, amelyben ilyen fokra hágott az engedetlenség. Napirenden vannak a kollektív ellenszegülések, az egyéni lázadások, a zendülések. Napóleon villámokat szór, de még mindig elnézőbb mint a nép képviselői. A katonában végeredményben csak a harcost látja, s egyedül az a fontos a számára, hogy harcolni akarjon, és mindenről megfeledkezve vesse magát a csatába.

Ez a hév, amely az ellenséggel szembekerülve felszítja az egyéni kezdeményezést, a bátorságot, az önbizalmat, egyidejűleg pedig biztosítja a hadsereg kollektív szellemét, szintén a forradalom hagyatéka. A napóleoni katonában idővel kétségtelenül lankadt, de sohasem hunyt ki teljesen a sans-culotte szenvedélye, az egyenlőség szeretete, az arisztokrácia gyűlölete, a heves antiklerikalizmus. 1805-ben ez a szellem még nagyon eleven. A „zsémbesek” (az öreg katonák, a gárdisták) szemében a „Nyírottfejű” (Tondu) - Napóleon beceneve - sohasem volt király, hanem a királyok ellen küzdő hadvezér. A forradalomtól származik a hadsereg erős nemzeti érzülete is, a gőg, hogy a „nagy nemzethez” tartoznak. Kiáltványaiban a császár gondosan ápolja ezeket az érzelmeket, amivel a Közjóléd Bizottság hagyományát folytatja, amely annak idején a háborút „népivé” tette.

Mindamellett a napóleoni hadseregnek, csakúgy, mint a konvent vagy a direktórium hadseregének, fő erejét az a társadalmi forradalom adja, amely az egyenlőség meghirdetésével megnyitotta az utat az egyén energiái előtt. Ennek katonai jelképe a közkatonák előléptetése. A VIII. év alkotmánya Napóleonnak tartja fenn a tisztek kinevezésének jogát, ő pedig, ha elárul is némi hajlamot a katonai arisztokrácia visszaállítására, elsősorban mégiscsak a személyes értéket tartja szem előtt. A szolgálati idő egyáltalán nem számít; önmagukban a szellemi képességek sem esnek túl nagy súllyal a latba, s egyáltalán nem kell nagyon tanultnak lenni ahhoz, hogy valaki előrejusson; legfontosabb a merészség és a bátorság. Minden csata után az ezredes, aki az előléptetésért felelős, azok közül tölti be az elesett tisztek helyét, akik kitüntették magukat az ütközetben, s igazságos döntéseinek legjobb bírája az ezred. Maga Napóleon is ugyanígy jár el a magasabb rendfokozatoknál. Miközben tehát a társadalom egészében a hierarchia megszilárdítására törekszik, a hadseregben olyan viszonyokat teremt, amelyek a legjobb esélyeket biztosítják az érdem számára, s nem véletlen, hogy a hadsereg erősen vonzza a becsvágyó ifjúságot. A hadsereg legjobb elemei természetes módon vágynak a harcba, ott az első sorokban küzdenek, maguk után vonják a többieket, vagy ellensúlyozzák mulasztásaikat. Napóleon állandóan ösztönzi ezt a harci kedvet. Előbb díszfegyvereket osztogat, majd a Becsületrend jelvényeit. Egyre-másra szervezi az elit századokat és hadtesteket, amelyek közül a legirigyeltebb a gárda. Ezeknek az alakulatoknak a tagjai feltűnő, sokszínű díszegyenruhát viselnek.

Ennek a rendszernek az a következménye, hogy a tisztek viszonylag ugyanolyan tanulatlanok, mint a közkatonák. Ez azonban csak csekély hátránnyal jár, mert Napóleon senkit sem von be a hadműveletek tervezésébe és a végrehajtás általános irányelveinek kidolgozásába; a többihez pedig elegendő, ha vannak vállalkozó szellemű és a hadműveletekben jártas tábornokok. A vezérkari tisztek nem alkotnak autonóm testületet, amely befolyást gyakorolhatna a hadműveletek menetére; akik az irodákban dolgoznak, csak gyakorlati funkciót töltenek be: a császár „közli" utasításait, és ők továbbítják. Főnökük, Berthier, ez a tétovázó és középszerű, de igen pontos és engedelmes tábornok, nem több, mint „őfelsége rendelkezéseinek tolmácsa". „Tartsa magát mereven a tőlem kapott parancsokhoz - írja neki Napóleon 1806-ban -, egyedül én tudom, mit kell tennem." S Berthier maga mondja egy marsallnak: „Gondolatait senki sem ismeri, az ön kötelessége engedelmeskedni." Parancsőrtisztjei, mint Marbot, Fezensac, Castellane, Gourgaud, és hadsegédei, mint Duroc, Mouton, Rapp, Drouot, Savary, Bertrand, akiket teljesen találomra, szemük állása vagy külső megjelenésük alapján szemelt ki különböző ezredekből, semmiféle tekintéllyel nem rendelkeznek az egységek parancsnokai előtt; egyszerűen a nagy úr szemei; szakadatlanul küldetésben vannak, megjelennek a helyszínen, hogy képet kapjanak a helyzetről, majd jelentenek. De még Napóleon is szükségesnek ítélheti, hogy helyettesítse valaki, hiszen nem lehet ott mindenütt. Ilyen esetben egyik bizalmi emberét küldi el, Murat-t, Lannes-t, Davout-t, Massénát, akiket a szó szoros értelmében császári helytartóknak vagy ideiglenes hadseregparancsnokoknak nevezhetnénk. A császáron kívül csak nekik van joguk stratégiai kezdeményezésekhez. Úgyhogy egyáltalán nem szükséges, hogy a valóban tehetséges emberek sokan legyenek.

Ily módon a napóleoni hadseregnek nincsenek intézményei: nem egyéb, mint szakadatlan rögtönzés, amelynek ereje az egyén értékének hangsúlyozásából és a fővezér zsenijéből ered. Ami a különböző fegyvernemek szervezetét illeti, Napóleon nem hozott jelentősebb újításokat. A gyalogság továbbra is sorgyalogezredekre és könnyűgyalogságra oszlott, de a kettőnek a taktikája alig különbözött egymástól. A XII. év vendémiaire 1-én (1803. szeptember 24-én) kialakították a lovasság ettől kezdve klasszikus felosztását könnyűlovasságra (huszárok, vadászok), félnehéz- (dragonyosok) és nehézlovasságra (vértesek). A lovasság a konvent és a direktórium erőfeszítéseinek jóvoltából képzettebb volt, mint a gyalogság, s Murat és egy csapat rettenthetetlen lovastiszt vezetése alatt nem volt többé semmi félnivalója az osztrák lovasságtól. A tüzérséget lovas- és gyalogosezredekbe csoportosították, s a gyalogsági ágyúütegeket megszüntették. A műszaki alakulatokat önálló egységekké szervezték, s hidász hadtestekkel egészítették ki. A gárda a XII. év thermidor 10-én (1804. június 29.) kapta meg végleges szervezetét: ekkor kétharmad részben öreg katonákból állt, s összesen 5 ezer gyalogost és 2800 lovast tömörített. A gyalogosok és a lovasok egyaránt három nagy alakulatra, gránátosokra, vadászokra és velitekre oszlottak. Ezenkívül a gárdához tartozott még 100 mameluk, könnyűtüzérség, néhány tengerészalakulat, csendőrség, sőt még trénje is volt, amivel abban a korban egyedül állt. A hadsereg felszerelése változatlan volt. Az 1777-es puskát használták, amely maximálisan négy golyót lőtt ki 3 perc alatt, s 200 méterre hordott, valamint Gribauval ágyúit, amelyek percenként két 4, 8 vagy 12 fontos golyót lőttek ki, s 600 méterig kiválóan hordottak. A 400 méterig használható gránátokat és kartácsokat kevésbé használták; rendelkeztek ezenkívül egy hatos tarackkal is. Napóleon rendkívüli fontosságot tulajdonított a tűzerőnek, következésképpen a tüzérségnek; ennek ellenére sohasem volt nagy tüzérsége. 1806-ig hadosztályonként 12 ágyúval rendelkezett, s csak ebben az évben jelent meg a teljes ágyúpark, azaz hadosztályonként 59 ágyú. A francia hadseregnek csak 1808-ban volt annyi ágyúja, hogy 1000 emberre kettő jusson. A késedelemért részben Marmont volt a felelős: 1803-ban hozzáfogott az egész ágyúpark megújításához, amit azonban az 1805-ben kitört háború megszakított. A francia tüzérség gyengeségének azonban mélyebb okai is voltak, nevezetesen a felszerelés, főleg pedig a szállítás elégtelensége. Semmiképpen sem tudtak volna sem több fogatot beállítani, sem elegendő mennyiségű lőszert biztosítani.

A napóleoni hadsereg mozgatórugóit fokról fokra éppen önnön működésük ernyesztette el, a hódítás terjedése, s Napóleon arisztokratikus hajlamainak fokozódása. Ahogy a köztársaság katonái lassanként eltűntek, a kontingens pedig növekedett, a régi és az új katonák összekeverésének rendszere egyre kevésbé érvényesült; 1809-ben már külön újonchadosztályokat állítottak fel. A közkatonákból való előléptetés rendszere csak akkor érvényesülhetett volna teljesen, ha a halál minden egyes hadjárat alkalmával elég helyet csinál az új nemzedékek számára; de ez legalábbis 1812-ig soha nem következett be. Főleg a magas rangúak számára nem volt több hely, s így a marsallok, ha egyszer beérkeztek, s elhalmozták őket pénzzel és dicsőséggel, már csak azzal törődtek, hogy mindezt megőrizzék, békére és nyugalomra vágytak. Ha csak a császáron múlik, ez a kór még gyorsabban terjedt volna. Megfelelt politikai elképzeléseinek, társadalmi eszményének, hogy nemesekből, gazdagokból és tisztek fiaiból katonai elitet alakítson ki. Katonai középiskolát hozott létre Prytanée militaire néven: lovastiszti iskolát Saint-Germainben és egy katonai iskolát Fontainebleau-ban, amelyet 1808-ban átköltöztettek Saint-Cyrbe. Az volt a terve, hogy visszaállítja a testőrséget. 1800-ban megszervezte a „tartalékos önkéntesek” alakulatát, 1806- ban pedig az „őrcsapatot”. Bátorította helyi „díszgárdák” szervezését, amelyeknek tagjai a jó családból való nemzetőrök közül kerültek ki. 1805. szeptember 30-án ezeket az operettalakulatokat katonai alakulatokká szervezte át. Ám a katonaiskolákba csak a tisztek küldték el a fiaikat; a nemesség és a nagyburzsoázia viszolygott ettől. Napóleon azonban másfelől megérezte, hogy a hadsereg és a gárda esetleg elégedetlenkedni fog. 1806-ban meg is szűntek az őrcsapatok és a díszgárdák, s az utóbbiak csak 1813-ban jelentek meg újra. Csak az Itáliai Királyságban váltak a tisztek palántakertjeivé. Itt 1805. június 26-án rendelték el megalakításukat, és sokkal világosabban árulták el Napóleon titkos szándékait, mint a franciaországiak.

Gyengült a hadsereg nemzeti jellege is. A francia csapatokban már 1800-ban is számottevő arányban volt jelen a frissen annektált területek lakossága. A hódítással ez az arány tovább növekedett. Napóleon ezenkívül átvette a régi rendszertől azt a szokást, hogy lehetőleg minél több idegent sorozzon be a hadseregbe. Svájci és lengyel ezredeket tartott fenn, 1803-ban hannoveri és ír légiót alakított, 1805-ben létrehozott két „idegen” ezredet. A továbbiakban ez az elem is fokozódott. Végül pedig a császári hadsereg a csatlósok és a szövetségesek erőit is magába foglalta: 1805-től kezdve a hollandokat, olaszokat, dél-németországiakat. Számuk állandóan növekedett, úgyhogy 1812-ben a régi Franciaország területéről származó katonák már kisebbséget alkotnak Napóleon hadseregében.

Napóleon katonai rendszere éppen sikereivel árulta el bizonyos gyengeségeit is. A hadszínterek sokasodtak, s Napóleon távolléte a legtöbb esetben világossá tette, hogy kevés olyan helyettese van, aki képes főparancsnoki teendők ellátására. Ney, Oudinot vagy Soult egyaránt középszerűnek mutatkozott, ha magukra hagyták őket. Ezért a középszerűségért magát Napóleont tartották felelősnek, mert megfosztotta parancsnokait minden kezdeményezés lehetőségétől. Ez a szemrehányás alaptalan. Igaz, hogy mint bármelyik nagy hadvezér, senkivel sem osztotta meg a globális irányítást, de jelentős szabadságot hagyott a végrehajtóknak az eszközök megválasztásában. Csak az volt a baj, hogy a főparancsnoki kar összeállításánál nem gondoskodott arról, hogy a nagyszabású hadviselésre szellemileg felkészült emberek válogatódjanak ki. Másrészt a hódítással meghosszabbodtak a közlekedési vonalak, és megnövekedtek a megszállás alatt tartandó területek. Ezt a hadsereget azért rögtönözték, hogy egy csapásra, egyetlen döntő csatával fejezze be a háborút, és nem rendelkezett szervezett tartalékokkal. Feltöltésére nem volt más mód, mint előre behívni a soron következő korosztályt; ha egy elfoglalt országot kellett őrizni, a legkevésbé megbízható szövetségeseket és csatlósokat vették igénybe; a fronton egyre csökkent a ténylegesen harcoló katonák száma.

A nemzetőrség, amelyet a III. év prairial 28-i (1795. június 16-i) törvény alapján még a VIII. évi alkotmány is fenntartott, alkalmas lehetett volna a népfelkelő hadsereg szerepének betöltésére. 1805- ben azonban a nemzetőrség már csak papíron létezett; szeptember 24-én a császár elrendelte újjászervezését, magának tartva fenn a tisztek kinevezését; valójában azonban csak az elit századok és a díszgárdák megszervezésével törődött. Később részlegesen mozgósította a nemzetőröket, például a partok védelmére; egészen 1812-ig azonban nem kapcsolta őket szorosan katonai rendszeréhez.

1805-ben még semmiféle nyugtalanító tünet nem mutatkozott. A „Nagy Hadsereg”, ahogyan Napóleon keresztelte el a boulogne-i táborban, amely augusztus 26-án megindult Németország felé, a világ legjobb hadserege volt. Katonáinak majdnem egynegyed része részt vett a forradalom valamennyi háborújában, egy másik negyedrész, vagy majdnem annyi, az 1800-as hadjáratban; a többiek, akik a konzulátus idején vonultak be, már eleget szolgáltak ahhoz, hogy szilárdan összeforrjanak a régiekkel; majdnem valamennyi altiszt és tiszt átesett már a tűzkeresztségen; sőt még túlkorosak is voltak: 90 hadnagy múlt el 50 esztendős, nem egy pedig 60 is. Ezzel szemben a főtisztek nagyon fiatalok voltak, s feszítette őket a harci kedv. A Nagy Hadseregnek három esztendő elég volt ahhoz, hogy a Nyemanig tolja ki a Francia Császárság határait.

1. A HÁBORÚ ELŐKÉSZÍTÉSE

A régi rendszerben a háború mindig rögtönzés volt. Amikor kitört, tiszteket és katonákat toboroztak; a hadiszállítók, akik ilyenkor a helyzet urai lettek, az árakkal nem törődve felvásárolták mindazt, amiből a raktárakat és a felszerelést ki lehetett alakítani, kifosztották a királyt, ügynökeik pedig meglopták a katonát. Igyekeztek ugyan megszervezni az ellenőrzést, de a hadbiztosoknak nem volt elég hivatástudatuk ahhoz, hogy megvesztegethetetlenek maradjanak. Mindezeknek a bajoknak a közvetlenül látható oka a pénzhiány volt; a mélyebb ok azonban az ország gazdaságában rejlett, amely még túl gyenge volt ahhoz, hogy ellássa a modern háborút, s becsületes és hozzáértő hivatalnoki kart tartson el: a monarchia politikája mindig meghaladta lehetőségeit. Annak idején a Hegypárt is rögtönzésre kényszerült, s emberfeletti erőfeszítéssel igyekezett megszabadulni a hadiszállítóktól, kézbe venni az ellátást, s megkövetelni a hivatalnokoktól az odaadást és az önzetlenséget. Thermidor 9-e után a köztársaság megint ugyanott volt, mint annak előtte a királyság, s ez a helyzet Napóleon alatt állandósult, sőt még súlyosbította is a hadsereg létszámának mértéktelen növekedése és a hadiállapot szakadatlanná válása.

Napóleon ugyanúgy viszolygott a hadiszállítóktól, mint a jakobinusok ; csak az volt a különbség, hogy míg neki is mindenre gyorsan volt szüksége, anélkül hogy rendelkezett volna az ehhez szükséges személyzettel és pénzzel, ő nem vehette igénybe ugyanazokat az eszközöket, mert a tehetős rétegekre támaszkodott. Így hát mind hadseregének ellátása, mind kincstárának feltöltése végett kénytelen volt a pénzemberekhez folyamodni. 1805-ben Vanlerberghe és mások biztosították az élelmiszer- és a takarmányellátást az ország területén. Amikor kitört a háború, magánvállalkozói társaságok vállalták, hogy gondoskodnak a kenyérről, a húsról, a takarmányról, a kórházakról és minden szállításról, beleértve a tüzérséget is, hiszen a IX. évben hozták létre az egyetlen tüzérségi szállító zászlóaljat, és egyedül a gárdának volt szállítóoszlopa. Napóleon nagy erőfeszítéseket tett az ellenőrzés biztosítására. A X. évben minisztériummá szervezték a hadügyi hivatalt, s élére Dejeant állították. A hadikincstár önálló hivatallá alakult. A VIII. évtől kezdve a létszám nyilvántartását elvették a hadbiztosoktól, s szemléző felügyelőkre bízták; ezek is, azok is a Nagy Hadsereg főintendánsától, Villemanzytól függtek, akinek helyébe 1806-ban Daru lépett. A császár nagy kedvét lelte abban, hogy rendszeresen átvizsgálja a bekért kimutatások özönét, és hibákat fedezzen fel bennük; bár számba vette, hogy mi folyt be, és mit adtak ki, csak véletlenül fedezte fel, hogy mi nem folyt be, vagy mit fizettek ki jogtalanul. A teljesen véletlenszerűen kinevezett hadbiztosok továbbra is becstelenek voltak, és gyűlölet övezte őket. „Minden elesett katona ellátását kifizettetik velem” - írta Napóleon 1808. május 18-án. Azt sem tudta soha megakadályozni, hogy tábornokai sarcot szedjenek, és meg is tartsák maguknak.

1805-ben már majdnem 400 ezer ember állt fegyverben, s ezeket békeidőben képtelen volt megfelelően ellátni. A katona naponta 5 sout kapott; az állam azonban csak a komiszkenyeret adta neki, s háborús időben a húst. De még ezt az elégtelen zsoldot sem fizették rendszeresen. 1805-ben a csapatok indulásának pillanatában „a katonák nem kaptak zsoldot”, állapítja meg a császár; 1806 végén öt havi késésben van a zsoldfizetés. Következésképpen lehetetlen volt felhalmozni az élelmiszert, cipőt, ruházatot és szállítóeszközöket, amire a hadjárat megkezdéséhez szükség lett volna. Napóleon beérte a fegyverekkel és a lőszerrel. 1800-ban azt mondotta, hogy 3 millió tartalék puskára lenne szüksége. Sohasem jutott el idáig, s a nemzeti termelés nem is lett volna képes ennek a mennyiségnek az előállítására. 1805-ben 146 ezer puskát szállított az ország, s a becslések szerint egy hadjárat folyamán nagyjából ennyi meg is semmisült. A tüzérség még rosszabbul volt ellátva. A veszteségeket csak az ellenséges lőszertárak kiürítésével lehetett pótolni. Annak, hogy a lőszerellátás sohasem okozott súlyos gondot, az az oka, hogy a francia hadsereg általában kevés lőszert fogyasztott: a jénai csatában a 4. hadtest mindössze 1400 ágyúlövést adott le. Ami a lóellátást illeti, a császár nagy súlyt helyezett rá, de sohasem volt teljesen kielégítő. Franciaország egymaga nem is tudta volna ellátni a hadsereget lovakkal; mindig a meghódított országban egészítették ki az állományt.

Minden egyebet, az élelmiszert, a cipőt, a ruházatot illetően az volt az elv, hogy a háborút a háborúnak kell táplálnia. „Abban az inváziós és expedíciós háborúban, amelyet a császár folytat, egyáltalán nincsenek raktárak - írta Berthier 1805. október 11-én Marmont-nak -; a seregek élén álló vezénylő tábornokoknak kell megszerezniük az ellátáshoz szükséges eszközöket azokban az országokban, amelyeken áthaladnak.” Ennek ellene vethetik, hogy közvetlenül egy-egy hadjárat megkezdése előtt Napóleon lázas tevékenységet fejt ki, hogy kenyeret és kétszersültet süttessen, hogy cipőt osztasson ki a katonák között. Először is azonban ez mindig már túl későn történik; másodszor, parancsait csak hiányosan teljesítik; 1805-ben nagyon sok katona kelt át a Rajnán egyetlen pár bakanccsal, 1806-ban köpeny nélkül indultak el Jéna felé; ami a kenyeret illeti, a legjobb esetben annyit vittek magukkal, amennyit elbírtak. Napóleon hadviselési rendszere, bízvást mondhatjuk, összhangban volt a pénzhiánnyal, mert éppen az előrenyomulás gyorsaságán alapult. A rendelkezésre álló szállítóeszközök még akkor sem tudták volna követni a hadsereget, ha lett volna mit szállítaniuk. Napóleon minden egyes hadjárat megkezdésekor villámgyors és azonnali győzelemre számít, ezért indul el a hadsereg fogyatékos felszereléssel. Ez a győzelem élet és halál kérdése. A hadsereg mögött nem áll semmi, ami biztosíthatja az elhúzódó háborút. Ha a hadsereg visszavonulni kénytelen, vagy egyszerűen az ellenség állja a sarat, és van ideje kimeríteni az országot, mielőtt feladná, a francia seregeket feltétlenül felmorzsolja a kimerültség.

Valahányszor a háború rögtönzésen alapul, ez a katona rovására történik. A csapatok szüntelenül úton voltak. Kevés volt az olyan tábornok, mint Davout, aki gondoskodott arról, hogy rendszeres rekvirálással ellássa csapatait. A katonák mindent elvettek a lakosoktól, amit találtak, s minthogy az egységek egymást követték, az utolsók már semmit sem találtak. Éhesen meneteltek, nagyon gyakran megáztak, keveset aludtak. A teljes nélkülözés után hirtelen alkalmuk nyílt arra, hogy teletömjék a gyomrukat, és lerészegedjenek, így könnyű prédái voltak a betegségeknek. Emellett az égvilágon senki sem törődött a higiéniával. Képtelen módon elhanyagolták az egészségügyi szolgálatot is; annak idején a konvent tiszti rangot adott az orvosoknak és a tábori sebészeknek; a direktórium azonban takarékosságból úgy döntött, hogy békeidőben minden további nélkül el lehet bocsátani őket, és ezen Napóleon semmit sem változtatott. Eltekintve néhány egészen kiemelkedő katonaorvostól, például Larrey-tól, Percytől, Coste-tól, az egészségügyi személyzet a közepes színvonal alatt maradt. A hadsereg orvosi felszerelése nevetséges volt, alkalmi kórházakat és segélyhelyeket állítottak fel, a lakosoktól rekvirálták a szükséges holmit, és magukat a lakosokat alkalmazták ápolónak. Ez maga volt a pokol. Percy naplójából megismerkedhetünk ezekkel a borzalmakkal; az ágyúgolyó ütötte szörnyű sebekkel, az érzéstelenítés nélküli amputálásokkal, a kórházi üszkösödéssel, a leírhatatlan mocsokkal, a rühvel, a tetűvel, a tífusszal.

Napóleon nem véletlenül tiltotta meg a legszigorúbban, hogy a sebesülteket messzire a hátországba, vagy éppenséggel Franciaországba küldjék. Egyébként a megfelelő egészségügyi szervezet híján el is pusztultak volna útközben. Érthető, hogy a francia hadseregen belüli halálozási arányszámot az akkori viszonyokhoz képest sokáig óriásinak tartották. Még Taine is azt állítja, hogy a konzulátus és a császárság idején 1 700 000 ember halt meg kizárólag a régi Franciaország területéről; márpedig ez a terület pontosan ennyi embert adott, ami azt jelentené, hogy a frontokról senki sem tért vissza, s ebben még nincsenek is benne a hadifoglyok. Ezek a számok azonban túlzottak. A régi francia terület vesztesége a valóságban 1800 és 1815 között nem egészen egymillióra tehető, vagyis 40 százalékra, s ennek egyharmada az eltűnt, akik nyilván nem mind pusztultak el. Ehhez még körülbelül 200 ezer új franciát kell hozzáadni, s nagyjából ugyanennyi szövetségest és csatlóst. Ami itt különösen lényeges, az az, hogy az elesettek csak kis részt jelentenek: Austerlitznél 2 százalékot, Waterloonál pedig legfeljebb 8,5 százalékot; a többiek a kórházakban haltak bele sebesülésükbe vagy betegségükbe, vagy pedig a kimerültségtől és a hidegtől pusztultak el.

A háború ellátásának ez a módja súlyos következményekkel járt. Mindenütt még népszerűtlenebb lett a francia megszállás. A katonák fegyelmén és morálján sokat rontott a rendszeressé vált fosztogatás és portyázás szokása; az erőltetett menetek nyomában csapatostul maradtak le a kimerültek és sereghajtók, akik összeverődtek, és a legkülönbözőbb túlkapásokat engedték meg maguknak a lakossággal szemben. A zendüléseket rendszerint a nyomor indította el a hadseregben. A legrosszabb azonban az volt, hogy ez az egész hadseregellátási rendszer termékeny és sűrűn lakott országokban, főleg Lombardiában szerzett tapasztalatok alapján alakult ki, ahol Napóleon első két európai hadjáratát vezette. Amikor behatolt Észak-Németországba, Lengyelországba, Spanyolországba, Oroszországba, a földrajzi feltételek kijátszották terveit, s a hadsereg végveszélybe került.

3. A HADVISELÉS

Az *ancien régime* vége felé a francia katonai írók kimutatták a II. Frigyes által tökélyre vitt klasszikus módszerek hátrányait: a tagolatlan hadsereg, amely lassan, hosszan elhúzódva, egyetlenegy úton nyomult előre, nem bírta átfogni az egész hadműveleti területet, tehát arra sem volt képes, hogy az ellenséget a harc felvételére kényszerítse, vagy manőverezzen, ha az ellenség akarta erre kényszeríteni jó pozícióból. Mindazonáltal a forradalomnak kellett eljönnie ahhoz, hogy a francia hadviselés megszabaduljon ettől a rutintól; a forradalom azzal, hogy megnövelte a seregek létszámát, és megteremtette a tömegek háborúját, kényszerítette a tábornokokat, hogy hadosztályokra tagolják seregeiket, ha mozgatni akarják őket. Hamarosan felismerték, hogy a csoportosításnak ez a megoldása nem kielégítő: mihelyt a hadosztályok száma megnőtt, a főparancsnok már nehezen tudta koordinálni mozdulataikat, a hadosztályok között elosztott lovasság és tüzérség képtelenné vált a koncentrált akcióra. A direktórium idején tapogatózva eljutottak egy magasabb szervezethez, ez lett a hadtest. 1800-ban Moreau-nak három hadteste volt, mindegyikben négy hadosztállyal, de tartalékok nélkül. A napóleoni stratégia Bourcet-ban és Guibert-ben, valamint a forradalom tapasztalataiban gyökerezik; Bonaparte volt az, aki a marengói hadjárat alkalmával a végleges formát megtalálta : hadtestenként két vagy három hadosztály a lehető legkevesebb lovassággal; a lovasság többsége független csapatokat alkot; tartalék tüzérség áll a legfőbb parancsnok rendelkezésére. Ez a szervezet a konzulátus idején egészült ki. Egyébként a hadosztályok és a hadtestek nagysága igen változó maradt. 1805-ben egy-egy hadtest kettő-négy hadosztályból állt, 14 ezertől 40 ezer emberig; a hadosztályokat hat-tizenegy zászlóalj alkotja, 5 600-tól 9 ezer főig; egy-egy ezredben egy-három zászlóalj van. Az 1806-0S hadsereg valamivel szabályosabban volt tagolva; a hadosztályok 6 ezer - 8 ezer főt számláltak, az ezredek pedig két-két zászlóaljból álltak.

A császár katonai zsenije a hadtestek összehangolt hadműveleteiben nyilatkozik meg. Lényege az, hogy úgy kell a hadtesteket elhelyezni és mozgatni, hogy átfogják az egész hadműveleti területet, s így az ellenség egyáltalán ne tudjon kitörni, egyben pedig mindig elég közel legyenek egymáshoz ahhoz, hogy csata előtt össze lehessen vonni őket. Azt lehetne mondani, hogy a hadtestek elhelyezése a dobókocka ötöséhez hasonlít. Az ellenség felé menetelve az arcvonal fokozatosan összezárul aszerint, hogy a hadtestek egy része jobban ki van téve váratlan támadásnak. Előfordul, mint Eylaunál, hogy az összevonás magán a csatatéren fejeződik be. Addig a hadtestek egy, a csatatéren túl levő, képzeletbeli pont felé haladtak, oly módon, hogy már előrenyomulásukkal megkerüljék és bekerítsék az ellenséget. A hadjárat egésze két különböző típushoz tartozhat, aszerint, hogy Napóleon egyetlen hadsereget vesz-e célba, vagy pedig közbülső helyzetet foglal el több ellenfél között, mint Mantovánál 1796-1797-ben, vagy mint 1813-ban. A felvonulási terv minden esetben a körülményektől függően változik, és nem redukálható egyetlen képletre; a napóleoni stratégia művészet; természetesen megvannak a maga alapelvei, de a képzelőerő termékenységét sohasem sorvasztja el sem a számítás, sem a gyakorlat.

A győzelem Napóleon döntéseinek gyorsaságától, merészségétől és a hadmozdulatok villámgyors lebonyolításától függ; alapja a meglepetés, következésképpen feltétele a titokban maradás. A hadsereg, ha csak lehetséges, mindig valamilyen természetes függöny, folyó vagy hegység mögött mozog, s mindig valamilyen fedezet védelme alatt, amelyet elsősorban a lovasság alkot. Megfordítva: nemcsak az a fontos, hogy az ellenség ne lásson semmit, hanem az is, hogy az ő hadmozdulatai ismertek legyenek. Erre való az említett fedezet, továbbá a hírszerzés, amelynek szolgálatában diplomaták s a legkülönfélébb ügynökök állnak - közéjük tartozott valószínűleg a titokzatos Kielmansegg grófnő is -, főleg pedig a kémek, akik, mint a hírhedt Schulmeister, szívesen eszik két úr kenyerét, ahogyan az dukál. Ha egyszer a hadsereg elindult, az összeköttetési vonalak fenntartását Franciaországgal Napóleon nem tartja fontosnak, hiszen a hadjáratnak rövidnek kell lennie; ezzel szemben a hadműveleti vonal döntő fontosságú és mindenáron megvédelmezendő. Hadműveleti vonalnak Napóleon azokat az utakat nevezi, amelyek biztosítják a kapcsolatot azzal a megerősített várossal, ahol a hátország parancsnoksága elhelyezkedik; ez természetesen tovább költözik a csapatok előrehaladtával. A Francia- országgal való összeköttetést szakaszokra osztott útvonalak biztosítják elszórt postaállomásokkal, amelyek minimális létszámú osztagok védelme alatt állnak. Napóleon gondolkodásában tehát az erődítmények hasznosak: hadműveleti bázisul szolgálnak; ha folyókat vagy hágókat zárnak le, hídfőül is szolgálhatnak, és támogatják a fedezetet, mindazonáltal nem töltik be azt a lényeges szerepet, amelyet a régi stratégia szánt nekik, főleg pedig sohasem képezik a hadjárat célját. A cél kizárólag kikényszeríteni a döntő találkozást az ellenséggel, és elpusztítani azt.

A csatatéren Napóleonnak az a taktikája, hogy az ellenfelet tartalékainak felélésére kényszeríti oly módon, hogy az egész arcvonalon felveszi a harcot, de minimális erőkkel, hogy érintetlenül megőrizzen egy hatalmas rohamosztagot; majd igyekszik megrendíteni az ellenség harci szellemét a gyalogság és a tüzérség tüzével, valamint szárnyainak vagy visszavonulási útvonalainak állandó nyugtalanításával. Mihelyt úgy ítéli, hogy az ellenség már kimerülőben van, megindítja pihent csapatait, és a megtört ellenséget könyörtelenül üldözi. Az üldözés - amelyet II. Frigyes a maga kis hadseregével sohasem mert elrendelni - a napóleoni csata fő újítása. A harcban, amelyet a császár páratlan hozzáértéssel irányít, maga az egységek taktikája egyáltalán nem módosul. Erről a kérdésről Napóleon szinte soha nem is beszél. Elvileg az 1791. évi szabályokat követi az egységek taktikája: a hadosztály dandárok szerint oszlik el két vonalon, oly módon, hogy az előreküldött ezred kibontakozik, a másik oszlopokban tömörül. A gyakorlatban azonban a forradalom csapatainak módszere érvényesül: a gyalogság a legjobb lövészekből álló előőrsöt küld ki, amely a terepet kihasználva nyomul előre, majd lassan követi őket az első vonal, sőt gyakran csatlakozik hozzájuk. Ez a teljesen irányítatlan lövöldözés zavarja meg az ellenséget, amely még hozzá van szokva az egyenes sorokhoz, ahol az emberek szorosan egymás mellett állnak három egymás mögötti sorban, az utolsó kettőben állva, és kitűnő célpontot alkotnak. A támadás jelére a második vonal lép előre ékszerű oszlopokban.

Jóformán sohasem kerül sor szuronyharcra: az ellenség ekkorra már hátat fordít. Mindazonáltal elindult és be is következett egy bizonyos változás. A franciák túl magabiztosak voltak, s egyre inkább hajlottak arra, hogy megrövidítsék a lövöldözéses szakaszt, hogy tömeges támadást indítsanak el, fegyverrel a kézben; s minthogy az egymásra következő hadjáratokban egyre nagyobb lett az olyan újoncoknak az aránya, akik még sohasem voltak tűzben, a tisztek is előnyben részesítették az oszlopformát. Ez azután iszonyú csalódásokat okozott az angol hadsereggel, sőt még a német hadsereggel szemben is, amikor azok megtanulták az új módszereket. A napóleoni hadművészet egyik gyengesége talán éppen az volt, hogy nem szentelt kellő figyelmet az egységek taktikájának, s hogy nem újította azt meg a koalíciósok bizonyos előnyeinek vagy fejlődésének figyelembevételével.

A napóleoni háború, amelynek pénzügyi okokból feltétlenül rövidnek kellett lennie, éppen ezzel hatalmas presztízst is biztosított a császárnak, s ellenállhatatlan lendülete és a befejezést biztosító halálos csapás hibátlansága még ma is sokakban kelt romantikus csodálatot. Merészségével és gyorsaságával mintegy jelképe a császár vérmérsékletének, amelyet egyetlen lendületként jellemezhetnénk. A napóleoni stratégia ugyanazon a hadműveleti színtéren született, mint a hadsereg ellátásának módszere, a Pó síkságán, ahol Bonaparte először próbálta ki fegyvereit. Ezt a síkságot hegyláncok veszik körül, s emiatt az ellenség nem tudott kitérni; a terület csekély, így a hozzáértően tagolt csapatok könnyen átfoghatták, és erejük kimerítése nélkül be is járhatták; azonkívül termékeny is a vidék, élelmiszer bőven akad. Ám a távolságok már Dél-Németországban is nagyobbnak bizonyultak, s a hadsereg többet is szenvedett; ebben a földrajzilag jól tagolt országban azonban még alkalmazni lehetett a módszert. Amikor azután Észak-Németország, Lengyelország és Oroszország végtelen síkjai következtek, már más volt a helyzet; az ellenség kitérhetett az összecsapás elől, a távolságok kimerítő meneteléseket kényszerítettek a franciákra, az élelmezés megoldhatatlan problémává vált; a hadsereg szétszóródott az útvonal mentén, hogy biztosítsa a megszállást: harc nélkül elolvadt. A gazdaság nem bocsátotta rendelkezésére a nélkülözhetetlen szállítóeszközöket, s minthogy tartalékok nem voltak, nem lévén katonai intézmények sem, a napóleoni stratégiának nem sikerült tökéletesen hozzáidomulnia azokhoz a földrajzi feltételekhez, amelyeket - mint a Földközi-tenger vidékének szülötte - nem láthatott előre.

Harmadik fejezet

A Nagy Birodalom kiépítése (1805-1807)

Az 1805-ös hadjárat, amely mélyreható pénzügyi válság kellős közepén indult meg, már uralkodásának legelső esztendejében halálos veszélybe sodorta Napóleont. Miután az austerlitzi győzelem megmentette, rátette a kezét egész Németországra, és hozzáfogott a Nagy Birodalom megszervezéséhez. Ezzel egy új koalíciót provokált ki, amelynek veresége azután teljesen kiszolgáltatta neki Közép-Európát és a tilsiti szerződésekkel szentesítette a „kontinentális rendszert”.

1. AZ 1805. ÉVI PÉNZÜGYI VÁLSÁG

Amikor Napóleon, miután útnak indította a Nagy Hadsereget Németország felé, visszatért Párizsba, hogy rögtönözve megszervezze a hadjáratot, a következő helyzetet találta: a royalisták tele voltak reménnyel, az üzletemberek dúltak-fúltak, fejvesztett sokaság ostromolta a Bank kapuit, a kincstár pedig szinte üres volt. Barbé már régóta a csőd szélére jutott, s a Francia Bank elhajította az infláció gyeplőit. Azon a 27 millió frank összegű utalványon kívül, amelyet már leszámítolt, Desprès, a Bank igazgatóságának tagja további 20 milliót kényszerített rá, amelyet a kincstár minisztere az „egyesült kereskedők társaságára” hárított át; s ez az összeg még nem tartalmazza azokat a kötelezvényeket, amelyek az adószedési felhatalmazásokat képviselték. Ám Ouvrard spanyolországi műveletei — a kor legnagyobb szabású spekulációja — nyomán a katasztrófa hallatlan arányokat öltött.

IV. Károly pénzügyei továbbra is nyomorúságos állapotban voltak: az országban 1804 óta éhínség dühöngött, és a piaszterek nem jöttek többé. 1804 júniusában már 32 milliónyi volt a lemaradás a Napóleonnak eredetileg ígért támogatásból. Biztosítékul kapott újabb utalványok ellenében Ouvrard előlegezte ezt az összeget. Ugyanakkor a spanyol flotta felszerelése után 4 millió piaszternyi meghatalmazást kapott Mexikóra. Fivére, aki Philadelphiában alapított bankházat, a helyszínen állapította meg, hogy Mexikóban 71 millió piaszter vár elszállítási lehetőségre. Ouvrard vállalta az ügy megszervezését, ami azt jelentette, hogy megszerzi a szükséges pénzt Franciaországnak és saját magának is. Ez a kilátás fellelkesítette a császárt, és Ouvrard az ő jóváhagyásával indult útnak 1804 szeptemberében.

Madridban elkápráztatta az udvart fényűzésével, rábeszélőképességével és ajándékaival. Godoy nagyon szívesen egyezett bele, hogy a Franciaországnak ígért támogatással Ouvrard-nak legyen az adósa, s a bankár szolgálatait arra használta fel, hogy búzát szerezzen. 2 millió mázsát kötött le, mázsáját 26 frankért. Francia- országban bőségesen volt búza, főleg nyugaton, s Ouvrard-nak 18 frankba sem került mázsája. Napóleon ennek is örült, mert ez azt jelentette, hogy fémpénz jön be az országba, és ki lehet elégíteni a parasztot. Nehézség nélkül megadta a bankárnak a kiviteli engedélyeket, azzal a feltétellel, hogy az leadja a haszon felét. Ouvrard ezután a *Casa de consolidación* iránt érdeklődött, amelynek az volt a rendeltetése, hogy támogassa az értékpapírokat. Megegyeztek, hogy kölcsönt folyósít ennek a banknak, ezenkívül pedig 5 hónapos lejáratú hitelt is, olyan váltók ellenében, amelyek egyházi javaknak a pápa engedélyével történő eladásából voltak törlesztendők. A *Casa* kezében tartotta a dohány monopóliumát és a higanybányák felügyeletét. Ouvrard ezt is megszerezte magának. Amikor Spanyol- ország hadat üzent Angliának, felszerelte a félsziget kikötőiben a spanyol és francia hajókat. Ehhez a pénzt úgy szerezte meg, hogy 10 millió holland forint összegű kölcsönt vett fel barátjától, Labouchére-től, aki Amszterdamban a Hope Bank élén állt.

Ennyi jó szolgálat biztosította számára, hogy kedvező feltételek mellett fogjon hozzá a piaszterek átszállításának dolgához. Mindenesetre megszerezte hozzá Pitt segítségét is, akinek nem állt elég készpénz a rendelkezésére az indiai forgalomhoz. 1804. december 18-án Ouvrard 52,5 millió piaszterre szóló váltókat kapott Mexikóra; egy részét elküldte Barbé-Marbois-nak, aki elkövette azt a gyengeséget, hogy cserében újabb kincstári kötelezvényeket adott át. Ezután IV. Károly, akit teljesen megszédített, társult vele a piaszter jövőbeni rendszeres szállítására. Ouvrard nem állt meg félúton; felajánlotta a királynak, hogy társul vele az egész spanyol-amerikai kereskedelem lebonyolítására. Meg is kapta annak monopóliumát, és megígérte, hogy jutalék fejében meg fogja szervezni a szállítást; ezenkívül jogot kapott arra, hogy a hajórakományok egyharmadát a saját számlájára átvegye. Ezzel szemben IV. Károly vállalta az összes költségeket és a teljes kockázatot. Ouvrard biankó engedélyeket állíttatott ki magának a forgalomra, azzal a szándékkal, hogy ezeket majd eladja az amerikaiaknak. Ezután Amszterdamba utazott, ahol Labouchére, aki előbb szólni sem tudott az elképedéstől, végül 1805. május 6-án beleegyezett, hogy Ouvrard helyett maga bonyolítja le a piaszterek átszállítását, és az engedélyeket ő használja fel, azzal a feltétellel, hogy behunyt szemmel előre elfogadja közreműködéséért azt a hasznot, amit majd átadnak neki.

Az ügy ezzel nemzetközivé vált, mert Ouvrard arra számított, hogy Labouchére, aki veje volt Baringnak, a londoni piac királyának és Pitt barátjának, meg fogja szerezni Nagy-Britannia cinkosságát. Pitt csakugyan belement az ügyletbe, sőt négy fregattot küldött, hogy felvegyék az első piaszterrakományt. A rakomány értékét az Angol Bank kifizette Labouchére-nek. Labouchére a további szállításhoz és az engedélyek kiaknázása végett Philadelphiába küldte a hamburgi Parish bankárcsalád egyik fiát, s két további ügynököt New Orleansba és Veracruzba. A piaszterek amerikai hajókon érkeztek az Egyesült Államokba, s olyan váltók ellenében adták őket át a kereskedőknek, amelyek azokra a bizományosokra voltak kiállítva, akik a hajórakományokat Európában értékesítették. A haszon egy részéért az engedélyeket is átengedték nekik. Ez a forgalom csak 1806-ban indulhatott meg, a Jefferson által 1807-ben életbe léptetett embargó azonban megszakította. Az ügylet 900 ezer font sterlinget, azaz 225 millió frankot hozott volna a Hope és Labouchére Bankháznak, amiből Ouvrard csak 24 millió frankot kapott volna; igaz ugyan, hogy közben Labouchére-nek egyezkednie kellett Napóleonnal. Ouvrard elgondolásainak védelmezői tehát nem tévednek akkor, amikor azt állítják, hogy a spekuláció eredményekkel járhatott volna; elfelejtik azonban, hogy a császár nem hagyhatta jóvá egy idegen, sőt gyakorlatilag ellenséges bankház gazdagítását; főleg pedig nem hajlandók elismerni, hogy az egész ügylet költségeit Franciaország fizette.

A piaszterek elszállítása és az engedélyek forgalma csak hosszú távon bontakozhatott ki; ám addig is pénz kellett a Godoynak szállított búza kifizetésére, s pénz kellett ahhoz is, hogy átutalhassák a *Casá*nak az ígért kölcsönt és hitelt. A Francia Bank előlegezte ezt a pénzt úgy, hogy leszámítolta a *Casa* váltóinak egy részét, meg azokat a kötelezvényeket, amelyeket Barbé-Marbois eredetileg csak biztosítékképpen adott át. Miközben Napóleon a kezét dörzsölte, abban a hiszemben, hogy jó üzletet csinált, ő fizette az egészet! Mármost Barbé leszámíttoltatta a Bankkal azokat a váltókat is, amelyek a piasztereket képviselték. Az egész história betetőzéseképpen Desprès és Vanlerberghe, akiket a kincstár nem fizetett ki szállításaikért, és most pénz híján voltak, szívességi utalványokhoz folyamodtak. Az „egyesült kereskedők társaságának" összes tagjai egymás nevére kezdtek váltókat kiállítani, vagy saját magukra állíttattak ki váltókat, strómanokkal, és ez az egész váltózuhatag a Bankhoz áramlott, amely ellenvetés nélkül elfogadta. 1805 szeptemberében 92 millióra ugrott emisszióinak értéke. Ez az egész halmazat nem lett volna elképzelhető, ha Desprès nem lett volna a Bank igazgatóságának tagja, s ha ezenkívül Roger, Barbé- Marbois titkára, nem kapott volna több mint 1 milliót.

Ouvrard nem nyugtalankodott, mert arra számított, hogy Spanyolország fizetni fog, Franciaországban pedig normálisak maradnak a hitelfeltételek. A valóságban Spanyolország igen lassan fizette a búzát, a *Casa* pedig semmit sem törlesztett, mert ilyen rövid idő alatt nem tudta eladni az egyházi javakat. Amikor elérkezett 1805 nyara, Barbé reklamálta az ígért piasztereket; Ouvrard azzal próbálta megnyugtatni, hogy a spanyoloktól addig kapott kevés értékpapírért piasztereket vásárolt.

Ezek az értékpapírok azonban hamarosan 58 százalékot veszítettek, s Ouvrard felfüggesztette küldeményeit, kijelentve, hogy a tranzakció lehetetlenné vált, spanyol hitelei ugyanis befagytak. Ráadásul Franciaország ekkor került hadiállapotba; a bessz-spekulánsok ezt rögtön kihasználták, az emberek pedig a Bankba rohantak, hogy érmét követeljenek; szeptember végére a pénzkészlet másfél millióra süllyedt; a visszafizetéseket különféle ürügyekkel lassították, majd korlátozták. Ulm után némileg csillapult a pánik; ám újra kitört Trafalgar után, és amikor világossá vált, hogy a háború elhúzódik; novemberben bankok mentek csődbe, nevezetesen Récamier-é és Hervasé.

Augusztus végén már Napóleont is nyugtalanította a kincstár helyzete. Pas-de-Calais-ban a pénztárosoknak nem volt pénzük zsoldra, Strasbourg-ban 12 milliót kellett kölcsönkérni, különleges biztosítékok ellenében. Nem csoda, hogy sok katona egyetlen pár bakanccsal kelt át a Rajnán; szenvedéseikkel, sőt életükkel fizettek nemcsak uruk rögtönzéseiért, hanem a pénzemberek kombinációiért is. Vanlerberghe hamarosan nem volt többé képes ellátni az élelmezési raktárakat és a helyőrségeket; szeptember 23-ától kezdve előleget kellett kérnie a kincstártól, amely viszont csak a Bankhoz fordulhatott. Mi több: Vanlerberghe engedélyt szerzett arra, hogy átvételi elismervények ellenében igénybe vegye az adófelügyelők pénztárában levő készpénzt, úgyannyira, hogy amikor az utalványok esedékessé váltak, a Bank csak ezeket a nyugtákat kapta cserébe. 1806. január 1-én Vanlerberghének 147 millió frank hiánya volt, s fel kellett mondania a szerződését. Az ember megérti, miért mondotta Napóleon Barbé-Marbois-ról: „Ha vereséget szenvedek, ő lett volna a koalíció legjobb segítőtársa.” A miniszter azonban nem volt bűnös, csak tehetségtelen. A császár célzott valamilyen tervére, amelyet állítólag Pitt-tel egyetértésben szőtt volna, hogy Talont, az egykori emigránst állítja a Bank élére: sajnos semmi egyebet nem tudunk a dologról. Mindenesetre világos, micsoda veszedelemtől mentette meg Napóleont az austerlitzi győzelem.

Ha igaz is, hogy az 1805. évi válság lényegileg pénzügyi volt, a bankok tevékenységét érintette, nem szabad elfelejteni, hogy Austerlitz esztendejében az egész gazdasági élet bajban volt, a mezőgazdaság csakúgy, mint az ipar. Meurthe megyében többé- kevésbé régi okok is hozzájárultak a válsághoz; az egész válság fő oka azonban elsősorban a mezőgazdasági árak ciklikus süllyedésében keresendő, mert ez, mint a régi gazdasági életben minden esetben, csökkentette a lakosság legnagyobb részének vásárlóerejét. Emiatt a hitel is csökkent, és megnőtt az uzsora szerepe. Az egész folyamat legfontosabb társadalmi következménye, mint rendesen, a nép nyomorának fokozódása volt.

2. AZ 1805-ÖS HADJÁRAT

Napóleon szerencséjére Ausztria nem volt felkészülve. Károly főherceg reformjai még alig indultak meg. 1802-ben ugyanis az életfogytiglani szolgálatot felcserélte a hosszú időre szóló besorozással, de csak 1805-től kezdődően; szabályozta a felmentéseket is, a 25 millió lakosú országban évente csak 83 ezer sorkötelesre számíthattak. A magyar országgyűlés 1802-ben megtagadta a kötelező katonai szolgálat és az összeírás bevezetését; csak évi 6000 emberbe egyezett bele azzal, hogy háború esetén egy alkalommal ad még 12 ezret. Ami a technikát illeti, csak egyetlenegy tiroli vadászezredet tudtak létrehozni. Amikor Mack átvette a hadsereg irányítását, új intézkedéseket hozott, hogy növelje a könnyűgyalogságot és a könnyűlovasságot, s 1805. augusztus 1-i hatállyal módosítsa a kiképzést; de ezek a rendelkezések kizárólag zűrzavart eredményeztek. A pénzügyi helyzet egyébként minden erőfeszítést kudarcra ítélt; 83 ezer ember hiányzott a békeállományból, 97 ezret szabadságoltak, 37 ezer lovasnak nem volt lova, s egyetlen üteg sem állt menetkészen. Az osztrák hadseregre a rögtönzés még inkább rányomta a bélyegét, mint a franciára, s rosszabb felszereléssel indult hadba, mint a franciák.

Wintzingerode egyébként félre is vezette Mackot. Kutuzov, az első orosz hadsereg parancsnoka, 50 ezer helyett csak 38 ezer embert hozott; Buxhöwden, akinek azonnal követnie kellett volna őt,"'csak novemberben érkezett meg. Végül, Ausztria, akárcsak 1799-ben, főleg Itáliával törődött, s oda küldte Károly főherceget 65 ezer emberrel, nem számítva a János főherceg parancsnoksága alatt Tirolban állomásozó további 25 ezret. Németországban Ferdinánd főherceg, akit hamarosan alárendeltek Macknak, csak 60 ezer embert kapott, valamint 11 ezret Vorarlbergben, azzal az ürüggyel, hogy az oroszok majd csatlakoznak hozzá. A Lech mögött akarták bevárni őket. Amikor Mack megbizonyosodott arról, hogy Napóleon 70 ezernél több embert nem tud magával hozni, úgy döntött, hogy a Fekete-erdőig nyomul előre. Szeptember 11-én átkelt az Innen, és elfoglalta Bajorországot, melynek hadserege a Majna mögé húzódott vissza.

Mindamellett nyilvánvaló volt, hogy a háborúnak Németországban kell eldőlnie. Napóleonnak mindenképpen ide kellett hoznia erőit Boulogne-ból, hogy külön-külön verje le a szövetségeseket. Az Adigénál Masséna csak 42 ezer emberrel tartotta a frontot, mert Itália nyugtalankodott, s Piacenza körül és Piemontéban felkelések törtek ki. Napóleon előbb úgy döntött, hogy Elzászban vonja össze a Nagy Hadsereget, azaz 176 ezer embert hat hadtestben, ezenfelül a lovasság tartalékát és a gárdát; a Brestből jövő hetedik hadtest csak október végére érkezett meg. Majd augusztus 24-e és 28-a között a császár felismerte, hogy a hadoszlopok ezzel időt veszítenek, és nagyon nehezen vennék fel a kapcsolatot Marmont- nal és Bernadotte-tal, akik Hollandia és Hannover felől érkeztek. Ezért Pfalz felé irányította őket, ahol szeptember 25-étől keltek át a Rajnán, majd Murat fedezete alatt a Duna felé indultak Ulmon túlra. Amikor Napóleon értesült, hogy az ellenség Ulmnál van, október 7-én elrendelte csapatainak, hogy Donauwörthnél keljenek át a folyón. Ekkor elveszítette a kapcsolatot, s attól tartva, hogy Mack esetleg déli irányban egérutat nyer, legyező alakban bontakoztatta ki csapatait: Bernadotte-ot München irányában, hogy feltartóztassa az oroszokat, Davout-t középen, a derékhadat pedig Ulm és az Iller irányában. Valójában a meglepett Mack keservesen vonta össze csapatait, két hadtestét pedig Wertingen és Günzburg felé haladtukban alaposan megtépázták 8-án és 9-én. Végül eltökélte magát, hogy északon megindítja a támadást, hogy elvágja az ellenség összeköttetési vonalait. Az erre a szárnyra küldött Ney csak Dupont hadosztályát vezényelte vissza a folyó túlpartjára.

A hadosztály 11-én Haslachnál kemény próbát állt ki, s Werneck, Ferdinánd főherceggel együtt, ki tudott csúszni a gyűrűből, 11-én azonban, amikor Mack értesült, hogy a franciák az Iller felé nyomulnak, azt hitte, hogy visszavonulóban vannak, s behatolt Ulmba, hogy elállja az útjukat. Napóleon azonnal ott termett, kierőszakoltatta Ney-vel Elchingennél az átkelést, s 15-én a bekerített osztrák hadsereg megadta magát. Werneck, akinek Murat szegődött a nyomába, 18-án tette le a fegyvert, s a főherceg csak néhány emberével érte el Csehországot. 49 ezer osztrák esett foglyul. Csak Kienmayer hadosztálya tudott visszahúzódni. Mindazonáltal a hadjárat egyáltalán nem olyan szabályosan zajlott le, ahogyan beállították, s a végrehajtásban több zökkenő is volt. Az eső és a hó hallatlanul megnehezítette a hadműveleteket. „Az oroszországi hadjárattól eltekintve - írta Fezensac - egyetlen más alkalommal sem szenvedtem ennyit, sem a hadsereget nem láttam ilyen rendezetlennek.”

Ney ezután benyomult Tirolba, és elérte a Dráva völgyét, János főherceget üldözve, miközben Augereau elfoglalta Vorarlberget. Itáliában Masséna, miután határozatlan támadást indított Caldierónál, Laibach felé nyomta vissza Károlyt. Ami Napóleont illeti, egyenesen menetelt Kutuzowal szemközt, aki az Innhez érkezve, innen sietve vonult vissza. Az üldözést erősen lassította a Duna völgyének fokozódó összeszűkülése. Marmont-nak és Davout-nak a hegyek közé kellett vonulnia, Mortier pedig a folyó bal partján haladt, hogy lehetetlenné tegye az oroszok átkelését; Kremsnél Murat hagyta, hogy kicsússzanak, úgyhogy november 11-én Diernsteinnél majdnem elpusztították Mortier egyik hadosztályát. A Bécs felé nyomuló Murat csellel elfoglalta a hidakat, s a hadsereg be tudott hatolni Brünnön (Brno) túl Morvaországba. Kutuzovhoz nagyjából ezen a tájon csatlakozott Buxhöwden és egy ausztriai hadtest; híre jött, hogy útban van egy harmadik orosz hadsereg is.

Napóleon helyzete veszélyessé vált. Az ellenség létszámban máris fölényben volt. A főhercegek egyesülhettek délen, és Porosz- ország beavatkozhatott északon. Magyarország nem mozdult; októberben Ferenc ismét kihívta elégedetlenségét azzal, hogy elutasította a magyar nyelv hivatalossá tételét és Fiume átengedését; az országgyűlésnek nem volt pénze a „nemesi felkelés” felszereléséhez vagy általános mozgósításhoz. A magyarok nem néztek ellenségesen Napóleonra, s amikor Davout elérte Pozsonyt, Pálffy generális semlegesnek nyilvánította magát; József főherceg ezt cáfolta ugyan, de annyira tétovázva, hogy úgy tűnt, saját magát akarja kikiáltatni magyar királynak. Poroszország felől nagyobb veszély fenyegetett. Felvonulása közben Bernadotte, időnyerés végett, Napóleon parancsára, keresztülvonult Ansbach hercegségen, a porosz király birtokán. A franciák ezt már az előző hadjárat folyamán is megengedték maguknak. Ezúttal azonban Frigyes Vilmos zokon vette az ügyet, mert még csak nem is figyelmeztették. Megtorlásképpen megengedte az oroszoknak, hogy átvonuljanak Szilézián, és elfoglalta Hannovert a császárral való előzetes konzultálás nélkül. Sándor kedvezőnek ítélte a pillanatot, és október 25-én Berlinben termett. Ujjongással fogadták, s a háborús párt erőre kapott. Csatlakozott hozzá a porosz szolgálatba átállt Müller, valamint Hardenberg is. Perthes hamburgi könyvkereskedő könyörgött Poroszországnak, hogy ne hagyja sorsára Ausztriát, maga Dalberg november 9-én kijelentette az országgyűlésen, hogy fenn kell tartani a német-római császárság egységét. November 3-án Sándor és Frigyes Vilmos aláírta a potsdami megállapodást: a király fel fogja ajánlani közvetítését Napóleonnak, hogy rávegye Franciaországot a lunéville-i szerződés feltételeihez való visszatérésre; visszautasítás esetén 180 ezer embert ad, nem számítva a szászokat, akik már megígérték támogatásukat, és a hessenieket, akik még haboztak ugyan, csapataik azonban már Blücher parancsnoksága alatt álltak. Október 15-én Stein a finanszírozás problémáját is megoldotta, mert eldöntötte, hogy papírpénzt vesz igénybe, és bonokban fogja fizetni a hadiszállításokat. A király mindamellett úgy látta jónak, ha december 15-ig időt hagy Napóleonnak az állás-foglaláshoz ; az ultimátum átnyújtásával megbízott Haugwitz, igen lassan utazva, csak november 28-án érkezett Brünnbe, és onnan Bécsbe vitette magát, ahol Talleyrand feladata volt, hogy szórakoztassa. Tulajdonképpen arról volt szó, hogy Frigyes Vilmos újra tétovázni kezdett, és azt az utasítást adta Haugwitznak, hogy tegyen meg minden erőfeszítést a béke megmentésére, ha ugyan nem mindenáron való fenntartására, amint szerette volna. A porosz király tulajdonképpen attól félt, hogy Napóleon végül is szót ért Ausztriával, és utána Poroszország ellen fordul; ezért látta jobbnak, ha megvárja az események kibontakozását.

Ha Napóleon a potsdami megállapodásról nem tudott is, a veszélyt megérezte. Minthogy nem bírta követni az ellenséget Olmütz irányában, szenvedélyesen szerette volna, ha megtámadják. Úgy tett, mintha félne, visszahúzódott, és elsáncolta magát, megpróbált tárgyalni a cárral. Kutuzov megszimatolta a cselt, ám Dolgorukij és Sándor környezete támadni kényszerítette. December 2-án a Goldbach mögött, Austerlitztől nyugatra összevont francia hadsereg a sűrű ködön át láthatta, amint az osztrák és orosz csapatok támadásra fejlődnek: 87 ezren voltak a 73 ezer franciával szemben, de arcvonaluk 16 kilométer szélességben húzódott széjjel. Ellenfelük jobbszárnyára kívánták a főcsapást mérni, hogy elvágják Bécstől, s a hadállásuk középpontját alkotó pratzeni fennsíkról ereszkedtek lefelé. A franciák Lannes vezénylete alatt baloldalt, főleg pedig Davout parancsnoksága alatt jobboldalt jól tartották magukat; Napóleon ekkor középen váratlanul támadásra indította Soult-t a fennsík ellen, kettészakította az ellenséges hadsereget, majd megkerülte és széjjelverte annak balszárnyát. Az osztrákok és az oroszok 26 ezer embert veszítettek, a franciák 8-9 ezret. A megalázott, dühtől tomboló Sándor kijelentette, hogy hazamegy; Ausztria 6-án aláírta a fegyverszünetet.

A koalíció felbomlott, még mielőtt Poroszország döntött volna, s így Napóleon minden nehézség nélkül elszigetelte Ausztriát. 10-e és 12-e között megerősítette szövetségét Bajorországgal, Württemberggel és Badennal. 7-én hosszasan tárgyalt Haugwitzcal, majd 14-én azt bizonygatta neki, hogy Ausztria már követelte Hannovert az egykori toscanai nagyherceg részére, s még egyszer utoljára felajánlotta neki a francia szövetséget. A megfélemlített nagykövet elfogadta az ajánlatot, és 15-én aláírta a schönbrunni szerződést: Poroszország végre bekebelezte Hannovert, és átengedte a császárnak Neuchátel hercegséget és Ansbach hercegséget.

Ezt Napóleon már másnap elcserélte Bajorországgal Berg hercegségért. December 24-én Ferenc lemondatta Cobenzlt és Colloredót; 26-án jóváhagyta a pozsonyi szerződést.

Lemondott Velencéről, ideértve Isztria és Dalmácia egy részét is, valamennyi dél-németországi birtokáról, továbbá Tirolról és Vorarlbergről; cserébe megkapta Salzburgot, amelyet Toscanai Ferdinánd cserélt el a bajoroktól visszakapott Würzburgért. A *Ritterschaftot* kiszolgáltatták ellenségeinek. Bajorország és Württemberg szuverén királysággá alakult, s Badennal együtt felszabadult a Német-Római Szent Birodalommal szembeni mindennemű hűbéri függés alól. Ausztriát tehát végérvényesen kirekesztették Itáliából, s egy üres címen kívül semmit sem őrzött többé meg Németországból.

3. A NAPÓLEONI BIRODALOM

Napóleon 1806. január 26-án tért vissza Párizsba, s hozzáfogott pénzügyeinek rendezéséhez Mollien segítségével, aki Barbé- Marbois helyébe lépett. Április 22-én a Bankot megrendszabályozták: Napóleon megszerezte az igazgató kinevezésének jogát. Mollien megreformálta a könyvvitelt, kötelezte az adószedőket, hogy négyhónapos lejáratú utalványokat írjanak alá, s július 14-én felállította a „szolgálati pénztárat” a kincstári alapok mozgásának szabályozására. Az adószedők ettől kezdve csak úgy kaptak kamatot pénzükért, ha befizették ebbe a pénztárba. A válság megszüntetése már nehezebb volt. A hadiszállítóknak, akiket a császár egy emlékezetes jelenet keretében január 27-én halállal fenyegetett meg, minden vagyonukat Mollien rendelkezésére kellett bocsátaniuk; Ouvrard-nak azonban, akit Berthier figyelmeztetett, sikerült megmentenie vagyonának egy részét. Miután leltárba vették a hadiszállítók értékpapírjait, kinnlevőségeit és raktárait, majd kötelezték őket tevékenységük folytatására, azzal a feltétellel, hogy járandóságaiknak csak a felét kapják meg, de ezt is csupán 18 millió erejéig, még mindig maradt 60 millió franknyi különbözet, amelynek fedezésére Spanyolországot kényszerítették, pedig az csak 34 milliót kapott; ekkor a spanyolok újabb kölcsönt vettek fel Labouchére-nál a franciák számára, s engedélyt kaptak a pápától az egyházi javak még egy részének kiárusítására.

Magának Labouchére-nak 10 millió piaszterről kellett lemondani, amelyről még nem kapta meg a váltókat. Az ügy éveken át húzódott, végül Vanlerberghe és Ouvrard, nem tudván többé fizetni a spanyolokat, csődöt jelentett be; utóbbit 1809-ben adósságaiért börtönbe zárták. Ez a hatalmas feladat nem gátolta meg a császárt abban, hogy folytassa az ország belső átszervezését: még több törvénykönyvet kellett tető alá hoznia, és 1806-ban határozta el az állami oktatási rendszer felállítását is.

Ezek azonban csak apróságok voltak: Austerlitz újra felszította képzelőerejét. Dél-Németországban egymást követték az átalakítások. Az osztrák területeket szétosztották. A bajor király megkapta Eichstadt püspökségét, Tirolt és Vorarlberget; Württemberg királya Ulmot kapta; a badeni őrgróf annektálta Breisgaut, Ortenaut és Konstanzot. 1805 novemberében Württemberg megadta a jelt a *Ritterschaft* elleni támadásra, s a többi fejedelem követte példáját. Most már szuverén uralkodók voltak, s igyekeztek átvenni a napóleoni berendezkedési formákat. Württemberg királya végre lerázta magáról tartományi gyűlését. Mindazonáltal Napóleonnak nem az volt a szándéka, hogy Németország széthulljon. 1806 januárjában új konföderáció megalapítását javasolta, amelynek ő lenne a védnöke. A konföderáció tagjainak jogait és kötelességeit alkotmány szabná meg, s az országgyűlés megkapná a kellő hatalmat ahhoz, hogy az alkotmányt tiszteletben tartassa. Napóleon már előzőleg kényszerítette szövetségeseit, hogy kiváltságos helyzetet biztosítsanak államaikban a mediatizáltaknak (Mediatizáltaknak nevezték azokat a kisebb német uralkodócsaládokat, amelyeknek tartománya korábban a német-római birodalomhoz tartozott, most azonban más államokhoz került) (ez pompás ürügy volt a beavatkozásra), s rendkívüli módon szerette volna, ha átveszik a polgári törvénykönyvet. Az új királyok méltatlankodtak, hogy máris csorbítani akarja szuverenitásukat, amellyel csak most ajándékozta meg őket. „Ez politikai létezésem halála” - kiáltott fel Frigyes württembergi király, s Montgelas bajor miniszter csak ideiglenes szövetséget akart aláírni. Mindamellett nem mertek szakítani a francia császárral, és engedtek. 1806. július 12-én tizenhat fejedelem jelentette ki, hogy elszakad a Német-Római Szent Birodalomtól, és megalakították a Rajnai Konföderációt, amely 63 ezer katonát ígért védnökének.

Másfelől azonban Napóleonnak is szüksége volt rájuk, mert Poroszország magatartásában nem lehetett biztos. Éppen ezért az egyesülési okmány előirányozta ugyan az alkotmányt és az ország- gyűlést, de megvalósításukat bizonytalan időre elnapolták; s az nem is következett be soha. Egyébiránt a fejedelmek engedelmességét újabb területosztogatással jutalmazták: Bajorország megkapta Augsburg és Nürnberg szabad városokat, Frankfurt Dalbergnek jutott. Több kisebb uralkodó csak azért csatlakozott a ligához, hogy személyes kapcsolatainak felhasználásával elkerülje a mediatizálást, mint Leyen gróf, aki azért lett herceg, mert Dalberg unokaöccse volt, s 4 ezer alattvalója közül 29 katonát kellett kiállítania, valamint Hohenzollern-Sigmaringen hercegnő, akinek férje barátja volt Beauharnais-nak, s akinek fia, Murat unokahúgának férje, a román királyok őse lett. Valamennyi többi főurat mediatizálták: így a Schwarzenbergeket, a Kaunitzokat, a Ligne-eket, a Thurn und Taxisokat. Történtek előléptetések is: Baden, Berg, Hessen- Darmstadt nagyhercegség lett; Nassau hercegség; Dalberget kinevezték Németország hercegprímásává.

Már csak a szent birodalom utolsó maradványait kellett felszámolni. Ausztria részéről lehetetlen volt az ellenállás, mert miután az oroszok magukhoz ragadták Cattarót, Napóleon ezt ürügyül használta arra, hogy megtartsa Braunaut. A Nagy Hadsereget német szövetségeseinél hagyta - természetesen az ő költségükre -, ami hallatlan könnyebbséget jelentett a pénzügyek szempontjából, de elégedetlenséget keltett. „Szerettem azokat a franciákat, akik elkergették ellenségeinket, akik visszaadták nekünk törvényes uralkodóinkat - írta Talleyrand-nak Montgelas grófné -, de megvetem azokat, akik szegény hazámon élősködnek és vérét szipolyozzák.” A németekben megmozdult a nemzeti érzés; Palm bajor könyv- kereskedőt, aki franciaellenes brosúrákat kezdett terjeszteni, Napóleon agyonlövette. A birodalmi gyűlés augusztus 1-én feloszlott. II. Ferenc augusztus 6-án, miután felszólították erre, lemondott a császári címről. Így ért véget a bázeli békeszerződéssel kezdődött tragédia.

Ehhez képest csak játék volt Hollandiát összhangba hozni az új helyzettel. Talleyrand február 6-án már jelezte Schimmelpennincknek a dolog szükségességét, s március 14-én Napóleon kifejtette kívánságait Verhuell tengernagynak: fivére, Lajos legyen Hollandia királya, vagy pedig annektálja az országot. Rendkívüli tanácsot hívtak össze, amely május 3-án fejet hajtott a francia császár óhaja előtt, s csak Schimmelpenninck tagadta meg beleegyezését. Szerződésben garantálták a királyság sérthetetlenségét és Franciaországtól való különállását. 1806. június 5-én Lajost királlyá kiáltották ki.

Itáliában a királyság megkapta Velencét; Massát és Carrarát Elizának adták, Guastallát Paulinának, aki eladta a királyságnak. A nagy újdonság a nápolyi Bourbonok bukása volt. Ezt 1805. december 27-én tette közzé egy híressé vált dekrétum: „A nápolyi dinasztia nem uralkodik többé.” Masséna nehézség nélkül szerzett érvényt a döntésnek. Az oroszok visszavonultak Korfuba. Az angolok beérték azzal, hogy megtartották Szicíliát, fegyvertárrá változtatva azt, a királyi család pedig Palermóba emigrált. Gaeta egészen június 18-áig ellenállt, s Calabriában azonnal bandák jelentek meg. Mindamellett Napóleon egészen júliusig azt hitte, hogy itt már minden rendben van. Március 30-án nápolyi királlyá kiáltatta ki Józsefet. A valóságban itt afféle első spanyol háború volt kialakulóban. Mária Karolina egyáltalán nem tette le a fegyvert, minthogy azonban csak 6 ezer katonája volt, igyekezett felkelést szítani. A kádereket a legkülönbözőbb típusú vezérek szolgáltatták: nemesek, mint például Rodio, és nagyszabású banditák, mint például a Fra Diavolo néven ismert Pezza, akiknek többsége már az 1799. évi lázadást is irányította; sok pap is segítette őket. A lakosság nem ismerte a nemzeti érzést, a dinasztia iránt pedig meglehetősen langyos érzelmeket táplált, de a megszállás nagy terhet rótt rá, s külön sérelmet okozott, hogy lefegyverzik; hozzá volt szokva a banditizmushoz, amelyet az ország gazdasági állapota, a csempészet és a hatalmas maffia tartott fenn. A pásztorok és a parasztok, akik a polgárokban és a nemesekben a franciák és az új eszmék híveit látták, úgy fogták fel a királynő felhívását, mint engedélyt arra, hogy birtokaikat és általában minden várost kifosszanak.

Az angolok rossz szemmel nézték ezt a népfelkelést, melynek katonai értékében egy cseppet sem bíztak. Mindamellett, miután megszállták Capri szigetét és a Ponzai-szigetcsoportot, mégiscsak kirobbantották, és megpróbálkoztak a partraszállással. Július 1-én Stuart 5200 emberrel partodért a Santa Eufemia-öbölben; 4-én Reynier több mint 6 ezer katonával megrohamozta Maidánál, de előkészület nélkül és csak szálfegyverekkel; az angolok lábukat szilárdan megvetve várták, és néhány sortűzzel megfutamították. Ez volt az első alkalmazása annak a taktikának, amely Wellington hadműveleteit Talaverától Waterlooig mindvégig jellemezte, s szerencsétlenségére Napóleon nem fordított rá figyelmet. A francia csapatoknak ez a veresége jeladás volt az általános felkelésre, amely iszonyatos borzalmak közepette bontakozott ki. Masséna és Reynier lépésről lépésre szerezte vissza Calabriát, könyörtelenül kivégezve minden felkelőt. Lauriát teljesen elpusztították, Fra Diavolót felakasztották, zsúfolva voltak a börtönök és a gályák. Mindamellett a felkelés megtette a hatását: nagyon sokba került a franciáknak; az angolok egészen 1808-ig meg tudták tartani Reggiót, s a csatározások 40 ezer francia katonát kötöttek le.

Közben azonban Napóleon megszállta Livornót, hogy elzárja ezt a kikötőt az angolok elől, Etruriába pedig egy spanyol hadosztályt küldött. Itáliában már csak a pápai állam maradt független.

A pápát már jóval Napóleon császárrá koronázása előtt nyugtalanítani kezdte Franciaország itáliai előretörése. El kellett ismernie a konkordátum alkalmazását az 1802 szeptemberében annektált Piemontéban, majd konkordátumot kellett kötnie az Itáliai Köztársasággal. Ez utóbbi kétségtelenül előnyös volt a számára: államvallásnak ismerte el a katolicizmust, méltányos javadalmazást állapított meg a papságnak, s a vitás kérdésekben az egyházi fegyelmet nyilvánította irányadónak. 1804 januárjában azonban Melzi kiegészítette egy rendelettel, amely érvényben tartotta a régi előírásokat, ha az egyezmény kifejezetten nem mondott nekik ellent. VII. Pius tiltakozott ez új „organikus cikkelyek” ellen. A császár bizonytalan ígéretekkel válaszolt; miután azonban 1805. május 26-án Milánóban Caprara Itália királyává koronázta, már a következő hónapban két rendeletet adott ki, amelyek Róma előzetes beleegyezése nélkül átszervezték az egyházi életet; igaz ugyan, hogy emelte a papság jövedelmét, de csökkentette a plébániák számát, kolostorokat szüntetett meg, korlátozta a szerzetesek számát.

Ennél azonban súlyosabb lépés volt, amikor Napóleon úgy határozott, hogy 1806. január 1-ével bevezeti Itáliában a polgári törvénykönyvet. Eltekintve az Etruriai Királyságtól, amelynek új uralkodója az egyház engedelmes fiaként viselkedett, az egyházat egymás után érték a sérelmek egész Itáliában: Luccában, Parmában, Piacenzában, Nápolyban. VII. Pius beletörődött abba, hogy a francia állam világivá váljék, mert úgy vélte, hogy még mindig ez a kisebbik rossz, de megrémült, amikor ugyanazt az elvet Itáliára is kiterjesztette a polgári törvénykönyv, hiszen Itáliát afféle védett területnek tekintette, legalábbis szellemi tekintetben.

Németország helyzete sem nyugtalanította kevésbé. Súlyosbodtak az 1803. évi birodalmi gyűlési határozat következményei, a fejedelmek szekularizálták az egyházi javakat, és Róma engedélyének kikérése nélkül szabályozták a papság helyzetét. Még Bajorországban is diadalmaskodott a cezaropapizmus. A fejedelmek, akik most már vegyes vallású lakosság felett uralkodtak, feladták a *cuius regio, eius religio* híres elvét, nyíltan meghirdették a vallási türelmet, s nagy léptekkel haladtak az állam világivá tétele felé. A pápai udvar eleinte hajlott arra, hogy germán konkordátumot kössön Béccsel, végül azonban elejtette ezt a tervet, mert úgysem lehetett volna rákényszeríteni a német fejedelmekre, legfeljebb francia nyomásra. A kialakulófélben levő francia birodalom az egyetemes uralmi igény jelképe volt, s az egyháznak volt oka attól félni, hogy előbb vagy utóbb kitör a harc a császárság és a pápaság között. Ez a perspektíva főleg Austerlitz után térítette el VII. Piust attól a szándékától, hogy Napóleont hallgatólagosan a katolicizmus világi fejének ismerje el.

Az egyház azonban annyi hasznot húzott Napóleon védelméből, hogy VII. Pius ennyi megpróbáltatás közepette sem szakított volna vele soha, ha nem lett volna egy terület uralkodója is. Ám az volt, s Napóleon nem engedhette meg magának, hogy ebben a minőségében veszélyeztesse az ő uralmát. A pápa hiába hivatkozott semlegességére: mégiscsak fedezékül szolgált a koalíció egyik cinkosának, a Nápolyi Királyságnak, ahol az 1805-ben partra szállt angolok és oroszok felkészülhettek arra, hogy betörjenek az Itáliai Királyságba; VII. Pius nem tudta volna megakadályozni, hogy területén áthaladjanak, s ez az eshetőség egyáltalán nem szomorította el környezetét.

Erre való tekintettel a franciák befészkelték magukat Anconába, majd Civitavecchiába. VII. Pius tiltakozásaira Napóleon 1806. február 13-án azzal válaszolt, hogy felszólította, csatlakozzék „rendszeréhez”, űzze ki az angolokat, és zárja le előttük területét. Amikor a pápa ezt visszautasította, a császár visszahívta Fescht. Consalvi politikája ezzel hajótörést szenvedett, úgyhogy lemondott. A szakítás végérvényes volt, és Napóleon soha többé nem írt VII. Piusnak.

Áprilisban Marmont bevonult Dalmáciába, s a terület élére Dandolót nevezték ki „provveditorei” minőségben. Mindazonáltal az oroszok Korfuból kiindulva megszerezték a Cattarói-öblöt az osztrákok cinkosságával, Ragusában pedig Molitort megrohamozták a montenegróiak. Napóleon ezt kihasználta arra, hogy az osztrák Isztrián való átvonulás jogát csikarja ki Bécstől. Ezzel eljutott az ottomán birodalom kapujához, s azonnal megszületett benne a gondolat, hogy ráteszi a kezét. 1806-ban újjáéledtek keleti becsvágyai. Pouqueville mint janinai konzul ekkor már igen élénk tevékenységet fejtett ki; Reinhardot Moldvába küldték, Davidot pedig a szer- bekkel viaskodó boszniai pasához. Az austerlitzi győzelem végre figyelmessé tette a franciákra a szultánt, aki most elismerte a császárt, és követséget küldött hozzá; Napóleontól pedig Sébastiani érkezett meg augusztus 9-én Konstantinápolyba. Ezzel párhuzamosan feszültté vált a viszony Törökország és az Anglia által támogatott Oroszország között. Ennek ellenére most már a francia hadsereg második hadteste is megbénult; le volt kötve Dalmáciában.

Az 1805-i háború tehát mérhetetlenül kiterjesztette Napóleon vállalkozásait. A Francia Császárság a „Nagy Birodalom” magvává vált. Már törvények születtek az új birodalom megszervezésére. A császár az új képződményeket „föderatív államoknak vagy valóságos francia birodalomnak” tekintette.

Szívesen hivatkozott ugyan a történeti hagyományokra, de a kialakuló szervezet teljesen új volt, eredeti. Legfölül a királyok és fejedelmek voltak, területüknek örökletes és szuverén urai: József, Lajos és a március 15-én Berg nagyhercegévé kinevezett Murat. Alattuk álltak a szintén szuverén, sőt örökletes vazallus fejedelmek, akiknek birtokain, e „hűbérbirtokokon” újabb beiktatásra volt szükség minden változás alkalmával: Eliza Piombinóban, Berthier, aki Neuchátel hercege lett. A harmadik szinten azok a fejedelmek következtek, akiknek nem volt sem hadseregük, sem pénzük: Talleyrand, akiből Benevento hercege lett és Bernadotte, Pontecorvo hercege. Ezért a két területért eddig a nápolyi király és a pápa marakodott egymással. Még lejjebb az egyszerű hűbéri birtokok következtek, amelyek csak hasznos jogokat nyújtottak: az a hat hercegség, amelyet Napóleon saját magának tartott fenn a Nápolyi Királyságban, s az a tizenkettő, amelyeket Velencében létesített, hogy franciák között ossza szét őket.

Ez még nem minden. Az elméletileg független fejedelmek és királyok személy szerint Napóleon vazallusai, annak ellenére, hogy államaik nem hűbérbirtokok. Tagjai ugyanis a császári családnak, amelynek a XII. évi alkotmány különleges státust biztosított 1806. március 31-i hatállyal; ennek értelmében a császári család különleges polgári és családi helyzetben van; a császárság feje gyámja a család összes kiskorú tagjainak, és atyai hatalommal rendelkezik a nagykorúak fölött, beleértve azt a jogot, hogy engedélyezze házasságukat, és hogy bebörtönözze őket. Ezenkívül a fejedelmek, még a szuverének is, császári főméltóságok maradnak. Az építmény tehát nagyrészt egy olyan családi paktum fogalmán nyugszik, amelyben részint a Bourbon családi törvény emlékét, részint Napóleonnak a nemzetségéhez való ragaszkodását ismerjük fel. Napóleon szemében a családi kötelék a legszilárdabb. Ezért kiterjeszti ezt a politikát a szövetséges államokra is. Január 15-én Eugéne de Beauharnais végre feleségül veszi Auguszta bajor királylányt, s a császár adoptálja a herceget, azzal, hogy semmiféle jogot nem formálhat a francia trónra. A badeni nagyherceg örököséhez feleségül adták Jozefin egyik rokonát, Stéphanie de Beauharnais-t, akit Napóleon ugyanúgy adoptált; Berthier-nek le kellett mondania Visconti asszonyról, hogy egy bajor hercegnővel lépjen frigyre; a következő évben Jeromos a württembergi fejedelmi házba házasodik be.

A császárnak abban a kialakuló szándékában, hogy másodszor házasodjék, most már azon a gondján kívül, hogy egyenes örököst szeretne, a házassági köteléknek politikai eszközként való felhasználhatósága is közrejátszik.

A Nagy Birodalom a pillanatnyi körülményekből született ugyan, de már így is tükrözte azt a római eszmét, amelyet a Napóleon által 1804-ben felvett új cím sejtetett. A császár most már nyíltan is a nyugatrómai birodalom visszaállítójának tekinti magát, s igényt tart Nagy Károlynak, „híres elődjének” előjogaira. Nyilvánvaló, hogy ezek a történelmi igények különös élességgel jelentkeztek a pápaság tekintetében. 1806. február 13-i levelében a császár emlékeztetett arra, hogy bár Nagy Károlyt a pápa koronázta Róma császárává, a pápát mégis mindig védencének tekintette, s annak világi birtokát csakis birodalma szerves részeként hozta létre. Így tesz Napóleon is: „Ön Róma pápája - mondotta VII. Piusnak -, de én vagyok a császára.” Ez a bámulatra méltó és valóban császári tömörségű formula már jelezte, hogy a Nagy Birodalom, bár még létre sem jött, máris az egyetemes uralom embrióját jelentette.

4. SZAKÍTÁS POROSZORSZÁGGAL (1806)

Ilyen politika mellett egyáltalán nem lehetett általános békére számítani. Mindamellett a körülmények most megengedték, hogy Franciaország békéről tárgyaljon a még fegyverben álló két ellenféllel. Angliában Pitt, politikájának újabb összeomlása és az ellenzék heves támadásai másnapján, 1806. január 23-án, szomorú körülmények között elhunyt. A whigek ismét azt követelték, hogy Anglia hagyja sorsára a kontinenst, s azt állították, hogy a béke az egyetlen eszköz, amellyel biztosítható, hogy Franciaország terjeszkedése a kontinensen megálljon. „Ha roppant hatalmát nem csorbíthatjuk is - mondotta Fox legalább előrenyomulását állítsuk meg!” Más szavakkal azt javasolta, hogy újra kíséreljék meg azt, amit annak idején Addington, bár ebben a pillanatban semmi sem emlékeztetett az 1801. évi válságra. Nem állíthatjuk ugyan, hogy valamennyi barátja osztozott volna illúzióiban, mégis hajlandók voltak tárgyalni, ha egyébért nem, hát annak igazolására, hogy méltók a hatalomra. A király Grenville-t kérte fel kormány-alakításra, aki erre nem volt hajlandó Fox nélkül, s ezúttal keresztülvitte szándékát. Fox kapta meg a külügyminisztériumot; a whig vezérkar - Grenville, Lord Petty (Shelburne fia), Lord Howick (Lord Grey fia), Erskine - kiegészült még Addingtonnal, s most Lord Sidmouthszal, hogy megalapítsák „az összes tehetségek kabinetjét”.

Grenville belpolitikájával csigázta fel az angolok szenvedélyeit: Írországban felfüggesztette a szükségállapotot, s ismét tekintetbe vette a katolikusok emancipációját. Mindazonáltal senki sem ellenezte a békekötési kísérletet; amikor Poroszország elfogadta Franciaország szövetségét Hannover megszerzése érdekében, a harciasok megzavarodtak. Amikor Anglia május 11-én hadat üzent Poroszországnak, és blokád alá vette az Északi-tenger német partját, a poroszok lezárták a Baltikum kikötőit az angol kereskedelem előtt; s az érdekeikben érintett angol kereskedők riadót fújtak. Február végén Fox újra felvette a kapcsolatot Párizzsal: jelezte, hogy összeesküvést szőnek a császár élete ellen; Talleyrand békés hangú nyilatkozattal válaszolt; Lord Yarmouth, aki Franciaországban volt internálva, s több előkelő személyiséggel barátságban állt, töltötte be a közvetítő szerepét, s június 17-én teljhatalommal felruházva érkezett vissza Londonból. Fox nem volt hajlandó Oroszország nélkül tárgyalni és az amiens-i békeszerződést venni alapul; az u*ti possidetis* (Mindenki megtartja azt, ami a birtokában van) elvének alkalmazását követelte, eltekintve Hannovertől, amelyet vissza kellett volna adni. Napóleon elvileg ezt nem ellenezte: úgy vélte, hogy találnak valamilyen kárpótlást Porosz- országnak, mindenesetre azonban nem értesítette a poroszokat, hiszen bizonyos volt, hogy nem egyeznek bele a tervbe.

Közben Sándor is úgy döntött, hogy tárgyalni fog. Poroszország elpártolása Czartoryski befolyásának használt. Ez utóbbi januárban azt tanácsolta a cárnak, hogy mondjon le a kontinentális döntő- bíráskodás nagyszabású terveiről, s csak Oroszország érdekeivel, azaz a kelettel törődjék. A török birodalom helyzetét nagyon ígéretesnek látta ebből a szempontból; 1805 márciusában Szelim hivatalosan létrehozta az új reguláris hadsereget *(nizam-i-dzsedid*), s azóta a janicsárok állandóan nyugtalankodtak; a ruméliai pasák hatalmukat féltve fegyvert fogtak a goszpodárok támogatásával. Ezek, különösen Ypszilanti, összejátszottak Oroszországgal. Szerbiában dúlt a lázadás. Amikor 1804 márciusában megölték az osztrákokkal tárgyaló Nenadovicsot, honfitársai Kara Gyorgye vezetése alatt felkeltek, s önkormányzatot követeltek a cár támogatásával; 1805 nyarán szkupstinát választottak, amely szenátust hozott létre, és petíciót intézett a szultánhoz. A törökök nem tudták őket térdre kényszeríteni. Czartoryski tisztában volt vele, hogy a győztes Napóleon igyekszik majd meghiúsítani Moszkva politikáját, s a bizonyíték nem is késett. Szelim visszautasította az 1798. évi egyezmény megújítását és a tervezett kereskedelmi szerződés megkötését; júniusban érvénytelenítette a *baratokat,* vagyis azokat a honosítási okmányokat, amelyeket az európai hatalmak adhattak ki a török alattvalóknak. Májusban orosz hadsereget vontak össze a Dnyeszteren, és Arbuthnot, Anglia követe, hajóraj kiküldését javasolta. Czartoryski azt tanácsolta, hogy nyugaton érjék be a védelemmel, és kezdjenek megbeszéléseket Napóleonnal. Amennyiben a francia császár hajlandó szabad kezet adni Oroszországnak keleten, meg lehetne vele egyezni, s hozzá lehetne fogni Törökország feldarabolásához. Érintkezésbe lépett Lesseps francia konzullal, és május 12-én közölte vele, hogy Ubri Bécsen át elindult. Ráadásul Napóleon itáliai és németországi politikája valószínűvé tette, hogy újabb háború robban ki Ausztriával, amelyben ez utóbbi megsemmisül. Ubri mindig azt állította, hogy azt az utasítást kapta, kössön békét mindenáron, hogy Ausztriát megmentsék.

Amikor Napóleon tudomást szerzett a küldetés tartalmáról, elképzelései módosultak. Tárgyalt Foxszal abban a reményben, hogy elszigetelheti Sándort; a másik lehetőség azonban sokkal inkább az érdekében állott, mert Anglia volt a legnehezebben visszaszorítható ellenfél. Nyomban követelte, hogy Szicíliát adják át Józsefnek, hiszen IV. Ferdinándot kárpótolni lehet másutt; Yarmouth tiltakozott, és a tárgyalások megszakadtak. Ubri július

6- án érkezett Párizsba. Azonnal kezelésbe vették hízelgéssel, fenyegetéssel, zsarolással: felajánlották neki, hogy Oroszország megtarthatná a Jón-szigeteket és a Dardanellák szabad használatát, sőt oda lehetne adni Albániát és Dalmáciát Ferdinándnak, amivel létrejönne egy Oroszországgal barátságban levő ütközőállam Franciaország és Törökország között. Yarmouth, amikor értesült erről, nem utasította el a tervet, pedig addig vitatkozni sem volt hajlandó Szicíliáról. A Rajnai Konföderáció létrehozása végérvényesen elhatározásra bírta Ubrit; úgy látta, hogy Ausztria elveszett, ha meg nem hátrál, s július 20-án aláírta a békeszerződést. Napóleon az utolsó pillanatban felcserélte a Baleári-szigeteket a Ferdinándnak szánt balkáni területekkel. Oroszország annyit mindenesetre elért, hogy helyzete megszilárdult: lemondott ugyan Cattaróról, de megtartotta a Jón-szigeteket, megmentette Ragusát, s Törökországot a két szerződő fél kölcsönös garanciája alá helyezte; egyébiránt pedig Napóleon kötelezte megát, hogy kiüríti Németországot. A tilsiti békében Sándor korántsem kap majd ennyit! Az ismét cserben hagyott angolok igen súlyosnak érezték a csapást: „halálos egyezség” - ismerte el Fox. Yarmouth követte Ubri példáját, s békeszerződés-tervezetet terjesztett elő, amelyet Napóleon augusztus 6-án lényeges módosítás nélkül küldött vissza: Anglia megtarthatja magának Máltát és a Fokföldet, visszakapja Hannovert, elfogadja a Baleári-szigeteket Ferninánd részére, és elismeri Józsefet, ami hallgatólagosan Szicília kiszolgáltatását jelentette. Úgy látszott, hogy Napóleon kettős játéka sikerre vezet. Józsefnek írt levelében már a Földközi-tenger urának látta magát, ami, mint kifejezte, „politikám legfőbb és állandó célja volt”, legalábbis az adott pillanatban, hiszen még jó néhány célt forgatott a fejében.

A széljárás azonban egyik pillanatról a másikra megfordult. Több okuk is volt a kortársaknak arra, hogy kételkedjenek a szerződésnek Sándor részéről történő jóváhagyásában, mert nemrég bocsátotta el Czartoryskit, akinek politikája felháborította a Napóleon ellen ádáz dühöt tápláló angolbarát arisztokráciát. Július 9-én a cár Czartoryski helyett Budberget nevezte ki, ezt a Baltikumból származó németet, akit kizárólag a kontinens érdekelt, s gyengéd érzelmeket táplált Poroszország iránt. Angliának tehát csak előnyös lehetett, ha egyelőre vár. Közben egyébként Fox is magához tért, és kollégái még szigorúbban ítélték meg Yarmouth tervezetét. Új teljhatalmú megbízottként Párizsba küldték Lauder- dale-t, aki mindamellett igen erősen rokonszenvezett a franciákkal; feladatává tették, hogy ismét követelje az u*ti possidetis* elvének alkalmazását; Szicília átengedését még most sem zárták ki, de csak abban az esetben, ha valamivel kevésbé nevetséges kárpótlást sikerül találni. Napóleon azonban nem volt hajlandó újrakezdeni a tárgyalásokat, mert még mindig számított az oroszok jóváhagyására, ami meghátrálásra kényszeríti Angliát. Mármost III. Frigyes Vilmos magatartása végleg arra késztette a cárt, hogy megtagadja a szerződés jóváhagyását; sőt lehet, hogy már eredetileg is csak azért kezdte el a tárgyalásokat, hogy cselekvésre bírja a poroszokat.

Nem kétséges, hogy a császár egyáltalán nem óhajtotta a poroszokkal való szakítást, ellenkezőleg, az ügy mélységes csalódást okozott neki, és kihozta a sodrából. A francia-porosz szövetség, amelyre a forradalom és ő maga is olyan régóta törekedett, tehetetlenségre kárhoztatta Ausztriát és Oroszországot, és elzárta az angolok elől Németországot. Ezért Poroszországnak mindig csak jót akart, természetesen azzal a feltétellel, hogy Spanyolországhoz hasonlóan csatlakozik „rendszeréhez”, vagyis csatlós állammá válik, s ezt értésére is adta. A királynak azonban, Haugwitz figyelmeztetései ellenére, az a szerencsétlen gondolata támadt, hogy a schönbrunni szerződést csak korrekciókkal fogadja el; a békekötés előtt nem akarta Hannovert bekebelezni, hanem csak megszállni, hogy ne kerüljön sor kenyértörésre Angliával; étvágya viszont megjött közben, s így elhatározta, hogy megtartja Ansbachot, és ráadásul még a Hanza-városokat is megszerzi. Napóleon, amikor 1806. február 1-én kézhez kapta ezt a szép programot, éppen értesült Pitt haláláról: kijelentette, hogy ez az ellenjavaslat hatálytalanítja a szerződést, s 15-én kényszerítette Haugwitzot, hogy egy másikat írjon alá. Ennek értelmében Poroszországnak azonnal annektálnia kellett Hannovert, lezárnia kikötőit az angolok elől, ráadásul pedig Ansbachon és Neuchátelen kívül át kellett engednie a klevei hercegségnek azt a Rajna keleti partján fekvő részét is, amely még a birtokában volt. Ezt most egyesítették Berg nagy- hercegséggel. Végül a szerződés kimondta, hogy francia helyőrséget helyezzenek el Weselben. Frigyes Vilmos kapitulált. Iszonyú lecke volt, amelyet ő sem bocsátott meg soha, de még kevésbé a háborús párt.

Ez a párt Austerlitz után egy pillanatra elbátortalanodott ugyan, de azóta egyre erősödött. Pedig Napóleonnak egészen a legutolsó pillanatig voltak Poroszországban csodálói, például Bülow, a függetlenségi háború későbbi hősének fivére, aki az 1805-ös hadjáratról egy Poroszországra nézve igen elítélő könyvet írt, Buchholtz, aki Ú*j Leviatán* című könyvében a császári despotizmus dicshimnuszává gyúrta át Hobbes filozófiáját, a hadseregben pedig a württem- bergi Massenbach. Az udvar harciasnak mutatkozott. A királyné a gyengéd Sándorral hasonlította össze a császárt, s csak úgy emlegette, mint a „szörnyeteget”, a „pokolfajzatot”; kórusban helyeselt mindehhez Lajos Ferdinánd, a király unokafivére, ennek nővére, aki Radziwill herceg felesége volt, valamint Voss grófnő s ennek nővére, Berg asszony. Schleiermacher és Alexander von Humboldt, Johann von Müller, valamint Merkel már Franciaország ellen volt hangolva; sok katonai vezető_a cselekvést sürgette, így Phull, Scharnhorst, Blücher. Hardenberg is segített nekik, majd áprilisban Stein felszólította a királyt, hogy kergesse el két legkedveltebb tanácsadóját, Lombardot és Beymét. Ugyanezt közvetlenül a háború kitörése előtt újra kérték tőle a királyi hercegek. Frigyes Vilmos ettől csak megsértődött, mindazonáltal annyira nyugtalan volt, hogy titokban megpróbálta visszaszerezni a cár jóindulatát; elküldte hozzá a braunschweigi herceget azzal az üzenettel, hogy Napóleonnal fennálló szövetsége ellenére sohasem fog háborúskodni Oroszország ellen. Ezt június 23-án, Ubri küldetésének hírére, írásban is megerősítette. Hardenberg a maga részéről titokban letárgyalt Alopeus orosz követtel egy ennek megfelelő egyezményt, amelyet a cár július 24-én aláírt.

A Rajnai Konföderáció létrehozása csak fokozta az elégedetlenséget. A császár hangoztatta ugyan, hogy Poroszországot semmi sem gátolja abban, hogy végre megalakítsa az északi konföderációt, amely 1795-től 1801-ig e királyság nagy álma volt; csakhogy a Hanza-városoknak megtiltotta, hogy csatlakozzanak, Szászországnak pedig kijelentette, hogy tökéletes szabadságában áll megtagadni a csatlakozást; erre a hesseni választófejedelem sem mert belépni. Ezután történt, hogy augusztus elején Yarmouth feltárta Lucchesini előtt, hogy Hannovert vissza fogják venni Poroszországtól. Frigyes Vilmost végül egy álhír bírta végleges elhatározásra: Blücher azt jelentette, hogy francia csapatokat vontak össze a Rajnán, és ugyanilyen rémhír érkezett Frankóniából. A király veszélyben hitte Hannovert, s anélkül, hogy ellenőrizte volna ezeket a híreket, augusztus 9-én mozgosított, miután előbb értesítette a cárt. Augusztus folyamán végig rettegésben élt, mert nem tudta, mi lesz az Ubri-féle szerződés sorsa. Valójában elhatározásával ez a szerződés értelmét vesztette, s a cár meg is tagadta jóváhagyását. Amikor a király értesült erről, ezt írta Sándornak szeptember 6-án: „Nincs többé más választásom, mint a háború.”

Napóleon, akárcsak 1805-ben, egészen az utolsó pillanatig nem akarta elhinni, hogy háborúra kerül sor. Augusztus 17-én még parancsot is adott, hogy készítsék elő a Nagy Hadsereg visszatérését Franciaországba, hiszen Ferenc lemondásával rendeződtek Németország ügyei. Még augusztus 26-án is „nevetségesnek” minősítette Poroszország fegyverkezését. Amikor azután szeptember 3-án megérkezett Sándor válasza, összekapcsolta a két dolgot, és kezdett világosan látni: a jelek arra mutattak, hogy új koalíció van kialakulóban. 5-én kiadta első parancsait; az általános utasítások azonban csak 19-éről keltezettek. Fox 13-án meghalt. Kollégái, mivel biztosak voltak Oroszországban és Poroszországban, és felbőszültek Buenos Aires elfoglalásának hírére, újabb igényekkel álltak elő, és 26-án IV. Ferdinánd részére követelték Dalmáciát. Napóleon a követelések elutasításával zárta le az epizódot, október 5-én. Ekkor már Bambergben volt, úton Poroszország szétzúzására. Ezt a hadjáratot ugyanolyan nagyvonalúan rögtönözte, mint az előzőt. Amikor megérkezett Frankóniába, utasításai még végre sem voltak hajtva, amiért leváltotta Villemanzy főintendánst, és Daru-t állította a helyébe. A katonák köpeny nélkül, többnyire egyetlen pár bakanccsal, mindössze néhány napra való kenyérrel és kétszersülttel indultak útnak. A hadjárat azonban annyira villámszerű volt, hogy ezúttal sokkal kevesebbet szenvedtek. Október 1-én adták át azt a porosz ultimátumot, amely a francia csapatoknak a Rajna túlpartjára való visszavonását követelte. Napóleon Bambergben kapta kézhez 7-én; október 14-én a porosz hadsereg nem létezett többé.

5. JÉNA ÉS AUERSTÄDT. A TÉLI HADJÁRAT (1806-1807)

Pedig ez a hadsereg nagyon bízott magában, s Európa is bízott benne. Sőt, Napóleon tekintélye a franciák egy jó részének szemében is csak Nagy Frigyes hadseregének szétverése után szilárdult meg igazán. Semmi jel sem mutatott arra, mintha a nagy király halála óta lényeges változások történtek volna ebben a hadseregben. Bár a külföldiek toborzása lényegileg lehetetlenné vált azóta, hogy Németország és Hollandia nem adott többé katonát, mégis még mindig legalább 80 ezer volt benne a külföldi, ezenfelül besorozott parasztokból állt, mivel a nemesség és a polgárság mentesült a katonai szolgálat alól. A tisztek többsége junker származású volt. Ezt a minden nemzeti jelleget nélkülöző hadsereget ragyogóan képezték ki a drill, a besulykolás segítségével, a szabályos alakzatban, fedezet nélkül folyó harcra; ekkor már kezdtek lövészzászlóaljakat alakítani, de ezekkel nem gyakoroltatták be, hogy szétszóródva tüzeljenek. A lovasság továbbra is jó volt, de a tüzérségi felszerelés értéktelen, utász- és egészségügyi alakulatok szinte nem léteztek. A hadviselés elmélete sem fejlődött; az ezredekből nem képeztek hadosztályokat; a felvonulási terveket a raktárak elhelyezéséhez igazították, és végtelen trént cipeltek magukkal. Senki sem ismerte fel, hogy ez a hadsereg a forradalom katonáival szemben hallatlanul elmaradott, és legnagyobb fogyatékossága az, hogy leszokott a háborúzásról. A századparancsnokok a szabadságolásokért pénzt szedtek be békeidőben, s a hadjáratot egyszerűen kalamitásnak tekintették. Az elöregedett főparancsnokságból hiányzott minden határozottság. Ezeket a jól kiképzett, derék katonákat azért verhették meg, mert rosszul vezették őket.

Már akkor is el lehetett volna kerülni a katasztrófát, ha bevárják az oroszokat az Elba mögött. De a poroszok merő hencegésből előrenyomultak. Ami Sándort illeti, még sokkal jobban elkésett, mint 1805-ben, mert Törökországgal volt elfoglalva. Augusztus 24-én Szelim saját elhatározásából elmozdította a goszpodárokat. Egy ultimátum hatására azonban október 15-én visszahelyezte őket. Ugyanebben az időpontban Michelson hadserege parancsot kapott a fejedelemségek megszállására. A Napóleon elleni háború előkészületei emiatt lelassultak, nem beszélve arról, hogy az oroszoknak két fronton kellett harcolniuk.

A porosz hadsereg három fő csoportban haladt Türingia felé: a braunschweigi herceg és a király 60 ezer emberrel; Hohenlohe 50 ezer emberrel Drezdán haladt át, hogy magával vigye a szászokat, Rüchel pedig Hannoverből 30 ezer katona élén Hessenen át vonult. A braunschweigi hercegnek, akit a franciák már legyőztek Valmynál, nem nagyon volt tekintélye alárendeltjei előtt, nem értett sem ahhoz, hogy összevonja csapatait, sem ahhoz, hogy fedezze magát, de még hadjárati tervet sem tudott kidolgozni. Az elképzelés az volt, hogy a braunschweigi herceg a Majna irányában halad, hogy a franciák hadműveleti vonalát veszélyeztesse, Hohenlohe pedig szemközt halad velük, átkelve a Frankemvaldon. Hohenlohe végül is Jéna környékén kezdett a braunschweigi herceghez közeledni, de a kapcsolatot még nem vette fel vele. Két hadtestet a Saalénál hagyott. A franciák támadtak, még mielőtt a poroszok egyesültek volna.

Napóleon a Rajna védelmét Lajosra és Mortier-ra bízta; a hátországot a franciákkal szövetséges német csapatok tartották. Szeptember 25-én a francia derékhad Nürnberg környékén helyezkedett el, egy, a Majna és a Frankenwald mentén húzódó fedezet mögött. Összesen hat hadtest, a lovassági tartalék és a gárda, körülbelül 130 ezer ember. Napóleonnak meg kellett vernie a poroszokat, még mielőtt az oroszok megérkeznének, s nagyon aggódott, hogy a poroszok esetleg az Elba mögött maradnak. Amikor értesült, hogy elindultak, feltételezte, hogy Mainz vagy Würzburg felé veszik az irányt; ebben az esetben a Majnához szögezte volna őket, hogy balszárnyukat megkerülve, az egész hadsereget a Rajnához szorítsa. Amikor azonban látta, hogy nem mozdulnak, október 7-étől 9-éig három oszlopban átkelt a Frankenwaldon, hogy elvágja őket az Elbától. Ney és Soult harc nélkül eljutott Hofig; Murat, Bernadotte, Davout meg a gárda, Tauenzien hadosztályát szétverve, Schleizig; a balszárny - Lannes és Augereau - Saalfeldig, ahol 9-én megverték és meg is ölték Ferdinánd herceget. A hadsereg ezután észak felé nyomult, majd nyugatnak fordult, Murat pedig Lipcse felé indult, ahol is megtudta, hogy a poroszok visszavonulnak. A poroszok számára két átkelési hely kínálkozott a Saalén, Kösen és Kalha. Davout elfoglalta az elsőt, Lannes és Augereau pedig a másodikat, majd a bal parton haladva elérték Jénát és megszállták a Landgraffenberget, amely a Hohenlohe táborhelyéül szolgáló síkság felett uralkodott. Napóleon azt hitte, hogy itt van az ellenséges hadsereg zöme, ezért ide küldte Ney-t, Soult-t, a gárdát és a lovasság egy részét; a többi erőt Bernadotte parancsnoksága alatt visszahívta Naumburgtól Dornburg irányába, azzal a paranccsal, hogy szükség esetén fegyverrel törjenek maguknak utat.

A valóságban a braunschweigi herceg és a király 70 ezer emberrel Kösen felé nyomult, és Hohenlohénak mindössze 50 ezer katonája volt, még csak nem is koncentrálva. Október 14-én Napóleon 56 ezer embert vetett be Hohenlohe ellen. Lannes és Soult, a Land- graffenbergről leereszkedve, visszaszorította az ellenség első vonalát, elérte a másodikat, és azt balról megkerülte, Augereau pedig, kissé megkésve a rossz utak miatt, a jobbszárnyat fenyegette. A németek hevesen ellenálltak, de végül megfutamodtak. Ugyanez a sors várt a segítségül érkező Rüchelre is. Ezalatt Davout 26 ezer emberrel Auerstadt előtt állta a sarat a porosz főerőkkel szemben. A braunschweigi herceg halálosan megsebesült, s rendetlenül hátráló katonái beleütköztek a Jénából menekülőkbe. Ezzel teljessé vált az összeomlás. Bernadotte átkelt ugyan Dornburgnál a Saalén, de szokott rosszhiszeműségével távol maradt mindkét csatatértől. A poroszok 27 ezer halottat vagy sebesültet és 18 ezer foglyot veszítettek, és odaveszett majdnem valamennyi ágyújuk.

Murat, Ney és Soult a Harzon át kergették maradványaikat, foglyul ejtettek 20 ezer embert, de futni hagytak több jelentékeny alakulatot. A francia hadsereg zöme Lipcsén át egyenesen Berlin felé menetelt, ahova Davout vonult be elsőnek 27-én; innen elérte az Oderát és Augereau-val megadásra kényszerítette Küstrint. Ekkor már módszeresebb lett az üldözés, s Hohenlohe, akit elvágtak Stettintől, 28-án Prenzlauban megadta magát. Blüchernek sikerült eljutnia Lübeckbe; itt fogták el november 6-án. Már csak Lestocq alakulata maradt meg Kelet-Poroszországban. Az erődítmények egészen a Visztuláig megnyitották kapuikat a francia seregek előtt, kivéve a sziléziai városokat és Kolberget, amelyet Gneisenau védelmezett. A lakosság nem tanúsított semmiféle ellenállást, s a hivatalnokok felesküdtek Napóleonra. A császár a meghódított országot azonnal megszervezte, s 160 millió hadisarcot vetett rá ki, nem beszélve a rekvirálásokról, hiszen a francia hadsereg pillanatnyilag az égvilágon mindenben hiányt szenvedett, s itt volt az alkalom mindennek a beszerzésére.

Napóleon nyomban le is aratta győzelmének gyümölcseit. Szeptember 27-én Würzburg nagyhercege belépett a Rajnai Konföderációba; december 11-én Szász Frigyes is követte példáját, s megkapta a királyi címet; 15-én a szász hercegek, végül pedig a többi középnémetországi fejedelem is ezt tették; Franciaország elkobozta Hessen-Kasselt, Braunschweig hercegséget, valamint Fuldát. Utóbbit az orániai hercegtől vették el, aki a poroszok soraiban harcolt. Maga III. Frigyes Vilmos is hajlandónak tűnt arra, hogy trónja megmentésére elfogadja az alárendeltséget. Lucchesini és Zastrow szerződést dolgozott ki Durockal, amelynek értelmében a poroszok Altmark kivételével lemondtak az Elbától nyugatra fekvő területeikről, és lezárták a balti-tengeri kikötőket az angolok előtt. A szerződést október 30-án írták alá, s a király november 6-án ratifikálta.

Közben azonban máris megváltozott a helyzet. Napóleon, miután október 25-én bevonult Berlinbe, a levéltárban rábukkant a porosz-orosz közeledés nyomaira, s

gyalázkodó kifejezésekre ragadtatta magát a királyné és Sándor kapcsolatait illetően. Hamarosan nem fért kétség hozzá, hogy az oroszok a poroszok segítségére sietnek; Pétervárott az arisztokráciát elfogta a harci düh, s az ortodox egyház kiátkozta Napóleont.

November 8-án a császár úgy döntött, hogy elhalasztja a békekötést, s ehelyett fegyverszüneti szerződést kötött, amelynek értelmében francia kézre kerül a Visztula és a Bug vonala; a királynak csapatait Kelet-Poroszországban kellett állomásoztatnia, hogy onnan szükség esetén visszakergessék az oroszokat. Napóleon ezenkívül kijelentette, hogy csakis az általános békekötéskor fogja kiüríteni a királyságot, akkor, ha ez a békeszerződés visszaadja Franciaországnak gyarmatait, és garantálja Törökország sérthetetlenségét. November 21-én nyilvánosan jelentette be ezt a döntését a szenátushoz intézett üzenetében. Ez azt jelentette, hogy Poroszországot túsznak tekinti. Márpedig minden arra engedett következtetni, hogy Poroszország fogsága sokáig fog tartani. Előrenyomulása folyamán a hadsereg zár alá vette az angol árukat, amelyektől a Hanza-városok megszállása elzárta Németországot. Napóleon november 21-én a híres berlini dekrétummal a „blokád állapotába” helyezte a brit szigeteket, vagyis visszafordította ellenük a fiktív blokád elvét. Ez azt jelentette, hogy ezentúl egyetlen, akár közvetlenül Angliából, akár annak gyarmatairól érkező hajót sem szabad „fogadni” a birodalom kikötőiben.

Tévesen állítják, hogy a „kontinentális blokád” a „Nagy Birodalom létoka” volt: az az igazság, hogy a blokád természetes módon terjedt ki a hódítással. Minthogy Napóleon a tengeren nem volt úr, ez a nagy visszhangot keltő intézkedés önmagában semmi újat nem jelentett: az angol termékeket eddig is behozatali tilalom sújtotta. Az új és súlyos tény az volt, hogy ez a rendelkezés kimondatlanul a semlegeseket is érintette, s ezáltal a blokád elveszítette azt az elsősorban protekcionista jelleget, amelyet Napóleon uralomra jutásakor kapott, és támadó fegyverré vált. Napóleont a győzelem véglegesen visszasodorta ahhoz a politikához, amelyet a direktórium követett 1798-ban. Kezdett alakot ölteni a császárnak az a szándéka, hogy összefogja a szárazföldet Anglia ellen. Ez volt az az elgondolás, amely a birodalmi és római törekvéseknek reális, időszerű politikai tartalmat adott. „A föld erejével akarom meghódítani a tengert” - írta Napóleon. Ezért tekintendő fordulópontnak a berlini dekrétum.

A porosz megbízottak nem láttak ilyen messzire, és november 16-án elfogadták a fegyverszünetet; a király azonban visszautasította, s ezzel szándéka ellenére a koalícióhoz láncolta magát. Napóleon anélkül, hogy megvárta volna a döntését, előretolta a hadseregét a Visztuláig: november 27-én érte el Varsót. Egy hónapig azonban még Berlinben kellett maradnia, hogy megerősödjék, és enyhítse valamelyest katonáinak nélkülözését. Mortier elindult, hogy megszállja a svéd Pomerániát és blokád alá vegye Stralsundot. Jeromos, aki megbánta bűneit, és beletörődött, hogy érvénytelenítsék amerikai házasságát, a német kontingensekkel elindult, hogy ostrom alá vegye a sziléziai erődítményeket; az 1806-0S korosztályt elindították a frontra. Az előrenyomulás a Visztula felé ezenközben felvetette Lengyelország kérdését. Ahogy a franciák előrenyomultak, a lengyelek felkeltek, és elkergették a porosz hivatalnokokat. A mozgalomban főleg a polgárság és a nemesség vett részt; bár még ezek az osztályok sem voltak egységesek. Továbbra is fennmaradt a porosz párt Radziwill vezetésével - mert nem egy lengyel nemes húzott hasznot azokból a jelzálogbankokból, amelyeket a régi Poroszország mintájára alakítottak -, főleg pedig az orosz párt. Czartoryski újra azt tanácsolta Sándornak, hogy előzze meg Napóleont, és kiáltassa ki magát Lengyelország királyának. Támogatta Niemcewicz, valamint Siestrzencewicz érsek is. Utóbbi kikelt „az esküszegő Bonaparte” ellen. Maga Poniatowski is egészen december elejéig tétovázott. A nagy földesurak attól tartottak, hogy Napóleon veresége esetén megtorlás következik, de a franciák győzelmétől sem féltek kevésbé, mert ez a jobbágyok felszabadítását jelentette volna.

Mindenesetre Napóleonnak vállalnia kellett a hadjáratot az oroszok ellen, ezért semmiféle kínálkozó segítséget nem utasíthatott el. Szeptember 20-án engedélyezte Zajaczeknek, hogy alakítson légiót a porosz csapatoktól dezertáló lengyelekből; Jéna után megbízták Dabrowskit és Wybickit, hogy még hármat alakítsanak a felkelt területeken. Kosciuszkót is felkérték, de ő biztosítékokat követelt. Napóleonnak esze ágában sem volt kötelezettséget vállalni Lengyelország visszaállítására, hiszen ez a végsőkig felbőszítette volna a cárt, és Ausztriát is beavatkozásra késztette volna.

Kosciuszko Napóleon hallgatását önzésének tudta be: „Kizárólag saját magára gondol; megvet minden nagy nemzetet, s még inkább megveti a függetlenség szellemét. Ez egy zsarnok.” ítélete a lényeget tekintve helytálló, csak ebben az esetben tévesen értelmezte a császár tartózkodását: egyáltalán nem idegenkedett volna attól, hogy feltámassza ezt az államot, és csatlósai közé iktassa, ha erre lehetőség lett volna. Vajon képesek lesznek-e a lengyelek arra, hogy segítsenek saját magukon? A maga részéről kételkedett ebben, néhány marsallja pedig egyenesen tagadta. Ráadásul az adott pillanatban még túl korán is volt; éppen ezért semmit sem ígért meg, hiába unszolta Walewska grófnő, aki vele töltötte a telet, s akit ő szenvedélyesen szeretett. Csak annyit tett, hogy ideiglenes közigazgatást szervezett Poznanban Dabrowskinak, majd 1807. január 14-én Varsóban ideiglenes bizottságot alakított, amely Malachowskit választotta elnökéül. Ez a bizottság Talleyrand és Maret felügyelete alatt öt főigazgatóra bízta a közigazgatást, megpróbált nemzeti hadsereget szervezni, és igyekezett ellátni a császár hadseregét, ezenkívül hozzáfogott az igazságszolgáltatás francia mintára való átszervezéséhez.

Bennigsen 3 5 ezer emberével a Narew és a Wkra közé hátrált a Nagy Hadsereg elől, hogy bevárja azt a 40 ezer katonát, akiket Buxhöwden hozott erősítésül. Napóleon december végén hadműveletet kezdeményezett Bennigsen ellen. Davout 23-án Czarnowónál kierőszakolta az átkelést a Wkrán, Lannes pedig Pultusk ellen indult, miközben a hadsereg Torun és Plock alól érkező többi részének az volt a feladata, hogy megrohanja az ellenség derékhadát és jobbszárnyát, és felgöngyölítse azt. De az ítéletidő, a felázott utak késleltették ezeket a hadmozdulatokat. Bernadotte hátul maradt; Ney eltávolodott a poroszok üldözése közben; Napóleon ekkor személyesen sietett a helyszínre, hogy rendet csináljon, de már hiába. Csapatai még távollétében, december 26-án Golyminnál és Pultusk- nál rendezetlenül megtámadták az oroszokat, akik tartották magukat és kitértek a franciák elől. Napóleon úgy látta, hogy teljesen lehetetlen a mocsarakon és az erdőkön át a nyomukba eredni a francia katonákkal, akiknek se köpenyük, se bakancsuk, se élelmük; a Pasleka partjaitól Varsóig a hadsereg téli szállásra rendezkedett be.

Egy ilyen kiterjedt frontvonal mindig ki van téve a rajtaütéseknek. Bennigsen az erdők védelme alatt északra fordult, s január végén a Paslekán átkelve megrohanta Bernadotte-ot, aki Torun felé hátrált, közben Lestocq egészen Grudziadzig nyomult. Ekkorra azonban Napóleon többi csapata élén délről már közeledett, hogy elvágja visszavonulási útjukat. Bennigsen erről egy elfogott futár révén szerzett tudomást, s a Paslekánál éppen annyi ideig tudta tartani magát, hogy kimeneküljön. Amikor a franciák a nyomába eredtek, Eylaunál felvette a csatát, hogy megmentse Königsberget. 1807. február 8-án Napóleon megtámadta, pedig csak 60 ezer embere volt 80 ezer ellen. Megkerülte az oroszok balszárnyát, majd frontálisan rontott rájuk. Augereau hadteste a tomboló hóviharban eltévedt, s valósággal megtizedelték. Az ellenség támadásba lendült, csak nagy kínnal, a lovasság megújuló rohamai révén sikerült vissz aszorítani. Lestocq megérkezése még súlyosbította a helyzetet. Végre a Lestocq-ot üldöző Ney is megérkezett csapatai élén, s este hétkor bekerítette Bennigsen jobbszárnyát, aki kénytelen volt vissz avonulni. 25 ezer orosz és 18 ezer francia katona esett el. Napóleon beszüntette az ellenség üldözését, és visszavonta hadseregét a Paslekára. Maga Osterodéban (Ostróda) szállásolta el magát, majd április 1-én a finckensteini kastélyban.

Eylaunál megnyerte a véres csatát, minthogy azonban hadművelete ismét kudarcot vallott, nyári hadjáratra volt kárhoztatva. Helyzete ismét veszélyessé vált. Távol volt Franciaországtól, ahol a háború ipari válságot idézett elő, ami arra kényszerítette, hogy egyre-másra újabb megrendeléseket adjon és térítendő előlegeket fizessen azért, hogy elkerülje a munkanélküliség növekedését. Közben bármikor várható volt, hogy Ausztria belép a háborúba, s angol próbálkozások is elképzelhetők voltak a kontinensen. Eylau híre szenzációként hatott Európában, s fokozta a lengyelországi hadjárat keltette benyomást. Világossá vált, hogy a napóleoni stratégia és a Nagy Hadsereg rendelkezésére álló eszközök nem válnak be eléggé ezeken a síkságokon és ez alatt az éghajlat alatt. A Breidt társaságnak be kellett látnia, hogy képtelen biztosítani a szállítást; az ország nem tudta biztosítani a szükséges erőforrásokat; a hadsereg létszáma apadt, és a meglevő erőknek is csak negyedrésze tartotta a frontot, a többi a hátországot biztosította. Nyilvánvaló volt, hogy Oroszország legyőzéséhez hatalmas, egyszerre katonai és diplomáciai erőfeszítésre lesz szükség.

6. A NYÁRI HADJÁRAT ÉS A TILSITI BÉKE *(1807)*

Az emberanyag problémájának a megoldása volt a legkönnyebb. 1806 szeptemberétől novemberéig a tartalékot és az az évi hadköteles kontingensnek a felét a Rajnához küldték, ahonnan Kellermann irányította őket a lehetőségek szerint tovább; októbertől decemberig a behívottak második felét is útnak indították. Amikor a császár hadba vonult, előre behívta az 1807-es kontingenst is: ezeket az újoncokat a tél folyamán indították el. Áprilisban már behívták az 1808-as korosztályt. Alighogy ezek a katonák megérkeztek a gyűjtőhelyekre, hiányos felszereléssel és mindennemű kiképzés nélkül már útnak is indították őket. Most már nehéz volt megszervezni az újoncok kíséretét, s így első ízben képeztek belőlük az éppen kéznél levő tisztek és altisztek vezetésével „ideiglenes ezredeket". A császárság területe összesen 110 ezer főnyi kiegészítést adott. Egyidejűleg 40 ezerről 112 ezerre emelkedett a szövetséges kontingens létszáma, amely németekből, hollandokból, lengyelekből, La Romana márki spanyoljaiból, valamint az itáliai hadseregből állt. 1807. július 15-én a Nagy Hadsereg 410 ezer főt számlált Németország területén, kétszer annyit, mint 1806 szeptemberében; körülbelül 100 ezren vettek részt a friedlandi hadjáratban. Ezenkívül a császár 120 ezer embert gyűjtött össze Itáliában Ausztria és Szicília sakkban tartására, és 11o ezer fő védte a partokat, részben nemzetőrök.

Az élelmezés és a szállítás megszervezése már sokkal nagyobb nehézségekbe ütközött. Az erről gondoskodó társaságok csődje végül arra késztette Napóleont, hogy elvben katonai irányítás alá helyezze a hadtápot. Megnőtt a tüzérségi trén, s megjelentek a hadfelszerelési zászlóaljak; Maret fivérével az élén megalakult az élelmezési főigazgatóság. Ily módon az 1807-es háború az állam hatáskörének kiterjedését eredményezte. Ez azonban korántsem azt jelenti, hogy megváltozott volna a napóleoni háború jellege. Az új szervezetek sohasem tudták teljesen megoldani feladataikat, s a szükséges kocsik többségét továbbra is alkalmilag szerezték be; az élelmezési főigazgató a hadjáratot folytató hadsereggel nem foglalkozott: ha ez nem így lett volna, akkor a háború már nem tartotta volna el a háborút. Napóleon az 1807-es hadjárat folyamán Franciaországban mindössze 30 ezer lovat tudott összeszedni a Potsdam- ban és Kulmban létesített lóellátó központok számára; sokkal egyszerűbbnek és gazdaságosabbnak tartotta, ha mindent helyben rekvirál, és Németországban rendez be műhelyeket; felfogadta a helyi fuvarosokat és hajósokat is. A nehézségek nagyrészt leküzdhetetlenek maradtak. Hiába gyártották megállás nélkül a felszerelést, a holmit nem lehetett elszállítani. A Visztulától keletre, a legkietlenebb vidéken összevont harcoló csapatok éppen csak annyi élelemhez jutottak, hogy éhen ne haljanak; júliusig mindössze 26 ezer köpenyt, 5 2 ezer zubbonyt és ugyanennyi nadrágot sikerült eljuttatni hozzájuk; a hátországban óriási bakancskészlet állt felhasználatlanul. Ami az oroszokat illeti, ugyanezekből az okokból ők is kegyetlenül szenvedtek, mint mindig, szövetségeseik pedig, hiába voltak „otthon”, semmivel sem érezték magukat jobb helyzetben; a harcok a szerencsétlen Kelet-Poroszországot teljesen feldúlták és kimerítették.

Napóleon a háborús készülődéssel párhuzamosan tárgyalásokat folytatott, hogy konkolyt hintsen a szövetségesek közé, és visszatartsa Ausztriát a beavatkozástól. III. Frigyes Vilmos eltökéltsége nem tartott sokáig; december 16-án Steinnek ajánlotta fel a külügyeket; ez azonban, miután hiába kérte a királyt, hogy menessze bizalmasait, és alakítson homogén minisztériumot, nem fogadta el a megbízást, és a király nagyon megharagudott rá. Zastrow, aki ily módon hatalmon maradt, birtokainak elkobzásától félt, s hőn óhajtott volna tárgyalni a franciákkal. Mivel Napóleon a fegyver- szünet kudarca után kijelentette, hogy csak az általános békekötés céljából hajlandó újra felvenni a tárgyalásokat, a király hagyta rábeszélni magát, hogy Oroszország és Anglia beleegyezését kérje ehhez. A két ország hozzá is járult a tárgyalásokhoz, feltéve, ha a poroszok először arra kényszerítik Franciaországot, hogy ismertesse a megkötendő béke alapjait. Közben azonban nehézségei hajlamossá tették a császárt a Poroszországgal való különszerződésre, amelynek kudarcát előzőleg kiprovokálta; már január végén tett kezdeményezéseket, majd Eylau után Königsbergbe küldte Bertrand-t, hogy megerősítse őket; válaszul a király Kleist ezredest Finckensteinbe küldte. Napóleon ragaszkodott ugyan a saját ajánlatához, de beleegyezett abba, hogy kongresszust hívjanak össze, s amikor Poroszország áprilisban hivatalosan is előállt ezzel a javaslattal, elfogadta azt. Június 9-én a király értesítette erről Angliát: ekkor a hadjárat már a végéhez közeledett. Napóleon számára ezeknek a tapogatózó tárgyalásoknak az volt a hasznuk, hogy elégedetlenséget váltottak ki Sándorból. A cár április 2-án megjelent Memelben, rábeszélte a királyt, hogy Zastrowot váltsa fel Hardenberggel, és 23-án rávette a bartensteini egyezmény aláírására, amely szorosabbra fűzte a porosz-orosz szövetséget. A poroszok egészen addig nem veszítették el a reményt, hiszen az oroszok váltig ígérték, hogy megsegítik Danzigot. Amikor azután a város mégis elesett, a junkerek pedig egyre-másra panaszkodtak a szövetséges csapatok túlkapásai miatt, nagyon hamar bekövetkezett az elhidegülés. Így indult el Sándor tudatában az a homályos folyamat, amelynek következménye a tilsiti béke lett.

Ausztria magatartása csak elősegítette ezt a folyamatot. Stadion, az új kancellár égett a vágytól, hogy megtámadja Napóleont; még túl félelmetesnek tartotta azonban, s nem volt egészen nyugodt Poroszország és Oroszország törekvéseit illetően. Fegyverkezett és várt. Október óta a császár hol hízelgett neki, hol fenyegette; szövetséget ajánlott anélkül, hogy bármit kínált volna azon kívül, hogy elcserélheti Galíciát Sziléziáért; viszont nyomatékosan követelte, hogy Ausztria hagyja abba a fegyverkezést. Stadion eleinte kitért; de januárban Varsóba küldte Vincent bárót, hogy beszéljen Talleyrand-nal, aki játszva behálózta. Le kellett azonban szerelni három másik embert is, Razumovszkijt, az orosz követet, Pozzo di Borgót, ezt a cár szolgálatában álló emigránst, aki a követet kísérte, és Adairt, Anglia képviselőjét. Ez már nehezebb volt,

mert velük könnyen kiéleződhetett a helyzet. A kongresszusra vonatkozó javaslat kapóra jött Ausztriának, hogy kijusson zavart helyzetéből. Stadion március 18-án közvetítőnek ajánlkozott, s az elgondolás Talleyrand kedvező válaszára április 7-én hivatalos formát öltött. Amikor már mindenki egyetértett, Napóleon hirtelen megnémult, maga mellé hívta Talleyrand-t, s egész május folyamán mindennemű hír nélkül hagyta Vincent-t. Ily módon újra megindíthatta a hadjáratot, anélkül hogy Ausztria állást foglalt volna, amit Sándor nem bocsátott meg Ausztriának.

Sándort azonban főleg Anglia magatartása keserítette el. Fox kollégái az ő halála után is hatalmon maradtak. Lord Howick lett a külügyminiszter, s politikájuk mindinkább a szigetország bezárkózása irányába tendált. Buenos Aires elfoglalása után a közvéleményt már kizárólag Spanyol-Amerika foglalkoztatta; az odaküldött erősítések, meg a levantei expedíciók lekötötték a a rendelkezésre álló erőket, s így Sándor hiába követelte, hogy az angolok zavaró hadműveleteket kezdjenek a szárazföldön. Szicília kitűnő támaszpont lett volna Itália ellen. Fox tábornok azonban, mivel Mária Karolina ellenségesen lépett fel vele szemben, s emellett nem kapott új erőket, kijelentette, hogy semmit sem tehet. A brit kormány ráadásul még a pénzét is féltette, s nem volt hajlandó kezességet vállalni egy orosz kölcsönért. Az angol diplomácia sem volt valami ügyes. Poroszországgal csak január 28-án írták alá a békeszerződést, miután kieszközölték, hogy a porosz király lemondjon Hannoverről, s továbbra is hidegen bántak vele. A königsbergi és a pétervári angol követ, Hutchison és Douglas, nem bizonyult sem elég hajlékonynak, sem elég leleményesnek, s tulajdonképpen nagy bámulói voltak Napóleonnak. Februárra azután a katolikus kérdés aláásta a kormány helyzetét. A király végül is beleegyezett a *Test* megszüntetésébe, de a magasabb rendfokozatokba nem volt hajlandó pápistákat kinevezni, főleg a haditengerészetben. A kormány március 7-én lemondott; a toryk vették át az ügyeket, s *„No popery”* („Nem akarunk pápistákat”) jelszóval folytatták le a választásokat. Portland hercege csak névleges kormányfő lett; a legfontosabb tárcákat Pitt tanítványai kapták, akik visszatértek mesterük kontinentális politikájához, s ugyanarról a hajthatatlan erélyről tettek tanúságot: Perceval, Lord Egmont fia, a pénzügyek élén; Bathurst mint kereskedelemügyi miniszter, főleg pedig Canning, a külügyek és Castlereagh, a hadügyek intézője. Minthogy azonban még kevéssé ismerték őket, kinevezésüknek nem volt különösebb visszhangja. Canning csak május 16-án nevezett ki új követet Oroszországba, Leveson Gowert; bizalmatlan maradt Poroszország iránt, mert azzal gyanúsította, hogy Észak-Német- ország feletti uralma érdekében vissza akarja szerezni Hannovert: úgy vélte, semmit sem nyernének azzal, ha a porosz militarizmus váltja fel a Napóleonét Hannoverben. Fő gondja az volt, hogy rávegye IV. Gusztávot az április 18-án kötött fegyverszünet megszegésére. Amikor a hadjárat megkezdődött, a szövetségesek körében tetőfokára hágott az Anglia elleni ingerültség.

Miközben Sándor hiába várta az angolok zavaró hadműveleteit, kénytelen volt átirányítani erőinek egy részét, hogy folytassa a küzdelmet Perzsia ellen, és azt a háborút, amelyet meggondolatlanul Törökországgal robbantott ki. Napóleon nem mulasztotta el az alkalmat, hogy szót értsen a cár ellenségeivel, úgyannyira, hogy az európai konfliktus Levantére is kiterjedt, mint a direktórium idején. Michelson elfoglalta Moldvát, és egyetlen puskalövés nélkül bevonult Bukarestbe; minthogy azonban csapatainak egy részét visszahívták, ezután kénytelen volt megállni. Igaz ugyan, hogy III. Szelim Napóleon bátorítására megüzente a háborút, de a dunai hadsereg élén álló ruszcsuki pasa, Musztafa Bajraktar („a zászlóvivő”), egészen május végéig tétlen maradt. Ily módon nagy fontosságra tett szert a szerb felkelés, annál is inkább, minthogy december 12-én Belgrád is elesett. A törökök most már mindent megadtak volna a szerbeknek, amit csak kívánnak, de az orosz ügynökök felülkerekedtek; márciusban Szulejmán pasát és csapatait lemészárolták visszavonulás közben, s a szkupstina megszavazta a cárral való szövetséget. Napóleon tőle telhetően segítette a szultánt. Kibékült Ali janinai pasával, s támadásra biztatta Korfu és Leukasz ellen; Marmont ágyúkat és kiképzőket küldött a boszniai pasának; megjelent egy francia tiszt Ruszcsukban, egy másik pedig Viddinben, az elhalálozott Pazvantoglu utódja mellett. A császár még azt is felajánlotta, hogy a Dunához küldi a dalmáciai hadsereget. Erre a hírre megmozdult a moszlim érzés, és maga Szelim is elutasította, hogy túlságosan szorosan kötődjék Franciaországhoz: a márciusban Napóleonhoz küldött követség nem kötötte meg a szövetséget. Május végén az oroszok betörtek Olteniába, hogy segítséget nyújtsanak a Krajnán át a Duna felé nyomuló szerbeknek; ám sietve vissza kellett vonulniuk, mert Bajraktar végre átkelt a folyón. De nem jutott messzire. Május 25-én a janicsárok fellázadtak Konstantinápolyban, lemészárolták a minisztereket, felszámolták a nizam-i-dzsedidet, majd letették Szelimet, és unokafivérét, IV. Musztafát emelték a trónra. Bajraktar visszavonult, s július 17-én az oroszok Negotin falai alatt egyesülhettek a szerbekkel.

Keleten az angolok segítségükre siettek az oroszoknak, természetesen saját érdeküket tartva szem előtt. Duckworth hajóraja, miután hasztalanul szólította fel a szultánt, hogy újítsa meg az 1798. évi szövetséget, és üzenjen hadat Franciaországnak, átkelt a Dardanellákon február 19-én, és másnap megjelent Konstantinápoly előtt. Szelim megbízottai az időt húzták, hogy Sébastiani megszervezhesse a védelmet, majd 26-án levetették álarcukat. Duckworth- nak március 3-án sietve kellett visszavonulnia a Dardanellákon át, nem minden veszteség nélkül. Az angol kormány nem tett több erőfeszítést. Lényegében egyáltalán nem volt fontos a számára, hogy Oroszországnak segítsen, s inkább arra törekedett, hogy újra megvesse a lábát Egyiptomban. Itt a szultánnak a franciák távozása óta nem sikerült visszaállítania a tekintélyét; a mamelukok megverték Kozrev pasát, az albán csapatok pedig vezérük, Mohamed Ali parancsnoksága alatt függetlenítették magukat. A mamelukok belső ellentétei segítségére voltak ebben: Bardissy Mohamed Alival szövetkezett, Elfy az angolokkal, s mindketten Drovetti francia konzullal. Végül 1804-ben Mohamed elkergette Kairóból Bardissyt, szakított a törökökkel, és kényszerítette a szultánt, hogy ismerje el őt kairói helytartónak vagy *kajmakán-nak*, majd 1805-ben pasának. Az angolok interveniáltak Konstantinápolyban, s elérték, hogy a szultán Elfyt tegye a helyébe, Mohamed azonban tartotta magát, egyébként is a két mameluk vezér meghalt, és így szabaddá vált számára a tér. Duckworth, hogy megbosszulja ezt a kudarcot, megjelent Alexandria előtt, és partra tett egy Szicíliából hozott különítményt, amely elfoglalta Rosette-et (Rashid). Mohamed itt hamarosan meglepte őket. Április 22-én ostrom alá vette Alexandriát; szeptember 15-én az angolok kiürítési megállapodást írtak alá.

Pillanatnyilag Perzsiában is alulmaradtak. A sah 1804 óta harcolt a grúzok és az oroszok ellen, s 1806-ban egy vereség következtében elvesztette Bakut és Dagesztánt. Egyszerre kért segítséget Napóleontól és az indiai alkirálytól. Francia ügynökök keresték fel, hogy szövetségről tárgyaljanak; majd perzsa követség utazott a császárhoz Finckensteinbe, és május 7-én szerződést írt alá. A szerződés kimondta, hogy Franciaország védelme alá veszi Perzsiát, s kiképzőket és fegyvereket küld neki; viszonzásul segítséget kap egy esetleges indiai expedícióhoz. Május 10-én a császár utasításokat adott Gardane tábornoknak, és az elindult Teheránba.

Egészében véve, most minden körülmény Napóleonnak kedvezett. Mindazonáltal a koalíciót csakis úgy törhette meg, ha döntő győzelmet arat az oroszok felett. Ehhez Bennigsen szolgáltatta az alkalmat. Miután elesett Danzig, úgyszintén a sziléziai erődítmények, amelyek közül csak Kosel tartotta magát, várható volt, hogy a legelső támadásra Königsberg is francia kézre kerül. Bennigsen meglepetésszerű rajtaütéssel szerette volna megmenteni, s június elején nagy lendülettel elindult a Pasleka felé, abban a reményben, hogy szétzúzza a jobb parton táborozó Ney-t. Ney egyesült Davout-val, 9-én pedig a Nagy Hadsereg többi része az oroszok jobbszárnya felé nyomult előre, hogy elválassza őket a Lestocq parancsnoksága alatt álló 24 ezer porosztól. Bennigsen az Alle (Lina) mentén levő Heilsberg megerősített állásaiba vonult vissza. Murat, akinek az volt a feladata, hogy sakkban tartsa, miközben a hadsereg az egyetlen rendelkezésre álló úton megérkezik, elkövette azt a meggondolatlanságot, hogy 10-én teljes erővel megrohanta, fölöslegesen elveszített vagy 10 ezer embert, s engednie kellett, hogy Bennigsen a jobb parton visszavonuljon. Napóleon a Königsberg felé hátráló poroszokra vetette magát. Bennigsen elterelő hadmozdulattal igyekezett őket mentesíteni: június 13-án Friedlandnál átkelt az Állén. Feltehetően semmi másra nem gondolt, mert amikor másnap hajnalban szembetalálkozott Lannes-nal, egyáltalán nem használta ki fölényét. Ezzel időt hagyott a császárnak, hogy három hadtesttel oda siessen. Az orosz balszárnyat, miután visszaverte Ney két támadását, ágyútűzzel megtörték. A hidakat felgyújtották, s Bennigsennek a folyóhoz szorított serege 25 ezer embert veszített. Maradványai Tilsit felé vonultak vissza, nyomukban a franciákkal. Az orosz tábornokok a csapástól kábán azonnali fegyverszünetet kívántak, s 19-én Sándor megbízottai meg is érkeztek ezzel a kéréssel: kedvezően fogadták őket, s 21-én aláírták a fegyvernyugvást. Sőt, Duroc már 19-én felajánlotta a békekötést.

Napóleonnak szüksége volt a békére. Ha az oroszok makacskodnak, át kell kelni a Nyemanon; újra roppant előkészületekre lenne szükség, s Ausztria kihasználhatná a késlekedést. Sándor a maga részéről, az egész világgal elégedetlenül, semmi kedvet sem érzett ahhoz, hogy mindent feltegyen egy kockára. Kétségtelenül fivére, Konsztantyin győzte meg véglegesen, aki részletesen beszámolt neki a dolgokról, s fenntartás nélkül a béke híve volt. Konsztantyin magyarázhatta meg neki, hogy ha a franciák betörnek, minden lehetséges, katonai zendülés, nemesi összeesküvés, a lengyel tartományok felkelése, sőt, esetleg parasztlázadás is. Sándor ezután Frigyes Vilmossal találkozott, és Hardenberg ezt az alkalmat arra használta ki, hogy 22-én egy meglepő memorandumot nyújtson át: Poroszország, amely nem létezett többé, azt tanácsolta a cárnak, hogy változtassa meg az egész szövetségi rendszert, s ajánljon Napóleonnak hármas szövetséget, amely háborút indítana Anglia ellen, és átalakítaná Európa térképét. Oroszország és Ausztria osztozkodna Törökországon, és Poroszországhoz hasonlóan lemondanának lengyelországi birtokaikról; a szász király bevonulna Varsóba, birtokát pedig átadná Poroszországnak. Vagyis a poroszok terelték a cárt a franciákkal való megegyezés és az angolokkal való szakítás felé. Sándor amúgy is neheztelt Angliára, így szívesen fogadta ezt a tanácsot. Emellett Hardenberg terve értelmében ismét Európa nagy közvetítőjének szerepe várt rá, kettesben Napóleonnal, akárcsak 1801-ben, hiszen jelenlegi állapotában Poroszország egyáltalában nem számított. Ebben a pillanatban egyelőre Napóleon is lemondott Oroszország térdrekényszerítéséről, és éppen azt forgatta a fejében, hogy Poroszország helyett vele köt szövetséget: ajánlata, amely június 23-án jutott el Sándorhoz, hízelgett a cár hiúságának. Valószínűleg arra is gondolt, hogy mint annyi mást, Napóleont is elszédíti majd személyes varázsával: találkozót javasolt, s az 25-én le is zajlott a Nyeman közepén, egy kompon. Ezt követően órákig tárgyaltak egymással négyszemközt többször is. Sohasem fogjuk megtudni, hogy mit mondtak egymásnak: ez a „tilsiti rejtély”.

Nem volt semmi nehézség a béke és a szövetség megkötése körül; de rendezni kellett Poroszország sorsát. Napóleon egyetlen percig sem gondolt arra, hogy bevegye harmadiknak. Megvetéssel kezelte Frigyes Vilmost, és távol tartotta. Július 6-án Lujza királyné felkereste a császárt. Udvarias meghallgatás után semmit sem kapott. Sándor, aki elvben magáévá tette Hardenberg tervét, tőle telhetően védte szövetségesét, végül azonban nélküle kötötte meg a szövetséget. Ezt a lépését árulásként könyvelték el. Nyilvánvalóan megállapította, hogy Napóleon hajthatatlan, és meghajolt érvei előtt: a császár az adott pillanatban a hódítás jogán birtokolta Porosz- országot, s ha akarta, meg is tarthatta; mindamellett, a cárra való tekintettel, mégiscsak fegyverszüneti szerződésre fogja méltatni a poroszokat, s részben vissza fogja állítani az államot. Napóleon valószínűleg a keleti kilátásokkal is elkápráztatta szövetségesét, amelyek majd akkor várhatók, ha Angliát megleckéztették, sőt már előbb is. Egy szó mint száz, a császár felülkerekedett.

Az 1807. július 7-én Tilsitben aláírt okmányok magukban foglaltak egy békeszerződést, több titkos záradékot és egy szövetségi egyezményt. Július 9-én ezt még kiegészítette a Poroszországgal kötött megegyezés. Oroszország veszteség nélkül került ki a kalandból ; Poroszország viszont elveszítette az Elbától nyugatra eső összes birtokait, hiszen úgyis 3-400 ezer alattvalóhoz jut, ha Anglia átengedi Napóleonnak Hannovert. Kelet-Frieslandot máris Hollandiához csatolták; a vesztfáliai területeket Berg nagyhercegséggel egyesítették. A többi területet: Mindent, Hildesheimet, Halberstadtot, Magdeburgot Braunschweighez, Hessen-Kasselhez, valamint Hannover egy részéhez csatolták, Osnabrückkel és Göttingennel együtt. Ebből alakult meg Jeromos számára a Vesztfáliai Királyság. Napóleon saját magának tartotta meg Hannover fennmaradó részét, Erfurtot, Hanaut és Fuldát. Poroszország lemondott a lengyel tartományokról is, kivéve Nyugat-Poroszországnak egy kis darabját, egy 30 kilométer szélességű korridort, amely Brandenburgot és Pomerániát kötötte össze Kelet-Poroszországgal. Ezt a megcsonkított, négy tartományra zsugorított királyságot Frigyes Vilmosnak vissza kellett kapnia; egy június 12-i egyezmény azonban a háborús jóvátétel kifizetésétől tette függővé a kiürítést. E szerződés aláírói közt a cár nem szerepelt, ezért nem volt joga ellenőrizni a végrehajtását. Napóleon tehát ideiglenesen egész Poroszországot megtartotta.

A francia-orosz szövetség jövője lényegében attól függött, hogy mi lesz a lengyel tartományokkal. A hátországtól elszigetelt Danzigot szabad várossá nyilvánították, egyébként Rapp továbbra is megszállás alatt tartotta. Sajnos, ez az a pont, amelynél a legsűrűbb köd burkolta a megbeszéléseket. Semmi kétség, Napóleon szívesen bevonta volna Sándort Poroszország feldarabolásába. Már felajánlotta neki, hogy határait tolja előre a Nyemanig. A jelek szerint felkínálta neki lengyel hódításait azzal a feltétellel, ha ő viszont bekebelezi Sziléziát. Sándor esetleg elfogadta volna az ajánlatot, ha Napóleon hajlandó lett volna elállni ettől az utóbbi követelésétől, és visszaadni Poroszországnak közép-németországi területeit. Ebben a formájában azonban elhárította a javaslatot, s csak Bialystokot kebelezte be. Nem tudni, hogy a megoldást Sándor javasolta-e ideiglenes kompromisszum gyanánt, vagy Napóleon találta-e ki, mindenesetre a Poroszországtól elvett lengyel területekből megalakították a 2 millió lakosú Varsói Nagyhercegséget, és a szász király fennhatósága alá rendelték. A császár július 22-én, Drezdán átutazóban, alkotmányos státust adott az új államnak. A nagyhercegség, Vesztfáliához hasonlóan, a Rajnai Konföderációhoz tartozott, és 30 ezer főnyi francia helyőrség állomásozott a területén. Ezzel tulajdonképpen visszaállítottak valamiféle Lengyelországot, anélkül, hogy annak nevezték volna. Valójában csupán katonai határterület volt Oroszországgal szemben, s már a legelső pillanatban a felbomlás csíráját vitte a francia-orosz szövetségbe.

Miközben tehát Napóleon a Nyemanig tolta ki a Nagy Birodalom határát, Sándor feladta azokat az előnyöket, amelyeket I. Pál harcolt ki a Földközi-tengeren. Átengedte Napóleonnak Cattarót és a Jón-szigeteket; még a nemrég meghódított dunai fejedelemségeket is kiürítette azzal az egyetlen fenntartással, hogy a törökök csak a békekötés után vehetik őket újra birtokukba; Napóleonnak közvetítőként elő kellett segítenie a békekötést; ha a szultán nem írja alá három hónapon belül a békeszerződést, Franciaország társul Oroszországgal, hogy elvegyék tőle európai birtokait, Ruméliát kivéve. Ami Angliát illeti, Sándor vállalja a közvetítő szerepét, hogy rávegye az angolokat a francia gyarmatok visszaadására, s kényszerítse őket a hajózás szabadságának elismerésére. Ha ez a vállalkozás kudarcot vall, lépéseket fognak tenni, hogy bevonják a kontinentális rendszerbe Svédországot, Dániát és Portugáliát. Ezzel voltaképpen megújították és kiszélesítették az 1801. évi egyezményt. A cár előtt megnyílt Finnország és Törökország meghódításának, Napóleon előtt pedig Portugália megszerzésének, egyidejűleg az angol kereskedelem elől elzárt szárazföldi föderáció létrehozásának távlata; Poroszország csatlakozott a blokádhoz, és az elszigetelt Ausztria sem tagadhatta ezt meg. A francia-orosz szövetség Poroszországot és Ausztriát egyaránt két tűz közé vette, tehetetlenségre kárhoztatta, s lehetetlenné vált bármilyen koalíció.

Tilsit tehát ragyogó siker volt Napóleon számára. Ez a siker nyilvánvalóan nem lehetett tartós. Napóleon a jelek szerint elkápráztatta ugyan Sándort - holott a cár azt hitte, ő fogja rabul ejteni a császárt de Sándor hiúsága és állhatatlansága mintegy biztosíték volt arra, hogy ez az állapot nem tarthat sokáig; elképzelhetetlen volt, hogy azonnali csalódás nélkül akár csak kísérletet is tehessen arra, hogy egy olyan emberrel kormányozza Európát felesben, akinek vérmérséklete nem tűrte el az egyenlőséget. Az agyafúrt és csalárd Sándornak minden bizonnyal voltak hátsó gondolatai: veszteség nélkül került ki egy rendkívül kellemetlen helyzetből, számított rá, hogy Franciaország sokkal inkább megengedi neki Svédország és Törökország kifosztását, mint Anglia tenné, ugyanakkor viszont tökéletesen szabad maradt a keze, s akkor fog újra fegyvert, amikor jónak látja. Némelyek egyenesen úgy vélték, hogy kijátszotta és felültette Napóleont. Ez nem áll. A császár már ekkor kijelentette Ménevalnak, eltökélte, hogy nem engedi át Konstantinápolyt: „Az a világuralom.” Napóleon szemében a szövetség nem az egyenlőség talaján jött létre: Oroszország bekapcsolódott az ő rendszerébe, gyakorlatilag vazallussá lett. Nyilvánvalóan tisztában volt annak a valószínűségével, hogy a háború egy szép napon újra ki fog törni. De ő a pillanat embere volt. Tudta, hogy ahhoz, hogy rendbehozza a hadseregét, lefegyverezze Ausztriát, befejezze a Nyugat meghódoltatását, békére van szüksége. A szövetség egy időre garantálta ezt a békét, sőt talán még azt is lehetővé tehette, hogy visszaszorítsa Angliát. Utána majd meglátjuk - gondolta a császár. Ha Oroszország fellázad, mielőtt Anglia meghátrálna, meghódítja Oroszországot: a cár azzal, hogy pillanatnyilag támogatta, rendelkezésére bocsátotta az időt ahhoz, hogy összeszedje az adott időpontban hiányzó erőket Oroszország alávetésére.

Negyedik rész

NAPÓLEON HÓDÍTÁSAI TILSIT UTÁN

(1807—1812)

Első fejezet

A kontinentális rendszer

(1807—1809)

Bár Anglia keményen tartotta magát, néhány hónapig úgy látszott, hogy a „tilsiti mű” meghozza gyümölcseit. A kontinens behódolt Napóleonnak, és a milánói dekrétumokkal még szigorúbbá tett blokád mintha csakugyan elzárta volna Európát az angol kereskedelem elől.

Ám alig valósult meg a kontinentális rendszer, máris kérdésessé tette a kelet elpártolása, főleg pedig a spanyolországi felkelés, amelyet Napóleonnak, miután ő maga provokálta ki, nem sikerült elfojtania.

1. ANGLIA ÉBREDÉSE

Anglia a tilsiti találkozó hírére felismerte, hogy helyreállt az 1801. évi francia-orosz egyetértés, és fel is mérte a veszélyt: újra megtörténhet, hogy Németország után a Baltikumot is lezárják előtte. Canning határozottsága jóvoltából azonban megelőzte ellenségeit. IV. Gusztávban, úgy látszott, bízhatnak: július 3-án ismét megkezdte az ellenségeskedést, s Cathcart vezetésével 10 ezer embert küldött Pomerániába. Dánia azonban bizonytalan volt, s álhírek szerint mozgósította a flottáját: egyébként Bernadotte Hamburgból néhány nap alatt elfoglalhatta. Canning heves vérű, harcias ember volt; egyetlen percet sem vesztegetett el. Július 16-án értesült ugyan a találkozóról, de a részletekről csak 21-én kezdtek befutni a hírek, ekkor is igen hézagosan, a szerződés aláírását pedig csak augusztus 8-án tudta meg egy francia lapból. Nos, Gambier tengernagy már július 18-án parancsot kapott, hogy induljon Koppenhágába hatalmas hajóraj élén, és augusztus 3-án meg is érkezett: Cathcart, miután kiürítette Pomerániát, és erősítést kapott, 30 ezer embert hozott ide. Kielben közölték a régens herceggel, hogy szövetkeznie kell az angolokkal, és rendelkezésükre kell bocsátania hajóit. Amikor nemet mondott, körülzárták fővárosát, majd szeptember 2-án ágyúzták is; Koppenhága 7-én kapitulált. Canning ezután próbálta megnyerni a dánokat, de hiába, szerette volna rávenni a svédeket a félsziget elfoglalására, majd végső elkeseredésében már arra is hajlandó lett volna, hogy ott tartsa megszállóként az angol csapatokat. A kabinet többi tagja azonban a kiürítés mellett foglalt állást. A dán flottát mindenesetre magukkal vitték. A következő évben Moore partra szállt Skánéban, és Saumarez tengernagy szabadon behatolhatott a Balti-tengerre, és kísérhette a kereskedelmi hajókat. Ez volt a lényeg.

Akkor, amikor Napóleon kiadta a berlini dekrétumot, az exportra termelő iparágak már az angol gazdasági élet egyik döntő elemét alkották: Anglia gazdaságát feltétlenül súlyosan érintette ezeknek az iparágaknak bármilyen válsága. Az exportra termelő nagyipari ágazatok számára, minthogy nagymértékben függtek az Európával és az Egyesült Államokkal folytatott kereskedelemtől termékeik elhelyezésében, bizonyos esetekben pedig a nyersanyagellátásban is, súlyos veszélyt jelentett a blokád, főleg ha együtt jár azzal, hogy az Egyesült Államok is bezárul az angol kereskedelem előtt. Figyelembe kell még venni, hogy Anglia a hajógyártáshoz szükséges anyagok és a gabonafélék terén rá volt utalva Észak-Európára, s hogy bankrendszerének és fizetési mérlegének akadtak gyengeségei. Nem szabad azonban megfeledkezni az angol gazdaság belső erejéről és rugalmasságáról. Mind technikailag, mind a tőkés viszonyok fejlettségében fölényben volt Franciaországgal szemben. Nagy- Britanniában valóságos demográfiai forradalom zajlott le: lakossága 1801-től 1811-ig 10 943 000-ről 12 597 000-re emelkedett; ez hatalmas lökést adott a gazdasági növekedésnek, amennyiben elsősorban az ipar számára bővülő belső piacot, valamint bőséges és olcsó munkaerőt biztosított. Az angol mezőgazdaság technikailag az első helyre került Európában. A mezőgazdasági forradalom felforgatta ugyan a hagyományos falusi társadalmat, viszont lehetővé tette, hogy az ország gyors ütemben növekvő lakosságának élelmiszerszükségletét majdnem teljes egészében a hazai termelésből fedezzék, s csak egészen kis részben szoruljanak behozatalra. Az Angliát kormányzó magabiztos nagybirtokos oligarchiát szinte rendíthetetlen győzni akarás jellemezte. A middle class (Szó szerint középosztály, tulajdonképpen a burzsoázia) leghatalmasabb csoportja, London és a nagy kikötők bankárai és nagy- kereskedői már régóta szorosan összefonódtak az arisztokráciával, s ugyanúgy acsarkodtak Franciaországra, hiszen az kereskedelmi és gyarmati érdekeiket fenyegette. Ami a gyárosokat illeti, társadalmi státusuk általában jóval alacsonyabban állt, politikai szerepük is igen gyenge volt még. A munkásoknak volt a blokádtól a legtöbb félnivalójuk, mert munkanélküliséghez és drágasághoz vezetve tovább ronthatta amúgy is nyomorúságos életfeltételeiket. Az ország társadalmi felvértezettségét azonban, amelyet az 1799-ben és 1800-ban hozott *Combination Act*ek is megerősítettek, „megnyugtató szilárdság” jellemezte. Csakis mélyreható és hosszan tartó válság esetén fordulhatott volna elő, hogy a középosztály szembeforduljon az oligarchiával, és hogy a proletariátus fellázadjon.

Másrészt a tory kormány egyáltalán nem ijedt meg a berlini dekrétumtól, hanem fokozta a brit blokád merkantilista jellegét a semlegesek rovására. Jelentékeny személyiségek már régóta intézkedéseket követeltek, a hajózási törvényekre hivatkozva, a semlegesek ellen. A hajógyárosok és hajózási vállalkozók méltatlankodtak, hogy 1802-ben 28 százalék, 1807-ben pedig 44 százalék volt azoknak a hajóknak az aránya, amelyek semleges lobogó alatt futottak ki a brit kikötőkből. Az Egyesült Államok kereskedelme jobban virágzott, mint valaha, 1807-ben 108 millió dollárt tett ki az exportja, s ebből 60 millióval részesedtek a gyarmatáruk, amelyeket részben Anglia ellenfeleinek gyarmatain vásárolt. Az Antillák ültetvényesei a cukor árának esése miatt jajveszékeltek. A whigek nem siettek e panaszok meghallgatásával; beérték azzal, hogy 1807. január 7-én kiterjesztették az 1756. évi rendeletet az olyan ellenséges kikötők között közlekedő semleges hajókra, ahonnan az angol hajók ki voltak tiltva.

Perceval februárban azt javasolta, kötelezzék a Franciaországgal forgalmat lebonyolító semlegeseket, hogy útközben minden alkalommal vegyenek igénybe brit kikötőt: az ország becsülete megtorló intézkedéseket követelt. Mihelyt Perceval hatalomra került, cselekedett. Haladéktalanul megtiltott minden kereskedelmet az ellenséggel, ám természetesen ezzel a legcsekélyebb mértékben sem módosult azoknak az engedélyeknek a rendszere, amelyek lehetővé teszik a kereskedőknek, hogy valahányszor a nemzeti kereskedelem érdeke úgy kívánja, áthágják ezt a tilalmat; a rendelkezés valójában a semlegesek ellen irányult, hogy az angol „tengerészet és hajózás fejlődésének rendeljék alá az egész világ kereskedelmét”. A királyi tanács 1807. november 11-i, 15-i, 25-i és december 18-i rendelkezései kimondták, hogy minden olyan semleges hajónak, amely ellenséges kikötőbe tart, vagy onnan jön, ki kell rakodni valamelyik kijelölt brit kikötőben, hogy ott kifizesse az - egyúttal tetemesen meg is emelt - vámot, és szállítási engedélyt kérjen; ezenkívül megtiltották bizonyos cikkek Franciaországba szállítását, például a kínafáét és a gyapotét. Legalábbis elméletileg továbbra is megengedték a semlegeseknek, hogy közvetlenül hazaszállítsák az ellenséges gyarmatokról származó árukat, sőt, hogy hazájukból gabonát és nyersanyagot szállítsanak a Napóleon fennhatósága alatt álló kikötőkbe; e kivételektől eltekintve minden jel arra vallott, hogy a tengeri forgalom brit monopóliummá válik. A semleges hajórakományok megvámolásával az angolok arra számítottak, hogy meggátolják a semlegeseket az idegen gyarmatok termékeinek szállításában, amelyeknek konkurrenciája csökkentette a brit gyarmatosok hasznát, a szállítás engedélyekhez kötése pedig lehetővé tette számukra, hogy szükségletük szerint bármikor felfüggesszék a semleges hajózást. Pontosan ezt kívánták a hajózási vállalkozók és az ültetvényesek.

Ezek az intézkedések, akárcsak Canning gyors beavatkozása Dániában, fellelkesítették az angolokat, és ellenkezés nélkül vállalták azokat a terheket, amelyeket az ország közeli elszigetelődését előre látó kormány rótt ki rájuk, hogy képes legyen egymaga harcolni mindenki ellen. Növelték az adókat, s Castlereagh hozzáfogott, hogy megerősítse a whigek által kissé elhanyagolt hadsereget. 1806. április 13-án ugyanis Windham érvénytelenítette Pitt törvényét a kötelező katonai kiképzésről, felfüggesztette a milíciánál a sorshúzásos jelölést, megszüntette azt a rendszert, hogy a reguláris alakulatok katonáit a milicisták közül toborozzák, visszatért a szokásos toborzáshoz, és kimutatta ellenszenvét az önkéntesek iránt. Az életfogytiglani szolgálat helyett bevezették a 7-12 éves kötelezettségvállalást. Castlereagh visszaállította a milíciánál a sorshúzást, bátorította az önkéntesek jelentkezését, de a kormánynak alárendelt helyi milíciát alakított ki belőlük; főleg pedig visszatért Pitt rendszeréhez a sorkatonaság toborzása terén: 21 ezer főt vett át a milíciából a reguláris alakulatokba. 1807-ben és 1808-ban 45 ezer újoncot toborzott, közben a hadsereg csak 15 ezer embert veszített. 1809 elején Nagy-Britanniában 200 ezer katona volt fegyverben, s ebből 30 ezer állt rendelkezésre kontinentális expedíciókra. Ilyenformán vissza lehetett térni Pitt politikájához, jóval jelentősebb eszközökkel. Mindez természetesen sokba került. Az állam bevétele az egyenes adókból 1804-ben 3 millió font sterlinget, 1806-ban 6 milliót, 1807-ben pedig 10 milliót ért el; az állami kiadások az 1804. évi 76 millióról és az 1806. évi 106 millióról 1808-ra 120 millióra emelkedtek. Ezt a terhet még súlyosbította, hogy 1807-ben és 1808-ban érezhetően csökkent a kivitel. A kenyér azonban olcsó maradt. Anglia elszánt nyugalommal figyelte, amint a kontinens Napóleon köré tömörül, abban a biztos meggyőződésben, hogy ez az állapot nem tart sokáig.

2. AZ ANGOLOK ELŐTT BEZÁRULT EURÓPA (1807-1808)

Napóleon 1807. július 27-én tért vissza Párizsba. Felruházták a „Nagy” névvel, akárcsak XIV. Lajost a nimwegeni békekötés után, és augusztus 15-én ragyogó ünnepségeket rendezett a Gloire és a Nagy Hadsereg tiszteletére. Egy pillanatra mindenki azt hitte, hogy most már biztosítva van a kontinensen a béke, és hamarosan várható az általános béke. Maga Napóleon mondotta: „A tilsiti mű a világ sorsát rendezi el.” Így azután az ünnepségek csakugyan népszerűek voltak, s Napóleon újra nemzeti vezér lett. Augusztus 18-án hirdették ki hivatalosan a Vesztfáliai Királyság megalakulását, s kevéssel utóbb megtartották Jeromos esküvőjét Württembergi Katalinnal. Szeptember és október folyamán a császár Fontai- nebleau-ban tartotta udvarát. Akárcsak Austerlitzből visszatérve, közigazgatási munkával foglalkozott. 1807-ben tisztogatta meg az igazságügyi személyzetet, 1808-ban pedig megszervezte az állami felsőoktatási rendszert.

A legszembetűnőbb az volt, hogy egyre élesebben ütközött ki hajlama a személyes zsarnokságra, vonzódása az arisztokrácia iránt. 1807. augusztus 19-én megszüntette a törvényelőkészítő gyűlést. 9-én megvonta kegyét Talleyrand-tól, felruházva az alnagyválasztó címmel; megvásárolhatóságát vetette a szemére, meg valószínűleg nem bocsátotta meg neki, hogy diszkréten mindig éreztette helytelenítését. 1805 októberében Talleyrand megengedte magának, hogy Ausztria kímélését tanácsolja Napóleonnak. Törökország rovására akarta megvigasztalni az osztrákokat Itália és Németország elvesztéséért. Azóta sokan dicsérték ezt az elképzelést, pedig nem volt semmi realitása, hiszen Ausztria minden további nélkül elvette volna azt, amit kap, anélkül, hogy elfelejtette volna, amit oly fájdalmasan elveszített. Varsóban Talleyrand megvetéssel kezelte a lengyeleket. Friedland után szerencsekívánatait fejezte ki a győztes császárnak, és hozzátette, hogy azért örül a diadalnak, mert meggyőződése, hogy az utolsó volt. Napóleon nem tűrhetett tovább egy ilyen függetlenül gondolkodó szolgát, és Champagnyval cserélte fel, aki nem volt több megbízható küldöncnél, ám szerencsétlenségére ezután is rendszeresen kikérte a régi miniszter véleményét. Közben folyt tovább az új arisztokrácia szervezése: 11 milliónyi járadékot osztott szét a katonai vezetők között, visszaállította a hitbizományokat, végül 1808-ban különböző elemekből létrehozta a császári nemességet.

Egyidejűleg egyre kurtábban bánt a külfölddel. 1807 októberében Fontainebleau-ban sorra rendezte a jeleneteket Etruria, Bréma és Portugália küldöttei előtt: „Ha Portugália nem teszi meg, amit kívánok, a Braganza-ház két hónap múlva nem uralkodik többé Európában.” Fölösleges fenyegetések voltak ezek, hiszen szándékait már eldöntötte; de egyre kevésbé tudott uralkodni magán. „Napóleon nemcsak nem ismert többé semmiféle határt - írta Metternich hanem végleg le is vetette álarcát.” „Miután egyetértésre jutott Oroszországgal, most már senkitől sem fél” - ismerte be maga Champagny is. A világot pillanatnyilag zongorabillentyűzetnek tekintette, amelyen azt játszik, ami az eszébe jut.

A szövetség eleinte beváltotta a hozzá fűzött reményeket. Sándor persze egyáltalán nem siettette a szakítást Angliával, és hagyta, hogy külügyminisztere, Budberg fogadja Wilsont, ezt az amatőr diplomatát, aki közvetítőnek ajánlkozott; Canning nem utasította el kifejezetten ezt a közvetítést, mert úgy vélte, hogy a cár csak azért szövetkezett Franciaországgal, hogy kimásszon a legnagyobb bajból. Sándornak valójában az volt a célja, hogy biztonságba helyezze Szenyavinnak a Földközi-tengeren levő hajóraját, és attól félt, hogy az angolok esetleg rajtaütnek Kronstadton. Koppenhága bombázása azonban félbeszakította ezeket a fejleményeket: Budberg átadta a helyét Rumjancevnek, és Oroszország október 31-én hadat üzent Angliának. Poroszország december 1-én kénytelen volt követni a példáját, de titokban exkuzálta magát, és követe, Jacobi megállapodott Canninggel, hogy Francis d’Ivernois közvetítésével fenntartják az érintkezést. Ami Ausztriát illeti, Napóleon kegyesen megelégedéséről biztosította ugyan a legutóbbi háború alatt tanúsított magatartásáért, de nem ajánlotta fel neki többé szövetségét, ezzel szemben október 16-án felszólította, hogy foglaljon állást nyíltan Anglia ellen. Londonban Starhemberg, Pétervárott pedig Merfeldt hiába ellenezte ezt. Bécs még mindig a tilsiti váratlan fordulat okozta rémületben élt, s arra gyanakodott, hogy a két hatalom tervet dolgozott ki Törökország felosztására, márpedig Ausztria ebből részt akart. Párizsban Metternich kijelentette, hogy egyetért Stadionnal, s kidolgozta azt az akciótervet, amelyet később a kancellária élén ő hajtott végre: nincs mit tenni, mint kivárni „azt a nagy napot, amelyen Európa véget vethet a dolgok jelen állapotának, amely mélységesen ingatag, mert a természet és a civilizáció ellen való”. 1808. január 1-én Starhemberg császári parancsra kénytelen volt átadni Canningnek egy jegyzéket, melyet az angol kormány igen rosszul fogadott, úgyhogy Ausztria is hadat üzent, titokban sajnálkozásáról biztosítva Angliát. Október 30-án Dánia szövetségre lépett Franciaországgal. Svédország makacskodott, de Stralsund és Rügen végül is elesett; 1808. január 16-án Sándor ultimátumot intézett a svéd kormányhoz, február 21-én pedig behatolt Finnországba. Dánia is hadba lépett Svédország ellen.

1807. november 16-án Napóleon Milánóba és Velencébe utazott, hogy rendezze az itáliai ügyeket. Az Etruriát I. Lajos 1803-ban bekövetkezett halála óta régensként kormányzó királyné magatartása elégedetlenséggel töltötte el; a királyné, férjéhez hasonlóan, hű katolikus lévén, teljes szabadságot biztosított az egyháznak, elidegeníthetetlennek nyilvánította a papság javait, s a cenzúrát a püspökökre bízta, másrészt pedig szemet hunyt az angol csempészet felett. Spanyolországgal egyetértésben detronizálták, s Portugália északi részét tartották fenn neki. Napóleon a birodalomhoz csatolta Toscanát, nagyhercegségként főkormányzósággá nyilvánította, és Elizának adta 1808. május 24-én. Egyben annektálta Parmát és Piacenzát. Miután hiába próbálta Eugéne de Beauharnais közvetítésével engedelmességre bírni a pápát, 1807 novemberében elfoglalta Le Marchét, és 1808. április 2-án az Itáliai Királysághoz csatolta. Február 2-án Miollis bevonult Rómába. Mivel Törökország még barátságosan viselkedett, Junot pedig elfoglalta Lisszabont 1807. november 30-án, úgy tűnt, hogy a kontinentális föderáció befejezéséhez érkezett.

Ahogy ez a folyamat előrehaladt, mind fenyegetőbb realitássá vált a blokád. Amíg tartott a háború, a berlini dekrétum nem sok változást hozott. Németországban, a Hanza-városokban, már a dekrétumot megelőzően elkobozták az angol árukat. Minthogy azonban Napóleonnak pénzre volt szüksége, megfelelő fizetség ellenében visszaadta őket, tehát ismét beléptek a forgalomba; így ez az elkobzás gyakorlatilag adóügyi szükségmegoldás volt. Ahogyan a francia csapatok beljebb hatoltak Lengyelországba, kifejlődött a csempészet. Hamburg helyett most Holsteinben, főleg Tönning kikötőjében rakták ki az angol árukat. Hamarosan kitudódott, hogy az angoloknak sok francia tisztviselő - katonatiszt, konzul, sőt vámtiszt - cinkosságát sikerült pénzzel megszerezniük. Hamburgban Bourrienne és Brune járt elöl rossz példával.

Másrészt a francia üzletemberek riadtan ismerték fel, hogy a blokád protekcionista intézkedésből háborús fegyverré változik át, annál is inkább, minthogy az ellenségeskedések most elzárták előlük a német, a lengyel és az orosz piacot, s egyben fenyegető méreteket öltött az ipari válság; saját behozatali és kiviteli érdekeikre való tekintettel azt kívánták, hogy a semleges hajók továbbra is teljes szabadságot élvezzenek. A berlini dekrétum kimondta, hogy ezeket a hajókat „nem fogadják” többé, ha „közvetlenül” Angliából vagy annak gyarmatairól érkeznek; természetesen a semleges hajók állíthatták, hogy csak megpihentek az angol vagy a gyarmati kikötőkben, s minthogy elkobzás nem fenyegette őket, kockázat nélkül jöhettek továbbra is Franciaországba. Ebben az esetben azonban semmi jelentősége sem lett volna a berlini dekrétumnak. A kétértelmű fogalmazás azt bizonyítja, hogy Napóleon a dekrétum meghozatalakor még ingadozott a nemzeti termelés szükségletei és a háború követelményei között. Ez a bizonytalanság még több mint egy éven át tartott. A császár, hogy kímélje az amerikaiakat, közölte velük, hogy a kontinentális blokád nem vonatkozik a nyílt tengerre. Sőt, 1807. augusztus 26-án a dánokat is felmentették a blokád betartása alól. Júliusban Napóleon azzal a gondolattal foglalkozott, hogy nem kellene-e engedélyeket adni a semlegeseknek, hogy ugyanolyan forgalmat bonyolítsanak le a kikötőkben, mint azelőtt, azzal a feltétellel, hogy a behozott áruknak megfelelő értékű francia termékeket visznek magukkal; ez a megoldás, amely 1809- ben ismét napirendre kerül, újra csak a blokád merkantilista jellegét juttatta volna érvényre.

Amikor a tilsiti szövetség éreztetni kezdte hatását, a fejlemények az ellenkező irányba fordultak. Az említett elképzelést elejtették. A fontainebleau-i dekrétum(1807. október 13.) s az azt felújító első (november 23-i) milánói dekrétum megerősítette a berlini dekrétumot. Kimondták, hogy valamennyi gyarmatáru, és ezenkívül származási bizonyítvány hiányában még számos más áru minden további nélkül angolnak minősítendő; főleg pedig előírták, hogy teljes rakományával együtt el kell kobozni minden olyan hajót, amely érintette Angliát. A királyi tanács rendelkezései azzal, hogy súlyosbították a semlegesek Angliával szembeni alárendeltségét, arra késztették a császárt, hogy megtegye az utolsó lépést is. Az 1807. december 17-i, második milánói dekrétum kimondta, hogy „nemzetiségét elvesztettnek” és brit tulajdonnak kell tekinteni minden olyan semleges hajót, amely aláveti magát az angolok követelményeinek; ez azt jelenti, hogy nemcsak a kikötőkben, hanem a nyílt tengeren is jogos zsákmánynak tekintendő. Ezzel visszaállt az 1798-as helyzet. Minthogy az angolokkal a semlegesek nem szegülhettek szembe, a francia birodalom bezárult előttük: a blokád merkantilista jellegűből újra háborús jellegűvé változott. Minthogy most a kontinens Franciaország uralma alatt állt, a blokád következményeinek érződnie kellett. A csapatok visszatértek Németországba; az áruk lefoglalásának feladatát a vámhatóságokra bízták, azzal, hogy jogukban van katonai erőt igénybe venni. Ausztria lezárta az Adriai-tengert. A Balti-tenger nyitva maradt ugyan, de csak csempészforgalom volt lehetséges, Svédországot leszámítva. Veszedelmesen csökkent az angol kivitel; 1806-tól 1808-ig vámolási értéke 33,5 millióról 30,4 millióra, bevallott értéke 40,8 millióról 35,2 millióra esett. Ennek a sikernek óriási hatása volt Napóleon gondolkodására. A blokád tökéletesítésének szándéka ettől kezdve készteti sorozatos annexiókra, míg végül 1811-ben személye eggyé válik a hódításvággyal.

Minthogy a kontinensen helyreállt a béke, arra is gondolt, hogy újrakezdi a tengeri háborút. Itáliában megparancsolta Józsefnek, hogy készüljön fel Szicília megtámadására, Ganteaume-nak pedig, hogy hajózzon ki Toulonból, lássa el utánpótlással a Jón-szigeteket, amelyekre a franciák 1807 augusztusában Cattaróval együtt rátették a kezüket, majd utána csatlakozzék Józsefhez. Reynier kikergette az angolokat Reggióból; Ganteaume azonban csak küldetésének második részét tudta teljesíteni. Decrés egyre-másra kapta a parancsokat. Mindenütt építették a hajókat. 1808. május 28-án Napóleon már 77 francia hajó és 54 külföldi hajó élén látta magát. Texeltől Tarantóig 300 ezer ember volt összevonva a partok mentén: „Azt hiszem ez egy olyan sakktábla, amelyen sem különleges szerencsére nem lesz szükségünk, sem rendkívüli ügyességre a tengerészeink részéről ahhoz, hogy nagy eredményeket érjünk el.” Ám nem volt ideje ahhoz, hogy újra veszélyeztesse Anglia biztonságát akár a tengeren, akár magában Angliában, mert a kontinens egysége, még mielőtt teljessé vált volna, máris bomlásnak indult.

Az első csalódások keletről jöttek. Napóleon helyzete itt attól a pillanattól fogva, hogy Oroszországgal szövetkezett, csakis rosszra fordulhatott, hiszen Törökország és Perzsia kizárólag azért közeledett hozzá, hogy támaszra találjon Oroszországgal szemben. Amikor IV. Musztafa beleegyezett a francia közvetítésbe, Guilleminot 1807. augusztus 24-én kieszközölte a szlobodzejai fegyver- szünetet; október 21-én azonban ezt Sándor különböző ürügyekkel elvetette. Az igazság az volt, hogy szerette volna megtartani a dunai fejedelemségeket, s a szultán azt hitte, hogy Napóleon egyetért vele. Mindazonáltal Európa területén nem újult ki a háború. Ezzel szemben tovább folytak a harcok Ázsiában: az oroszok megverték az erzerumi pasát. Ebből a helyzetből az angol befolyás Konstantinápolyban olyan ügyesen húzott hasznot, hogy Napóleon végül 1808 áprilisában visszahívta Sébastianit. Nem sokkal ezután újabb fordulatok véglegesen elidegenítették tőle Törökországot. A Bajraktar megpróbálta visszahelyezni a trónra Szelim szultánt. IV. Musztafának csak annyi ideje volt, hogy Szelimet kivégeztesse, 1808. július 28-án őt is megdöntötték, s fivérét, II. Mahmudot ültették a trónra. Novemberben a janicsárok újra fellázadtak, és felkoncolták Bajraktart. Mahmud, miután megfojtatta Musztafát, a dinasztia utolsó képviselője volt: ennek köszönhette, hogy megkímélték. 1809. január 5-én békét kötött Angliával.

Hasonlóan alakultak a dolgok Perzsiában is. Itt Gardane rendezte el a fegyverszünetet, Fabvier ezredes pedig hozzáfogott a hadsereg megszervezéséhez. Sándor azonban itt sem volt hajlandó lemondani hódításairól, s hamarosan ostrom alá vette Jerevánt. A sah elfordult Franciaországtól, és Malcolm újra megjelent Teheránban. A cár magatartása egyébként elárulta, hogy elvárja, hogy a keletet teljesen kiszolgáltassák neki. Ez súlyos tünet volt, hiszen Napóleon már eltökélte, hogy ebből nem lesz semmi. De még mindig nem ez volt a legnagyobb baj. A császár ugyanis a fejébe vette, hogy a birodalomhoz csatolja az Ibériai-félszigetet, itt azonban váratlan ellenállásba ütközött, s ennek véget nem érő kihatásai lerombolták Tilsit művét.

3. A PORTUGÁLIAI ÉS A SPANYOLORSZÁGI ÜGYEK (1807-1808)

Napóleon a konzulátus óta várta az alkalmat, hogy leszámoljon Portugáliával. Az ország Angliával bonyolította le majdnem teljes kereskedelmét; az angolok tartották a kezükben az üzleti életet, és nagy tőkéket fektettek be az országban, különösen a bortermelésbe; Portugália volt a csempészet egyik bázisa, s flottájuk egyik támaszpontja; az ország számára a Londonnal való szakítás a pusztulást jelentette volna, hiszen jövedelmének több mint egyharmada származott a vámokból, s búzája a tengeren át érkezett: egy szó mint száz, valóságos angol gyarmat volt, éspedig pontos összhangban a brit imperializmus eszméivel, amennyiben sokat hozott, és semmibe sem került. Napóleon már Tilsitben elhatározta, hogy meghódítja az országot, s mihelyt visszatért Párizsba, július 29-én elrendelte, hogy Bordeaux-ban expedíciós hadtestet alakítsanak. Araujo nem volt hajlandó letartóztatni az angolokat és elkobozni a javaikat. Csak annyit ajánlott fel, hogy lezárja kikötőit, és hadat üzen a szigetországnak, természetesen arra számítva, hogy megmaradhat a látszat-hadviselésnél. Canning azonban nem volt hajlandó belemenni ebbe a komédiába, és ezután elkerülhetetlen volt a szakítás. Október 12-én Napóleon útnak indította Junot-t.

Csakhogy Portugáliát Spanyolország területén át lehetett elérni. Nem véletlen, hogy Napóleonnak Portugáliára vonatkozó tervei már kezdettől fogva összefonódtak spanyolországi politikájával. 1805-ben Godoy közölte, hogy nagyon szívesen venne egy portugál fejedelemséget, és 1806. május 24-én írásban is megfogalmazta kérését. A különböző szárazföldi háborúk miatt azonban többször is el kellett halasztani az ügy megtárgyalását, s csalódásában a spanyol miniszter végül már megcsömörlött a franciákkal való szövetségtől. Amikor azután 1806. június 27-én elesett Buenos Aires, és minden jel arra mutatott, hogy ez csak előjátéka az összes amerikai birtokok elvesztésének, Spanyolországban olyan felháborodás tört ki, hogy Godoy felajánlotta a békét Angliának. Az angolok követelték, hogy csatlakozzék a koalícióhoz. Ézt javasolták az oroszok és a poroszok is.

Godoy habozott; nem igaz az a későbbi vád, hogy titokban megegyezett Poroszországgal, de tény, hogy 1806. október 5-én kiáltványt intézett a spanyolokhoz, amelyben bejelentette a fegyverkezést; ez elég kétértelmű volt, s Napóleon úgy tett, mintha elhinné, hogy az ő megsegítése a cél; ám bizonyára nem felejtette el az ügyet. Jéna után Godoy sietve szakított Oroszországgal, 1807. február 19-én csatlakozott a blokádhoz. Németországba küldte Romana márkit, aki augusztus elején érkezett Hamburgba 8 ezer emberrel, végül pedig szolgálatkész buzgólkodással fogadta a Portugália elleni háború tervét. Az 1807. október 27-i fontainebleau-i szerződés értelmében a Portugál Királyságot három részre osztották: az északi részt az etruriai királyné kapta, a déli részt Godoy, a Lisszabont is magába foglaló középső rész sorsáról nem döntöttek, vagy azért, mert Napóleon meg akarta tartani ezt a kikötőt a békekötésig, vagy azért, mert szerepet szánt neki Spanyolországgal kapcsolatos kombinációiban.

Spanyolországról az volt a véleménye, hogy rosszul kormányozzák, amellett pedig nem nyújtott neki annyit, amennyire, elképzelése szerint, képes lett volna. Ezért már régóta szükségesnek tartotta az ország „regenerálását”. Ez a felfogás igen elterjedt volt környezetében. Murat-tól kezdve számosán akadtak, akik igen szívesen vállalták volna a feladatot; úgy érezték, hogy Spanyolország még Portugáliánál is gazdagabb prédát ígér. Talleyrand maga is radikális lépéseket sürgetett. Mindamellett Spanyolország meghódítása egyáltalán nem volt sürgős teendő, hiszen engedelmesen beilleszkedett a rendszerbe. Az, hogy Napóleon hirtelen mégis cselekvésre szánta el magát, kétségkívül legutóbbi diadalának a következménye volt: ez ismét felszította hatalomvágyát. Gondolatmenetét illetően azonban feltevésekre vagyunk utalva, s amikor rekonstruáljuk azt a két megoldást, amelyek között ingadozott, ez csupán hipotézisnek tekintendő.

A királyi családon belüli viszályok ugyanis az ő malmára hajtották a vizet, s akkor, amikor aláírta a fontainebleau-i szerződést, már kezében tartotta annak a cselszövésnek a szálait, amelyből kibontakozhatott az egyik megoldás. A trónörökös, az asturiai herceg ellensége volt Godoynak, akit azzal gyanúsított, hogy IV. Károly halála esetén magának akarja megszerezni a koronát; barátai, Infantado hercege és Escoiquiz kanonok, egykori nevelője, azt a tervet eszelték ki, hogy vegyen feleségül egy francia hercegnőt, és szerezze meg a császár támogatását. A császár követe, egy Beauharnais, aki valószínűleg arra gondolt, hogy mindenképpen jól jön családjának, ha Jozefin egyik unokatestvére a spanyol trónra kerül, a saját szakállára felvette a kapcsolatot Escoiquizzel. Champagny, amikor értesült erről, nyilvánvalóan Napóleon parancsára írásbeli nyilatkozatot kért az ügyben Ferdinándtól, amit október 11-én meg is kapott. Ferdinánd ezzel Napóleon védencévé vált, s így bármikor az eszköze lehetett. Esetleg azt követelték volna tőle, hogy Lisszabonért cserébe mondjon le tartományairól, egészen az Ebro vonaláig: mindenesetre Izquierdo spanyol ügynök 1808. február 29-i terve előirányozza ezt az annexiót.

Közben Junot, ítéletidőben és iszonyú utakon, erőltetett menetben nyomult előre. A csapatok, mint rendesen, élelmiszer és felszerelés nélkül indultak útnak. Mindent Spanyolországnak kellett volna rendelkezésükre bocsátania, de keveset adott, s a sereg létszáma folyamatosan apadt. Szerencsére Portugália nem tanúsított semmiféle ellenállást, és három spanyol hadoszlop is behatolt az országba, a Douro mentén, a Tejótól délre és Algarvéban. Október 22-én a régens megállapodást kötött az angolokkal, amely feljogosította őket, hogy megszállják Madeira szigetét, s gondoskodott a királyi család Brazíliába szállításáról. Behajózták a brit raktárakban levő óriási tömegű árut, Szenyavinnak a lisszaboni kikötőben vesztegló flottáját Angliába irányították, s november 29-én a portugál udvar vitorlát bontott, 3o-án Junot bevonult Lisszabonba. 100 milliós hadisarcot vetett ki az országra, és Franciaországba indította a megmaradt portugál hadsereget, 8-9 ezer embert. Junot rendkívül kockázatos helyzete jogcímet adott Napóleonnak Spanyolország fokozatos megszállására. Október 12-én elrendelte egy új hadtest megalakítását. Ennek élén Dupont novemberben bevonult Ó-Kasztíliába. Januárban egy másik hadsereg élén Moncey Burgosban termett, majd Mouton még egy hadtestet szervezett.

Ebben a pillanatban lehetővé vált a spanyol kérdésnek egy másik megoldása is. Godoy október végén felfedte és leleplezte Ferdinánd intrikáját, s a herceget bebörtönözte.

Az panasszal fordult Napóleonhoz, aki szitkokban tört ki, és vakmerően mindent letagadott. A megrémült IV. Károly és Godoy visszakozott. Ferdinándot szabadon engedték, barátait felmentették, és csak száműzték az országból. Ettől fogva azonban érezhető a császár lépéseiben az a meggondolás, hogy a potenciális trónörököst esetleg uralkodásra képtelennek nyilváníthatják. December 2-án Velencében szóba hozta Józsefnek a spanyol trónt; s bár kérte Lucient, hogy küldje Párizsba a leányát, Charlotte-ot, semmi sem bizonyítja, hogy azt forgatta volna a fejében, hogy Ferdinándhoz adja feleségül. Január 12-én brosúrákat állíttatott össze az Escorial összeesküvéséről és a trónra méltatlan Ferdinándról, de ezeket aztán mégsem bocsátotta közre. Ezalatt csapatai állandóan előbbre nyomultak. Februárban elfoglalták Pamplonát és San Sebastiánt. Duhesme a keleti Pirene- usokból egy hadtest élén behatolt Katalóniába, elfoglalta Barcelonát és Figuerast. Március elején Burgosban Bessiéres vette át a parancsnokságot, és a spanyolországi francia hadsereg főparancsnokává kinevezett Murat elindult Madrid felé, ahová 23-án vonult be.

Úgy tűnik, márciusban Napóleon ismét az első megoldás felé hajlott, de most is a spanyol események döntötték el a problémát. Godoy nyugtalan volt, s visszahívta Andalúziába a Tejótól (Tajó- tól) délre, Portugáliában tevékenykedő csapatokat. A franciák előrenyomulása megrémítette az embereket, s az a hír terjedt el, hogy Godoy Cádizba akar jutni, és a királyi családdal együtt hajóra akar szállni Amerika felé. Az 1808. március 17-éről 18-ára virradó éjszakán zavargások törtek ki Aranjuezban; a katonák a lázadás mellé álltak, Godoyt börtönbe vetették, 19-én a király lemondott. Napóleon a zavargásról *(motín)* 26-án értesült, és tüstént úgy döntött, hogy Bayonne-ba utazik; 27-én kapta a hírt IV. Károly lemondásáról, s a helyzetet nyomban úgy értékelte, hogy a spanyol trón megüresedett. Még ugyanazon a napon felajánlotta Lajosnak, és ez az első pozitívum, amely elképzeléseit illetően a rendelkezésünkre áll. Április 2-án hagyta el Párizst, és 15-én érkezett meg Bayonne- ba.

Közben IV. Károly panaszkodott Murat-nak, hogy milyen erőszakot alkalmaztak vele szemben, és Napóleon felkérte, hogy menjen hozzá Bayonne-ba. Elrendelte, hogy Ferdinándot is küldjék el hozzá, aki nem mert ellentmondani. Madridot felkavarta a király és a herceg távozása, s május 2-án felkelés tört ki a franciák ellen. Murat könyörtelenül fojtotta el a megmozdulást, Napóleon azonban ügyet sem vetett erre a baljós előjelre. „A spanyolok ugyanolyanok, mint a többi nép - mondotta boldogok lesznek, hogy elfogadhatják a császári alkotmányt." IV. Károly a fiának követelte előbb a koronát, majd május 5-én a császár kezébe tette le, a megrémült asturiai herceg is kapitulált, s az egész királyi családot Valengay-ba szállították, Talleyrand kastélyába. Miután Lajos és Jeromos visszautasította ezt a koronát, Napóleon hatalmi szóval Józsefre ruházta, a csalódott Murat pedig a Nápolyi Királyságot kapta. Murat egyébként tolmácsolta a császárnak néhány spanyol liberálisnak azt az óhaját, hogy az ország alkotmányt kapjon. A jelek szerint a császárt nemigen érdekelte a dolognak ez a része, csak a közigazgatási reformot tartotta fontosnak, mindamellett engedett a kívánságnak. Egyenként kiválogatott és három osztályba sorolt elektorok megválasztottak egy 150 tagú juntát. A megbízást csak 91 személy fogadta el. A testület június 15-étől július 7-éig ülésezett Bayonne-ban. Spanyolország a többi csatlós királysághoz hasonló alkotmányt kapott, azzal a különbséggel, hogy itt el kellett állni az állam és az egyház elválasztásától. Az alkotmány továbbra is csak a katolikus vallást engedélyezte, és az inkvizíciót sem szüntette meg. Egyébként tekintettel voltak a közvéleményre is: semmi sem vallott arra, hogy Spanyolország csatlóssá vált, és terheit sem növelték. Július 20-án József ünnepélyesen bevonult Madridba. Tizenegy napig tartózkodott itt. Királysága máris fellázadt.

4. A SPANYOLORSZÁGI FELKELÉS (1808)

Spanyolországban viszontlátjuk a nápolyi felkelés bizonyos elemeit. Mindamellett IV. Károly alattvalóiban elevenebben élt a dinasztikus hűség, s bár a partikularista hagyomány sokkal erősebb volt, mint Franciaországban, nem hiányzott belőlük a nemzeti szellem sem. A nép körében azonban teljesen egybeolvadt az idegengyűlölettel és a vallási fanatizmussal. Mindkettő igen mély gyökereket eresztett a mórok elleni harc idején, mindkettőnek kedvezett az ország domborzata és elmaradott gazdasági élete, s mindkettőt nagy igyekezettel tartotta fenn a papság, amely többek között meggátolta, hogy a spanyol értelmiség kapcsolatba kerüljön az európai gondolkodással. Az idegengyűlölet elsősorban az eretnek angolok ellen irányult, majd a franciák ellen, akik sokáig ellenségnek számítottak, azután meglehetősen költséges szövetségesnek, s akikről 1789 óta azt állították, hogy az ördög cimborái. Ahhoz, hogy az idegengyűlölet népi felkeléshez vezessen, az szükséges, hogy az idegenek nagy számban legyenek jelen, s hogy jelenlétük mindenki által érezhető bajokat okozzon; a francia invázió e tekintetben döntő befolyást gyakorolt. A lázadás azonban azokban a tartományokban kezdődött, ahová a francia csapatok nem jutottak el: Asturiában, Galíciában, Andalúziában. Tehát kellett hogy legyenek olyan emberek, akik elmagyarázták a népnek, mi történik másutt, s fegyverbe szólították a lakosságot. Ezt nem a hatóságok tették, amelyek általában behódoltak vagy rendkívül tartózkodónak bizonyultak, hanem a nemesség és a papság.

A nemesekben elevenebben és tudatosabban élt a nemzeti érzés, mint a népben. Minthogy kiszorították őket mint osztályt a hatalomból, s Godoyt megvetették mint erkölcstelen jöttmentet, örömmel ragadták meg az alkalmat az uralom visszaszerzésére. Bizalmatlanok voltak a franciáktól várható reformokkal szemben; némelyikük angol típusú monarchiáról álmodozott; egységesek voltak abban, hogy társadalmi vezető szerepüket meg kell menteni. Ha a burzsoázia erős és az új eszmék mellett álló osztály, meg lehetett volna hiúsítani a nemesség mozgalmát. De Cádizt leszámítva mindenütt gyenge volt és műveletlen. Eltekintve az Atlanti-óceán partjain fekvő tartományoktól és Katalóniától, ahol demokratikus volt a gazdasági és társadalmi berendezkedés, Spanyolország még mindig a nagybirtok hazája volt, ahol a szolgasorban élő parasztok a grandok egyetlen intésére fegyvert fogtak. Egyébként a spanyolok az ország összes bajáért Godoyt tették felelőssé; ennek köszönhette Ferdinánd is, hogy egy pillanatra olyan népszerű lett, s ha Napóleon a herceget tolja maga előtt, s szakít Godoyjal, alig ütközött volna ellenállásba. Minthogy azonban a betolakodót a gyűlölt miniszter cinkosának lehetett beállítani, nehézség nélkül sikerült mozgósítani a parasztokkal együtt a városi kisembereket is; figyelemre méltó, hogy a felkelés legelőször a központi hatalom képviselői ellen irányult, akik közül többet lemészároltak.

Napóleon a maga részéről a papságnak tulajdonította a főszerepet, kijelentette, hogy ez a barátok felkelése. Ezt némelyek vitatták, mert több püspök és pap részt vett a bayonne-i juntában, vagy behódolt Józsefnek, legalábbis formailag, mint Bourbon bíboros, a toledói érsek. A főpapság körében található néhány kivétel azonban mit sem bizonyít. Spanyolországban 60 ezer világi pap és 100 ezer szerzetes volt. Nem feletteseik, hanem ők voltak azok, akik a néppel közvetlen kapcsolatban álltak, és gondolkodását formálták. Akárcsak Vendée-ban és másutt, a papok prédikációikkal és a gyóntatószékekben a végletekig szították fel a fanatizmust, amely a gyakori csodatételekben nyilvánult meg. Könnyen érthető a papság elkeseredése, amelynek számolnia kellett azzal, hogy a spanyol államot laicizálni fogják, s amellett tudott Napóleonnak a pápával való szakításáról. Mindamellett bizonyos jelek arra is következtetni engednek, hogy legalábbis néhány főpap közvetlenül irányította a propagandát, s idejében elhatározta, hogy megszervezi az ellenállást. Desping y Dasseto bíboros, volt sevillai érsek 1808. június 30-án a következőket írta Rómából a granadai érseknek: „Ön is nyilván érzi, hogy nem ismerhetünk el királynak egy eretnek, lutheránus szabadkőművest, mint amilyen az összes Bonaparte és a francia nemzet." Jelezve, hogy esetleg kénytelen lesz elhagyni a szent várost, hozzátette: „Szeretném, ha innen Spanyolországba mehetnék, hogy végrehajtsuk azt, amit elterveztünk." Hogy mi volt ez a terv? Sejthetjük, amikor ugyanezt a granadai érseket, továbbá a sevillai segédpüspököt, a santanderi püspököt a felkelések juntáiban látjuk viszont, és tudjuk, hogy a püspökök körleveleket kaptak azzal, hogy lehetőleg minél szélesebb körben terjesszék őket. Néhány ilyen körlevelet elfogtak:

„Mihelyt átveszik az uralmat, a legkülönbözőbb vallásokat fogják bevezetni, hogy megsemmisítsék az igazit... Mindnyájatokat katonának kényszerítenek, hogy megvalósíthassák tervüket, Európa és a világ meghódítását... Fegyverkezzetek!... Induljatok hadba! Vezéreljen Isten, a szeplőtelen Istenanya és méltó hitvese, Szent József, és legyetek biztosak a győzelemben!”

A felkelés nem azonnal tört ki; IV. Károly távozása és a zavargások kezdete között majdnem egy hónap telt el. A mozgalom Oviedóban kezdődött, ahol Santa Cruz márki kezdeményezésére az asturiai rendek hadat üzentek Napóleonnak. Július 6-án ugyanezt tette a sevillai junta. A felkelés futótűzként terjedt. A lázadások sok esetben jártak együtt gyilkolással és fosztogatással. Valenciában 338 francia felkoncolását Calvo kanonok irányította. Hamarosan már 17 felkelő junta működött, főleg északnyugaton, délen és Aragóniában. Ezek a bizottságok tapasztalatlanok voltak, féltékenyen vigyáztak függetlenségükre, tagjaik örökösen marakodtak; a felkelők katonailag mit sem értek. Azokban a tartományokban pedig, ahol volt milícia, mint Asturiában és Katalóniában, a lakosság távolról sem engedelmeskedett egyöntetűen a felhívásnak, főleg pedig esze ágában sem volt berendezkedni a szabályszerű háborúra. Két mozzanat azonban mégis félelmetessé tette a felkelést. Először is, Spanyolország, Portugáliával ellentétben, jelentékeny haderővel rendelkezett; a hadsereg főleg Galíciában és Andalúziában volt összevonva, éppen ezért e két tartomány hamarosan vezető szerepre tett szert. A galíciai junta alárendelte magának az asturiait, mi több, a leónit és az ó-kasztíliait is. A sevillai junta igényt tartott a központi hatalomra, mint „Spanyolország és az Indiák legfelső juntája”, s június 15-én lefoglalta a Cádizban horgonyzó francia hajórajt. Másodszor, Canning elkerülte azt a hibát, amelyet annak idején Pitt követett el Vendée-val kapcsolatban: Asturia megbízottai május 30-án megjelentek Londonban, és az angol miniszterelnök június 12-én megígérte nekik a segítséget. Igaz ugyan, hogy a többi junta ettől kezdve seregestül érkező küldötteit már kevésbé szívélyesen fogadta: rossz szemmel nézte partikularizmusukat, és szerette volna, ha egységes központi hatalmat alakítanak ki. Tudta, hogy a spanyolok nem fogadnának szívesen egy angol hadsereget; Portugáliában azonban szabad keze volt, és minthogy Junot-t a felkelés elvágta Franciaországtól, Canning elhatározta, hogy kihasználja ezt: expedíciót küldött Portugáliába, azt gondolva, hogy az Junot leverése után akadálytalanul Madrid felé menetelhet majd. Ekkor tett szert igazi jelentőségre az angoloknak a tenger feletti uralma, amelyet a trafalgari győzelemmel szereztek meg; úgy döntöttek, hogy ezt most ki is aknázzák, hogy a szárazföldre tegyék át a harcot, ahol annak el kellett dőlnie.

1808. június 1-én a francia hadsereg 117 ezer főt számlált, és augusztus 15-éig további 44 ezerrel nőtt. Spanyolország meghódításához ez kevés volt. Ezenkívül messze nem ért annyit, mint a Németországban maradt Nagy Hadsereg, mert „ideiglenes ezredekből” rögtönözték, vagyis az újoncokat a legtarkább elemekhez csapták hozzá: tengerészekhez, párizsi gárdistákhoz, főleg pedig külföldiekhez, hannoveriekhez és más németekhez, svájciakhoz, olaszokhoz, lengyelekhez. Most történt először, hogy a külföldiek a katonaság jelentékeny hányadát alkották. A parancsnoki kar is másodrendű volt, az anyagi felszerelés, mint rendesen, majdnem a semmivel egyenlő, s minthogy az ország nem bocsáthatta rendelkezésre az anyagi eszközöket, amelyek megszerzésére, mint mindig, most is a harci cselekmények színhelyén számítottak, a földrajzi feltételek újra ellentétbe kerültek a napóleoni hadviselési módszerrel. Mindazonáltal ennek a hadseregnek, megfelelő koncentráció esetén, nem volt félnivalója rendezett csatában; a császár ítélte pusztulásra azzal, hogy a felkelők iránti megvetésében szétszórta a csapatait, hogy egyszerre foglalják el az összes tartományokat.

Északnyugaton a franciák elfoglalták Santandert, Valladolidot és Bilbaót. A Blake vezénylete alatt álló 30 ezer főnyi galíciai hadsereg vonult fel ellenük. Ezt az erőt Bessiéres június 11-én Medina del Rio Secónál megfutamította. Aragóniában Palafoxot, ezt a híres, valójában azonban középszerű vezért Tudelán túlra vetették vissza, s Verdier ostrom alá fogta Zaragozát. Augusztus elején rohammal vette be a város egy részét. Katalóniában azonban Duhesme-nek fel kellett adnia Gerona ostromát, s nem tudott kimozdulni Barcelonából. Moncey-nak, aki az ostromhoz szükséges felszerelés nélkül érkezett Valencia alá, vissza kellett húzódnia a Tajóhoz. A háború azonnal borzalmas jelleget öltött. A spanyolok megkínozták vagy lemészárolták a foglyokat. A dühös és kiéhezett franciák megtorlásul felgyújtották a falvakat, és kardélre hányták a lakosokat. Mindez azonban csekélység volt azokhoz a szörnyű csapásokhoz képest, amelyekből hamarosan kiderült, milyen súlyos következményekkel jár ez az egész kaland Franciaországra nézve.

Dupont-t Toledóba irányították, majd május 24-én a császár parancsára innen indult el egyetlen hadosztállyal Cádiz elfoglalására. Andalúziában Alcoleánál június 7-én kierőszakolta az átkelést a Guadalquiviren, és elfoglalta Córdobát, amelyet kifosztott és feldúlt. Hamarosan megtudta, hogy Castanos 3o ezer főnyi reguláris alakulattal és 10 ezer felkelővel várja. Ezért 19-én visszavonult Andújarba, hogy bevárja az erősítést. Gobert hadosztálya felváltotta Vedelét, amely Bailénben állomásozva fedezte a Despenaperros-hágót, és Vedel csatlakozott Dupont-hoz. A Bailéntől hét mérföldnyire levő Andújar rossz védelmi pozíció volt, Dupont csapatait itt bármikor megrohanhatták és bekeríthették. Dupont- nak azonban csak az volt a gondja, hogy újra megindíthassa a támadást. Valószínűleg semmibe vette az ellenfelet, s égett a vágytól, hogy nagy sikert arasson, és megkapja végre azt a marsallbotot, amelyet Friedlandnál már kiérdemelt, és amelyet akkor Victor kapott meg helyette.

Castanos ügyesen mozgatta csapatait. Dupont-t színlelt támadással helyhez kötötte, s Redinget Mengibarig tolta előre. Gobert elesett, hadosztálya visszavonult a hegyszoroson. Reding azonban kockázatosnak ítélte helyzetét, újra átkelt a folyón, s Vedel, otthagyva Dupont-t, július 17-én visszafoglalta Bailént. Semmi sem volt tehát elveszve, amikor Vedel is visszahúzódott a hegyszoroshoz, Dupont pedig, akinek szorosan kellett volna követnie, 18-án este indult csak el, nagy késéssel. Reding és Coupigny 18 ezer emberrel be tudott vonulni Bailénbe, úgyhogy amikor Dupont 19-én reggel valamivel több mint 9 ezer katonával megpróbált áttörni, kudarcot vallott. Meg is sebesült, és tárgyalni kezdett a megadásról. Közben Vedel az ágyúzajra visszatért, és az ellenség hátába került. Parancsnoka azonban már a szavát adta, nem volt hajlandó újra felvenni a harcot, és elrendelte, hogy szüntesse be a tüzet. 22-én Dupont megállapodást írt alá, amely Vedelre is vonatkozott. Vedel elkövette azt a gyengeséget, hogy kiszolgáltatta csapatait, pedig már eltávolodott a helyszíntől. A franciák nem kapituláltak: az andalúziai hadsereget tengeren haza kellett volna szállítani, és Dupont döntése önmagában semmivel sem volt elítélendőbb, mint később Junot-é, akinek Napóleon sohasem tett szemrehányást. A sevillai junta azonban nem volt hajlandó elismerni az egyezséget: a szerencsétlen hadifoglyokat Cabrera szigetére internálták, s ott hagyták éhen halni őket. A császár keményen bánt el parancsnokukkal. Szidalmakkal halmozta el, mint Villeneuve-öt, lefokoztatta, és 1814-ig börtönben tartotta. Némelyek eltúlozták Dupont ártatlanságát, pedig vitathatatlanul hibákat követett el. A katasztrófa oka azonban valójában Napóleon óvatlanságában keresendő, s Dupont megpróbáltatásai kétségtelenül rokonszenvet ébresztenének iránta, ha méltó módon viselte volna sorsát, s 1814-ben dühből és bosszúból nem áll a Bourbonok ügye mellé.

Eközben Junot-nak is meggyűlt a baja: szomszédaik példájára a portugálok is felkeltek. A portói spanyol hadosztály csatlakozott Galíciához, és a franciáknak Lisszabon köré kellett visszahúzódniuk; Almeidát és Elvast azonban megtartották, s a felkelők képtelenek voltak felvenni velük a harcot. Augusztus 1-én Wellesley, a márki fivére, a leendő Lord Wellington, partra szállt 13 ezer emberrel a Mondego torkolatánál, s 7 ezer portugál is csatlakozott hozzá. Miután Delaborde hiába próbálta megállítani Rolicánál, augusztus 21-én Junot támadta meg Vimeirónál mindössze 9500 emberrel, és szintén kudarcot vallott. A szövetséges csapatok parancsnokságát közben Sir H. Dalrymphe vette át. Augusztus 30-án Junot vele írta alá a cintrai megállapodást, amelynek értelmében a portugáliai francia hadsereg - több mint 25 ezer ember - visszatért Francia- országba azokkal a portugálokkal együtt, akik kompromittálták magukat mellette. Ez a megoldás angol szempontból védhető volt, mert harc nélkül szolgáltatta ki Lisszabont, s lehetővé tette a Madrid ellen vonulást; ennek ellenére élesen bírálták, mert Junot hadteste azután újra részt vett az 1808-as hadjáratban.

Cintrának kisebb visszhangja volt, mint Bailénnek, mert, mint mondották, reguláris hadsereg győzte le a franciákat. Ezzel szemben Dupont összeomlására egész Európa felfigyelt. Bizonyítékot láttak benne arra, hogy a franciák nem legyőzhetetlenek, s ez bátorította valamennyi ellenségüket. Ezenkívül megfeledkeztek arról, hogy a győztesek itt is reguláris csapatok voltak, és a népfelkelés diadalát magasztalták. Sheridan, a whigek nevében, akik oly sokáig rokonszenveztek a francia forradalom eszméivel, június 15-én úgy üdvözölte a spanyolországi lázadást, mint amit maguknak a franciáknak az eszméi ihlettek, amelyek ellenük fordultak, mert elnyomókká váltak. Az európai arisztokrácia nem volt ostoba. A spanyol felkelés tényleg népi jellegű volt, s emiatt még titkos bizalmatlanságot is keltett benne; valójában azonban a nemesség és a papság szította és irányította, s nemcsak a nemzetet, hanem az *ancien régime-et* is védte, és megmutatta, hogy az uralkodó osztályok hogyan állíthatják a hazafias érzést saját érdekeik szolgálatába. Az arisztokrácia, amely ügyét eddig nem tudta diadalra juttatni, egész Európában óvakodott rámutatni a spanyol felkelés kétértelműségére, s lelkesen elfogadta az égből pottyant segítséget.

Napóleon érezte a csapást. Úgy döntött, hogy pozíciójának és tekintélyének visszaszerzésére Spanyolországba viszi a Nagy Hadsereget. De akkor ki tartja sakkban Poroszországot és Ausztriát? A tilsiti rendszer értelmében ez a szerep a cárra hárult. A rendszer tehát próbatétel elé került.

5. AZ OROSZ-FRANCIA SZÖVETSÉG KEZDETEI ÉS AZ ERFURTI TALÁLKOZÓ (1808)

A Pétervárra hazatérő Sándort kellemetlen helyzet fogadta: az orosz arisztokrácia berzenkedett a francia szövetség ellen. Napóleon Savaryt jelölte ki követnek, de Savarynak az enghieni herceg ügyében játszott szerepe ürügyül szolgált arra, hogy minden ajtó bezáruljon előtte. A nemesség nem óhajtott a forradalommal egy tálból cseresznyézni, amellett félt a blokádtól, mert annak mindenképpen azzal kellett járnia, hogy a nyakán marad a búzája és a fája. Caulaincourt, aki decemberben felváltotta Savaryt, kissé megszelídítette ugyan fényűzésével az orosz nemeseket, de le nem fegyverezte őket. Az orosz követek ugyanúgy gondolkodtak, mint az arisztokrácia: Bécsben Razumovszkij fenntartás nélkül az osztrákok pártján állt; Alopeus porosz volt Berlinben és angol Londonban; Tolsztoj gróf, amikor Párizsba küldték, Franciaország esküdt ellenségei közé számított; megszervezte a kémkedést és az árulást, és összeszűrte a levet Metternichhel, akit nagyvilági összeköttetései és szerelmi kapcsolatai - kedvese volt Paulinának és Abrantés hercegnőnek - igen becses informátorrá tettek. Sándor azonban a jelek szerint nem rendült meg. Jó arcot vágott Savaryhoz és még jobbat Caulaincourt-hoz; belpolitikája újra liberálissá vált, legalábbis szavakban, mintha Franciaország befolyására visszatért volna hajdan meghirdetett szándékaihoz; 1805 óta a „barátok bizottsága” már szétszóródott ugyan, de most Szperanszkij megnyerte a cár kegyeit, s egyik tervezetet a másik után terjesztette eléje. Természetesen a cár csak azért volt hű a szövetséghez, mert hasznot remélt belőle. Párizsban Tolsztoj makacsul követelte Poroszország kiürítését, hogy megfossza Franciaországot ettől a hazája ellen felhasználható katonai bázistól; Pétervárott Rumjancev, annak ellenére, hogy rokonszenvezett Napóleonnal, feltétlenül meg akarta tartani a dunai fejedelemségeket. Sándornak nyilvánvalóan volt némi lelkiismeret- furdalása Poroszország miatt, meg azt is sajnálta, hogy az Adriaitengerről lemondva, meggyengült a helyzete keleten. Hagyta tehát, hogy megbízottai mindenütt a maguk módján, a saját személyes politikájukat kövessék.

Elvileg Poroszország kiürítésének határidejét 1808. október 1-re rögzítették, s július 22-én Napóleon, pénzre lévén szüksége, megbízta Daru-t, hogy a lehető leggyorsabban hajtsa be a jóvátételt. Mindenekelőtt le kellett számítani a különböző tartományok által már kifizetett összegeket, valamint a rekvirálások értékét is: megegyeztek abban, hogy 44 milliót vonnak le, s Poroszországnak még 154-et kell fizetnie. A valóságban a poroszok addig már sokkal többet fizettek ennél: állításuk szerint 50 milliót, Napóleon azonban kizárólag a hadbiztosság szabályszerű rekvirálásait volt hajlandó figyelembe venni, ezenkívül megtagadta a királytól lengyelországi jelzáloghiteleinek hasznát, ami több mint 4 millió tallért jelentett. Hogyan fizethette ki adósságát Poroszország?

Költségvetése deficites volt; papírpénze 20 százalékot veszített értékéből, s a sorsára hagyták, amennyiben a napi árfolyamon fogadták el; Niebuhr kölcsönről tárgyalt Hollandiában, de eredménytelenül. A legegyszerűbbnek az látszott, ha elidegenítik a királyi birtokot, amely a Frigyes Vilmosnak meghagyott területeken állítólag majdnem 3,5 millió tallért jövedelmezett. Daru ellenvetései ellenére Napóleon hajlott arra, hogy elfogadja ennek a birtoknak a tulajdonjogát; ez viszont végül is azt jelentette volna, hogy valamiféle francia államot létesítenek a királyság területén, s erre a király nem tudta elhatározni magát. Amikor elérkezett október 1-e, a császár kijelentette, hogy addig is, amíg az ügy rendeződik, változatlanul ő hajtja be az adókat, november 7-én pedig Daru közölte, hogy Poroszországnak első évi részletként 100 milliót kell törlesztenie. Ezután az ügy elaludt, mert Oroszország nem ürítette ki a dunai fejedelemségeket, s ekkor Napóleon jobbnak látta, ha megtartja Poroszországot zálognak. Vilmos herceg, a király fivére, 1808 januárjában Párizsba utazott, és szövetséget ajánlott fel azzal a feltétellel, hogy Franciaország csökkenti a jóvátételt, és haladéktalanul kiüríti az országot; Sándor és Tolsztoj minden erejével támogatta ezt az indítványt. Közbenjárásukat azonban a császár elutasította, mert Oroszország nem írta alá az 1807. június 12-i megállapodást, és nem állt módjában átvállalni Poroszország adósságát. 1808 augusztusában függőben maradt a rendezés.

Még ennél is kényesebb volt a keleti kérdés. Ahogy Friedland emléke halványulni kezdett, Sándoron az a meggyőződés lett úrrá, hogy ő csak adott, de semmit sem kapott; Angliával bekövetkezett szakítása óta úgy érezte, hogy joga van valamilyen kárpótláshoz. Miután elutasította a szlobodzejai fegyverszünetet, november 18-án azt követelte, hogy megtarthassa a dunai fejedelemségeket. Aki azt képzelte, hogy Napóleon így értelmezte ezt a szövetséget, az rosszul ismerte őt, nem beszélve arról, hogy jogilag a császár támadhatatlannak ítélte a maga álláspontját: a tilsiti megállapodás értelmében a cárnak feltétel nélkül ki kellett ürítenie a fejedelemségeket ez „fehéren, feketén le volt írva”. Napóleon nem zárkózott el a cár igénye elől, de valamit valamiért: ebben az esetben adják neki Sziléziát. Sándor szemében azonban szóba sem jöhetett Poroszország újabb megcsonkítása, s mélységesen csalódott.

A császár megérezte a veszélyt, s időnyerés végett írta neki az 1808. február 2-i híres levelet, amely kilátásba helyezte a török birodalom felosztását és egy Perzsián és Afganisztánon át végrehajtandó indiai expedíciót. Sándor ebben a levélben újra felfedezni vélte a tilsiti légkört, s Rumjancev és Caulaincourt március 2-ától 12-éig Törökország feldarabolásáról tárgyalt. Oroszország a Balkán-félszigetig hatolna, Ausztria kapná Szerbiát és Boszniát, Franciaország Egyiptomot és Szíriát. Konstantinápoly és a tengerszorosok kérdésében azonban nem tudtak egyetértésre jutni. Ha Oroszország kapja a Boszporuszt, Caulaincourt a Dardanellákat követelte, amire Rumjancev azt felelte, hogy így Franciaország az egyik kezével elveszi azt, amit a másikkal ad. Végül is Napóleonhoz fellebbeztek, aki május 31-én találkozót javasolt a cárnak az összes kérdések rendezésére. Sándor beleegyezett, és csak azt kellett megvárni, hogy a császár visszatérjen Bayonne- ból.

Csakhogy az oroszok, akik bevonultak Finnországba, a franciák itteni magatartásával sem voltak elégedettek. Bernadotte, La Romana és a dánok játszva térdre kényszeríthették volna Svédországot, ha partra szállnak Skánéban, mégsem mozdultak. A svédek ellen- támadást indítottak, visszaszorították ellenfeleiket, visszaszerezték Godandot és az Áland-szigeteket. Mindennek tetejébe Alopeus Párizsban Canning megbízásából tárgyalási ajánlatot tett, amelyben a cár közvetítene, s az u*ti possidetis* volna az alap. Napóleon nem mondott nemet, és a próbálkozás, annak ellenére, hogy nem lett folytatása, éppen azzal a hatással járt, amit Canning várt tőle: Sándor arra gyanakodott, hogy szövetségese el akarja hagyni, és neheztelt érte.

1808 júliusára tehát Napóleon a szövetségből származó mindazon előnyöket megkapta, amelyekre számított, anélkül, hogy a szerződés előírásain túlmenően bármit is akár adott, akár követelt volna. A bailéni katasztrófa teljesen új helyzetet teremtett. Napóleonnak most szüksége volt Sándorra, hogy a Nagy Hadsereg távollétében kordában tartsa a német hatalmakat: ő lett a kérő fél. Egyik napról a másikra megadta azt, amit mindaddig makacsul megtagadott, közölte a cárral, hogy kiüríti Poroszországot, s eldöntötte, hogy meghagyja neki a fejedelemségeket. Sándor beleegyezett, hogy szeptember 27-én Erfurtban találkozzék a császárral; de egyáltalán nem érezte magát lekötelezve, hiszen a Nagy Hadsereg csakis úgy mehetett Spanyolországba, hogy elhagyja Poroszországot. A cár tökéletesen meg is értette, hogy szabadon diktálhatja a feltételeket. Azokat az engedményeket, amelyeket most Napóleon tett neki, ő már eddig is mint járandóságokat követelte: az engedmények nem tehették meg nem történtté az addig okozott keserűségeket, és nem szolgálhattak jogcímül újabb kötelezettségek vállalására. Amellett Poroszország kiürítése egészen másként zajlott le, mint ahogyan remélte. Napóleon megtartotta az október 1-e után beszedett adókat, és 140 millióban állapította meg Poroszország hátralékát; minthogy készpénzre volt szüksége a spanyolországi hadjárathoz, elfogadta mind a porosz kereskedők által aláírt váltókat, mind a *Pfandbriefe*-ket, vagyis a királyi birtokokra kiállított és a különböző tartományok jelzálogbankjai által aláírt kötelezvényeket, azt remélve, hogy a váltókat és a kötelezvényeket egyaránt leszámítolhatja majd. S bár kivonta hadseregét, megtartott három erődöt az Oderán, s újabb megalázó feltételeket szabott Poroszországnak: 42 ezer főben maximálta hadseregének létszámát, s kényszerítette, hogy szövetséget kössön vele Ausztria ellen. Champagny csak úgy tudta elérni szeptember 8-án az egyezmény aláírását, hogy kitette az asztalra azokat az elfogott leveleket, amelyekből kiderült, hogy Stein, aki időközben a porosz kormány feje lett, agressziót készített elő Franciaország ellen.

Szeptember 27-én Napóleon érkezett előbb Erfurtba. Magával hozta egész udvarát, összehívta vazallusait is, és hatalmas pompa közepette fogadta Sándort. Talmát, a kor nagy színészét „királyi nézőtér” előtt léptette fel. Valószínű, hogy vendégét ennyi fényűzés láttán nem annyira a megtiszteltetés érzése, mint inkább irigység fogta el, s mindenesetre nem engedte magát elkápráztatni. Ha hihetünk Metternichnek, Talleyrand azzal dicsekedett neki, hogy figyelmeztette a cárt: Oroszországnak nem érdeke, hogy támogassa Napóleont Ausztria ellen, s a kezére játsszon birodalma növelésében ; ellenkezőleg, korlátok közé kell szorítania, s ez Franciaországra és Európára nézve egyaránt hasznos lesz: „Franciaország civilizált ország, de uralkodója nem az.” Amikor a császár puhatolózni kezdett szövetségesénél, mit szólna ahhoz, ha feleségül venné nővérét, Anna nagyhercegnőt, Talleyrand azt ajánlotta a cárnak, hogy adjon kitérő választ. Ezenkívül rávette barátját, Caulaincourt-t, hogy lépjen fel Sándornál, mint valamiféle közvetítő a két uralkodó között, ami csak azt jelenthette, hogy nem szolgálja híven a saját uralkodóját. Talleyrand árulása nem kétséges, és Caulaincourt jó szolgálatai révén meg is kapta érte jutalmát, amennyiben unokaöccséhez feleségül adták Dino hercegnőt, a kurlandi hercegnő leányát; ám még ha valóban mondta is azt, amiről Metternich tudósít, feltétlenül eltúlozta saját érdemeit, hogy jó pontokat szerezzen az osztrák szemében: Sándor, amikor Caulaincourt sürgette, hogy lépjen fel Bécsben, és vegye rá Stadiont a fegyverkezés beszüntetésére, már kijelentette, hogy csak tanácsként hajlandó ezt közölni. Napóleon, aki már a dunai fejedelemségekről is fogcsikorgatva mondott le, most hiába egyezett bele ráadásul a Varsói Nagyhercegség kiürítésébe is; a cár nem volt hajlandó megfenyegetni Ausztriát, és Talleyrand tájékoztatása alapján Metternich csakugyan arra a meggyőződésre jutott, hogy Oroszországot nem lehet többé „sorompóba állítani” Ausztria ellen.

Megint nem szabad azonban azt a következtetést levonni, hogy Napóleont kijátszották. Erfurt ugyanúgy szükségmegoldás volt, mint Tilsit: időt kellett nyerni ahhoz, hogy Spanyolországot eltiporja, és a Nagy Hadsereget visszahozza a Dunához. Jogosan hihette, hogy az október 12-i megállapodás biztosítja a békét a következő nyárig, és többet nem is akart. Az Elba mögé visszavont Nagy Hadsereget még ugyanezen a napon feloszlatták. Csak Davout maradt Németországban két hadtesttel: ez volt az új „rajnai hadsereg”. A cár elérte, hogy Poroszország adósságát x 20 millióra mérsékeljék. A poroszok ebből november 1-én kifizettek 50-et kereskedelmi váltókban, amelyeket havi 4 milliós részletekben váltottak be. Az összeg fennmaradó részének fejében államkötvényeket adtak át addig, amíg a jelzálogbankok kötvényeit kiállítják. Az új francia-orosz megállapodás után Rumjancev Párizsba utazott, hogy megpróbálja újra felvenni az érintkezést Angliával. A vállalkozás szükségképpen kudarcot vallott, hiszen Canning nem ismerhette el, hogy az u*ti possidetis* értelmében Portugália és Spanyolország Napóleont illesse: ehhez először is arra lett volna szükség, hogy a két ország valóban francia kézen legyen.

6. NAPÓLEON SPANYOLORSZÁGBAN (1808. november-1809. január)

Fivére parancsai ellenére, amelyek értelmében erősen tartania kellett volna Burgost és Tudelát, József visszahúzódott az Ebro mögé; ezenkívül, jóllehet a katalóniai csapatoktól eltekintve csak 65 ezer emberrel rendelkezett, szétszórta ezt az erőt Vizcayától Aragóniáig. Igen hamar úgy érezte, hogy felér V. Károllyal és II. Fülöppel. Az okmányokat így írta alá: „Én, a király”, s megtagadta az aranygyapjút Bessiéres-től. „Tisztára király lett” - mondotta Napóleon, amikor találkozott vele. Miután augusztus 22-én melléje rendelték Jourdant, stratégiával kezdett foglalkozni: „A hadsereg úgy fest - írta neki a császár -, mintha postai felügyelők irányítanák.”

A spanyolok nem használták ki a kedvező körülményeket. Csak augusztus 13-án jelentek meg Madridban Valencia felől; Castanos csak 23-án érkezett egyetlen hadosztállyal. Az ok abban keresendő, hogy a különben is középszerű és fegyelmet tartani nem tudó junták mind elsősorban a saját területükkel törődtek, és örökösen civakodtak: Asturia függetlenítette magát Galíciától, és Cuesta, Ó- Kasztília tábornoka is kikerült a galíciai junta ellenőrzése alól; Sevillában Tilly gróf azt javasolta, hogy a hadsereg ne hagyja el Andalúziát, mások pedig, hogy erővel vessék alá maguknak a granadai juntát. Nem hiányoztak a trónkövetelők sem. Az orléans-i herceg kíséretében, aki kibékült a törvényes hercegekkel, Szicíliából megérkezett IV. Ferdinánd egyik fia, de az angolok nem engedték partra szállni. Végül a Florida Blanca befolyása alatt álló murciai junta javaslatára központi juntát alakítottak. Ez a tartományi junták 35 küldöttéből, többségében nemesekből és papokból állt. Szeptember 25-én Aranjuezban ült össze, de véget nem érő protokolláris és alkotmányjogi vitákba bonyolódott. A Jovellanos körül tömörülő többség az angol rendszerrel rokonszenvezett, Florida Blanca viszont hű maradt a felvilágosult abszolutizmushoz.

Kormányt alakítottak; de a tábornokok kímélése végett nem neveztek ki főparancsnokot; a tábornokok csak a hadügyminiszternek voltak alárendelve, akinek kezét megkötötte a melléje rendelt tanács, és a saját fejük szerint cselekedtek. A csapatok feltöltésére nem sok ügyet vetettek. Éppen a központi junta által közvetlenül igazgatott területek, León és Ó-Kasztília állították ki a legkevesebb embert. Októberben még 12 ezer katonája sem volt a két tartománynak. Az angolok 120 ezer puskát küldtek, több hajórakomány felszerelést és 5 milliót készpénzben; a felszerelés nagy része felhasználatlanul hevert a kikötőkben. Lisszabonban Dalrymphe visszaállította a régensséget János herceg megbízásából; az ország azonban nem mozdult. Behívták a reguláris katonákat, de 3 2 ezerből csak 13 ezernek volt puskája november végén, és 1809-ig egyetlen katona sem vett részt a harcokban. Az *ordenanza,* azaz a népfelkelő alakulatok csak lándzsákat kaptak, és csupán a zűrzavart növelték. Ezen az oldalon a most 20 ezer főt számláló angol hadsereg volt az egyetlen szervezett erő; Moore lett a parancsnoka. Az angol haderő azonban csak októberben kezdett mozgolódni, és csak ennek a hónapnak a végén tett partra Baird egy másik, 13 ezer főnyi hadtestet La Corunában.

Amikor Napóleon november 5-án Vitoriába érkezett, szemben vele Vizcayától Zaragozáig terjedt a spanyolok frontja, két nagy tömbben: az egyik a galíciai hadsereg volt Blake parancsnoksága alatt az Ebro forrásvidékénél, a másik a központi hadsereg Castanos vezénylete alatt Tudela környékén. A kettő közé Galuzzo érkezett meg Estremadurából a Duerón, vagy 12 ezer emberrel; Moore hadserege két, egymástól elég távoli oszlopban közeledett, de még csak a határig ért; Baird éppen csak elindult. Napóleonnal és minőségileg hatalmas fölényben levő hadseregével szemben a szövetségesek minden emberi számítás szerint pusztulásra voltak ítélve. Mindamellett a császárnak óvatosan kellett seregeit felhasználni, mert közvetlen rendelkezése alatt csak 120 ezer ember volt, az elképzelés szerint ugyanis Mortier és Junot hadtestének a háttérben kellett maradnia. Középen Soult visszaszorította Galuzzót, és elfoglalta Burgost és Valladolidot.

Napóleon úgy számított, hogy itt megvetve a lábát, fokozatosan bekeríti az ellenség két szárnyát. De még mielőtt megérkezett volna Lefebvre és Victor, elsietve felvette a harcot Blake-kel, és annyira visszavetette, hogy a francia erők zöme már nem tudta csatára kényszeríteni; a két francia tábornok annyira féltékeny volt egymásra, hogy nem hangolták össze mozdulataikat, és így november 1o-én és 11-én csak enyhe vereséget mértek Espinosánál Blake csapataira. Az akció tehát Castanos ellen indult meg. Lannes az Ebróhoz nyomulva meg is verte ezt a spanyol sereget 23-án Tudelánál, Ney pedig felfelé indult a Duero mentén, hogy elvágja visszavonulási útját; ezek a hadmozdulatok azonban rosszul voltak kiszámítva, mert Lannes elég korán támadt, és Ney semmiképpen sem érhette el időben útjának célját; Castanos igencsak megtépázott hadseregének sikerült elmenekülnie Calatayudon át Cuenca irányában. Napóleon megindult Madrid felé. 30-án a somosierrai hegyszorosnál egy ellenséges hadosztály állta útját, ám az a lövészek és egy közönséges lengyel könnyűlovas század fellépésére pánikba esett. A franciák december
4- én foglalták el a fővárost, és innen kiindulva megtisztították a környéket. Lefebvre a Tajón túlra vetette Galuzzót, Victor pedig Uclésnél vereséget mért a középső hadseregcsapatra. Napóleon Chamartínban, Madrid kapuinál szállásolta el magát, s egy egész sereg rendeletet adott ki Spanyolország átszervezésére anélkül, hogy József véleményét kikérte volna; megszüntette az inkvizíciót, csökkentette a kolostorok számát, és elkobozta javaikat.

Közben Moore befejezte csapatainak összevonását Salamancá- tól északra, és egyesült La Romanával, akinek sikerült megszöknie Dániából, visszaérkezett Asturiába, és itt átvette a parancsnokságot. Az angol tábornokot váratlanul megszállta a merészség. A Burgost fedező Soult ellen indult meg, hogy elvágja a franciák összeköttetési vonalait. Napóleon késve értesült a fejleményekről. December 20-án indította el Ney hadtestét Salamanca és Astorga felé, a Sierra de Guadarrama hóviharain át, hogy Moore hátába kerüljön. 24-én Moore fejvesztve visszavonulót fújt, és sikerült Soult tessék-lássék üldözése elől elmenekülnie. 1809. január 3-án Astorgánál Napóleon átadta a parancsnokságot. Soult 7-én Lugónál, majd 15-én és 16-án La Corunánál vívta meg csatáit, de nem volt elég kemény ahhoz, hogy megakadályozhatta volna az angolok behajózását. Lannes Zaragoza felé indult, hogy egyesüljön Moncey-val. Palafox hősiesen védte a várost; egy hónap kellett, hogy elfoglalják a külső erődítményrendszert, és egy újabb hónap, hogy házról házra bevegyék a várost. Amikor 1809. február 20-án véget ért a harc, a spanyoloknak 108 ezer halottjuk volt, ebből 48 ezret betegség ragadott el.

Napóleon ellen voltak a nagy távolságok, a tél, és az, hogy igen nehéz volt fenntartani az összeköttetéseket egy olyan országban, amelynek lakosai kizárólag az ellenséget látták el hírekkel. Napóleon nem semmisítette meg az ellenséget. Ha legalább Moore hadseregét el tudta volna pusztítani, az angol kormány csak nagyon nehezen tudott volna engedélyt szerezni a parlamenttől egy újabb hadsereg elküldésére, és mindenesetre jó időbe tellett volna a kiállítása. Igaz ugyan, hogy Moore kénytelen volt felgyújtani raktárait, és sok emberét veszítette el; maga is halálosan megsebesült; hadseregének zöme azonban megmenekült, és hamarosan meg is jelent Portugáliában. Mindamellett, ha Napóleonnak ideje lett volna még Spanyolországban maradni, rövid idő alatt eléri Lisszabont és Cádizt. 1809. január 17-én azonban Valladolidból elindult Párizsba: most már bizonyos volt, hogy Ausztria tavasszal támadni fog.

Spanyolország tehát még mindig nem volt meghódítva, és Napóleon soha többé nem szabadult meg ennek a teljesen fölöslegesen és kizárólag gőgből magára vállalt feladatnak a súlyától. A spanyol ügy előbb az angolokat bírta fellépésre, majd Ausztriát, ez viszont a francia-orosz szövetség felbomlására vezetett. Napóleonnak ettől a pillanattól kezdve két hadseregre volt szüksége. Megnőtt az újoncok aránya, s ez meghiúsította a vegyítés módszerének további töretlen alkalmazását. Minthogy nem merte Franciaországtól kérni azt az újoncmennyiséget, amelyre szüksége volt, növekvő arányban töltötte fel hadseregét idegenekkel, s mindkét sereg minősége romlott.

Második fejezet

Az 1809-es háború

Az 1809-es háború a spanyolországi felkelés természetes következménye volt. A Nagy Hadsereg távozása felkeltette Ausztria reményeit, és kalandokba csalta. A spanyolok példája romantikus lelkesedést keltett a németekben, s ez is siettette a válságot. A meglepett Napóleon kénytelen volt rögtönözve új hadsereget szervezni, amely csak üggyel-bajjal győzedelmeskedhetett. A Wagramnál aratott győzelem látszólag visszaállította a kontinentális rendszert; a francia-orosz szövetség azonban nem állhatta ki ezt a birodalom ellen intézett újabb támadást, s halálra volt ítélve.

1. NÉMETORSZÁG ÉBREDÉSE

A német gondolkodásban a század első esztendei óta mindinkább úrrá lett a romantikus miszticizmus. A szenvtelen és derűs Goethe hű maradt önmagához, habár Schiller 1805-ben bekövetkezett halála kegyetlenül elszigetelte. Miután a jénai és a berlini baráti körök szétszóródtak, és Novalis meghalt, most Heidelberg- ben, a mitológiák exegétája, Creuzer körül tömörültek a második romantikus nemzedék legfontosabb vezérei: Clemens Brentano, egy olasz származású, Rajna-vidéki nagykereskedő fia, Achim von Arnim porosz junker, Bettina, az előbbinek a húga és a másodiknak a felesége, La Motte-Fouqué, francia menekültek leszármazottja; Görres, aki koblenzi tanári székét odahagyva csatlakozott hozzájuk. Kapcsolatban álltak Tieckkel, a Boisserée fivérekkel, akik Kölnben a középkori művészet ismeretét próbálták feltámasztani, valamint Jacob és Wilhelm Grimm, kasseli könyvkereskedőkkel. Az iskola népszerűsége Schellingnek használt, aki mindinkább átadta magát a misztikus szimbolizmusnak. Fichte csak igen nehezen tudta vele szemben megvédeni a saját hírnevét. Ami Hegelt illeti, ő csak 1806-ban fejezte be *A szellem fenomenológiáját*.

A romantikusokat a miszticizmus, a múltba fordulás, néha pedig érdekeik is hamarosan a vallási hagyományok és az ellenforradalom felé terelték. Schleiermachernek újra kedve támadt a lelkipásztorkodáshoz; Adam Müller 1805-ben és Friedrich Schlegel 1808-ban áttért a katolikus hitre. Mindnyájan magasztalták a „régi jó időket", amelyekről képzelt képet alakítottak ki, amikor a népek boldogan éltek az arisztokrácia patriarchális hatalma alatt. Még Fichte sem volt ment a befolyásuktól, akinek pedig megvetették intellektualizmusát, s aki szakított velük: 1804-ben a *Wissenschaftslehre* harmadik változatában az Én fölé egy abszolútumot helyezett, amelynek szüksége van az Én erőfeszítésére, és megszüntette az Én feltétlen autonómiáját; *A jelenkor lényeges vonásai* című művében szakaszokra osztotta az emberiség történetét, s ezeket szentbeszédgyűjteményre emlékeztető módon az „ártatlanság", a „kezdődő bűn" és a „totális bűn" korának nevezte el. Ez utóbbi jellemzi az ember mai állapotát, amikor az ember fékevesztett individualizmusba süllyedt, s ebből „üdve" érdekében kényszerrel kell kiszabadítani. Kétségkívül demokrata és republikánus maradt; ám Machiavelli tanulmányozásának hatására és a felvilágosodás hasznossági eszménye iránti megvetésében csodálni kezdte a hősi és hódító államot; s amint egyre inkább hatalmába kerítette a pesszimizmus és a tekintélyi elv, hajlott arra a felfogásra, hogy az embereket, akik menthetetlenül rosszak, az állam segítségével kell arra kényszeríteni, hogy az Ész és a *Wissenschaftslehre* szerint éljenek.

A német romantika, úgy, ahogyan 1801 és 1804 között berlini előadásaiban August Schlegel megfogalmazta, önmagában hatalmas erejű ösztönzője volt a kulturális hazafiságnak; elítélte a klasszikus művészetet, mint a mesterkéltség diadalát, szembeállítva vele a romantikát, a germán szellem természetes kifejeződését, mint tiszta ösztönösséget. Ebből következett, hogy a német civilizációt illeti meg az elsőbbség. A heidelbergi romantikusok azonban hazájuk irodalmi múltjának konkrét tanulmányozása révén sokkal rövidebb idő alatt tettek szert befolyásra. Költők voltak, és a módszerrel édeskeveset törődve, mohó kíváncsisággal keresték a legendákat és a népmeséket, lefordították és átdolgozták őket. Tieck mutatott példát 1803-ban; 1805-ben és 1808-ban Brentano és Arnim közzétették *Des Knaben Wunderhorn* című híres gyűjteményüket; példájuk magával ragadta Görrest, aki 1807-ben a *Teutsche Volksbücher* felhasználásával szintén kiadott egy elbeszélésgyűjteményt. Kiemelték a feledés homályából a Minnesángereket, a Nibelung- éneket, és La Motte-Fouqué felfedezte a Sigurd-éneket. Ebben az értelemben Stein joggal írta: „Főként Heidelbergben gyulladt ki az a német tűzvész, amely később kikergette a franciákat.”

Az ily módon elmélyült nemzeti érzés egyelőre megmaradt a kulturális szférában, és nem öltött politikai jelleget; ám több jel arra mutatott, hogy a mélyben már megindult valami. A zsarnokság visszaállítása Franciaországban kétségbe ejtette vagy felháborította a liberálisokat, Posselt öngyilkosságot követett el Moreau elítéltetése után, Schlabrendorf és Reichardt tollat ragadott Napóleon ellen, Beethoven pedig törölte Bonaparte nevét az *Eroica* partitúrájáról. Szemére vetették a francia nemzetnek, hogy, úgymond, elárulta 1789 eszméit, s romlottnak és léhának nyilvánították. 1804- ben nacionalista felhő homályosította el Herder kozmopolitizmusát: ódát írt Germániához. Ausztria vereségei és a szent birodalom megsemmisülése nemcsak a poroszokat rendítették meg. 1805-ben Arndt, *Geist der Zeit* című művének első részében, nyíltan ellenséges érzelmeket árult el Franciaország iránt. Az állam, amely mindaddig ellenszenves volt a német gondolkodók előtt, mert a kényszer szervezetének tekintették, kezdett bizonyos értéket kapni a szemükben, mint a közösség védelmezője és az egyén nevelője. Arndt 1802- ben egy másik könyvében *(Germanien und Európa)* kifejtette, hogy egy népnek szabad fejlődéséhez szüksége van a természetes határokra, és arra, hogy szabad kijárata legyen a tengerhez. 1800-ban Fichte, amikor leírta a szocialista társadalmat, amely mindenkinek biztosítaná a szabadságot és az egyenlőséget, ezt a berendezkedést csak az önerejéből élő „zárt állam” alakjában tartotta elképzelhetőnek, következésképpen felruházta ezt az államot azzal a joggal, hogy szükségletei kielégítéséhez megszerezze magának a kellő nagyságú és változatosságú területet. 1805-ben is az államban látta azt az eszközt, amely megszabadíthatja az embereket a bűntől.

Ám ahhoz, hogy ez a fejlődés meggyorsuljon, főleg pedig, hogy általánossá váljék, az 1806-0s katasztrófára és a francia megszállásra volt szükség. A folyamat még ekkor sem volt földcsuszamlásszerű, és nem ragadott magával mindenkit; ha nem is Franciaországnak, de a császárnak mindenesetre még Jéna után is maradtak csodálói, mint például Buchholtz Berlinben; Johann von Müller minisztere lett Jeromosnak; a lipcsei egyetem a győztesről nevezett el egy csillagképet; az erfurti találkozó alkalmával felkereste őt Goethe; Hegel, aki Jénában megpillantotta, „világszellemnek” nevezte (Hegel az ablakon át látta, amint Napóleon a csata után fehér lován bevonul a városba, és aznap azt írta Schellingnek, hogy „... ma láttam a világszellemet”), sőt, nürnbergi katedráján még 1809-ben is azt ajánlotta a bajoroknak, hogy vegyék át a polgári törvénykönyvet. Mindamellett tény, hogy a német nemzet szellemi vezetőinek egy része 1807- től kezdve hangot változtat, és agresszívvá válik, vagy úgy, hogy a germánok kulturális fensőbbségét magasztalja, vagy úgy, hogy hűségnyilatkozatokat tesz a helyi dinasztiáknak; bizonyos jelek tanúsága szerint a néptömegek körében, főleg Poroszországban, ingerültség és ellenséges hangulat kezdi felváltani az apátiát. Bizonyos megnyilvánulások híressé váltak: így Schleiermacher prédikációi, amelyek Hallében és Berlinben végül felkeltették a francia hatóságok gyanúját; továbbá Arnim *Einsiedler Zeitung* című lapjának megjelenése 1808-ban, legfőképpen azonban Fichte előadásai Berlinben 1807-ben, amelyeket *Beszédek a német nemzethez* címen ismerünk.

Természetes, hogy a Poroszországra zúduló csapások különösen érzékenyen érintették azokat, akiket születésük vagy pályafutásuk ide kötött. Az északnémetek egyidejűleg Drezdában és Bécsben is elültették az egymástól elválaszthatatlanná vált romantikát és nemzeti gőgöt. A porosz származású Adam Müller, aki áttért a katolikus hitre, és akit barátjának, Gentznek, sikerült elhelyeznie az osztrák közigazgatásban, 1806 tavaszán Drezdában előadássorozatot indított arról, hogy milyen elvek tartják életben és jó erőben az államokat.

1807-ben Kleisttel társulva Drezdában kiadta a *Phoebus* című folyóiratot, „a német művészet és tudomány megmentésére”. August Schlegel hosszú időt töltött Coppet-ban, Mme de Staël fiának tanítójaként, majd követte úrnőjét németországi utazásaira. Bécsben engedélyezték, hogy irodalmi tanfolyamot tartson, és előadásaiban még élesebb hangot ütött meg, mint Berlinben. Karoline Pichler szalonja a romantika terjesztésének központjává változott.

Ezek az irodalmárok mindenütt szoros kapcsolatba kerültek a tényleges harc híveivel. Természetesen tekintettel kellett lenniük a külföldre és a kormányok gyanakvására. Hallgatóikat nem szólíthatták nyíltan fegyverbe, ezért továbbra is elsősorban a germán kultúra eredeti jellegéről és fensőbbségéről beszéltek. Fichte átvette és tovább fejlesztette Schlegel elgondolását: minden nép a rá sajátosan jellemző művészettel nyilvánítja ki szellemét, a német népnek azonban valamennyi között megvan az a kiváltsága, hogy *Ursprache*-val, olyan nyelvvel rendelkezik, amely lényeges szennyeződés nélkül, folyamatosan fejlődött a kezdetek óta. Ezért a német nép lényének valósága és az azt kifejező formák harmonikus egészet alkotnak. Ezzel szemben a román nyelvek csak egy holt nyelvnek a törmelékei, az angol pedig keverék nyelv. A franciák klasszikus irodalmuk műfajait és szabályait az ókortól kölcsönözték. A latin és az angolszász népek nem teremtették meg a maguk kifejezési eszközeit, ezért gondolataikat mesterséges eljárások segítségével fogalmazzák meg, amelyek éppen az életet és a spontaneitást ölik ki belőlük. Az egyedül igazán eredeti német irodalom a szellem királynője, és az általa hordozott kultúra isten üzenete az emberiségnek.

- Nos, a szent birodalom világuralmi igényei, főleg pedig baltikumiak és szlávok millióinak meghódoltatása és elnyomása már addig is hajlamossá tették a németeket arra, hogy uralkodó népnek tekintsék magukat. Fichte *Beszédei,* amelyek a német szellemet Luther óta részegítő miszticizmussal igazolták a nemzeti gőgöt, fölöttébb alkalmasak voltak arra, hogy a pángermán ideológia egyik evangéliumává váljanak. Ami az államról vallott felfogást illeti, Adam Müller nézetei, ha szárazabb formában is, de inkább jelentettek újdonságot. Fichte ugyanis továbbra is az egyén boldogulását biztosító eszköznek tekintette az államot, s úgy vélte, hogy ha majd a franciákat kiűzték, az ő népének is meglesz a joga ahhoz, hogy hozzájuk hasonlóan véghezvigye demokratikus és republikánus forradalmát. Müller viszont igazi romantikusként magának való lénynek tekintette az államot, amely a maga külön céljait követi, s az egyénnek saját sorsát alá kell rendelnie ezeknek a céloknak. Müller arisztokratikus hallgatósághoz szólott, és Németország függetlensége mellett a hűbéri társadalmat is védelmezte az új eszmékkel szemben.

Ezek az élőszóban hirdetett tanok eleinte csak elég szűk körben hatottak, s úgy tűnik, hogy a könyvkiadás csak később terjesztette el őket. Mindamellett lehetséges, hogy átvették őket a szabadkőműves páholyok és a titkos társaságok, s ha ez így van, akkor hamarabb terjedtek el, semmint első pillantásra feltételezhetnénk. Mindenképpen eltúlozták azonban közvetlen jelentőségüket. Hiszen figyelembe kell venni a francia hódítás gazdasági és társadalmi következményeit, amelyek közvetlenül felébresztették az idegengyűlöletet valamennyi osztályban, anélkül, hogy ehhez bármi szükség lett volna az ideológia közreműködésére. Magukra az írókra is feltétlenül hatással volt az az aggodalom, hogy a francia nyelv újra kiszorítja a németet az irodalmi nyelv szerepéből, s ezzel kikezdi a nemzet kulturális hagyatékát. „Ki tudja megmondani - írta Kleist -, hogy száz év múlva fog-e még valaki németül beszélni ebben az országban?”

Kelet-Poroszországtól eltekintve a háborús pusztítás nem volt számottevő; de az adók és a rekvirálások elviselhetetlennek tűntek, és még inkább bőszítette az embereket a katonai megszállás, a vele járó túlkapásokkal, visszaélésekkel, mindenféle terhekkel, mint amilyen az elszállásolás, a fuvar, az erődítési munkálatok stb. Németországban Napóleon hadviselési módja, attól a naptól fogva, hogy az ellenségeskedések örökössé váltak (és ez 1807-ben következett be), előre nem látott visszahatást keltett. Valószínű azonban, hogy pénzügyi politikája és a német államokban előidézett politikai változások még súlyosabb következményekkel jártak. A fennhatósága alatt álló országokban a császár úgy szedte a hadisarcot, mint valami ellenséges területen, anélkül hogy akár Murat-t, akár Jeromost kímélte volna.

Hogy képesek legyenek csapatokat kiállítani, szanálta pénzügyi helyzetüket: töröltette államadósságuk egy részét, felfüggesztette a járadékok és nyugdíjak fizetését, kártalanítás nélkül elbocsáttatott egy sereg hivatalnokot és katonatisztet. A csőd szélére került Poroszországnak ugyanezt kellett tennie, s itt ráadásul még a jövő kilátásait is elvette az, hogy csökkentenie kellett a hadsereg létszámát, s egész sor tartományról le kellett mondania. Az 1806. évi hesseni felkelésben, a francia csapatok ellen intézett elszigetelt pomerániai és poroszországi támadásokban a nép nyomora is közrejátszott; ennél azonban még tartósabb következményekkel fenyegetett a nemesség és a burzsoázia elszegényedése, az elmozdított katonatisztek és hivatalnokok dühe, az egzisztenciális jövője felől bizonytalan egyetemi ifjúság nyugtalansága. A szenvedés és a düh megnemesítő igazolásra lelt a nemzeti érzésben. Mármost pontosan ezek voltak azok a társadalmi közegek, amelyekből az ellenállás vezetői elsősorban kikerülhettek, s ezekben a körökben jelent meg például a *Tugendbund.* A szövetséget 1808 áprilisában Königsbergben alapították. 1809-ben már 25 „kamarát” s több mint 700 tagot számlált. Tevékenységét nem korlátozta a királyságra, mert tudjuk, hogy Karl Müller a lipcsei hazafiakat is összekapcsolta vele. Látszólag ez a szövetség is kulturális célokat követett, mint „a polgári erények ápolására alakult társaság”. Valójában az volt a célja, hogy ellenőrizze az állam hivatalnokait és az alattvalókat, s leleplezze és megbüntesse azokat, akik a külfölddel paktálnak. Bár a király helyeselte tevékenységét, a miniszterek afféle riválís hatóságnak tekintették, s a méltatlankodó Stein egy új „Szent Vehme” (Középkori titkos törvényszék) megjelenését látta benne.

Nehéz nem feltételezni, hogy tulajdonképpeni rendeltetése az volt, hogy adott esetben egy Napóleon elleni népfelkelés magjává váljék. A tömegek felkelésének eszméje a romantikus erjedésben gyökerezett, az ősi germán harcos irodalmi dicsőítésében, aki Hermann parancsnoksága alatt, a vad rengetegben szembeszállt a zsarnokságot szolgáló római légiókkal; Teli Vilmos és az alemann svájciak felkelésében, amelyet Schiller remekműve tett 1805-ben a nemzeti kultúra szerves részévé. Forrásait Franciaország újabbkori történetéből is merítette, hivatkozva egyfelől Vendée példájára, másfelől pedig az önkéntesekére és a Közjóléti Bizottságéra. Legfőképpen azonban a spanyolországi lázadás szította fel. 1808 júliusától kezdve lapok, röpiratok és beszédek foglalkoztak ezzel a felkeléssel, ismertették eseményeit, és versengve magasztalták, a kormányok hallgatólagos jóváhagyásával. Minthogy a spanyolországi felkelés igen összetett talajból sarjadt, valamennyi párt tetszésével találkozott; az arisztokraták a hű alattvalókat látták a spanyolokban, a demokraták az elnyomókkal szembeszálló szabad embereket, az államférfiak a reguláris hadsereg segítségére siető jó állampolgárokat.

Mindamellett a népfelkelés gondolata elkerülhetetlenül összekapcsolódott a francia forradalom által elterjesztett eszmékkel. Feltételezte, hogy a nép részt vesz a közéletben; hogy az addiginál nagyobb állampolgári és politikai jogokat biztosítanak azoknak az embereknek, akik a hazáért harcolnak; jelképévé vált annak az új erőnek, amelyre az állam szert tehet, ha a kiváltságok megszüntetésével felszabadítja az egyéni energiákat; Napóleontól, a forradalom vezérétől a saját fegyvereit vette át, hogy ellene fordítsa őket. Ez az oka annak, hogy az arisztokrácia és a feudális kormányok végül is nem voltak hajlandók ezt az eszközt igazából igénybe venni. Ezenkívül a német nemzeti mozgalom történetében újra beleütközünk Ausztria és Poroszország ellentétébe. A hazafiak már az első pillanattól fogva vagy az egyik, vagy a másik felé fordultak, mégpedig származásuktól, pályafutásuktól, vallásuktól és nem utolsósorban politikai beállítottságuktól függően is. Ausztria a maga katolikus hagyományával elfojtott minden szellemi életet, és obskurantizmusa kizárta mindennemű reform és népmozgalom reményét. Porosz- ország viszont mindig büszkélkedett azzal, hogy bizonyos szabadságot enged a gondolkodásnak, s éppen ebben az időben juttatott hatalomra néhány olyan - Németország legkülönbözőbb részeiből származó - embert, akik nyitva álltak a nyugati befolyás előtt, és eltökélték a társadalom és a kormány modernizálását. A romantikus rajongás végül mégis Ausztriában találta meg a tett emberét, Stadion személyében, Poroszországban viszont a hazafias párt vezetőit a király végül is megtagadta. Ilyenformán a különösen drámai 1809- es válság világosan megmutatta a dualizmusnak és Németország belső ellentmondásainak demoralizáló hatását.

2. POROSZORSZÁG

A régi Poroszországot a hivatalnoki kar, hadseregét pedig a nemesség irányította. Az 1806-0s katasztrófa, amelyért mindkettőt felelőssé tették, bármely másik országban forradalmat robbanthatott volna ki. Ezt Napóleon természetesen nem tűrte volna el, hiszen egy meghódított ország kizsákmányolásának az a legegyszerűbb eszköze, ha érintetlenül hagyják berendezését. A poroszok azonban az erős burzsoázia hiányában képtelenek voltak arra, hogy fellázadjanak. A reformpárt magának a hivatalnoki karnak a felső rétegéből toborzódott, kiegészülve néhány nemesemberrel és művelt polgárral. A helyzetnek az volt a sajátossága, hogy ezek az egyszerre konzervatív és liberális arisztokraták elég értelmesek voltak ahhoz, hogy megértsék az állam megújításának szükségességét, s elég erkölcsi erővel rendelkeztek nézeteik érvényre juttatásához. Bár a modern Poroszország megteremtése nagylélegzetű mű volt, amely a XIX. század végéig elhúzódott, mégiscsak ekkor indult meg.

Tilsit másnapján III. Frigyes Vilmos újra Königsbergben rendezkedett be. Scharnhorst és Gneisenau vezetésével bizottságot alakítottak a hadsereg parancsnoki karának megtisztítására. Apránként Grolmant, Götzent és Boyent is bevonták ennek a munkának az irányításába. Egy másik bizottság azt a feladatot kapta, hogy szervezze újjá elsősorban Kelet-Poroszországot, együttműködve annak elnökével, Schrötterrel. Ennek a bizottságnak többek között Schön, Niebuhr és Altenstein volt a tagja. Július 10-én a király visszahívta Steint is szolgálatába, magának Napóleonnak az ajánlására, aki valószínűleg értesült arról, hogy Stein milyen jó benyomást tett a franciákra, amikor leváltása után átutazott Berlinen, hogy visszavonuljon a Rajna-vidékre. Stein csak szeptember 30- án jelent meg Königsbergben, egy, a nyár folyamán készített re- formtervvel a poggyászában; ez volt a híres nassaui emlékirat. Ezeknek a reformereknek egy része, Schön, Schrötter, Clausewitz, Bo- yen porosz születésű volt, de a leghíresebbek Németország más vidékeiről származtak: Grolman egy vesztfáliai bírónak volt a fia, Götzen frankóniai gróf volt, Scharnhorst Hannoverből származott, Gneisenau Szászországból, Stein ősei Rajna-vidéki lovagok voltak. Akadtak közöttük egyszerű származású emberek is: Scharnhorst apja altiszt volt; Gneisenau, egy katonatisztnek a fia, kalandos pályafutás során nőtt országos vezetővé. Poroszország, amely e tekintetben kevésbé volt megmerevedve, mint Ausztria, és amelyet az 18o6-os megrázkódtatás dezorganizált, mintegy nyalábba kezdte összefogni Németország nemzeti energiáit.

Ezek az emberek nagyon különböztek egymástól mind származásukat, mind vérmérsékletüket tekintve, s nem meglepő, hogy a történészek nem értenek teljesen egyet abban, milyen szellem vezérelte őket, ihlette munkájukat. Vannak, akik kizárólag a felvilágosult abszolutizmus porosz hagyományának folytatóit látják bennük. Pedig azzal, hogy a népet is bevonva az ország feltámasztásának művébe, nemzetet akartak teremteni, nyilvánvalóan szétrombolták ennek a hagyománynak a kereteit. Nem szabad elfelejteni, hogy a junkerek hevesen ellenálltak újításaiknak, s hogy maga a király sem szerette őket. Mások inkább Németország erkölcsi és vallási kultúrájának képviselőit látták bennük, akik reformjaikat a nemzeti múltra igyekeztek ráépíteni. Ám bármennyire érezhető is náluk a filozófiai idealizmus és a romantika hatása, nem kevésbé igaz az is, hogy elképzeléseik bizonyos oldalai természetesebben magyarázhatók a nyugati hatásokkal. Egyébként Anglia hatását nem is vitatják, amint már említettük is. Nem tagadják azt sem, hogy Stein olvasta Montesquieu-t, s valószínűleg ismerte a fiziokratákat, valamint Turgot és Dupont de Nemours terveit. A francia forradalom hatása azonban vitatott. Azt biztosan állíthatjuk, hogy voltak Poroszországban emberek, akik elég jól ismerték a forradalmat. Frey, Königsberg rendőrfőnöke, aki a községi képviselőtestületekre vonatkozó 1808. évi rendelkezést előkészítette, minden bizonnyal olvasta az alkotmányozó gyűlés törvényét, s Rehdiger, ez a sziléziai nemes, aki alkotmánytervezetet nyújtott be Steinnek, felhasználta Sieyes írásait.

Valószínűleg Gneisenau értette meg a legjobban, hogy mit lehet hasznosítani a francia tapasztalatokból: „Micsoda végtelen kifejletlen és felhasználatlan erők szunnyadnak a nemzetben! Miközben egy birodalom a gyengeségben és a gyalázatban tengődik, lehet, hogy valahol, a legnyomorúságosabb faluban egy Caesar ballag az ekéje után, s egy Epaminondasz keresi meg száraz kenyerét két keze munkájával.”

Ám bármilyen figyelmet szenteltek is Angliának és Franciaországnak, abban mindenki egyetért, hogy soha eszükbe sem jutott átvenni az előbbitől a parlamentáris rendszert, s hogy irtóztak attól az egyenlőségi szellemtől, amely a francia forradalom lényege volt. Az volt az elképzelésük, hogy a modern Poroszországban be kell ugyan vonni a polgárt és a parasztot az állam életébe, de a hatalomnak a király kezében kell maradnia; a kasztoknak el kell tűnniük, de a junkerek társadalmi vezető szerepének meg kell maradnia. Sajátos, eredeti képződmény volt itt kialakulóban, amely mintegy közbül helyezkedett el a nyugati országok és a feudális monarchiák között, bár az utóbbiakhoz közelebb állt, mint az előbbiekhez.

A königsbergi kormány feladata nem volt irigylésre méltó. Miközben Daru-val a jóvátételről vitatkoztak, hozzáfogtak az elpusztított falvak talpraállításához, s így vált szükségessé az agrárreform. A földesúrra hárult, hogy újjáépítse a gazdaságokat, kiegészítse a megtizedelt állatállományt, vetőmagvakkal lássa el a parasztokat, sőt még élelmezze is őket ilyen rendkívüli, ínséges időkben. Ám maga a földesúr is igen rossz helyzetben volt, ezért haladékot kellett adni jelzálogadósságaira. A földesúr szemében a legegyszerűbb megoldás az volt, ha a feldúlt jobbágytelkeket saját kezelésében levő birtokához, a *Guthoz* csatolja, és birtokosaikat napszámos sorba süllyeszti. Minthogy a törvényhozás ezt tiltotta, a földesúr követelte a *Bauernschutz* (parasztvédelem) megszüntetését; cserébe azonban semmit sem ajánlott: a paraszt jobbágy maradna. A hivatalnokoknak más volt az elképzelésük. Telítve Smith és Young eszméivel, rokonszenveztek a nagyüzemi gazdálkodással, s nem ellenezték a *Bauernschutz* megszüntetését, főleg, ami Schönt illeti; csak hogy a liberális közgazdaság legelső alapelve a feudális rendszer megszüntetése volt. Bár a monarchia megengedte, hogy polgárok egyénileg földet vásároljanak, s a királyi birtokokon eléggé előrehaladt a jobbágyság megszüntetése és a jobbágy tulajdonossá való változtatása, de sohasem merészelte megkérdőjelezni a földbirtok junker monopóliumát, nem mert fellépni a kasztok elkülönülése ellen, és beleavatkozni az uradalmak belső életébe.

Most a királyság megragadta az alkalmat, s az 1807-es reformnak ez a legnagyobb jelentősége. Egyrészt, cserébe a *Bauemscbutz* megszüntetéséért, megszüntette a jobbágyságot is, másrészt engedélyezte a polgárnak és a parasztnak, hogy földet vásároljon; egyidejűleg pedig a nemeseket is megszabadította attól a rendelkezéstől, amelynek értelmében bizonyos foglalkozások űzése a nemesség elvesztésével jár, s lehetővé tette nekik olyan hivatások gyakorlását, amelyeket addig a polgárságnak tartottak fenn; egyébként ugyanezt a jogot a parasztoknak is megadta. A kasztok helyébe lassanként a rendeket *(Stande)* állította, vagyis a vagyonon és a foglalkozáson alapuló osztályokat. A kelet-poroszországi tartományi gyűlés fejet hajtott, s a reform erre a tartományra vonatkozóan 1807 augusztusában elvben érvénybe lépett. Altenstein nyomban azt javasolta, hogy terjesszék ki az egész monarchiára a többi tartományi gyűlés megkérdezése nélkül. Napóleon a Varsói Nagyhercegségben és a Vesztfáliai Királyságban a francia elvek szerint szervezte át a társadalmat. Ennek a példának volt némi hatása, mert bátoríthatta az elégedetleneket, sőt esetleg kivándorlást is eredményezhetett.

Következésképpen nem Stein volt a reform kezdeményezője, hiszen ő csak szeptember 30-án érkezett meg. Egyébként az ő nassaui emlékirata nem is tesz említést az agrárreformról. Stein nem rokonszenvezett a kapitalizmussal, ami pedig a parasztokat illeti, annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a sajátjait nem szabadította fel. Szerepe tulajdonképpen az volt, hogy támogatta Altensteint, s hogy fenntartásokat jelentett be a *Bauemschutz* minden további nélküli megszüntetésével szemben; ennek az ügynek a rendezését későbbre halasztották. A király a rendelkezést 1807. október 9-én írta alá. A *Bauemschutzot* illetően az egész országra nézve általánosan érvényes törvény gondolatát elejtették, s ehelyett 1808 és 1810 között tartományi rendeletek születtek, amelyek bizonyos kiegyezést juttattak érvényre.

A földesuraknak megengedték, hogy az „új”, azaz a vidékektől függően 1752, illetve 1774 óta létesített jobbágytelkeket kisajátítsák; a „régieket” csak akkor lehetett a *Guthoz* csatolni, ha új gazdaságokat létesítenek, amelyeknek összterülete megegyezik a megszüntetett jobbágytelkek területével, de egyenként jóval nagyobbak amazoknál. A királyi birtok megőrizte előnyét a földesúri birtokkal szemben. III. Frigyes Vilmos 1807. október 29-én megszüntette saját birtokain a jobbágyságot, aminek egyébként csak Sziléziában volt jelentősége, 1808. július 27-én pedig kiterjesztette Kelet-Poroszországra azokat a többi tartományban előzőleg már kiadott rendelkezéseket, amelyeknek értelmében a parasztok - kártalanítás, valamint az úrbéri szolgáltatások kötelező megváltása mellett - tulajdonba vehették földjüket: a források szerint ebben a tartományban 30 ezer paraszt vált ily módon tulajdonossá.

Az 1807. évi rendelkezés és a kiegészítő rendelkezések valóságos dicshimnuszokat váltottak ki Németországban és Angliában. Nem követünk el méltánytalanságot, ha mindezt nem vesszük készpénznek. A reform mindenekelőtt adóügyi és gazdasági szükségletekből eredt, s elsősorban az államnak és a junkereknek kedvezett. S a kincstár a számításoknak megfelelően jelentékeny többlethez jutott. A király azzal, hogy átengedte a tulajdonjogot a parasztoknak, megszabadult velük szemben fennálló, szokásjogon alapuló kötelezettségeitől, megszüntette használati jogaikat a saját földjein, főleg az erdőkben, amiből igen nagy volt a haszna. A földesúri birtokokon a parasztok elsősorban jogi engedményekben részesültek. A rendelkezés értelmében a jobbágyságnak 1810-től meg kellett szűnnie, csak éppen a törvény nem határozta meg, hogy mi az, ami megszűnik. Egyértelmű volt, hogy a parasztok röghözkötöttsége megszűnik, szabadon házasodhatnak, s gyermekeik mentesülnek a cselédszolgálattól; számos más kötelezettséget azonban bizonytalanság vett körül, amit a parasztok ellen fordítottak. A robot és a járandóságok teljes egészükben fennmaradtak, és a jobbágytelek helyzete is bizonytalan volt. A földesúr megtartotta az igazságszolgáltatás jogát; ezen a címen továbbra is ő volt a falusi közigazgatás vezetője, rendőri intézkedéseket hozhatott, és büntetéseket szabhatott ki, még testi fenyítést is. A tényleges előrelépést számos parasztnál semmivé tette a jobbágytelkek kisajátítása, e parasztokat napszámossá tette. A királyi birtokon a megváltás terhe és a körülményekből fakadó nyomor sok parasztot kényszerített földjének eladására, s megindult a földtulajdon koncentrációja. Fel sem merült, hogy a parasztokra is kiterjesszék a jelzálogkölcsönök rendszerét, pedig ehhez a burzsoázia hozzájutott. Ami a nemesi kiváltságokat illeti, a földtulajdon monopóliumától eltekintve érintetlenül megmaradtak.

A reform mindenütt kedvezett a tagosításnak és a használati jogok megszűnésének, úgyhogy a faluközösség felbomlása irányában hatott. A gazdasági szabadság elve az ipar és a kereskedelem terén is nagyszabású reformokat igényelt volna. Kelet-Poroszországban Stein megvalósított néhányat: megszüntetett több céhet, megszüntette a földesúri őrlési jogot, meghirdette a város és falu egyenlőségét, ami lehetővé tette a parasztoknak, hogy helyben adjanak és vegyenek. Ez utóbbi reform súlyos csapást mért a fogyasztási adókból eredő bevételekre, mert ennek az adónak a beszedése a városokba összpontosult, úgyhogy szükségessé vált az adóügyi reform is. Stein hajlott a jövedelmek megadóztatására. Minthogy Kelet-Poroszország kölcsönt vett fel a háború költségeihez való hozzájáruláshoz, megszavaztatott a tartományi gyűléssel egy *Einkommensteuert* (jövedelmi adó), amely a maga nemében az első volt; de nem terjesztették ki a királyság többi részére, és így kivételes jellegű maradt.

Személy szerint Stein főleg a hivatalnoki apparátus újjászervezésére törekedett. Szerette volna mérsékelni mindenhatóságát oly módon, hogy a nemzet képviselőit is bevonja az igazgatásba. Ez a személyes akaratának feltétlenül érvényt szerző, indulatos, sőt nyers férfi követelte a kegyencek - Lombard és Beyme - elbocsátását. Scharnhorstot a katonai kabinet élére állította, s 1809-ben ezt a kabinetet beolvasztotta a hadügyminisztériumba. Előkészítette a központi hatalomnak öt szigorúan szakosított minisztérium alakjában való átszervezését, valamint a minisztertanács létrehozását. Gyakorlatilag azonban nem tudta felszámolni a klikkek uralmát.

Továbbra is a porosz király polgári kabinetje és katonai kabinetje maradt a helyzet ura. Stein ezenkívül szeretett volna létrehozni egy konzultatív nemzetgyűlést. Amikor Kelet-Poroszországban jóvá kellett hagyatnia az *Einkommensteuer* bevezetését és a Napóleonnak szánt jelzálogkötvények kibocsátását, módosította a tartományi gyűlés összetételét, növelte benne a polgárok számát, beengedte a parasztság cenzusos rendszerrel választott képviselőit, és bevezette a személy szerinti szavazást. Elképzelése szerint a nemzet- gyűlés a rendekből állt volna ugyan, de - legalábbis a pénzügyi kérdésekben - személy szerinti szavazással, s a nép képviseletét a gazdagok látták volna el. A többi tartományban azonban nem reformálták meg a tartományi gyűléseket, s a nemzetgyűlés nem született meg.

A bukása után, 1808. december 26-án életbe léptetett közigazgatási reform beérte annyival, hogy a tartományokat alkotó kisebb közigazgatási egységekben az egykori kincstári jellegű *Kammer* hatáskörét a továbbra is testületi jellegű *Regierungrz* ruházta, s elvette a *Regierungtól* megmaradt igazságszolgáltatási funkcióit. A tartomány élén szentesítette a szokásjogi alapon már működő *Oberprasident* intézményét. A *Regierungba* a hivatalnokok mellett bevonták a körzeti gyűlések képviselőit, azaz a nemeseket is. Közreműködésük azonban a gyakorlatban teljesen kivihetetlennek bizonyult. Stein szerette volna egyidejűleg megőrizni a hivatalnoki apparátust és utánozni a *justice of peace* (békebíróság) intézményét, ebből azonban nem lett semmi. Nem akarta átvenni Napóleontól a prefektusi intézményt, ezért megtartotta a testületi jelleget, s nem vette észre, hogy ezzel maga gáncsolja el azt a szándékát, hogy új erőt és kezdeményező készséget adjon a közigazgatásnak. Csak a városokban alkotott fontosat és maradandót 1808. november 19-i rendeletével. Anélkül, hogy kizárta volna a helyi sajátosságokat, nagy vonalakban felvázolta minden város kötelező berendezkedési formáit. Minden városban választott képviselőtestület alakult, amely kijelölte a „magisztrátus” tagjait. Az államnak a városok feletti gyámkodása nem szűnt meg teljesen, de mérséklődött. A nagy újdonság az volt, hogy megvonta a céhektől a képviselőtestület megválasztásának jogát, és ettől fogva a város minden lakosa választójogosult volt, ha megfelelt bizonyos vagyoni feltételeknek. Németország addig kizárólag a testületi rendszeren alapuló, korporatív szavazati jogot ismerte. Az angol városokban ritka volt az egyéni választójog, egyébként a németek az angol városok szervezetét nem is ismerték jól. Bárki bármit mond, nem kétséges, hogy Stein legfontosabb reformját Franciaország inspirálta, s hogy tanácsadója, Frey is szerepet játszott ebben.

Stein egy évnél nem sokkal tovább maradt hatalmon. Nem csoda hát, hogy működési ideje alatt több volt a gyenge nekibuzdulás, mint az eredmény. Azt is látnunk kell, hogy ezek az eredmények nem voltak alkalmasak arra, hogy lelkesedést keltsenek, s hogy az, amit a reformerek katonai téren alkottak, sokkal lényegesebbnek bizonyult Poroszország feltámadása szempontjából. Scharnhorstnak és munkatársainak műve 1809-ben már eléggé előrehaladott állapotban volt. Befejezték a parancsnoki kar megtisztítását és átszervezését; megszűnt a századok autonómiája; a gyalogságnál új szolgálati szabályzatot vezettek be, amely figyelembe vette a francia taktikát. Ez azonban még kevés volt ahhoz, hogy a porosz hadsereg képes legyen legyőzni Napóleont. A reformerek tudták ezt, és egészen 1808 júliusáig csak arra törekedtek, hogy elérjék az ország kiürítését. Januárban Scharnhorst megállapodott Steinnel, hogy Vilmos herceg ajánlja fel evégett a császárnak Poroszország szövetségét, vagy a Rajnai Konföderációhoz való csatlakozását; Gneisenaunak csak az volt az ellenvetése, hogy „ha egyszer bemegyünk a szörny barlangjába, az egyetlen előny, amelyben reménykedhetünk, az, hogy utoljára esznek meg minket”. De a spanyol felkelés hírére, még mielőtt a bailéni katasztrófáról értesültek volna, teljes fordulat következett be. Götzent július 23-án Sziléziába küldték, hogy titokban vegye fel a kapcsolatot az osztrákokkal. Augusztus 6-án elhatározták, hogy azokat a sorköteleseket, akiket az ország pénzügyi helyzete miatt nem lehetett tényleges szolgálatra igénybe venni, behívják egy hónapra, hogy szükség esetén mégis mozgósíthatók legyenek. Ezeket a katonákat nevezték azután *Krümpernek* (A lófogat „lógósa”, azaz tartalék lova). A terv a hónap folyamán beadványok sorában öltött végleges alakot. Az elképzelések szerint az egész német népet fegyverbe kellett szólítani, élethalálharcra; az asszonyokat és gyermekeket kitelepítik, az országot letarolják, az ellenséget a felkelő bandák fogják gyötörni, megtépázni, megbénítani. Az egésznek félreérthetetlenül forradalmi szelleme volt; ha a fejedelmek és a nemesek nem állnak a nemzeti felkelés élére, elveszítik jogaikat és méltóságaikat; a király alkotmányt fog adni népének.

Ezeknek az embereknek a gondolkodásában öltött alakot első ízben Németország úgy, ahogy a XIX. század folyamán majd megvalósul: mint a külfölddel szembeállított politikai egység. Gondolataikban Ausztria nyilvánvalóan potenciális szövetséges, de csak mint különálló hatalom; Poroszországnak kell a német néphez fordulnia, és élére állnia. De még magát Poroszországot is csak eszköznek tekintették, s mit sem törődtek azzal, hogy ez a terv milyen veszélynek teszi ki dinasztiáját. Mi sem világíthatná meg jobban, milyen hatása volt a spanyolországi felkelésnek, és milyen romantikus lelkesedést keltett. Stein, megőrizve az óvatosság némi maradékát, beleegyezett, hogy mindaddig, amíg mindennel el nem készülnek, szövetséggel tévesszék meg Napóleont. „Csak Napóleonnak legyen joga ahhoz, hogy az önkényt állítsa a jog, a hazugságot az igazság helyébe?” Steinnek azonban a felkelés előkészítéséhez nem álltak rendelkezésére kiterjedt titkos társaságok, s engedelmes papokkal és szerzetesekkel sem rendelkezett, mint a spanyolok. Túlságosan sok embert kellett beavatnia a titokba, s lebecsülte a francia kémszolgálatot. Két levele Napóleon kezébe került. Az egyiket a Mecklenburgban tartózkodó Wittgensteinnek írta.

A porosz arisztokrácia felháborodott. Persze, hogy ki kell űzni a franciákat, ő is ezt akarta. De a király vezetésével, a reguláris hadsereggel, a szövetséges fejedelmek segítségével, és a népet hagyományos alárendeltségében meghagyva; a veszélybe került kiváltságait féltő osztály gyűlölte ezeket a bevándorolt jöttmenteket, és jakobinusoknak nevezte őket. Bécsben is buzgón helyeseltek, és Frigyes Vilmos egyáltalán nem volt érzéketlen a támadásokkal szemben. Ö a régi rendszerhez húzott, féltette tekintélyuralmát, emellett a kockázatot is józanabbul mérte fel, végül pedig semmit sem akart tenni a cár nélkül. Az augusztus 25-i tanácsülésen elvetette az összeesküvők javaslatait.

S minthogy az Erfurtba tartó Sándor időhúzást javasolt, szeptember 19-én ratifikálta a Párizsban 8-án aláírt egyezményt. A hazafiak minden erejüket latbavetették, hogy ne fogadja el az egyezményt, s Boyen nemzetgyűlés összehívását ajánlotta. A király csak októberben tudatta velük döntését. Stein ekkor felajánlotta lemondását, majd új rohamra indult. 28-án új felkelési tervet dolgozott ki, november 6-án pedig kiáltványt terjesztett a király elé, amely nagyszabású reformokat jelentett be a közvélemény fellelkesítésére. Közben egy harmadik párt is kialakult a reformokat elvben helyeslő emberekből (köztük Hardenberg és Altenstein), akik azonban meg akarták kímélni a nemességet mint az állam alapkövét, s akik a királyhoz hasonlóan időt próbáltak nyerni, és kerülni akarták a kalandokat. Minthogy Stein ellenezte az uralkodópárnak azt a tervét, hogy látogatást tegyen a drága Sándornál, a királyné megvonta tőle támogatását. November 24-én leváltották, és Napóleon december 15-én száműzetéssel sújtotta.

A hatalmat Altenstein és Dohna vette át, s a reformmozgalom elvesztette erejét. Csak a helyén maradt Scharnhorst folytatta művét. A nemzeti megmozdulást bizonytalan időre elhalasztották. A junkerek diadalmaskodtak. November 26-án Yorck a következőt írta:

„Végre levágtak egyet ezekből a kígyófejekből; ami még maradt a viperafészekben, a saját mérgétől fog elveszni; a legbiztosabb és a legbölcsebb nyugodtan megvárni a politikai események alakulását. Támadni, kihívni magunk ellen az ellenséget a saját kockázatunkra és veszélyünkre - tiszta őrültség lenne .. .Németország sohasem lenne képes szicíliai vecsernyére (A franciák lemészárlása 1282-ben Szicíliában) vagy vendée-i háborúra. A porosz paraszt semmit sem fog csinálni, ha nem kap parancsot a királyától, s ha nem lát maga mellett nagy zászlóaljakat... Helyzetünk külföldön és belföldön egyaránt javulni kezd.” Ez az optimizmus dühbe és kétségbeesésbe kergette a hazafiakat. Az osztrákokkal tárgyaló Götzen haragosan beszélt arról, hogy a hazafiak mennyi ellenállásba ütköznek, s kijelentette, hogy a nemzeti mozgalom azzal kezdődik majd, hogy fejek fognak hullani. Grolman követte Steint külföldre, s nem ő volt az egyetlen. A dinasztia, s egyszersmind Poroszország tekintélye is lehanyatlott. A politikai gondolkodásra felébredt németek egy pillanatra újra Ausztriára szegezték tekintetüket, s Kleist az ő reményüket fejezte ki jelszavával: Ausztria és Szabadság!

2. AUSZTRIA

Austerlitz után Ferenc császár kicserélte garnitúráját. Károly főherceg újra főparancsnok lett, s 1806. február 10-én ismét átvette a *Kriegsrath* (haditanács) elnöki tisztét. A kancellária élére Philipp von Stadion egykori követ került, akinek bátyja, Frigyes kanonok, Münchenben képviselte Ausztriát. Károly és Rainer főherceg a kormányzati rendszer átalakítását is sürgette, de hasztalan. Ferenc továbbra is mindent saját maga akart csinálni, kabinetjében pedig Baldacci, egy korzikai zsoldos törvényesnek vélt fia, a pletyka szerint nemesi fattyú, egyébként értelmes, dolgos és becsületes ember, ugyanolyan szédületes iramban emelkedett felfelé, mint elődje, Colloredo. A mediatizált Ritterschaftból származó Stadion erőszakos, hatalomra és nagy szerepre vágyó ember volt. Hiába volt művelt és szabadelvű, saját nemességének tudata túl erős volt benne ahhoz, hogy hozzányúljon a kiváltságokhoz. A felvilágosult abszolút uralkodót játszotta, manufaktúrákat hozott létre, iskolákat alapított, utakat épített, anélkül, hogy az állam és a társadalom szerkezetét a legcsekélyebb mértékben megváltoztatta volna. Ez az elragadó és szellemes társasági figura, élvhajhászásával, tékozló hajlamával túlságosan sekélyes volt ahhoz, hogysem nagyszabású reformokat forgasson a fejében: sokkal inkább volt Choiseul- utánzat, mint egy Stein. Még a szükséges pénzügyi segítséget és a katonai szervezet módosítását sem sikerült megszereznie Magyarországtól; az 1807. évi országgyűlésen a Felsőbüki Nagy Pál vezette ellenzék elítélte a háborúba való mindennemű beavatkozást, és megismételte ismert panaszait; a császár, mint rendesen, most is későbbre halasztotta ezek megvizsgálását, és beérte egy 12 ezer főnyi kontingenssel és szerény adókkal.

Egyetlen ember végzett gyümölcsöző munkát, Károly főherceg, de őt is gátolta a pénzhiány. 1805-től 1809-ig a krónikus deficit következtében 438 millió forintról 572 millióra nőtt az államadósság, a forgalomban levő papírpénz mennyisége pedig 337 millióról 518 millióra emelkedett, úgyhogy az augsburgi tőzsdén az osztrák papírpénz árfolyamvesztesége 26 százalékról 67-re nőtt. 1806-ban Zichy gróf kényszerkölcsönnel próbálta mérsékelni a papírpénz-kibocsátást, de az 1807. évi fegyverkezés semmissé tette az intézkedés eredményét, és a gróf 1808 augusztusában O'Donnellnak adta át a helyét, akire azonban ráköszönt a háború, még mielőtt bármire elhatározta volna magát. Az inflációnak lelkes hívei is voltak, mégpedig a spekulánsok, az exportőrök, főleg pedig a háborús pártiak körében, akik ebben látták a hadjárat finanszírozásának egyetlen eszközét.
Stadion már hatalomra kerülésének legelső napjától fogva gondolt erre a háborúra, amely majd megalapozza dicsőségét.
1805- ben azonban az ország olyan kemény leckét kapott, hogy a háborús párt nagyon sokáig tehetetlen maradt. Párizsból Metternich a kivárást ajánlotta; Stadion kénytelen volt meghajolni érvei előtt, s hagyta elmúlni 1807 telét anélkül, hogy beavatkozott volna. Tilsit azután rákényszerítette, hogy csatlakozzék a blokádhoz, és szakítson Angliával. Az erőgyűjtésnek ebben az időszakában, a Bécsben is hajlékra lelt romantika hatása alatt akadtak emberek, akik a monarchia múltját idézték fel, abban látva Ausztriának mint európai államnak a létjogosultságát, hogy a kereszténység védőbástyája a hitetlenekkel szemben, s hogy a nyugati civilizáció terjesztője a magyarok és a szlávok körében; mindezzel egyszersmind a német közösségen belüli vezető szerepét is védelmezték. Kiemelkedő alakja volt ennek a mozgalomnak Hormayr báró, az állami levéltár főigazgatója, történész, János főherceg benső bizalmasa, aki égett a vágytól, hogy a tett mezejére léphessen.
Ausztriát is a spanyol felkelés mozdította ki tompultságából. Stadion elterjesztette a közvéleményben a bayonne-i tragédia történetét, s megrendelésére dicshimnuszokat zengtek Ferdinánd hű alattvalóiról. Ez a propaganda azonnal hatással volt a magyar nemességre. 1808. augusztus 28-án a diéta lelkesedéssel fogadta az új császárnét, estei Mária Ludovikát, Ferenc harmadik feleségét, akit Magyarország királynéjává koronáztak; az újonckontingenst 20 ezer főre emelték, megszüntették a helyettesállítást, és háború esetén előre feljogosították a királyt három esztendei rendeleti kormányzásra, ami gyakorlatilag azt jelentette, hogy az ország- gyűlés megkérdezése nélkül meghirdethette az „inszurrekciót", a nemesi felkelést. A magyar írók támadni kezdték Franciaországot. Verseghy, aki egykor lefordította a *Marseillaise-t,* 1809-ben közzétette *A magyaroknak hűsége* című művét. Kisfaludy Sándor pedig röpiratot írt *Hazafiúi szózat a magyar nemességhez* címmel. A spanyol példa kapcsán rögtön felbukkant az a gondolat, hogy értékes támaszpontokat jelenthetnek majd az elveszített tartományok, főleg Tirol, amely igen elégedetlen volt a bajor igazgatással. A Nagy Hadsereg távozása és Talleyrand Erfurtban elejtett szavai végleg elhatározásra bírták Stadiont. Egyébiránt Metternich maga is elérkezettnek látta a pillanatot: Napóleon, mutatott rá, csak egy hadsereggel rendelkezik, az pedig most hagyta el Németországot; s ha hinni lehet Talleyrand-nak, akkor, vélte Metternich, a császár helyzete Franciaországban is megrendült.

A háborús párt gyors ütemben szerveződött újjá. Károly kivételével csatlakozott hozzá valamennyi főherceg, nemkülönben az összes osztrák követ. Bécs újra az európai arisztokrácia főhadiszállása lett. Razumovszkij oldalán újra megjelent Pozzo di Borgo is. Megérkezett Mme de Staël, August Schlegel társaságában, akit a Károly főhercegnél titkári szolgálatba lépő Friedrich Schlegel is követett. A császárt háborúra ösztönözte új felesége és anyósa is, aki nem tudott belenyugodni modenai hercegségének elvesztésébe. Végül is 1808 végén Ferenc engedett a nyomásnak. Károly hosszabb ideig ellenállt, de neki is be kellett adnia a derekát. Újabb tevékenységi központ alakult ki Prágában, ahová Stein lemondása után visszahúzódott, s ahonnan kapcsolatokat tartottak a német hazafiakkal. Stadion és Hormayr, Metternich tanácsára, a franciák mintájára propaganda-hadjáratot szervezett, s így a mozgalom hamarosan átterjedt a polgárságra, az egyetemi hallgatókra, a nagyvárosok népére.

Egyre-másra jelentek meg az újságok és a pamfletek; franciaellenes szószéknek használták a színházat és a hangversenyeket; Gleich színdarabokat, Coliin pedig hazafias dalokat írt; a *Landiwehr,* a polgárőrség megalakítása alkalmából nagyszabású ünnepségeket rendeztek; az egyetemi hallgatók köréből többen önkéntesnek jelentkeztek, közöttük Grillparzer is, aki azonban hamarosan kiábrándult. A népnek ez a mozgósítása nem kelthet illúziókat Stadion politikájáról. Fel akarta szítani a szenvedélyeket, de kizárólag a feudális osztrák állam korlátai között és érdekében, s jóváhagyást a junkerektől, és nem Steintől várhatott. Ne tévesszenek meg senkit Hormayr üzelmei sem, aki 1809 elején tiroliak küldöttségeit fogadta (az egyiket Hofer vezette), amelyek paraszt- felkelés kirobbantásáról tárgyaltak vele: ez legitimista, császárpárti felkelés lett volna. Bár Ausztria valószínűleg számított arra, hogy zavargások lesznek Németországban, de egyértelműen szembehelyezkedett a német nemzeti mozgalommal, s ezt nem is titkolta. Az Ausztria felé forduló hazafiak csalódtak: Bécs szívesen vette győzni akarásukat, elfogadta volna szolgálataikat, de esze ágában sem volt meghallgatni őket, mert úgy számított, hogy Napóleont a saját erejéből győzi le, utána pedig Németországban és Itáliában egyaránt visszaállítja egykori fennhatóságát.

Károly főherceg irányításával az osztrák hadsereg kétségtelenül sokat fejlődött. Először is tartalékokat teremtett magának. Ebből a célból minden ezred feltöltési övezetében két tartalék zászlóaljat alakítottak, s ezek évente háromhetes kiképzést kaptak. 1806. június 10-én régi katonákból és önkéntesekből megalakították a *Landwehrt.* Az új alakulat kerületenként zászlóaljakból állt, nyugdíjas katonatisztek és helyi előkelőségek parancsnoksága alatt. 1809 elején 152 ezer főt számlált Ausztriában és Csehországban; Galíciában nem vezették be. Másrészt igyekeztek átvenni a francia módszereket. Az 1807-es szabályzat már elfogadta a csatárláncok rendezetlen lövöldözésén alapuló harcmodort; valójában nem gyakoroltatták be erre a gyalogságot, de 1808. szeptember 1-én elhatározták, hogy kilenc tiroli vadászhadosztályt alakítanak. Ez 23 ezer lövészt jelentett, akik a későbbiekben nagy szolgálatokat tettek. Minthogy az osztrák lovasság hajlamos volt az erők szétforgácsolására, Károly a lovasság egy részét független alakulatokká szervezte.

Ezredekbe fogta össze a tüzérséget is, amely addig a gyalogzászlóaljak között volt szétszórva; szervezett egy utászhadtestet, és tökéletesítette a hadtápot. Egészségügyi hadtestet, lóellátó szolgálatot, katonai postát hozott létre; felére csökkentette az ezredtrént; a helyszíni rekvirálás visszaállításával enyhítette a szállítási terheket. Végül 1808 júliusában a hadsereget elvben hadtestekre osztották, és főhadiszállást jelöltek ki.

Természetesen ahhoz, hogy ezek az újítások meghozzák gyümölcsüket, időre és pénzre volt szükség. A hadtesteket gyakorlatilag nem alakították meg, mert túl sokba került volna a helyőrségek átszervezése; a csapatok mozgása nehézkes maradt, a raktárak és konvojok rendszerét nem szüntették meg teljesen; a taktika nagyon lassan fejlődött, mert a magasabb rangú tisztek túl öregek voltak, s emellett a parancsnoki kar a kiváltságok és a megvásárolható rangok miatt tele volt tehetségtelenekkel. Az osztrákok mindennek ellenére sokkal biztatóbb képet mutattak 1809-ben, mint 1805-ben, s Napóleon ezzel a figyelmeztetéssel számolhatott volna. Ausztriának végeredményben az igazi hadvezér hiányzott. Károly főherceg kiváló tulajdonságokkal rendelkezett; kitartó volt, óvatos és hidegvérű. De inkább hajlott a védekezésre, mint a támadásra, túlságosan ragaszkodott a hagyományos stratégiához, amely szerint, mint Niebuhr mondotta, a háború „sakkjátszma”, s amely, mint Clausewitz megállapította, nem az ellenség megsemmisítésére, hanem földrajzi célpontok meghódítására törekedett. Károly legnagyobb hibája azonban a tétovázás volt. Fogyatékosságait vérmérséklete magyarázza; 38 éve ellenére sokat betegeskedett; hiányzott belőle a lendület és a kezdeményező erő. Ugyancsak Niebuhr jegyezte meg, hogy öröm nélkül ment harcba.

Az osztrákok annyira bíztak magukban, hogy nem törődtek vele, vannak-e szövetségeseik. Valójában, persze, csak az angolokra számíthattak; Berlinben Stadion kezdeményező lépései eredménytelenek maradtak. De még London is tartózkodónak bizonyult. Metternich októberben megígérte az angoloknak, hogy Ausztria fegyverbe állít 400 ezer embert, ha rendelkezésére bocsátanak 5 millió font sterlinget, továbbá ennek az összegnek a felét a mozgósítás közvetlen költségeire; csak december 24-én kapott választ, s az úgy hangzott, hogy az osztrákok túl sokat akarnak. Ezután György király azt követelte, hogy Ausztria előbb kössön békét, amit az azonban csak úgy tehetett volna meg, ha előbb szakit Napóleonnal. Canning eljuttatott Triesztbe 25 ezer font sterlinget fémpénzben; a továbbiakat illetően még április 10-én is a spanyol- országi háború kiadásaira hivatkozott. Az igazság az, hogy a brit kormányon belül teljes volt a megosztottság. Arról már nem vitatkoztak, hogy közbe kell lépni a kontinensen: ebben a kérdésben mindegyik miniszter egyetértett, a kérdés csak az volt, hogy hol. Canning minden rendelkezésre álló erőt az Ibériai-félszigetre akart összpontosítani, Castlereagh azonban Hollandiában kívánt fellépni. Még Pomeránia is szóba került. E két utóbbi beavatkozási pontnak óriási jelentősége lett volna, különösen a másodiknak, mert itt az angol fellépés felkelést robbanthatott volna ki Németország-szerte, és magával sodorta volna Poroszországot. Castlereagh Hollandiára szavazott; ez volt európai politikájának legfőbb célpontja. Megfelelő irányítás mellett ez az expedíció még Antwerpent is meglephette. Előkészítés hiányában azonban semmit sem segített az osztrákoknak. De akárcsak Mack 1805-ben, Stadion sem várt. Az ő eljárására most még indokokat is lehetett találni. Napóleon nem volt felkészülve, és azt remélték, hogy váratlanul ütnek rajta. Nem kétséges azonban, hogy Stadiont valójában az a romantikus lelkesedés ragadta magával, amelyet ő maga szított.

3. AZ 1809-ES HADJÁRAT

Napóleon ekkor még nem végzett Spanyolországgal, így számára ez a háború túl korán tört ki, s rendkívül nagy veszélybe sodorta. A háborút csak Sándor akadályozhatta volna meg, mégpedig egyetlen szavával. De a cár nem mondta ki ezt a szót. Erfurti tapasztalatából most már tudta, hogy Napóleontól csak akkor lehet valamilyen előnyt kicsikarni, ha nagy bajban van: márpedig az osztrák támadás ebből a szempontból éppen kapóra jött, mert Finnországban folytatódott a háború, és várható volt, hogy Törökországgal is újra kitör; Oroszországnak most legalább szabad keze lesz.

Ezenkívül Sándor visszatért a lengyelekkel kapcsolatos 1805-ös terveire. Czartoryski kegyvesztett lett ugyan, és hazatért Pulawyba, de az orosz párt még mindig mozgolódott a nagyhercegség területén. 1809 tavaszán varsói és galíciai nemesek felajánlották támogatásukat a cárnak, ha megígéri a lengyel királyság visszaállítását. Június 27-én a cár azt felelte, hogy sohasem fog lemondani az Oroszországhoz csatolt tartományokról, de ha a körülmények megengedik, szívesen visszaállítja Lengyelországot a nagyhercegség és Galícia egyesítésével. Természetesen úgy képzelte, hogy ehhez csak neki van joga, és a kombináció csak az ő javát szolgálhatja: ez abból is kiviláglott, hogy amikor nem sokkal később Napóleon ugyanezzel a tervvel állt elő, a cár nem adta hozzá beleegyezését. Valószínűleg az érzelmeknek is volt némi szerepük: 1809 januárjában a porosz király és királyné Pétervárott járt, és látogatásuk nyilván felébresztette a gyengéd emlékeket. Sándor az időhúzás taktikáját ajánlotta Schwarzenberg követnek, de állítólag hozzátette: „Egyszer még ütni fog a bosszú órája.” Ebből tulajdonképpen az következik, hogy gondolatvilágában Oroszországnak Franciaország elleni újabb háborúja is már csak idő kérdése volt. Valladolidból Napóleon elküldte hozzá egyik segédtisztjét azzal a javaslattal, hogy követeik útján adjanak át Stadionnak azonos szövegű jegyzékeket azzal az utasítással, hogy nem kielégítő válasz esetén meg kell szakítani a diplomáciai kapcsolatokat. A cár a jegyzékeket illetően elfogadta a javaslatot, de a szakítást illetően nem, s azt követelte, hogy az akciót különleges misszió bonyolítsa le, ami az egész ügynek határozatlan időre szóló elnapolását jelentette. Napóleon minden illúziója eloszlott. Most már csak azt javasolta a cárnak, hogy garantálják közösen Ausztria biztonságát azzal a feltétellel, hogy az leszerel; ebben az a hiú remény vezette, hogy időt nyer, és befejezi új hadseregének összevonását, mielőtt még a főherceg támad.

Párizsba visszatérve be kellett ismernie önmaga előtt, hogy az ország hangulata nem túl jó. A royalisták nem nyugtalanították, bár zúgolódásuk nem szűnt meg. 1806. augusztus 23-án Lahaie- Saint-Hilaire elrabolta Vannes püspökét, s a banditát csak 1807-ben fogták el; csak 1808-ban vetettek véget Normandiában az Aché vicomte cinkosságát élvező Lechevalier garázdálkodásának. A jersey-i ügynökség még mindig küldött embereket az ország nyugati részébe: 1808-ban agyonlőtték Prigent-t és még hat másikat, 1809. február 20-án pedig Armand de Chateaubriand-t, a vicomte unokafivérét. A jakobinusok veszélytelenebbek voltak; a rendőrség fáradhatatlanul üldözte őket. 1807 végén letartóztatták Didier-t, a forradalmi törvényszék egykori esküdtjét; Dubois rendőrfőnök 1808-ban értesítést kapott egy republikánus összeesküvésről, amely az első volt 1801 óta. Benne volt Demaillot, a Közjóléti Bizottság egykori megbízottja, Malet tábornok, két egykori konvent-képviselő, Florent-Guiot és Ricord, továbbá Jacquemont, a törvény-előkészítő gyűlés egykori tagja. Fouchénak Cambacérès segítségével sikerült meggyőznie a császárt, hogy jobb eltussolni az ügyet.

Mindezek a próbálkozások azonban nem leltek visszhangra. Ami a nemzet aggodalmát felkeltette, az magának Napóleonnak a politikája volt. Győzelmei már senkit sem nyugtattak meg, mert mindent mindig újra kellett kezdeni. Maga a császár is fontosnak tartotta kijelenteni 1807-ben, az oroszok elleni háború megindításakor: „Ennek a háborúnak az utolsónak kell lennie.” Majd a tilsiti szerződést a béke zálogának tüntette fel. Ám alig múlt el egy esztendő, s itt volt az ország nyakán a spanyol ügy; ezért már semmiképpen sem lehetett a felelősséget IV. Károlyra hárítani. „Francia- országot nyugtalanság gyötri” - írta Fiévée a császárnak. A császár hű szolgái körében is felütötte a fejét a nyugtalanság. Fontanes, a törvényhozó gyűlés elnöke, az 1808-as hadjárat előestéjén ezt ki is merte fejezni a császárnak: „Ön útra kel, s a lelkekben valamiféle félelem dúl, melyet a szeretet szít, a remény csillapít.” Decrés bizalmas körben egyszerűbben fogalmazott: „A császár őrült, tisztára őrült; vesztébe rohan, és minket is magával ránt.” Minthogy önként rohant a vesztébe, most már akadtak, akik bölcsebbnek vélték, ha saját bőrük megmentésére elárulják, persze úgy, hogy álnokságukat az ország érdekével leplezik; Franciaország ügyét, úgymond, el kell választani a zsarnokétól. Természetesen akár megölik, akár a csatamezőn szenved vereséget, utód kell a helyébe; minthogy pedig ezen a téren semmi sem történhet a külföld jóváhagyása nélkül, a legbiztosabb az, ha megfelelő kezességről gondoskodnak a külföld számára, s ez a titka Talleyrand taktikájának.

Hogyan is ne tekintsük jelentőségteljesnek, hogy a spanyolországi hadjárat idején, az osztrák támadás előestéjén, ugyanúgy utódot kerestek Napóleon helyére, mint Marengo idejében? 1808 decemberében Talleyrand kibékült Fouchéval, és a jelek szerint Murat személyében állapodtak meg. A dolognak híre ment. Eugéne de Beauharnais állítólag elfogott egy, a nápolyi királyhoz intézett levelet; mások szerint Fouché egyik titkára fecsegett; de azt is beszélték, hogy az anyacsászárné értesítette fiát. Annyi bizonyos, hogy Napóleon Párizsba visszatérve szentül hitte, hogy elárulták. Iszonyú jelenetet rendezett Talleyrand-nak, s megfosztotta a főkamarási címtől. Fouchét megkímélte, vagy azért, hogy ne dezorgani- zálja a rendőrséget ebben a veszélyessé vált helyzetben, vagy azért, mert Tilsit után Fouché kezdeményezte a válást, és még azt is vállalta, hogy beszél róla Jozefinnel. Ám Napóleon béketűrése egy ilyen kitörés után legalább olyan meglepő volt, mint amennyire ügyetlen. Valószínűleg attól félt, hogy ha egyik legrégebbi cinkosára sújt le, a többiek is megijednek, s csak elszaporodnak az összeesküvések. Igen ám, de ehhez már eddig is túl sokat mondott, vagy pedig túl keveset. Talleyrand kegyvesztése, írja Mollien, „valamiféle nyugtalanságot keltett, mégpedig a legkülönbözőbb körökben, mert senki sem ismerte a tulajdonképpeni okokat, és így senki sem érezte magát biztonságban”. Másrészt viszont: az a Napóleon, aki már mindenfelől körül volt véve *ci-devant*-okkal, aki arról ábrándozott, hogy beházasodik egy királyi családba, hogyan tehette volna meg még egyszer, hogy agyonlövet egy herceget hazaárulásért ?

Amikor Napóleon eltávozott a frontra, ellenségei éberen várakoztak. Egyáltalán nem volt lehetetlen egy angol partraszállás Franciaországban: áprilisban megsemmisítették az Aix szigeténél horgonyzó rochefort-i hajórajt. A Provence-ban royalisták és republikánusok egyaránt mozgolódtak. Barras itt kapcsolatban állt Guidal és Monnier tábornokokkal, Charabot volt kalózzal meg egy nagykereskedővel, aki pénzt előlegezett. Tervet szőttek a Marseille- ben internált IV. Károly és Godoy kiszabadítására; júliusban Charabot megpróbált érintkezésbe lépni Collingwooddal, aki a közelben cirkált a nyílt tengeren. Napóleonnak a pápával való konfliktusa erjedést indított el a katolikus körökben. A nyár folyamán újabb nyugtalanító hírek érkeztek nyugatról, egyidejűleg pedig zavargások törtek ki a Saar-vidéken és az Ourthe mellékén. Még a hadseregben is voltak kétes elemek. Sajnos nincs információnk az úgynevezett „philadelphek”-ről, akiknek állítólag a Wagram- nál elesett Oudet ezredes állt az élén, azt azonban tudjuk, hogy Portugáliában, Soult hadseregében egy d’Argenton nevű tiszt összeesküvést szervezett, és segítséget kért Wellingtontól. Anélkül, hogy eltúloznánk a veszélyt, ha az 1809. évi közhangulatot összehasonlítjuk az 1807. augusztusi általános lelkesedéssel, szembeszökő az ellentét. A császárság a győzelmen alapult. Az a csapás, amelyet a spanyol kudarc mért tekintélyére, annál súlyosabb volt, mivel új háborút robbantott ki Németországban, amely, amint azzal mindenki tisztában volt, rossz feltételek mellett kezdődött. Napóleonnal szemben fegyverben állt Ausztria, felkelt Spanyolország, az angolok Portugáliában voltak, Németországban új szelek fújtak; a császár hátában félelem és árulás. 1805 óta nem játszott veszedelmesebb játszmát.

Szokott hidegvérével készült föl. A Nagy Hadseregnek rajnai hadsereg néven Németországban hagyott vagy Franciaországban állomásozó és azonnal rendelkezésre álló része 90 ezer főt számlált. Ezt ki lehetett egészíteni 100 ezer szövetségessel, németekkel, hollandokkal és lengyelekkel. Be lehetett vetni az 1808 januárjában behívott 1809-es korosztályt. A császár, hogy ezt a kontingenst pótolja a gyűjtőhelyeken, 1808 szeptemberében elrendelte az 1810-es korosztály behívását 1809. január 1-ére; majdnem ezzel egyidejűleg 60 ezerről 80 ezer főre emelte az évi újonckeretet, mégpedig 1806-ig visszamenőleges hatállyal. Ez 140 ezer újoncot jelentett. A meglevő ezredekhez egy-egy negyedik zászlóaljat csatoltak; a boulogne-i táborban és Elzászban új hadosztályokat alakítottak, majd ezeket a Rajna túlsó partjára irányították. Végül a legnagyobb sietséggel visszahozták Spanyolországból a gárdát. 1809 márciusában Németország területén Napóleon 300 ezer harcos felett rendelkezett. Körülbelül 100 ezret hagyhatott Itáliában, ebből Velence területén 60 ezret; ezenkívül Marmont is megtartott 15 ezer embert Dalmáciában. Ennek az új hadseregnek a létrehozása valóságos csoda volt; persze értékét illetően senki sem ringathatta magát ábrándokban. Majdnem a felét külföldiek alkották, akikre az első vonalban sohasem lehetett igazán számítani. A francia katonaság többsége újonc volt, a parancsnoki kar pedig hiányos és rögtönzött.

Az anyagi felkészülés szokásos nagyvonalúsága ezeket a frissen felállított csapatokat különösen érzékenyen érintette. Maga a főparancsnoki kar is veszített értékéből. Ney és Soult Spanyolországban maradt, így három hadtestet Lefebvre-re, Vandamme-ra és Jeromosra kellett bízni, az itáliai hadsereget pedig Eugéne-re. Az 1809-i hadsereg tehát határozottan rosszabb minőségű volt, mint az 1805-i, de több mint 100 ezer olyan francia katonát foglalt magában, akik részt vettek az 1807-i hadjáratban, s ők biztosították a győzelmet. Mindenesetre ez a hadsereg átmeneti képződmény volt, amely mintegy előre jelezte, milyen lesz az 1812-i. Az adott pillanatban egyébként nem is összetétele jelentette a legnagyobb veszélyt. Napóleon minden aktivitása ellenére sem tudta elég gyorsan létrehozni ahhoz, hogy időben összpontosítható legyen. Március végén Bernadotte még Szászországban volt 50 ezer lengyellel és szásszal; Jeromos Közép-Németországban a hollandokkal és a vesztfáliaiakkal; Davout hadteste 60 ezer elit katonával Bajorországban, a Dunától északra, Oudinot, a bajorok és más németek a Lech partján, Masséna valamivel hátrább, a gárda pedig úton. A sereg zöme tehát egy 150 kilométer szélességű fronton forgácsolódott szét, szemközt a támadó ellenséggel. Károly főherceg április 10-én indította meg az offenzívát, s Napóleon csak 17-én érkezett Donauwörthbe. Ha az osztrákok koncentráltan és erélyesen törnek előre, nem lehet tudni, mi történik.

Erőik most ésszerűbben voltak elosztva, mint 1805-ben. János főherceg a Velence elleni támadáshoz csak 50 ezer embert kapott, ebből 10 ezret indítottak Tirolba Chasteler parancsnoksága alatt, 6 ezret pedig Horvátországba. De 35 ezer embert Ferdinánd főhercegnek is adni kellett, hogy megvédje Galíciát a lengyelek ellen. Károly főherceg 200 ezer emberrel rendelkezett Németországban.

Előbb arra gondolt, hogy Csehországból tör elő, szétzúzza Davout-t, s kettévágja a francia erőket. Ez Napóleonhoz méltó stratégia lett volna. De nem merte védtelenül hagyni Bécset, s úgy döntött, hogy átkel a Duna jobb partjára, és elfoglalja a bajor fennsíkot. Ezzel értékes időt veszített, és kifárasztotta csapatait. De még ezzel az új tervvel is döntő eredményeket csikarhatott volna ki, ha gyorsan és minden erejét bevetve hajtja végre, és nem hagy két hadtestet Davout-val szemben, továbbá nem azt csinálja, hogy miután átkelt az Innen, lassú ütemben nyomul az Isar felé, bal felől Hiller fedezete alatt, számos hadoszlopban, amelyek igen rosszul egyeztették tevékenységüket. Davout-nak sikerült visszahúzódnia déli irányba, s Ingolstadt környékén csatlakozni is tudott volna a többiekhez, ha Berthier, félreértve a császár parancsait, vissza nem tartja Regensburgban.

Napóleon 17-én, nyomban, ahogy megérkezett, magához rendelte, és a marsall 19-én elindult a folyó jobb partján. Teljesen fedezetlenül masírozott az ellenség orra előtt, amelynek így még egyszer alkalma nyílt, hogy megsemmisítse; a főherceg ezt nem használta ki, és Davout Tengennél baj nélkül állta az osztrákok gyenge nyomását. Közben Napóleon, aki azt hitte, hogy Hiller hadteste az osztrák derékhad, hadműveletet dolgozott ki, hogy elvágja az Inntől, és a Dunának szorítsa. Lannes parancsnoksága alatt nagy erőt vont össze középen, amely 20-án Abensberg mellett megtámadta az osztrák balszárny hadoszlopait, és Landshut felé szorította őket, miközben Masséna is a város felé menetelt, hogy a hátukba kerüljön; de elkésett, és Hiller 21-én Landshutot feladva vissza tudott húzódni az Innhez. A főherceg kihasználta ezt az időt arra, hogy, miután Regensburg helyőrsége kapitulált, egyesüljön a Dunától északra maradt erőkkel, és végre 22-én eltökélte, hogy nagy erővel megtámadja Davout-t. Mielőtt azonban jobbszárnya akcióba léphetett volna, hogy elvágja a franciákat a folyótól, balszárnyát Eggmühlnél maga Davout rohamozta meg, majd hamarosan a Landshut felől érkező Napóleon fogta harapófogóba; Károly visszavonult, és nehézség nélkül újra átkelt a Dunán. Hadserege körülbelül 30 ezer embert veszített, és két részre szakadt; ám mindkettő akadálytalanul vehetett irányt Bécs felé, hogy egyesüljenek, s még mindig 1oo ezer főt számláltak. 23-án a franciák visszafoglalták Regensburgot; Hiller azonban megtépázta Bessiéres-t. Károly főhercegre nem Mack sorsa várt.

A császár nem követte Csehország felé, hanem Bécs ellen vonult. Nem a főváros elfoglalásának politikai célja csábította: katonailag volt szükség arra, hogy az osztrák főhadsereg és az itáliai és a tiroli hadsereg közé ékelődjék. Ezalatt Davout, akit most Bernadotte is támogatott, a főherceg útját vigyázta. Masséna Hillert tolta maga előtt, akinek Lannes a hegyeken át megpróbált elébevágni. Lefebvre elfoglalta Salzburgot, Jellasicsot visszanyomta a Dráva felé, és ellenőrzése alá vonta Tirolt. Hillernek Ebersbergnél, a Traun átkelőhelyénél megvívott véres csata után sikerült átjutnia a Dunán, majd csatlakoznia főparancsnokához. A franciák május 12-én vonultak be Bécsbe. A Duna hídjait használhatatlan állapotban találták, és a folyó bal partján 115 ezer főnyi ellenséges sereg várakozott. Napóleon elindult a szigetek felé, amelyek Bécs alatt több ágra osztják a folyót, itt hevenyészett hidakat veretett, s a 20-áról 21-éré virradó éjszakán megpróbálkozott az átkeléssel a máris veszedelmesen megáradt folyón. 21-én az addig átjutott 30 ezer franciát az egész osztrák hadsereg rohanta meg. Szerencséjükre nem egy tömegben támadt egy ponton, hanem félkörben forgácsolta szét erejét Asperntől Esslingig, s így nem tudta áttörni a francia frontot. 22-én Napóleonnak már 60 ezer embere volt, és megindította a támadást, hogy középen törje át az ellenség vonalát. Ez csak azért nem sikerült, mert időközben az ár elvitte a legfontosabb hidakat, s nem érkezett több erősítés. Meg kellett állni, újra kellett rendezni a sorokat, dacolni kellett az ellentámadással, mégpedig hamarosan lőszer nélkül; a franciák úgy-ahogy tartották magukat, s 23-ától 25-éig sikerült visszajutniuk a jobb partra. 20 ezer francia és 23 ezer osztrák esett el. Meghalt Lannes és jó néhány tábornok. A főherceg nem tudta kiaknázni szerencséjét, de ellenfele kudarcot vallott. Az esslingi csata még mélyebb hatást gyakorolt, mint Bailén: ez az ütközet Napóleon személyes hírnevét tépázta meg.

A helyzet újra veszélyessé vált. Tirol a hadsereg háta mögött egy emberként felkelt arra a hírre, hogy Chasteler május 9-én a Pustertalon át benyomult. A bajor uralom elégedetlenséget keltett a lakosság körében a tartományi gyűlés és az autonómia megszüntetésével. A tiroliakat azonban legfőképpen a gazdasági helyzet ejtette kétségbe. Állandóan növekedtek az adók; a blokád, az olasz és az osztrák határ lezárása tönkretette a kereskedelmet; az osztrák papírpénz érvénytelenítése, a bankok és jótékonysági intézmények szerepét betöltő kolostorok megszüntetése mindenkit érintett; ebben a helyzetben a sorozás úgy hatott, mint szikra a puskaporos hordóban, s azonnal le kellett állítani, hogy elejét vegyék a zavargásoknak. Ezenfelül Montgelas felvilágosult abszolutizmusa jozefinista volt; az uralmában és kiváltságaiban fenyegetett katolikus papság felvette a kesztyűt. Márpedig a papoknak itt ugyanolyan óriási volt a befolyásuk, mint Vendée-ban és Spanyolországban: Andreas Hofernek, a felkelők fővezérének mentora Haspinger kapucinus barát volt. Hormayr és János főherceg játszva készítette elő a felkelést. A megmozdulás lényegileg paraszti jellegű volt, és nem kímélte a polgárokat sem: ugyanúgy kifosztották és bántalmazták őket, mint a bajor hivatalnokokat. Az országot mindössze 5 ezer katona őrizte; ezeket nagyon hamar bekerítették: meg is adták magukat. Chastelernek azonban nem sikerült megszerveznie a felkelőket, akik minden csata után hazamentek, Hofer viszont, akiben bátorsága és vallásossága miatt bíztak, korlátolt volt és határozatlan. Lefebvre-nek különösebb nehézség nélkül sikerült előrenyomulnia az Inn mentén, és május 19-én bevonulnia Innsbruckba. Chasteler elvonult, és úgy látszott, hogy a lázadásnak vége; a franciák csak a Deroy-hadosztályt hagyták Tirolban. Essling hírére azonban újra kitört a felkelés. Napóleonnak viszont most szüksége volt minden alakulatára, ezért visszahívta Deroy-t is, és sorsára hagyta az országot. A parasztoknak eszük ágában sem volt elhagyniuk Tirol területét, hogy hadjáratra induljanak; Bajorország területére azonban be-betörtek, júniusban pedig példájuk nyomán felkelés tört ki Itáliában az Adige vidékén és Romagnában.

János főhercegnek tehát csak össze kellett volna vonnia a monarchia déli részén szétszórt erőket, és mindenfelől igen értékes segítségre számíthatott volna. Másképpen történt. Április 10-én megindította a támadást az Isonzo völgyén és Caporettón (Kobarid) át. Eugéne még mindig szétszórt és meglepett csapatai egészen a Mincióig vonultak vissza, átengedve Velence egész területét. Amikor azonban Bécs veszélybe került, a főherceg visszavonult, anélkül hogy megpróbálta volna összevonni az osztrák csapatokat, ö maga átkelt a Semmeringen, nyomában Eugéne-nel, majd a Rába mögé húzódott vissza. Gyulay Laibach (Ljubljana) felé húzódott, majd Marburgon (Maribor) át Graz felé fordult, sarkában Macdonald-lal; a Tirol felől érkező Chasteler nem tudta felvenni vele a kapcsolatot. Horvátországban Marmont előbb visszavonult, hogy összevonja erőit, majd Fiumén, Laibachon és Grazon át visszaszorította az osztrák erőket. Végül az összes francia hadtestek egyesültek a Nagy Hadsereggel, Jánosnak pedig már csak 20 ezer embere volt. Davout Pozsonyt fenyegette, Eugéne pedig június 14-én Győrnél megverte a főherceget. Ezek után mindketten sietve Bécs felé indultak, hogy részt vegyenek a csatában; János átkelt a Duna bal partjára, hogy kövesse őket, de néhány órával elkésett.

Az esslingi kudarc legfélelmetesebb következménye az lehetett volna, hogy a porosz királyt beavatkozásra készteti. Már eddig is több porosz tiszt próbálta meg a saját szakállára kompromittálni a királyt; Katte akciót hajtott végre Magdeburg ellen, április 28-án pedig Schill kitört Berlinből huszárjai élén, de Marchand tábornok könnyűszerrel szétverte őket. Közép-Németország mozgolódott. Április 22-én Dörnberg, egy volt ezredes néhány száz paraszt élén Kassel ellen vonult; júniusban egy másik nyugállományú tiszt megpróbált felkelést kirobbantani Marburgban; a Tauber mentén lázongtak a falvak. Az osztrákok benyomultak Szászországba, és a király elmenekült; Braunschweig-Öls herceg a hesseniek élén, akiket választófejedelmük Csehország területén gyűjtött össze, elfoglalta Lipcsét. Végül az angolok megdolgozták Hannovert és Hollandiát, és július 8-án kísérletet hajtottak végre Cuxhaven ellen. Ha a poroszok megindulnak, Jeromos képtelen lett volna megvédeni királyságát. Frigyes Vilmos eleinte a cselekvésre hajlott; némi gondolkodás után azonban beérte azzal, hogy beszüntette a jóvátétel fizetését, s bár elküldte egy emberét Bécsbe, az csak július 21-én érkezett meg.

Napóleon tehát végeredményben minden erejét össze tudta szedni, s különösebb nehézség nélkül mozgósítani tudta részint a megszállt országok, részint Franciaország emberi és anyagi erőforrásait. 20 ezer új gyalogost kapott, 10 ezer lovast, 6 ezer fővel gyarapodott a gárda, és hadseregének tűzereje is jelentékenyen növekedett. Ez utóbbira szükség is volt, mert csapatai most nem voltak olyan szilárdak. Aprólékos gonddal megerősítették Lobau szigetét, és sok új szilárd hidat vertek. A császár rendíthetetlen volt a veszély közepette. Sőt, belevágott egy olyan vállalkozásba, amelynél keresve sem találhatott volna alkalmasabbat arra, hogy szembe kerüljön általa a saját alattvalóival: május 17-én elhatározta Róma annektálását. Arra a hírre, hogy VII. Pius ki akarja átkozni, megparancsolta, hogy rabolják el és deportálják. Július 6-án, a wagrami csata napján a pápát csakugyan elvitte a csendőrség, és az 1810. február 17-i szenátusi határozat utólag szentesítette az annexiót. A válság tetőfokán ilyen lépésre határozni el magát - ebben az epizódban benne van az egész ember. Szemrebbenés nélkül játszott hatot vagy vakot. Nem először és nem utoljára hívta ki maga ellen a sorsot.

Napóleon e pillanatban 187 ezer emberrel és 488 ágyúval rendelkezett. Az osztrákoknak csak 136 ezer emberük volt, de majdnem ekkora tüzérségük. A franciák Essling alatt július 4-e viharos éjszakáján kezdtek átkelni a Dunán, s másnap délutánra jutottak át. A császár arra számított, hogy így a főherceg hátába kerül. Amikor azonban csapatai legyező alakban kibontakozva megindultak a síkon, senkit sem találtak. A főherceg ugyanis értesült a franciák előkészületeiről, s úgy találva, hogy ezúttal az átkelést nem tudni megakadályozni, kissé hátrahúzódott, úgyhogy balszárnya a Russbach mögé került, párhuzamosan a Dunával, jobbszárnya pedig merőleges volt a Dunára. A szög két szára Aderklaa és Wagram falvának tájékán találkozott. Minthogy bal felől megerősített magaslatokra támaszkodott, ez a pozíció előnyösnek látszott. Túlságosan kiterjedt volt azonban, s így a főhercegnek nem maradt tartaléka. A csalódott Napóleonnak rögtönözve új hadmozdulatot kellett kieszelnie, s csak este hét órakor tudott támadni a Russbach partján; ám hiába, mert a szászok megfutamodtak Aderklaánál. 6-án hajnalban minden erejével újra támadott. Davout átkarolta az osztrák állásokat, és hátrálásra kényszerítette Rosenberget, Aderklaánál azonban Carra-Saint-Cyrt megállították, és Bernadotte szászai újra felbomlottak.

Ezalatt az osztrák jobbszárny heves nyomást fejtett ki Boudet hadosztályára, amely egymaga állt vele szemben. Az osztrákok elfoglalták Aspernt és Esslinget, s már-már a francia hadak hátába kerültek. A császárnak a csata kellős közepén meg kellett változtatnia a hadműveleti tervet. Masséna leereszkedett a folyóhoz, s oldalról támadva megállította az osztrák jobbszárnyat. Az űrt egy száz ágyúból álló hatalmas üteggel töltötték ki, amely mögött, Macdonald parancsnoksága alatt, tömör oszlopban indult előre a tartalék. Két órakor a franciák ismét általános támadásra indultak a Russbach partján. Végre teljesen szétverték az ellenség balszárnyát, és a derékhad is megingott. A főherceg elrendelte a visszavonulást; a kimerült franciák nem eredtek a nyomába. Az osztrákok 50 ezer embert veszítettek, a császár 34 ezret. A taktika szakértői máig is csodálják Napóleon zsenijét, amelyről ezen a napon bizonyságot tett, eredményeit tekintve azonban ez a győzelem sem az austerlitzihez, sem a jénaihoz nem hasonlítható. Az ellenséges hadsereg - még mindig több mint 80 ezer ember - rendezetten vonult vissza Morvaországon át; Znaimnál, 11-én újabb ütközet zajlott le. Csakhogy a főherceg kétségtelenül nem volt Blücher. Reménytelennek látta a harcot, s 12-én fegyverszünetet kért és kapott.

A válság azonban még hosszan elhúzódott. Németország nem nyugodott meg. Egy Stabs nevű diák meg akarta gyilkolni a császárt, de hamar helyreállították a rendet. A porosz király még tartózkodóbb lett, mint amilyen volt. Az osztrákok kivonultak Szászországból. Braunschweig merészen keresztülvágott Jeromos királyságán, de csak azért, hogy kijusson a tengerpartra, ahol várták az angolok. Tirol viszont, ahová júliusban 40 ezer ember tört be Salzburg, Vorarlberg és az Adige felől, tartotta magát. Felkoncoltak egy szász hadosztályt, és újra visszavonulásra kényszerítették Lefebvre-t. Csak a békekötés után sikerült itt rendet csinálnia Drouet d’Erlonnak és Eugéne-nek. Hofer ekkor behódolt, majd újra kezdte az ellenségeskedést. Egyik honfitársa szolgáltatta ki, és 1810. február 20-án kivégezték. Az angolok azonban most még több borsot törtek a császár orra alá. Július 30-án végre megjelent expedíciójuk Walcheren előtt, s augusztus 13-án bevették Vlissingent. Ez volt eddig a legjelentékenyebb erő, amelyet a kontinensre küldtek: 40 ezer ember, 35 hajó és 23 fregatt kíséretében. Ezután azonban a parancsnok, Lord Catham, aki majdnem olyan tehetségtelen volt, mint amennyire kegyben állt az udvarnál, nem csinált semmit, pedig minden valószínűség szerint bevonulhatott volna Antwerpenbe, ha megállás nélkül folytatja útját. Csapatait hamarosan járvány kezdte tizedelni. Szeptember 30-án újra behajózott, miután 106 embere a csatában veszett el, s 4 ezer betegágyban halt meg.

Az angol akciónak így is tüstént híre ment az egész birodalomban, amihez Fouché nem csekély mértékben járult hozzá. Június 29-én Napóleon, Crétet betegsége miatt, átmenetileg rábízta a belügyminisztériumot. Fouché, mint két politikai minisztérium ura, most rendkívüli aktivitást fejtett ki. Kongregációkat szüntetett meg, letartóztatta Noailles-t, aki közvetítőül szolgált a pápa és a francia katolikusok között, letörte a nyugati és a Rajna-vidéki zavargásokat, Molliennel nem törődve tőzsdei vásárlásokkal támogatta az államkölcsön kötvényeket. Amikor értesült az angolok partraszállásáról, azt javasolta kollégáinak, hogy mozgósítsák tizenöt északi megyében a nemzetőrséget, és túltette magát az ellenvetéseken; elfogadta Bemadotte ajánlkozását - aki összeveszett Napóleonnal, mert Wagram után védelmébe vette a szászokat, s éppen hazatért Franciaországba -, és rábízta Antwerpen védelmét. Fouché utasította a prefektusokat, hogy készüljenek fel a nemzetőrök általános mozgósítására, mert további támadásoktól is tartani kell a tengerpartokon, különösen a Provence-ban. Párizsban újjászervezték a nemzetőrséget. Fouché rangokat osztogatott a burzsoáziának, amely azokat örömmel fogadta. A hivatalos körök felkapták a fejüket. Visszatért 1793? Clarke villámokat szórt, Fiévée levelet írt a császárnak. Nem lehet kétség afelől, hogy Fouchét, akit boldogsággal töltött el, hogy ismét a helyzet uraként cselekedhet, magával ragadták népképviselői emlékei. Persze lehetséges, hogy hátsó gondolatai is voltak. Valószínűleg tudott a provence-i összeesküvésről, s Montrond-nak, Talleyrand bizalma sának a közvetítésével, akit Antwerpenbe küldött, kapcsolatot tartott az angolokkal. Az 1808-as üzelmek után elképzelhető, mi mindenre gyanakodott Napóleon. Augusztusban helyeselte Fouché első intézkedéseit; szeptemberben, amikor az angolok nem mozdultak, már meghallgatta a bíráló megjegyzéseket, megszüntette a párizsi nemzetőrséget, Bernadotte helyére Bessiéres-t nevezte ki, Fouchét pedig nyomatékosan felszólította, hogy ne forgassa fel fenekestől a birodalmat. Október 27-én, amikor visszatért Párizsba, heves jelenetet rendezett neki, de nem váltotta le, mert a miniszter helyeselte házasságának azonnali felbontását; sőt, augusztus 15-én megtette Otranto hercegének.

Napóleont ezek a hátországi bajok csak még érzékenyebbé tették Sándor viselkedésére. Caulaincourt követelésére a cár 60 ezer embert vonultatott fel Galícia határán, de igen sokáig halogatta az ellenségeskedés megkezdését. Természetes, hogy elsősorban a saját ügyeivel foglalkozott, amelyek egyébként kezdtek kedvező fordulatot venni. Márciusban Adelspare báró, a norvég határ menti svéd csapatok főparancsnoka szembefordult IV. Gusztávval, így a király 29-én kénytelen volt lemondani nagybátyjának, az öreg södermanlandi hercegnek a javára, aki XIII. Károly néven lépett a trónra. Svéd ország szeptember 17-én meg is kötötte a békét, és átengedte Finnországot az oroszoknak. A törökökkel áprilisban tört ki újra a háború; Kara Gyorgye, akit a szerbek 1808 decemberében örökös fejedelemmé kiáltottak ki, betört Hercegovinába. Augusztusban a törökök nyomultak be Szerbiába, de újra távozniuk kellett szeptemberben, amikor Bagratyion elfoglalta Izmailiát. Minthogy azonban Galíciában nem voltak osztrák csapatok, Sándor e bonyodalmak ellenére játszva megszállhatta volna, amivel biztosítja, hogy a békekötéskor ő rendezze a terület sorsát. Ám Napóleon iránti gyűlölete erősebbnek bizonyult az érdekeinél, s így ez a gyűlölet most nyilvánvalóvá is vált. A dolognak mindenesetre az lett a következménye, hogy Ferdinánd főherceg betörhetett a lengyel nagyhercegségbe, és elfoglalhatta Varsót. Poniatowski nem tett ellene semmit, ezzel szemben benyomult az osztrák területre, és elfoglalta Lublint, Zamoscot, sőt Lemberget is. Ekkor Sándor végre elszánta magát, és csapatai június 3-án átlépték a határt, hogy ne engedjék Galíciát lengyel kézre jutni.

Ferdinánd azonban ott termett, és visszafoglalta Sandomierzet. Golicin nem volt hajlandó megsegíteni Poniatowskit ennek a helységnek a megmentésében, és titkos egyezményt kötött az ellenséggel, amelyben megígérte, hogy nem lép túl a Wislokán. A főherceg egyetlen puskalövés nélkül visszahúzódott előle. Sőt, amikor Poniatowski Krakkóhoz közeledett, Ferdinánd az oroszokhoz fordult, és kiszolgáltatta nekik a várost. Sándor egyre kevésbé tudta elviselni a lengyel nagyhercegség létezését, Rumjancevet pedig, amióta megszabadult a svéd problémától, szintén csak ez foglalkoztatta. Július 26-án felszólították Napóleont, adjon biztosítékot, hogy sohasem fogja visszaállítani Lengyelországot. „Mindenáron meg kell hogy nyugtasson" - mondotta Sándor augusztus 3-án Caulaincourt-nak. Egy ilyen nyilatkozat először is elfordította volna a lengyeleket Franciaországtól, másodszor pedig - az elnevezés itt vajmi keveset számított - a követelés tulajdonképpen azt jelentette, hogy a cár vétót emel a nagyhercegség mindennemű megnagyobbítása ellen. A cár viselkedése növekvő ingerültséget keltett Napóleonban. „Ez minden, csak nem szövetséges" - mondotta. De most csak a zabláját harapdálhatta. Egyelőre lavíroznia kellett.

A mindenfelől rátörő nehézségek nem maradtak rejtve Ausztria előtt. A tatai kastélyba menekült Ferenc körül sürgölődni kezdett a háborús párt. A császárné, Stadion és Baldacci szemére vetették Károly főhercegnek, hogy beszüntette az ellenségeskedést, és sorsára hagyta Tirolt és Szászországot. Elvették tőle az osztrák hadsereg főparancsnokságát, és csak saját hadserege élén hagyták meg, úgyhogy július 23-án le is mondott. Reménykedtek Oroszország támogatásában, s ezért, bár augusztus közepén Magyaróvárott megindultak a béketárgyalások Metternich és Champagny között, az időhúzás taktikájához folyamodtak. Ez Napóleonnak is megfelelt. Augusztus 12-én felajánlotta a cárnak, hogy osszák fel Galíciát Oroszország és a Varsói Nagyhercegség között úgy, hogy a nagy- hercegség kapja a terület négyötödét. Cserében megígérte, hogy hivatalosan kötelezettséget vállal Lengyelországot illetően. Közölte azt is, hogy a válasz megérkeztéig megtartja a megszállása alatt álló egész osztrák területet. Végül szeptember 1-én megérkezett Csernisev, és tájékoztatta az osztrákokat, hogy Oroszország pillanatnyilag nem szakít Franciaországgal.

A legyőzöttek tehát beletörődtek helyzetükbe, de most már mindent odaadtak Galíciában, amit kívántak tőlük, viszont lépésről lépésre védelmezték nyugati tartományaikat. A játék túlságosan átlátszó volt: Napóleonnal együtt most már ők is tudták, hogy amiről ők hajlandók lemondani, azt szinte teljes egészében Sándor akarja magának. A császár természetesen nem kívánt kezére játszani a cárnak, aki elárulta őt, de a sodrából sem akarta kihozni, ezért úgy döntött, hogy csökkenti a felosztásra kerülő zsákmányt. Ausztria utolsó ellenállását egy ultimátum törte meg, és október 14-én Schönbrunnban aláírták a békeszerződést. Bajorország megkapta az Inn-negyedet (Innviertel) és Salzburgot. Napóleon magának szakította le Horvátország tengerpartját Fiuméval, Isztriával és Trieszttel, valamint Karintia és Krajna egy részét. A Varsói Nagyhercegség másfél millió lélekkel gyarapodott, megkapta többek között Lublint és Krakkót; Oroszországhoz 400 ezer ember került, többek között Tarnopollal. Ausztria 3 és fél millió lakost veszített, és teljesen elzárták a tengertől; a békeszerződés 75 milliós összegű jóvátételre kötelezte.

A szerződés legjellegzetesebb vonása az volt, hogy Napóleon túltette magát a Sándor által bejelentett igényen, amennyiben Galíciát az előre megállapított arányban osztotta fel. Ezzel Oroszországot vazallus szerepére figyelmeztette: az oroszok nem szolgálták urukat úgy, ahogy kellett volna, ezért kisebb jutalmat kaptak. Sándor tudatta Caulaincourt-ral, hogy elégedetlen, de a császár ügyet sem vetett rá. Állandóan csak azt hangoztatta, hogy hajlandó kielégíteni a cárt, lemond Lengyelország visszaállításáról. Ez az orosz követelés azonban valójában mindig csak spanyolfal volt. Sándor tulajdonképpen abban reménykedett, hogy Ausztria ellen nyújtott segítségéért megkapja a nagyhercegséget, Galíciáról nem is beszélve; amikor azután csalódott, úgy tett, mintha egyáltalán nem volna rá szüksége, közben azonban mégsem mondott le vágyáról. Az ősz folyamán már elkerülhetetlennek látta a szakítást Franciaországgal, s amikor Czartoryski visszaérkezett Pétervárra, virágnyelven 1805-i terveiről kezdett neki beszélni, meg arról, hogy hogyan lehetne a lengyeleket sorompóba állítani Napóleon ellen. Napóleon azonban megint nem volt hajlandó tudomásul venni a nyilvánvaló tényeket: szemében a kontinentális rendszer továbbra is a tilsiti megállapodáson nyugodott. Időközben ugyanis végérvényesen eltökélte, hogy eltaszítja magától Jozefint, s az erfurti találkozó óta Sándor húga járt az eszében. Mint rendesen, viselkedését most is teljesen pillanatnyi szándékai határozták meg. Amíg az Oroszországgal való szövetség hasznos lehetett neki, egyszerűen nem volt hajlandó észrevenni, hogy az már csak névlegesen létezik. Amikor aztán váratlan fordulattal egészen másvalakit választott új császárnénak, ez a szövetség egyik napról a másikra nyíltan ellenséges viszonnyá változott.

5. AZ AUSZTRIAI HÁZASSÁG

Napóleon második házasságát, amely módosította a tökéletlenül helyreállított kontinentális rendszer alapjait, és siettette annak a háborúnak a kitörését, amelybe a császár végül belebukott, sokkal inkább Napóleon hatalmának kibontakozása idézte elő, mintsem a külpolitikai érdek. Azok, akiknek először fordult meg a fejében, még 1800-ban, hogy hatalmát öröklődővé tegyék, már a válást is tervbe vették, mert Jozefin nem adott neki gyermekeket. Ez a gond nyomban előtérbe is került, amikor a monarchiát csakugyan visszaállították. Talán Napóleon olykor kétségbe is vonta, hogy lehet-e apa. Több fattyút tulajdonítottak neki, de a bizonytalanság a jelek szerint csak Léon gróf születésekor, 1807. december 13-án tűnt el véglegesen. Az is nagyon valószínű, hogy szenvedett, amiért el kell válnia feleségétől. Az a heves szenvedély, amelyet Jozefin még hűtlenül is keltett benne, egyik legszebb emléke volt, és miután elhagyta, sohasem bírta elviselni azt a tudatot, hogy boldogtalan: „Nem akarom, hogy sírjon” - mondotta. Amikor Hortenzia fiúgyermeknek adott életet, nagy pompa közepette kereszteltette meg, s mindenki arra gondolt, hogy örökbe fogadja; a gyermek azonban 1807. május 5-én meghalt. Napóleon mindeddig senkivel sem találkozott, akit el tudott volna képzelni Jozefin helyén. Mivel császár lett, mindenképpen valamilyen uralkodócsaládból származó hercegnőt kellett a trónra ültetnie. Ahogy hatalma egyre arisztokratikusabbá és zsarnokibbá vált, mind kevésbé érezte elegendőnek azt, hogy a pápa kente fel. Hiába dicsekedett a királyok előtt, hogy saját erejéből emelkedett a trónra: legitimitási kórságban szenvedett.

A tilsiti találkozó alkalmával úgy látszott, egyik napról a másikra álomból valóságos lehetőséggé vált, hogy egy hagyományos dinasztiába házasodjék be. Az év vége felé Fouché jóvoltából már kezdett körvonalazódni, hogyan lehetne megoldani a válást, s ha Napóleon dezavuálta is miniszterét, mégiscsak döntenie kellett még Erfurt előtt, hiszen itt tette Sándornak az első célzásokat arra vonatkozóan, hogy szeretné elnyerni húga kezét. Amikor 1809. november 15-én visszatért Párizsba, már csak a kivitelezés módozatai jártak a fejében. 22-én Caulaincourt-t utasították, hogy kérje meg hivatalosan a nagyhercegnő kezét. Amikor Sándor azt követelte, hogy a császárnak Lengyelországra vonatkozó ígéretét szerződés rögzítse, a követ megkapta a felhatalmazást ennek a szerződésnek az aláírására. Csakhogy a cár ekkorra már mélységesen elidegenedett a franciáktól: erről a házasságról többé szó sem lehetett. Ennek ellenére rendkívül hasznos volt számára Napóleon ajánlata; azt remélte, hogy még mielőtt kiadná a kérő útját, sikerül elérnie az említett szerződés ratifikálását, s ennek segítségével azután megnyerheti a lengyeleket Oroszországnak. Figyelemre méltó, hogy Caulaincourt vállalkozott erre a komédiára. A szerződés letárgyalásával kezdte. Az 1810. január 4-én aláírt megállapodás értelmében a lengyel királyságot sohasem állítják vissza, és a hivatalos okmányokból még a Lengyelország elnevezés is eltűnik. A követ a házasságot egészen december 28-ig nem hozta szóba. Pedig tudta, hiszen éppen Talleyrand sugallta Erfurtban, hogy a cár készenlétben tart egy időhúzó indokot: az ügyet meg kell tanácskozni az özvegy cárnéval, aki viszont ki akarja kérni Tverben lakó leányának, Katalinnak a véleményét. Katalinnak nem volt kifogása; anyja azonban, anélkül hogy kifejezetten elutasító álláspontra helyezkedett volna, megfontolandó körülményként hivatkozott a leány életkorára - még csak 16 esztendős volt - és a valláskülönbségre. Valójában iszonyodott ettől a házasságtól. A döntés természetesen Sándoré volt mint családfőé és önkényuralkodóé. Sándor pedig mindent megtett, hogy halogassa a válaszadást.

Az idő azonban sürgetett. Napóleon november 30-án híres jelenet keretében közölte elhatározását Jozefinnel. December 15-én a császárné egy hercegekből és főméltóságokból álló gyülekezet előtt kijelentette, hogy beleegyezik a válásba. A válást 16-án szenátusi határozatnak kellett szentesítenie, hiszen nem volt összhangban sem a polgári törvénykönyvvel, sem a császári család státusának betűjével és szellemével. Jozefin megőrizte a császárné címet, övé lett a malmaisoni kastély, és özvegyi eltartást kapott. Az egyházi házasság semmissé nyilvánítása valamivel nagyobb nehézségekbe ütközött. A fogságban levő pápához nem lehetett fordulni; egyébként Émery abbé úgy vélte, a precedensekből nem következik feltétlenül és egyértelműen, hogy a pápa beavatkozására lenne szükség. Így azután Fesch határozta meg az eljárást. A párizsi egyházi bíróságokra, nevezetesen előbb az egyházmegyei szentszékre, majd pedig az érseki szentszékre hárult a feladat, hogy semmisnek nyilvánítsák a házasságot. Az egyházmegyei szentszék rámutatott, hogy ezt a házasságot titokban, az „illetékes plébános” távollétében és tanúk nélkül kötötték, amihez a gallikán egyház hagyománya értelmében semmiféle felmentés nem adhat engedélyt, még a pápáé sem. Az érseki szentszék inkább a császár indoklását fogadta el: az 1804-ben lezajlott szertartás, amely a körülmények kényszerítő hatására jött létre, érvénytelennek tekintendő, mert a felek nem fejezték ki beleegyezésüket pozitív formában.

A válás ügye 1810. január 12-én lezárult, s Napóleon türelmetlenül várta a cár válaszát. Amikor értesült, hogy Sándor elhalasztotta a válaszadást, ezzel szemben január 4-én a szerződést eléje terjesztették jóváhagyásra, megszimatolta a cselt, és egyelőre elnapolta a ratifikálást. Most már valószínű volt a megalázó elutasítás, de rendelkezésre állt a viszonzás: Ausztria egy másik menyasszonyt ajánlott neki.

A békekötés óta Metternich volt Ausztria kancellárja. Egyben- másban hasonlított Stadionra: a francia hódítás által mediatizált, nagyvilági, szabados életet élő arisztokrata volt, és mérhetetlenül elfogult. Neki is kettős oka volt rá, hogy gyűlölje Franciaországot és a forradalmat. Mindamellett több diplomáciai tapasztalattal, főleg pedig hidegvérrel rendelkezett; a romantikus lelkesedés mindig idegen maradt tőle. XVIII. századi figura volt; Kaunitz tanítványaként és vejeként az európai egyensúly régi fogalmában gondolkodott, és meggyőződése volt, hogy ennek az egyensúlynak a helyreállításához Napóleont le kell verni. Hű maradt a felvilágosult abszolutizmushoz is. Elvben kétségtelenül nem ellenezte az olyan reformokat, amelyek alkalmasak az állam erősítésére, de azzal a feltétellel, hogy II. Józsefnél jobban tiszteletben tartják az arisztokrácia társadalmi vezető szerepét. Eredeti politikai filozófiát tulajdonítottak neki, amelyet, úgymond, Burke ihletett, és amelyet a tapasztalati racionalizmus jellemez. Metternich jó barátságban volt Gentzcel, akiről tudta, hogy bármilyen tételt képes igazolni, s így valójában az elvek egész fegyvertárával rendelkezett; de aki önzetlen gondolatokra akarja visszavezetni politikáját, az nagyobbnak látja, mint amilyen volt.

Boldognak érezte magát, hogy gyakorolhatja a hatalmat, s eltökélte, hogy meg is tartja. Igyekezett a lehető legjobban intézni a Habsburgok ügyeit. Jól látta ugyan a rendszer súlyos hibáit, de esze ágában sem volt a császárt és a nemességet azzal megbotránkoztatni, hogy ki akarja őket javítani. Az európai keresztes hadjárat, amelynek élén Gentz a Habsburg-házat szerette volna látni, őt csak annyiban érdekelte, hogy Ausztria ebből hasznot húzhat Itáliában és Németországban. Fő érdeme mindvégig gátlástalan realizmusa volt. 1809-ben úgy ítélte, hogy Napóleonnak már nem sok ideje van hátra. Ez a tévedés az elkövetkező években hallatlan óvatosságra késztette. Egyetlen szempontja az volt, hogy kitartson addig a pillanatig, amikor majd kockázat nélkül részt vehet a konc felosztásában. A francia-orosz szövetség megrepedése máris kezdvező fordulatot jelentett. A feladatát most abban látta, hogy minden tőle telhetőt megtegyen annak érdekében, hogy ez a szövetség ellenséges viszonnyá változzék át. Sőt, Ausztria biztonságát még nagyobb mértékben szolgálná, ha egyezségre lehetne lépni a győztessel, s amellett ez az új Tilsit esetleg még pozitív hasznot is hozhat. Ilyen értelemben nem remélt szerencse volt, hogy Napóleon feleséget keresett. Ha feleségül venné Mária Lujza főhercegnőt, ezzel végleg elromlana Sándorral való viszonya, Ausztriát pedig természetesen szövetségesnek tekintené.

Metternich mindenkinél inkább tudta, hogy a Habsburgok ezt a házasságot úgy tekintenék, mint ami beszennyezi őket. De ha sikerülne azt sugallni Napóleonnak, hogy kérje meg a főhercegnő kezét, s ha ezt Ferenc előtt ultimátumként lehetne beállítani, akkor meg lehetne értetni az osztrák császárral, hogy engedni kell az államrezonnak. A kancellár a rendelkezésre álló adatok szerint november 29-én tette ebben az ügyben az első célzást Alexandre de Laborde, bécsi missziót teljesítő „auditor” (államtanácsi ülnök) előtt; ezután Floret lovag, párizsi ügyvivő, egy hivatalos vacsorán már olyan nyíltan beszélt a dologról Sémonville-nek, hogy az tüstént jelentést tett Maret-nak. December 16-án Napóleon utasítást adott, hogy tapogatózzanak Schwarzenberg követnél, akivel a hazatérő de Laborde a hónap végén csakugyan beszélt. Nincs okunk azt hinni, hogy Napóleon ebben az időpontban már inkább hajlott az osztrák házasság felé; de az elképzelés feltétlenül hízelgett neki. Amikor észrevette, hogy a cár húzza-halasztja a dolgot, az osztrák házasság a megoldást jelentette. Környezetének véleménye megoszlott. Az ellenforradalmi előkelőségek Ausztria mellett foglaltak állást, mert úgy vélték, a bécsi udvar követelni fogja, hogy állítsák félre a királygyilkosokat, vagyis azokat, akik a konventben annak idején XVI. Lajos kivégzésére szavaztak, s hogy így a reakció nagy lépést tesz majd előre. Világos tehát, hogy a forradalmárok, Fouchéval az élükön, ellenkező értelemben nyilatkoztak. A Beauharnais-család és maga Jozefin is Mária Lujza mellett volt, a Bonaparte-család, elsősorban Murat, az orosz nagyhercegnő mellett. Napóleon 1810. január 29-én egy magántanácsülésen mindkét felet meghallgatta, de a döntést magának tartotta fenn. Végül február 5-én befutott Caulaincourt jelentése, hogy a cár újabb haladékot kér. A császár megérezte a rá váró megaláztatást, és elébevágott. Február 6-án este Eugéne hivatalosan közölte Schwarzenberggel, hogy a császár megkéri a főhercegnő kezét, azzal a feltétellel, hogy az osztrák fél haladéktalanul aláírja a kötelezettségvállalást. Ez másnap meg is történt. Éppen ideje volt: 4-én Sándor már közölte Caulaincourt-ral a visszautasítást; bosszantotta, hogy kijátszották, de diplomáciailag még előnyösebbé is vált a helyzete, mert Napóleont vádolhatta kétszínű játékkal. Metternich jól számított, a franciaorosz neheztelés elmélyült.

Mária Lujza március 22-én érkezett Strasbourg-ba. Napóleon elébe ment, s türelmetlenségében az etikettel mit sem törődve magáévá tette, majd Saint-Cloud-ba vitte. Az esküvői szertartást április 2-án tartották a Louvre-ban, majd a hónap végén a császári pár északra utazott nászúira. 1811. március 20-án Napóleonnak fia született, akit 1810. február 17-én már előre a római király címével ruháztak fel. A gyermek 1811. június 9-i keresztelője volt a rendszer utolsó nagy ünnepsége.

Napóleon ausztriai házassága siettette a forradalomtól való eltávolodásának folyamatát. Mária Lujza személyes szolgálatára Mme de Montesquiout rendelte, a király gyermekeinek egykori nevelőnőjét; Fiévée államtanácsi előadó lett. Napóleon e házasság révén unokaöccse lett Mária Antoinette-nak és XVI. Lajosnak, s egészen természetes, hogy udvartartásában az új rendszerhez csatlakozott arisztokraták lettek a hangadók. Fouché viszont június 3-án kegy- vesztett lett, és Savary lépett a helyébe. A régi rendszer emberei biztosra vették, hogy a dolgok még itt sem fognak megállni. Az a hír terjedt el, hogy a házassági szerződés egyik titkos kikötése értelmében száműzni kell a királygyilkosokat, s ünnepélyesen rehabilltálni fogják XVI. Lajos emlékét, akiről egyre-másra jelentek meg a dicsőítő királypárti brosúrák. Országszerte fenyegető leveleket kezdtek kapni mindazok, akik rátették kezüket a nemzeti javakra. Az állami intézményekben is újabb lépés történt a régi rendszer felé. 1810-ben hivatalosan visszaállították a politikai foglyok börtöneit és az önkényes bebörtönzést. A könyvkereskedelmi főigazgatóság alakjában nyíltan visszaállították a cenzúrát.

Másrészt viszont Napóleon azzal, hogy új családot alapított, elégedetlenséget keltett a saját klánjában. Hiába halmozta el rokonait javakkal és címekkel, kielégíteni sohasem tudta őket. Amellett a sirámaikkal, civódásaikkal és kisebb-nagyobb botrányaikkal megkeserítették a magánéletét, s kárt okoztak az új dinasztia nimbuszának. Mária Lujza, tizennyolc esztendejének üdeségével, második ifjúságot varázsolt elő a császárban, s olyan vágyat, amely, minden jel szerint, viszonzásra is talált a bágyadtan érzéki császárnéban. Fiával szemben kritikai érzéke nem hagyta el. Tisztában volt vele, és meg is mondotta, hogy a római király csak akkor tarthatja meg a birodalmat, ha maga is lángész. Ám férfi volt, apasága büszkeséggel töltötte el, és nem adta fel a reményt gyermekének jövőjét illetően. A családi kötelék iránti rendkívüli érzéke, amelyet a latin hagyománnyal, de még indokoltabban a korzikai erkölcsökkel hoztak összefüggésbe, természetes módon késztette arra, hogy mostantól fogva elsősorban utódaival törődjék. Amikor 1810. január 30-án rendezte az új császárné özvegyi járandóságát, jövendő gyermekeinek apanázsát, és a koronabevételeknek e gyermekek közötti esetleges felosztását, fivéreit még csak meg sem említette. Mindennek alapján nagy szerepet tulajdonítottak az ausztriai házasságnak abban az átalakulásban, amely ez idő tájt kezdett kirajzolódni a Nagy Birodalom struktúrájában. A birodalom föderatívból - mint mondották, karolingból - dinasztikussá vagy rómaivá kezdett átalakulni. Napóleon minden hódítását fenn kellett tartani a római királynak, következésképpen Franciaországhoz kellett csatolni. A hódítások legfeljebb a római király esetleges fivérei között voltak feloszthatók. Így az Itáliai Királyságot már előre a római király leendő öccsének birtokául jelölték ki, amivel Eugéne de Beauharnais elveszítette e trón vélelmezett várományosának címét, és a frankfurti nagyhercegségben uralkodó Dalberg örököse lett. Mindamellett ebben a kérdésben eltúlozták a házasság jelentőségét. A császárt már régóta bosszantotta a csatlós fejedelmek engedetlensége vagy tehetségtelensége, s évek óta fenyegetőzött államaik annektálásával. Lehetséges, hogy amikor Lajos elvesztette a királyságát, amikor Murat, sőt József és Jeromos is úgy látta, hogy ugyanez a sors vár rájuk, azzal vádolták Napóleont, hogy feláldozza őket új családjáért. De az igazság az, hogy a föderatív császárság önnön logikája szerint fejlődött az egység irányába.

Az ausztriai házasság lényeges következménye az volt, hogy a wagrami diadal betetőzésével helyreállította Napóleon szemében a kontinentális rendszert, és a személyes eufória révén újra feltüzelte hatalomvágyát. Ausztriához közeledve, esze ágában sem volt, hogy egyenlő félként bánjék vele, ahogyan Metternich remélte, és valamilyen újabb tilsiti szerződést kössön. Párizsban Metternich hangot adott Oroszország keleti sikerei miatti nyugtalanságának, s óvatos célzást tett arra, hogy együtt lehetne működni e folyamat leállítása érdekében. Napóleon e tekintetben elismerte Franciaország és Ausztria érdekközösségét, és megígérte, hogy beavatkozik, ha Sándor terjeszkedni próbál a Dunától délre, de semmit sem volt hajlandó aláírni. Ausztria Napóleon kénye-kedvének kiszolgáltatva maradt. A császár nyilvánvalóan azt képzelte, hogy a Habsburg uralkodó semmit sem tesz majd többé a saját veje ellen, s továbbra is csatlósként kezelte Ausztriát. Azzal, hogy nem volt hajlandó elvitatni Oroszországtól a dunai fejedelemségeket, s ily módon tiszteletben tartotta Erfurtot, még több hónapon át azt az illúziót táplálta, hogy a tilsiti egyezmény fennmaradt.

Így tehát újra Anglia volt az egyetlen ellenség. Metternich reménykedett abban, hogy sikerül helyreállítani a tengeri békét, mert szerette volna megkímélni magát attól a veszedelmes kötelezettségtől, hogy szembeforduljon Angliával. 1810 márciusában meglepő memorandumot íratott Gentzcel, amelyben az szemrebbenés nélkül bizonygatta az angoloknak, hogy Franciaország legyőzhetetlen, s hogy a saját érdekükben lenne ajánlatos átengedni neki a szárazföldet, Spanyolországot is beleértve. Ugyanebben az időben Fouché is ilyen irányban dolgozott. Elküldött az ekkor a Foreign Office-nál működő Wellesley márkihoz egy Fagan nevű volt emigránst, akinek apja Londonban élt. Lajos is az általános megbékélésben látta királysága megmentésének egyetlen módját. Feltételezhető volt, hogy Anglia meg akarja előzni Hollandia bekebelezését, hiszen az ország továbbra is fontos piacot jelentett árui számára, s az ország bankárai, főleg Labouchére, szintén Angliához húztak. 1810 februárjában Labouchére is felkereste Wellesley-t. Fouché végül Ouvrard-t is felhasználta, akit, nyilván közös spekulációk emlékét ápolva, mindvégig pártfogolt. Ez a pénzember mindig kapcsolatban maradt Labouchére-rel, és nem felejtette el a mexikói piasztereket. Erre még politikai kombinációt is épített: IV. Károlyt áthelyezik Mexikóba, Anglia átadja Szicíliát Napóleonnak, ezzel szemben visszakapja tőle Máltát, és segítséget kap tőle az Egyesült Államok visszahódításához! Ouvrard, a Sainte-Pélagie börtönből szabadulva, meg is egyezett Labouchére-rel, aki Baringot is beavatta a titokba.

Miután ez utóbbival és Canninggel is megvitatták a tervet, Wellesley kijelentette, hogy nem hajlandó lemondani Spanyolországról és Nápolyról. Ezután történt, hogy Lajos, aki azt hitte, hogy fivére, a császár tud az ügyről, meg akarta vele beszélni, amikor az április 27-én átutazott Antwerpenen. Ouvrard-t letartóztatták, és megvolt az ürügy Fouché menesztéséhez is. A tárgyalások megszakadtak, hiszen a császár ugyanúgy nem volt hajlandó engedni egyetlen ponton sem, mint az angolok.

Az év folyamán a blokád tökéletesítésével foglalkozott. Augusztus 5-én megjelentek a híres trianoni rendeletek, október 18-án pedig a fontainebleau-i rendelet. A végrehajtás ellenőrzése végett egyre-másra folyamodott annexiókhoz, úgyhogy nyugodtan állíthatjuk: a blokád ebben az időpontban a hódító törekvéseknek adott újabb lökést. 1810 elején Hollandiának le kellett mondania Zeelandról, valamint déli tartományairól egészen a Rajnáig; július 2-án Lajos Csehországba menekült; királyságát 9-én annektálták, és december 13-án szenátusi határozat hagyta jóvá a műveletet. Napóleon, hogy megbízhatóan lezárja az északi-tengeri kikötőket és Holstein határát, vonalat húzott a Lippétől a Travéig, s 1811. január 22-én az ettől északra eső összes német államokat egyesítette: a képződménybe belekerültek a Hanza-kikötők, Berg nagyhercegség és a Vesztfáliai Királyság egy része, Arenberg és Salm hercegség, valamint Oldenburg nagyhercegség. Hogy véglegesen elzárja Itáliát a svájci csempészettől, rátette a kezét Valais kantonra, és katonailag megszállta Ticino kantont.

Az Ibériai-félsziget azonban még mindig fegyverben állt. Wagram után mindenki azt hitte, hogy Napóleon nagy expedíciót indít majd a félszigetre, s szét fogja zúzni az angol hadsereget, vagy legalábbis behajózásra kényszeríti. Ezután már csak idő kérdése lesz az ország meghódoltatása. Csakugyan elküldött erősítésül 140 ezer embert, ami egyébként nem is volt elegendő a helyzet megkövetelte döntő csapáshoz, de nem látta el őket a nélkülözhetetlen anyagi eszközökkel, főleg pedig nem utazott oda személyesen. Oly nagy figyelmet szentelt dinasztikus terveinek és új feleségének, hogy hagyta elmúlni a döntő esztendőt. 1810 végén többé szó sem lehetett arról, hogy minden erejét Spanyolországra összpontosítsa, mert Sándor viselkedése nyugtalanítóvá vált. Ilyenformán személyes nagyságáról szőtt álmai és házassága meggátolták abban, hogy helyreállítsa a Nagy Hadsereg egységét, s ennek következtében úgy bocsátkozott harcba Oroszországgal, hogy hátrahagyta haderejének egy jelentékeny részét.

Nem az ausztriai házasság volt ennek a mindent eldöntő konfliktusnak a fő oka, de mindenképpen siettette, bár Napóleon ezt nem volt hajlandó bevallani magának: az, hogy az osztrákokat most tejben-vajban fürösztötték Napóleon udvarában, felszította az oroszok féltékenységét, főleg pedig biztos kudarcra ítélte a Lengyelország ügyében folyó tárgyalásokat. A császár ugyanakkor, amikor Schwarzenberghez fordult, hogy hivatalosan megkérje Mária Lujza kezét, elutasította a Caulaincourt által a cárral kötött szerződést. Helyette egy másik szerződést fogalmazott meg, amelyet már jóváhagyó aláírásával ellátva küldött el Sándornak: senkinek sem lesz segítségére Lengyelország visszaállításában, és beleegyezik abba, hogy töröljék a Lengyelország nevet a hivatalos okmányokból; viszonzásképpen Oroszország és Szászország kötelezi magát, hogy nem teszi rá a kezét egyetlen olyan lengyel tartományra sem, amely kívül maradt a nagyhercegségen, végezetül pedig a szerződés titokban marad. Ez nem vágott össze Sándor számításaival. Nesselrode július 13-án közölte, hogy Oroszország a januári megállapodás semmiféle módosítását nem fogadja el. Napóleon ekkor megszakította a tárgyalásokat. Ezenkívül megtagadta egy orosz kölcsön engedélyezését. 1810 nyarán még nem tekintette elkerülhetetlennek a háborút. Mindamellett tisztában volt azzal, hogyha Sándor elfordul Franciaországtól, szót érthet Angliával, s ebben az esetben természetesen fegyvert kell fogni.

Ugyanezen idő alatt a svédországi események is felbőszítették a cárt. 1810. január 6-án XIII. Károly aláírta a békeszerződést Franciaországgal, és csatlakozott a blokádhoz. Valójában, persze, nem volt meg a kellő tekintélye e blokád szigorú megtartásához, főleg, amikor Saumarez flottája hatalmában tartotta a Balti-tengert. A császár hamarosan dühkitörések közepette kezdett fenyegetőzni, hogy újra megszállja Pomerániát. Svédország mindent megígért, amit Napóleon csak kívánt, annál is inkább, mivel trónörökösi válság volt kirobbanóban. Károly Ágost augustenburgi herceg, VI. Frigyes dán király sógora, akit XIII. Károly elfogadott örököséül, 1810. május 28-án meghalt. Az 1809-i forradalom ellenfeleit azzal vádolták, hogy megmérgezték, és a temetés napján Fersent zendülők lemészárolták. A kormány az elhunyt fivérét óhajtotta trónörökösnek, Napóleon azonban hivatalosan nem foglalt állást, és egy cselszövés, amelynek eredete homályba vész, kiaknázta a helyzet kétértelműségét. Stockholmban volt egy Franciaországgal rokonszenvező párt, amely szívesen látta volna a trónon Napóleonnak valamelyik rokonát vagy helytartóját, arra számítva, hogy ezzel megszerzi a franciák védelmét az oroszok ellen. Mörner hadnagy június végén jelezte az elképzelést Bernadotte-nak, s megszerezte Wrede gróf támogatását, aki a házassággal összefüggésben tartózkodott Párizsban, küldetésben. Bernadotte értesítette a császárt, aki habozott. Nyilvánvaló volt, hogy Sándor igen rossz szemmel nézné, ha egy francia marsall kerülne Svédország trónjára. Ha viszont mégis kitör a háború, Svédország nagy segítséget jelentene. Ami az igazat illeti, Bernadotte nem volt elég megbízható erre a szerepre, Eugéne sokkal jobb lett volna, de a császár úgy vélte, hogy a svédországi francia pártnak, amely Finnországot akarta visszaszerezni, lesz majd ereje ahhoz, hogy Bernadotte-ot kordában tartsa. Így hát nem tiltotta meg neki a trón elfogadását, de hogy a cárt kímélje, hivatalosan nem akart állást foglalni. Az Örebróban összegyűlt svédországi diéta a jelek szerint az augustenburgi herceg javára hajlott, amikor hirtelen megjelent Fournier, volt göteborgi konzul és csődbe jutott üzletember, aki Champagny beleegyezésével megfigyelőként jött, valójában azonban Bernadotte ügynöke volt. A császár félhivatalos képviselőjének adta ki magát, és Bernadotte marsall trónörökössé választását ajánlotta. Az öreg király egyik bizalmasa, a francia emigráns Suremain gróf helyeselte a javaslatot, s az országgyűlés augusztus 21-én trónörökössé választotta Berna- dotte-ot. Napóleont meglepte ez a gyors végkifejlet, és hirtelen nem tudta, hogy jóváhagyja-e. Ám végül felülkerekedett benne az a gondolat, hogy ez a megoldás különösen súlyos csapást jelent Angliára. Most tehát biztosítottnak látszott Svédország franciabarát politikája, s november 17-én csakugyan hadat is üzent Angliának.

Az éremnek, persze, másik oldala is volt: Sándor tombolt a dühtől. Ám Napóleon még nem is sejtette a legrosszabbat: Bernadotte haladéktalanul igyekezett megnyugtatni a cárt, közölve a Stockholmon átutazó Csernisevvel, hogy esze ágában sincs a császárt szolgálni, és sohasem fog kísérletet tenni Finnország visszaszerzésére. Sándornak tehát már egészen korán volt oka remélni, hogy az új király árulása biztosítja számára Svédország semlegességét, sőt, esetleg együttműködését is,

Oroszország teljes erővel készülődött, és Napóleon ebből még semmit sem vett észre. A cár előbb igyekezett kiprovokálni Czartoryskiból a megfelelő ajánlatokat. Végül 1810 áprilisában eldöntötte, hogy most már nyíltan beszél: a háború kilenc hónapon belül ki fog törni; vajon nem lehetne-e megoldani, hogy a nagyhercegség Oroszország mellé álljon, s így az orosz csapatok egy csapásra az Oderánál teremhessenek, amivel belesodornák a háborúba Porosz- országot is? Czartoryski igen tartózkodóan viselkedett, mert Napóleont túl erősnek hitte. Sándor ennek ellenére ment a maga útján. Kinevezte Alopeust és Pozzo di Borgót nápolyi, illetve konstantinápolyi követnek, és utasította őket, hogy Bécsen át utazzanak. A két diplomata úgy találta, hogy a szalonok erősen rokonszenveznek urukkal, s még mindig bolondulnak Razumovszkijért és Bagratyion hercegnőért; felkeresték Metternich apját - aki a kancellár párizsi tartózkodása alatt intézte helyette az ügyeket -, s kifejtették neki, hogy az Oroszországgal való keleti nézeteltérés megoldásaként Ausztria megkaphatná Szerbiát, sőt annál még többet is. Amikor Metternich megérkezett, minden további nélkül véget vetett ennek a puhatolódzásnak. Ennek ellenére az orosz hadsereget az esztendő utolsó hónapjaiban nyugat felé tolták előre. Valószínűnek látszik tehát, hogy Sándor, miután Ausztriára nem számíthatott, mégis Lengyelországhoz fűzött bizonyos reményeket; lehet, hogy Czartoryski határozta el magát.

Az év végén a szövetség hivatalosan is felbomlott az erfurti megegyezés kettős megsértése miatt. Oroszország, mint valamennyi tisztán mezőgazdasági ország, mindennemű kárpótlás nélkül súlyosan szenvedett a blokádtól. Sándor meghallgatta az arisztokrácia panaszait, és azt is felismerte, hogy a kereskedelem pangása árt az ország pénzügyi helyzetének. Mihelyt ellenségévé vált Napóleonnak, hajlott arra, hogy Angliának kedvezzen. Amikor ezután elszánta magát a háborúra, mégis szerette volna úgy intézni a dolgot, hogy őt ne lehessen hibáztatni, s ellenlábasát provokálja a támadás megindítására. A trianoni és a fontainebleau-i intézkedéseket már óvakodott magáévá tenni. 1810. december 31-én tovább ment ennél : rendkívül súlyos vámokkal sújtotta a Francia Császárságból és annak szövetségeseitől szárazföldön érkező árukat, s kedvező rendszabályokat hozott a semleges hajókon folyó tengeri kereskedelemre vonatkozólag, amivel egyben a hivatalosan tiltott brit forgalmat is előnyben részesítette. Napóleon ugyanebben az időpontban annektálta Oldenburg nagyhercegséget - amelynek sérthetetlenségét Erfurtban garantálták -, miután a nagyhercegnek, Sándor sógorának hiába kínált kompenzációt Türingiában. Most már elkerülhetetlen volt az új háború.

Harmadik fejezet

Anglia sikerei (1807-1811)

Mialatt Napóleon a kontinensen igyekezett megszilárdítani hegemóniáját, Anglia konok és szinte hangtalan erőfeszítéssel végleg a tengerek urává vált. 1808-ban ennek eredményei még nem látszottak véglegesnek. A francia kikötőkből még mindig távoztak hajórajok, még az összes gyarmatok sem hódoltak be. A spanyolországi felkelés volt az, ami tengeren és szárazföldön egyaránt a döntő segítséget jelentette a brit politikának. Végérvényesen kiszolgáltatta Nagy-Britanniának a tengert, egyidejűleg pedig azt is lehetővé tette számára, hogy újra megjelenjék a kontinensen, s közvetlen segítséget nyújtson a különféle koalícióknak, amelyek egyedül lehettek képesek térdre kényszeríteni a hódítót.

1. A TENGER FELETTI URALOM ÉS ENNEK KÖVETKEZMÉNYEI

Trafalgar után az angol flotta újra megvalósította az ellenséges kikötők blokádját. Kis megfigyelőhajók közelről ellenőrizték a kikötőket, a nyílt tengeren pedig készenlétben álltak a hajórajok, hogy üldözőbe vegyék az esetleg kicsúszó hajókat. Ez az egyhangú és semmiféle hadi dicsőséget nem hozó őrködés is ki volt téve a tenger szokásos veszedelmeinek. A konvojok is sok hajót emésztettek fel. Éppen ezért az angolok szünet nélkül építették a tengerjárókat. 1803-tól 1811-ig 9 millióról 20 millió font sterlingre nőtt a haditengerészet költségvetése. 1814-ben az angoloknak 240 hadihajójuk, 317 fregattjuk és 611 kisebb vízi járművük volt. Fokozatosan a kezükbe kerültek mindazok a holland, dán, nápolyi és portugál hadihajók, amelyek a franciákat erősíthették volna. 1808- ban és 1809-ben melléjük álltak a spanyolok és a törökök. Szenyavin hajóraja után 1812-ben Angliába kísérték a Kronstadtban rekedt orosz hajókat is.

Igaz, hogy Napóleon is állandóan építette a hajókat: 1800-tól 1814-ig 83 hadihajó és 65 fregatt készült el. 1814-ben összesen 103 hadihajója és 54 fregattja volt. Egyensúlyba azonban csak az után kerülhetett volna, hogy uralma alá hajtja az egész szárazföldet, s úgy is csak évek múlva. Ennek ellenére egészen 1809-ig nem hagyta abba a hajóraj-háborút, csak az ellenség közlekedési vonalai, illetve gyarmatai ellen intézett rajtaütésekre korlátozta. 1805-ben Leysségues és Willaumez, 1806-ban Leduc és Soleil, 1808-ban Allemand és Ganteaume, 1809-ben Willaumez, Jurien, Troude és Baudouin kicsúszott a blokád láncszemei közt. Az angolok azonban nyomban üldözőbe vették őket, s szinte valamennyien roppant veszteségeket vagy teljes vereséget szenvedtek. Az angolok elpusztították Leysségues hajóraját Santo Domingónál; Willaumez kettőt veszített el hat hajója közül; 1806-ban a Kanári-szigeteknél megtépázták a Mauritius szigetéről visszatérő Linois-t; 1809-ben, amikor Willaumez és Jurien hajóraja Aix szigetének kikötőjében egyesült, hogy útnak induljon az Antillák felé, Gambier gyújtóhajókat eresztett rájuk; a francia hajók tehetetlenek voltak, és egyetlenegy sem menekült volna meg, ha Gambier támogatja a merész Cochrane-t; Troude hajórajának sikerült eljutnia az Antillákon levő Les Saintes-szigetekre, de itt szétszórták; csak a kiöregedett és fáradt Collingwood (a tengeren halt meg 1809-ben) hagyta, hogy Allemand és Ganteaume utánpótlást juttasson el Korfu szigetére. A spanyol felkelés mindezeknek a próbálkozásoknak véget vetett. A junták kézre kerítették a Cádizban és El Ferrolban horgonyzó francia hajókat. Az angolok, akiket annak idején IV. Károlynak a direktóriummal kötött szövetsége a Földközi-tenger elhagyására kényszerített, értékes támaszpontokra leltek a félsziget kikötőiben. A spanyol felkelés még nagyobb horderejű következményekkel járt a távoli tengereken. A spanyol gyarmatok, ahelyett, hogy a franciáknak szolgáltak volna bázisul, ellenségeik előtt nyíltak meg; ez azután teljesen megváltoztatta a tengeri háború, a portyázások és a gyarmatokért folyó harc feltételeit.

Franciaország és szövetségesei 1806-tól 1815-ig 124 hadihajót, 157 fregattot és 288 kisebb hajót veszítettek; 1806-ban 36 ezer, 1815-ben 120 ezer francia hadifogoly volt Angliában. Nagy részüket a hajók legénysége tette. A hajóraj-háború végeszakadtával a franciák számára már csak a kalózkodás lehetősége maradt meg. Okoztak is némi kárt az angoloknak; azok vesztesége 1810-ben érte el a maximumot, 619 kereskedelmi hajót; 1803-tól 1814-ig összesen 5244 hajót veszítettek, vagyis az összes ki- és befutott hajók 2,5 százalékát. Ezáltal az angol kereskedelmi tengerészet hajóállománya, a tenger okozta veszteségeket is beleszámítva, 5 százalékkal csökkent. Annak ellenére, hogy míg 1803-ban 1402 kereskedelmi hajót építettek 135 ezer tonna súllyal, 1809-ben pedig csak 596 hajó készült el 61 ezer tonna súllyal, ez is bőségesen elegendő volt a veszteség pótlásához, s az angol kereskedelmi flotta állománya 1805-től 1810-ig 22 ezer hajóról 24 ezerre nőtt. Ezek az eredmények végérvényesen bebizonyították, hogy a kalózok, mihelyt a hajórajok nem támogathatják többé őket, nem képesek komoly csapást mérni a hadihajók kíséretében bonyolódó ellenséges forgalomra. A tengeri hajózás biztonságát mindig jól mutatja a biztosítási ráták alakulása. Ez a ráta vidékenként erősen változott, s a Balti-tengeren mindig magas volt. A távoli tengerek vonatkozásában azonban meredeken süllyedt, s 1806-tól 1810-ig átlagosan 12 százalékról 6 százalékra esett, míg a forradalom idején 25, az amerikai háború alatt pedig 50 százalék volt. A tengerek felett uralkodó angolok megsemmisítették Franciaországnak és szövetségeseinek kereskedelmi flottáját. Franciaországnak 1801-ben még 1500 hosszújáratú hajója volt, 1810-ben már csak 343, 1812-ben 179. Semmivé vált a francia tengeri halászat is. A tengeri fölény tehát biztosította Nagy-Britannia számára a tengeri kereskedelem ellenőrzését és forgalmának jelentős kiterjesztését, ami viszont lehetővé tette, hogy farkasszemet nézzen a kontinentális blokáddal, szakadatlanul növelje kiadásait, és finanszírozza a koalíciókat.

Anglia elsősorban a haditengerészete által aratott sikerek kereskedelmi kiaknázására összpontosította figyelmét.

Ellentétben azzal, amit első pillantásra gondolnánk, a gyarmati hódítás a második helyen állt. A kereskedelmi közvélemény szemében a legfontosabb az volt, hogy megakadályozzák a semlegeseknek az ellenséges gyarmatokkal való forgalmát, és maguknak biztosítsák ezt a forgalmat; egyébként is a brit kormánynak egészen Trafalgarig minden katonai erejét az európai vizeken kellett összpontosítania. 1803-ban megszerezték ugyan Saint Luciát, Tobagót és Holland Guyana egy részét, de csak 1806-ban kerülhetett sor Suriname teljes birtokbavételére; 1807-ben következtek Curagao s a dán Antillák: Saint Thomas és Saint Croix; 1808-ban hódították meg Marie- Galante-ot és La Désirade-ot. Érdeklődtek az Indiába vezető út mentén elhelyezkedő afrikai kikötők iránt is. 1806 januárjában Popham, Baird és Beresford partra szállt a Fokföldön, és megadásra kényszerítette Janssenset; 1807-ben megszállták Madeirát, majd a többi portugál gyarmatot is; 1808-ban elesett Gorée szigete, 1809- ben pedig a szenegáli Saint Louis kikötő. Amerikában a spanyol felkelés hozta meg a döntő változást. Itt az angolok egészen addig óvatosságra kényszerültek, mert a latin-amerikai partok ellenséges expedíció bázisául szolgálhattak. A helyzet most megfordult. 1809- ben elfoglalták Guyanát és Martinique-ot; 181 o-ben Guadeloupe-ot, Saint Martint, Sint Eustatiust és Sabát.

Spanyolország felkelése megfosztotta a Fülöp-szigetek támogatásától az Indiai-óceánon, Mauritius szigetén parancsnokló Decaent; a döntés azonban lényegileg India kormányzóinak politikájától függött.

Wellesley távozása után utódai, Cornwallis, Barlow és Minto az övével merőben ellentétes magatartást követtek, és igyekeztek szót érteni a bennszülött fejedelmekkel a béke helyreállítása végett. Elsőnek Szindhia ült le a tárgyalóasztalhoz, és megkapta Rajputanát. Ezután Holkar is visszaszerezte államainak nagyobbik részét. Randzset Szingh, a punjabi szikhek fejedelme, aki korábban egy ideig menedéket nyújtott Holkarnak, végül is az angolok mellé állt, és 1809-ben aláírt egy szerződést, amely a Sutlejnál húzta meg a határt, és neki juttatta Jaipurt. Miután erről az oldalról biztosítva volt, meghódította Multant, Peshawart és Kasmírt, és szövetkezett Afganisztánnal, amely rátette a kezét Beludzsisztánra és a Sindhre.

Mindezek az ügyek időt igényeltek, s nem engedték, hogy az angolok túlságosan messzire tekintsenek a jövőbe. Egyébiránt a magára hagyott Közép-India anarchiába süllyedt; elbocsátott katonák bandái meg lovas útonállók, a pindarik iszonyú pusztítást és fosztogatást vittek véghez. A misszionáriusok eredményeinek is megvoltak a maguk hátulütői. A London Society 1804-ben kezdte meg működését Indiában; a baptisták 1807-ben jutottak el Burmába és 1812-ben Ceylonba; 1813-ban kinevezték India első püspökét; de az 1807-es vellore-i szipojlázadásban a felszított fanatizmusnak is megvolt a maga szerepe. Mindamellett Lord Minto számára annak, hogy felhagyott Warren Hastings és Wellesley agresszív politikájával, legalább az az előnye megvolt, hogy Indián kívül eréllyel cselekedhetett.

A Mascarenhas-szigeteken Decaen Napóleon elgondolásait juttatta érvényre. Megszüntette a gyarmati gyűléseket, visszaállította a centralizációt, nemzetőrség néven újjászervezte a régi milíciákat. A telepesek sajnálták ugyan az autonómiát, amelyet a forradalom alatt gyakorlatilag élveztek, de szót fogadtak, mert újra törvényesítették a rabszolgaságot. A rabszolgapiac táplálása végett Decaen felvette a kapcsolatot Madagaszkárral, és irodát létesített Tamatavéban. Sohasem esett ki érdeklődési köréből India. 1804-ben erősítéseket kért, hogy támogathassa a marathaiakat. Tilsit után tengeri diverziót javasolt a tervezett francia-orosz expedíció támogatására. 1808 januárjában fivére felkereste a császárt, aki egy hajórajt és 15 ezer embert ígért. Az angolok sohasem nyugtalankodtak túlságosan, mindamellett gyűlölték ezt a „kalózfészket”, mert Surcouf megkeserítette az életüket. 1810-ben Lord Minto elhatározta, hogy véget vet az egésznek. Júliusban elfoglalta a Bonaparte-szigetet (azelőtt Bourbon-sziget, majd Réunion). Augusztusban Duperré és Bouvet Port-Louis kikötőjében megsemmisített egy négy fregattból álló hajórajt. November végén azonban 16 ezer ember szállt partra Mauritius északi részén, és Decaent, akinek csak 1846 embere volt, könnyűszerrel legyőzték. December 3-án kapitulált. Az angolok a következő évben Tamatavét is elfoglalták. A Seychelles-szigetek már a kezdet kezdetén semlegességi szerződést kötöttek. Lord Minto ezután a Holland Indiák ellen fordult: hamarosan a kezébe került Jáva és a Molukkák.

Franciaország és Hollandia gyarmatbirodalma vajmi keveset számított Spanyolországé mellett. Amikor Spanyolország 1804-ben hadat üzent, Windham és Grenville magáévá tette Popham és Miranda elképzeléseit. Miranda eredetileg Bonapartének ajánlotta fel szolgálatait, ő azonban éppen bele volt bonyolódva Spanyolországgal folyó tárgyalásaiba, ezenkívül úgy tudta, hogy Miranda Anglia zsoldjában áll, úgyhogy 1801-ben kiutasította. Miranda ekkor visszatért Londonba. 1804 októberében Pophammel egyetértésben azt javasolta, hogy az angolok támadják meg egy időben Caracast, Buenos Airest és Valparaisót; Grenville még Mexikót is meg akarta kaparintani, egyrészt a Mexikói-öböl, másrészt a Csendes-óceán felől; az volt az elképzelése, hogy az Indiából induló expedíció, Manilát útba ejtve, partra száll Acapulcóban. Pitt azonban a harmadik koalíció összehozásával volt elfoglalva, és beérte azzal, hogy az Egyesült Államokba küldte Mirandát, Florida megtámadása céljából. Jefferson azonban elutasította a tervet, és csak azt engedte meg Mirandának, hogy egy kis expedíciót szervezzen Venezuela ellen, amely 1806 februárjában kudarcot vallott. Az Antillák vizein cirkáló Cochrane rendelkezésre bocsátott egy újabb hajórajt, amely júliusban futott ki Grenadából, de nem járt nagyobb sikerrel. 1807-ben Miranda visszatért Angliába.

Közben az ügy Popham jóvoltából már komolyabb fordulatot vett. A saját szakállára magával vitte a Fokföldről Beresford csapatait, és 1806 júniusában partra tette őket Buenos Airestől délre. Az alkirály elvesztette a csatát, és a város elesett. Egy francia emigráns, Jacques de Liniers, aki Buenos Aires környékén töltötte be a parancsnoki tisztet, Montevideóba sietett, és onnan egy kis csapattal tért vissza, amely augusztus 12-én megadásra kényszerítette Beresfordot. Az angol kormány azonban nem tudott ellenállni annak a csábításnak, hogy megtartsa ezt a hódítást, s ekkor már úton volt Auchmunty expedíciója. Ez az erő, amikor Buenos Airest Liniers kezében találta, Montevideót kaparintotta meg 1807. február 3-án. Hamarosan ide érkezett Craufurd, akit eredetileg Valpa- raisóba vezényeltek, majd Whitelocke, aki átvette az irányítást. Július 5-én behatolt Buenos Airesbe, de utcai harcok után sarokba szorították, és már másnap aláírta a kiürítési megállapodást. Liniers jutalmul gróf lett, spanyol grand és alkirály.

A spanyol lázadás azonban itt is meghozta a revansot Angliának. 1808májusában Napóleon arra gondolt, hogy József elismertetéséhez felhasználja Liniers-t, aki előzőleg úgy írt neki, mint IV. Károly szövetségesének. Elküldte hozzá Sassenay márkit, egy másik nemesembert pedig Caracasba indított útnak. Az akció szánalmas eredménnyel járt. Montevideóban Sassenay egy Elio nevű, Liniers- re féltékeny spanyolt talált, aki már a legelső szóra értesítette Buenos Aires-i honfitársait. Amikor azután Sassenay a városba érkezett, ezek kényszerítették Liniers-t, hogy küldje vissza Monte- videóba, s itt Elio börtönbe vetette. Caracasban zendülés kényszerítette a kormányzót, hogy kergesse el a francia hajót, amelyet azután elfogtak az angolok. Mindenütt VII. Ferdinándot kiáltották ki uralkodónak, és Spanyol-Amerika kicsúszott Napóleon kezéből. A jelek viszont azt mutatták, hogy Spanyolország is el fogja veszíteni. A kreolok tudták, hogy a spanyolok tehetetlenek, a fogoly Ferdinándot csak névleges királynak tekintették, és sikerült kihasználniuk a helyzetet arra, hogyha a függetlenséget nem is, az ön- kormányzatot megszerezzék maguknak. Buenos Airesben beérték azzal, hogy támogatták Liniers-t a spanyolok ellen, akik szerették volna letenni, Caracasban azonban Bolívar és barátai 1808 júliusában megszerezték a hatalmat, és ugyanez történt a következő évben Quitóban, Charcasban és La Pazban. A kreolok mozgalma azonban korainak bizonyult. A sevillai junta új hivatalnokokat küldött, akik általában nehézség nélkül vették kezükbe a dolgok intézését. Caracasban Emparán visszaállította a régi rendszert, Liniers-t pedig Cisneros váltotta le. A limai csapatok meghódoltatták Quitót és a perui fennsík városait. A spanyolok szövetségesévé lett angolok nem merték támogatni a kreol lázadókat. Még így is lefölözték azonban az eseményekből a kívánt hasznot. Popham már 1807-ben körlevéllel fordult a brit nagykereskedőkhöz, amelyben felszólította őket, küldjenek Buenos Airesbe annyi rakományt, amennyit csak lehet, és a felszólításra csakugyan hatalmas lendületű export volt a válasz. A kreolok szabadon kereskedni kezdtek királyuk védelmezőivel.

1809. november 6-án a Buenos Aires-i kormány hivatalosan megengedte az angoloknak, hogy kereskedjenek a gyarmat területén. 1810-ben a terület vámbevétele a háború előtti nem egészen 1 millióval szemben 2,5 millió piaszter volt. Brazília is megnyitotta kapuit. Akkor, amikor Európa már-már bezárult a brit export előtt, az ilyen jellegű piacok meghódítása lelkesedést keltett Angliában. De a kreolok újabb lázadásaival meginduló polgárháború hamarosan visszavetette a brit kereskedelmet.

Európában is világosan mutatkoztak a tengerek feletti uralom kereskedelmi előnyei. Ez az uralom, egyrészt lehetővé tette a császárság elleni blokád megszigorítását, másrészt pedig olyan támaszpontokat bocsátott az angolok rendelkezésére, amelyek segítségével ki lehetett bontakoztatni a csempészetet és ezen az úton kijátszani a kontinentális blokádot. Az Északi-tengeren Helgoland angol kereskedelmi támaszponttá vált. A francia partok mentén jó néhány sziget töltötte be ugyanezt a szerepet: Saint-Marcouf, a Chausey-, Moléne- és Glénan-szigetek, Houat és Hoedic, Verte szigete La Ciotat-val szemben, valamint az Hyéresi-szigetek; az angolok kényelmesen vetettek horgonyt bármikor a Quiberoni- és a Douarnenezi-öbölben. Ezenkívül a brit flotta az Öresundon és a Baltitengeren is úr maradt. Ügyeik azonban a Földközi-tengeren és Levantéban vették a legkedvezőbb fordulatot, olyannyira, hogy a szövetségi lánc, amelyet Napóleon azért kovácsolt, hogy Perzsiáig terjessze befolyását, most ellene fordult. Anglia, Gibraltár és Málta birtokában, lezárta a Földközi-tenger nyugati részét. 1798 óta ellenőrzése alatt tartotta Szicíliát, 1806-ban pedig a sziget északkeleti csücskét is megszállta. IV. Ferdinánd az 1808. március 30-án aláírt szövetségi szerződés értelmében 300 ezer font sterling segélyt kapott Angliától. Ezt később 400 ezerre emelték, azzal, hogy kifejezetten fegyverkezésre kell fordítani. A szerződés értelmében a londoni kormány bekérhette az elszámolásokat, s hamarosan a felügyeleti jogot is kivívta a nápolyi csapatok felett. Ennek ellenére az angoloknak mindvégig aggályaik voltak az udvar, főleg Mária Karolina szándékait illetően. A nápolyiak súlyosnak érezték az angol gyámságot és soványnak a segélyt. 1810-ben a király, amikor a rendi gyűlés nem volt hajlandó megszavazni az újabb adókat, a rendek beleegyezése nélkül, rendeletileg vetette ki azokat, és az ellenállást úgy törte meg, hogy 1811. július 19-én őrizetbe vétette és deportáltatta az öt legrenitensebb bárót.

Nos, 24-én partra szállt a királyság területén Lord Bentinck, részint diplomáciai hatáskörrel, részint főparancsnoki minőségben. Madras egykori kormányzója ellentmondást nem tűrő, merev gyarmati tisztviselő volt; egyben azonban meggyőződéses whig, akinek számára lelkiismereti kérdés volt, hogy az emberiség boldogsága érdekében minden országban bevezessék a brit alkotmányos rendszert. Támogatta az ellenzéket, s meglelte a módját annak is, hogy észre térítse az udvart. Az udvar először nem volt hajlandó meghallgatni; ekkor, augusztus 27-én, újra hajóra szállt; Londonban teljhatalmat kért, és a segély felfüggesztését is kieszközölte. Visszatérve Palermo körül összpontosította csapatait, követelte, hogy adják át neki a szicíliai hadsereg parancsnokságát, hívják vissza a száműzötteket, és menesszék a minisztereket. A király azzal mentette meg a látszatot, hogy hatalmát, legalábbis névlegesen, 1812. január 14-én átruházta a fiára mint fővikáriusra; utóbb Bentinck még Palermo elhagyására kényszerítette a királynét. Márciusban a herceg kénytelen volt átengedni a kormányzást a száműzötteknek, s Bentinck parlamentet hívatott velük össze, hogy az jóváhagyjon egy, az ő szája íze szerinti alkotmányt. Erre az időpontra a Földközitenger nyugati része, hála a spanyol felkelésnek, amely kiszolgáltatta a Baleári-szigeteket, jószerével már angol tóvá változott. Még a berberek is alkalmazkodtak a helyzethez (anélkül, hogy a kalózkodással felhagytak volna), s a marokkói szultán igyekezett jó viszonyban lenni a tenger uraival. Máltáról és Szicíliából könnyen be lehetett jutni az Adriai-tengerre. 1809-ben a brit cirkálók Korfu kivételével már a Jón-szigeteket is ellenőrizték; később a dalmát szigeteket vették célba, és többet el is foglaltak. 1811 márciusában tengeri győzelmet arattak Lissa (Vis) szigeténél. Az Adriai-tenger feletti uralom biztosította döntő befolyásukat Albániában és Épei- roszban. Tepeleni Ali ismét fordított egyet a köpönyegén.

A Földközi-tenger keleti részén, Máltára és Szicíliára támaszkodva, 1807-ben szintén megindították az akciót Konstantinápoly és Egyiptom ellen. Ez nem sikerült. Ennek ellenére a török partok teljesen angol ellenőrzés alatt álltak, és a szultán, akit dühített és nyugtalanított a francia-orosz szövetség, békét kötött Nagy- Britanniával, és kötelezte magát, hogy ismét lezárja a Dardanellákat az idegen hadihajók előtt. Az angol ügynökök - elsősorban Stratford Canning, a miniszter unokafivére, aki 1809-ben indult el Konstantinápolyban magasra ívelő pályáján - mostantól fogva a törökök és az oroszok kibékítésén munkálkodtak. A levantei piac megnyílt az angol kereskedelem előtt, s az nemsokára hatalmas méreteket öltött. Perzsia is tábort változtatott. Örményországban Gardane erőfeszítései ellenére kiújult a háború. Az oroszok a nahicsevani győzelem után ostrom alá vették Jereván. A törökökkel kibékült angolok India felől behatoltak a Perzsa-öbölbe, s 1808 májusában Malcolm partra szállt Bandar Abbasban. A sah, aki semmit sem kapott Franciaországtól, hajlandó volt fogadni Malcolm megbízottját, Sir Harford Jonest; Gardane 1809. február 1-én elhagyta Teheránt. Március 12-én egy szerződés lezárta az országot a franciák előtt. 1814-ben egy újabb szerződés Oroszországgal szemben garantálta Perzsia sérthetetlenségét. 1809-ben egy küldöttség biztosítékot kapott az afgán emírtől arra vonatkozóan, hogy nem fog támogatni semmiféle vállalkozást India ellen.

Igaz ugyan, hogy az egyiptomi, a szíriai és a bagdadi pasa függetlensége még mindig okot adott némi nyugtalanságra. Éppen ezért az angolok kapcsolatba léptek a vahhabitákkal, a pasák közös ellenségeivel. Szaúd, Abdul Aziz fia, 1804-ben bevette Medinát; Damaszkuszi és Aleppót fenyegette, s 1808-ban és 1811-ben megtámadta a bagdadi pasát. A pasa, akit északról a sulaimaniyai pasa és a kurdok szorongattak, amikor felismerte, hogy az angolok bármikor partra szállhatnak Basrában, szintén barátságot kötött velük. Szaúd még azt a szolgálatot is megtette Nagy-Britanniának, hogy megverte a maszkati imámot, és Arábiában mindenütt borsot tört a franciák orra alá. Mohamed Ali sokáig azzal volt elfoglalva, hogy megfékezze az 1808-ban újra fegyvert fogó utolsó mamelukokat. 1811. március 1-én tőrbe csalta őket: meghívta mindnyájukat egy ünnepségre, ahol valamennyit lemészárolták. Ekkor hozzáfogott a vahhabiták leveréséhez. Egy 1811-i, rosszul végződött kísérlet után fia, Tusszun visszahódította 1812-ben a szent városokat; a következő évben Mohamed saját hadjárata ismét kudarcot vallott, 1814-ben azonban Tusszun bevette Taifot, 1815-ben pedig, Szaúd halála után, Mohamednek sikerült elfoglalnia Rast, a Nedzsd fővárosát, és aláírnia a békét. E bokros elfoglaltság nem engedte meg neki, hogy még az angolokba is belekössön. Ilyenformán lassanként az egész kelet kicsúszott Napóleon kezéből, s az angoloknak Gibraltártól Indiáig tengeren és szárazföldön egyaránt sikerült elszigetelniük a francia birodalmat.

2. WELLINGTON HADJÁRATAI

A napóleoni birodalom tehát olyan szigetként jelent meg, amelyet lakói nem hagyhatnak el, amelynek ellenségei viszont köröskörül az egész földgolyó területén szabadon mozognak. Ám erődítmény is volt ez a birodalom, amelyet sem éheztetéssel nem lehet térdre kényszeríteni, sem rohammal nem lehet bevenni mindaddig, amíg a francia hadsereget meg nem semmisítik. E tekintetben a brit flotta kizárólag annyit tehetett, hogy egy megfelelő földrajzi ponton partra tesz olyan csapatokat, amelyek segítik a szárazföldi szövetségeseket. Ez a fenyegető lehetőség önmagában nyilván hasznos volt, mert arra kényszerítette Napóleont, hogy állandóan őrizze összes tengerpartjait, és amellett feszült állapotban tartotta a közvéleményt, mindazonáltal nem lehetett elegendő. Anglia szövetségesei ezt jól tudták, s miközben pénzét zsebre tették, még őt tekintették adósuknak: mindaddig, amíg hadihajói nem hoztak piroskabátosokat, szemére vetették, hogy kizárólag a saját hasznára uralkodik a tengerek felett. Ám az angol miniszterek többsége és honfitársaik óriási többsége irtózott a szárazföldi háborúskodás gondolatától, mégpedig ama szigetlakói érzület miatt, amelyet egészen különleges mértékben fokoztak fel az 1793-ban és 1799-ben szerzett tapasztalatok, majd a franciák nagy-britanniai partraszállásával kapcsolatos félelmek, de meg azért is, mert az ország nem volt túlságosan bővében az emberanyagnak. Hazájuk védelmére az angolok szívesen és önként fogtak fegyvert, de valódi hadsereget toborozni tulajdonképpen csak megfelelő jutalmazás segítségével lehetett, a szegények körében, s itt sem akkorát, amekkora kellett volna. Növekedőben voltak a tengerentúli birtokok, s nem lehetett teljesen katona nélkül hagyni Nagy-Britanniát sem, még kevésbé Írországot, ahol statárium volt érvényben. Így hát nagyon kevés volt az igénybe vehető katona, s annál inkább óvakodtak kalandba bocsátkozni valamiféle expedíciós hadtesttel, mivel tudták: vereség esetén csak nagy üggyel-bajjal lehetne pótolni.

Tekintettel kellett lenni egy ilyen vállalkozás költségeire és az ország pénzügyi helyzetére is. Az angol csapatok mindig kifizették azt, amit egy országban igénybe vettek, még Portugáliában és Spanyolországban is, sőt még 1814-ben Franciaországban is. Következésképpen ércpénzt kellett nekik küldeni, vagy pedig be kellett szerezni az érintett ország pénzét. Végül, a parlamentben mindennemű kontinentális vállalkozásra vonatkozó javaslat eszközt adott az ellenzék kezébe ahhoz, hogy maga mellett mozgósítsa a közvéleményt. Az ellenzék gátlás nélkül hangoztatta, hogy Napóleon szárazföldön legyőzhetetlen, ami kissé alattomos érv volt a béke mellett. Mindezekből az okokból kifolyólag Fox és követői, eltekintve a svédeknek Pomerániába küldött erősítéstől, tartózkodtak mindennemű szárazföldi beavatkozástól, s ez a magatartásuk nem csekély mértékben járult hozzá Oroszország elidegenüléséhez. Canning és Castlereagh merőben más politika híve volt: Tilsit azonban felbomlasztotta a koalíciót, és Canning majd csak Koppenhágában mutathatta meg, hogy mit tud.

S e tekintetben is döntő szerepe lett a spanyolországi felkelésnek. Canning habozás nélkül támogatásáról biztosította a juntákat. Nem érte be azzal, hogy pénzt és hadianyagot küldött nekik: elérte, hogy visszahódítsák Portugáliát, amelytől eddig mindennemű katonai segítséget megtagadtak, valamint, hogy Galíciába küldjék Bairdet. Canning malmára hajtotta a vizet, hogy a whigek az első pillanatban lelkesen tapsoltak a felkelésnek. A császár hadjárata után azonban már más nótát fújtak. Az ellenzék magához tért, bírálni kezdték a cintrai egyezményt, s azt hangoztatták, hogy Portugália védhetetlen. Ez volt Moore véleménye is, úgyhogy a kormány feltette a kérdést, vajon visszahívják-e a 10 ezer emberrel Lisszabonban maradt Craddockot, vagy pedig újra Portugáliába küldjék a Galíciából szánalmas állapotban hazaérkezett hadsereget.

Ezúttal Castlereagh volt az, aki 1809. április 2-án, miután meghallgatta Arthur Wellesleyt, úgy döntött, hogy oda küldi a hadvezért, ha az vállalja, hogy 30 ezer emberrel megmenti Portugáliát. Ebben a pillanatban azonban Ausztria hadba lépett Franciaország ellen, s Castlereagh, aki Pitt jó tanítványaként mindig elsősorban Hollandiára szegezte tekintetét, most azzal az ürüggyel, hogy Ausztria segítségére siet, nem tudott ellenállni a csábításnak, hogy expedíciót ne küldjön Hollandiába, úgyhogy Anglia, miután 1805-től 1807-ig egyszerűen nem csinált semmit, most egyszerre két ponton avatkozott be, s a Portugáliába küldött erősítés mindössze 26 ezer főre növelte az ottani angol hadsereg létszámát. Pedig Anglia 1809 tavaszán döntő csapást mérhetett volna a franciákra, ha minden erejét a német tengerpartra összpontosítja. Walchereni expedíciója kudarcot vallott, s mostantól fogva Anglia egészen az utolsó felvonásig kizárólag az Ibériai-félszigeten működik majd.

Még ez az akciója is csak sok tétovázás és vita közepette valósult meg. 1809-ben felbomlott a Portland-kabinet. Canning és Castlereagh eltérő származásuk és jellemük miatt nehezen fértek meg egymással. Canning szeretett volna kormányfő lenni, és ugyanúgy irányítani a háborút, mint a diplomáciát. Áprilisban felszólította minisztertársait, hogy válasszanak közte és riválisa között. A háború végéig elhalasztották a döntést. Walcheren után azonban kitört a válság. Canning lemondott, és szeptember 21-én Castlereagh még meg is sebesítette párbajban. Később Portland meghalt. A még mindig pénzügyminiszter Perceval alakított új kormányt, és Richard Wellesleyt állította a külügyminisztérium élére, India egykori kormányzóját, aki minden tőle telhetőt elkövetett, hogy a fivére vezénylete alatt álló hadsereget megerősítsék. Ez a kormány mindvégig igen gyenge maradt. Ausztria veresége és Napóleon házassága kétségeket ébresztett a közvéleményben. Grenville, Grey és Ponsonby azt követelték, hogy Anglia adja fel Spanyolországot, bírálták a tábornokot, és kétségbe vonták sikereit. A kormány kénytelen volt hozzájárulni, hogy vizsgálatot indítsanak a zeelandi expedíció ügyében. Ezenkívül foltot ejtett a koronán egy botrány, amelybe a yorki herceg szeretője volt belekeverve: bebizonyosodott róla, hogy tiszti rangokat árusított.

Mindennek a tetejébe a király elméje ismét elborult. 1812. február 1-ig a walesi hercegre ruházták a régensséget, ugyanolyan feltételek mellett, mint 1788-ban. A hercegnek egyébként nem volt nagy tekintélye feleségével, Karolina braunschweigi hercegnővel való örökös veszekedései miatt, akit nyilvánosan házasságtöréssel vádolt meg. Egyébként, minthogy a walesi herceg mindig szoros kapcsolatot tartott a whigekkel, feltételezhető volt, hogy amíg a teljhatalmat kezében tartja, őket bízza meg a kormányalakítással. Végül 1811-ben súlyos gazdasági válság rázta meg az országot, szétzilálta a pénzügyeket, és zavargásokhoz vezetett. Így hát nem meglepő, hogy a Perceval-kormány meglehetősen kelletlen volt Wellesleyvel, aki időközben Lord Wellingtonná lett. Nem rejtették véka alá előtte, hogy súlyos kudarc esetén elkerülhetetlen lesz a kiürítés. Amikor 1810-ben bejelentették Masséna offenzíváját, a kormány közölte Wellesleyvel, hogy ha túl korán száll hajóra, hogy hazatérjen a csapatokkal, azt inkább fogják megbocsátani neki, mint ha túl későn teszi ezt. Az erősítéseket csak a legnagyobb szűkmarkúsággal bocsátották rendelkezésére, s emellett mindvégig őrlő pénzügyi nehézségek közepette hagyták a tábornokot.

Masséna visszavonulása ezután fokozta a bizalmat. Az erősítéseket növelni kezdték, és lehetővé vált a diadalmas 1812-es hadjárat megindítása. Mindamellett három esztendőn át Wellington kizárólag saját magára számíthatott. Neki, aki a háborút viselte, kellett a kormányba is lelket vernie. Ezzel magyarázható stratégiájának egészen 1812-ig megfigyelhető körülményessége, s az a gond, amellyel a portugál hadsereget újjászervezte. Egyik legnagyobb érdeme az, hogy mindennek ellenére kitartott, s hogy a háborút egy tökéletesen átgondolt, világos általános politikai koncepció talaján vívta. Bebizonyította, hogy ennek a vállalkozásnak még ilyen formában is óriási a jelentősége, s hogy általa válik igazán hatékonnyá a tengerek feletti uralom. Canning és Castlereagh mellett neki köszönhető, hogy Angliának sikerült birokra kelnie az óriással.

1809-ben Arthur Wellesley 40 esztendős volt, ugyanannyi, mint Napóleon. Hosszú indiai tartózkodás után, ahol 1798-tól 1805-ig fivérének irányítása alatt szolgált, csak most kezdte meg európai pályafutását. Ez a józan, egyszerű, vasegészségű férfi hasonlított a császárra abban, hogy hihetetlenül munkabíró volt, és kevés alvással is beérte. Világos, pontos, gyakorlatias intelligencia és kiváló szervezőkészség jellemezte. Konok és hideg akaratereje nem zárta ki a kiszámított vakmerőséget. Fiatal korában függetlenségével tűnt ki, majd ellentmondást nem tűrő vezető lett belőle, aki - egyébként meglehetősen középszerű - beosztott parancsnokaitól semmiféle kezdeményezést nem tűrt meg. Jellemének legerősebb vonása az arisztokratikus gőg volt, amelyet az indiaiak körében való hosszú tartózkodása még meg is keményített. Tisztjeit felülről, lekicsinylően kezelte. A népet és a népből jövő saját katonáit egyszerűen megvetette: „a föld salakja”, „egy rakás csirkefogó”, „az ivás kedvéért csaptak fel katonának, s csak ostorral lehet irányítani őket”. Az arisztokratikus gőg szorosan kötötte kasztjához és ahhoz az országhoz, amelynek ez a kaszt az ő szemében a jogos tulajdonosa volt. Sohasem volt más szempontja, mint szolgálni ezt a kasztot és ezt az országot. Száraz, fantáziátlan és érzés nélküli lelke megóvta attól a romantikus individualizmustól, amely Napóleont vesztébe vitte ugyan, de zsenijét halhatatlan vonzerővel ruházta fel.

Ami a hadvezéri képességeit illeti, Wellesley gondolkodása és jelleme kiválóan illett egy közepes létszámú, hivatásos katonákból álló hadsereg irányításához, s nagyszerűen bevált azokban a védekező csatákkal megszakított lassú és egyhangú hadjáratokban, amelyeknek lényegében nem volt más céljuk, mint felőrölni az ellenséget. Technikai szempontból Wellesley elsősorban a gyalogságra támaszkodott. A lovasságot alig vette igénybe, s így az ellenséget sohasem üldözte. Részint gyalogos, részint lóvontatású tüzérsége kiváló minőségű volt, de számbelileg csekély. Nem voltak sem ostromfelszerelései, sem utászai, sem mérnökei. Mindent gyalogosainak kellett elvégezniük, s hihetetlen veszteségeket szenvedtek, amikor rohammal vettek be erődítményeket. Ezzel szemben a császár valamennyi ellenfelét felülmúlta Wellesley azzal, hogy alaposan és éretten átgondolta a franciákkal szemben alkalmazandó taktikát. Megtartotta a vonal-alakzatot, de hajlékonyabbá tette csata- viselési módját. A félelmetes napóleoni lövészek elől sövények, fatorlaszok, házfalak vagy hegygerincek mögé rejtette el vonalait; egyébként maga sem vetette meg a szétszórt és önálló gyalogsági tűz alkalmazását; minden zászlóalja maga elé küldött szétszórtan egy századot, 1809-től kezdve pedig külön lövészgyalogos (rifle) ezredet használt, s külföldi csapattesteket is kiképzett erre a célra.

Ám tisztában volt azzal, hogy ellenfelei, akiket elkényeztettek a győzelmek, mindinkább hajlanak arra, hogy lerövidítsék a csata lövöldözéses részét, s hamarabb küldjék előre oszlopban felállított zászlóaljaikat. Maidánál éppenséggel előzetes tűz nélkül indították meg a támadást. Wellesley úgy számított, hogy ha elrejti katonáit, a franciák képtelenek lesznek felmérni lövészeik tüzének eredményeit, vagy türelmetlenné válnak lassú előrenyomulásuk miatt, és még inkább hajlamosak lesznek szuronyroham megindítására. Ha ekkor kezd tüzelni a lényegileg még érintetlen és hidegvérű angol katonaság, ez nagy előny. Az angol gyalogost mint hivatásos katonát alaposan kiképezték a sortűzre; emellett puskájának lövedéke valamivel nehezebb volt, mint a franciáé. Mindezen kívül Wellesley nem hármas, hanem kettős vonalat alkalmazott. Ennek jóvoltából egy 800 főnyi zászlóalj sortüzenként 800 lövedéket jelentett. A francia zászlóalj oszlopban állt fel századonként oly módon, hogy 40 ember alkotta az arcvonalat és 18 sor állt egymás mögött, vagy kettős századonként úgy, hogy 80 emberből állt az arcvonal, és 9 sor állt egymás mögött. Így a két első sor csak 80 vagy 160 lövedékkel válaszolhatott. Ha megpróbált kibontakozni, létszámának egy jelentékeny részét már elveszítette, még mielőtt ez sikerült volna, s rendszerint felbomlott. Támadása mindenestre leállt. Mihelyt az angol tábornoknak ez a taktikája kiállta a próbát, ő habozás nélkül kihasználta az alkalmat, mint Arapilesnél is, és ugyanebben a felállásban támadásra is indult: a vonal lépésben nyomult előre, és rendszeresen megállt tüzelni. Ez a taktika azonban főképpen a védekező jellegű csatákban bizonyult ragyogónak, s így összhangban volt hadjáratainak általános feltételeivel. Ez a taktika természetesen feltételezte a hivatásos hadsereget is, amelyet, akárcsak II. Frigyesét, a könyörtelen fegyelemmel és a testi fenyítéssel idomítottak az automatikus cselekvésre. Napóleon parancsnokai semmi tanulságot nem vontak le ebbő] a leckéből, s minthogy személyesen Napóleon sem figyelte meg, ő is már csak a Waterlooi csatatéren ismerhette fel értékét.

Bármilyen tehetséges volt is azonban Wellesley, valószínűleg nem sikerül tartania magát a félszigeten, ha nem lett volna a birtokában Portugália. Ez olyan bázis volt, amelyet a brit flotta akadálytalanul táplálhatott. A tábornok itt emellett a nemzeti hadsereget is újjászervezte, amelytől azután jócskán kapott katonát. A régens- tanács sohasem tudott egyenlő félként tárgyalni Angliával. 181o-ben az országba érkezett Charles Stuart, és átvette a közigazgatás irányítását. Wellesley így is állandóan panaszkodott az arisztokráciára nepotizmusa és hanyagsága miatt, valamint azért, hogy megátalkodott módon ragaszkodik adózási kiváltságaihoz. Azt kívánta, hogy az angolok által Portugáliának fizetett segélyt, amely előbb 1,5 millió, majd 2 millió font sterlingre rúgott, az ő rendelkezésére bocsássák, hogy elláthassa belőle a hadsereget. London ebbe, a portugálokra való tekintettel, sohasem volt hajlandó beleegyezni. Minthogy az ország teljes egészében az Egyesült Államokból importált élelmiszerekből tartotta fenn magát, s fele annyi bort adott el, mint a háború előtt, a régenstanács csak úgy tudta megoldani a problémát, hogy az elértéktelenedett papírpénzzel kifizetett rekvirált termékekből tartotta el a katonákat. A rosszul táplált katonák gyakran megbetegedtek, és nagy tömegekben elszökdöstek. 1809 februárjában a régenstanács kérte az angolokat, hogy adjanak hadvezért a portugál hadsereg élére. Az angolok Beresfordot jelölték ki, aki középszerű tábornok volt, de jó szervező. A következő hónapokban több angol tisztet és instruktort nevezett ki az ezredekhez. A portugál hadsereg tábornokai két kivételtől eltekintve szintén angol származásúak voltak. 1809 szeptemberében 42 ezer ember állt fegyverben. 1810-ben nagyjából elérték az előirányzott 56 ezres létszámot. Mindamellett nagy nehézségeket okozott felfegyverzésük, és a lovasságot sohasem sikerült hiánytalanul ellátni lóval. A helyőrségi, a felderítő és a gerilla-feladatok ellátására a milíciát is igénybe vették. 1810-ben még az *ordenanzára,,* azaz a népfelkelésre is ráfanyalodtak.

A spanyolokkal az angolok már sokkal nehezebben boldogultak. A spanyolok nem hagyták magukat kormányozni, egészen 1812-ig nem voltak hajlandók alárendelni erőiket az angoloknak. Azonban a központi juntának sem volt nagy tekintélye. 1808 decemberében Sevillába menekült, majd 1810 januárjában Cádizba kellett szöknie, és itt lemondott egy régenstanács javára. Szeptemberben összegyűlt a Cortes, és végrehajtó tanácsot alakított, ezt azonban 1812- ben újabb régensséggel cserélték fel. Mindezek a kormányok rendkívüli határozatlanságról tettek tanúságot, és mindenütt gyanítható volt a nepotizmus és a megvásárolhatóság. A régi kasztíliai tanács és a régi sevillai junta egyaránt vitatta a hatalmukat, s fennállásuk folyamán többen szőttek összeesküvéseket megdöntésükre, így Montijo gróf, Infantado herceg, Palafox fivére. A tartományi junták sem voltak stabilak, többnyire városról városra vándoroltak, csak akkor engedelmeskedtek, ha úgy tartotta a kedvük. A junták és a katonai vezetők között mindig bizonytalan alapokon nyugodott az egyetértés, a gerillák pedig kizárólag a saját fejük után mentek. Másrészt abból, hogy a lakosság gyűlölte a betolakodókat, még egyáltalán nem következett, hogy minden ember hajlandó lett volna harcolni, s mindenesetre irtóztak az újoncozástól, amelyet a központi junta 1811-ben szabályozott. 800 ezer főnyi hadsereget irányoztak elő, de a reguláris katonák száma még a 100 ezret sem érte el soha. Annak ellenére, hogy Amerikából elég pénz érkezett - majdnem 3 millió volt már az első évben -, nehézségekbe ütközött a tisztikar megszervezése és az ellátás. Az újoncozás mellett rendelkezésre állt volna még a népfelkelés, ez a több északi tartományban megszokott intézmény, amelyet a központi junta 1809. április 17-én az egész országra kiterjesztett. Ez is elég közepes eredményekkel járt. Így például Asturiában 1809-ben mozgósítani lehetett a parasztokat, de 1810-ben otthon maradtak. Ráadásul a bevonult népfelkelőket, tisztek és fegyverek hiányában, csak segédszolgálatra lehetett felhasználni.

A spanyoloknak a gerillaháború felelt meg a legjobban, mert itt a katona a maga ura maradt. 1808. december 28-án a központi junta törvényesítette a partizánháborút. Gombamódra szaporodtak a csapatok. Némelyik hírnévre tett szert, így az, amely Empecinado kasztíliai földműves parancsnoksága alatt állt, vagy a navarrai Mina fivéreké. Sok bajt okoztak a franciáknak, mert megtámadták a takarmányszállítmányokat, a konvojokat, a magányos őrségeket, fárasztották és gyengítették a megszállókat azzal, hogy nap mint nap kisebb-nagyobb veszteségeket okoztak nekik, vagy arra kényszerítették őket, hogy jelentékeny erőket tartsanak fenn az összeköttetések őrzésére; az ország északi részében a császárnak egyre több csendőrszázadot kellett fegyverben tartania. Mindamellett eltúlozták a gerillacsapatok hatékonyságát. Valahányszor a franciáknak kellő erőbevetéssel sikerült megszállniuk egy tartományt, a partizánok nemcsak megakadályozni nem tudták ebben őket, hanem még a biztonságukat sem fenyegették komolyan. Ez volt a helyzet Asturiában Bonnet parancsnoksága alatt, pedig itt a lakosság igencsak támogatta a gerillákat. Ezenkívül ezeket a meglehetősen vegyes összetételű csapatokat nem lehetett minden esetben megkülönböztetni a közönséges útonállóktól. Követeléseikkel és fosztogatásaikkal még olyankor is félelmet keltettek a gazdagokban, amikor a vallás ügye iránt őszintén odaadó parasztokból tevődtek össze. Olyannyira, hogy a franciák néhol egyenesen rokonszenvre leltek. Bonnet ellengerillát szervezett, Andalúziában pedig Soult-nak sikerült *escopeteros* (lövész) századokat alakítania, amelyek az *afrancesadó*k (franciapártiak) valóságos nemzeti gárdájává váltak. Ha a sík vidéken véglegesen megtörik az ellenállást, a gerillák egyik napról a másikra eltűntek volna. Márpedig a reguláris hadsereg az angolok segítsége nélkül nem tarthatta magát. A központi junta ennek ellenére igen bizalmatlan volt irántuk, s nem volt hajlandó beengedni őket Cádizba. Henry Wellesley, a későbbi Lord Cowley erőfeszítései ellenére sem volt hajlandó Wellingtont Talavera után generalisszimusznak elismerni, és a spanyol katonai vezetők rendkívül kelletlenül működtek vele együtt. Csak fokozták a nézeteltéréseket az amerikai zavargások és a spanyol gyarmatoknak a brit kereskedelem előtti megnyitása.

A franciák minden kétséget kizáróan felülkerekedtek volna, ha Napóleon Wagram után visszatér Spanyolországba, vagy ha akár csak otthagy maga helyett egy megfelelő hadvezért, például Davout-t, teljhatalommal felruházva. József, hiába adta mellé fivére Jourdant, képtelen volt irányítani ezt a háborút. Még polgári hatalmát sem gyakorolta. Urquijo, Azanza, Cabarrus, Llorente kanonok és más spanyol politikusok gyűltek össze körülötte, elég nagy számban ahhoz, hogy legyen udvara, kormánya, államtanácsa.

Csakhogy nem volt pénz, és a király csak üggyel-bajjal tartotta fenn magát a községi vámokból, kényszerkölcsönökből meg azzal a papírpénzzel, amelyre nem volt semmi más fedezet, mint az egyházi javak meglehetősen problematikus kiárusítása. A lázadók elkobzott javait Napóleon magának tartotta fenn. A tartományokban a magukra hagyott tábornokok, akik a központból még a zsoldot sem kapták meg, a rendelkezésükre álló erőforrásokra tették rá a kezüket. Kialakult az a szokásuk, hogy kizárólag a saját hatáskörük alatt álló területtel törődjenek, s valahányszor Napóleon erre vagy arra a marsallra ruházta a főhatalmat, a többiek rosszhiszeműségből vagy hanyagságból mindent ebek harmincadjára hagytak. Ney odáig ment, hogy kifejezetten megtagadta az engedelmességet Masséná- val szemben. A császár azzal, hogy megszabta a haditerveket, s közvetlen parancsokat küldözgetett a hadseregparancsnokoknak, csak fokozta az anarchiát, arról nem is beszélve, hogy nem ismerve eléggé a körülményeket, vagy rosszul mérve fel a helyzetet a távolság miatt, nem egy esetben küldött végrehajthatatlan vagy elavult utasításokat. Ha Wellingtonnak volt is oka panaszkodni a spanyol tábornokokra, ellenfeleinek hadműveletei ugyanolyanziláltak voltak, s külön-külön megverhette, illetve feltartóztathatta őket.

Ami a háború fizikai és gazdasági feltételeit illeti - a domborzatot, az éghajlatot, az utak hiányát, az élelmiszerhiányt azt szokták mondani, és joggal, hogy mindezek lényegében a franciák ellen dolgoztak. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy ellenségeik is sokat szenvedtek. Betegségek tizedelték az angolokat, s a szállítás nagy gondokat okozott nekik. Meglepő, hogy milyen súlyos probléma volt kivétel nélkül valamennyi hadsereg számára az élelmezés. A spanyolok és a portugálok legalább hozzá voltak szokva ahhoz, hogy kevésből is megéljenek. Az angol katonák azonban távolról sem voltak elégedettek. A lovasságot takarmány hiányában többször is le kellett részlegesen szerelni. Végül is mindkét oldalon az történt, hogy a reguláris katonák többé-kevésbé gerilla-szokásokat vettek fel, úgyhogy a félsziget lakói azt hihették, visszatért a martalóc zsoldoscsapatok kora.

A lakosságot a barát és ellenség egyaránt fosztogatta. A portyázások elősegítették a szökdösést. Minthogy az angol csapatok soraiban sok volt a külföldi, s minthogy Napóleon is számos csatlós vagy szövetséges ezredet küldött Spanyolországba, a dezertőrök egyik táborból a másikba álltak vagy fraternizáltak. Bandák alakultak, amelyek a saját szakállukra dolgoztak. A franciák, akik megszokták, hogy minden szükségletüket a megszállt ország terhére elégítik ki, demoralizálódtak ezen a földön, ahol örökösen éheztek, s kizárólag rajtaütéssel és fegyverrel a kézben szerezhettek valamit. Parancsnokaik túl gyakran jártak elöl rossz példával visszaéléseikkel, így Sébastiani, Kellermann, Soult, Duhesme Barcelonában. Godinot, amikor vizsgálatot indítottak ellene, 1812-ben öngyilkos lett. Az angolok elképesztő ivászatokkal kárpótolták magukat szenvedéseikért, és rendszeresen kifosztották a rohammal bevett városokat. Stratégiai szempontból az élelmiszerhiány és a közlekedés nehézsége is érthetővé teszi, hogy Wellington mindig vigyázott arra, hogy el ne távolodjék túlságosan a bázisától, s hogy mindig visszahúzódjék a közelébe minden hadjárat után. Ugyanez a magyarázata annak is, hogy sohasem ijedt meg túlságosan a francia offenzíváktól. Biztos volt benne, hogy megállíthatja őket, ha pusztává tarolja előttük az országot, mert tudta, hogyha valamilyen csoda folytán vannak is készleteik, öszvérük és kocsijuk úgysincs. Másként alakult volna a helyzet, ha Napóleon ugyanazzal a gonddal készít elő egy spanyolországi hadjáratot, mint amellyel az oroszországira készült fel. Minthogy azonban erre nem szánta el magát, a helyzet inkább Wellingtonnak kedvezett: az angol tábornok készpénzzel fizetett, és a spanyol parasztok, akik amúgy is barátként fogadták, elhozták, amijük volt; a brit flotta jóvoltából külföldről is kapott segítséget, és készleteket képezett, a franciák viszont semmit sem kaptak otthonról. 1812-ben Wellington a téli hadjárat megindításával alaposan meglepte ellenfelét, aki az aratás előtt egyáltalán nem kezdhette el a hadműveleteket.

Mindezen általános feltételek következtében a spanyolországi háború a napóleoni hadjáratoktól merőben idegen jelleget öltött. Minthogy a spanyol és portugál erők jelentékeny része mindvégig szétforgácsolt maradt, a véletlen ütközetek megszámlálhatatlan sorát kellett megvívni. Mindegyik ténylegesen ennek nevezhető hadsereg magára hagyatva küzdött, s minthogy nem volt módjában kikényszeríteni semmilyen döntést, monoton egyhangúsággal nyomult előre és hátrált. Napóleon a félsziget elhagyásakor egyáltalán nem képzelte volna, hogy ez így lesz. 1809 januárjában Lisszabonban már csak Craddock volt 10 ezer angollal, és minden jel arra mutatott, hogy nekik is hamarosan be kell hajózniuk, utána pedig a spanyolok már nem sokáig tarthatják magukat. Wellesley megérkezése felforgatta a császár terveit. A Napóleon által Spanyolországban hagyott 193 ezer embernek valamivel több mint a harmadrésze nyugaton működött. Ney tartotta Galíciát, Soult pedig, aki 23 ezer emberrel hagyta el ezt a tartományt, Lisszabon felé menetelt, azzal, hogy ott majd egyesül a 22 ezer katona élén a Tajo mentén lefelé haladó Victorral. A Salamancából elinduló Lapisse- nak kellett biztosítania a kapcsolatot. Soult nem minden nehézség nélkül elérte Portót, s 1809. március 9-én bevette. Innen azonban nem mozdult, hanem arról álmodozott, hogy Portugália királya lesz. Azzal volt elfoglalva, hogy ilyen értelmű petíciókat provokáljon ki. A hadsereg meglehetősen rosszul fogadta „Miklós király” tervét (Soult keresztneve Nicolas volt), s az elégedetlenség odáig fajult, hogy összeesküvés szerveződött, és d’Argenton kapcsolatba lépett az angolokkal. Ezalatt Victor a Guadianán túlra szorította Cuestát. Március 28-án Medellínnél megverte, de nem semmisítette meg, s maga után küldötte erősítésül Lapisse-t. Hagyták azonban lerombolni az alcántarai hidat, az egyetlent, ametyen átkelhettek volna a Tajón, és behatolhattak volna Portugáliába. Így hát Wellesley nyugodtan partra szállhatott április 22-én, 25 ezer embert vonhatott össze Coimbránál, s külön-külön támadhatta meg a két francia hadsereget.

Előbb Soult-t vette célba, aki rosszul tartotta magát, és május 12- én elveszítette Portót. Minthogy Beresford a folyón felfelé haladva átkelt a Dourón, Soult csak úgy menekülhetett meg, hogy bevette magát a hegyekbe, és veszni hagyta tüzérségét. Ezek után Ney és Soult, ahelyett, hogy legalább Galícia megtartása végett összeegyeztették volna akcióikat, külön hadműveletekbe kezdtek, s végül ki kellett üríteniük a tartományt.

Az előbbi Leónba, a másik Zamorába húzódott vissza. Wellesley ekkor Victor ellen fordulhatott. Minthogy azonban számos akadályba ütközött az előkészületek folyamán, és nehezen tudta magát megértetni Cuestával, csak június 27-én indította meg az új hadjáratot. Victor Madrid felé hátrált, hogy egyesüljön Sébastianival. Számítottak Mortier-ra is; de őt Napóleon Ney-vel együtt Soult parancsnoksága alá helyezte azzal a megbízással, hogy a Sierra de Gredoson átkelve vágja el Wellington visszavonulási útját. Victor és Sébastiani József névleges parancsnoksága alatt mégis támadott, s július 28-án megrohanták a számbelileg kissé fölényben levő és Talaverát szilárdan tartó szövetségeseket. Visszaverték őket. A Soult által fenyegetett Wellesley ekkor újra átkelt a Tajón, és Badajoz felé húzódott vissza; ennek ellenére nagy lármát csaptak győzelme körül, és Lord Wellingtonná léptették elő. Most öt francia hadtest volt összevonva, és Lisszabon felé nyitva állt az út, mégsem merte senki magára vállalni a merész kezdeményezést, hogy kiaknázza ezt a lehetőséget, és a francia erők különváltak. Sébastiani Almonacid felé sietett, hogy visszaszorítsa Venagasnak La Mancha felől érkező seregét.

Wellington, aki elégedetlen volt Venagasszal is, Cuestával is, s akit a junta nem volt hajlandó kinevezni generalisszimusznak, mostantól fogva távol tartotta magát. Minthogy a franciák közben leverték Ausztriát, megsejtette azt is, hogy Napóleon most nagy erőfeszítésekre készül ellene, ezért okosabbnak vélte, ha kíméli az erejét, és Portugáliában megerősített támaszpontot épít ki magának. A junta mindezzel nem törődött, és elrendelte az általános támadást. Arizaga az andalúziai hadsereg élén a Tajo felé nyomult előre. November 28-án Ocanánál Soult megfutamította. Ekkor Del Parque átmenetileg bevonult Salamancába. Kellermann azonban megérkezett, s november 28-án Álba de Tormesnál visszavetette az Albuquerque által irányított estremadurai hadsereget. József és Soult ekkor Andalúzia meghódítását javasolta, s Napóleon beleegyezett, mert csábították az ott rendelkezésre álló erőforrások. A franciák ellenállás nélkül foglalták el Sevillát 1810. február 1-én és Málagát 5-én. Elkövették azonban azt a hibát, hogy nem mentek egyenesen tovább Cádiz felé, ahova a junta menekült. Albuquerque még idejében érkezett Cádizba február 3-án, hogy elsáncolja magát, s a franciák hasztalanul vették ostrom alá a várost. Ettől kezdve három hadtest vesztegelt Andalúziában.

Ez annál is kellemetlenebb volt, mivel Napóleon, amint azt Wellington előre látta, újabb portugáliai hadjáratot készített elő. 1811- ben több mint 360 ezer embere volt a félszigeten. A Massénára bízott hadseregnek ebből elméletileg 130 ezer fő állt rendelkezésére. Minthogy azonban meg kellett bíznia Bonnet-t, hogy foglalja vissz a Asturiát, és tartania kellett Navarrát, Vizcayát és Ó-Kasztíliát, gyakorlatilag csak 60 ezer embere maradt, ami egyáltalán nem volt elegendő. Masséna nem gondoskodott sem készletekről, sem szállítóeszközökről, Ciudad Rodrigo és Almeida bevétele után megvárta az aratás végét, és csak szeptemberben indult útnak. Amerre ment, üres volt az ország, ugyanis meghirdették az *ordenanzát,* ami azt is jelentette, hogy a lakosságot kitelepítik, és minden olyan élelmet, amelyet nem tudnak magukkal vinni, elpusztítanak. Wellington csak Coimbra kapuinál vette fel a harcot. Busaco magaslatain sáncolta el magát, és szeptember 27-én visszaverte a franciákat. Amikor Masséna megpróbálta megkerülni, visszahúzódott. Az üldözésére induló Masséna hamarosan beleütközött a torres-vedrasi hármas erődítmény vonalba. A 40 kilométer hosszú első vonal 126 sáncot foglalt magába 244 ágyúval. Wellingtonnak 33 ezer angol, 30 ezer portugál és 6 ezer spanyol katonája volt, nem beszélve a partizánokról, s arra sem lehetett számítani, hogy kiéheztetik, mert a tengerről kapta az élelmiszert. Massénának nem volt ostromfelszerelése, s már csak 3 5 ezer embere maradt. Minden sürgetése ellenére Drouet csak 10 ezer katonát hozott neki. A francia katonák iszonyatosan nélkülöztek. Masséna 1811. március 5-én elrendelte a visszavonulást, s csak Salamancánál állt meg. Wellington követte, és azonnal ostrom alá vette Almeidát. Masséna a város felmentése végett május 5 -én a Côa partján, Fuentes de Onorónál megtámadta az angolokat, de visszaverték. Napóleon éppen ekkor fogott hozzá az Oroszország elleni háború előkészítéséhez, a kudarc tehát, legalábbis ideiglenesen, helyrehozhatatlan volt. Egyedül Soult kapott parancsot Masséna támogatására; megtagadni nem merte, de beérte azzal, hogy március 11-én bevette Badajozt. Wellington elég erősnek ítélte magát ahhoz, hogy elindítsa ellene Beresfordot, aki visszavonulásra kényszerítette, ostrom alá vette Badajozt, s május
16- án visszaverte Soult-nak Albuera ellen intézett támadásait. Közben Wellington megszabadult Massénától, s megérkezett Beres- ford után. Csakhogy Marmont is egyesült Soult-lal, miután Sala- mancában átvette a parancsnokságot. Itt volt az utolsó alkalom, hogy jó feltételek mellett nagy csatára kényszerítsék az angolokat és a portugálokat. A két marsallnak azonban ez a jelek szerint eszébe sem jutott; különváltak és visszafordultak. Wellington Ciudad Rodrigo ellen fordult; amikor Marmont megjelent a közelben, kitért előle és visszatért Portugáliába.

Nem sok időre. Erősítéseket kapott, és ellentétben a császár hiedelmével, tudta, hogy fölényben van Marmont-nal szemben, akinek mindössze 34 ezer embere volt. Ezenkívül számított arra, hogy a franciáknak meglepetés lesz a téli hadjárat. Ezúttal merésznek mutatkozott, és teljes sikerrel. 1812. január 7-én indult el, 19-én rohammal bevette Ciudad Rodrigót, és azonnal továbbment Badajoz felé, amelyet április 6-án foglalt el. Soult késlekedett, Marmont pedig nem mert komoly zavaró hadműveletre vállalkozni. Wellington egyébként mindenütt támadásokat rendelt el. A galíciaiak ostrom alá vették Astorgát. Popham megjelent a vizcayai tengerparton, és visszatartotta Caffarellit; Bentinck Maitlandet küldte a valenciai partra, hogy kösse le Suchet-t. Amikor Napóleon visszarendelt 25 ezer embert, hogy Oroszországba küldje őket, József hiába unszolta Soult-t, hogy ürítse ki Andalúziát. Június 14-én Wellington újra megindította a támadást, és Marmont-nak a Duero mögé kellett visszavonulnia. Ekkor visszahívta Asturiából Bonnet-t, ügyesen újra átkelt a folyón, és átkarolta az ellenfelet, aki visszahúzódott Salamancába. Marmont átkelt a Tormesen, s július 22-én megtámadta az arapilesi hadállásokat, de olyan szerencsétlenül, hogy az angolok a felfejlődés kellős közepén rárontottak, és szétverték. A franciák 14 ezer embert veszítettek, s Clauselnak csak keservesen sikerült őket visszavezetnie Burgosba. Wellington Madrid ellen menetelt, melyet József kiürített, hogy Suchet- hez csatlakozzon. Soult végre elhagyta Andalúziát, s Józsefékkel együttműködve októberben visszafoglalta a fővárost. Wellington, aki közben Burgos elfoglalására indult, visszavonult a Tormeshez, s minthogy Soult nem sietett megtámadni őt, visszatért Portugáliába. 20 ezer foglyot ejtett, elfoglalt vagy elpusztított 3 ezer ágyút, és felmentette Andalúziát.

Kelet-Spanyolországban egymástól függetlenül folytak a különböző hadműveletek. Katalóniában 1808-ban elesett Rosas, 1809-ben Gerona; 1811-ben a franciák elvesztették, majd visszafoglalták Figuerast. Képtelenek voltak pacifikálni a tartományt. Aragóniában Suchet előbb csak tartotta magát a Zaragozát fenyegető Blake-kel szemben; amikor azonban erősítést kapott, 1810- ben bevette Léridát és Mequinenzát; majd 1811-ben Tortosát és Tarragonát. Miután kinevezték marsallá, előbb a sagontei erődítmény alatt, majd Valencia előtt kényszerítette Blake-et csatára. 1812. január 9-én vonult be Valenciába. Miután csapatainak egy részét visszavonták, többé nem nyomult előre, s Maitland bevonulhatott Alicantéba.

Wellington tehát nemcsak beváltotta, amit ígért, hanem túl is ment azon. Nem érte be azzal, hogy megmentette Portugáliát, hanem jelentékeny francia hadsereget kötött le a félszigeten. Mindazonáltal le kell szögezni, hogy Anglia kontinentális diverziója mindeddig semmiféle döntő hatást nem gyakorolt, hiszen nem akadályozta meg sem Ausztria vereségét, sem az oroszországi inváziót. Ha Napóleon legyőzi Oroszországot, Wellingtonnak semmiféle esélye sem lett volna arra, hogy tartsa magát, még Portugáliában sem. Wellington csak 1813-ban nyújtott döntő segítséget a koalíciónak, akkor, amikor a spanyolországi veterán hadsereg Napóleon németországi győzelmét biztosíthatta volna. Ehhez azonban az kellett, hogy előbb a tél elpusztítsa a Nagy Hadsereget.

Negyedik fejezet

A kontinentális blokád

Anglia hiába volt úr a tengeren, és hiába avatkozott be Spanyol- országban, a szárazföldet nem vehette el a francia hadseregtől. Másrészt Napóleon hiába igyekezett a saját irányítása alatt egyesíteni Európát, arra már nem volt lehetősége, legalábbis jó ideje, hogy a saját földjén támadja meg ellenségét. Ezért Tilsit után elsőrendű szerepre tett szert a gazdasági háború. A brit blokád a dolog lényegét tekintve merőben kereskedelmi jellegű volt. Anglia egyáltalán nem arra törekedett, hogy kiéheztesse ellenfelét, és leállítsa hadiiparát - ezt a kísérletet a kontinens gazdasági helyzete amúgy is meghiúsította volna hanem inkább azon igyekezett, hogy a semlegesek közvetítésével eladjon neki minden árut, amit csak kívánhatott. A tengeri blokád célja Anglia gazdagodása volt, nem pedig Franciaország katonai erejének tönkretétele. Ez a feladat amúgy is meghaladta volna lehetőségeit.

Napóleon viszont, aki az első esztendőkben nagyjából hasonló politikát folytatott, a berlini és a milánói dekrétumokkal visszatért a konvent és a direktórium politikájához, s azt a célt tűzte maga elé, hogy hermetikusan elzárja a szárazföldet az angol áruk előtt, arra ítélve ezzel a szigetországot, hogy zárt gazdasági rendszerben önerejéből éljen meg. Ennek az eltökélt szándéknak - amely már magában véve is rengeteg kockázattal járt - nélkülözhetetlen feltétele volt az a dühödt elhatározás, hogy a kontinentális blokád hadifegyverré változzék. Napóleon nem ringathatta magát abban az illúzióban, hogy amíg nem uralkodik a tengerek felett, sikerülhet kiéheztetnie Angliát, és megfosztania a nyersanyagoktól.

Mindazonáltal, bár sejtelme sem volt Anglia tőkés struktúrájának szilárdságáról s az egész berendezkedés modernségéről, abban igaza volt, hogy ez a rendszer annyiban, amennyiben a hitelen és az exporton alapul, nagyon is sebezhető, s úgy vélte, hogy a rendszer megrendülése a csődöt, a munkanélküliséget, esetleg a forradalmat, mindenesetre a kapitulációt vonná maga után. Vajon volt-e realitása Napóleon elképzelésének? A közgazdászok tagadják, s általában igazat is adnak nekik, de azért nem árt szemügyre venni a dolgot. Ráadásul kérdés, hogy Napóleon valóban engedmények nélkül hajtotta-e végre a blokádot. Vajon csakugyan teljesen figyelmen kívül hagyta-e mindazokat a kereskedelmi és adóügyi megfontolásokat, amelyek enyhítették a blokád hatását? Ezt a kérdést is külön meg kell vizsgálni.

1. AZ ANGOL KERESKEDELEM A BLOKÁD ELSŐ ÉVEIBEN

Anglia egészen a berlini és a milánói dekrétumokig azzal a kiváltsággal rendelkezett, hogy ő volt a gazdasági háborúban a támadó fél. Miután megszüntette az ellenséges hajózást, és hatalmában tartotta a semlegeseket, megzavarta Franciaország kivitelét, és elvette tőle piacait, a maga részéről azonban továbbra is tetszése szerint adta el áruit Franciaországban, sőt vásárolt is ott. Napóleon hódításai és a kontinentális blokád megfordították a helyzetet. Meg akarták akadályozni abban, hogy ellássa a szárazföldet, messze a legjobb vevőjét; defenzív helyzetbe került: most rá kellett kényszerítenie áruit az ellenségre.

Ahhoz, hogy farkasszemet nézhessen c kedvezőtlen körülményekkel, politikáját nem kellett módosítania, s nem is változtatott rajta semmit. Ellenkezőleg, gazdasági pragmatizmusa meg fokozódott is. 1808 áprilisában a kormány egyenesen meghatalmazást szerzett a parlamenttől arra, hogy tetszése szerint adja ki a forgalmi engedélyeket, ami az 1807-i rendelkezésekben saját maga által lefektetett elvek megsértését jelentette. Ezzel lehetővé tette tiltott áruk behozatalát és kivitelét, azt, hogy ténylegesen blokád alatt álló kikötők felé induljanak hajók, hogy a hajók egyik ellenséges kikötőből a másikba vitorlázzanak rakomány nélkül, sőt, még saját kikötőiben is megtűrte a francia lobogót.

1809. április 26-án, a francia-osztrák háborúra való tekintettel, egy csapásra megszüntették ugyan a birodalom felé irányuló forgalmi engedélyeket, de Németország és a Baltikum felé érvényben hagyták őket, gyakorlatilag pedig szinte nyomban a rendelkezés után újakat kezdtek kiadni Hollandia és Itália felé. Hamarosan, szeptember 28-án, minthogy a termés bizonyos aggodalomra adott okot, a kormány odáig ment, hogy megengedte a hajóknak, hogy Hollandiától Bayonne-ig minden kikötőben horgonyt vessenek, amire nem volt még precedens; novemberben ez a türelem megszűnt, 1810 májusában visszaállt, októberben újra megszűnt, majd ismét visszaállt. A kormány magatartása mindig attól függött, hogy milyennek látta az ország élelmiszer-ellátását. 1811-ben újra megtiltották az ellenséggel folytatott forgalmat; 1812-ben azonban megint megnyitották, még az Egyesült Államokkal is, amely pedig hadat üzent. 1807-től 1812-ig 44346 engedélyt adtak ki; ebből majdnem 26 ezret 1809-ben és 1810-ben. A semlegesek is megkapták ebből a maguk részét, s a jelek arra vallanak, hogy ezekkel az okmányokkal magán a kontinensen is trafikáltak. Tulajdonképpen ezen az úton bonyolódott le az egész tengeri kereskedelem, s amikor a kormány maga nem kívánta meg az engedélyeket, még akkor is kérték őket tőle, hiszen a hadiflotta egyáltalán nem tett különbséget. Az engedélyek kiadása végül olyan helyzetbe torkollott, hogy szabály helyett valójában már csak kivételek voltak. Ez a szituáció kedvezett az önkénynek, a vesztegetésnek, a lassúságnak és a tévedéseknek. Az érintettek tiltakoztak e rendszer ellen, amely állandósította a hajózási törvények hatályon kívül helyezését, és gyakorlatilag semmissé tette az 1807-i rendelkezéseket. Ennek ellenére ez a rendszer segített Angliának a védekezésben, mert az engedélyek az esetek többségében csak azzal a feltétellel tették lehetővé a behozatalt, hogy a hajó tulajdonosa valamit exportál is. Ezek az engedélyek alkalmilag a diplomáciai nyomás eszközévé is váltak, s minthogy emellett darabonként 13-14 font sterlingbe kerültek, nem megvetendő jövedelmet is biztosítottak a kormánynak.

Európában a siker elsősorban a kontinentális rendszer szilárdságától függött. Tilsit után, 1807-ben és x 808-ban ez a rendszer rövid időre elég szilárd volt ahhoz, hogy érezhetően csökkentse a Nagy- Britanniából eredő behozatalt. Ez az állapot azonban nem tartott sokáig. Spanyolország és Portugália kicsúszott Napóleon kezéből. 1809-ben Törökország békét kötött Angliával, és megnyitotta előtte a Levantét. Ausztria is újra beengedte az angol árukat. A háború eltávolította a francia csapatokat a német tengerpartról, és itt a forgalom szinte szabaddá vált. Ezt az állapotot nevezték Holsteinben a második tönningi időszaknak. Ezenkívül a Napóleon hatalma alatt álló csatlós vagy szövetséges országokban a kormányok többé- kevésbé bevallott cinkosságára is számítani lehetett. Hollandia egészen 1810-ig fontos brit piac maradt. Lajos átvette ugyan a berlini dekrétumot, de nem biztosította tiszteletben tartását. 1806-ban maga is adott ki forgalmi engedélyeket s az Angliába irányuló kivitel ment a maga útján, ami szükségképpen visszirányú forgalmat is jelentett. 1807-ben több mint 237 ezer quarter gabona érkezett Angliába Hollandiából. A hajók egyébként felvették azt a szokást, hogy mindig két okmányt szereztek be, és az egyiket az angoloknak, a másikat a franciáknak mutatták fel. Liverpoolban volt egy cég, amely az idő tájt körlevélben ajánlotta a kereskedőknek, hogy szerez nekik ilyen francia papírokat. Végül az angolok a csempészek cinkosságát is kiaknázták. A zugkereskedelem elősegítésére átvették a francia csomagolási és címkézési szokásokat. A legkülönbözőbb cselekhez folyamodtak. Így például megbeszélt pontokon elsüllyesztettek áruval telt hálókat, s ezeket azután halászok emelték ki éjnek idején. Főleg pedig igyekeztek árulerakatokat létesíteni a lehető legközelebb a birodalom partjaihoz. Az Északi-tengeren 1808-ban Helgolandot választották ki erre a célra. Nagy építkezések után kétszáz kereskedő itt tartósan berendezkedett, így Hamburgból a Parish fivérek egyike, olyannyira, hogy a szigetet „kis Londonnak” nevezték. 1808 augusztusától novemberéig 120 hajó érintette a kikötőt, s a benne megforduló rakományok értékét évi 8 millió font sterlingre becsülték. Innen az áru Holsteinba került, hamburgi rendeltetéssel, Altonán keresztül, ahol éjszaka rakodtak ki part menti hajók segítségével. Innen azután Frankfurtba, Lipcsébe, Bázelba és Strasbourg-ba csempészték az árut. A Balti tengeren Göteborg lett a legfontosabb központ. 1808-ban ez a kikötő már 1 300 000 font kávét és majdnem 3 millió font cukrot exportált.

1809-ben ez a két szám 4,5 millióra, illetve 7,5 millióra emelkedett. A következő évben mindkét mennyiség megkétszereződött. Ezek a rakományok Pomeránián és Poroszországon át részben Lipcsébe áramlottak, de került belőlük Lengyelországba és Oroszországba is. A Földközi-tengeren Gibraltár, Szardínia, Szicília, Málta, 1808 után a Baleári-szigetek, 1809 után a Jón- és a dalmáciai szigetek mind-mind támaszpontul szolgáltak. Mindamellett vitathatatlan, hogy Málta volt a legfontosabb lerakat. Az áruk Trieszten és Bécsen át Ausztriába, innen pedig megint csak Lipcsébe érkezhettek. Amikor az angolok megvetették a lábukat Törökországban, újabb út nyílott, nevezetesen Szalonikiből és Konstantinápolyból Belgrád és Magyarország felé, aminek hasznát Bécs fölözte le.

Az angol statisztikák szerint az Észak-Európába irányuló kivitel, Franciaországot is beleértve, csak 1808-ban szenvedett lényeges csorbát. 1809-ben ismét emelkedni kezdett, és 1810-ben már majdnem elérte az 1805-i értékeket. Ha az 1805-i értékeket 100-nak vessz ük, akkor 1808-ban Anglia saját kivitelének indexe 20,9, a reexporté pedig 51,6. Ez utóbbit lényegileg gyarmatáruk alkották. 1809- ben a két index 5 5,2 és 140; 1810-ben 74,6, illetve 97,3. Az ugyanerre a területre irányuló export összesített értékének indexe 1805- höz viszonyítva 1808-ban 32,6, 1809-ben 87,5, 1810-ben pedig 83,2. Az 1809-i emelkedést az ausztriai háború magyarázza, az 1810-i esést pedig a kontinentális rendszer megszilárdítása és a trianoni és fontainebleau-i dekrétumok. 1810-ben tehát az Észak-Európába és a Franciaországba irányuló brit export nem szenvedett érzékeny veszteséget; az 1808-i látványos zuhanás azonban azt bizonyítja, hogy önmagában véve a kontinentális blokád hatékony volt. Minden attól függött, hogy milyen következetesen és milyen tartósan alkalmazzák, vagyis attól, hogy a francia hadsereg milyen erős.

Mindazonáltal az angol kivitel még akkor sem szűnt volna meg, ha egész Európára kiterjesztik a napóleoni blokádot, és tökéletesen be is tartják, mert például a gyarmatáruknak a kontinens csupán a háromnegyed részét vette fel, az egyenesen Angliából érkező áruknak pedig csak az egyharmadát: 1805-ben 37, 1808-ban 25, 1810-ben 34 százalékát. A császár tehát csak akkor számíthatott céljainak elérésére, ha meghódítja a Keletet is, és ha a tengerentúli országok, legalábbis az Egyesült Államok, ugyanezt a politikát folytatják, akár vele egyetértésben, akár tőle függetlenül. Valóban, Angliának csak azért voltak tényleges nehézségei, mert az amerikaiak, ellentétben a svédekkel, a norvégokkal, a görögökkel és a berberekkel, fellázadtak az 1807-i rendelkezések ellen. Igaz ugyan, hogy nekik Napóleon dekrétumai sem tetszettek jobban, de az angolok részéről még egyebet is sérelmeztek: még mindig függőben volt a kötéllel fogott matrózoknak és a legénységek nemzetiségének kérdése.

1807. május 27-én az angolok elfogtak egy amerikai hajót, s több matrózt kiemeltek róla; Londonban elítélték ugyan ezt a cselekedetet, de a lényegben nem engedtek, s ezt kenyértörés követte. December 22-én Jefferson embargót hirdetett: lezárta kikötőit az olyan hadviselő felek előtt, akik intézkedéseket tettek a semlegesek ellen, és megtiltotta az amerikai hajóknak, hogy ezekbe az országokba árukat szállítsanak. Az intézkedés csak az angolokat sújtotta. Az igazság az, hogy az embargót nem tartották meg szigorúan, annak ellenére, hogy 1808-ban *Enforcement Act* néven külön törvényt hoztak megerősítésére. Mindamellett az Egyesült Államokból ebben az esztendőben csak huszad annyi gabona érkezett, mint 1807-ben, s Liverpoolban 143 ezer zsák gyapot helyett mindössze 23 ezret raktak ki. A kenyér ára emelkedett, egyidejűleg pedig ipari válság fenyegetett. A bérek csökkenése miatt általános sztrájk tört ki Manchesterben, s ezt zavargások követték. Másrészt a kontinens gyarmati behozatalának jelentékeny csökkenését is az amerikai hajók elmaradása okozta. Gogel holland pénzügyminiszter szerint Hollandia 1807-ben majdnem 30 millió font kávét és 41 millió font cukrot kapott Amerikából; 1808-ban pedig csak 1 millió font kávé és 4 millió font cukor érkezett. Márpedig ezek az áruk elsősorban az angol gyarmatokról jöttek. Végül az angol áruk amerikai kivitele több mint 50 százalékkal csökkent, holott rendes körülmények között az egész export egyharmadát tette ki.

Anglia új piacok meghódításának köszönhette, hogy szembe tudott nézni ezzel a lassanként súlyossá váló helyzettel. Portugália és Spanyolország kevés segítséget jelentett; igaz, hogy sokkal több árut küldtek ide, mint addig, de főleg Wellington hadseregének ellátása végett. Ezzel szemben a levantei behatolás nagyon sokat jelentett. Az Ibériai-félszigetre és a földközi-tengeri országokba irányuló kivitel együttes értéke az 1805-i 4 millió font sterlingről 1811- re több mint 16 millióra nőtt. Ám a legfontosabb esemény Brazília és a spanyol gyarmatok megnyílása volt. Ezeknek az országoknak a kereskedelmére vonatkozólag nincsenek pontos adataink. Mindamellett csakis ezzel magyarázható az amerikai földrészre irányuló angol kivitel megnövekedése. Ennek a kivitelnek az értéke az Egyesült Államok nélkül 1805-ben 8 millió font sterling, 1806-ban és 1807- ben 11,1808-ban és 1809-ben pedig majdnem 20 millió font sterling. A válság egyik tartós eredménye az volt tehát, hogy az angolok szemében csökkent az európai piac fontossága, és a tengerentúl felé fordították figyelmüket. Ha a Levantétól eltekintünk, ebben a fejlődésben Ázsiának és Afrikának egyelőre semmiféle szerepe nem volt. Itt az angol kivitel a most tárgyalt időszak folyamán inkább csökkent. Mindebből még jobban kiviláglik, milyen nagy horderejű következményekkel járt Napóleon spanyolországi kalandja.

Anglia tehát, miután megmentette kereskedelme biztonságát, nyugodtan várhatta, hogy az Egyesült Államok bűnbocsánatért esedezzék, ami nem is késett. Az amerikaiak nem élhettek gabonájuk, fájuk, dohányuk és gyapotjuk exportálása nélkül. Ebben New England egyetértett a Déllel; ráadásul az északi hajózási vállalkozók is tiltakoztak. A nyugtalanság hamarosan polgárháborúval fenyegetett. Mindenesetre az embargó kitűnő ürügy volt a föderalistáknak, akik azzal vádolták Jeffersont, hogy a franciákkal paktál. Madisont 1808- ban azért megválasztották, de csak azzal a hallgatólagos feltétellel, hogy feloldja az embargót. 1809. március 4-én a *Non Intercourse Act* került az embargó helyébe, amely megtiltott mindennemű forgalmat a hadviselő felekkel. A törvény azonban nem vonatkozott Spanyolországra, Portugáliára, Dániára és Svédországra, ráadásul az amerikai hajók, ha egyszer úton voltak, mindig oda mentek, ahova nekik tetszett, főleg Hollandiába és Angliába. Így például Girard Portugáliát élelmezte, hajói innen bort szállítottak Angliá- ba, onnan pedig megrakodva tértek haza. Egyébiránt az angol követ megígérte, hogy hamarosan hatályon kívül helyezik a „királyi tanács rendeleteit”. A kormány meghazudtolta ugyan a követ ígéretét, de a két nyilatkozat közötti idő elég volt Madisonnak ahhoz, hogy hatályon kívül helyezze a *Non Intercourse* törvényt, s ekkor hallatlan lendülettel indult meg az export Európába. 1809-ben az Egyesült Államokba irányuló angol kivitel majdnem elérte a 7,5 millió fontot, s az amerikai flotta ismét az angolok rendelkezésére állt. Az angol kikötőkből idegen lobogó alatt kifutó hajók aránya a válságos évek alatti 45 százalékról 1809-ig ismét 70 százalékra nőtt.

Ha most eltekintünk attól, hogy az angolok milyen árakat, tehát milyen hasznot értek el az új piacokon, valamint attól a ténytől, hogy ezekben az új országokban, amint az nemsokára kiderült, meglehetősen bizonytalannak mutatkozott a pénz behajthatósága, Levante és Latin-Amerika meghódítása mindenesetre azt jelenti, hogy Napóleon szándékai meghiúsultak. 1808-ban a kivitel indexe csak 91-re süllyedt 1805-höz képest. 1809-ben pedig, a kontinentális rendszer megrendülése és az Egyesült Államokkal való kibékülés jóvoltából, a kivitel jelentékenyen fel is lendült, indexe elérte a 125- öt, sőt 1810-ben túlhaladta a 126-ot. Ezeket a vámadatokon alapuló értékbecsléseket a pamutiparra vonatkozó természetbeni becslések is alátámaszják: Anglia 1801-től 1805-ig évente átlagosan 56 és fél millió font bálázott gyapotot importált; 1807-től 1812-ig 79,7 milliót vásárolt, vagyis az emelkedés 40,7 százalékos. Az angolok által eladott pamutáru értéke 1805-től 1808-ig 8,6 millió font sterlingről 12,5 millióra, 1809-ig 14,4 millióra emelkedett. Növekedett a szén- és vastermelés is, folytatódott a műszaki haladás. Az ország lakossága 1801-ben 10 943 000 volt, 1811-ben pedig 12 597 000. Következésképpen minden azt tanúsítja, hogy Nagy- Britannia gazdasági szerkezete az első esztendőkben győzelmesen kiállta a próbát. Az ország ezt versenytárs nélkül álló iparának és a gyarmatáruk monopóliumának köszönhette. Az angol kormány által megvásárolt publicisták gúnyolódtak is Napóleonon. Így d’Ivernois 1809 júliusában az alábbi versikét közölte *A kontinentális blokád következményei* című könyvében:

Ez a zárlat mit se zár,
S kit éhezni ítéltetek,
Félnie csak egytől lehet,
Ha tán túl sokat zabál.

Ám korai lett volna még a győzelmi ének. Ausztria veresége után a kontinentális rendszer megszilárdult. Mi sem akadályozta volna meg Napóleont, ha végezni akar Spanyolországgal. S nyilvánvaló volt, hogy Sándor támogatásával, vagy legyőzése után, a Levanté- ből is ki tudja kergetni Angliát. Ezenkívül a kontinentális blokád összekapcsolódhatott az amerikai piac bezárulásával. Latin-Amerika máris csalódást okozott, mert nagyon rosszul fizetett, emellett pedig elmerült a polgárháborúban, s emiatt kevesebb árut vett fel. Hamarosan kiújult a konfliktus az Egyesült Államokkal is. Bizonyos cikkek behozatala még a jó években is súlyos gondokat okozott. Saumarez hiába volt a Baltikum ura; amikor az itteni kikötők lassanként bezárultak, egyre nehezebb lett megszerezni a Baltikumból a fát, a gabonát, a kendert és a lent, mert ezek az árufajták nehezen csempészhetők. Ami a textilnövényeket illeti, Anglia Írországot vette igénybe. A fával már más volt a helyzet. 1808-ban 60 ezer load fát fogyasztott az ország (1 load nagyjából 1,1 köbméternek felel meg). Hiába merítették ki az ország erdeit, s hiába érkezett sok fa 1804 óta Kanadából is, 1808-ban 26 ezer loadot kellett külföldön vásárolni. Danzigból a Solly cégnek még mindig sikerült küldenie, de ez már igen keveset számított: 1811-ben mindössze 3319 szálfát és 2500 load fűrészelt fát, ugyanakkor, amikor Kanada 23 ezer szálfát, 24 ezer load fűrészelt tölgyet és 145 ezer load fűrészelt fenyőt szállított. Előzőleg Svédországból, főképpen pedig az Egyesült Államokból még ennél is több érkezett: 1810-ben azonban ez a két ország semmit sem szállított. Anglia a legkülönbözőbb helyeken próbálta beszerezni szükségletét, de a fakereskedelem sehol sem volt úgy megszervezve, mint a Baltikumban, és a szállítási költségek sok esetben túlságosan nagyok lettek volna. Igen nagy nehézségeket okozott a máltai dokkok ellátása, bár szerződéseket kötöttek a fiumei Adamiccsal, később pedig, 1809-től kezdve, Tepeleni Alival. Újra rá kellett fanyalodni a hajózási törvények megsértésére, Halifaxben és Indiában kellett hajókat építeni még a haditengerészet számára is. Ennek a kereskedelmi flotta itta meg a levét: 1804-ben 95 ezer tonnával gyarapodott, 1810-ben már csak 54 ezerrel. 1810 nagyon nehéz év volt, mert csak 47 ezer load fát használtak fel, s ebből is 10 ezer külföldről érkezett.

A gabona még nagyobb problémákat okozott. Az angliai termelés a magas árak jóvoltából erőteljes ütemben növekedett. Ebben a periódusban mintegy 750 ezer acre területet vontak művelés alá elsősorban a községi földekből. Írország is jelentékeny mennyiséget bocsátott rendelkezésre. Napóleonnal folytatott párharcában Angliának az volt az ütőkártyája, hogy a kapitalizmus már elég fejlett volt az országban ahhoz, hogy legyőzhetetlen fölényt biztosítson az angol iparnak, annyira azonban még nem, hogy a hazai élelmiszer- termelés feladására vezessen. Ám Young szerint ennek ellenére az élelmiszer-fogyasztásnak egyhatodát a behozatalból fedezték 1810- ben. Az árak sohasem emelkedtek ugyan ismét az 1801-i szintre, de a búza drágább maradt, mint a kontinensen: egy quarter búza ára 1805-ben 100 shilling, 1807-ben 66, 1808-1809-ben 94, 1810- ben 117 shilling volt. A közvélemény e két okból mindig érzékeny maradt mindenre, ami veszélyeztethette a gabonabehozatalt. Az importált búza háromnegyede a Baltikumból, a fennmaradó rész az Egyesült Államokból és Kanadából érkezett. Mármost a baltikumi kikötők Napóleon kezében voltak. A csempészet ellenére 1808-ban mindössze 65 ezer quarter búzát sikerült kihozni a kontinensről, szemben az 1807-i 514 ezer quarterral. Másfelől az Egyesült Államok 1808-ban az importnak csupán 6 százalékát fedezte, szemben az előző évi 14 százalékkal. A termés nem volt rossz, ezért a dolog nem járt súlyos következményekkel, de az ellenkezője is megtörténhetett volna. Ezenkívül gondoskodni kellett Portugáliáról és Spanyolországról; az Egyesült Államok sietett ellátni ezt a feladatot, és ezzel közvetve Angliát segítette; de mi történik, ha esetleg háborúba keveredik Angliával? Ezenkívül gondolni kellett az Antillákra is: 1808-ban az anyaországnak kellett élelmeznie ezt a területet. Ha a Baltikum és az Egyesült Államok egyszerre esik ki, a hiány legalább kéthavi élelmiszer-ellátás lett volna, rossz termés esetén pedig még több. Azt mondották, hogy Anglia ki tudott volna mászni a bajból, ha bevezeti a fejadagrendszert, csökkenti az őrlési veszteséget stb. Ennek ellenére nagy lett volna a válság lélektani hatása.

1809-ben tehát bizonytalannak látszottak a napóleoni blokád kilátásai; az angolok azonban túlzott önelégültséggel becsülték le esélyeit. Egymagában természetesen csakugyan nem kényszeríthette térdre Angliát; de ha kiterjesztik a blokádot egész Európára, és szigorú következetességgel alkalmazzák, meggyengíthette volna a szigetországot annyira, hogy az egy szép napon egyszer csak képtelen lett volna elviselni valamilyen, Napóleon szándékától már független válságot, s nyilvánvaló, hogy akkor ez a válság Napóleon győzelmét biztosította volna. Napóleon számára részint az volt a fontos, hogy kiterjessze kontinentális uralmát, részint pedig az, hogy könyörtelenül fenntartsa a blokádot. Ehelyett azonban enyhítette.

2. A KONTINENTÁLIS BLOKÁD FEJLŐDÉSE

Ha a kontinentális blokádot, amely valójában a merkantilista politika végleteidig való fokozását jelentette, következetesen végrehajtják, ez Európát arra kényszerítette volna, hogy a saját erejéből éljen. Minthogy Európa lakosainak óriási többsége még mezőgazdasággal foglalkozott, az élelmezés miatt nem volt ok az aggodalomra. Megtermelte az olajos magvakat és a textilnövényeket is, a gyapot kivételével, ezenkívül elláthatta magát tüzelőanyaggal és ásványi termékekkel is. Ezzel szemben kegyetlenül érintette a lakosságot a gyarmatáruk eltűnése. Megpróbálták ezeket helyettesíteni : a kávét cikóriával, a cukrot mézzel és a szőlősziruppal (ebből Franciaországban 1811 táján 2 ezer tonnát gyártottak); legalábbis a jövő szempontjából ennél nagyobb horderejű volt, hogy kezdtek felfigyelni a cukorrépából származó cukorra, amelyet Margraf 1757-ben vont ki, s amelyet Sziléziában egy másik német, Achard irányítása alatt a század eleje óta termeltek iparilag. Az indigót és a bíbortetűt festőfűvel és festőbuzérral próbálták pótolni. Igyekeztek hasznosítani a szódát is, például Róma környékén, s a vegyipar azonnal elterjesztette ezt az anyagot, amelyet Nicolas Leblanc nyert a tengeri sóból.

Nápoly és Málaga környékén megpróbálták meghonosítani a gyapotot, nem minden siker nélkül, hiszen Francia- ország végül innen importálta fogyasztásának hatodrészét, és Illírián át Levantéból is próbáltak gyapotot szerezni. Mindazonáltal a gyapotot illetően leküzdhetetlen maradt a nehézség: ha nem lett volna csempészet, a fonodáknak be kellett volna zárniuk, főleg Szászországban és Svájcban. Napóleonnak ezzel az iparággal kapcsolatos magatartása árulja el a legvilágosabban azt az óhaját, hogy a kontinens gazdasági életét az autarkia alapján rendezze be. Sohasem szerette a pamutipart, mert az külföldtől függött, s támogatta Douglast, aki gyapjúfonó gépek gyártását kezdte meghonosítani Franciaországban; kölcsönöket adott azoknak a pamutgyárosoknak, akik más nyersanyagra akartak átállni, és ezért át kellett alakítaniuk felszerelésüket: 1 millió frankos díjat tűzött ki annak, aki feltalál egy lenfonó gépet; 1811-ben a császári palotákból száműzték a pamutszöveteket.

Ám még ha Európa el is van látva nyersanyaggal, ez korántsem jelentette volna a bajok megoldását, hiszen ipari kapacitása messze alatta maradt a szükségleteinek. Remélni lehetett ugyan, hogy a blokád mint tökélyre vitt protekcionista rendszer elvezet az ipari fejlettség szükséges fokához. Ehhez azonban időre volt szükség, hiszen a gépek és szakmunkások mindaddig Angliából érkeztek; ráadásul sehol sem volt túl nagy a tőkefölösleg, s az általános helyzet sem volt alkalmas arra, hogy bizalmat keltsen a tőkében. Ezenkívül, minthogy az ipari központok száma csekély volt, a tengerre pedig nem lehetett kijutni, az autarkia az elosztás és a szállítás általános átszervezését, teljes újjáalakítását követelte. Következésképpen a blokád megzavarta a kialakult szokásokat, felbolygatta az összes rutinszerű eljárási folyamatokat, és számtalan érdeket sértett. A hajózási vállalkozók, valamint a tengeri kikötők nagykereskedői és gyárosai úgy érezték, hogy megfellebbezhetetlenül halálra ítélték őket. A fogyasztók - azaz mindenki, és az egészben ez volt a legrosszabb - úgy érezték, tőlük várják, hogy ennek az egész vállalkozásnak a költségeit megfizessék. A cikória és a szőlőszirup senkinek sem ízlett. A gyapjúholmi és a lenvászon sokkal drágább volt, mint a pamutáru. Általában az volt a helyzet, hogy a vállalkozók és maga Napóleon is az önköltséggel nem törődve igyekeztek ellátni a piacot. Az autarkia olyan sok ponton csorbította a termelőnek és a fogyasztónak az egyéni szabadságát, s azon a munkavállalási szabadságon alapuló függetlenségét, amelyet maga Napóleon hirdetett és ajánlott mindenütt az új társadalom egyik alapelveként, hogy az európai lakosság körében elkerülhetetlenül kikovácsolódott a blokád elleni spontán összeesküvés. A blokád intézkedéseit csak a katonai és rendőri elnyomó gépezet segítségével sikerült tiszteletben tartatni.

A blokád a szövetséges országokat meggátolta mezőgazdasági termékeik kivitelében, anélkül hogy valami hasznot húzhattak volna belőle, hiszen nem volt saját iparuk. Vagy például a Hanza- városokat a tengeri kereskedelem tilalma egyenesen halálra ítélte, így azután ezek a területek, aszerint, hogy milyen mértékben maradtak még függetlenek, többé-kevésbé nyíltan bújtak ki kötelezettségeik alól. Már az is elegendő volt, hogy ne tartsák be a semlegesekre vonatkozó rendelkezéseket. Következésképpen a blokád hol enyhült, hol szigorúbb lett, pontosan követve Napóleon katonai uralmának hullámzásait. A blokád, amely eredetileg a Nagy Birodalom jelképe volt, végül olyan tényezővé vált, amely parancsolóan írta elő e birodalom növelését. Kihatott a birodalom szerkezetére is, hiszen a csatlósok semmivel sem viselkedtek jobban, mint a szövetségesek.

Hollandia példája a legtanulságosabb. Fivérének fenyegetéseire Lajos 1807. szeptember 4-én lezárta a kikötőket. 1808-ban azonban La Rochefoucauld követ rámutatott a csempészet kiterjedt voltára, különösen a nemrég annektált Kelet-Frieslandban, valamint Walcherenen, ahonnan Antwerpenbe lehetett jutni, s azt tanácsolta a császárnak, hogy legalább a Maasig annektálja az országot. Egyik rendeletével a király engedélyezte a vaj és a sajt kivitelét. A császár szeptember 16-án egyoldalúan lezárta a francia határt a hollandok előtt. Lajos erre október 23-án megtiltotta a kivitelt, s kizárt minden hajót az ország kikötőiből. A franciák szemében az ilyen túlzó rendszabályok a blokád abszurditását bizonyították. Egyébként az ilyen rendelkezések alól nyomban kivételeket is hoztak, s ezzel lényegileg kijátszhatóvá tették őket. 1809 júniusában Lajos újra beengedte az amerikai hajókat azzal a feltétellel, ha rakományukat a békekötésig az állam raktáraiban helyezik el. Innen azután már játék volt kijuttatni őket. Napóleon erre július 18-án azzal válaszolt, hogy vámkordont létesített a Rajnától a Travéig, és a királynak ismét meg kellett hátrálnia. Makacs és ismételt próbálkozásai végül azt eredményezték, hogy 1810-ben Napóleon annektálta a királyságát.

De már Murat is ugyanígy próbálkozott. Azoknak a területeknek az uralkodói pedig - mint például a szász király vagy a frankfurti nagyherceg -, amelyeknek nem volt közvetlen kapcsolatuk a tengerrel, még könnyebben megtehették, hogy szemet hunyjanak a csempészet fölött. Amióta Nyugat-Németországban béke uralkodott, Frankfurt ismét virágzásnak indult, mert afféle lerakatul szolgált Franciaország határán; 1810-ben Poroszország képviselője kijelentette, hogy még sohasem láttak annyi gyarmatárut Frankfurtban, mint most. Lipcse változatlanul nagy angol piac volt, amely ellátta Közép- és Kelet-Európát. 1810-ben a lipcsei Szent Mihály napi vásárra 65 és fél millió tallér értékű gyarmatárut vittek; Svájc annyi fonalat vásárolt Lipcsében, amennyire csak szüksége volt: 1807-1808-ban 190 ezer fontot, 1808-1809-ben 430 ezret, 1809-1810-ben 950 ezret. Svájc területén át pedig a brit export eljutott Itáliába. Ilyenformán a blokád az egyik legfontosabb olyan tényezővé vált, amely egységet hozott létre a föderatív birodalommal szemben.

Még ott sem volt könnyű felvenni a harcot a csempészettel, ahol Napóleon kizárólagosan uralkodott. Soha egyetlen korszakban sem virágzott még ennyire a csempészet, éppen azért, mert hihetetlen hasznokat hajtott, s mert mindenki cinkos volt. 1810-ben egy alkalommal maga a császár mutatott rá, milyen kitűnően van megszervezve a csempészet, ti. felsorolta ennek a tevékenységnek az ágenseit: a vállalkozók, a biztosítók, a részestársak, a bandavezérek, végül maguk a szállítók. A magába Franciaországba irányuló csempészetnek Bázel és Strasbourg volt a legaktívabb központja, s itt vagyonok keletkeztek ebből a tevékenységből. A kiterjedt partok, főleg pedig a szárazföldi határok őrzéséhez nem voltak elegendők a vámtisztviselők: katonai megszállás is kellett hozzá.

Úgyhogy valahányszor Napóleonnak szüksége volt a csapataira, mint például 1809-ben, mindenütt rések nyíltak. 1811-ben Dalmáciát és Horvátországot kénytelen volt kívül helyezni a birodalom vámhatárán, mert nem tudta többé őrizni határaikat. Még hivatalnokaira sem számíthatott feltétel nélkül. A csempészek korrumpálták a konzulokat, mint például Bourrienne-t Hamburgban és Clérembaut-t Königsbergben. Masséna behozatali engedélyeket árusított Itáliában. Maguk a vámosok is megvásárolhatók voltak, sőt, ha a strasbourg-i szóbeszédnek hinni lehet, még a vámügyi igazgatók is. Mind e bajok egyik legjobb orvoslása az ellenőrzés alatt tartandó határok csökkentése lett volna. Ebből pedig megint csak azt a konzekvenciát kellett levonni, hogy egész Európát a birodalomhoz kellene csatolni. Ez a gondolat egyáltalán nem volt ellenére Napóleonnak.

Így hát semmi sem késztethette volna politikájának módosítására, ha a blokád maga nem jár olyan következményekkel, amelyek, megítélése szerint, rá nézve sem voltak veszélytelenek. Decrés elég hamar panaszkodni kezdett, hogy a flotta nem tudja beszerezni azokat a nélkülözhetetlen cikkeket, amelyeket addig a Baltikumból kapott. A pamutgyárosok, akik eleinte nagy örömmel üdvözölték az angol szövetek kirekesztését, és egyre-másra alapítottak új gyárakat, kezdtek csalódni, mert egyre ritkább lett a nyersanyag. Ha a blokád ilyen következményekkel jár, akkor már nem volt az ő ügyük. A császárt kihozták ugyan a sodrából ezek a panaszok, mégis meg kellett hallgatnia őket, mert semmitől sem rettegett annyira, mint a munkanélküliségtől. Másrészt visszaesőben volt a császárság kivitele. Az export a háború ellenére is szakadatlanul nőtt egészen 1806-ig, amikor a becslések szerint 456 milliót ért el. 1807-ben azonban 376 millióra süllyedt; 1808-ban és 1809-ben nem sokkal múlta felül a 330-at. Hanyatlani kezdtek némely iparágak, elsősorban a selyemgyártás, nyugaton pedig a vászongyártás, úgyhogy egy másik irányból ismét csak felütötte a fejét a munkanélküliség veszélye. Zúgolódtak ezenkívül a tengerparti sófőzők, a La Manche-csatornával és az Északi-tengerrel szomszédos tartományok szőlősgazdái és parasztjai.

Egyre nehezebben kelt el a vaj, a sajt, a gyümölcs, a zöldség, és, ami még nagyobb baj, a bor és a pálinka. Amikor azután a búzapiac is telítődött, már súlyos volt a helyzet. A konzulátus alatt drága volt a búza, s ez nem csekély mértékben növelte Napóleon népszerűségét a földbirtokosok és a nagybérlők körében. A X. és a XI. évben 1 hektoliter búza ára átlagosan valamivel meghaladta a 24 frankot. 1804-től kezdve sorozatosan jó volt a termés, s a búza ára valamivel 20 frank alá süllyedt, 1809-ben 15-re esett; a párizsi medencében és Bretagne-ban valójában 11-12 frankra zuhant, Vendée-ban pedig 10 frank alá. Napóleon megrémült. Természetesen nem akarta, hogy a kenyér drága legyen, de az sem volt érdeke, hogy a nehéz piaci viszonyok elégedetlenséget keltsenek a földművelők körében, és megnehezítsék az adó beszedését. Egyszer már előfordult egy ilyen esetben, hogy előzetesen engedélyezte a búza ideiglenes kivitelét, amint azt a régi rendszerben is tették. 1808. november 23-án egy Le Havre-i nagykereskedő engedélyt kért ennek az exportnak a felújítására, Anglia pedig természetesen igen szívesen vásárolt.

A kivitel kérdésének egyébként ennél általánosabb jelentősége is volt, mert a kereskedelmi mérleget érintette. Colbert-éhez viszonyítva Napóleon helyzete sokkal alkalmasabb volt arra, hogy világosan meg tudja különböztetni a kereskedelmi mérleget a fizetési mérlegtől, és a kettőt ne azonosítsa, mert bár igaz, hogy Franciaország még az ő korában sem élvezett hajófuvardíjakból és idegenforgalomból eredő bevételeket, mégis, tőkései spekulációs műveleteket hajtottak végre a meghódított országokban, s emellett a háború révén nagy mennyiségű fémpénz áramlott az országba. Ennek ellenére Napóleon nézetei túlságosan hagyománytisztelőek voltak, s így ő is változatlanul rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy a kivitel felülmúlja a behozatalt. Ezt egészen 1808-ig nem sikerült elérnie, habár a deficit az 1803-i 83 millióról 1807-re 17 millióra csökkent. Napóleon szemében a kontinentális blokád egyik érdeme az volt, hogy megfordította a helyzetet. A behozatal 1806-tól 1809-ig 477 millióról 289 millióra süllyedt; 1808-tól aktívvá vált a mérleg: 1809-ben már 43 millió volt a kivitel többlete. A császár számára ez volt a fontos; természetesen sokkal kielégítőbb lett volna az eredmény, ha a kivitel változatlan szinten marad, nem pedig csupán lassabban süllyed a behozatalnál. Minthogy gondolatvilágában a háborús blokád Anglia pénze ellen irányult, nem mondott ellent merkantilizmusának: arra törekedett, hogy Franciaország továbbra is eladjon az angoloknak, de ne vásároljon többet tőlük, és így kiszivattyúzza pénzüket. 1808-ban, amikor megtudta, hogy Lajos engedélyeket adott ki a nagy-britanniai kivitelre, azzal a feltétellel bocsátott meg neki, hogy cserében semmit sem fog vásárolni tőlük: „Pénzben fizessenek, soha áruban; soha, érti?”

A maga részéről azonban sohasem engedett a semlegesekkel szembeni szigorából. Amikor tudomást szerzett Jefferson embargójáról, 1808. április 17-én a bayonne-i rendeletben elvileg leszögezte, hogy ebből az intézkedésből az amerikai hajózás eltűnésének kell következnie, ami azt jelenti, hogy minden olyan hajó, amely az Egyesült Államokénak vallja magát, csempészeten tettenértnek, és jogos zsákmánynak nyilvánítandó. El is koboztatta az amerikai hajókat, és 1810. március 23-án a rambouillet-i rendelet előírta, hogy rakományukkal együtt el kell adni őket. A semlegesek kirekesztése azonban azt eredményezte, hogy a francia exportőröknek nem volt elég hajójuk: az útnak indított árumennyiségnek szükségképpen csökkennie kellett. Lehetséges, hogy az első pillanatban észre sem vette ezt az ellentmondást, hiszen elsősorban Franciaországgal törődött, s fütyült arra, hogy mi lesz, mondjuk, a Baltikum mezőgazdasági országainak kivitelével; még Európa teljes meghódítása esetén is Franciaország maradt volna a birodalom legfontosabb része, és ide kellett áramlania a fémpénznek. Ha a blokád kiszolgáltatja Franciaországnak a szárazföldi piacot, akkor már csak arra van szükség, hogy ezzel a franciák éljenek is, és változatlan szinten tartsák, sőt növeljék kivitelüket. Vajon elegendő erőforrással rendelkezett-e Franciaország ahhoz, hogy pótolja az angol árukat? Vajon a tengelyen és folyami hajón való szállítás nőhetett-e arra a fokra, hogy feleslegessé váljék a tengeri szállítás? Az események azt mutatták, hogy nem. Egyebek között, még ha optimálisan alakulnak is a dolgok, a búzafelesleggel végképp nem tudtak volna mit kezdeni.

A császár környezetében levő emberek többsége nem helyeselte teljesen azt a fejlődési irányt, amelyet ő a blokádnak adott, s azt szerette volna, ha visszatérnek az 1806 előtti rendszerhez. Chaptal véleménye közismert volt; Crétet, majd Montalivet, a belügyminisztériumban, akik a pamutgyárosokkal és a kikötők nagykereskedőivel a kapcsolatot tartották, szerették volna kielégíteni ezeket a tőkéseket. Természetesen eszükbe sem juthatott azt kérni a császártól, hogy vonja vissza a berlini és a milánói rendeleteket; de azt hangoztatták, hogy csak nyernének, ha utánoznák az angolokat és exportengedélyeket adnának ki, és nagyon helyes lenne lehetővé tenni a semlegesek számára is, hogy hozzájussanak ilyen engedélyekhez anélkül, hogy teljesen visszakapnák szabadságukat. Bizonyos francia árukat szállítanának a semlegeseknek azért, hogy ki lehessen elégíteni a haditengerészet és a hadsereg szükségleteit, a többi kimenő árut pedig úgyis csak készpénzért adnák el, ami nagyon előnyös fémpénzbeáramlást biztosítana. Coquebert de Montbret már 1802-ben azt ajánlotta, hogy vezessék be a kompenzációs kereskedelmet, 1807-ben pedig maga Napóleon is gondolt rá egy pillanatig, hogy behozatali engedélyeket ad azzal a feltétellel, hogy minden érintett kereskedő ki is viszi a behozott áru egyenértékét! Mollien, ellentétben azzal, amit erről emlékirataiban ír, szembeszállt az elképzeléssel, mégpedig azzal érvelt, hogy az exportőrök még abban az esetben is rakománnyal térnek vissza külföldről, ha ezt kifejezetten megtiltják nekik, és ha kell, az árut becsempészik az országba; egyébként az angolok kényszeríteni is fogják őket, hogy ellenértékként árukat vegyenek át. Ilyenformán, vonta le a következtetést, az intézkedés újra fellendítené a brit kereskedelmet. Coquebert de Montbret pedig ismét kifejtette, hogy ha búzát küldenének az angoloknak, akkor ezzel feladnák azt a tervet, hogy kiéheztetik őket. Mindezek a következmények, mondották, összeegyeztethetetlenek a támadó blokád gondolatával.

Mindebben igazuk volt; végül azonban egy másik érv, amellyel Gaudin és Collin de Sussy, a vámügyek főigazgatója hozakodott elő, bírta meghátrálásra Napóleont. A behozatal korlátozásával visszaestek a vámbevételek, mégpedig az 1808. évi 60 millióról 1809-re 11,5 millióra.

Az Ausztria elleni hadjárat előestéjén okvetlenül növelni kellett a jövedelmeket; másrészt pedig a gabonakivitel lehetővé teszi majd, hogy a parasztok ki tudják fizetni a földadót. 1809 márciusában Napóleon tervezetet állított össze a kiviteli engedélyekkel kapcsolatban. Crétet április 14-i bizalmas körlevele rámutatott, hogy kivételes és átmeneti rendelkezésről van szó, amelyet nem fognak nyilvánosságra hozni. Ezek az engedélyek, amelyeket később „régi rendszerűeknek” neveztek, lehetővé tették a bor, a pálinka, a gyümölcs, a zöldség, a gabona és a só kivitelét, azzal a feltétellel, hogy fát, kendert, vasat és kínafát hoznak be értük, vagy készpénzt vesznek fel, továbbá kifizetik a megfelelő vámokat. Egy engedélyt 30—40 Lajos-aranyért árusítottak. Crétet 40 ilyen engedélyt adott ki; amikor azonban ideiglenesen Fouché vette át tőle hivatalát, ő sokkal nagylelkűbbnek bizonyult: október 5-ig már 200-at adott ki. Közben Gaudin és Montalivet állandóan hangoztatta, hogy az iparra is gondolni kell. Így azután 1809. december 4-én egy másikfajta engedély is napvilágot látott, és hivatalosan belekerült az 1810. február 14-i rendeletbe: minden exportálásra kerülő hajórakományból csak a háromnegyedrészt tartották fenn a mező- gazdasági terményeknek, amelynek listáját most az olajos magvakkal és textilnövényekkel is kiegészítették; a fennmaradó rész ipari termék lehetett.

Amint az várható volt, a visszbehozatalnak, illetve a fémpénzben történő fizetésnek a követelménye nem vágott egybe az angolok elképzeléseivel, úgyhogy egyáltalán nem futott be annyi engedélykérés, amennyire számítottak; 1810 júniusában azt jelentették a császárnak, hogy a kiadott engedélyek közül 351-et használtak fel a kereskedők, 10 millió frank értékben exportáltak, és 6 millió frank értékben importáltak. Mindamellett az az igazság, hogy a gabona- kivitellel kapcsolatos tényeket sűrű homály fedi. Az angol statisztikák szerint a Francia Császárság és szövetségesei 1809-ben és 1810- ben majdnem 1 millió 500 ezer quarter gabonát adtak el Nagy-Britanniának, s állítólag Anglia ezért a gabonáért aranyban fizetett, így ezen az úton 1 400 000 font sterling áramlott ki az országból. Tény és való, hogy az angol behozatal értéke 1809-ben 75,5 millió font sterlingre, 1810-ben pedig 89,7 millióra emelkedett, holott az 1801-i éhség idején csak 73,7-et ért el. Valószínű tehát, hogy a gabona kivitele egyáltalán nem csak a császári engedélyek alapján történt; minthogy 1809. szeptember végétől kezdve Anglia olyan engedélyeket adott ki, hogy akár rakomány kivitele nélkül is vásároljanak búzát a kontinensen, Napóleon valószínűleg szemet hunyt, és engedte, hogy az ellenséges hajók szabadon berakodjanak.

Csak 1810 tavaszán, amikor gyengébbnek ígérkezett a termés, függesztette fel a kivitelt a nyár végéig. A búzapiac tehát felszabadult, ezzel szemben a szőlősgazdáknak, a gyárosoknak, a kincstárnak egyáltalán nem volt okuk az elégedettségre. 1810 első felében a császár meggyőződött arról, hogy első kísérlete nem volt elégséges; az ország északi részében tett utazása folyamán a gyárosok állandóan panaszaikkal ostromolták. Január 12-én engedélyezte, hogy 40 százalékos illeték fejében a tilalmak ellenére kiárusítsák a lefoglalt árukat, kivéve bizonyos pamutárukat; ezeket nevezték el engedélyezett eredetű termékeknek. Tulajdonképpen tehát engedélyezett bizonyos behozatalt. Ami a kivitelt illeti, Dunkerque-ben hivatalos kapcsolatokat szervezett az angol csempészekkel; 1811-ben ennek a műveletnek a bázisát Gravelines-ba helyezték át. Június 6-án kereskedelmi és ipari tanácsot alakított, a hónap végén pedig hozzáfogott, hogy e tanács közreműködésével előkészítse a blokád általános átszervezését.

Erre késztette egyébként egy új mozzanat is. 18x0. május 1-én az amerikai Kongresszus a *Macon Bill-lel* felhatalmazta az elnököt, hogy tiltsa meg a behozatalt azoktól a hadviselő felektől, amelyek 1811. március 3-áig nem vonják vissza a semlegesek ellen irányuló intézkedéseket. Ha Anglia kitart intézkedései mellett, Napóleon viszont kedvezményeket ad az Egyesült Államoknak, ezzel arra készteti, hogy szakítson Angliával; annak idején a milánói dekrétum kimondta, hogy rendelkezései nem vonatkoznak azokra a semlegesekre, amelyek nem vetik alá magukat az angol előírásoknak; ügyes diplomáciai fogással elébe lehetett vágni az eseménynek, aminek nagy lehetett volna a jelentősége, mert ezzel fokozódik a blokád hatékonysága.

1810. július 3-án a saint-cloud-i dekrétummal a kiviteli engedélyek hivatalos intézménnyé váltak; később az engedélyeket kiterjesztették Itáliára, a Hanza-városokra, valamint a lengyelekre való tekintettel Danzigra. Egy másik rendelet, a július 25-1, a Francia Császárság tengeri forgalmát irányított kereskedelemmé változtatta: augusztus 1-étől kezdve a császár által személyesen aláírt engedély nélkül tilos volt felkeresni vagy elhagyni Franciaország bármelyik kikötőjét; ezeket az úgynevezett „normális rendszerű”

engedélyeket kizárólag franciáknak adták ki. Napóleon tehát a konvent mintájára szabályszerű hajózási törvényt vitt keresztül. Minthogy azonban a francia hajók az angol blokád miatt nemigen hagyhatták el az ország kikötőit, a törvény gyakorlatilag nem működött. Egyébként az amerikaiak tekintetében nyomban kivételt is tettek. A kérdést június 25-én, fontos ülésen tárgyalta a kereskedelmi tanács. Július 5-én egy rendelet kimondta, hogy az amerikaiak árukat hozhatnak be Franciaországba, ha ki is visznek onnan árukat. Mivel Madison megtiltotta honfitársainak, hogy engedélyeket kérjenek, mert felfogása szerint a forgalom engedélyhez kötése ellentétben állt a tengeri hajózás szabadságával és hazájának szuverenitásával, tilalmát úgy kerülték meg, hogy amikor az engedélyeket amerikaiaknak adták ki, nem engedélynek, hanem „jogosítványnak” nevezték őket. Franciaország voltaképpen nem lehetett meg nélkülük; a diplomácia azonban nagy lármát csapott az engedmény körül, és augusztus 5-én Champagny tudtul adta, hogy a császár vissza fogja vonni a berlini és a milánói dekrétumokat novemberben, ha az angolok a maguk részéről érvénytelenítik a „királyi tanács rendeleteit”. Montalivet mindjárt azt javasolta, hogy terjesszék ki a jogosítványokat minden szövetséges vagy semleges hajóra is; a császár ezt elutasította, sőt dán hajókat koboztatott el. El kell tehát ismernünk: azt a szükségletét, hogy semleges hajókat vegyen igénybe, nagyon ügyesen forgatta át olyan diplomáciai manőverré, amelynek segítségével egymás ellen fordíthatta az Egyesült Államokat és Angliát.

A július 25-i rendelet kimondta, hogy bárminemű behozatalnak az a feltétele, hogy azzal egyenértékű francia áru hagyja el az országot; a kiviendő árufajtákat kikötőnként kötelezően írták elő; a rakománynak harmad- vagy felerészben minden esetben selyemből kellett állnia. Minthogy az általános tilalmak és különösen az angol ipari termékekre vonatkozó tilalmak változatlanul érvényben voltak, a behozatal kizárólag az Egyesült Államokból vagy a kontinensről származó élelmiszerekből és nyersanyagokból állhatott:

a valóságban azonban a gyarmatáruk behozatalát újra engedélyezték, bár tudták, hogy ellenséges eredetűek. Ilyenformán elfogadták a Coquebert de Montbret által 1802-ben ajánlott módszert: az állam szabályozta a tengeri kereskedelmet azzal, hogy a kivitelnek legalább akkorának kell lennie, mint a behozatalnak. Napóleon végül lemondott arról az elvéről, hogy a kivitelt csak abban az esetben engedélyezte, ha készpénzben fizetnek érte, mert a feladat most a kivitel fellendítése volt, főleg pedig az, hogy az ipart ellássák nyersanyaggal, a fogyasztókat cukorral és kávéval. Annak idején ugyanezek a meggondolások vezették a Közjóléti Bizottságot. Mindamellett a II. évben Franciaország, minthogy mindenáron importálnia kellett, hajlandó volt szükség esetén készpénzben fizetni; Napóleon idejében helyzete megfordult, s a készpénzfizetés alkalmazásába kizárólag a külföld rovására ment bele. Ennek ellenére teljesen nyilvánvaló volt, hogy a császár azzal, hogy beleegyezett olyan vásárlásokba, amelyekből részben az ellenség profitált, enyhített a kontinentális blokád szigorán.

A kincstár is megkapta a magáét. Minden egyes engedély ezer frankba került. Felülvizsgálták a vámtarifákat, s augusztus 1-én megjelent a trianoni rendelet, amely elképesztő arányban növelte meg a gyarmatáruk vámját. Az amerikai gyapot, amelynek mázsája után 1804-ben 1 frankot, 1806 óta 60-at fizettek, most 800 frank vámot hozott mázsánként; az indigó vámját 15-ről 900-ra, a kávéét 150-ről 400-ra emelték. Némileg ellentmondásos intézkedésnek látszódhat, hogy ha gondoskodni akartak a gyárosok részére a nyersanyagról, akkor ezt így megfizettették velük; ám Napóleon azért sújtotta ennyire a gyapotot, mert kedvezni akart a francia textilnövények termelésének, ugyanakkor azt képzelte, hogy az angolok a vámokra való tekintettel kénytelenek lesznek olyan mértékben leengedni áraikat, hogy már nem is keresnek az eladáson, végül pedig a vásárlók a törvényes behozatal mellett nem fogják többé igénybe venni a csempészetet. A császár túl optimistának bizonyult. Az angolok a piac urai voltak, ezért tartani tudták áraikat, az aránytalanul magas vámok pedig sohasem alkalmasak arra, hogy elsorvasszák a csempészetet. Éppen ezért hamarosan fokozni kellett a megtorló intézkedéseket. Az október 18-i fontainebleau-i rendelet kimondta, hogy a csempészt 10 évi kényszermunkával kell büntetni, és bélyeget kell rásütni.

A csempészt ettől kezdve újfajta igazságszolgáltatási szerv, a vámügyi bíróság elé állították, amely ugyanúgy működött, mint a különleges bíróságok. 1812-ben a hamburgi bíróság 15 nap leforgása alatt 125 ítéletet hozott. Ezek között különféle súlyosbító körülmények miatt több halálos is volt. A csempészett gyarmatárukat el kellett kobozni és kiárusítani, az ipari termékeket megsemmisítették. Most még az volt hátra, hogy a piac felélénkítése és némi kincstári jövedelem szerzése végett felkutassák mindazokat az árukat, amelyeket a blokád ellenére már becsempésztek az országba. A trianoni rendelet megjelenését is óriási arányú rendőri hadművelet követte. Az egész birodalom területén egymást követték a házkutatások ; minthogy a csatlósok vonakodtak mindezeknek az akcióknak a végrehajtására, Napóleon példát statuált: az október 17-éről 18-ára virradó éjszakán egy hadosztály vette körül Frankfurtot, és másnap bevonult a városba. 234 nagykereskedőtől, köztük Bethmanntól és Rothschildtól mindent elkoboztak, amit azok nem tudtak elrejteni. Svájcot a császár megszállással fenyegette meg, és lezárta német határát. Ekkor azután a Rajnai Konföderáció fejedelmei, Poroszország és Svájc is engedelmesen fejet hajtottak.

Az 1810-i rendeletek nem váltották be az összes hozzájuk fűzött reményeket, és különféle súlyos hátrányos következményekkel is jártak. Az új engedélyeknek sem volt sokkal több rajongójuk, mint a régieknek; Montalivet egyik jelentése szerint a császár 1811. november 25-éig 1153-at írt alá, s ebből 494-et adtak ki. Ezeknek az engedélyeknek az alapján a becslések szerint 45 millió frank értékű kivitel és nem egészen 27 millió értékű behozatal bonyolódott le. Ami az amerikaiakat illeti, körülbelül 100 jogosítványt vettek át, valamivel több mint 3 millió frank értékű árut hoztak Franciaországba, és 3,5 millióért vásároltak. Minthogy a mérleg kedvezőnek bizonyult, Napóleon szemében az újítás igazolást nyert. Valójában igen kétséges volt a dolog haszna. A minisztérium a kimutatások készítésekor, hogy a francia nagykereskedelem hasznát is figyelembe vegye, mintegy 50 százalékkal megemelte a kivitelt, és egynegyeddel csökkentette a behozatalt; ráadásul az angolok nem vásároltak, ezenkívül Illíriában, amikor a franciák visszexportot követeltek, az angolok nem voltak hajlandók sót szállítani, így a császárnak tudomásul kellett vennie a kivételt; ennek azután az lett a következménye, hogy a kivitel gyakran csak megjátszott, csinált művelet volt, azzal az egyetlen céllal, hogy igazolja a behozatalt; a vámhatóságot úgy vezették félre, hogy kicipeltek a hajóra valami vacakot, amit azután a vízbe hajítottak.

Az intézkedések hoztak ugyan némi könnyebbséget az iparnak, de korántsem olyan mértékben, hogy sikerült volna leszerelni az üzletemberek ellenséges érzületét. Savary révén tudomásunk van Laffitte súlyosan elítélő álláspontjáról; a genfi kereskedelmi kamara pedig titkárának, Sismondinak a tollával hevesen bírálta a blokádot, nagy nyugtalanságot keltve a hivatalokban. Ha egyszer Napóleon nem volt hajlandó ugyanolyan opportunizmussal adni ki az engedélyeket, mint az angolok - ami egyébként nem is lett volna összeegyeztethető a berlini és a milánói rendeletekkel sokkal jobb lett volna, ha egyáltalán nem ad ki semmilyen engedélyt.

Másrészt a piac megtisztítása korántsem volt teljesnek mondható. A francia hatóságok korrumpálásával vagy a helyi hatóságok cinkossága jóvoltából sikerült elrejteni sok árut, vagy pedig törvényes eredetűnek nyilváníttatni őket. A gyarmatáruk kérdésében a császár sokkal nagyobb türelmet tanúsított. Engedélyezte, hogy az illetékeket természetben fizessék, féláron beengedte a birodalomba a hollandoknál zár alá vett árukat, haladékot adott Dániának, hogy a Holsteinben felhalmozott készleteket Hamburg átvehesse, utólag hozzájárult, hogy a Poroszországtól elkobzott áruk értékét levonják a jóvátétel összegéből; az egész így szerzett árukészletet forgalomba hozták, úgyhogy az ellenőrzés ismét lehetetlenné vált. Egyébként az egész művelet súlyos zavarokat idézett elő. Az elkobzott iparcikkek megsemmisítése csődbe juttatta tulajdonosaikat. Ahhoz, hogy a gyarmatárukat a tulajdonosok átvehessék, óriási összegeket kellett fizetniük; Frankfurtban ez az összeg több mint 9 millióra rúgott, és sok kereskedőnek nem volt elegendő készpénze, hogy ezt előlegezze; ezenkívül minden állam a saját előnyére próbálta alkalmazni a trianoni rendeletet, úgyhogy a forgalom egyszerűen megállt, amíg végül meg nem egyeztek abban, hogy csak egy alkalommal fogják követelni az illetékeket. Még így is előfordult, hogy, mivel Poroszország elfogadta fizetési eszközül a saját elértéktelenedett papírpénzét, az általa kiadott behozatali engedélyeket érvénytelennek nyilvánították. Ez a megrázkódtatás robbantotta ki az 1811-i nagy gazdasági válságot. Ily módon a vámrendszer súlyosbította azt a bajt, amelyet az engedélyek rendszerének enyhíteni kellett volna.

A dolog morális hatása sem volt valami jó. A kiviteli engedélyek és a trianoni rendelet zavart keltettek a közvéleményben, mert azt hitették el az emberekkel, hogy a császár bevallotta tévedését, és fel fogja számolni a kontinentális blokádot. Augusztusban, az Egyesült Államoknak adott biztosítékok után, egy pillanatra még Montalivet is osztotta ezt az illúziót. A fontainebleau-i rendelet és az a lármás mód, ahogyan végrehajtották, kegyetlen csalódást okozott a különböző országok lakossága körében; a kontinensen az emberek sokkal inkább sújtva érezték magukat, mint az angolok, s botrányosnak tartották, hogy azokat a dolgokat, amelyekre nekik oly nagy szükségük volna, szertartásosan elégetik a köztereken, vagy a folyókba hajítják; a franciákat még talán meg lehetett volna győzni arról, hogy így kívánja a nemzeti érdek, de a többieket semmiképpen. A pétervári amerikai megbízott azt mondotta, hogy ez „egy vandálnak a politikája”, s így is gondolta mindenki. Másrészt Napóleon azzal, hogy csak franciáknak adott kiviteli engedélyeket, igazolta azokat, akik úgy állították be a dolgot, hogy a blokád egyetlen rendeltetése kedvező helyzetbe hozni az uralkodó nemzetet, amikor pedig kivételt tett az amerikaiakkal, ezzel méltatlankodást keltett a csatlós és szövetséges kormányok körében. 1809 végén Murat azt a tervet forgatta a fejében, hogy maga is fog kiviteli engedélyeket adni, s ez ügyben összeszűrte a levet Fouchéval, Ouvrard- ral és Labouchére-rel; Oroszország pedig magyarázatot követelt, amikor látta, hogy gabona megy ki a császárságból. Oroszország, de Ausztria sem szerzett érvényt a trianoni rendeleteknek. Sándor végül visszavette szabadságát: tekintve, hogy Franciaország kereskedett az ellenséggel, ezenkívül beengedte kikötőibe az amerikaiakat, 1810. december 31-én az orosz cár is megnyitotta kikötőit a semlegesek előtt. Az új rendszer tehát tönkretette a blokádot, egyben pedig megingatta a kontinentális rendszert.

Más okai is voltak az Oroszországgal való szakításnak; de a császár nem szolgáltatott volna ürügyet ehhez a szakításhoz, ha a kontinentális föderáció szellemével összhangban nem csak franciáknak ad engedélyeket a birodalom kikötői közötti forgalom lebonyolításához, hanem a csatlósok és szövetségesek kereskedőinek is, ami egyáltalán nem akadályozta volna meg az amerikaiakat abban, hogy ők is hasznot húzzanak ebből a forgalomból. Az adott körülmények között amúgy is végrehajthatatlan, teljesen fölösleges 1810-i hajózási törvény voltaképpen nem volt más, mint Napóleon konok merkantilizmusának igen rossz időben jött és veszedelmes megnyilvánulása.

Ha ettől a hibától eltekintünk, a kortársak szemrehányásai mit sem vonnak le politikájának ügyességéből. Egyetlen pillanatra sem volt szándékában lemondani a kontinentális blokádról, és amikor átszervezte, az ipar nehézségei csak másodsorban játszottak szerepet. Elsősorban az államkincstár szempontjai vezérelték. Pénzre volt szüksége, hogy hadat viseljen Ausztria ellen: lehetővé tette a parasztoknak, hogy eladják a gabonájukat, és így be tudta hajtani az adót. Ezt az angolok nagyon is felismerték. 1810-ben előre látta, hogy az Oroszország elleni hadjárat előkészítéséhez még több pénzre lesz szüksége, s íme, ennek az évnek a végén a becslések szerint 150 milliót hoztak a trianoni és fontainebleau-i rendeletek, nem számítva az elkobzott áruk eladásából befolyt pénzt. Mint mindig, a pillanat szükségleteihez igazodott, és megszerezte azt, amit akart. Ezt a pénzügyi műveletet egyszersmind ügyesen kapcsolta össze azzal a diplomáciai manőverrel, amelynek segítségével az Egyesült Államokat akarta maga mellé állítani, és ez is sikerült. Madison készpénznek vette Napóleon ígéreteit, és 1810. november 2-án visszaállította a francia birodalommal folyó szabad kereskedelmet, ezzel szemben az angol áruk behozatala tilos maradt.

Ami a berlini és milánói rendeleteket illeti, ezek érinthetetlenek maradtak, s nem kétséges, hogy Napóleon abban a pillanatban, amikor úgy látja, hogy az engedélyek semmissé tehetik ezeknek a rendeleteknek a hatását, habozás nélkül megszüntette volna őket: az engedélyek most is csak átmeneti megoldást jelentettek, ugyanúgy, mint 1809-ben. Az amerikaiaknak adott jogosítványokat sem hagyta volna érvényben akkor, ha elképzeléseiben az Egyesült Államoknak nem az lett volna a rendeltetése, hogy hadat üzenjen Angliának. A párizsi nagykereskedők előtt 1811. március 24-én tett kijelentései egészen világosak:

„A semleges lobogót a terület kiterjesztésének tekintem. Az a hatalom, amelyik engedi megsérteni, nem tekinthető semlegesnek. Az amerikai kereskedelem sorsa hamarosan eldől. Kedvezni fogok ennek a kereskedelemnek, ha az Egyesült Államok alkalmazkodik a rendeletekhez. Ellenkező esetben kiűzöm hajóikat birodalmamból. A kontinens bezárul az Angliából származó behozatal előtt. Állig fegyverben maradok, hogy érvényt szerezzek rendeleteimnek."

S csakugyan, Angliára 1811-ben ismét rossz napok köszöntöttek, akárcsak 1808-ban. Svédország csatlakozott a blokádhoz, a Baltikumban pedig az angol flotta már nem talált egyetlen kikötőt sem, ahol szabadon kirakodhatott volna. 1810 szeptemberében nagy csapás érte az országot. Amikor 600 angol hajó, amelyeket a széljárás visszatartott a tengerszorosokban, megpróbált kijutni a déli partokra, 140-et elfogtak közülük. Rakományuk értékét másfél millió font sterlingre becsülték. Még Svédország is rászánta magát, hogy 100 továbbit kobozzon el, amelyeknek rakománya fél milliót ért. Hollandia és az Északi-tenger német partja most annektálva volt, az Oroszország felé menetelő Nagy Hadsereg elözönlötte Németországot, és fokozta az ellenőrzést. Az angol export még sohasem süllyedt ilyen mélyre. 1810-ben, Franciaországot is beleértve, az Észak-Európába irányuló angol kivitel értéke még 7 700 000 font sterling, a reexport értéke pedig 9 160 000 font sterling volt. 1811-ben a megfelelő két szám 1 500 000 és 1 960 000, vagyis az 1805-i értéknek mindössze 14,5 százaléka, illetve 32,2 százaléka. Ugyanebben az esztendőben Anglia csak 1 870 000 font sterling értékben exportált az Egyesült Államokba, szemben az 1810-i 11 300 000-rel; ugyancsak ebben az esztendőben, a Spanyol-Amerikában kezdődő zavargások miatt, az Egyesült Államokat nem számítva, az Újvilágba irányuló teljes angol kivitel értéke 13 millió alá süllyed, szemben az 1810-i 17,5 millióval. Mindent összevéve, az angol export 1811-ben 39,5 millió font sterlingre esett, vagyis az 1805-i értéknek 82 százalékára, az 1810-inek pedig 65 százalékára.

Valaki esetleg arra hivatkozik, hogy 1811-ben Angliát súlyos ipari válság sújtotta; csakhogy ez a válság az árak zuhanását és óriási árukészletek felhalmozódását okozta; ha Anglia kevesebb árut adott el külföldön, akkor ennek csak az lehetett az oka, hogy vissz autasították áruit, nem pedig az, hogy nem volt eladnivalója. A blokád tehát kielégítően működött. Bizonyos, Napóleon akaratától független tényezők, miután előzőleg gátolták cselekvését, most az ő malmára hajtották a vizet, s amint az 1811-i válság tanulmányozásából kiderül, voltak még más ilyen tényezők is. Érthető hát önbizalma: „Tudom, hogy intézkedéseimet úton-útfélen gyalázzák - mondotta még 1811. március 21-én is ám azok, akik nemrég érkeztek Angliából, s akik látták, milyen hatást kelt lassanként a kontinenssel való kereskedelem megszakadása, kénytelenkelletlen azt mondják magukban, hátha a császárnak van igaza . . ., hátha csakugyan sikerül megvalósítania elképzeléseit."

Mindamellett nem használhatta ki minden előnyét. Bosszúsan figyelte, hogy Anglia továbbra is árukat ad el a kontinensen, behajtja az ellenértéket, vagy segélyként adja a koalíciósoknak; emiatt csak saját magának tehetett szemrehányást. Napóleon tiszteletben tartotta ugyanis a nemzetközi bankrendszert, amely az angol kereskedelem bázisául szolgált, és biztosította az ércpénz forgalmát, amelynek változatlanul nagy szerepe volt a fizetésekben; nemkülönben a kereskedelmi értékpapírok forgalmát is, amelyek, legalábbis Nyugat-Európában, a kereskedelem nélkülözhetetlen feltételét adták. Jellemző, amit Valckenaer holland miniszter 1808. január 25- én írt Lajos királynak:

„A kontinensen cirkuláló angol gyártmányok közül egyetlenegy sincs, amely hasznosabb vagy fontosabb volna az angolok számára, mint a bankjegy ... A bankjegy az, amely mágikus erejével fenntartja a világ négy sarkában a hatalmas angol kereskedelmet... Ez a hatása az akár közvetlenül Angliából, akár csak közvetve, de mindenképpen angol kontóra, az európai kontinens kereskedelmi központjaiból származó váltók és értékpapírok rendszerének."

Egyébként a bankok közvetítőül szolgáltak a hesseni választófejedelemnek és a holland tőkéseknek ahhoz, hogy angol kölcsönöket jegyezzenek le, Nathan Rothschildnak pedig, hogy francia értékpapírok ellenében pénzt küldjön Wellingtonnak!

A bankügyletek három legfontosabb központja Amszterdam, Hamburg és Frankfurt volt. A Hope-Labouchére bankház és a Parish fivérek bankháza kapcsolatot tartott egymással is, nemkülönben a Baring bankkal és a párizsi pénzügyi körökkel; a kontinensen levő Rothschil- dok fenntartották az érintkezést Londonban székelő Nathan fivérükkel, s 1811-ben hárman - James, Karl és Salomon - Párizsba érkeztek. Az első ott is maradt, hogy megalapítsa a család franciaországi ágát. A császár keze rajta volt a kontinens nagy bankjain. De az ércpénz kivitele csak a császárság területéről volt tilos, másutt nem; a jelek szerint Hollandiában sem szűnt meg annak annektálása után. A kereskedelmi leszámítolás sem szakadt meg sehol, annak ellenére, hogy a *Moniteur* 1807-től kezdve nem közölte többé a londoni árfolyamokat. Nem mintha bárki is megfeledkezett volna arról, hogy itt van a gordiuszi csomó. A kereskedelmi értékpapír, mondotta Valckenaer, az egyetlen áru, amely nincs kitiltva: „itt kell lesújtani”; s ezen az alapon azt javasolta, minősítsenek hazaárulásnak minden olyan esetet, amikor valaki angol állampolgár javára, megbízásából vagy számlájára váltót ír alá, fogad el, ruház át, számítol le, továbbít vagy kifizet. Lajos nyilván óvakodott megmutatni ezt a javaslatot fivérének; de a kereskedelmi rendszernek ez a repedése semmiképpen sem maradhatott rejtve sem Mollien, sem Napóleon előtt. Napóleon 1811-ben villámokat szórt „az angol kereskedelem leszámítolóira”. De nem sújtott le rájuk. S ez kizárólag merkantilizmusával magyarázható. Szerette volna megakadályozni az angolokat abban, hogy a saját áruikat eladják, arról azonban sohasem mondott le, hogy Franciaország exportáljon Angliába, és elvonja az angoloktól a fémpénzt. Hollandia változatlanul nagy bevételeket szerzett a kivitelből, s a császár nem is akarta ezt leállítani; ha pedig kezet emel a nemzetközi bankrendszerre, ezzel saját magára mér csapást. Az a harcias lendület, amely a milánói és berlini rendeleteket kicsiholta belőle, nem tűrte volna meg az ilyen óvatoskodó szempontokat, így azután meg is fékezte azt, talán anélkül, hogy bevallotta volna magának.

Aranyéhsége és az adó beszedésének szempontjai miatt tette túl magát azon a tervén, hogy kiéheztesse Angliát, s állt rá, hogy kiengedje az ellenséghez az ott annyira áhított gabonát. Az első pillanat harcias felbuzdulásában a jelek szerint egészen másként gondolkodott. 1807-ben Franciaországban teljesen megszűnt az élelmiszerkivitel, megtiltotta Hollandiának is, majd 1808-ban Németországban is leállt. 1809-ben, Coquebert de Montbret ellenvetései ellenére is, ismét engedélyezte, és új politikája ezen a réven hozta a legnagyobb hasznot. Nagy-Britannia 1810-ben összesen 1 millió 567 ezer quarter gabonát importált, s ebből 1 306 ooo-et a Francia Császárságból és szövetségeseitől; igaz, ennek az volt a következménye, hogy csökkent a font sterling árfolyama, és az országból kiáramlott az arany, amint Napóleon remélte; ezzel szemben sikerült gabonatartalékokat képezniük. Bizonyítja ezt, hogy Anglia az 1810-i kétségbeejtően rossz termés ellenére 1811-ben már csak 336 130 quarter búzát importált - ennek a mennyiségnek a harmadrészét Porosz- országból szerezte be és hogy egy quarter búza ára 92 shillingre süllyedt (azaz 33,5 frankba került 1 hektoliter), szemben 1810-zel, amikor még 103 shilling volt egy quarter (azaz 44 frank egy hektoliter). Nem kétséges, hogy a kontinens segítsége nélkül Angliának heteken át nem lett volna búzája, s még ha különböző rendszabályokkal kievickél is a bajból, az árak csillagászati magasságokba emelkedtek volna. Márpedig Angliában ebben az időben addig példa nélkül álló gazdasági válság dúlt. Napóleon előre elszalasztotta azt a talán egyedülálló alkalmat, amikor elérhette volna céljait.

3. AZ 1811. ÉVI VÁLSÁG

Ebben a válságban nagy szerepet játszottak a trianoni és fontainebleau-i rendeletek; mindamellett kitöréséhez nem voltak nélkülözhetetlenek, és ebből is jól látható, hogy Napóleonnak időnként szándékától független körülmények is a segítségére siethettek. A tőkés termelésben, természeténél fogva, időszakos zavarok lépnek fel; a háború és a blokád kedvezőtlen feltételeket teremtett, amelyek siettették ezt a folyamatot. Ezek a zavarok nem kímélték meg a szárazföldet sem; de az angol gazdasági élet éppen fejlettsége folytán sokkal súlyosabb károkat szenvedett.

1806- től kezdve mesterségesen felduzzadtak az árak. Így például Angliában a Baltikumból érkező áru, a selyem, a gyapot ára 1808. óta több mint a kétszeresére emelkedett; a fuvarozási költség Kanadából a kétszeresére, Rigából a háromszorosára, sőt még nagyobbra nőtt; 1810-ben úgy számították, hogy egy 100 tonnás hajó útja Calais-ból Londonba és vissza 50 ezer font sterlingbe kerül, Bordeaux-ból Londonba és vissza 80 ezer font sterlingbe. Ennek az lett a következménye, hogy a kereskedelem egyre nagyobb tőkét kötött le. Egyszersmind a kockázat is nőtt, nemcsak a rakományok elfogása és az elkobzások miatt, hanem az árak teljességgel kiszámíthatatlan, elképesztő ingadozásai miatt is. Így például Párizsban a pernambucói gyapot fontja 1806-ban 7 frank, 1807-ben 15, 1808-ban 24 volt; 1810-ben 12 és 14 között váltakozott. Hamburgban a gyapot zsákját 1808 elején 75 guldenon, az év közepén 260-on, az év végén 175-ön jegyezték; Londonban kisebb volt ugyan az ingadozás, de itt is óriási távlatokat nyitott a spekuláció előtt. Hamburgban a Parish fivérek apja már 1800-ban panaszkodott, hogy a határidős spekulációra való hajlam magával ragadja az üzletembereket: ez a szellem végül teljesen uralomra jutott. Angliában kivétel nélkül minden árura játszottak a tőzsdén, és társaságok alakultak ezzel a kizárólagos céllal.

A kontinensen elsősorban a gyarmatok termékei iránt érdeklődtek. Franciaországban erre a nagyvárosokban kínálkozott alkalom. Mindamellett ide ilyen áruk ritkábban érkeztek, és a spekuláció sokkal aktívabb volt Amszterdamban vagy a Hanza-városokban; a párizsi bankok nagy összegeket fektettek ebbe a spekulációba, akár a saját kontójukra, akár ügyfeleik számlájára; 1810-ben a Caveau kávéház tulajdonosát emlegetik úgy, mint akinek Antwerpenben igen erős pozíciója van a gyarmatáruk tekintetében. A hosszra játszók voltak a hangadók, és nem maradtak el a különféle manőverek, különösen az álhírek; 1807 áprilisában a gyapot árának feltornászása végett elterjesztették Párizsban, hogy az angolok blokád alá helyezték Lisszabont. Hollandiában a nagy bankok felvásárolták a közraktárakban levő készleteket, hogy irányíthassák a piacot. Angliában, ahol a kormány szünet nélkül bocsátotta ki a kölcsönöket, nagy figyelemnek örvendett az értékpapírpiac is. Ezen a területen a besszre játszók voltak túlsúlyban; az alkuszok annál makacsabbul dolgoztak az államkölcsönkötvények árfolyamának csökkentésén, minthogy a bankárok, egyetlenegy kivételtől eltekintve, nem adtak kölcsönt a report-ügyletekre, s az alkuszok voltak azok, akik a törvény engedte maximális kamat - 5 százalék - mellett előlegezték ezt a pénzt, miután maguk sokkal olcsóbban jutottak hozzá; az Angol Bank a Goldsmith bank közvetítésével próbálta tevékenységüket keresztezni. Párizsban az értékpapír-spekuláció távolról sem tett szert ilyen jelentőségre, mégsem mondhatjuk, hogy elhanyagolták, sőt a politikai bizonytalanság rendkívül idegessé tette ezt a piacot.

Amíg Talleyrand a külügyek élén állt, hivatali funkciója révén szerzett értesüléseit felhasználta arra, hogy gyümölcsöző akciókat hajtson végre a tőzsdén. Mollien tőle telhetően igyekezett szinten tartani az állampapírok értékét, a besszre játszók azonban lépten-nyomon igazolták Napóleon dühös kirohanásait. A spekulatív szellem magával ragadta az egész nagykereskedelmet és ipart. Angliában két nagy üzleti fellendülés játszódott le. Az egyik 1807-ben és 1808- ban, amikor Popham bejelentette Buenos Aires elfoglalását, s amikor elterjedt, hogy a spanyol birtokok királyukká kiáltották ki VII. Ferdinándot, és attól kezdve szövetségeseiknek tekintik az angolokat; a másik 1810-ben, amikor elestek az utolsó francia gyarmatok, az amerikaiak pedig újra megjelentek Európában. Hogy eleget tegyenek a rendeléseknek, egyre-másra alapítottak új gyárakat. Tökéletesítették az otthon-munkások felszerelését, szövőszékeket adva nekik bérbe vagy hitelbe. Franciaországban, Szászországban, Svájcban hasonló következményekkel járt az angol pamutáru behozatali tilalma. Nagy tőkéket fektettek be, amelyeknek kamatai súlyosan nehezedtek a vállalatokra, és kiszolgáltatták őket egy válság kénye-kedvének.

A körülmények megmagyarázzák ugyan az üzleti tevékenységnek ezt a lázas nekibuzdulását, de ez semmiképpen sem ölthetett volna ilyen méreteket a pénz és a hitel inflációja nélkül. E tekintetben Anglia esete erősen különbözött Franciaországétól. A brit kormány, miután elválasztotta a bankjegyet az aranytól, minden erejével igyekezett egészséges állapotban tartani a pénzügyeket, hogyne kelljen papírpénzhez folyamodnia. Ez egészben véve sikerült is neki, mégpedig elsősorban kétségtelenül az adóemelés révén. Az adók ugyanis 1804-től 1811-ig majdnem mindig a kiadásoknak több mint a felét fedezték.

A sikerben azonban a tőke bősége is közrejátszott, valamint az angol kormánynak az a törekvése, hogy fenntartsa a bizalmat: törlesztésekkel és tőzsdei beavatkozással mindvégig támogatta az államkölcsön-kötvényeket, úgyhogy akár hosszú-, akár rövidlejáratú kölcsönöket bocsátott ki, a jegyzés minden esetben sikerrel zárult. Mindennek ellenére kötelezte a Bankot, hogy jelentékeny mennyiségben tartalékoljon *exchequer bill-e*ket (kincstári váltókat), mégpedig 1808-tól kezdve 40 millió font sterling értékben; ennek azután megnövekedett bankjegykibocsátás lett a következménye. Az emisszió görbéjét nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy az 1805-i 17 millióról 1811-ben 23,5 millióra emelkedett. Ebben az évben egy vizsgálóbizottság megállapította, hogy aránylag rövid idő alatt 2 millió font sterling értékű bankjegyet szolgáltattak ki a közönségnek. Ráadásul a helyi bankok, amelyekből ekkor már 800 volt, állítólag 4-5 millió font sterling értékben bocsátottak ki bankjegyeket. Végül tökéletesedtek a bankok módszerei. 46 bankház csatlakozott a clearing-rendszerhez, s a forgalom meggyorsult. Így azután folyamatos volt az áremelkedés: az árindex 1790-hez viszonyítva 1809-re 176-ra emelkedett. Az árak emelkedése szakaszosan haladt; minthogy a bérek mindig elmaradtak az árak mögött, a pénz bősége pedig a kamat csökkenése irányában hatott, nem kétséges, hogy az infláció is bátorította a vállalkozókedvet. Mindazonáltal a gazdasági élet egykorú bírálóinak egy része rámutat, hogy ha az Angol Bank nem is, de a magánbankok mindenesetre túlzásba vitték a hitelkibocsátást, s ennek hihetünk is. Végül, ügyfeleik megtartása végett, maguk a nagykereskedők is hosszú, 12-15 hónapos fizetési haladékokat adtak, Latin-Amerikában és Levantéban pedig még kellő garanciákat sem kértek.
A kontinensen a legtöbb állam papírpénzt is kibocsátott. Minthogy ezeken a területeken egyáltalán nem volt fejlett a gazdasági élet, nem valószínű, hogy ez túlságosan fellendítette volna a termelést. Napóleon viszont egyszer s mindenkorra száműzte a papírpénzt; ehelyett minden eszközzel igyekezett növelni a fémpénzkészletet. A háború révén igen jelentős mennyiségű hadisarcra tett szert, amelynek nagy részét a császárságba irányította; ennek következtében a Francia Császárság területén is megnőtt a pénzforgalom. Mindamellett bizonyos, hogy francia területen a hitel elsősorban egészségtelen procedúrák folytán duzzadt fel, akárcsak a konzulátus idején. Minthogy még mindig kevés volt a bank, különösen vidéken, a kereskedők, a gyárosok és a spekulánsok továbbra is úgy igyekeztek pénzhez jutni, hogy jelzálog alá helyezték ingatlanaikat, vagy szívességi váltókat állítottak ki egymásnak; s hiába reformálták meg a Francia Bankot, nem lehetünk benne egészen bizonyosak, hogy nem fogadta el továbbra is az ilyen váltókat, különösen, amikor tudomásunk van olyan esetekről, mint amilyen például az ifjabb Martiné. Ez a genfi üzletember, a Bank felügyelőbizottságának tagja, 1811-ben azért került csődbe, mert spekulált, s némelyek állítása szerint egy csempészügyletben is érdekelt volt.

Következésképpen nem volt szükség az 1810-es rendeletekre ahhoz, hogy gazdasági válság törjön ki, és legalábbis Angliában, a válság csakugyan megelőzte őket. Bár itt az aktivitás erősebb volt, mint valaha, a gazdasági élet már 1809-ben a fáradtság jeleit mutatta, nevezetesen megingott a pénz szilárdsága. 1806 óta nem emelkedett az arany és az ezüst ára; ezzel szemben az Angol Bank készletei az 1808-i 6 millió font sterlingről a következő évben hirtelen 4 millióra zuhantak; 1 font sterling 1808-ban még 23 frankot ért Párizsban, és 35 shillinget Hamburgban, most pedig 20 frankra, illetve 28 shillingre süllyedt. 1809 augusztusában Ricardo riadót fújt, és ezzel megnyitotta a pénzelméletek történetében híressé vált vitát. Az inflációt vádolta, és az Angol Bankot tette felelőssé. Huskisson védelmére kelt a Banknak; 1810 februárjában az alsóház vizsgálóbizottságot küldött ki, s az 1811-ben Ricardónak adott igazat. A vita még ma sem zárult le. Az igaz, hogy a nemesfém áremelkedésének feltétlenül elő kellett idéznie bizonyos mértékű kincsképzést; de a tőke nem menekült külföldre, hiszen a kormány könnyen kapott kölcsönöket, és különben is, hova menekült volna? Így hát a font árfolyamának esését és az arany eltűnését csakis az állam külföldi fizetései okozhatták, nem az infláció. Ezeket a fizetéseket jelentékeny mértékben növelték az ibériai hadműveletek, a portugáloknak, a spanyoloknak és az Ausztriának nyújtott segélyek, végül a gabonavásárlások, amelyek 1809-ben majdnem 6 millió font sterlingre rúgtak; Anglia 1805-től 1807-ig évi átlagban mintegy 3 millió font sterlinget fizetett ki a kontinensen. A teljes összeg 1808-ban meghaladta a 6,5 milliót, 1809-ben a 9-et, 1810-ben pedig a 14-et. Hozzá kell tenni, hogy a világ más részeire is utalt át pénzt, mert el kellett látnia helyőrségeit, fenn kellett tartania hajóit, pénzelnie kellett ügynökeit, ezenkívül fizetnie kellett a kamatokat a

külföldiek Nagy-Britanniában befektetett tőkéje után. Ezen a címen csak Hollandiába 32 millió forint áramlott Londonból. Végül a kereskedelmi mérleg deficitje 1809-ben 15,5 millió font sterling, 1810-ben 8,9 millió, 1811-ben 11,1 millió volt.

Még ha feltételezzük is, hogy a fizetési mérleg egyensúlyban volt, az is teljesen bizonyos, hogy a kormány kénytelen volt fémpénzt küldeni a kontinensre, mégpedig nagy mennyiségben, és ezt a pénzt részben a Banktól szerezte meg. Ennek a fő oka a kincstár hanyagsága, vagy hozzá nem értése volt. Nathan Rothschild beszéli el, hogy egy ízben, amikor értesült, hogy a Kelet-indiai Társaság nagy összegű ezüstön akar túladni, sietve megszerezte azt, és nyomban tovább is adta a *paymasternek,* aki már jó ideje lázasan keresett ezüstöt hiába; ezután vállalta, hogy elküldi Wellingtonnak, és ezért Franciaországba juttatta, ahol Szicíliára, Máltára és Spanyolországra szóló váltókat vásárolt rajta. Mindazonáltal maga a fizetési mérleg sem működhetett normálisan. A háború, a blokád, valamint a távoli és az új piacok feltárása kereskedelmi szempontból azt jelentette, hogy a külföldi fizetések késedelmesen és rendszertelenül futnak be, a kormány viszont károsodás nélkül nem halaszthatta el saját kötelezettségeinek teljesítését; Wellingtont nem lehetett kielégíteni Németországra szóló értékpapírokkal. Így elkerülhetetlenné váltak az előlegek és a nemesfém-tranzakciók. Ennek következményeit nemcsak a font árfolyama sínylette meg, mivel sohasem lehetett elérni, hogy ezek az átutalások pontosan érkezzenek meg. 1812 áprilisában Wellingtonnak 5 millió piaszternyi fedezetlen tartozása volt. Napóleon azzal, hogy csapást mért Anglia kivitelére, katonai nehézségeket is okozott neki.

Ha Ricardo álláspontja felülkerekedik, még nagyobb lett volna a császár sikere, mert ez az aranyalapra való visszatérést jelentette volna; ebben az esetben a Bank nem előlegezhet többé fémpénzt, s vajmi nehezen lehetett volna a félszigeten tartani Wellingtont, ezenkívül deflációs válság következett volna, amely visszaszorítja a termelőtevékenységet, és összeszűkíti a tőkepiacot; a kincstár igen nehezen jutott volna pénzhez, s nem tudni, hogyan lehetett volna ebben az esetben finanszírozni a háborút. Figyelemre méltó, hogy a Bank ellenfelei közül senki sem mérte fel ezeket a következményeket. Az elméleti érvek mögött kétségtelenül magánérdekek húzódtak meg. Minthogy az aranyalap visszaállítása lehetetlenné tette volna a Bank számára az államkölcsön-kötvények támogatását, diadalmaskodtak volna a besszre játszók. Valószínű az is, hogy a Ricardót támogatók világosan láttak, és pontosan arra gondoltak, hogy Ricardo álláspontjának érvényre juttatása szükségképpen a békekötést vonja maga után. A kormány felismerte a veszélyt. „Kénytelen vagyok a javasolt intézkedést úgy tekinteni - írta Perceval mint ami egyértelmű a parlament olyan állásfoglalásával, hogy inkább vessük alá magunkat bármi néven nevezendő békefeltételnek, mintsem hogy a háborút folytassuk.” 1811. május 1o-én el is vetették az aranyalapra való visszatérést. Így azután a pénz elértéktelenedése haladt a maga útján. 1811-ben az aranykészlet 3 millióra csökkent; az arany felára most 1/4 volt, a frank értéke 39 százalékkal, a hamburgi schillingé 44 százalékkal magasabban állt. Angliában a járadékosok végül tiltakozni kezdtek, s Lord King a bankjegy értékveszteségének megfelelő kártalanítást követelt bérlőitől. A parlament kénytelen volt kötelező erejűvé tenni a bankjegynek névértéken való elfogadását: Anglia tehát nyíltan és fenntartás nélkül bevezette a kényszerárfolyam rendszerét, ami, mint minden esetben, a rögzített nagyságú jövedelmek bizonyos mértékű károsodását vonta maga után.

A gyárosokat és a nagykereskedőket 1810 első felében a pénzügyi válság éppúgy nem nyugtalanította, mint a blokád. Ellenkezőleg, a font sterling értékcsökkenése kedvezett a kivitelnek. Végül azonban meggyűlt a bajuk, mert a külföldi vásárlók nem fizettek rendesen, ugyanakkor hitellehetőségeiket már kimerítették, vagy forgótőkéjüket teljesen lekötötték. Elsősorban Latin-Amerikára panaszkodtak. 1810. augusztus elején öt manchesteri cég 2 milliónyi deficittel bejelentette a csődöt, s ekkor elszabadult a pokol. A csődök által érintett bankok beszüntették a hitelt, és ezzel újabb csődöket idéztek elő, vagy arra kényszerítették a gyárakat, hogy lassított ütemben dolgozzanak, majd teljesen leálljanak. Az árak zuhanni kezdtek: az árindex az 1810-i 176-ról 1811-ben 158-ra süllyedt; a gyarmatáruk ára a felére csökkent, a kávé majdnem kétharmadot veszített értékéből. Napóleon keresve sem választhatott volna jobb pillanatot blokádjának erősítésére; drákói intézkedései, a baltikumi elkobzások s a brit kivitel ezt követő katasztrofális összezsugorodása súlyosbították és elnyújtották a válságot. Az ipari tevékenységet 1811-ben teljes pangás jellemezte. A termelés visszaesett, az iparcikkek ára süllyedt, terjedt a munkanélküliség. Nagy-Britannia foglalkoztatási indexe az 1810-i 74,8 százalékról ebben az évben 64-re esett vissza. Az exportra termelő iparágak tevékenysége kétségtelenül még erősebben esett vissza, a termelés csökkenése a jelek szerint a 25 százalékot is elérte 1809-1810-hez képest. Még nagyobb mértékben csökkent volna a termelés, és fokozódott volna a munka- nélküliség, ha az amerikai piacra termelő gyárosok nem folytatták volna a munkát, arra számítva hogy hamarosan vissza fogják vonni a királyi tanács rendeleteit, és az Egyesült Államok ismét megnyitja kapuit az angol áruk előtt. A depresszió egészen 1812-ig tartott, amikor is, június 23-án, csakugyan hatálytalanították a királyi tanács rendeleteit. Ez az intézkedés lehetővé tette az exportra termelő iparágaknak, hogy felhalmozott készleteiket sietve útnak indítsák az Egyesült Államokba. A fellendülés vitathatatlanul megindult, de rövid ideig tartott. Az amerikai hadüzenet hírére az ipar újra pangásba süllyedt, s ez egészen az oroszországi katasztrófa híréig tartott. Az esztendő egészére számítva a foglalkoztatás indexe alig múlta felül az 1811. évit: 65,3 volt 64-gyel szemben. Kétségkívül túlzás lenne azt állítani, hogy a kontinentális blokádnak és Madison politikájának összejátszása megbénította az angol ipart, de bizonyos, hogy igen hátrányosan érintette.

A válság súlyos társadalmi következményekkel járt. 1811 májusában a fonodák hetenként csak 3 napot dolgoztak. Boltonban a heti bér 5 shillingre süllyedt, és a szövőgépek kétharmada leállt. Minthogy a munkás már régóta a gépek bevezetésének tulajdonította nyomorát, most ellenük fordult; márciusban zavargások kezdődtek Nottingham körzetében, és novemberben igen súlyossá váltak.
1811- ben átterjedtek York, Derby és Leicester grófságra. Fellázadt Lancashire és Cheshire is, s ezekben a körzetekben nemcsak a gépeket rombolták szét, hanem piaci zavargások is támadtak, mert drága volt a kenyér. Ezek az 1812-i zavargások a XVII. század óta a leghosszabb, a legkiterjedtebb és a legsúlyosabb népmegmozdulások voltak Angliában. Egyes körzetek gyakorlatilag hetekre a felkelők kezére kerültek. A megmozdulások elfojtásához 12 ezer főnyi reguláris katonaságra volt szükség. Az esemény kíméletlenül leplezte le Nagy-Britannia gazdasági és társadalmi szervezetének hibáit, mondhatnánk, bűneit, teljesen elavult helyi kormányzati rendszerének elégtelenségét.

Ezen a ponton mutatkozik meg világosan, milyen hibát követett el Napóleon, amikor gabonát adott Angliának. Ki tudja, milyen fordulatot vettek volna az események, ha a válság még éhínséggel is párosul. Így a válság nem keltett pánikot. Az arisztokrácia és a burzsoázia nyugtalankodott ugyan, de hidegvérét nem veszítette el. Ennek jóvoltából a pénzügyek állták az ostromot, habár az állam kiadásai 1810-től 1812-ig 128 millióról 147 millióra növekedtek, bevételei pedig némileg csökkentek, mégpedig a vámbevétel süllyedése miatt, ami 1811-ben és 1812-ben 2 milliónyi veszteséget okozott. 1809-ben a kormány 22,5 millió font sterling kölcsönt vett fel; 1810-ben 1 millióval kevesebbet kapott, 1811-ben azonban ismét 23,5 millióhoz jutott, 1812-ben pedig majdnem 35 millióhoz; minthogy még ez sem volt elegendő, 1810-ben 37 milliót vett fel rövid lejáratra, 1811-ben 41 milliót, 1812-ben 45 milliót. Hosszabb viharra lett volna szükség ahhoz, hogy Anglia tartalékai kimerüljenek.

Anglia nehézségei növelték a császár önbizalmát, de 1810-ben hozott intézkedéseinek következményei őt magát sem kímélték. Párizsban 1810. május havában már némi nyugtalanságot keltettek az Angliában bejelentett csődök; valójában azonban a trianoni rendelet robbantotta ki a kontinensen a válságot. A Hanza-városokban és Hollandiában kezdődött: itt még óvatlanabbul spekuláltak a gyarmatárukra, mint másutt, úgyhogy a rendelet végrehajtása itt okozta a legnagyobb pusztítást. Szeptemberben a lübecki Rodda-ház 2,5 millió hiánnyal ment csődbe; valamivel később az amszterdami Desmedt bank felfüggesztette fizetéseit.

A párizsi bankok szoros kapcsolatban álltak mindkét céggel. Novemberben a kereskedelmi tanács ülésén igen erősen jutott kifejezésre az üzletemberek rettegése. A következő hónapban összeomlott a Fould bankház, továbbá Simons (Mlle Lange férje) és 37 másik cég. Ettől kezdve terjedt a pánik. Talleyrand odáig ment, hogy általános moratóriumot ajánlott. 1811 januárjában Bidermann, aki a régi rendszer bukása óta egyfolytában spekulált, 60 másik üzletemberrel együtt tűnt el a süllyesztőben. A válság lépésről lépésre mindenhová elért, és a munkanélküliség vészesen sújtotta az ipart. Minthogy Napóleon kiürítette a magtárakat, a búza átlagos ára ismét 20 frank fölé emelkedett 1810-ben, s egy meglehetősen rossz termés még fokozta az emelkedést, amely az egész következő éven át tartott. Nem voltak zavargások, mint Angliában; de tudjuk, Napóleon mennyire rettegett tőlük ilyen helyzetekben.
Sem a londoni, sem a párizsi kormányzatnak nem volt ínyére a gazdasági életbe való beavatkozás. A brit parlament és kormány növekvő hajlandóságot mutatott a *laisser faire* politikájára; Napóleon az ellentétes irányba hajlott ugyan, de nem érzett semmiféle gyengédséget a gyárosok, különösképpen pedig a bankárok és nagy- kereskedők iránt, hanem hevesen a szemükre vetette, hogy saját magukat sodorták bajba őrült spekulációikkal. Mindazonáltal mindkét helyen kénytelenek voltak orvoslást keresni a munkanélküliségre. Az angol parlament 2 milliós hitelt nyújtott, hogy ugyanúgy, mint 1793-ban, kölcsönöket adjanak a gyárosoknak áruikra. Francia- országban a császár előbb a kereskedelmi leszámítolást próbálta kiterjeszteni oly módon, hogy megvásárolt a Banktól bizonyos számú részvényt, egyben pedig felszólította, hogy nyisson fiókokat vidéken; ezenkívül ő is gondolt arra, hogy kölcsönpénztárt nyit, amely árukra ad hiteleket. Végül azonban beérte helyi vagy egyéni segélyekkel, mint 1807-ben. Az amiens-i kereskedelmi kamara előleget kapott, hogy segélypénztárat létesítsen; ezenkívül előleget kaptak nagy bankok, mint Tourton-Ravelé, vagy Doyené Rouenban, továbbá nagy gyárosok, mint a párizsi Richard-Lenoir és az elzászi Gros-Davillier; Mollien 12-13 millió frankra becsülte ezeket az előlegeket. Ezenfelül az állam növelte vásárlásait. Lyonban Napóleon 2 millióért vásárolt selyemárut és 6 millióért más árukat, amiket azután az engedélyek fejében az exportőröknél helyezett el; a háttérben maradva 2 milliós hitelt nyittatott a Hottinger bankkal különböző helyeken, főleg Rouenban, a megrendelések finanszírozására.

Minthogy a válság mindkét hadviselő felet érintette, legfurcsább következménye volt, hogy engedékenyebbé tette őket egymással szemben, és arra késztette őket, hogy külön-külön kialakított engedélyezési rendszereiket jobban összhangba hozzák a kereskedelem megkönnyítése végett. Angliában az üzletembereknek módjuk volt arra, hogy felemeljék a szavukat. Erőteljes nyomást gyakoroltak a kereskedelmi hivatalra. A jelek azonban arra vallanak, hogy ajánlatokat vagy bátorítást kaptak a kontinensről, valószínűleg Hollandiából, Fouché, Ouvrard és Labouchére tárgyalásai révén, továbbá Belgiumból, mert Van Acken genti nagykereskedő és a prefektúra tanácsosa, átadta Montalivet-nak azokat a leveleket, amelyeket Angliából kapott ezekről a tapogatózásokról. 1810 augusztusában az angol kereskedelmi hivatal hajlandónak mutatkozott azoknak az áruknak az átvételére, amelyeknek kivitelét Napóleon engedélyezte, azzal a feltétellel, hogy angol termékeket és gyarmatárukat vesz át cserébe; novemberben azonban visszavonta ígéretét. Minthogy a válság súlyosbodott, a nagykereskedők visszatértek az ügyre. Így például 1811. április 14-én a glasgow-i kereskedelmi kamara követelte az ellenséggel való megállapodást. November 15-én az angol lapok közölték, hogy ettől fogva a kormány engedélyezi a Francia- országgal való forgalmat a viszonosság feltétele mellett; s csakugyan egy 14-i körlevél megengedte a bor behozatalát; 1812 februárjában Mollien bejelentette, hogy Anglia lerakatot fog nyitni a bornak. „Ez az esemény e kor csodái közé fog számítani.”

Idáig nem ment el a kereskedelmi hivatal. De könnyítéseket hozott a francia hajók számára, megszüntette a kínafa és a bálázott gyapot embargóját, megengedte az ellenség alattvalóinak, hogy Angliában tevékenykedjenek az engedélyes kereskedelem megszervezésére, és hangot adott annak a véleményének, hogy a biztosítók foglalkozhatnak a Franciaországba tartó rakományokkal. Napóleon a jelek szerint meglepődött. Montalivet vette a lapot, és november 25 -én azt tanácsolta, hogy az engedélyek francia rendszerét igazítsák hozzá az angol feltételekhez: bort és selymet adhatnak majd cukorért.

Úgy látszik, meggyőzte a császárt, mert decemberben számos engedélyt adtak ki ezzel a céllal; 31-én elhatározták, hogy ezenkívül átvesznek kávét, festékanyagokat, bőröket, gyógyszereket, és 1812. január 13-án a császár a kereskedelmi tanácsban 450 ezer mázsa cukor behozataláról beszélt. Egészen februárig sorozatosan írta alá az engedélyeket; márciustól júliusig már ritkábban; minthogy azonban Mollien jelentései elvesztek az oroszországi visszavonulás során, nehéz pontosan megállapítani, mi történt; júliustól októberig mindenesetre 299 engedélyt adtak ki, nevezetesen arra, hogy gyapotot hozzanak be Rouenba. Napóleon 1812-ben összesen 799 engedélyt írt volna alá. Az angolok egyre engedékenyebbnek mutatkoztak, s 1812. március 25-től kezdve a Franciaország által elfogadott rendszerrel összhangban levő engedélyeket adtak ki.

Ez a hallgatólagos egyetértés a nemzetközi pénzvilág javát szolgálta, hiszen egyedül ez volt képes arra, hogy félhivatalos beavatkozásával egymáshoz idomítsa a két rendszert. Ilyen körülmények között telepedtek meg Párizsban a Rothschildok, s így tették ismert szolgálataikat a brit kincstárnak. Montalivet 1813. január 6-i jelentése szerint a Francia Császárság 5 8 millió értékben exportált, és 22 millióért importált. Angliában elismerték, hogy a mérleg Franciaországnak kedvez, de a jelszó változatlanul az volt, hogy eladni mindenáron. Egyébként nem szabad eltúlozni ennek a forgalomnak a jelentőségét. Tény, hogy az angol export 1812-ben kezdett magához térni, de ezt elsősorban az orosz és a svéd piac újbóli megnyitásának, valamint a Nagy Hadsereg Németországból való kivonulása után a csempészet újbóli megindulásának köszönhette. A császárság, amelyet a válság jóval kevésbé érintett, a jelek szerint elég hamar visszanyerte aktivitását. Gentben 1812 utolsó negyedévében nagyjából ugyanannyi orsó és valamivel több szövőszék dolgozott, mint 1810-ben; az Itáliai Királyságban a selyem és a selyemáruk kivitele felülmúlta az 1809-es exportot, s az összkereskedelem akkora volt, mint 1810-ben; újra megindult a termelés Lyonban és Rouenban is. A tél és a tavasz folyamán tagadhatatlan ínség jelentkezett, Napóleon szemében azonban ez múló baj volt.

Kerül, amibe kerül, a kontinens gazdasági élete ki fogja bírni a blokád elkerülhetetlen hátrányait. A császár most kevésbé lett volna hajlandó lemondani a blokádról, mint valaha; az 1812-ben kiadott engedélyek ugyanolyan jellegűek voltak, mint az előzők: átmeneti kivételnek számítottak, amely nem neki árt, hanem az angoloknak, mert a mérleg az ő számukra volt negatív. Azáltal, hogy átengedte a gabonáját, nem aknázta ki maradék nélkül a válságot, de ha győztesen tér vissza Oroszországból, a legszigorúbban végrehajtotta volna rendeleteit, és sokkal hatékonyabban, mint addig, hiszen uralma akkor még sokkal nagyobb területre terjedt volna ki.

Ellenfele számára a körülmények nem lettek volna kedvezőek. A válság szanálta a piacot, letörte az árakat, és így az üzleti élet újra megindult. A csődök száma csökkent, de még mindig volt akkora, mint 1810-ben. Az angol export 50 millió fölé emelkedett, s 28 százalékkal haladta meg az 1811-i értéket. De még mindig 17 százalékkal volt alacsonyabb, mint 1810-ben; annak ellenére, hogy az import általában véve újra emelkedni kezdett, a cukoré és a kávéé tovább süllyedt, ami azt mutatta, hogy a gyarmatáruk piaca még mindig telített volt; ugyanígy a bálázott gyapot importja 63 000 fontra esett, szemben az 1811-i 91 000 és az 1810-i 132 000 fonttal; ez a pangás jele volt, amiből arra következtethetünk, hogy az exporthoz elsősorban az olcsón kiárusított készleteket használták fel. A Bankból továbbra is szökött az arany, s a valuta árfolyama sem javult érezhetően. A búza még mindig drágult: 1812 augusztusában elérte a 154 shillinget. Újult erővel robbantak ki a munkászavargások. Másrészt várható volt, hogy a császár, ha győz, lezárja a Levantét, az amerikai piac pedig máris elveszett. Madison, Napóleon ígéretére alapozva, 1811. február 2-án felszólította Angliát, hogy vonja vissza a „királyi tanács rendeleteit”. A londoni kabinet a közvélemény nyomására 1812. április 21-én beleegyezett, azzal a feltétellel, hogy bebizonyítják neki, hogy a császár is visszavonta a maga dekrétumait. Ekkor Maret produkált egy 1811. április 28-ra antedatált, ilyen értelmű határozatot, s az összezavarodott angolok június 23-án beadták a derekukat. De már késő volt. Madison június 19-én, az erőszakos matrózfogás még mindig függőben levő kérdésére hivatkozva, megüzente a háborút.

Egy blokádnak mindig különböző céljai lehetnek. A XVIII. században az angolok főleg a meggazdagodásra használták fel; napjainkban elsősorban az ellenfél katonai erejének megtörését szolgálja. E két véglet között a napóleoni blokád átmenetet képezett. A jövő előhírnöke volt annyiban, amennyiben Anglia ellenállásának megtörését tűzte ki célul. Ám sokat őrzött meg a múltból is, mert célját merkantilista jellegű kerülőúton próbálta elérni, oly módon, hogy az ellenséget nem kiéheztetni igyekezett, hanem aranyától megfosztani. Ez az enyhített megoldás nem hozhatott azonnali eredményt, ráadásul pedig, minthogy a tenger a brit flotta uralma alatt állt, a blokád csak akkor lehetett volna döntő jelentőségű, ha a császár akaratától többé-kevésbé független különféle körülmények is ebbe az irányba hatnak. Mindazonáltal a vállalkozás nem volt hiábavaló, és sikere végső soron a Nagy Hadseregtől függött, márpedig akkor még senki sem láthatta előre, hogy annak pusztulása ennyire közeli. Angliát nem a liberális gazdaság „természettörvényei” mentették meg, hanem az orosz tél.

Ötödik fejezet

Az oroszországi hadjárat előzményei

(1 8 1 1 -1 8 1 2)

Sándor jól tudta, hogy Tilsit óta, főleg pedig az 1809-es hadjárat óta tanúsított magatartása egy szép napon szükségszerűen kirobbantja a konfliktust Napóleonnal. Égett a vágytól, hogy kiüsse riválisát a nyeregből, s megszerezze az uralmat a kontinens, vagy legalábbis a Kelet felett. Eltartott egy ideig, amíg a császár végre felismerte, hogy akadt valaki, aki szembe mer vele szállni. Az 1810. december 31-i ukáz után elhatározta, hogy véget vet ennek a históriának. A cárnak csatlóssá kell válnia. Ha ellenáll, hátraszorítja Ázsiába, s legszebb európai tartományait bekebelezik a Nagy Birodalomba.

Szemére vetették Napóleonnak, hogy feláldozta egy ilyen kalandért Franciaország valódi nemzeti érdekeit. De legalábbis 1803 óta már szó sem volt ezekről az érdekekről. Az ő szemében már csak az európai és a világuralom számított. A kontinentális rendszerben Franciaországnak lehettek „szövetségesei”, ezek azonban semmiképpen sem élvezhettek reális függetlenséget, és tűrhetetlen volt mindennemű „lázongás”. Róma meghódítása után a birodalmi ábránd hamarosan Konstantinápolyt vette célba, ám ennek megkaparintásához előbb semmivé kellett tenni a cár hatalmát. A blokád konkrét ürügyet szolgáltatott az új vállalkozáshoz: Sándor tette elkerülhetetlenné a háborút azzal, hogy megtörte a blokádot, ráadásul pedig veresége révén vissza lehet majd szerezni Angliától a levantei piacot. Napóleon egy pillanatig sem titkolta önmaga előtt, hogy ez a legveszedelmesebb hadjárat, amelynek tervét valaha is a fejében forgatta: hogyan feledhette volna, hogy XII. Károly is megkockáztatta már, és belebukott? Azt mondják, hogy három éjszakát töltött álmatlanul a császár, mielőtt végleges döntését meghozta volna. Minthogy azonban saját maga volt önnön célja, nem visszakozhatott; amint Párizs elhagyásakor mondotta nemes egyszerűséggel, tartozott magának azzal, hogy „befejezze, amit elkezdett”.

1. RIADÓ 1811-BEN

Hosszú hónapokon át annak a nehéz problémának a megoldása kötötte le egész figyelmét, hogy eljuttasson az orosz határra félmillió embert. Ehhez hihetetlen mennyiségű szállítóeszközre, élelmiszerre és ennek megfelelő pénzösszegekre volt szükség. Az 1811- es korosztályt már behívták, és a gyűjtőhelyeken tartózkodott. Január végétől elkezdte a Németországban tartózkodó csapatok megerősítését. A felduzzadt alakulatokat részekre osztotta, új hadtesteket szervezett, fegyver- és lőszerkészleteket indított útnak, kocsiparkokat létesített. Mindezt rendkívül óvatosan csinálta, de Csernisev és Nesselrode kémszolgálatát nem sikerült megtévesztenie. Sándornak megvolt a lehetősége arra, hogy elsőként támadjon, javában folyó csapatösszevonásai közepette lepje meg Napóleont, s megóvja Oroszországot azzal, hogy Németország területére viszi a háborút. De vajon lesz-e ehhez mersze ?

1811 elején ez volt a szándéka. Igaz, hogy pénzügyei nyomorúságos állapotban voltak. Az államháztartás deficitje 100 millió rubelra rúgott, s a papírpénz elveszítette már értékének öthatodát. De a cárok Oroszországát ilyenfajta nehézség sohasem tartotta vissza. 240 ezer orosz katona állt fegyverben két hadseregben. Velük szemben csak a Varsói Nagyhercegség 56 ezer katonája és 46 ezer francia állott, de az utóbbiak távol a határoktól, és szétszórva. Márciusban a cár a dunai hadsereg kilenc hadosztályából ötöt hazahívott. Mindenfelől szüntelenül áramlottak a csapatok a nagy- hercegség határa felé. Igen ám, de Poniatowski időt biztosíthatott Napóleonnak, hogy felvonuljon, és így Sándor nem volt biztos a dolgában. Január 8-án a pénzzel ismét lekötelezettjévé tett Czartoryskinál próbálkozott, hogy szerezze meg neki a lengyelek segítségét: ebben az esetben csapatai puskalövés nélkül eljutnak az Oderához, és így rábírhatja a poroszokat, hogy csatasorba álljanak. A herceg újra rámutatott, hogy honfitársainak megnyeréséhez legalábbis arra lenne szükség, hogy a cár vállaljon kötelezettséget a királyság visszaállítására, rögzítse annak határait, és fogadja el az 1791-i alkotmányt. Sándor megígérte, hogy lemond lengyel tartományairól, s ha módjában áll, Galíciát is a lengyeleknek adja; a leendő királyság belső berendezkedését illetően beleegyezett az önkormányzatba, de az alkotmány kérdéséről hallgatott.

Ezalatt - anélkül, hogy értesítette volna Rumjancevet, aki ellenezte a háborút, és mindig hajlott a kiegyezésre Napóleonnal - titkos diplomáciája révén Svédország, Poroszország, főleg pedig Ausztria álláspontja iránt puhatolódzott. Február 13-án felajánlották Metternichnek a dunai fejedelemségeket. Ezek a kísérletek eredmény nélkül maradtak. Czartoryskinak be kellett ismernie, hogy a lengyelek nem kívánják elárulni a császárt. Metternich visszautasította a felkínált ajándékot. Frigyes Vilmos éppen ekkoriban vásárolta meg azt az Esménard által fabrikált, és Champagny memorandumának beállított hamisítványt, amely Poroszország megszüntetését indítványozta. A királyt ez az irat olymértékben felkavarta, hogy májusban Hardenberg szövetséget ajánlott Franciaországnak. Bernadotte-nak, aki nemrég vette át a kormányzást Svédországban, pénzre volt szüksége, és a hazájától remélt kapni. Alquier-nak, Napóleon új stockholmi követének, 50 ezer katonát ajánlott Oroszország ellen, ha megkapja Norvégiát. Egyébként, ha a cár kozmopolita környezetében (ahova most már áramlani kezdtek a császár ellenségei) változatlanul voltak is hívei a támadásnak, mint például Armfelt, ellenfelet is akadtak ennek a gondolatnak. A porosz Phull azt ajánlotta, hogy húzódjanak a Nyugati-Dvina és a Dnyeper közé, hogy innen támadják majd meg a Nagy Hadsereg szárnyát, amikor az Moszkva felé menetel. A módszeres visszavonulás gondolatához még nem jutottak el; de a támadás koncepcióját kizárták, és a csapatok mozgása megszűnt.

Caulaincourt semmit sem vett észre. A lengyelek azonban riadót fújtak: Poniatowski lóhalálában elküldte Napóleonhoz egy segédtisztjét; majd a római király keresztelőjére utaztában fellármázta a drezdai kormányt. Davout eleinte nem hitt a híreknek, de hamarosan belátta a nyilvánvaló tényeket.

Április folyamán a császár egyfolytában résen volt. 15-étől 17-cig, miközben javában folytak a római király megszületését követő ünnepségek, egész sor katonai intézkedést hozott. A lengyeleket mozgósították, s azt az utasítást kapták, hogy a legelső jelre ürítsék ki a nagyhercegséget, és az Oderánál csatlakozzanak Davout-hoz és a szászokhoz. Champagnyt, akit a császár valószínűleg felelőssé tett a meglepetésért, Maret váltotta fel. Napóleon utasítást adott diplomatáinak, hogy tárgyaljanak Poroszországgal, Svédországgal, Törökországgal. Ő maga szövetség lehetőségéről beszélt Schwarzenberggel. Májusban megnyugtató hírek érkeztek. Rumjancev ugyanis elérte, hogy újra felvegyék a tárgyalások fonalát az oldenburgi herceg kártalanítása ügyében. Azt remélte, hogy megszerezhetik neki a Varsói Nagy- hercegség egy részét. Sem ő, sem gazdája, a cár nem fogalmazta ezt meg világosan, a császár azonban így is megértette, és egyértelműen elzárkózott. Mindamellett tovább tárgyalgattak. A franciák újból felajánlották a hercegnek Erfurtot, Oroszországnak pedig azt a Lengyelországgal kapcsolatos szerződést, amelyet már az előző évben javasoltak. A cár az ajánlatokra panaszokkal válaszolt, anélkül, hogy igényeit megfogalmazta volna. Caulaincourt, aki június 5 -én tért vissza Párizsba, és akit Napóleon nyomban fogadott, kezeskedett Sándor lojalitásáért, s kérte, hogy ésszerű és méltányos javaslatokat tegyenek neki. Utódja, Lauriston, szintén biztosította a császárt, hogy az orosz uralkodónak békés szándékai vannak. Caulaincourt mindamellett azt is hozzátette jelentéséhez, hogy a cár eltökélte: megtámadtatása esetén visszavonul, s az az elképzelése, hogy becsábítja a Nagy Hadsereget a végtelen orosz síkságra, ahol a tél majd végez vele. „Egy jó csata majd észre téríti az Ön Sándor barátját” - felelte erre a császár. A két ellenfél a jelek szerint egyaránt időt akart nyerni. Az egyik azért, hogy befejezze előkészületeit, a másik azért, hogy szövetségeseket szerezzen, ami mindaddig nem sikerült neki. Ennek ellenére mind a kettő eltökélte, hogy végez a másikkal. Napóleon a maga részéről nem zárta ki azt a lehetőséget, hogy Oroszország harc nélkül megadja magát, de türelmetlenkedett; augusztus 15-én jelenetet rendezett Kurakinnak, majd hamarosan kitűzte a háború megindítását 1812 június havára.

Sándor jobban volt értesülve. Nesselrode és Csernisev már régóta megvásárolta a francia hadügyminisztérium több alkalmazottját. Talleyrand minden további nélkül pénzt kért uralkodójuktól, és tanácsokat adott nekik, ő javasolta, hogy Sándor ajánlja fel az osztrákoknak a fejedelemségeket. Állandóan hangoztatta, hogy békét kell kötni Törökországgal, és szót kell érteni Bernadotte-tal. Caulaincourt is szívesen adott tanácsokat, s Nesselrode azt írta róla: úgy viselkedik, „hogy igazolja azt a bizalmat, amelyet Lujza (vagyis Sándor) helyezett belé”. Talleyrand azt is ajánlotta az oroszoknak, hogy szorítkozzanak védekezésre, és óvakodjanak Németország területére vinni a háborút, hogy így az elnyomott Európa védelmezőinek színében tűnhessenek fel. Sándor a maga agyafúrtságával kiválóan alkalmas volt erre a szerepre, és Napóleon akár Sándor félreismeréséből, akár hanyagságból, több menetet elveszített a diplomáciai játszmában.

2. A DIPLOMÁCIAI HADJÁRAT ÉS A NAGY HADSEREG FELVONULÁSA

Poroszország eleinte bizonyos reményeket nyújtott Oroszországnak. A király, miután Napóleon nem felelt az ajánlatára, július 16-án elhatározta, hogy a cárhoz fordul támogatásért. Elküldte hozzá Scharnhorstot, aki október 17-én katonai egyezményt írt alá. Ezalatt a lehetőséghez képest mozgósították a hadsereget. A háborús párt feléledt. Gneisenau, aki átmenetileg a vezérkar élén állt, a nemzeti felkelést magasztaló memorandumot írt. Prágában Stein és Grüner volt berlini rendőrfőnök kapcsolatot tartott a *Tugendbund* tagjaival, pedig a király feloszlatta ezt a szervezetet; Berlinben ők közvetítettek egyfelől Ompteda és Münster gróf más ügynökei, másfelől Hardenberg báró, a porosz miniszter rokona között, aki Anglia megbízásából Hannovert képviselte Bécsben.

Ám ismét csalódniuk kellett a királyban. A Scharnhorst által aláírt megállapodás kimondta, hogy a poroszoknak vissza kell vonulniuk a franciák elől, ha azok betörnek a királyságba, és csatlakozniuk kell az oroszokhoz a Visztulánál, vagy be kell zárkozniuk az erődökbe.

Sándor még arra sem volt hajlandó, hogy - Berlin kérésére - megparancsolja tábornokainak, hogy behatoljanak Kelet-Poroszországba. Frigyes Vilmos túl nagynak ítélte a kockázatot. Mintha meg akarná vigasztalni Scharnhorstot, megengedte neki, hogy Bécsben is tegyen egy kísérletet; de, amint várható volt, Metternich ezt december 26-án kertelés nélkül visszautasította. Most már nem volt más hátra, mint alávetniük magukat Napóleonnak. Ami a császárt illeti, őt követe, a piemontei származású Saint-Marsan Poroszország lépéseiről is igen rosszul tájékoztatta; Poroszországban azonban legalább rendőrsége figyelmeztette a császárt, s Napóleon szeptember 4-én utasította Hardenberget, hogy szerelje le a hadsereget. A miniszter ekkor a cár válaszát várta, s mindenféle ígéretet tett a császárnak, de azokat nem tartotta meg; októberben bele kellett törődnie, hogy a franciák vizsgálatot tartanak. Végül december 29-én hajlandó volt engedelmeskedni, s kijelentette, hogy kész megkötni a szövetséget; a császár azonban nem sietett. Végül február 23-án váratlanul felszólították Krusemark porosz követet, hogy írja alá a szerződést, s az vonakodás nélkül meg is tette. Helyesen cselekedett, mert minden készen állt hazájának megszállására, s március 2-án Gudin át is lépte a határt, pedig a király akkor még nem is tudott a szerződés megkötéséről. 5-én azonban már ratifikálta is. A szerződés kötelezte Poroszországot, hogy beengedje területére a Nagy Hadsereget, gondoskodjon ellátásáról (a jóvátétel számlájára, amely még távolról sem volt kiegyenlítve), és 20 ezer katonát küldjön Oroszországba. Végül Victor, a 9. francia hadtest parancsnoka lett Berlin kizárólagos ura, mert a királynak csapatait ki kellett vonnia. Mindez iszonyú csapás volt Stein barátaira, s úgy látszott, hogy ezt a dinasztia presztízse nem éli túl. Scharnhorstot menesztették; Gneisenaut Londonba küldték megbízatással; Boyen, Clausewitz és sokan mások Oroszországba emigráltak, májusban maga Stein is elhagyta Prágát, hogy eleget tegyen Sándor meghívásának.

Ezalatt Ausztria is csatlakozott Franciaországhoz, mégpedig különösebb teketória nélkül. Igaz, hogy közben Metternich szüntelenül ostromolta tanácsaival a cárt, hogy kerülje el a háborút. Rettegett tőle, mert úgy vélte, bármelyik fél győz, Ausztria mindenképpen ki lesz szolgáltatva a győztes kénye-kedvének. December 17-én a császár felszólította Schwarzenberget a szerződés megkötésére, és azonnal meg is egyeztek. Napóleon az illír tartományokat kicseréli Galícia ellenében, és garantálja Törökország sérthetetlenségét; Ausztria 30 ezer főnyi hadsereget ígért. 1812. március 14-én írták alá a szerződést. Ennek ellenére újjáalakult Bécsben a háborús párt. Gentz, Metternich barátja és titkára, akit Anglia elbocsátott titkos szolgálatából, mert 1809 szeptemberében szót emelt a béke mellett, most úgy próbált újra bebocsátást nyerni a brit kincstár kegyeibe, hogy memorandumokat írogatott a kontinentális blokád ellen. Az egyiket magának a cárnak küldte el. A kancellár azonban nem szerette, ha megkötik a kezét. Még ki is használta a körülményeket arra, hogy teljessé tegye a porosz nemzeti párt pusztulását, mert azt a forradalom szálláscsinálójának tekintette. Bár Hardenberg kímélte ellenfeleit, Metternich mégis támogatásáról biztosította, amikor május végén Drezdában találkozott vele; augusztusban le is tartóztatta Prágában Grünert.

Sándornak nem volt hát szerencséje a németekkel. Minthogy azonban egykor maga is engedett a szükségszerűségnek, nem haragudott rájuk. Tudta, hogy amint fordul a kocka, nyomban elhagyják Napóleont. Egyébként pedig Metternich (aki a leggyanúsabb volt a cár szemében), bizonyos lévén benne, hogy a fejedelemségek úgysem maradnak Oroszország birtokában, sietve igyekezett magát bebiztosítani, mert Csicsagov, a dunai orosz hadsereg parancsnoka olyan hangokat pengetett, hogy szövetkezni fog a törökökkel, továbbá felkelést szít a szlávok körében és Magyarországon, s így harapófogóba szorítja Ausztriát. Ezért aztán Saint-Julien gróf közölte a cárral, hogy csak forma szerint fognak hadat viselni ellene, és hogy az egyszer rendelkezésre bocsátott osztrák kontingenst egyetlenegy katonával sem fogják növelni. E tárgyban június 2-án egy titkos egyezményt is aláírtak. Metternich tehát a dinasztikus szövetség spanyolfala mögött, jobb időkre várva, egyelőre kettős játékot folytatott Ausztria biztonsága érdekében.

Sándornak a svédeknél és a törököknél, Napóleon hibájából, már több sikere volt. A császár a jelek szerint el sem tudta képzelni, hogy akár a svédek, akár a törökök ne álljanak azonnal mellé a maguk jószántából. De lehetséges, hogy csak az utolsó pillanatban akart tárgyalni velük is, mint Poroszországgal és Ausztriával, hogy ne késztesse ezzel Oroszországot a támadás megindítására. Csakhogy emiatt megelőzték. 1811-ben megromlottak Bernadotte-tal való kapcsolatai, és ebben Alquier követnek is volt némi része. A követ ugyanis tudta, hogy tiltakozásai ellenére Svédország nyíltan megszegi a blokádot, ezért elhatározta, hogy megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat, s augusztus 25-én heves jelenetet rendezett a régemnek. A császár visszahívta ugyan, de egyetlen lépést sem tett Bernadotte megnyerésére, aki ettől kezdve egyértelműen Oroszország felé fordult. 1812 januárjában Davout parancsot kapott, hogy foglalja el a svéd Pomerániát, s így zárja azt el az angol kereskedelem elől. Ez végzetes lépés volt. Február 18-án Loewenhielm gróf szövetséget javasolt Pétervárott. Bernadotte felajánlotta, hogy partra száll csapataival Németországban, Napóleon hátában, azzal a feltétellel, hogy az orosz csapatok előbb megsegítik Norvégia megszállásában. Sándor beleegyezett, de először megfelelő egyezséget akart felajánlani VI. Frigyes dán királynak azzal, hogy az megkaphatná például Oldenburgot kártalanításként. Stockholmba küldte megbízottját, s a két fővárosban párhuzamosan tárgyaltak a részletekről. Pétervárott a svéd, Stockholmban pedig az orosz megbízott egyaránt presztízskérdést csinált abból, hogy megelőzze a másikat. Majdnem egy időben írták alá a megállapodásokat, április 5-én, illetve 9-én.
Ami a szultánt illeti, Sándor 1811 óta tárgyalt vele. Bagratyionnak 1809-ben aratott sikerei óta vontatottan folyt a háború. A törökök kiürítették Szerbiát, amely egy pillanatra Franciaország felé fordult, miután azonban Kara Györgye puccsal eltávolította riválisát, Milos Obrenovicsot és vele az osztrák befolyást, a szerbek visszatértek az oroszokkal való szövetséghez. 1810-ben Kaminszkij szerencsés hadjárattal meghódította a dunai helyőrségeket, és Sumen felé nyomult előre. A Kaukázusban elesett Imerétia és Mingrélia. Az oroszok elfoglalták Szuhum-Kalét és Ahalkalakit. Végül 1811- ben Kutuzov döntő győzelmet aratott. Amikor a török hadsereg Ruszcsuk (Rusze) közelében átkelt a Dunán, Kutuzov kettévágta, 36 ezer főnyi török katonaságot bekerített, s csak azzal a feltétellel volt hajlandó megadni a fegyverszünetet, hogy Besszarábiának egészen a Szeretig való annexióját teszik a béketárgyalás alapjává. A tárgyalások október 25-én kezdődtek meg Giurgiuban. Nem vezettek eredményre, mert a törökök csak a Prut vonaláig voltak hajlandók lemondani birtokaikról, ezenkívül nem egyeztek bele abba, hogy Szerbia önkormányzatot kapjon. 1812. január 12-én kezdődtek újra a tárgyalások Bukarestben. Stradford Canning minden befolyását latba vetette, hogy rábírja Mahmudot a tárgyalásra, de hiába. Végül, amikor már minden pillanatban várható volt a francia invázió, Sándor utasítást adott megbízottainak, hogy engedjenek, és május 28-án aláírták a békeszerződést. Kutuzov utódja, Csicsagov elindulhatott észak felé, az ázsiai csapatok pedig Perzsia ellen vonultak.

Napóleon csapatai 1811 nyara óta egymás után érkeztek Németország területére, és 1812 elején már nem volt más hátra, mint összevonni őket, és eljuttatni a Nyemanhoz. Danzig, amelyet Rapp őrzött 25 ezer emberrel, jól felszerelt és ellátott támaszponttá vált. Poniatovvski 60 ezer emberrel fedezte a Visztulát. Davout 100 ezer embere élén állt az Oderánál, s előőrsöket küldött a folyón túlra. Oudinot áthaladt Vesztfálián, és március 28-án bevonult Berlinbe. Ney a boulogne-i tábor csapataival érkezett Mainzba. A németek az Elba felé meneteltek; a Franciaország keleti részén állomásozó gárda már készen állt, hogy kövesse őket. Az egyik legnagyobb nehézség az volt, hogy az itáliai hadsereget áthozzák az Alpokon. Napóleon a végleges parancsokat február elején adta ki. 23-án Eugéne elindult, és ugyanebben a pillanatban megmozdult az egész roppant hadsereg. Hogy megzavarják az orosz kémszolgálatot, Savary addig molesztálta Csernisevet, amíg sikerült kiprovokálnia, hogy elhagyja Párizst. Ekkor, február 26-án, a rendőrség házkutatást tartott a lakásán, s itt találtak egy feljegyzést, amelynek alapján agyon lehetett lőni egy, a hadügyminisztériumban működő árulót. Ezzel egyben kompromittálták Oroszországot a közvélemény előtt.
A hadsereg május vége előtt nem vonulhatott fel a Nyemanhoz. Ezért aztán Sándor április 8-án, most már biztos lévén Bernadotte- ban, végre elszánta magát, és megfogalmazta követeléseit. Napóleon mindenekelőtt ürítse ki Poroszországot és a svéd Pomerániát, s vonja vissza csapatait az Elba mögc; ekkor majd tárgyalni fognak egy kereskedelmi szerződésről és az oldenburgi hercegnek ígért kártalanítás ügyéről; a semleges országok kereskedelme azonban minden körülmények között szabad marad. Napóleon május 7-ig az orránál fogva vezette Kurakint. Közben megpróbált megszabadulni a spanyol ügytől, s április 18-án azt javasolta Canningnek, hogy írják alá a békeszerződést az u*ti possidetis* alapján, csak Portugáliát kapná vissza a dinasztia; Szicília azonban Ferdinándé, Spanyol- ország pedig Józsefé maradna. Franciaország és Anglia egyidejűleg ürítené ki ezt a három országot. Anglia azonban nem volt hajlandó beleegyezni abba, hogy József Madridban maradjon. Amikor Kurakin végül már erélyesen követelte a választ, a császár május 9-én egyetlen szó nélkül elhagyta Saint-Cloud-t, s másnap Maret is követte, szintén anélkül, hogy válaszolt volna az orosz követnek. Narbonne már korábban elutazott, hogy tárgyaljon Sándorral: Vilná- ban találta a cárt, aki tárgyalás nélkül visszaküldte. A császár május 25-én Drezdába érkezett. Itt fogadta Ausztria császárát, Poroszország királyát és több csatlós fejedelmet. 28-án útnak indult a Nyemanhoz.

A nagy kaland kezdetét vette. Napóleon most vagy egész Európa ura lesz, vagy megbukik. Ismét hatot vagy vakot játszott.

Ötödik rész

A VILÁG 1812-BEN

Első fejezet
A császári Franciaország

1812- ben a Francia Császárság területe körülbelül 750 ezer négyzetkilométer, lakossága megközelítően 44 millió fő volt. 130 közigazgatási megyére oszlott. Napóleon a köztársaságtól örökölt 102 megyéhez, amelyek a természetes határok között helyezkedtek el, lassanként újabb területeket csatolt, amelyek együttesen végül egy északkeleti és egy délkeleti irányú nyúlványt alkottak. Északon Hollandia 9 megyével és az Északi-tenger partján elterülő német országok 4 megyével. Itt a birodalom Bouches-de-la-Trave megye révén, amelynek Lübeck volt a székhelye, egészen a Baltikumig ért. Délen Valais, Piemonte, Liguria, Parma, Toscana és a pápai állam nyugati része, összesen 15 megye. Ezeknek az újabban annektált területeknek a többsége távolról sem olvadt be tökéletesen Franciaországba, és inkább csatlós állam jellegét öltötte. Hollandiának és Toscanának egyébként külön főkormányzója volt. A 22-es katonai körzetet képező német megyék egy külön bizottság vezetése alatt álltak. Illíriát, bár a császársághoz csatolták, változatlanul külön igazgatták, és közigazgatási egységeit nem számolták hozzá a 130 megyéhez. Szóval, Piemonte és Liguria kivételével, amelyeket még elég korán a császársághoz csatoltak, a napóleoni kormányzati „rendszer” csak a természetes határok keretei között működött normálisan.

Ezt a rendszert sohasem rögzítették egyszer s mindenkorra. Napóleon 1804 és 1811 között állandóan újjászervezte az állam intézményeit. Azokból a kísérletekből, amelyeket a csatlós államokban folytatott - ahol nem zavarta a forradalmi hagyomány -, azt következtethetjük, hogy a „tökéletesítések” korszaka még nem zárult le. Különösen a francia társadalom nem öltött még olyan formát, amilyennek ő szerette volna látni. Műve tehát befejezetlen maradt ugyan, mindamellett 1812-ben már eléggé előrehaladott állapotban volt ahhoz, hogy szellemét felvázolhassuk.

1. A TEKINTÉLYELVŰ KORMÁNYZÁS

A siker fokozatosan átformálta a császár egyéniségét és szokásait. Tilsit után alig lehet felismerni azt a szögletes, komor, mintegy római tógában tetszelgő államférfit, aki a brumaire-i államcsínyt végrehajtotta. Arckifejezése meglágyult, a derű megenyhítette vonásait. Aktivitása nem hagyott alább, de rendezettebb lett. Reggel nyolc órától dolgozószobájában van, s munkáját csak ebédje szakítja félbe, amelyet rendszerint magányosan költ el. Hetenként egyszer vagy kétszer sétálni vagy vadászni megy. Este hatkor övéi körében vacsorázik. Néhány perces beszélgetés után visszatér ügyeihez, s este kilenc és tíz között fekszik le. A vasárnap a pompáé; a mise és a parádé után megszemléli udvarát, amely csöndben várja a szalonokban, az aprólékos etikett szerint gondosan csoportokra osztva, és pompásan kiöltözve; este nagy vacsora családi körben, majd hangverseny vagy színielőadás és cercle.

1811 táján már meglátszik rajta a kor. Arca eltésztásodik, sápadt, ólmos színárnyalatot vesz fel, teste meggörnyed és elzsírosodik. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a mértéktelenül kiterjedt birodalom túl nagy teherrel nehezedik rá: „Hát nem adtam ki ezt vagy azt az utasítást?” - írja. Mindez azonban nem számít. Szelleme mindvégig csodálatra méltóan aktív és kristálytiszta marad. A mindenhatóság már jobban érezteti hatását erkölcsi arculatán; az önbizalom önimádattá fajul: „Itáliai népeim eléggé ismernek ahhoz, hogy ne feledhessék el: a kisujjamban is több van, mint az ő összes elméjükben együttvéve.” Egészen durva formát ölt pesszimizmusa: „Mindig tudtam, hogy a becsületes emberek semmire sem jók.” Az erő és a siker kultusza már cinikus formába csap át: „A világ igazgatásának egyetlen titka van: erősnek lenni, mert az erőben nincsen sem tévedés, sem illúzió, az erő a meztelen igazság.” „Érjenek el sikereket! Kizárólag tetteik eredményeiből ítélem meg az embereket.” Mindennek természetes következménye, hogy egyre magányosabbnak érzi magát, és egyre kiábrándultabban vélekedik művének tartósságáról. „Belül és kívül egyaránt csak a személyem által keltett félelemnek köszönhetem uralmamat” - mondja Chaptal- nak; majd később így beszél Molliennek: „Az emberek azért álltak mögém, hogy biztonságban élvezhessék az életet; holnap, ha minden problematikussá válik, el fognak hagyni.” Milyen érzelmeket fog kelteni bukása? „Azt fogják mondani: végre!”

Minél kevésbé ütközött akarata akadályokba, annál féltékenyebb és ingerlékenyebb lett. Akárcsak II. Frigyes, ő is szakadatlanul fokozta kormányzásának személyes jellegét. A Nápolyi és a Vesztfáliai Királyságnak adott alkotmányokból ítélve végső szándéka az volt, hogy kiküszöbölje a választás elvét. Mindamellett sohasem érezte úgy, hogy különösebben törődnie kellene akár a választókkal, akár a választott gyűlésekkel. A járási gyűléseknek, vagyis az általános választójog alapján választott szerveknek a véleményét kizárólag 1813-ban kérte ki, és ekkor is csak néhány megyében. A választói kollégiumok döntéseit mindig előre megszabták a személyes kapcsolatok csatornáin át, s a kollégiumok ülésein csak kevés tag vett részt. 1810-ben Cote-d’Or megyében nem tudták kiegészíteni a főtanács jelöltlistáját, és Chátillon-sur-Seine kerület alprefektusa személyesen jelölte ki a kerületi tanács tagjait; a törvényhozási funkciókba kizárólag hivatalnokokat és katonákat ajánlott, egyetlen személy kivételével, aki viszont Berlier apósa volt. Fokozatosan mindinkább az ilyenfajta személyek kerültek túlsúlyba a különböző törvényhozó szervekben. 1807-ben megszűnt a törvényelőkészítő gyűlés, a törvényhozó gyűlés ülései pedig mind rövidebbek lettek. Napóleon vagy szenátusi határozatok útján hozta törvényeit - például az újoncozás és az annexiók kérdéseiben -, vagy rendeletileg kormányzott, olyan kérdésekben, mint például a dohánymonopólium visszaállítása. Amíg a törvénykönyvek el nem készültek, az Államtanácsnak még maradt némi szerepe; azután azonban már csak jogvitákkal foglalkozott. A közigazgatási tanácsok viszont, amelyekre kizárólag a végrehajtás technikájának a kidolgozása tartozott, megőrizték jelentőségüket.

A miniszterek szerepe folyamatosan csökkent, illetékességi körük zsugorodott. A Nagy Hadsereg ügyeit és az elfoglalt területekről származó bevételeket felügyelők intézték. Az újoncozásról és a hadsereg élelmezéséről igazgatók gondoskodtak. A császár egymás után távolította el a rendszer nagy adminisztrátorait, előbb Chaptalt, utána Talleyrand-t, végül Fouchét; másodrangú embereket állított a helyükbe, akiket szinte küldöncökként kezelt. Ilyen volt Crétet, Champagny, Bigot de Préameneu, Savary, Maret. A közigazgatásban növekedett a régi rendszer embereinek a száma. Napóleon azt hitte róluk, hogy eleve elismerik az új legitimitást, s amellett rugalmasabbnak ítélte őket: „Ezek itt az egyedüli emberek, akik szolgálni tudnak.” Igen sok volt a tehetségtelen vagy tapasztalatlan hivatalnok; éppen ezért rendkívül gyorsan emelkedtek azok, akiket a császár észrevett. Így például Molé 1806-ban államtanácsi előadó, 1807-ben prefektus, 1809-ben államtanácsos és a hidak és országutak igazgatója, 1813-ban miniszter; innen eredt a hivatalok halmozása is. A császár tartalékot akart képezni előkelő születésű és vagyonos (tehát igen rosszul fizetett), de általa nevelt hivatalnokokból. Ezért állította vissza az Államtanácsban 1806-ban az államtanácsi előadók intézményét - hetvenkettőt nevezett ki összesen -, s ezért sokszorozta meg Párizsban és vidéken egyaránt a közigazgatásban és a tanácsokban a gyakornokok számát. 1811-ben összesen 350 gyakornok állt rendes szolgálatban. Az Államtanácsról nem mondhatjuk, hogy összetételének jellege radikálisan megváltozott volna. A császár még 1813-ban is államtanácsi előadónak nevezi ki Zangiacomi egykori konventképviselőt (igaz ugyan, hogy nem volt királygyilkos), valamint Coffinhal fivérét; mindössze 12 tanácsnokot távolított el, és csak két esetben történt látványos elmozdítás, de ekkor is a tanács munkájától független okból. Bizonyos evolúció azonban mégis megfigyelhető, és ebből következtetni tudunk arra, mi lett volna, ha a császárság fennmarad. Egyébiránt a brumairis- ták akklimatizálódtak: Becsületrendet kaptak, és bekerültek az új nemességbe; némelyikük még hitbizományt is alapított.

A prefektusok összetétele már sokkal érzékelhetőbben változott meg. Cote-d'Or megye első prefektusa az alkotmányozó gyűlésnek, a második a törvényelőkészítő gyűlésnek volt tagja, a harmadik Molé, végül, 1812-ben, Cossé-Brissac herceg volt a prefektus. Különben kevés olyan egykori forradalmár akadt, aki, mint Jean- bon, hű maradt emlékeihez. Marseille-ben Thibaudeau óvatosságból, hiúságból és feleségének befolyása alatt a reakció hívévé szegődött. Ezek a prefektusok a nagy úr példáját követték. Kezdetben a főtanácsok kifogást emeltek ilyen vagy olyan kiadás ellen, aprólékosan felülvizsgálták a számadásokat, különféle óhajokat jelentettek be; amikor azonban az elutasított költségvetéseket hivatalból hatályba léptették, az elszámolások igazolásával kapcsolatos követeléseket visszautasították, a bejelentett óhajokra pedig fittyet hánytak, ezek a szervek fokozatosan elbátortalanodtak. Abban a mértékben, ahogyan üresedések keletkeztek, meg is tisztították őket. 1809-ben Bouches-du-Rhone megyében egy ízben 7 tanácstagot neveztek ki, s ebből 6 volt nemes, illetve hivatalnok. Pas-de-Calais-ban a főtanácsba bevonul az artois-i arisztokrácia. Ugyanezt látjuk a prefektúrák tanácsosainál és az alprefektusoknál. Cotes-du-Nord esetéből ítélve a forradalmárok jobban ellenálltak nyugaton, ahol mindvégig félni kellett a chouanoktól. Ami a községi tanácsokat illeti, a rendszer számára állandó nehézséget jelentett, hogy hozzáértő embereket találjon. Sok esetben nem sikerült kiegészíteni a tanácsokat, vagy elérni, hogy egyáltalán összeüljenek. Polgármesterre azonban mindenképpen szükség volt, így azután a prefektusok a nagybirtokosokat vették igénybe, még ha azok ellenségesen álltak is szemben a rendszerrel. Az alacsony beosztású hivatalnokok, a titkárok, a mezőőrök szintjén még rosszabb volt a helyzet, s így volt ez az egész közigazgatásban. A nép még nem termelte ki azt a hivatalnoki kispolgárságot, amely elég művelt ahhoz, hogy érzéke legyen a szakmai becsületességhez. Némelyik prefektus közvetlenül próbálta igazgatni a megyét, mozgó titkárok vagy felügyelők segítségével, például Bas-Rhin, Pas-de-Calais, Meurthe megyében; de fizetésük fedezetét a már amúgy is eladósodott községektől kellett előteremteniük. Nem szabad hát elfogultnak lenni a helyi közigazgatás hibáival szemben: idő kellett ahhoz, hogy rendbe jöjjön. Mindenesetre azonban ettől az adminisztrációtól, amely olyan volt, amilyen volt, Napóleon megkapta, amit akart: a pénzt, az embereket, a rend fenntartását.

Tisztázandó kérdés, hogy milyen mértékben történt meg a köz- pontosítás. A XI. évtől a prefektusok panaszkodtak, hogy nem hagynak nekik több kezdeményezést, s rámutattak, hogy mindegyik miniszterrel külön kell kapcsolatot tartaniuk, és sokszor kapnak ellentmondó utasításokat; az igazgatottak pedig panaszkodtak, hogy erősen késlelteti a problémák megoldását, hogy mindenről be kell számolni Párizsnak. Mindamellett némelyikük elég szabadon élt hatalmával, saját szakállára letartóztatási parancsokat is adott ki.

1805- ben Doubs megyében De Bry kényszerkölcsönt vetett ki. Napóleon az ilyen prefektusokat azzal vádolta, hogy zsarnokot játszanak, ami elég komikus, a miniszterek pedig többször elégedetlenségüket nyilvánították. „Általában véve - írja Montalivet 1812-ben - a prefektusok azt mondják nekem, amit akarnak, s úgy, ahogyan akarják. A legvilágosabban azt látom, hogy fogalmunk sincs arról, mi történik.” Valahányszor Napóleon csakugyan tudni akarta, hogy mihez tartsa magát, vagy „fel akarta húzni a gépezetet”, különleges biztosokat küldött ki, mint annak idején a Közjóléti Bizottság. Így tett például 1812-ben. A központi hatalom egyébként a megyékben a különféle - helyi és nem helyi születésű - polgári és katonai személyiségek titkos hatalmába is beleütközött, főleg a püspökébe, aki nem keresztezte ugyan a központ intézkedéseit, de beleszólt a személyek kiválasztásába és a közigazgatás részletkérdéseibe. Egészében véve azt mondhatjuk, hogy a köz- pontosítás erőteljesebb volt, mint 1789 előtt, de a közlekedés, az érintkezés lassúsága még biztosította a prefektusok függetlenségét, s ennek mértékét befolyásolták a körülmények, a távolság és az érintettek jelleme; mindenesetre, a konzulátus alatti prefektusok eltűnésével és az ország pacifikálódásával a központosítás kétségtelenül előbbre haladt.

Makacsul folyt az igazságszolgáltatás átszervezése. A VIII. évben kissé véletlenszerűen válogatták össze a személyzetet; emiatt hamarosan jelentkeztek a panaszok. Napóleon intézkedéseket tett a válogatás megjavítására. A XII. évben jogi iskolákat létesített, 1808-ban pedig bevezette a tanácskozási joggal rendelkező auditor bírák intézményét. 1807-ben elérkezettnek látta az időt az apparátus megtisztítására. Egy szenátusi határozat külön bizottságra bízta az ügyet. Eredetileg összesen 194 bíró elmozdítását kérték, ebből a bizottság 170-et javasolt eltávolítani. Az 1808. március 24-i rendelet végül 68 bírót mozdított el, s 94 továbbinak a lemondását elfogadta. Egyidejűleg befejeződött a törvénykönyvek megszerkesztése. 1806-ra elkészült a polgári perrendtartás; 1807-re a kereskedelmi törvénykönyv; 1808-ra a bűnvádi perrendtartás; 1810-re a büntető törvénykönyv; a mezőrendészeti törvénykönyvet megírták ugyan, de nem léptették életbe. 1789 szelleme nem tűnt el teljesen ezekből a törvénykönyvekből. Az Államtanács csorbítatlanul megőrizte a forradalomnak a társadalmi viszonyok átalakítása terén véghezvitt művét. Nagy figyelmet szentelt a közigazgatás és az igazságszolgáltatási gépezet elválasztásának; gondosan ügyelt a bírák függetlenségére, makacsul ragaszkodott az esküdtszék intézményéhez. Ezzel párhuzamosan azonban a burzsoázia tulajdona és tekintélye is számíthatott rá, azzal a feltétellel, hogy ez nem csorbítja az állam hatalmát: a tanács ezt a hatalmat közérdeknek tekintette. A tanács tagjai, akár forradalmárok voltak, akár a régi rendszer emberei, habozás nélkül áldozták fel az elveket politikai alkalmazkodásból vagy osztályérdekből. Szükség törvényt bont, mondotta Portalis; a szükség minden elméletnél erősebb, kontrázott Berlier. Ez a beállítottság már a polgári törvénykönyvben is éreztette hatását; az ezután születő törvénykönyvekben még erősebben érezhető a reakció.

A polgári perrendtartás és a kereskedelmi törvénykönyv igen közel áll Colbert rendeleteihez. Különösen a másodikról kell megállapítani, hogy nem alkalmazkodott megfelelően a gazdasági fejlődés feltételeihez, például a biztosítás és a részvénytársaságok kérdésében; legalábbis, míg egyfelől továbbra is engedélyhez kötötte a részvénytársaságok alapítását, nem ismerve el mást, mint a közkereseti, valamint a betéti társaságokat, másfelől elfogadta azt az elvet, hogy a társaság tagjainak felelőssége csak betétjük mértékéig terjed, holott előzőleg a jogszolgáltatás habozott ebben a kérdésben; bizonyos rendelkezések ugyanis kötelezték a társult személyeket, hogy teljes vagyonukkal vállalják a felelősséget a társaság javaiért.

A legfigyelemreméltóbb azonban a saját váltóval kapcsolatos vita volt. Némelyek, felismervén, hogy a gazdasági fellendülés függ a hitel fellendülésétől, tehát a bankok biztonságától, azt akarták, hogy az egyszerű magánembert óvás esetén ugyanúgy kezeljék, mint a kereskedőt, vagyis kötelezettségteljesítésének kikényszerítése végett le lehessen tartóztatni. Molé volt a javaslat ellenzőinek szenvedélyes szószólója; ez azt jelentené, hogy hátat fordítanak a közjognak, s Anglia példájára feláldozzák a személyes szabadságot a nagykereskedők és a bankárok, ezen önző kisebbség érdekeinek; Franciaországnak kétségtelenül szüksége van kereskedelemre, de továbbra is elsősorban mezőgazdasági országnak kell lennie. Ha a forgalom és a pénzgazdálkodás módszereit honosítják meg a gazdasági életben, mondották, ezzel arra késztetik az állampolgárokat, hogy a pénzvilágra bízzák megtakarításaikat, hogy életjáradékban helyezzék el, hogy a mindig labilis ingó vagyonnak adják az elsőbbséget: nem lesznek többé nagy, előkelő családok, s ez alá fogja ásni a monarchia intézményét. Ez a gondolatmenet, főleg ez idő tájt, mindenképpen Napóleon ínyére lehetett. Éleslátása, intelligenciája mégis felülkerekedett, és kompromisszum mellett foglalt állást: úgy döntöttek, hogy a magánemberrel abban az esetben járnak el kereskedőként, ha kereskedelmi műveletek következtében írta alá a váltót.

Lényeges határkövet jelentett a bűnvádi perrendtartás és a büntető törvénykönyv. 1810-ben léptek hatályba, s ez alkalomból az április 28-i törvény ismét átalakította az igazságügyi szervezetet: az ekkor kapott forma hosszú időn át megmaradt, egyetlen mozzanattól eltekintve, most ugyanis a járási székhelyek kivételével a polgármesternek rendelték alá az egyszerű rendőrséget, de később kivonták a fennhatósága alól. A törvény szabályozta a bírák kinevezésének módját és feltételeit, valamint működési fegyelmüket; egyben felhasználták az alkalmat egy újabb tisztogatásra is; a párizsi fellebbviteli bíróság harmincegy tanácsosa közül nyolcat távolítottak el. A jelek nem arra mutatnak, hogy a változtatásokat politikai indítékok inspirálták volna; ennek ellenére a személyi állomány összetétele pontosan abban az irányban változott, mint a többi szervezeté; Besanconban a királyság korabeli egykori parlamentnek két elnöke és öt tanácsosa lett az új bíróság tagja. Az igazságszolgáltatásban azonban a forradalmárok sokkal szilárdabban tarthatták magukat, hiszen a bírák a tisztogatási akcióktól eltekintve elmozdíthatatlanok voltak.

Fokozódott az igazságszolgáltatás megtorló jellege. Ekkor kapta meg végleges szervezetét az ügyészi hivatal. A vizsgálat teljesen titkossá vált. A közbiztonsági bírói tiszt megszűnt; a vádemelés funkciója az ügyészek, főügyészek és vizsgálóbírák kezében összpontosult. A prefektus visszakapta az ítélő esküdtszékek kinevezésének jogát. A vádemelő esküdtszék megszűnt, és funkcióit átadta a fellebbviteli bíróság egyik kamarájának. „Rendes különleges bíróságok” néven megtartották a különleges bíróságokat; de ezeknek már csak katonák voltak a tagjai. Ezenkívül az esküdtszék felfüggesztése esetére, vagy bizonyos bűncselekmények megtorlására felállították a „rendkívüli különleges bíróságokat”; ugyancsak 1810-ben megjelentek a „különleges vámbíróságok”. Egyébként az alkotmány értelmében a szenátus az állam biztonságát veszélyeztető volta miatt bármelyik esküdtszék ítéletét semmisnek nyilváníthatta; 1813-ban különleges bíróság elé állította Antwerpen csempészettel vádolt polgármesterét, miután az esküdtszék felmentette. A büntető törvénykönyv nem állította vissza a kínzást, de visszahozta a testre sütött szégyenbélyeget, a pellengérre állítást, az apagyilkosságért a kéz levágását, és az állampolgári jogok megvonását.

Bármennyire megerősödött is a büntető igazságszolgáltatás, a császárság ugyanúgy nem hagyatkozott csak erre, mint annak idején a konzulátus; még nagyobb szerepet juttatott az adminisztratív elnyomásnak, azaz a rendőrségnek. A miniszternek - Fouché-nak, majd 1810-től Savarynak - alárendelve a kerületekért felelős államtanácsosok működtek. 1808-tól kezdve külön főigazgató irányította a rendőrséget Torinóban, Firenzében, Rómában és Amszterdamban. A központosítás mérsékelt volt. A prefektusok, akik nem kizárólag Fouchétól függtek, megtartottak bizonyos hatásköröket. A tanácsosok és az igazgatók közvetlenül érintkeztek a császárral, nemkülönben Dubois párizsi rendőrfőnök is, akinek a helyébe Pasquier került 1811-ben. A rendőrséggel a csendőrség konkurrált, amelynek megvoltak a maga külön főnökei.

A csendőrök, állapította meg Loire-Inférieure megye prefektusa 1808-ban, azt hiszik, „hogy felfegyverzett bírák, akiknek az a feladatuk, hogy minden polgári hivatalnokra felügyeljenek”. A császár szemében az lett volna az ideális, ha napra kész kartotékot lehetett volna vezetni minden olyan személyről, aki bármi néven nevezendő befolyással rendelkezett. Fouché már elkészítette a chouanok mozgalmában részt vettek nyilvántartását; Napóleon szerette volna létrehozni a császárság „személyi és erkölcsi statisztikáját”. Sokat tudott, de nem mindent; a prefektusok, akik a leginkább informálhatták volna a magánéletről, általában diszkrétnek mutatkoztak. A besúgás és Lavalette fekete kabinetje maradt a legfontosabb hírforrás.

A rendőrségtől az emberek annál is inkább féltek, minthogy nyomozásait maga szankcionálta az önkényes letartóztatással; a börtönök mellett az elmegyógyintézeteket is felhasználták. Desorgues, a költő, 1804-ben egy híressé vált epigrammát engedett meg magának: „Hej, a nagy Napóleon - az egy nagy kaméleon.” Faure, a Szent Lajos katonaiskola növendéke 1804. december 5-én a sasok kiosztásakor elkiáltotta magát: „Szabadság vagy halál!” Mindkettőt elmebetegként internálták. Senki sem érezte magát biztonságban. Egy Lassalle nevű hadiszállítót, miután a császár megsemmisíttette a vele kötött üzleteket, ráadásul még börtönbe is vetettek ítélet nélkül. Az emberek ügye kiszabadulásukkal sem zárult le: nagyon sok esetben jelöltek ki kényszerlakhelyet és alkalmazták a rendőri felügyeletet. Végül 1810. március 3-án egy rendelet visszaállította a „politikai foglyok börtöneit”. A bebörtönzést külön tanácsnak kellett elrendelnie az igazságügyminiszter és a rendőrminiszter javaslatára. A valóságban ritkán vették őket igénybe. Napóleon szemében a közigazgatási fogvatartásnak nemcsak az volt a rendeltetése, hogy elfojtsa az ellenzéket; a köztörvényes bűncselekmények megtorlására is fel lehetett használni, ha az esküdtszék hagyta magát megfélemlíteni, vagy ha nem volt jogilag elfogadható bizonyíték. Az sem volt ellenére, hogy a „politikai foglyokról” beszéljenek, és „ijesztő képet” kapjon a közvélemény; nem voltak illúziói a mindennemű ellenőrzés alól kivont rendőrség visszaéléseit illetően. A csendőröktől annyira féltek az emberek, hogy - mint Loire-Inférieure megye prefektusa mondotta - „nehéz lett volna tanúvallomásra bírni valakit ellenük”.

A prefektus csalással, sikkasztással, sőt gyilkossággal is vádolta őket. Még maguk a prefektusok is tartottak a befolyásos magánszemélyektől. 1808-ban Somme megyében letartóztatták Despinoy de Saint-Luc táborszernagyot adósának, a polgármesternek szóbeli rendeletére. Emiatt az 1810-i dekrétum elrendelte a börtönök évenkénti ellenőrzését. De az inspektorok nem látogattak el mindenüvé, s a császár is csak a benyújtott anyagok egy részét vizsgálta át. 1811-ben 810 ártatlannak minősített személy közül 145-öt bocsátott szabadon; 1812-ben 314-ből 29-et; 1814-ben 2500-ra becsülték a fogva tartott személyek számát. A személyes szabadság védelmére hivatott szenátusi bizottság nem kérte be a fogva tartottak listáját, s csak külön kérelemre járt el. 1804-ben 116 panaszos esetből 44 szabadonbocsátást sikerült elérnie. Fouché passzív ellenállása hamarosan elvette a kedvét a beavatkozástól. Mindent összevéve Franciaország 1800-tól 1814-ig a gyanúsakra vonatkozó törvény (A jakobinus terror idején hozott különleges törvény; a szerző itt jelképesen alkalmazza a fogalmat) rendszerében élt; Napóleon azonban óvakodott attól, hogy alkalmazását túlságosan kiterjessze, mert megértette, hogy a lakosság el fogja tűrni a terrort, ha csak kis számú embert érint, s hogy így sem lesz kevésbé hatékony.

Különösen felhívták magukra a figyelmet azok, akik értettek a beszédhez vagy az íráshoz. Nem kímélték a Francia Akadémiát sem, amely annyit várt Bonapartétól. 1803-ban megszüntették az erkölcsi és politikai tudományok osztályát. 1805-ben Lalande újra kiadta Maréchal *Ateista lexikon* című művét; a császár kijelentette, hogy ez az ember „visszaesett a gyerekkorba”, és egyszer s mindenkorra eltiltotta a közléstől. Chateaubriand-nak megtiltották, hogy felolvassa székfoglaló előadását. A császárt annyira dühbe hozta a beszéd, hogy azzal fenyegetőzött: úgy feloszlatja a nyelv- és irodalomtudományi osztályt, a régi Francia Akadémiát, „mint egy rossz klubot”. A rendőrségnek minden szalonban volt informátora, például Esménard akadémikus. Az ügyvédeket Napóleon gyűlölte: „Lázítók, a bűn és az árulás mesterei... Azt szeretném, ha ki lehetne vágni a nyelvét annak az ügyvédnek, aki azt a kormány ellen használja fel.” 1804-ben kötelezte őket, hogy kérjék a törvényszéktől hivatalos jegyzékbe vételüket; 1810. december 14-ig kellett várniuk, amíg kamarájuk elnököt és fegyelmi bizottságot kapott, de még így is csak jelöltjeiket terjeszthették a főügyész elé, a törvényszék pedig megőrizte azt a jogot, hogy büntetést mérjen ki rájuk.

A császár éppígy megvetette a „nyomtatott szöveget, a puszta tény miatt, hogy a közvéleményre, nem pedig a tekintélyre apellál”. „Keveset kell kinyomtatni, és a legkevesebb a legjobb” - írta Eugéne-nek. 1805-től kezdve a lapoknak be kellett mutatniuk számadásaikat a rendőrségnek, s bevételeik egyharmadát át kellett engedniük a felügyeletükre kirendelt megbízottak fizetésének fedezetéül; 1807-ben Chateaubriand egyik cikke miatt betiltották a *Mentire* című lapot; 1810 augusztusában elhatározták, hogy egy megyében elég egy újság, és több mint száz lap megszűnt; októberben Savary a párizsi sajtóból csak négy napilapot hagyott meg, melyek közül az egyik a *Moniteur officiel* volt; 1811 februárjában az egyik megmaradt lapot, az egykori *Débats-t,* most *Journal de l'Empire-t* elvették a Bertin fivérektől, akiket meggyanúsítottak, hogy kapcsolatot tartanak az angolokkal, s a kiadót részvénytársasággá változtatták (a részvények egyharmadát a rendőrség kapta); ugyanez a sors várt szeptemberben a *Journal de Paris-ra* és a *Gazette de France-ra.* A könyvkiadás ellenőrzése végett 1805-ben ismét kötelezték a nyomdászokat, hogy visszavonható személyes működési engedélyt váltsanak ki, és esküt tegyenek; kiadványaikat a rendőrség saját belátása szerint elkobozhatta; sajtóirodája mellett Fouché konzultációs irodát is szervezett, amelyben Lemontey, Lacretelle és Esménard működött.

A hivatalos cenzúra előnyösebb a rendőri önkénynél. 1810. február 5-én a császár végre el is határozta, hogy visszaállítja. Nyomdai főigazgatóságot létesített, amelyet előbb Portalis fiára, majd Pommereul volt prefektusra bízott, egyben pedig „császári cenzorokat” nevezett ki, akik között egy teológus is volt. Vidéken a prefektusok maradtak az illetékesek. Egyidejűleg a 157 párizsi nyomda közül 97-et bezártak. Végül kiterjesztették a működési engedély és az eskü kötelezettségét a könyvkereskedőkre is. A cenzúra, amint az előre látható volt, arra használta hatalmát, hogy saját magát fedezze, és tetszése szerint vissza is élt vele.

Nemcsak gallikánnak, angolgyűlölőnek és a képtelenségig gyanakvónak bizonyult, hanem végtelenül prűdnek is; ezenkívül pedig egyszerűen üldözőbe vette azokat az irodalmi műfajokat, amelyek nem voltak kedvére, például a történelmi regényt. 1811 decemberében Napóleon felmérgesedett: a cenzúrának csak a gúnyiratokat kellene irtania, „egyébként pedig hagynia kell szabadon beszélni az embereket”. A lecke használt: 1811- ben a kéziratoknak majdnem 12 százalékát visszautasították; 1812- ben ez az arány 4 százalék alá esett. A császár ezen a területen is liberálisabbnak mutatkozott embereinél, ami, igazat szólva, nem volt nehéz, s bizonyos mértékig hű maradt a felvilágosult abszolutizmus legjobb hagyományaihoz. A közigazgatás azonban semmivel sem lett elnézőbb az olvasótermek, a kölcsönkönyvtárak, főleg pedig a könyvügynökök iránt: tisztában volt az almanachok és a népszerű képkereskedés jelentőségével, s jól emlékezett az ilyen eszközökkel dolgozó ellenforradalmi klerikális propaganda egykori sikereire is. A szenátusnak a sajtószabadság védelméért felelős bizottsága is volt; ez az égvilágon semmit sem csinált. Nem kímélték a színházakat sem, amelyek Franciaországban mindig kedvelt színhelyei voltak a pártok összecsapásainak. 1805-ben Napóleon kikérte Fouché véleményét Mozart *Don Juan-járól* „a közszellem szempontjából”, s amikor Brifaut egy *Don Sanche* című darabot írt, a spanyol- országi háború miatt át kellett dolgoznia *Asszíriai Ninusszá.*

Összefoglalva, a császári közigazgatás tökéletesítette a konzulátus művét, és fokozta annak önkényuralmát. A szabadságjogokból semmi sem maradt, hacsak nem a lelkiismereti szabadság, a vallási türelmetlenség ugyanis ártott volna az államnak, hiszen jó szolgáktól fosztotta volna meg; mindamellett azt sem nézték jó szemmel, ha valaki támadta a bevett felekezeteket, ha ateistának vallotta magát, vagy ha a szakadár „kis egyházhoz” tartozott. Napóleon zsarnoksága nem lepte meg túlságosan a franciákat, hiszen alig kerültek ki a régi rendszerből és a forradalom kavargásából, s egyébként is tudták, hogy a többi ország lényegében ugyanebben a cipőben jár. A rendszer eredetisége egyszerűségében és a fogaskerekek ügyes összeillesztésében rejlett: ezt a forradalomnak köszönhette, amely a régi rendszer kaotikus intézményeinek és kiváltságainak felszámolásával lehetővé tette, hogy megtisztított talajra új épületet emeljenek.

2. A PÉNZÜGYEK ÉS A NEMZETGAZDASÁG

A pénz a háború idege, XVI. Lajos példája pedig azt is megmutatta, hogy az állam pénzügyi válsága halálos kimenetelű lehet a hatalomra nézve. II. Frigyes, a felvilágosult abszolút uralkodók mintaképe, mindig nagy gondot fordított a pénzügyekre. Előnyben részesítette a közvetett adókat, mert könnyebb őket beszedni, rendszeresebben folynak be, s az uralkodó osztályok szemében is rokonszenvesebbek. Így tett Napóleon is. 1804-től 1812-ig többször csökkentette a földre és az ingó vagyonra kivetett adót, aminek az az előnye is megvolt, hogy a törvényhozó gyűlés jóváhagyását merő formalitássá redukálhatta. Ezenkívül hozzáfogott a földadó ésszerű felosztásának előkészítéséhez, s 1807-ben megkezdte a telekkönyv bevezetését. Ezzel tulajdonképpen az 1789-i úgynevezett panaszfüzetek (A panaszfüzeteket a megyék rendjei 1789-ben, a forradalom kitörése előtt a király által összehívott általános rendi gyűlésre állították össze) egyik leglényegesebb óhajának tett eleget; 55 milliót fordított erre a célra, de több mint 5-6 ezer községben nem tudta befejezni a művet.

Gaudin már a kezdet kezdetén javasolta, hogy állítsa vissza a fogyasztási adókat; ezek azonban annyira népszerűtlenek voltak, hogy 1804-ig meg sem merte kockáztatni. A XII. év ventôse 5-én (1804. február 25-én) létrehozták az „egyesített adók” hivatalát, s vezetését Francais de Nantes-ra bízták. Előbb a szeszesitalokat adóztatták meg, nem túl erősen, de így is újra szükségessé váltak az állományjegyzékek; az állam égisze alatt újra funkcióhoz jutottak a forradalom előtti adószedő apparátus fináncai. 1806-ban, majd 1808- ban változtatták az adószedés módját, és növelték az adókulcsot.

1806-ban az útvámok megszüntetésének ellensúlyozására bevezették a sóadót. Előbb megnövelték a dohányadót, majd 1810-ben bevezették a dohány forgalmának állami monopóliumát. A jelek szerint ebben az évben az „egyesített adókból” származó bevétel már jelentékenyen felülmúlta az egyenesadó-bevételt, a vámokról nem is beszélve. A nép igencsak elégedetlen volt az új adórendszer miatt, több helyen zavargások törtek ki. Másfelől pedig a vagyonos rétegek kénytelenek voltak megállapítani, hogy az egyenes adózás enyhítése is csak látszólagos, mert terheinek egy részét az állam most áthárította a helyi szervek költségvetésére, például az egyház működésével kapcsolatos kiadások egy részét, a telekkönyvezést, a csatornák karbantartását, a koldusadókat; 1810-ben pedig még a prefektusok fizetésének a felét is. A pótadók egyre növekedtek, így Cotes-du-Nord megye, amely a IX. évben 2 489 000 frankot adott ezen a címen, 1813-ban már 3 423 000-t fizetett be. Ráadásul, hogy a helyi önkormányzatok megéljenek, állandóan emelni kellett a városi vámokat is. Mindehhez még hozzájárult, hogy az országban örökösen ide-oda vonultak a csapatok. Ezeket el kellett szállásolni, és etetni kellett. Nem egy prefektus visszaállította a robotjellegű kötelező közmunkát, például Molé. Napóleon csakugyan takarékos volt, mindent összevéve azonban mégis növelte az ország lakosságát sújtó terheket. Ebben a növekedésben a polgári rendeltetésű kiadásoknak csak kis részük volt. A megyékben az állami hivatalok olyan kevés pénzt kaptak, hogy az út-, az iskola- és az egészségügyi hálózat alig fejlődött. Cotes-du-Nord megyében a pénzhiány miatt papírhegyeket írtak össze, hogy megpróbálják teljesíteni a terveket. 1806-tól kezdve mintegy 35 milliót fordítottak közmunkálatokra; de ebből igen kevés vidéknek jutott számottevő összeg. A terhek növekedését elsősorban a civillista, az egyházi kiadások, az állami adósságok, legfőképpen pedig a háborúk okozták. A hadikiadások, az ellenség bőséges hozzájárulásai ellenére is, az állam bevételeinek mindig 50-60 százalékát nyelték el, ha ugyan nem többet.

A kincstárt az 1806-i reformok jóvoltából többé nem fenyegette ugyan olyan veszély, mint azelőtt, biztonságba azonban sohasem került, mert nem jutott kölcsönhöz. Most is, még inkább, mint 1789 előtt, ez volt a legfontosabb különbség Franciaország és Anglia pénzügyei között. Csak az államadósság-törlesztő pénztárnak sikerült elhelyeznie néhány millió frank értékben bonokat. Igaz, hogy ez a pénztár támogatta a járadékkötvényeket, s hogy Napóleon nagy mennyiségben vásárolt a bonokból a Becsületrend, a szenátori javadalmi alap és az elidegeníthetetlen javadalmak számlájára - olyannyira, hogy 1809-ben az 58 millió értékű bonból csak 33 millió volt magánosok kezében, s hogy a piac állandóan szűkülőben volt -, az árfolyamok mégis alacsony szinten maradtak, és az emelkedési tendencia gyenge volt. Így hát különféle kényszermegoldásokhoz folyamodtak. Növekedtek az óvadékok; vertek egy kis pénzt; 1807-ben, illetve 1810-ben a hadikincstár 84, majd 45 milliót bocsátott rendelkezésre. A kedvelt módszer végig az maradt, hogy a hadiszállítóknak olyan bevételeket adtak át, amelyeknek a behajtását meg kellett várniuk. Ez már a régi rendszernek is közismert módszere volt, s együtt járt az uzsoraspekulációval, a hűtlen kezeléssel. A másik kedvelt módszer az volt, hogy a számlák hitelességének ellenőrzése címén elhalasztották a kifizetését. A hátralékot időről időre az államadósság-törlesztő pénztár bonjainak vagy járadékcímleteknek a szétosztásával számolták fel. Ez valójában a kényszerkölcsön álcázott formája volt. Így 1813-ban 1 milliót fizettek ki ezen a módon az 1801 és 1808 között keletkezett hátralékokra. Napóleon uralmának vége felé az örök járadék már 63 millióra, a főleg az egyházi nyugdíjakból eredő életjáradék pedig 57 millióra rúgott. Mindennek ellenére a hadiszállítók roppant hatalma semmit sem csorbult, hiszen előlegeiket nem nélkülözhették.

Ha a körülményeket figyelembe vesszük, Napóleon alatt a pénzügyek a lehetőségekhez képest optimálisak voltak, ám minden jel arra mutat, hogy egyensúlyba sohasem kerültek. Az állam pénzügyeinek főleg az ártott a közvélemény szemében, hogy az emberek sohasem tudták (sem előre, sem utólag), hogy mihez tartsák magukat, hiszen a fizetési kötelezettségek örökös elnapolása minden, csak nem költségvetés. Ezenkívül hiába állították vissza 1807-ben a számvevőszéket, az nem kapta meg a jogot arra, hogy felülvizsgálja a kiadások törvényességét. A császár nyilvánvalóan azért nem jutott kölcsönhöz, mert az állam annyi csődje után a megtakarított tőke bizalmatlan maradt, s Napóleon nem olyan politikát folytatott, hogy bárki is hihetett volna a rendszer tartósságában. A dologban azonban mindenesetre az is közrejátszott, hogy pénzügyei intézésének módját a titok ködébe burkolta. Választania kellett aközött, hogy vagy aláveti magát a burzsoázia ellenőrzésének, vagy lemond ennek az osztálynak a segítségéről, és ő az utóbbi mellett döntött.

De még ezzel sem merítettük ki a helyzet jellegzetességét. Akárcsak II. Frigyesnek, aki fenntartotta magának a sziléziai jövedelmeket és visszaállította a káplár-király (II. Frigyes apjának, I. Frigyes Vilmos porosz királynak a mellékneve) hadikincstárát, Napóleonnak is voltak olyan bevételei, amelyek felett kizárólag ő rendelkezett: a civillista, a koronabirtok, a magánbirtok. Elhatározta, hogy legalább 1oo millió franknyi szabad rendelkezésű jövedelmet biztosít magának, mondván, hogy egy uralkodó ekkora erőforrás birtokában minden véletlennel dacolni tud. Ezenkívül, minthogy a háborút nem kizárólag a császárság erőfeszítéseiből kívánta fedezni, mert nem akarta annak lakosságát sem kimeríteni, sem maga ellen fordítani, létre kellett hoznia a pénzügyek igazgatását a meghódított országokban is, s ennek az igazgatásnak ő volt a kizárólagos ura. 1805. október 28-án létrehozta a hadseregkincstárat, amely Ausztriától és Poroszországtól szedte be a hadisarcot. Adófelügyelője, La Bouillerie szerint ez a két ország 1805-től 1810-ig 743 milliót fizetett; ebből 311-et fordítottak a csapatok szükségleteire. 1810. január 30-án a császár létrehozta a „rendkívüli birtok” hivatalát, melynek Defermon lett az intendánsa. Ide irányították a hadseregkincstár feleslegét, továbbá ide kerültek azok a földek és jövedelmek, amelyeket a császár magának tartott fenn a csatlós államokban. Ezeknek értékét ekkor 2 milliárdra, jövedelmét pedig 30—40 millióra becsülték. Napóleon ezt az erőforrást a pénzforgalom ellenőrzésére használta fel: járadékkötvényeket vagy bankrészvényeket és vállalati részvényeket vásárolt; ezenkívül 1811-ben előlegeket fizetett belőle az iparnak; legfőképpen azonban szolgáit jutalmazta vagy nyugdíjazta belőle. Ilyenformán a háború nagy erőforrásokhoz juttatta. Az oroszországi hadjárat előestéjén állítólag maga mondotta: „Ez is pénzügyeim érdekeit szolgálja. Hát nem a háborúval hoztam őket rendbe? Vajon Róma nem így szerezte meg a világ kincseit?”

A nemzet szempontjából már kétségesebb volt a háborúk haszna. Bizonyos számú egyén meggazdagodott a zsákmányból. Az ország birtokában levő nemesfémkészlet előnyösen megnőtt. A költség- vetés átmenetileg megkönnyebbült. Az adófizetőknek azonban a háború így is igen sokba került; például Spanyolország állítólag 350 milliót fizetett, de legalább ilyen értékben kellett felszerelést oda küldeni, továbbá 24-30 milliónyi havi zsoldot, ezenkívül nyugdíjat az elmozdított királyi család tagjai részére. Mindez Francia- országot terhelte, mert a hadseregkincstár és a rendkívüli birtokok hivatala ebből egyetlenegy sout sem fizetett. Végső soron tehát, ha Napóleon megnövelte is e birtokok révén személyes tekintélyét, mozgósítható tartaléka sohasem érte el azt az összeget, amelyet célul tűzött maga elé, mert a birtokok jövedelmeinek nagy részét mindig a körülmények nyomása alatt kellett kiadnia.

Így hát, bármilyen nagy hasznot húzott is a háborúból, mindenképpen fokozni kellett az ország adófizetési képességét. A felvilágosult abszolút uralkodók ennek érdekében, a merkantilizmus elveihez igazodva, mindig a termelést serkentették. Így tett Napóleon is. A gazdasági élet teljes szabályozása természetes megoldásként kínálkozott egy tekintélyelvű kormány számára, s különböző oldalakról változatlanul követelték a céhekhez és a védjegyhez való visszatérést. Mindamellett Napóleon az elterjedt véleményeknél nagyobb mértékben tartotta tiszteletben a nagyburzsoáziát, amely általában hű maradt a munkavállalás szabadságához. Lyonban beérte azzal, hogy a bedolgozó munkás számára kötelezővé tette az elszámolási könyvet. A védjegyet a XII. évben a brokát- és bársonyszövetekre állította vissza; 1807-ben a Levantéba szánt posztókra; 1810-ben a louviers-i posztóra; 1811-ben a szappanra; 1812-ben minden posztóra; de alkalmazása nem volt kötelező. A hadifegyver- és lőporgyártás, a pénzverés, a dohány állami monopóliumát közrendi és adózási meggondolások magyarázzák. Ugyanígy érthetők a közhasznú jelleg alapján történő kisajátításra, az egészségre veszélyes intézményekre és a bányákra vonatkozó törvények is. A bányákat az 1810-i törvény állami tulajdonba vette, de kiaknázásukat, a Saar-vidéki bányák kivételével, átengedte a magánosoknak. Ugyanígy érthető a pékségek és a mészárszékek működésének szabályozása is, ahol a régi rendszerhez való visszatérés a legkézzelfoghatóbb volt. A pékek céhszervezetét Párizsban már a konzulátus alatt visszaállították, és ezt most több vidéki városra kiterjesztették. 1811-ben a párizsi mészárosok testületi pénztára visszaalakult ,,Poissy-pénztárrá”, azzal a rendeltetéssel, hogy a város számlájára megelőlegezze a marhatenyésztőknek kifizetendő szükséges összegeket. A borkereskedők kérésére korlátozták számukat a fővárosban, és működésüket rendőrségi engedélyhez kötötték. A borügynöki és borkóstolói testületet hivatallá alakították, tagjaikat a kormány nevezte ki.

A mezőgazdaságot lényegileg magára hagyták. Az erdőket ismét őrizték. Semmit sem tettek azonban a kollektív földhasználat megszüntetése érdekében, s a telekkönyvezési műveleteket nem használták fel arra, hogy kikényszerítsék vagy akár csak előmozdítsák a tagosítást; egyébként ezzel minden paraszt szembe is szegült volna. A császárnak csak a blokáddal összefüggésben jutott eszébe a mezőgazdaság, amennyiben bizonyos növényfajták nagyobb mértékű termesztését követelte. Konkrétan azzal az igénnyel lépett fel, hogy 32 ezer, később pedig, hogy 100 ezer hektáron cukorrépát vessenek. Ugyanúgy, mint a régi rendszert, a közrend gondja kényszerítette, hogy a búza ára tekintetében bizonyos mértékig a döntőbíró szerepét játssza a paraszt és a fogyasztó között, mégpedig az egyik esetben, az árak emelése végett, engedélyezte a búza kivitelét, a másik esetben, 1812-ben, maximálta az árát.

Legfőképpen azonban a munkások ellen hoztak törvényeket. Ez nem volt újdonság, hiszen már az 1791-i törvény felújította a sztrájk és a szövetkezés tilalmát. Ezt a XI. évi törvény, majd a büntető törvénykönyv csak megerősítette; ezenkívül azonban visszaállították a munkakönyvét is és a „gazda és munkás" záradékot. Némelyik hivatalnok még ennél is tovább ment: Párizsban 1806-ban a rendőrfőnök rögzítette az építőipari munkaidőt, Yonne megyében a prefektus szervezetbe kényszerítette a tutajosokat, és előírta nekik a tarifát. Másfelől azonban az Államtanács elutasította az inaskodás és az üzemen belüli állapotok rendezésére vonatkozó törvényjavaslatokat; a miniszter nem volt hajlandó szentesíteni a Maine-et-Loire megyei palabányák, a Párizs környéki papírgyárak, a genti Bauwens-féle fonodák munkafegyelmi előírásait. 1806. március 18-án a munkáltatók és a munkások nézeteltéréseinek rendezésére békéltető bíróságokat alapítottak (habár a munkásoknak ezekben nem volt képviselőjük) - de egyedül és kizárólag csak azért, mert a rendes bírák egyszerűen nem értettek az ipari problémákhoz. A születőben levő kapitalizmus, ez a rendszeren belüli önálló erő, néhány kivételtől eltekintve a saját törvényét diktálta: egyrészt igyekezett fenntartani a munkásokkal szemben érvényben levő rendelkezéseket, másrészt gátat vetett a céhek visszaállítására irányuló reakciónak, mert ez akadályozta volna fejlődését.

Következésképpen a merkantilista politika két alapelve közül az ipar védelme került előtérbe. Mindazonáltal a háború és a blokád sokkal többet tett, mint a számos különféle konkrét intézkedés, mert lezárta a nemzeti piacot, és kiszolgáltatta a franciáknak a csatlós vagy szövetséges országokat. A mezőgazdaság nem sok hasznot húzott ebből, hiszen Napóleon nem volt hajlandó kiengedni ellenőrzése alól a búza árát, ezzel szemben sokkal nehezebbé vált a bor és a pálinka értékesítése. Napóleon elsősorban az ipart serkentette, akárcsak Colbert. Felhasználta ehhez a kiállításokat, a megrendeléseket, az újítóknak adományozott kitüntetéseket, néha még az építkezési koncessziót és az előleget is; kiváltságokat azonban senkinek sem nyújtott, s minthogy fogához verte a garast, kölcsönöket sem adott szívesen, legfeljebb válságos időkben, s akkor is inkább a munkanélküliség elkerülése végett, mint a gyárosok érdekében. Úgy vélte, a legjobb szolgálatot azzal teszi a gyárosoknak, hogy a Bank leszámítolási műveleteinek bővítésével csökkenti a kamatlábat. Az önköltség sokkal kevésbé érdekelte, mint a megtermelt mennyiség. Minthogy azonban Anglia előnyben volt a gépesítés terén, sokat tett a műszaki haladásért. Hozzásegítette Douglast, hogy gyapjúfonó gépeket előállító gyárat alapítson Párizsban, s több találmányra hirdetett pályázatot, így 1807-ben egy kisméretű gőzmotorra, 1810-ben egy lenfonó gépre. A Chalons-ban működő ipariskola mintájára Angers-ban is alapított egyet, bányamérnöki iskolákat létesített, visszaállította a gobelinszövő iskolát, a Conser- vatoire des arts et métiers-ben bevezette a gyakorlati oktatást, és a Közjóléti Bizottság mintájára hivatalos propagandával igyekezett elterjeszteni az új eljárások és eszközök alkalmazását. A csatornák és az utak nagy szolgálatokat tehettek a nemzeti piac egyesítésével és a csatlós országok bekapcsolásával. Napóleon folytatta a munkát a Burgund-csatornán, a Rhone-Rajna-csatornán, az Ille-t és a Rance- ot, a Nantes-ot és Brestet összekötő csatornán, befejezte a Canal du Centre-t és a saint-quentini csatornát, rendbehozatta az országos főútvonalak jelentékeny részét, és főútvonalakat nyitott az Alpokban, amelyek igen nagy szerephez jutottak az itáliai és a levantei kereskedelemben. Még többet tett volna ezen a téren, ha több ideje és több pénze van.

Mindazonáltal középítkezéseiben nem annyira a gazdasági szempontok játszották a főszerepet, mint inkább a katonai megfontolások és a presztízs. Így például az alpesi, a Rajna-vidéki és a nyugat-franciaországi utak, a cherbourg-i gát folytatása, az antwerpeni vállalkozások elsősorban katonai szükségleteket szolgáltak. Presztízsszempontok diktálták Párizs szépítését: itt meghosszabbíttatta a rakpartokat, hidakat építtetett, lebontatta a Notre- Dame székesegyházat elfedő épületeket, kiépíttette a Chátelet teret, a Carrousel teret, megnyittatta a Rivoli, a Paix, a Castiglione utcát, megépíttette a tőzsdepalotát, felállíttatta a Vendőme oszlopot, hozzáfogott a Diadalív építéséhez és megterveztette a Gloire templomát. A főváros élelmezését szolgálta a gabonapiac, a Nagycsarnok, a nyilvános gabonaraktár, a vágóhidak, az Ourcq- csatorna. Hozzá kell tenni, hogy a munkaerő foglalkoztatásának szempontja is nagy szerepet játszott ebben a sok építkezésben. A cézárok politikájának mindig lényeges vonása volt, hogy munkát és olcsó kenyeret igyekezzenek biztosítani a nép számára.

A mezőgazdaság ugyanabban az irányban fejlődött tovább, mint a direktórium alatt, csak végtelenül lassan. Az ipar haladása sokkal érezhetőbb volt. Újra megindult a fényűzési cikkek termelése, elsősorban a selyemé. A blokád kedvezett a kohászatnak, a vasáruknak, a kézművességnek, a gépek, szerszámok, acéllemezek, bádog, sárgaréz, varrótű és gombostű gyártásának; sokat lendített a vegyianyagok és a textíliák termelésén is; változatlanul a pamutfonás és a szövetnyomás volt a legaktívabb és a legtöbbet újító termelési ág.

1812-ben a pamutfonodákban 1 millió orsó működött, s 10 millió kg fonalat állítottak elő. A császárság végén egy új és nagy jövőjű iparág indult fellendülésnek: 1811-ben Lille-ben és Auby- ban előállították az első cukorrépából készült cukorsüvegeket; Chaillot-ban Allart és Párizsban Delessert cukorfinomítókat rendezett be, rambouillet-i birtokán Napóleon négy műszaki iskolát és egy cukorgyárat állított fel. 1813-ban úgy számítottak, hogy a 334 gyárban összesen 3,5 millió kg cukrot fognak előállítani, s a jelek szerint ennek a harmadrészét sikerült elérni.

A blokád e jótékony következményeinek volt egy tragikus fonákjuk: a tengeri kikötők teljes tönkrejutása. A marseille-i kikötőnek 1807-ben még 330 hosszújáratú hajója volt; 1811-re ebből már csak 9 maradt; Marseille ipari termelésének értéke az 1789-i 50 millióról 12 millióra süllyedt; a város lakossága ugyanezen idő alatt 120 ezerről 80 ezerre csökkent; Bordeaux-nak, ahol a becslések szerint 1789-ben szintén 120 ezer fő élt, 1811-ben már csak 70 ezer lakosa volt; nem véletlen, hogy éppen ez a két város vált a királypártiak fellegvárává. Ezzel szemben Strasbourg és Lyon, amelyek nagy hasznot húztak riválisaik szerencsétlenségéből, amennyiben biztosították maguknak a Németországgal és Itáliával való kereskedelem monopóliumát, keservesen bánták Napóleon bukását. Az sem meglepő, hogy a külkereskedelem az annexiók ellenére alatta maradt az 1789-i értékeknek, hiszen Franciaország elvesztette gyarmatait. Nyilvánvaló, hogy a béke és egy Angliával kötött kereskedelmi szerződés előnyösebb lett volna a nemzeti termelés szempontjából, mint a blokád. De hát Napóleon politikája olyan volt, amilyen volt, és így is az az igazság, hogy a császárságnak sikerült megélnie, sőt bizonyos virágzást is elért.

Mindent összevéve a császár a dolgok kormányzása terén kevésbé mutatkozott despotának, mint a személyek kormányzásában, ami a gazdasági életet illeti, etatizmusát eltúlozták. Másrészt, még ha sok újat nem hozott is, sikerrel egyeztetett össze nagyon különböző indítékokat és érdekeket. Végül sikerült államaiban kellő mértékben fenntartania az aktivitást ahhoz, hogy azok elláthassák a háborút; s ne feledjük, hogy számára ez volt a fő.

3. AZ ELMÉK KORMÁNYZÁSA

A rendszer nem merült ki abban, hogy mindennemű bírálat tilalmával és a különböző érdekek kielégítésével elaltatta az emberek gondolkodását. Igaz, hogy Napóleon általában úgy tett, mint aki megveti az eszméket, néha azonban elismerte hatásukat: „Csak két hatalom van a világon, a kard és a szellem; hosszú távon a szellem mindig legyőzi a kardot.” Következésképpen a szellemet is a kard oldalára kellett állítani, hogy az emberek önkéntesen, sőt, ha lehetséges, vidáman és odaadóan engedelmeskedjenek. A felvilágosult abszolút uralkodók azért vetették alá maguknak az egyházakat, hogy alattvalóikat a morál segítségével tanítsák engedelmességre. Bonaparte számára is ez volt a konkordátum egyik haszna. Mindennel elhalmozta a katolikus egyházat, mert arra számított, hogy így, érdekeinél fogva, a kezében tartja, és arra készteti, hogy hű alattvalókat produkáljon neki. Minthogy azonban félt a papoktól, hiszen azok nem az ő hivatalnokai voltak, mindenüvé igyekezett bejuttatni a saját embereit, elsősorban - óvatosságból és a még rosszabbtól való félelmében - a nyilvános iskolákba. Környezetében mindvégig némán viaskodtak egymással a római egyház barátai és ellenségei. Az előbbiek, Portalis, Fontanes, végül fölébe kerekedtek Fouchénak. Fesch bíboros, akinek sok volt a rovásán, igen buzgónak bizonyult. A császár jó néhányszor lehordta, félelmeit „eszelős képzelgésnek” minősítve, és azt tanácsolva neki, hogy „vegyen hideg fürdőket”; de nemegyszer engedett neki, ha ez beleillett terveibe.

Mindenekelőtt a plébánosok megélhetéséről és a vallásgyakorlat kiadásainak fedezéséről kellett gondoskodni, mert hiába gyakoroltak nyomást a községi hatóságokra, azok nem bizonyultak túlságosan nagylelkűnek. „A paraszt minden bizonnyal kívánja a vallást, minden bizonnyal akarja, hogy legyenek papjai, de úgy, hogy ne kerüljenek neki semmibe” - írta egy pap. Napóleon elég hamar elhatározta, hogy a költségek egy részét magára vállalja. 1803-tól fizetést adott a kanonokoknak, 1804-ben, a népszavazás és a koronázás közeledtekor, fejenként évi 500 frankot juttatott 24 ezer plébánosnak. 1807-ben ezek számát 30 ezerre emelte. 1804-ben átengedte az egyházközségi gondnokságoknak a gyászszertartások monopóliumát, s kötelezte magát, hogy minden egyházmegyében fenntart egy papi szemináriumot.

1807-ben 600 ezer frankot adományozott a szemináriumok ösztöndíjasainak ellátására. A kiadások fennmaradó részét a helyi költségvetésekre hárította át. 1804. december 26-ával rájuk hárult az állam által nem javadalmazott plébánosok fizetése, 1805. február 2-ával a plébániák papjainak elszállásolása és a szertartások költségeinek fedezése. A kultusznak juttatott szubvenció kezelésére 1807-ben létrehozták a „külső” egyházi vagyonkezelőséget. 1809-ben a plébániák vagyonának kezelését az egyházközségi gondnokságok kezében egyesítették. Ezek tagjait első alkalommal a prefektus nevezte ki, a továbbiakban pedig kooptálás útján egészültek ki. A gondnoksági tanács kurátori irodát választott. A prefektusok egyébként továbbra is megkövetelték a községektől, hogy fizetéskiegészítéseket szavazzanak meg, és hogy eltartsák a káplánokat. Végül az 1810. február 14-i törvény rendezte végérvényesen a község terheit: a káplánok fizetését, az egyházi épületek karbantartását és újjáépítését is kötelezővé tették azokban az esetekben, amikor az egyházi vagyonkezelőség jövedelmei e költségek fedezésére nem elégségesek; a fizetéskiegészítéseket a községek szabad belátására bízták. Mindezzel az egyházi költségek ügyét majdnem egy évszázadra rendezték. 1811-ben az egyház 100 ezer frankba került Bouches-du-Rhone megye községeinek. Az állam, a 31 millió frank összegű nyugdíjat nem számítva, több mint 16 milliót adott ki.

Az egyház igen hálás volt azokért a megnyilatkozásokért is, amelyekkel az állam beajánlotta alattvalóinak, valamint azért a segítségért, amelyet a papok toborzása és propagandájának terjesztése terén kapott. A szeminaristákat felmentették a katonai szolgálat alól. A rangelőnyökre vonatkozó XII. évi rendelet előkelő helyet biztosított az egyházi tisztségviselőknek. Majdnem mindenütt újra engedélyezték a körmeneteket. Az állam szubvencionálta a „belföldi missziókat”. Fesch bíboros társaságot alapított e missziók szervezésére. A prefektusok vasárnaponként a mise idejére bezáratták a kocsmákat. Portalis mindezt jóváhagyta, sőt elérte, hogy az Államtanács elfogadta azt a rendelkezést, melynek értelmében megbüntették mindazokat, akik a körmenet elhaladásakor állva maradnak, vagy nem veszik le a kalapjukat.

1803-ban a gimnáziumok és kollégiumok lelkészeket kaptak, s kötelezővé tették tanulóik számára a vallásgyakorlatot. Portalis a püspököktől kért információt az iskolák személyzetére vonatkozólag. Amikor 1805-ben Versailles püspöke jogot formált a tanítók kinevezésére, Portalis ezt helyeslőleg terjesztette a császár elé. 1807-ben egy rendelet felhatalmazta a püspököket az iskolákban folyó vallásoktatás ellenőrzésére, 1809-ben pedig Fontanes körlevélben ajánlotta, hogy felügyeltessék a tanítókat a papokkal, egyben pedig ígéretet tett, hogy a rossz minősítést kapott tanítókat az ő jelöltjeikkel fogják felcserélni. A püspöki kar egyébként megszervezte a felekezeti oktatást; engedélyt kapott ugyanis, hogy az egyházmegyei felsőfokú szemináriumok megalapozása végett alsófokú szemináriumokat létesítsen, és ezek valóságos kollégiumokká váltak. Az egyház a menhelyek igazgatói bizottságába és a jótékonysági irodákba is behatolt. A kórházak visszakerültek az apácák kezébe. Végül az állam megvédte az egyház egységét a „kis egyházzal” szemben, s fegyelmét, legalábbis egy pontban, szankcionálta, nevezetesen törvényben tiltották meg a papok házasodását. Ha az állam világi jellegén nem esett több csorba, az csak Napóleonnak volt köszönhető: nem fogadta el Portalis álláspontját a vasárnap betartásának, a körmenet előtti tiszteletadásnak és a tanítók kinevezésének kérdésében, Fontanes-t pedig le is hordta, amiért a püspökökre bízta a tanítók ellenőrzését.

Napóleon fogta vissza a szerzetesrendek térnyerését is. Elvileg elvetett minden szerzetesrendet: „Nem kellenek barátok”; „a szerzetesi alázatosság rombolókig hat minden erényre, minden energiára, minden kormányzásra”. A konzulátus alatt azonban mégis engedett visszaállítani néhány szerzetesrendet, például a Jézus hitének társaságát (paccanaristák), amelyet a rendőrség joggal minősített a Jézus-társaság örökösének. Ebben a kérdésben azonban Fouché kerekedett felül: a XII. évi messidor 3-i rendelet (1804. június 22.) engedélyhez kötötte a szerzetesrendek működését. A lazaristáknak, a Szentlélek atyáinak és a külföldi missziós atyáknak elvileg egyesített három rendje azért maradt fenn, mert külföldön jelentős szolgálatokat tehettek a francia befolyásnak; működni hagyták a Keresztény tan fivéreit és a Saint-Sulpice rendet is, ezenkívül megtűrtek néhány trappista kolostort, mert vállalták az alpesi menedékházak kezelését.

A többi rendet megszüntették, így a Jézus hitének társaságát is, nem utolsósorban azért, mert rendfőnökük, Paccanari, külföldi volt. Amikor azonban ezek a szerzetesek kijelentették, hogy visszaszerezték autonómiájukat, békén hagyták őket, sőt Fesch rájuk bízta a largentiére-i szemináriumot. Végérvényesen csak 1807. december 15-én tiltották meg működésüket. Az apácákkal szemben Napóleon türelmesebb volt, mert gazdaságosnak tartotta, ha rájuk bízzák a kórházakat. Számos női kongregációt engedélyezett, és még jó néhányat megtűrt. Szerette volna tömöríteni őket a könnyebb ellenőrzés végett, és szívesen egyesítette volna az összes apácarendeket. Annyit mindenesetre elért, hogy 1807-ben - az anyacsászárnő elnöklete alatt, akit megtettek az apácák védnökévé - létrehozták „a betegápoló apácarendek és az irgalmasság leányai egyetemes káptalanját”, 1808-ban pedig egy rendelet még egyfajta statútumot is biztosított nekik. Ezek a betegápoló rendek valójában sok esetben tartottak fenn iskolákat, akárcsak Postel nővér Irgalmas nővérek nevű új rendje, vagy a Barat nővér vezetése alatt álló Szent Szív társaság, amely pedig elvileg szemlélődő jellegű volt. Egyébiránt maguk a tanítórendek sem hiányoztak. Az 1808-ban végzett felmérés szerint összesen több mint 2 ezer rendház működött, 16 ezer apácával. Portalis úgy döntött, hogy a nem kolostori rendekre és a jótékonysági egyesületekre a XII. évi törvény nem vonatkozik. Így az ország egész déli részében újra megjelentek a vezeklő barátok. Párizsban megerősödött a Mária-kongregáció, és fiókintézményeket hozott létre vidéken, például Bordeaux-ban és Lyonban, ahol Ampere lett egyik leglelkesebb híve.

A püspökök egészében véve hálásnak mutatkoztak. 1806-ban még abba is beleegyeztek, hogy elfogadják a Bernier és d’Astros abbé (Portalis titkára) által írt katekizmust. A szövegbe maga Napóleon is belenyúlt: hosszú fejezet szólt benne a keresztények kötelességeiről, amelyek között a császár iránti engedelmesség, az adófizetés és a katonai szolgálat is szerepelt.

Némelyik püspök, például Bernier, buzgóságában még a rendőrség segítését is vállalta. Fouché ugyanis megírta nekik: „Az önök funkcióinak és az enyéimnek igen sok közük van egymáshoz.” Másfelől azonban olyan püspökök is akadtak - így Cambacérès fivére Rouenban és Caffarelli Saint-Brieuc-ben akik egyre elviselhetetlenebbé váltak követeléseikkel. A többség az óvatos engedékenység taktikája révén igyekezett növelni befolyását. A prefektusok, tudva, hogy őket végül úgyis fel fogják áldozni, úgy viselkedtek, mintha ez már befejezett tény volna: Marseille-ben Thibaudeau a hivatalnokok kiválasztása terén kikérte Champion de Cicé püspök véleményét. A püspöki hatalom a hivatalos gallikanizmusban védelmet lelt a pápasággal szemben, de megerősödött az alsó papsággal szemben is, mert ezt a konkordátum, a szorosan vett plébánosoktól eltekintve, fenntartás nélkül kiszolgáltatta neki. Mindazonáltal távolról sem valósult meg a püspöki kar morális egysége, és továbbra is rossz szemmel nézték azokat, akik a forradalom alatt esküt tettek a papság polgári alkotmányára. Besangonban Le Coz érseknek örökösen meggyűlt a baja papjaival és szeminaristáival, akiket egykori refraktáriusok tüzeltek fel ellene. Kezdetben a plébánosok sem törődtek bele az állam világi jellegébe, és sűrűn fordultak elő incidensek. Végül az egyházi emberek többsége változatlanul a királysághoz húzott, és ez hamarosan ki is derült. Ami a papoknak a lakosságra gyakorolt befolyását illeti, ez nem volt összhangban az egyház anyagi erejének fejlődésével. Számos vidéken igen erős maradt a közöny, és a városokban mindig akadt közönség, amelyik megtapsolta az *Oedipust* vagy a *Tartuffe-öt.* Ezenfelül pedig van okunk azt hinni, hogy Napóleon nem óhajtotta, hogy Franciaország rekrisztianizációja túlságosan mélyreható legyen; számára az volt a fontos, hogy kézben tudja tartani azokat az alattvalóit, akik elsősorban papjuknak engedelmeskednek; ennél többre semmiképpen sem volt szüksége.

A pápasággal való konfliktus részben tönkretette ennek a politikának az eredményeit. Ez a konfliktus nem vallási eredetű volt: bár VII. Pius felrótta a császárnak az alaptörvényt és még inkább a papsággal szemben az Itáliai Királyság területén követett politikát, a szakítás sohasem következik be, ha a pápa nem lett volna egyben világi uralkodó is. A szakítás azonban arra késztette Napóleont, hogy felélessze a római császárnak a papság feletti uralomra vonatkozó igényeit, és hogy Róma püspökét vazallusként kezelje; így az 1810. február 17-i szenátusi határozat a négy cikkelyre vonatkozó nyilatkozatot a császárság törvényének minősítette, Napóleon pedig az Államtanácsban kijelentette, hogy „vissza fogja állítani a császároknak azt a mindig megvolt jogát, hogy jóváhagyják a pápák kinevezését", továbbá követelni fogja, „hogy a pápa beiktatása előtt esküvel fogadja a franciák császárának, hogy aláveti magát a négy cikkelynek". „A pápák nem gyakorolhatják többé azokat a felháborító jogokat, amelyek valaha annyi szerencsétlenséget hoztak a népekre és gyalázatot az egyházra; ebből lényegileg még ma sem engedtek, s még mindig a világ urainak tekintik magukat."

VII. Pius fogoly volt Savonában. A bíborosokat Párizsba vitték, s amikor 27-ből 13-an megtagadták a császár esküvőjén való részvételt, az száműzte a „fekete" bíborosokat. A konkordátum végrehajtása megbénult. 1808-ban a püspököket beiktató pápai bullákból kimaradtak a konkordátum által előírt formulák, úgyhogy az Államtanács visszautasította ezeket. Ezután egyszerűen lehetetlenné vált az üres helyek betöltése. A császár parancsolta meg a kinevezett püspököknek, hogy igazgassák egyházmegyéjüket. Maury bíboros elfogadta a párizsi egyházmegyét, Osmond bíboros pedig a firenzeit. Ez azonban csak átmeneti megoldás lehetett. 1809-ben egy egyházi bizottság annak a véleményének adott hangot, hogy ha a pápa átmeneti okokból elnapolja egy püspök beiktatását, az érsek elláthatja a funkciót; konkrét döntésre azonban ez a bizottság sem volt hajlandó, és országos zsinat összehívását javasolta. 1811-ben egy újabb bizottság szintén erre az álláspontra jutott. Émery abbé, akinek gallikanizmusa abban a mértékben tompult, ahogyan a világi hatalom nyomása egyre súlyosabban nehezedett a papságra, az egyetlen volt, aki elszántan, Napóleon személyes jelenlétében, védelembe vette a Szentszék tekintélyét. Ám még az országos zsinat 1811. június 17-ére kitűzött megnyitása előtt meghalt. A megdöbbent püspökök mindeddig hallgattak, és semmitől sem féltek annyira, mint hogy ki kell lépniük hallgatásukból. Akárcsak valaha, XIV. Lajos vagy az alkotmányozó gyűlés idején, érezték, hogy a nemzet fejének és a katolicizmus fejének konfliktusában csak a két tűz közé került francia egyház húzhatja a rövidebbet.

Napóleonnak mindegyiket külön-külön kellett megkörnyékeznie, hogy rábírja őket tervezetének elfogadására. Állásfoglalásuk véglegességét azonban még így is a pápa jóváhagyásától tették függővé. Azt a megoldást találták, hogy ha a pápa hat hónapon belül nem eszközli a beiktatást, azt az érsek, vagy a tisztét leghosszabb ideje betöltő alárendelt püspök teszi meg, úgyhogy visszatértek a papság polgári alkotmányához. VII. Pius beleegyezett, azzal a feltétellel, hogy a beiktatás „kifejezetten a pápa nevében" történik, ami lehetővé tette volna számára, hogy tetszése szerint megtiltsa a beiktatást. 1812. február 23-án Napóleon kijelentette, hogy ez a záradék nem fogadható el, és hogy semmisnek tekinti a konkordátumot.

A pápával való szakítás megváltoztatta a papságnak a rendszer iránti érzelmeit. A papok egy része lassanként nyíltan ellenzékbe vonult. Egyre-másra lemondásra kényszerítettek vagy száműztek püspököket; nyugdíjakat vagy fizetéseket vontak meg papoktól; a renitens szeminaristáktól elvették ösztöndíjukat, és behívták őket katonának; feloszlatták a férfi szerzetesrendeket; a Jézus hite társasággal szemben végrehajtották az 1807-i rendeleteket; a lazaristák- nak, a Szentlélek atyáinak és a külföldi missziós atyáknak a rendjét megszüntették, és rendfőnöküket, Hanont letartóztatták; 1810-ben pedig a Saint-Sulpice rendre is rákerült a sor. 1809-ben lesújtottak a Mária-kongregációra, amelynek tagjai Franciaország területén a kiközösítési bullát terjesztették, és megszervezték a titkos levelezést VII. Piusszal. Ezután számos jótékonysági egyesületre került a sor. Végül 1811-ben az iskolarendszer reformja kapcsán bezárták a legtöbb püspöki iskolát vagy alsófokú szemináriumot. A konkordátum annak idején megfosztotta a papság támogatásától a királypártiakat és az ellenforradalmat; Napóleon azzal, hogy szakított a pápával, visszaadta nekik ezt a támogatást. Egyben az annektált országokban is felszította a Franciaországgal szembeni ellenséges érzületet. De így is nyert néhány évet, amelyek meghozták gyümölcsüket. A papok többsége meggondolta, hogy még egyszer a végsőkig élezze a rendszerrel való szembeszegülést, és így elveszítse a szerzett előnyöket; s amíg a vallás gyakorlását nem tiltották meg, és a plébánosokat nem kergették el, az egyszerű emberek nemigen jöttek ki a sodrukból. A konfliktus felszította ugyan a royalisták reményeit, és kedvezett cselszövéseiknek, önmagában azonban korántsem rendíthette meg a rendszert.

A protestánsok nem okoztak Napóleonnak semmiféle nehézséget; a zsidókkal azonban nem így állt a dolog. Ha a kérdés merőben vallási természetű lett volna, könnyen meg lehetett volna oldani, hiszen maguk a rabbik kérték alaptörvény meghirdetését. A nehézség abban rejlett, hogy összeegyeztethetőnek tekintik-e a mózesi törvényt a polgári joggal és a francia állampolgár kötelezettségeivel; a köztudat szerint a déli és az itáliai szefárdok már régóta hozzáidomultak az ország erkölcseihez és szokásaihoz, de a keleti askenázokat úgy ismerték, mint akik ragaszkodnak az ősi rítusokhoz, s Bonald 1805-ben kétségbe vonta, hogy a zsidók asszimilálhatók volnának. Végül Elzászban és Lotaringiában több zsidó ádáz gyűlöletet keltett maga ellen azzal, hogy nagy kamatra adott kölcsönt, ami elég gyakran vezetett a parasztok földjének kisajátítására. A császár fellépett az uzsora ellen, s 1806. május 30-án az Államtanács álláspontja ellenére elrendelte, hogy az adósok haladékot kapjanak. Így hát háromszoros problémáról volt szó. 1806. július 26-án Párizsban összegyűlt egy zsidó gyűlés, melynek 95 tagját a prefektusok jelölték ki, és egyetértésre jutott a császárság megbízottaival. Ezt követően teátrálisan felállíttatták a gyűléssel a „nagy szanhedrint”, amely 26 világi férfiból és 45 rabbiból állt. Ez a szerv kiáltványt intézett Európa zsidóságához, és 1807. február 9-én beleegyezett a polgári házasságba, a helyettesállítás nélküli katonai szolgálatba, és a szükségesnek mutatkozó gazdasági intézkedésekbe. Maga a császári döntés csak 1808. március 18-án látott napvilágot. A vallás gyakorlását zsinagógákban szervezték meg oly módon, hogy megyénként egy konzisztoriális zsinagóga, Párizsban pedig egy központi konzisztórium is létesült; mindezek az intézmények a hívekre kivetett hitközségi adókból tartották fenn magukat. Egy másik, 10 évre szóló rendelet, melynek hatálya alól kivonták Gironde megyét, s melyet gyakorlatilag csak Elzászban és Lotaringiában hajtottak végre, annullálta a kiskorúak, a nők és a katonák adósságait, kötelezte a zsidó hitelezőt annak bebizonyítására, hogy teljes egészében rendelkezésre bocsátotta a tőkét (eltekintve azoktól az esetektől, amikor az adós kereskedő volt), s felhatalmazta a bíróságokat, hogy mérsékelje vagy törölje a hátralékos kamatokat, továbbá haladékokat rendeljen el.

A zsidó pénzkölcsönzőt külön működési engedély kiváltására kötelezték, és szabályozták zálogkölcsön-ügyleteit; Elzászban megtiltották további zsidók bevándorlását, egyebütt pedig falusi ingatlan vásárlásához kötötték a letelepedést. Végül az 1808. július 20-i rendelet kötelezte a zsidókat, hogy vezetéknevet vegyenek fel. Érthető, hogy Napóleon számára feltétlenül szükséges volt, hogy véget vessen az uzsorának, hiszen az zavargásokat idézhetett elő, és elvándorlásra késztethette a parasztokat; kétséges azonban, hogy intézkedései kedveztek-e az asszimilációnak, az pedig bizonyos, hogy a családnevek szabad megválasztása késleltette a folyamatot. Mindennek ellenére azonban a kortársak szemében politikája nem volt kedvezőtlen a zsidók szempontjából, határozottan visszhangot keltett Európában, és megszerezte neki a külföldi zsidó közösségek rokonszenvét, ellenségeiket pedig feldühítette ellene.

A császár rátette a kezét a szabadkőművességre is, amely a direktórium, majd főleg a konzulátus alatt újjászerveződött. 1805-ben Józsefet tette meg a szabadkőműves nagypáholy nagymesterének, amikor pedig az 1804-ben szervezett skót rítus végérvényesen levált, az irányítást Kellermann, illetve Cambacérès vette át. A császári védelem előmozdította a szabadkőműves mozgalom egységének és hierarchiájának fejlődését, kedvezett a páholyok elszaporodásának. A Roettiers de Montaleau tevékeny vezetése alatt álló központi páholyhoz 1804-ben 300, 1814-ben pedig vagy ezer páholy tartozott. A legfelső polgári és katonai vezető körökben sok volt a szabadkőműves, és a rend igen császárhűnek mutatkozott. Mindamellett változatlanul kötődtek a XVIII. századi eszmékhez, s némelyik prefektus végül úgy találta, hogy a páholyokban rossz a szellem. „Még mindig csak az egyenlőség, még mindig csak *testvéreink*, állandóan filozofálnak, tele vannak köztársasági eszmékkel” - írta Capelle Léman megyéről. Napóleon azonban sohasem gyanakodott rájuk.

Jóval több gondot okozott neki az ifjúság kérdése. Nevelésében kétségtelenül helyet kívánt biztosítani a vallásnak, de esze ágában sem volt átengedni a fiatalokat az egyházaknak, hiszen nem híveket, hanem alattvalókat, nem teológusokat, hanem korszerű embereket akart. Ugyanígy gondolkodott előtte is minden felvilágosult abszolút uralkodó. A rendszer szelleme az oktatás állami monopóliumának kialakulása irányában hatott. Minthogy azonban ehhez sok pénzre volt szükség, Napóleon iskolapolitikáját a pénzügyi kérdés határozta meg. Elsősorban a katonatisztek, a hivatalnokok, a jogászok és az orvosok kiképzéséről kellett gondoskodnia. Gimnáziumokat és állami ösztöndíjakat létesített; a XI. évben katonai főiskolát, a XII. évben pedig jogi és orvostudományi főiskolát szervezett. Az elismert „középiskolák” fenntartásának terheit azonban a községekre kellett áthárítani, ezenkívül bele kellett törődni számos magánintézet működésébe, nemkülönben az alsófokú szemináriumokban folyó felekezeti oktatásba. Az újonnan szervezett gimnáziumok azonban pénzhiány miatt elég lassan kezdték meg működésüket; a 45 előirányzott ilyen iskola közül még 1808-ban is csak 37 működött. S nem is indultak olyan virágzásnak, amilyenben a császár reménykedett, aki azt képzelte, hogy a gazdag tanulók jóvoltából neki semmibe se fognak kerülni. A XI. évi rendtartás bevezette a gimnáziumokban a katonai fegyelmet, ami egyáltalán nem tetszett a burzsoáziának; a papság az istentelenség tanyáit látta bennük, mert a tanárok között kiugrott papok és szabadgondolkodók is akadtak; végül a magániskolákban jóval olcsóbban folyt az oktatás. Két kiút kínálkozott: bezárni a gimnáziumokat takarékosságból, vagy megszüntetni a magánintézményeket. Fourcroy-nak, aki az oktatást irányította, meg a filozófus pártnak kétségtelenül ez utóbbi megoldás lett volna kedvére való, Portalis azonban, a családapa szabadsága nevében, és az egyház érdekeit szem előtt tartva, szembefordult vele. A császár végül az „arany középutat” választotta, hiszen sem pénze, sem személyi állománya nem volt az állami monopólium megvalósításához. Az 1806. május 10-i törvénye bejelentette, hogy létrejön egy „Egyetem” (Université) nevű testület, amelynek kizárólagos joga lesz az oktatás; felügyelete alatt azonban a magánintézmények is fennmaradnak azzal a feltétellel, hogy járandóságot fizetnek neki, mert ez könnyít az állam terhein, és gyengíti a magániskola konkurenciáját. A császár az új szervezetet július 4-én jóváhagyta, de az a közbejött háború miatt csak 1808. szeptember 17-én jött létre. Közben azonban az egyház Fesch és Fontanes jóvoltából megerősítette pozícióit. A rendeletben, de főleg annak megvalósulási módjában végül mindenki a filozófus párt vereségét látta. S Fourcroy hiába hitte, hogy ő lesz az Egyetem főnöke: Fontanes-t nevezték ki.

Fontanes felvette a „nagymester” címet, s közvetlenül érintkezett a császárral, bár nem volt miniszteri rangja. Adtak mellé egy kancellárt, egy kincstárnokot, egy 30 tagú tanácsot és több főfelügyelőt. A császárságot „akadémiákra” osztották. Ezek élén „rektorok” álltak, akiket a felügyelők és akadémiai tanácsok segítettek munkájukban. Kialakították az alap-, közép- és felsőfokú oktatás hármas hierarchiáját. Az állam első ízben tette rá kezét az elemi iskolára. Addig a községi tanács nevezte ki a tanítót, most azonban csak jelöltet állíthatott, és a nagymester adta ki a működési engedélyt. A gimnázium nem változott, de a többi középiskolát átkeresztelték kollégiumnak. Végre megszervezték az egyetemeken a természettudományi és az irodalomtudományi fakultásokat (ezeknek tanárai egyébként továbbra is kapcsolatban álltak a gimnáziumokkal), ezenkívül felállítottak hittudományi fakultásokat is. A Collége de Francé és a forradalom alatt létrehozott többi nagy jelentőségű intézmény megmaradt, s nem olvasztották be őket az Egyetembe. Az oktatási intézmények egész személyzetét a császár vagy a nagymester nevezte ki. A gimnáziumok és fakultások tantestületét működési szabályzattal látták el, amely meghatározta a fokozatokat, a címeket, a viseletet, a fizetést a nyugdíjlevonással és a fegyelmi büntetéseket.

Magániskola csak az Egyetem visszavonható engedélyével működhetett. A magániskolák tanszemélyzete köteles volt viselni az állami iskolákban bevezetett fokozatokat, alá volt vetve az Egyetem felügyelőjének és fegyelmi hatóságainak. Az állami oktatás tehát nem rendelkezett tényleges monopóliummal: a konkurrens intézmények fennmaradtak, sőt számbelileg növekedtek is. Az Egyetem fennhatósága különben is csak névleges volt: a fokozatokat csak 1815-től kezdve lehetett megkövetelni, azok a magániskolákban működő tanárok pedig, akik már több mint 10 esztendeje tanítottak, felmentést kérhettek e kötelezettség alól. Emellett nem is volt elég felügyelő a hatékony ellenőrzés biztosításához.

Végül a szemináriumokat mindezen előírások alól egyszerűen és minden további nélkül mentesítették. Másfelől pedig a katolikus egyház némi befolyására tett szert az állami iskolákban: a katolikus tanok kifejezetten az oktatás egyik alapját képezték; személy szerint Fontanes olyan hű fia volt az egyháznak, hogy Gaillard barátjának így írt: „Hagyja hát kedves fiát Juillyben", vagyis a híres oratoriánus papi kollégiumban; az Egyetem kancellárévá egy püspököt neveztek ki; a tanácsnak tagja volt Émery abbé, továbbá Bonald és Ambroise Rendu, mindketten buzgó katolikusok; a felügyelők közül ketten, Joubert és a protestáns Cuvier - akinek nagy szerepe volt az állami intézmények újjászervezésében - sokat tettek a vallásoktatás érdekében; Frayssinous abbé, a Mária-kongregáció tagja, a párizsi akadémia felügyelője lett, a gimnáziumok és a kollégiumok igazgatói és tanárai között jócskán akadtak papok. Mindazonáltal tény, hogy a császár végérvényesen megszervezte az állami oktatást, és ezért nem bocsátotta meg soha az egyház az állítólagos állami monopóliumot, hiszen arra számított, hogy a sajátját állíthatja vissza.

Az adott pillanatban azonban sokkal közvetlenebbül éreztette hatását az a kellemetlen helyzet, amely mind a világi, mind az egyházi magáninternátusokkal kapcsolatban alakult ki. A szervezési rendelet ugyanis kötelezte vezetőiket, hogy pénzért működési engedélyt váltsanak, s hogy minden növendékük, még a bejárók után is befizessék az államnak az ellátási díj egyhuszadát. Mivel az ellenőrzés nehéz volt, ezt a járandóságot nem sikerült teljesen behajtani, ráadásul pedig a szemináriumok még mentesültek is. 1810-ben a császár utasította Savaryt, hogy rendeljen el vizsgálatot, annál is inkább, mert a pápával való összeveszés után gyanússá váltak szemében a szemináriumok. 1811. november 15-én újabb rendelet erősítette meg az állam monopóliumát. A reform elrendelte, hogy minden olyan városban, ahol működik gimnázium vagy kollégium, a magániskolák tanulói ezek óráira járjanak, s megyénként csak egy alsófokú szemináriumot vagy püspöki iskolát engedélyezett. Az intézkedés elég eredményesnek bizonyult: a gimnáziumok és kollégiumok tanulóinak száma az 1810-i 38 ezerről 1813-ig 44 ezerre nőtt; a magániskolák 1811-től kezdve 5 ezer tanulót veszítettek. Ám ezt a rendeletet is csak részben hajtották végre. Fontanes és munkatársai sok kibúvót leltek az egyházi iskolák számára. 1814- ben a nagymester dicsekedve mondotta XVIII. Lajosnak, hogy „sok rosszat megakadályozott".

A császár elérte a maga elé tűzött közvetlen célt: a közép- és felsőfokú iskolák munkaképes hivatalnokokat képeztek a számára. A központi iskolák tantervében az addiginál jóval nagyobb helyet biztosítottak a latinnak és a görögnek, a filozófiát a logikára redukálták, a történelmet, az élő nyelveket és a kísérleti tudományokat elhanyagolták. A nemzeti irodalom és a matematika azonban megőrizte azt a helyet, amelyet a forradalom alatt vívott ki, a felsőoktatásban pedig érintetlenül megmaradt a francia tudománynak ugyancsak a forradalom jóvoltából kialakult eredeti jellege: a tudósok továbbra is összekapcsolták az oktatást a kutatással. De Napóleonnak az az álma, hogy irányítsa az ifjúság nevelését, távolról sem valósult meg. A néppel mit sem törődött, és semmit sem tett az elemi oktatásért, amelyet a községekre bízott. Eltekintve néhány vidéktől, például Elzásztól, az elemi iskolák nem fejlődtek. Legfeljebb ismét eljutottak abba az állapotba, amelyben a régi rendszer idején voltak. Még kevesebbet törődött a császár a nők oktatásával. Viszont fontos lett volna számára a burzsoázia fiainak képzése, ez azonban nem sikerült. Nagy részük a császár iskoláin kívül nevelkedett, az Egyetem keretei között pedig nem adott a felnövő nemzedéknek olyan eszményt, amelyet az elfogadott volna, s amely a fiatalságot a császár feltétlen hívévé tette volna.

Ugyanezt mondhatjuk általában a szellemi és művészi tevékenységről is. E tevékenységnek Napóleon szeretett volna a mecénása lenni, mert a közfelfogás szerint egy uralkodó csak akkor számított igazán nagynak, ha megvolt a maga „százada”. 1804-ben „évtizeddíjakat” alapított, amelyeket 1810-ben kellett első ízben kiosztani. Úgy vélte, hogy irányítani tudja majd a szellemi termelést a cenzúra, az akadémiák és a római Francia Akadémia segítségével. Gondosan igyekezett kormányozni a színházakat, főintendánsukká Rémusat-t nevezte ki.

1807-ben korlátozta a színházak számát: Párizsban négy nagy és négy középnagyságú színház maradt; öt városnak megengedték, hogy két-két társulatot alakítson, 14 további város pedig egy társulatot tarthatott fenn; a császárság fennmaradó részét 25 körzetre osztották, egyenként egy vagy két vándortársulattal; Párizsban minden színház számára kijelöltek egy műfajt, és mindegyik köteles volt járandóságot fizetni az operának; 1812-ben Moszkvában írta alá a Théâtre Francais megszervezéséről gondoskodó rendeletet. Nagy kedvvel pártfogolta a művészeteket, különösen az építészetet, hiszen sokat vásárolt és épített. Túlzás lenne azt állítani, hogy rányomta a bélyegét a műalkotásokra, mert az „empire” stílus nem tőle eredt, de maga köré gyűjtötte a nagy művészeket. Az irodalom terén viszont teljes kudarcot vallott. Csak középszerű figurákat tudott maga mellé állítani, a nagy írók mind kicsúsztak a kezéből. A jelek szerint nem fogamzott meg benne az a gondolat, mint annak idején a Közjóléti Bizottságban, hogy felhasználja az írókat és a művészeket a közszellem formálására; legfeljebb odáig jutott el, hogy elrendelje: az iskolákban tanítsák hadjáratainak történetét; *A Nagy Hadsereg Közleményei* meg a *Moniteur* cikkei által előkészítette legendájának kialakulását, Davidtól pedig rendelt néhány alkalmi festményt. Kétségtelenül híjával volt azoknak a pénzügyi erőforrásoknak és technikai eszközöknek, amelyeknek segítségével a későbbi diktátorok meg tudták szervezni propagandájukat. De nemcsak erről volt szó, hanem arról is, hogy uralkodói dinasztiát és világbirodalmat akart alapítani, s emiatt semmi mondanivalója sem lehetett a franciák számára. Azok, akik hűséges szívvel és önzetlenül mindvégig követték, az ő személyében a nemzetet és a forradalmat védelmezték. A többiek viszont nem vehették komolyan Vendémiaire tábornokának legitimitását, még ha a pápa felkente is. Azt megtehette, hogy elaltassa és megnyomorítsa a szellemi életet, de uralma alá nem hajthatta. A francia gondolkodás két pólusa változatlanul a Hagyomány és a Forradalom maradt.

4. A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS ÉS A KÖZVÉLEMÉNY

Tisztában volt azzal, hogy a gondolkodás megzabolázása nem elegendő. Éppen ezért folytatta a konzulátus alatt megkezdett művet is, a társadalmi hierarchia visszaállítását. Az érdek vagy a hiúság révén meg kellett nyernie mindenkit, akinek volt valamilyen tekintélye, hogy ezt a tekintélyt megerősítse, és saját magának rendelje alá. Továbbra is igyekezett maga mellé állítani a helyi tehetőseket, akik a gazdálkodók, a bérlők, a munkások, a cselédek és a kereskedők roppant tömegét a kezükben tartották. Bevonta őket a különféle gyűlésekbe, testületekbe, a közigazgatásba, a minisztériumi hivatalokba és a közintézményekbe. Nemcsak azért szaporította a hivatalnokok számát, mert kiterjesztette az állam hatáskörét, hanem azért is, mert így előnyös módon hozhatott létre egy olyan társadalmi testületet, melynek tagjai tőle kapták méltóságukat és megélhetésüket, s így érdekükben állt a rendszer fennmaradása, arról nem is beszélve, hogy ugyanebben az irányban hatottak a szóban forgó emberek rokoni és egyéb kapcsolatai. A háború a szolgák másik odaadó seregét teremtette meg a számára azzal, hogy növelte a katonatisztek számát.

E két csoport között igyekezett fenntartani a testületi és személyes versengést, mert ez az érintetteket megosztotta, funkcióikhoz kötötte, egyben pedig feléje fordította, akitől a pénzt és a kitüntetéseket várhatták. Nagy fontosságot tulajdonított a címeknek, kitüntetéseknek, mert úgy találta, hogy mindenki sóvárog ezekre. 1805-ben teljesen átalakította a Becsületrendet, melynek jelvényei mostantól fogva váltak rendkívül becsessé. Az Itáliai Királyságban létrehozta a Vaskorona rendet, amelynek sok francia is tagja lett.

1807- ben megszületett a Három Aranygyapjú rend, 1811-ben pedig a Réunion rend. Emellett állandóan osztogatta a pénzjutalmakat, nyugdíjakat, járadékokat és földeket. A hadsereg kapta az oroszlán- részt; de, amint megígérte, a civilektől sem tagadta meg kitüntetéseit, például Talma egyenesen Becsületrendet kapott; mindazonáltal a Becsületrend keresztjeinek több mint kilenctizede a katonáknak jutott. A franciák könnyen alkalmazkodtak ehhez a politikához, amelyhez már a régi rendszer hozzászoktatta őket, hiszen ezek a kitüntetések nem jelentettek kiváltságokat, mindenki megszerezhette őket, s nem lévén örökletesek sem, nem mutatkoztak ellentétesnek a polgári egyenlőséggel, amely az érdem jogát helyezte előtérbe. A társadalmi emelkedés lehetséges maradt, úgy, ahogyan a forradalom akarta; a háború és az előléptetés még kedvezett is ennek; a közhivatalok és az ösztöndíjak kiterjesztése fokozatosan kialakított a népből egy kispolgárságot.

Napóleon, aki a dinasztikus legitimitásról álmodozott, s szerette volna végleg maga mellé állítani a régi arisztokráciát, de úgy, hogy ne kelljen elismernie címeit, egy lépéssel tovább ment, és nemességet hozott létre: hivatali nemességet, amelyet csak tőle lehet megkapni, amely azonban örökletes, és vagyont is jelent, hogy viselője a rangjához méltóan élhessen. Az előjátékot a császári udvar megszervezése, valamint a vazallus államok és a nagy hitbizományok létrehozása jelentette. 1806. augusztus 14-én egy szenátusi határozat felhatalmazta Napóleont, hogy az egész császárság területén olyan örökletes hitbizományokat létesíthessen, amelyeknek várományosa mindig a legidősebb fiú. Végül 1808. március 1-ével megszületett a császári nemesség. Hivatalból minősültek nemesnek a császárság hercegi címet viselő főméltóságai, a miniszterek, a szenátorok, az érsekek, az örökös államtanácsosok, a törvényhozó gyűlés elnöke, akik grófok lettek; bárói címet kaptak az egyéb hivatalnokok, például a „jó városok” polgármesterei, a Becsületrend tagjai pedig lovagok lettek. A császár jutalomból is adományozhatott nemességet. A cím azzal a feltétellel válhatott örökletessé, ha viselője majorátust létesített az örökös javára. Napóleon sok esetben járult hozzá ennek a majorátusnak a létrehozásához. Ezzel párhuzamosan mind nagyobb méreteket öltött az udvar, és az ausztriai házasság után már pontosan úgy festett, mintha a régi rendszer intézménye volna. 1812-ben 16 fegyvernök és 85 kamarás volt az udvarnál. 1811-ben visszaállították a rangelőnyök rendszerét, az ültetési renddel, a császár jelenlétében való leülés jogával, a hintó elé fogott lovak számával, az udvari öltözettel, a tiszteletnyilvánítás előírt formáival, a császárnak bemutatott személyek kiváltságaival. Ezen a téren még kézzelfoghatóbban mutatkozott meg az ellenforradalomnak a császársághoz való csatlakozása.

De Ségur főudvarmester lett; az udvarhölgyeket és a kamarásokat nagy többségükben a régi nemességből válogatták ki. A forradalom már csak rossz álomnak tűnt. Napóleon hamarosan így szólt Moléhoz: „Azok a tanok, amelyeket 1789 eszméinek neveznek, mindörökre fenyegető fegyvert jelentenek majd minden idők elégedetlenei, becsvágyói és ideológusai kezében”; emlegette neki azokat a „tricoteuse-öket” is, akik megvetették az új császárnét. Annyira érzékennyé vált a hatalmának való mindennemű ellenszegülésre, hogy többé különbséget sem tett e sans-culotte asszonyok és az annak idején a konvent ellen felkelt királypárti polgárok között: „Amíg én itt vagyok, ez a söpredék nem moccan többé, mert vendémiaire 13-án megismert engem, és tudja, hogy mihelyt rajtakapom valamin, nyomban eltaposom.” És emberei kórusban visszhangozták ezeket a gondolatokat. Réal, Chaumette egykori helyettese, 1812-ben így kiáltott fel: „Ezt a csőcseléket sohasem alázták meg eléggé!”

Napóleon talán még tovább is ment volna, ha van ideje. Bizonyos jelek alapján feltehető, hogy alattvalóit szívesen csoportosította volna társadalmi kategóriák szerint. Így a csatlós államokban testületi választójog volt érvényben: a mandátumokat a földbirtokosok, a kereskedők és a szabadfoglalkozásúak között osztották fel. Emellett valamennyi ilyen államban nyíltan cenzusos is volt a választójog. Világos, hogy mi csábította a császárt a korporációk visszaállítására politikailag: ha ezeket a szervezeteket az állam ellenőrzése alatt teremtik újjá, ellátják segélyező intézményekkel és a műszaki oktatás szervezeteivel, az egészet pedig összekapcsolják a sztrájk-tilalommal és az egyesülés tilalmával, e korporációk összefogták volna a munkásokat, alávetve őket a gyárosok, illetve pénzemberek patriarkális és korlátlan hatalmának. Napóleon az örökbérlet engedélyezésére is hajlott, mert alkalmasnak tartotta arra, hogy visszaállítsa a földbirtokos védnöki hatalmát.

Valamennyi elképzelése közül a társadalom átszervezésével kapcsolatos tervei a legbizonytalanabbak. Ennek az a magyarázata, hogy ellentétesek voltak a fejlődés irányával, s azt a keveset, amit megvalósított belőlük, elsodorta az idő, úgyhogy ezek az elképzelései egyáltalán nem gyakoroltak befolyást a nemzet életére. Először is, Chaptal tévedett, amikor azt hitte, hogy az emberek elfelejtették a forradalmat. Még az udvarnál is csak a felületen valósult meg a régi és az új arisztokrácia fúziója, és a császári díszlet e tekintetben gyakran csak merő látszat maradt. „Még egy éjjeliedény ezeknek a nemeseknek a fejére” - morgott Pommereul minden egyes kamarás kinevezésekor, pedig ő maga *ci-devant* volt. „Látta Sieyes-t?” - kérdezte Doulcet de Pontécoulant, a Réunion rend szertartása után, amelyen Sieyes gróf a többiekhez hasonlóan aranysujtásos öltözetben és rendjelekkel dekorálva jelent meg: „Látta Sieyes-t? *Mi a harmadik rend?”* (Célzás Sieyes abbé *Mi a harmadik rend*? című röpiratára, amely 1789-ben a forradalmat tulajdonképpen elindította)

Alapjában véve Napóleon maga sem érezte magát jól az egykori nemesek körében, akik annyi összehasonlítást tehettek, és akiket mindvégig megvetett: „Megnyitottam előttük az előszobáimat, és fejvesztve rontottak be.” Még egy bizonyságunk van erre. A bázeli hercegpüspök 1805-ben bizonyos pénzügyi érdekei miatt levelet írt a császárnak. A levélen Napóleon következő széljegyzetét találjuk: „Ó, gyarló nemesek, mint szólnának őseitek, ha látnának titeket, ők, akik annyira büszkék voltak erényeikre!” Az udvaron kívül, az országban, merőben más volt a helyzet. A régi kiváltságosok most is sajnálták, amit elveszítettek, a császári nemeseknek pedig, akárcsak a burzsoáziának, eszük ágában sem volt bármit is visszadni nekik. A rendszerhez csatlakozott régi nemesek türelmesen várnak. Az engesztelhetetlenek a régi rendszer visszatéréséről álmodoznak; némelyek még tömöríteni is megpróbálják őket, hogy esetleg valamilyen akciót készítsenek elő a törvényes monarchia visszaállítására; evégett például Ferdinánd de Bertier, Mathieu de Montmorency segítségével (mindketten tagjai voltak a Mária-kongregációnak, amely nagy hírnévre tett szert később, a restauráció idején), a Hit lovagjai néven titkos társaságot szervez. A szervezet a jelek szerint felélesztette Bordeaux-ban az Emberbaráti Intézet emlékét, amely oly élénk tevékenységet fejtett ki a direktórium alatt. A régi nemesség többi része, a jobb időket várva, vagyonát igyekszik gyarapítani, és a lehetőségekhez képest visszavásárolják földjeiket (korábbi földjeik felét Cotes-du-Nord megyében), vagy visszaadatják maguknak azokat.

Titokban továbbra is kapcsolatot tartanak a papság nagy részével, újra vannak barátaik a közigazgatás szerveiben és a bíróságokon. Semmiféle pozitívumot nem tudnak „Bonaparte” számlájára írni, és vereségét állítják. Még ha visszavette volna a nemzeti javakat, hogy visszaadja a földeket volt tulajdonosaiknak! A nemzeti javak vásárlói is nyugtalankodnak. 1807-ben a birtokok igazgatása csekély haszonért hozzáfogott az elszámolások felülvizsgálatához. Felkutatta a nacionalizált járadékokat is, és rá akarta bizonyítani az adósokra a hűbéri tartozást. Némelyik bíróság, például a dijoni, hajlandó volt visszaállítani még a feudális járadékokat is olyan esetekben, ha a hitelező be tudta bizonyítani, hogy azok föld átengedéseinek feleltek meg; Cote-d’Or megye főtanácsa több esetben hasonlóképpen foglalt állást. A társadalmi forradalom nyomán keletkezett szakadékot semmi sem tüntethette többé el. A régi és az új arisztokrácia hosszú ideig ellenség marad, s bármit mondott és tett is Napóleon, a demokrácia a XIX. század folyamán később ki is aknázta ezt az ellentétet, hogy újra diadalmaskodjék.

Másrészt viszont nyilvánvaló, hogy Napóleon azért lehetett a történelem legnagyobb hatalmú felvilágosult abszolút uralkodója, mert hatalomra kerülésekor a francia arisztokrácia meg volt semmisítve: alapvető ellentmondás lett volna, ha ezt az osztályt valóságosan vissza akarja állítani. Ez az osztály, a nagybirtokra és az örökbérlőkből álló klientélára támaszkodva lassanként újra független hatalomra tett volna szert, s esetleg nem is valamelyik utódja, hanem már ő maga is arra ébredt volna egy szép napon, akárcsak annak idején XV. Lajos és XVI. Lajos, hogy szembefordulnak a központi hatalommal. Az a nemesség, amelyet ő teremtett meg, és amelyet feltétlenül a kezében akart tartani, csak egy udvaroncokból és hivatalnokokból álló klikk volt, amely őt a legcsekélyebb mértékben sem támogatta, s amely bukása után egyszerűen eltűnt. Végül nem kevésbé ellentmondásos lett volna úgy szerepelni, mint aki az egyenlőség nevében végrehajtott forradalmat képviseli, és ugyanakkor egy olyan arisztokrácia visszaállításával próbálkozni, amely csakugyan annak nevezhető. Valószínű, hogy ebben a korban a személyes nemesség sok ember szemében elfogadható volt; ugyanolyan dekoráció volt, mint bármi más, és a polgárembernek még tetszhetett is, hogy miután királyokat csinált (a csatlós államokban), most már hercegei és grófjai is vannak: ez is egy mód a *ci-devant* megalázására. De visszaállítani az elsőszülöttségi jogot, ez már sok volt; ráadásul a császár azzal, hogy az utóörökös-nevezés intézménye által immobillzálta a tulajdon egy részét, összeütközésbe került a tőkés gazdálkodás egyik alapelvével.

Napóleonnak a társadalomra gyakorolt hatása csak annyiban volt számottevő, amennyiben a burzsoázia hatalmát erősítette és növelte, mert e tekintetben a nemzet tényleges fejlődési irányával egyezett. Azzal, hogy a tehetőseknek olyan lényeges szerepet juttatott a rendszer működésében, öntudatlanul politikai felülkerekedésüket készítette elő. Ám azzal is nagymértékben növelte befolyásukat, tekintélyüket és vagyonukat, hogy visszaállította a minisztériumi hivatalokat, s kerülő úton, az óvadék intézménye által, gyakorlatilag lehetővé tette a hivatalok megvásárlását; azzal, hogy a pénzügyekben visszaállította a kincstárnokok és adószedők intézményét, akik a százalékos részesedés által személyesen voltak érdekelve a pénzügyek alakulásában; azzal, hogy állandóan szaporította a legkülönbözőbb közhivatalokat. A Bank, bizonyos nagy társaságok és a visszaállított járadék az ingó vagyon fejlődése irányában hatottak. Az ipari haladás és néhány nagyvállalkozó pályafutása a kapitalizmus kezdődő fellendülését jelezte, anélkül hogy a burzsoázia elfordult volna vagyonának hagyományos forrásaitól, a földvásárlástól és a hadiszállítástól; végül a császári törvényhozás megtartotta a munkást alárendelt helyzetében. Ennek ellenére, minél hatalmasabb lett a burzsoázia, annál inkább elfordulhatott a rendszertől.

Tény, hogy Napóleon kormányzása távolról sem elégíthette ki minden ponton a burzsoázia érdekeit: hogyan is lehetett volna helyeselni a pénzügyek homályos, titokzatos kezelési módját, a hadiszállítókra leselkedő önkényt, a kalandor háborúskodást és a blokád túlzásait? Ám lehet, hogy nem is ez volt a legfontosabb. A burzsoázia azért segítette brumaire 18-án, hogy Bonaparte fedezete alatt beüljön a hatalomba; ezzel szemben az történt, hogy ő a teljes hatalmat magához ragadta, és a burzsoáziát minden szabadságától megfosztotta. Némelyek nosztalgikusan kezdik visszasírni az alkotmányos monarchiát; divatba jön az angol parlamentarizmus. Royer-Collard odáig ment, hogy rosszallta a rendszerhez való csatlakozást, bár igaz, hogy végül elfogadott egy katedrát a Sorbonne-on; a törvényhozó gyűlésben Lainé csak az alkalmat várja, hogy az ellenzéki szerepét játszhassa; Guizot, akit szintén meghívtak a Sorbonne-ra, nem hajlandó beleszőni első előadásába a zsarnok magasztalását. A szalonokban, különösen Mme Récamier-nál, pletykálnak, és szidják a rendszert; a színházban megtapsolják a célzásnak felfogható mondatokat; az emberek rávetik magukat azokra a könyvekre vagy cikkekre, amelyeket a cenzúra naivságból átengedett; kéziratos pamfletek forognak közkézen; sokan magánlevelekben öntik ki a szívüket, nem minden veszély nélkül. A nagyobb port kavaró incidensek főleg az irodalom szférájában játszódnak le. 1807-ben Chateaubriand-t, alighogy visszatért keleti utazásáról, kiutasítják Párizsból egy, a *Mercure*-ben megjelent cikke miatt; amikor 1811-ben megválasztják az Akadémia tagjává, nem tudja elmondani székfoglaló beszédét. Mme de Staëlnak még rosszabb a sorsa. 1803-ban tér haza, miután közzétette *Delphine* című munkáját, amelyben bemutatta a „hallgató Franciaországot”, s nyomban felszólítják, hogy hagyja el újra az országot. 1806-ban csak Párizstól 12 mérföldnyi távolságban lakhat. Coppet-ban csodálókkal veszi körül magát. Ott van Benjamin Constant, pedig már megnősült, Sismondi, Bonstetten, a Barante fivérek, August Schlegel ; mintegy a császári udvarral rivalizáló udvartartást kezd. 1808-tól kezdve már senki sem keresheti fel Franciaországból a száműzött asszonyt, ha nem akar kegyvesztetté válni, vagy még rosszabb sorsra jutni. 1810-ben a *De l'Allemagne* az utolsó csepp a pohárban: Barante-ot, Léman prefektusát leváltják, Mme Récamier-t száműzik, maga Mme de Staël 1812. május 23-án elmenekül, és Pétervárra utazik...

Ezek az események kizárólag anekdotikus jelentőségűek, csak azt a maroknyi embert érdekük, akik az úgynevezett társaságot vagy „nagyvilágot” alkották. Sokkal fontosabb ennél az a száz kevésbé ismert jelből egyértelműen megállapítható tény, hogy mindenki a várakozás állapotában élt: ki tekinthette volna a császárságot végérvényesen szilárdnak, amikor minden egyes hadjárat kétségessé tette létezését? Lyon kereskedelmi kamarája egy merész memorandumban hangot adott annak a hangulatnak, amely mindenkiben élt: „Franciaország nem képes többé azokra a mindent felemésztő erőfeszítésekre, amelyeket a mértéktelenül elnyújtott hadiállapot követel; az ezekből az erőfeszítésekből eredő hallatlan feszültség kimeríti és felőrli a társadalom minden erőforrását.” A tőzsdések konokul fejezik ki az általános pesszimizmust azzal, hogy mindvégig egyöntetűen tartják magukat a besszhez. Ez a bizonytalanság adott folytonosan új tápot mind az elégedetlenségnek, mind a reménykedésnek.

A nép körében sem az elégedetlenség, sem a reménykedés nem talált visszhangra; a napóleoni zsarnokság egyáltalán nem változtatta meg a dolgozó osztályokat; csak az adózás, az újoncozás és a nyomor mozgathatta meg őket. A katonai szolgálat 1812 végéig egyáltalán nem váltott ki akkora ellenállást, mint ahogyan némelyek állítják. A blokád okozta nélkülözés és drágaság nemigen érintette a szegényeket, ha a kenyér nem került túl sokba, és a munkanélküliség nem növekedett. Az egyesített adók rossz vért szültek, de távolról sem nehezedtek olyan súllyal a lakosságra, mint 1789 előtt. Napóleon követelései, mindaddig, amíg győzött, a jelek szerint nem haladták meg azt, amit a nép el tudott viselni, ha egyszer mindennapi betevő falatja biztosítva volt. Márpedig ez, részint a sorozatos jó termések, részint pedig a császárnak a munkaalkalom biztosítására tett intézkedései jóvoltából, 1803-tól 1811-ig a lehetőségekhez képest megvolt.

A falusi lakosság helyzete megszilárdulóban volt. A császárság fennállása folyamán végig változatlanul árusították a nemzeti javakat; de az erdőktől eltekintve, amelyeket az állam magának tartott fenn, már igen kevés maradt; ezek a birtokok most főleg polgárok kezébe kerültek, s a parasztok közül már csak az amúgy is jómódúak vásároltak. A XII. évben jóváhagyták a községi földek minden addig végrehajtott felosztását, amennyiben a törvényes előírásokat betartották. Minthogy azonban ez a feltétel nem mindig teljesült, sok esetben nyilvánították a felosztást semmisnek.

Másrészt pedig, bár vissza nem vonták az 1793. június 10-i törvényt, nem alkalmazták többé. Mindamellett úgy tűnik, hogy a paraszti tulajdon tovább gyarapodott, hiszen a föld árának jelentős süllyedése kedvezett a magánvásárlásnak. Ezenkívül öröklés útján továbbra is gyors ütemben osztódtak a birtokok. A gazdaságok területe csökkent, egyben pedig nőtt a számuk. Az 1814-ben végzett felmérés megállapította, hogy Mantes vidékén és Seine-Inférieure megyében a nagy gazdaságok felparcellázódtak, s hogy a kisüzem jelentősen előretört Elzászban, Ule-et-Vilaine-ben, Doubs és Tarn megyében. A falu társadalmi struktúrájának hagyományos vonásai azonban egyelőre csak elhomályosultak, és még mindig világosan felismerhetők maradtak; a birtokos parasztok óriási többségének még mindig túl kevés volt a földje; a haszonbérleti díj emelkedett, és a részesbérlő terhei növekedtek; a népesség gyors ütemben nőtt, a napszámos proletariátus létszáma alig csökkent; a faluközösség továbbra is csak a használati jogok, a közlegelők és legeltetési jogok, tallózási jog stb. által létezett, úgyhogy az erdők lezárása gyakran okozott e közösségeknek súlyos problémákat. A parasztok, akárcsak a régi rendszer idején, az iparban, az időleges migrációkban és a koldulásban kerestek további jövedelemforrásokat; Elzászból, Lotaringiából, a Rajna-vidékről a parasztok, szegénységükre hivatkozva, elég nagy számban vándoroltak ki Oroszországba, főleg 1808-ban és 1809-ben. Szigorú rendszabályokat kellett hozni ennek a kivándorlásnak a megakadályozására.

A munkások helyzete még kevésbé változott. Napóleon egyetlenegyszer, 1813-ban avatkozott be a munkások javára, és ekkor is csak a bányászok érdekében; balesetvédelmi rendszabályokat hozatott, megtiltotta, hogy tízévesnél fiatalabb gyermekek leszálljanak az aknákba, és jóváhagyta Ourthe megyében a szénbányászok önkéntes segélyező társaságának megalakulását. Ő is kijelentette, akárcsak elődei, hogy meg fogja szüntetni a koldulást, de neki ugyanúgy nem sikerült, mint nekik, habár 1808-ban komolyan hozzáfogott, hogy gyűjtőhelyeket létesítsen a koldusok internálására. A községély néhány várostól eltekintve nem sokat fejlődött, a direktórium által kialakított szervezet működött ugyan, de nem volt pénze. Csak a magánkezdeményezés hozott némi javulást. Párizsban La Rochefoucauld-Liancourt és barátai a IX. évben újra megalakították az Emberbaráti Társaságot, amely megnyitotta az első nyilvános beteggondozókat, majd vidéken továbbiak is létesültek.

Támogatták a takarékpénztárakat és a kölcsönös segélyegyesületeket, amelyekből 1815-ben több mint száz működött; alakult egy anya- és gyermekgondozó társaság is. A legfontosabb azonban az volt, hogy mind a falvakban, mind a városokban egy szinten maradtak vagy emelkedtek a munkabérek; Párizsban 1811-ben 2,50 és 4,20 frank között mozgott a napibér. Minthogy közben az árak is emelkedtek, a dolgozó osztályok jóléte nem növekedett túlságosan; de a kenyér nem volt drága, s így a nép megélt. Bizonyítja ezt a népesség gyors ütemű növekedése. Erősen kedveztek ennek a növekedésnek a korai házasságok, mert az emberek úgy vélték, hogy így megússzák a besorozást: 1812-ben 220 ezer, 1813-ban 387 ezer házasságot kötöttek az országban; 1814-ben 122 ezerrel több is volt a születések száma, mint 1813-ban. 1801 és 1810 között a természetes szaporulat meghaladta 332 ezreléket, és a nemzet soha nem tett bizonyságot nagyobb életkedvről, mint ekkor. A közigazgatás bizonyos erőfeszítéseket tett a halandóság visszaszorítására, főleg a védőoltások elterjesztésével: Bas-Rhin megyében Lezay-Marnésia megszervezte az ingyenes orvosi ellátást. A régi Franciaország területének lakossága 1801-től 1810-ig a háborúk ellenére 1 700 000 fővel növekedett; a népszaporulat nagysága sokakban okozott aggodalmat, mert úgy gondolták, hogy a nyomor és a koldulás tovább fokozódik.
Az 1811-es ipari válság megszakította a jó esztendők sorát, 1812- ben azonban hamar talpra állt a gazdasági élet. Szerencsére, mert 1811-ben a termés is rossz volt, és minthogy a kivitel időközben eltüntette a „régi búzát", a tél folyamán ugyanolyan éhínség dühöngött, mint a X. évben, és 1812 tavaszán érte el a csúcspontját. Míg 1809-ben 15 frank volt 1 hektoliter búza ára, most 3 3-ra emelkedett, s a kenyér fontjáért 2 sou helyett bizonyos vidékeken 12-t kértek. A szokásos zavarok következtek: sokasodtak a koldusok, rablóbandák keletkeztek, a kóbor éhezők gazdaságokat fosztottak ki és borítottak lángba, gabonaszállítmányokat tartóztattak fel, a piacokon napirenden voltak a zavargások, például március elején Caen-ban. A rendszer tekintélyes elnyomó gépezete könyörtelenül működött. A gárda egyik alakulata megszállta Caent, és a katonai bizottság hat kivégzést rendelt el. A kormány egyidejűleg igyekezett minél több búzát importálni. Napóleon 1811. augusztus 28-án élelmezési tanácsot alakított, és az élelmezési főigazgató jelentékeny vásárlásokat eszközölt. Mint mindig, most is elsősorban Párizsra gondoltak: az állam 450 ezer zsák búzát adott el ide 14,5 millió frank veszteséggel, hogy 4,5 soun tartsa a kenyér fontjának árát. Oroszországba való távozásának előestéjén azonban a császár mégis úgy érezte, hogy baj van, s szemérmetlenül utánozta a konventet: a május 4-i törvény kötelezővé tette a piaci árusítást, engedélyezte az árusítás szabályozását, s kényszerítette a gabonakereskedőket készleteik bejelentésére. Május 8-án azután megjelent a maximált ár is: a párizsi körzetben 3 3 frankra maximálták a búzát, s a prefektusok utasítást kaptak, hogy rögzítsék az árat minden egyes megyében is. A rendelkezés ugyanazokkal a következményekkel járt, mint az 1793. május 4-i törvény, mert nem követte rekvirálás: a piacok üresek lettek, és megszerveződött a feketekereskedelem. Mihelyt megkezdődött az aratás, hatályon kívül helyezték a maximált árat. E megpróbáltatások ellenére azonban semmilyen jel sem mutat arra, hogy a császárság hitelét vesztette volna a nép szemében. Az egyik vidékre küldött biztosnak, Las Cases-nak a jelentéseiből egyáltalán nem az tűnik ki, hogy az 1811-1812-es válság csorbát ejtett volna Napóleon tekintélyén. Mindenesetre a parasztok és a munkások fejében meg sem fordult az a gondolat, hogy egy Bourbon kerülhetne a helyére.

Az 1804 előtt annektált országokban, Belgiumban, a Rajna-vidéken, Genfben, Piemontéban és Liguriában átfogó, egységes rendszer alakjában hajtották végre a forradalmi átalakulást, és a napóleoni rendszer normálisan működött. E vidékek lakosai méltányolták a rezsim érdemeit, nem utolsósorban a prefektusok buzgalmát és határozottságát, például az olyanokét, mint amilyen Jeanbon volt Mont-Tonnerre-ban és Lezay-Marnésia Rhin-et-Moselle-ban. Másrészt megélénkült és fejlődött a gazdasági tevékenység is. Belgiumban ekkor született meg a nagyipar, mégpedig a francia piac, valamint a Párizsból jövő tőke és megrendelések jóvoltából; ugyanezt mondhatjuk a rajnai síkságról, Aachentől Kölnig, nemkülönben a Saar-vidékről.

A mezőgazdaság Belgiumban és Pie- montéban nem sokat fejlődött; a Rajna-vidéken azonban sok szűzföldet törtek fel. Antwerpentől eltekintve Belgiumban nem indultak jelentős közmunkák, de Piemonte tekintélyes hasznot húzott az Alpokon át vezető nagy utakból. A Rajna-vidéken megépítették a Mosel folyását kísérő utat, és egy másik út is épült Párizstól Weselen át Hamburgig; a Saar-vidéket új csatornák kötötték össze Lotaringiával. A körülmények folytán nem lehetett kielégíteni minden érdeket: Genovát, Antwerpent és a Rajna-vidéki kikötőket a blokád tengődésre kárhoztatta; Pfalz nem jutott hozzá a császárságban ahhoz a mezőgazdasági piachoz, amelyet a Rajnától keletre elveszített. Az emberek, akárcsak Franciaországban, súlyosnak érezték terheiket. Az adóteher most jobban volt elosztva, mint azelőtt, de összegszerűen tulajdonképpen még többre rúgott, mint a megszüntetett hűbéri terhek. A blokád sok kellemetlenséget okozott a fogyasztóknak; az újoncozásnak ezeknek a vidékeknek a lakosai még kevésbé örültek, mint a franciák. Ennek ellenére mindenütt növekedett a népesség; s ha a jólét nem emelkedett is túlságosan, nyomor nem sújtotta e tájakat.

Ezeken a területeken a burzsoázia húzta a legtöbb hasznot a rendszerből és ragaszkodott is hozzá a leginkább. A nemzeti javak kiárusítása, az ipari fejlődés, az új közhivatalok révén újgazdagokból álló réteg és kispolgárság keletkezett; ezek az osztályok mindent elveszíthettek, ha visszatér a régi rendszer. Ezenkívül a konkordátum a katolikus papságot is megnyugtatta, amikor pedig az arisztokrácia azt látta, hogy Napóleon eltávolítja a jakobinusokat és a „hazafiakat”, részben szintén csatlakozott. A piemontei Saint- Marsan követi tisztet vállal; Mérode-Westcrloo herceg és Ursel herceg polgármester volt Brüsszelben. A tehetősek és előkelők főleg azt vetették a császár szemére, hogy nem tanúsított irántuk elegendő bizalmat: a prefektusok, a püspökök, a hivatalok legfőbb vezetői mind franciák voltak; annektált területekről származó emberek csak a császárság más területein kerültek ilyen jelentőségű posztokra, de így is csak kis számban. Otthon legfeljebb prefektúrai tanácsosok, bírák, polgármesterek, tanárok vagy még alacsonyabb beosztású hivatalnokok lehettek. Szó sem lehetett arról, hogy megkapják a funkciók monopóliumát saját hazájukban, minthogy azonban az egyesülés még friss volt, a császár jelentős részt biztosított nekik. Az új és a régi megyék között az volt a leglényegesebb különbség, hogy a nép az előbbiekben kevesebb hasznot húzott a forradalmi törvényekből.

Belgiumban és Észak-Itáliában a feudális jogok megszüntetése nem vert fel nagy port, hiszen itt a jelek szerint ilyen jogok alig voltak érvényben akkor, amikor a francia rendszer hatalomra került. A Rajna-vidéken másként állt a dolog; de itt tönkretették az intézkedés népszerűségét azzal, hogy hosszú időn át bizonyítaniuk kellett az adósság feudális jellegét azoknak, akik járadékokkal tartoztak. A dézsma megszüntetése mindenütt nagy hatást keltett; bár a parasztnak ebből természetesen csak akkor volt igazán haszna, ha birtokos volt, márpedig a nemzeti javak kiárusítása Belgiumban csak a direktórium végén kezdődött meg, a Rajna-vidéken és Piemontéban a szerzetesrendeket csak 1802-ben és 1805-ban oszlatták fel, és birtokaik árusításához 1804- ben fogtak hozzá. Ebben a korszakban az 1793-as törvények már a múlt emlékei voltak, s a különféle végrehajtási módozatok, akárcsak Franciaországban, háttérbe szorították a szegényeket a burzsoázia javára; pedig a prefektusok jelezték, hogy a falusiak megnyerésére az volna a legbiztosabb eszköz, ha árverés alkalmával kisebb részekre osztanák fel a gazdaságokat: „A lakosság mohón szeretne földet” - mondotta egyikük a XI. évben; Jeanbon azzal hízeleghetett magának, hogy így járt el, s hogy ezen a módon 10 ezer új tulajdonost teremtett; a nemzeti javakkal kereskedő elemek pedig vásárlás után darabolták fel az átvett földet, hogy továbbadják a parcellákat. Mindamellett nem kétséges, hogy a művelet az annektált területek parasztjainak még több csalódást okozott, mint a francia parasztoknak.
Az is nyilvánvaló, hogy a pápával való szakítás mélyebb benyomást keltett a megszállt országokban, mint Franciaországban, s főleg Belgiumban és a Rajna-vidéken, amelyeket, aminthogy addig sohasem alkottak nemzeti államokat, rendkívül erősen áthatott az ultramontán szellem. Mainzban Colmar püspök a Rómához hű papoknak egy egész nemzedékét képezte ki Elzász és Németország számára. Piemontéban a dinasztia emléke, Genovában a kikötő tönkrejutása, Genfben a hatalom elvesztése miatt elégedetlen helyi arisztokrácia hangulata szintén a francia befolyás terjedése ellen hatott. Mind e fenntartások és ellenszenvek ellenére is azonban azt kell mondanunk, hogy az annektált országokban soha senki a kisujját sem mozdította meg Napóleon uralma ellen.

Második fejezet

A kontinentális rendszer

Bármilyen nagy lett is a Francia Császárság területe, csupán magvát alkotta a Nagy Birodalomnak. A birodalom 1806-ban öltött alakot a csatlós államok révén, amelyeknek élére Napóleon a rokonait és híveit állította, vagy pedig saját maga lett a védnökük, mint Svájcé és a Rajnai Konföderáció tagjainak többségéé. Tilsit után a Nagy Birodalom maga is csak törzse lett a „kontinentális rendszernek”, amelyhez egyelőre független államok is tartoztak szövetségesi vagy baráti minőségben. Ez a rendszer sohasem tett szert arra a stabilitásra, mint a Nagy Birodalom. 1808 elején már csak Svédország hiányzott belőle; de nyomban meg is repedezett, és ettől a pillanattól fogva Napóleon története nem más, mint szakadatlan erőfeszítés a rendszer visszaállítására. Elsőnek Portugália és Spanyolország bújt ki a hálóból. Az előbbi sohasem tért vissza, az utóbbi pedig csak névleg reintegrálódott. Első ízben Ausztria is kikerült belőle, de szinte azonnal vissza is tért. 1810-ben alávetette magát a rendszernek Svédország is. Nem sokkal ezután Oroszország önállósította magát, és magával rántotta szomszédját is. Egyébként ezeknek az államoknak a függő helyzete államonként és az időben is változott. Spanyolország egészen 1808-ig Francia- ország önkéntes szövetségese volt; Oroszország és Dánia ugyanezt a szerepet szintén önként, de a körülmények nyomása alatt vállalta. Poroszországgal 1807-ben, Ausztriával 1808-ban, majd ismét 1809- ben, Svédországgal 1810-ben a császár egyáltalán nem egyenlő félként bánt, hanem kényszerítette őket a rendszerhez való csatlakozásra, majd 1812-ben Poroszország és Ausztria hatalmi szó által lett a franciák szövetségese. Végül Törökország sem 1807-ben, sem 1808-ban nem volt több baráti országnál.

Ennek a szakadatlanul keletkezőben, alakulóban levő európai szövetkezésnek az Anglia elleni harc volt a közvetlen és bevallott célja. Ebben az értelemben a tengeri háborúnak és a partraszállási tervnek a kudarca volt a logikai előzménye; történetileg azonban a szövetség gondolata csak az 1805-i háború után öltött alakot a Nagy Birodalom és a blokád formájában, és a tilsiti szerződés révén bontakozott ki „kontinentális rendszerré”. Következésképpen a körülmények nagy szerepet játszottak egyfelől a rendszer kicsírázásában, másfelől megvalósulása konkrét módjában is, továbbá abban, hogy Franciaország lett a vezető ereje és a berendezkedés mintája. Mindamellett ezek a körülmények maguk is csak Napóleon politikája folytán alakultak ki, s így csupán azt a lökést sokszorozták meg, amelyet ez a politika adott az eseményeknek már a luné- ville-i szerződés másnapján, s amelynek első megnyilatkozása a Cisalpin Köztársaság megalapítása volt 1796-ban. Az amiens-i békeszerződés megszegése elkerülhető lett volna, s ebben az esetben valamilyen más módszert is el lehetett volna képzelni a Nagy- Britannia elleni harcra. Napóleon azzal, hogy felvette a császári címet, hogy örökösen Nagy Károlyra és a római birodalomra hivatkozott, hogy Rómát választotta második fővárosának, hogy megtagadta Sándortól Konstantinápolyi és ezzel a „világuralmat”, világosan megmutatta, hogy vérmérsékletéből fakadó energiája és annak pszichológiai kifejezése, a hatalom akarása, miféle mélyen rejlő egységes eszme megvalósításán munkálkodik: egész cselekvésének mintegy spontán célja az volt, hogy visszaállítsa a nyugati világ politikai egységét, és egyben megújítsa a nyugat egész civilizációját. Kézzelfoghatóan bizonyítja ezt az a módszeres erőfeszítés, amellyel megfiatalítani igyekezett a kontinens közigazgatási és társadalmi szerkezetét: ahhoz, hogy Angliával szembeszállhasson, igazán nem lett volna szükség arra, hogy rákényszerítse Európára a polgári törvénykönyvet. Az események tarka áradata mögött ott rejlik az a lassanként tudatossá váló szándéka, hogy restauráljon egy *orbis romanust.*

1. A RENDSZER POLITIKAI SZERVEZETE

A római birodalomra való hivatkozás azonban ne tévesszen meg senkit: a Nagy Birodalom kialakítása nem valamilyen történelmi emlék vagy elvont koncepció alapján történt. Földrajzilag a birodalom három területet foglal magába, amelyek a francia hódítás lehetséges irányainak felelnek meg. Időbelileg, továbbá a területi koncentráció előrehaladottságát és a berendezkedés tökéletességét tekintve az itáliai birtok áll az első helyen, kibővítve Illíriával és a Jón-szigetekkel. Négy nagy egységből állt: a francia Itália, az Itáliai Királyság, az illír tartományok és a Nápolyi Királyság; az első három közvetlenül a császár keze alatt volt, a negyediket kreatúrájának engedte át. Anglia ellenében a félsziget bázist jelentett a szicíliai partraszálláshoz, Málta veszélyeztetéséhez, végül pedig egy esetleges keleti expedícióhoz. Egyelőre azonban kevésbé volt fontos Észak-Itáliánál és Illíriánál, amelyek lehetővé tették Ausztria esetleges bekerítését és a magyar alföldre való betörést; ugyanezen az útvonalon Szaloniki és Konstantinápoly is elérhető volt; s ugyancsak ennek a birtoknak volt köszönhető, hogy újra létrejöttek a gazdasági kapcsolatok a Levantéval. A Rajnai Konföderáció még értékesebb birtok volt, mert fedezte Franciaország legveszélyeztetettebb határvonalát, sakkban tartotta Ausztriát és Poroszországot, felvonulási területül szolgált ahhoz, hogy Oroszországot a saját területén lehessen megtámadni; Németország birtoklása elzárta Közép-Európát az angol kereskedelem elől, a francia kereskedelem számára pedig megnyitotta a kontinens legfontosabb piacát. A harmadik birtok az Ibériai-félsziget volt, amely meghódoltatása esetén figyelemre méltó távlatokat nyit a földközi-tengeri és az atlanti-óceáni küzdelem újrafelvételére, sőt még nagyobb horderejű, ha a spanyol és portugál gyarmatok behódolását is maga után vonja; a valóságban azonban csak nagyon költséges teher volt.

A körülmények hatása a Nagy Birodalom szervezetén is igen erősen érezhető. Napóleon a meghódított országokból mindenáron nagy kiterjedésű területi egységeket akart képezni, részint azért, hogy minél jelentékenyebb segédhadseregeket kaphasson tőlük, részint azért, hogy siettesse a közigazgatási és társadalmi egységesítés folyamatát. Itáliában ezen a téren elég messzire jutott. Ha figyelembe vesszük Németország szétforgácsoltságát, itt is óriási léptekkel haladt a koncentráció. Mindamellett kímélni kellett a hű fejedelmeket mindaddig, amíg Poroszország és Ausztria létezett, és Oroszország nem volt legyőzve, így itt ez a munka befejezetlen maradt.

Másrészt mindenképpen meg kellett békíteni az önkormányzathoz szokott vagy nemzeti hagyományokkal rendelkező népeket. A Capet királyok annak idején nem úgy készítették elő Francia- ország egységét, hogy az újonnan megszerzett tartományokat közvetlenül hozzácsatolták birtokukhoz, hanem rokonaiknak adták őket, örökrész gyanánt. Az a girondista eszme, hogy francia védnökség alatt álló államokból övezetet létesítsenek Franciaország körül, készen kínálta Napóleonnak a királyokéhoz hasonló taktikát. Emellett klánjához való ragaszkodása, illetve leghűbb szolgáinak megjutalmazására irányuló törekvése szempontjából szintén előnyös volt, ha minél több csatlós államot létesít. Ily módon a Nagy Birodalom eleinte föderatív alakban jelent meg gondolataiban. Az Itáliai Királyságot, amelynek személy szerint ő volt az uralkodója, külön politikai egységként tartotta fenn, élén Eugéne- nel, mint alkirállyal; később a Francia Császársághoz csatolt országok szintén látszat-önkormányzatot kaptak főkormányzók kinevezése révén: ilyen volt Borghese Piemontéban és Liguriában, Eliza Toscanában, Marmont Illíriában, Lebrun Hollandiában. A császárságon kívüli bizonyos területek, például Hannover, Bayreuth, Fulda és Hanau, éveken át, Erfurt pedig mindvégig császári intendánsok fennhatósága alatt álltak. Reálisabbnak látszott emezeknél az az örökletes szuverenitás, amelyet a császár fivérei, illetve sógora kaptak, nevezetesen József Nápolyban, majd Spanyolországban, Lajos Hollandiában, Murat Berg nagyhercegségben, majd Nápolyban, Jeromos Vesztfáliában, bár mint családtagok és a császárság főméltóságai mindvégig a császár gyámsága alatt maradtak. Ha a pápa beleegyezett volna a császár kínálta megoldásba, egymaga külön kategóriát képezett volna a csatlós fejedelmek között. Mellettük álltak, de egy fokkal lejjebb, Eliza Piombinóban, Bacciochi Luccában, Berthier Neuchátelban, mert örökletes uralkodók voltak ugyan, de hitbizományukat csak újabb beiktatás révén ruházhatták át. Ezután következett Talleyrand, Benevento hercege, és Bernadotte, Pontecorvo hercege, akik kizárólag közigazgatási hatalommal rendelkeztek. Végül Napóleon ezeknek az uralkodóknak a birtokain is biztosította magának a közvetlen befolyást oly módon, hogy birtokhasználati jogokat adományozott, többek között a számos itáliai hercegség alakjában, és területeket ajándékozott.

Napóleonnak a föderációs fejedelmekkel pontosan ugyanolyan nehézségei támadtak, mint annak idején a Capet királyoknak az örökrészesekkel, az egykori német császároknak a hercegi dinasztiákkal, s ugyanolyan veszélyekkel is kellett számolnia. Először is illúziókban ringatta magát képességeiket illetően, s azt hitte, hogy ugyanolyan aktívan és ugyanolyan közigazgatási leleménnyel tevékenykednek majd, mint ő; a valóságban azután kiderült, hogy középszerű emberekkel van dolga, és csak azért nem támadt több bosszúsága, mert a teendők egy részét személyesen végezte el, mint például Vesztfáliában, vagy pedig, mint például Nápolyban, tapasztalt adminisztrátorokat bocsátott a rendelkezésükre. Az a reménye legalább meglehetett, hogy hű helytartói maradnak. „Maradjon mindig francia” - ajánlotta Lajosnak. „Emlékezzék - mondotta Murat-nak -, hogy csak az én rendszerem számára tettem meg Önt királynak.” Ugyanezt Berthier nem kevésbé kifejezően adta a nápolyi király tudtára: „Ugyanazt tegye királyként, amit katona gyanánt tett.” És Karolinának: „Mindenekelőtt azt akarom, hogy azt tegyék, ami Franciaországnak jó - írta Napóleon azért hódítottam királyságokat, hogy Franciaországnak előnyei származzanak ebből.” Kreatúráinak nem az volt a feladatuk, hogy erről vitába szálljanak vele, s voltak, akik ezt megértették: Eugéne mindig lojális maradt; Eliza is, akiben volt becsvágy, de tehetség is, s akiben Napóleon saját magát ismerte fel, bár nem szerette; Jeromos is megtette, ami tőle telt, de hát az nem volt sok. Mások viszont renitenskedtek. Igaz, hogy feladatuk nem volt valami kellemes: át kellett formálniuk a fennhatóságuk alá rendelt ország berendezkedését, hadsereget kellett teremteniük, végre kellett hajtaniuk a blokád intézkedéseit, és pénzt is kellett szerezniük, miközben Napóleon állandóan adományokkal és háborús költségekkel terhelte büdzséjüket, sőt, birtokaik egy részét még fenn is tartotta magának, kicsinyes és elviselhetetlen volt velük szemben.

"Ha Őfelsége utasításait vagy véleményét kéri abban a kérdésben, hogy megváltoztassa-e szobája mennyezetét - mondotta Duroc Eugéne-nek-, meg kell várnia ezeket az utasításokat, s ha Milánóban tűzvész ütne ki, és esetleg Őfelsége parancsait kérné, hogy hozzáfogjon-e az oltáshoz, akkor hagynia kellene leégni Milánót, de várni a parancsokat." S nem volt szabad nem kérni utasításokat; Napóleon így írt mostohafiának: „Még ha az a veszély fenyeget is, hogy a hold rázuhan Milánóra, Ön semmilyen ürüggyel, semmit nem tehet, ami kívül esik a hatáskörén."

A baj gyökere azonban ennél még mélyebben volt. Mint ilyen esetekben majdnem mindig, a császár kreatúrái is hitbizományuk tulajdonosainak és független dinasztiák megalapítóinak tekintették magukat. „Az ember nem azért király, hogy engedelmeskedjék!" - kiáltott fel Murat. Ösztönösen igyekeztek hasonulni az uralmuk alatt álló nemzethez, hogy alattvalóikban támaszra találjanak Franciaország ellen. „Ha azt akarják, hogy kizárólag Francia- ország javáért kormányozzam Spanyolországot - mondotta József ne reméljék ezt tőlem." A parvenük naiv és komikus gőgjében éltek, körülvették magukat kegyencekkel, fényűző életmódot folytattak, udvari méltóságokat és marsallokat neveztek ki, kitüntetéseket alapítottak. Sőt mi több: anyjukhoz hasonlóan kételkedtek Napóleon jövőjében, sikerét szerencséjének tulajdonították. Nem akartak vele együtt bukni, ezért keresték a népszerűséget. Karolina meg is fogalmazta ezt; a közömbösség őszinteségével írta férjének:

„Egész Európa Franciaország igája alatt nyög. Mi a te célod? Megmaradni ott, ahol vagyunk, és megőrizni a királyságot; meg kell hát tenni, amit [Napóleon] kíván, és nem szabad felbőszíteni, ha követel valamit, mert ő az erősebb, és semmit sem tehetsz ellene; ha később mégis kénytelen volnál odahagyni a királyságot, akkor annak az legyen az oka, hogy nem tudod többé tartani magad, s akkor majd nem kell szemrehányást tenned magadnak, amikor gyermekeid szemébe nézel.”

Ez Talleyrand szelleme volt; ennek a szellemnek szükségszerűen kellett Murat-t elvezetnie az áruláshoz. Végül a családján belüli rengeteg zűrzavar és rivalizálás is nyomasztóan hatott a császárra. Nővérei szeretőket tartottak, s különösen Paulina élt zajos botrányok közepette. Lajos és Hortenzia igen rosszul élt egymással. Lajos gyógyíthatatlan beteg volt, még testvéreinél is erősebb cezarománia és üldözési mánia gyötörte; Hortenzia józanul gondolkodott ugyan, és örökösen épületes prédikációkat tartott, mégis okot adott némely gyanúra. Második fiuk születése után különváltak, és csak 1807-ben találkoztak újra egészen rövid időre; a későbbi III. Napóleon Párizsban született 1808-ban, de Lajos sohasem hitte el, hogy ő az apja, sőt még második fiát is más apától valónak tartotta. 1811-ben Hortenzia titokban még egy gyermeket szült, Flahaut gróf fiát, aki később Morny hercege lett. Fivérének és sógornőjének viszályában Napóleon az utóbbi pártjára állt; amikor 1809-ben átadta Károly fiuknak Berg hercegséget, átvette a gyermek gyámságát, hogy nyomban rá is bízza Hortenziára. Murat és Karolina kapcsolatában is feszültség keletkezett. A szerződés, amely nekik adta Nápolyt, mélyen sértette Murat-t, gyakorlatilag ugyanis Karolinát helyezte előtérbe: kimondta, hogy amennyiben túléli férjét, elsőszülött fia helyett ő viseli a koronát. Karolina most az ügyektől távol, félig-meddig bezárva élt. Ami Lucient illeti, 1810. augusztus 7-én hajóra szállt az Egyesült Államokba, de elfogták, és Angliába szállították. Napóleon anyja a többi gyermekét támogatta a császárral szemben; a császár megvárta, hogy dezavuálja Jeromos első házasságát, és csak akkor adott neki hivatalos címet, így lett „Ö Császári Fensége, a császár anyja”, de nem volt ezzel megelégedve, és mindhiába követelt özvegyi tartásdíjat és „politikai pozíciót”.

1806-tól 1810-ig gyűlik a császárban a düh a csatlósok iránt, s államaikat minduntalan annektálással fenyegeti. Ez gyorsította az egység kialakulásának folyamatát, amely a föderatív birodalomban a napóleoni intézmények általános bevezetése révén már amúgy is megindult. Az ausztriai házasság, a római király örökének növelésére irányuló vágy, az a kilátás, hogy később születendő öccsét számára is birtokok kellenek majd, kétségtelenül még jobban megingatta az uralmon levő Bonaparték biztonságát, de az addigra már amúgy is meglehetősen problematikus lett. Hollandia annexiója majdnem a házassággal egy időben következett be. Már 1809-ben úgy látszott, hogy az akció küszöbön áll. 1810 elején Lajosnak sikerült kitolnia azzal, hogy átengedte Zeelandot és déli tartományait egészen a Rajnáig; 1810. július 2-án azonban Ausztriába menekült. Ugyanezen év áprilisában Párizsban Murat szintén úgy ítélte meg a helyzetet, hogy elveszett. Karolina ekkor vállalta, hogy gardírozza Mária Lujzát, s ezzel elérte helyzetük átmeneti stabilizálását, de ez nem tartott soká. A császár megtiltotta a királynak, hogy követeket nevezzen ki. Murat gyanús olaszokkal vette körül magát, így Gallóval, Maghellával. Maghella, akit rendőrminiszternek tett meg, kapcsolatot tartott a franciaellenes titkos társaságokkal. Talán ő volt az egyik első olyan politikus, akiben megfogalmazódott az urának jogara alatt egyesítendő Olaszország eszméje. Karolinát ismét szobafogságra ítélték, és válással fenyegették meg. Murat vámintézkedéseket hozott Franciaország ellen, leváltatott több francia magas rangú hivatalnokot, végül pedig feleskette a trónjához való hűségre mindazokat, akik megmaradtak. Kitört a botrány: Napóleon 1811. július 2-án megtiltotta alattvalóinak, hogy felesküdjenek; híre járt, hogy annektálni fogja a Nápolyi Királyságot. Az orosz veszély lecsillapította a kedélyeket ; Murat részt vett a római király keresztelőjén, és Oroszországba ment a Nagy Hadsereggel. De senki sem hitte el, hogy az ügy ezzel lezárult. Ugyanebben az időpontban Jeromosnak le kellett mondania Hannover egy részéről, és attól félt, hogy áthelyezik Lengyel- országba. József a maga részéről panaszkodott, hogy csak névleges király. Végül, amióta Murat Nápolyba ment, Berg nagyhercegséget a császár maga igazgatta.
Ellentétben a csatlósokkal, a Nagy Birodalomhoz tartós szövetségi szerződésekkel hozzákapcsolt, védnökség alatt álló föderációk úgy-ahogy fennmaradtak. Napóleonnak nem volt rá oka, hogy hozzányúljon a mediatizálási aktához, amely az ő műve volt; Svájc, amelyet most Napóleonnak alávetett területek vettek körül, nem rendelkezett többé közvetlen stratégiai jelentőséggel, s nem volt szükség rá, hogy megszállással bírják engedelmességre; Francia- ország a helvét semlegességet csak 1809-ben Bázel hídjának felhasználásával és Ticino megszállásával sértette meg. Ezzel szemben át kellett szervezni a Rajnai Konföderációt. Területe még mindig túlságosan szét volt aprózva. Még tagjainak jogi helyzete sem volt azonos; Berg nagyhercege és Vesztfália királya csatlós fejedelem volt, Frankfurt nagyhercege viszont, Napóleon kreatúrája, nem tartozott sem a családhoz, sem a Francia Császárság vezető tisztség- viselői közé mindaddig, amíg Dalberg helyébe Eugéne nem került. A würzburgi nagyhercegség fennállását az Ausztriával 1809-ben kötött szerződés garantálta, Ausztria viszont titokban úgy fogta fel a helyzetet, hogy itt ugyanolyan másodszülöttségi joggal rendelkezik, amilyent valaha Ferdinánd egykori birtokai, Toscana és Salzburg tekintetében élvezett; a többi uralkodó a legitimitásra alapozta jogait, annak ellenére, hogy a jelentősebbek a császárral kötött megállapodások révén jutottak új címeikhez. A legfontosabb azonban az volt, hogy a Konföderációnak még mindig nem volt alkotmánya, és nem rendelkezett olyan központi hatalommal, amely előmozdíthatta volna a közigazgatási, egyházi, társadalmi vagy akár katonai egységesítést.

A felsoroltakon kívül a kontinentális rendszerhez még olyan szövetségesek tartoztak, amelyeknek magatartása állandóan változott a politikai helyzettel, s a jövő feladata volt e szövetségeket tartós kötelékekké változtatni. Poroszország és Ausztria számára lehetetlen volt az ellenállás. Poroszországot az 1812-i szerződés gyakorlatilag vazallusi helyzetbe sodorta. Szoros értelemben vett szövetséges csak Sándor volt, aki szentül hitte, hogy ha legyőzötten is, de egyenlő félként tárgyalt Napóleonnal, s aki eltökélte, hogy kizárólag a saját érdekeit fogja szem előtt tartani, s valahányszor Napóleon a segítségét kéri valamilyen ügyben, azt megfelelő borravalóval fogja megfizettetni. Ez az örökös zsarolás feltartóztathatatlanul sodorta az eseményeket az oroszországi hadjárat felé; hiszen a kontinentális rendszer létrehozásának politikai műve mindaddig nem tekinthető befejezettnek, amíg Sándor el nem ismeri, hogy engedelmeskedni köteles. Ha ez az utolsó akadály elhárul, a rendszer részévé válik a Nagy Birodalomnak, a

szövetségesek csatlóssá változnak, idővel pedig maga az egész Nagy Birodalom is beolvad a Francia Császárságba.

A Francia Császárság szupremáciája jogilag egészen 1811-ig csak a csatlós fejedelmek helyzetében tükröződött vissza. Murat ellenállása késztette Napóleont arra, hogy rögzítse a rendelkezésükre bocsátott franciák helyzetét: megtiltotta ugyan alattvalóinak, hogy felesküdjenek sógorára, de rendeletileg mondta ki, hogy jogilag a Nápolyi Királyság polgárai. A döntés annál figyelemre méltóbb volt, mivel azoknak a szálaknak az elszakítása irányában hatott, amelyek az *ancien régime* idején lehetővé tették a nagy családok számára, hogy ne tartozzanak egyetlen országhoz sem. Ezek a családok a különböző határok mindkét oldalán birtokokkal rendelkeztek, több uralkodónak voltak a vazallusai, és így tetszésük szerint döntötték el, hogy kinek a szolgálatába lépnek. Külön kis kozmopolita társadalmat alkottak az államok felett. A XIII. évi floréal 21-i (1805. május 11-i) törvény elkobozta a birodalmi fejedelmeknek Franciaország területén levő javait, s a többi német főúréit is csak azzal a feltétellel adta vissza, ha nyomban elidegenítik őket francia honosoknak; ez alól csak az mentesülhetett, aki felvette a francia állampolgárságot. A csatlós országokban, például Vesztfáliában, a császár megtiltotta az új fejedelmek alattvalóinak, hogy külföldi szolgálatban maradjanak; Schulenburgnak el kellett hagynia a porosz királyt, hogy megtarthassa földjeit; a Rajnai Konföderáció többi tagját felszólították, hogy hívják haza mindazokat az alattvalóikat, akik közéleti pályán működnek Ausztriában. Ilyenformán a Nápolyi Királyság vonatkozásában érvényesített elv kiváltságot jelentett a franciák számára: eredeti nemzeti hovatartozásuk elvesztése nélkül a Nagy Birodalom azon államának polgárává válnak, ahova küldik őket. Fia a rendszer fennmarad, ez az elv a franciák számára ugyanolyan honossági jog forrásává válhatott volna, mint annak idején a római polgáré, s e joggal annál kényelmesebben élhettek volna, minthogy a Nagy Birodalom nemcsak politikai egység volt: Napóleon minden erejével igyekezett társadalmi és közéleti szerkezetét tekintve is úgy berendezni, mint a Francia Császárságot.

2. A NAPÓLEONI REFORMOK

Napóleon elképzelésében kormányzási rendszerének meghonosítása mindenekelőtt uralmának szentesítését szolgálta. Alapvető fontosságú volt számára, hogy hatalma, nemkülönben csatlósainak és szövetségeseinek hatalma vitathatatlan legyen. Következésképpen el kellett tűnniük a közbülső testületeknek, a kiváltságosoknak, a hűbériségnek, hogy mindenki közvetlenül az állam alattvalója legyen. Fontos volt az is, hogy az öröklési törvények mérsékeljék a nagy vagyonokat, hogy az arisztokrácia az uralkodók kreatúrájává, a papság pedig az uralkodók hivatalnoki karává váljék. Másrészt a Nagy Birodalom minden tagjának kardinális kötelessége volt pénzt és embert adni. A régi rendszer a maga kaotikus és lassú adminisztrációjával nem tudta elég gyorsan mozgósítani az ország erőforrásait. Ezt az adminisztrációt el kellett törölni, és helyébe megszervezni a napóleoni bürokráciát. E tekintetben még a hódítások indítékai között is szerepe volt annak, hogy amikor ez vagy az a szövetséges, mint például IV. Károly, nem méltányolta eléggé az új módszereket, a császár elhatározta, hogy közvetlenül honosítja meg őket.

Ezek a közvetlen szempontok nem fedték el előle azt a tényt, hogy a közigazgatás és a társadalom megújításával szerencsés módon meg is nyeri magának a polgárságot és a parasztokat. Így írt Jeromosnak:

„Németország népei azt várják türelmetlenül, hogy azoknak az egyéneknek, akiknek nincs nemességük, de van tehetségük, egyenlő joguk legyen az Ön figyelmére és a tisztségekre; hogy véglegesen eltöröltessék mindennemű szolgaság, és mindennemű közbülső kapcsolat és függés az uralkodó és a legalsó néposztály között. . . Hogy kertelés nélkül megmondjam a véleményemet, többet várok az ő erőfeszítéseiktől e monarchia kifejlesztésében és megszilárdításában, mint a legnagyobb győzelem eredményeitől.”

A császár úgy vélte, hogy az állampolgári egyenlőség, a vallás- szabadság, a dézsma és a hűbéri jogok megszüntetése, az egyházi javak kiárusítása, a céhek felszámolása, a hivatalnokok számának növelése, a „bölcs és liberális” közigazgatás, az alkotmány, amely egyebek között biztosítja, hogy a tehetősek megszavazhassák az adókat és a törvényeket, létre fogja hozni a francia uralom okvetlen fenntartásához fűződő érdekek szövevényét; a többit pedig elvégzi a gondolatok kormányzása, amelyet szintén ugyanúgy kell megszervezni, mint a Francia Császárságban. Ennek a társadalompolitikának a lényege a polgári törvénykönyvben testesült meg, és ezért mozgatott meg a császár minden követ, hogy mindenütt bevezettesse. Már 1807-ben rá akarja kényszeríteni a Hanza-városokra, Danzigra, német védenceire és természetesen Hollandiára és Vesztfáliára; 1808-ban már Portugáliára is gondol, 1809-ben pedig Spanyolországra.

A realizmus nem igazolja azt az égő szenvedélyt, amellyel a törvénykönyv elterjesztésére törekedett, hiszen ebben az ügyben minden energiáját és hevét latba vetette. XVIII. századi neveltetése folytán őszintén gyűlölte a feudalizmust, a türelmetlenséget, a régi adminisztráció rendetlen empirizmusát. A felvilágosult abszolutizmus művét folytatta, és igaz ugyan, hogy az abszolút uralkodók hátrahagyott öröksége nem csekély mértékben könnyítette meg a dolgát, de cselekvésének merészségével és gyorsaságával messze felülmúlta valamennyit. Másrészt viszont ellentmondást nem tűrő gondolkodásmódja folytán tökéletesnek tekintette a saját művét: „Ha bárhol belejavít a Code Napoléonba - mondotta Lajosnak -, az nem lesz többé a Code Napoléon”; Murat-nak pedig, aki töröltetni akarta a törvénykönyvből a válás engedélyezését, így írt: „Inkább visszaadom Nápolyt a régi szicíliai királynak, semhogy engedjem így kiherélni a Code Napoléont.” Magát a „rendszert” is örök és egyetemes értékűvé teszi; ez az európai civilizáció kerete, amely meg fogja szilárdítani a kontinens politikai egységét, és összhangban lesz vele. Az a gondolat, hogy a népek tiltakozhatnának, egyszerűen képtelenség a számára. Először is, az, ami jó a franciáknak, mindenkinek jó, mert, írja Eugéne-nek, „az egyik nép vajmi kevéssé különbözik a másiktól”. Mindenesetre, amennyiben vannak partikularizmusok, azokat el kell tüntetni. 1810. május 20-án szemére vetette Lajosnak viselt dolgait, és megjegyezte, hogyha hű marad hozzá, a Holland Királysághoz csatolta volna Németország északnyugati részét és Hamburgot is, majd hozzátette: „Így létrejöhetett volna különböző népekből egy olyan mag, amely által hontalanná vált volna a német szellem, ami politikám legfőbb célja.” Végül mindennemű ellenvetést a despotizmusával való szembeszegülésnek minősít: „Nevetségesnek tartom, hogy Vesztfália népének véleményét szegezi szembe velem - inti Jeromost. - Ha meghallgatja a nép véleményét, egyáltalán semmit sem fog csinálni. Ha a nép szembeszegül a saját boldogságával, akkor a nép anarchista, bűnös, és a fejedelem legfőbb feladata a büntetés.” A francia berendezkedés elterjesztése hatalomvágyának egyik formája volt.

A fő cél azonban sohasem takarta el szeme elől azt a parancsoló szükségességet, hogy számot vessen a körülményekkel. Sokszor emlegették rosszallóan, hogy mániákusan mindent Franciaországhoz akart hasonlítani, és mindent egységesíteni kívánt. De itt van például egy levélen található széljegyzete 1807. szeptember 9-éről:

„Mi érdeke fűződhet Franciaországnak ahhoz, hogy közigazgatási formáit átvegyék Hollandiában?... Mi köze... Franciaország érdekéhez annak, hogy Hollandiában egységes-e az adóztatási rendszer, meg ezer más dolognak, amelyek mind aszerint alakulnak, hogy az embereknek mik az elképzeléseik az ország közigazgatásáról?”

A dolog úgy áll, hogy a csatlós és szövetséges államokban még saját törvénykönyveinek is több módosítását, mérséklését tűrte el, másrészt viszont azokban az országokban, amelyek maradék nélkül a fennhatósága alá tartoztak, főleg az Itáliai Királyságban, rendszere még tökéletesebb alakot öltött, mint magában a Francia Császárságban. Ezzel szemben az örökös háborúskodás, a szövetséges uralkodók iránti tapintat követelményei, az állandó határváltozások, Itália és Németország változatlan felaprózottsága csupa olyan tényező volt, amely akadályozta, hogy rendszere terjedjen és gyökeret verjen, úgyhogy e tekintetben területenként igen változatosan alakult a helyzet. Így például Berg nagyhercegségben, annak ellenére, hogy Murat távozása után maga a császár kormányozta, sokkal felszínesebb volt az átalakulás, mint Jeromos királyságában. Ha arra gondolunk, hogy Napóleon uralma milyen rövid ideig tartott, óriásit alkotott; ám műve nyilvánvalóan töredékes maradt.

De nem is ez volt a legnagyobb baj: társadalmi téren a pillanatnyi előny szempontjai összeütközésbe kerültek a „rendszerrel”.

Pénzre volt szüksége, és gyarapítani akarta a rendkívüli birtokot. Ehhez jelentékeny erőforrásokkal kecsegtették a bukott uralkodók, az emigránsok, a papság javai. Csakhogy e vagyonoknak igen tetemes részét alkották a dézsma és a feudális járandóságok; célravezető volt-e tehát megszüntetésük? Továbbá az adószedéshez és az újoncozáshoz kormányzó és közigazgatási személyzetre volt szüksége, és ehhez a burzsoázián kívül az arisztokráciát is igénybe kellett vennie, mert Franciaország határain kívül a burzsoázia igencsak gyér létszámú volt; ezenkívül pedig hogyan lehetne felállítani nemesek nélkül a csatlós királyok udvartartását? Emiatt az agrárreform sehol sem ölthette azt a radikális formát, amely megnyerhette volna a parasztot, ahogyan annak idején a francia parasztot nyerte meg a forradalomnak. Egyébként is Napóleon mindenütt eltávolította a „jakobinusokat”, akik lelkesen támogatták volna az ilyen reformot; Franciaországban a régi nemesség kegyeit kereste, és dinasztikus házasságra törekedett; a császárságban a forradalom műve tény volt, amelyért elháríthatta magáról a felelősséget; a Nagy Birodalom viszonylatában neki magának kellett volna a forradalmat végrehajtania, és ez az ellentmondás a rendszer leglényegét kezdte ki. A parasztokat áldozta fel: a földesúri szolgáltatásokat, helyenként még a dézsmát is megválthatónak nyilvánította. A francia befolyásnak, de az egész napóleoni reformnak ez volt a botránykköve.

Azzal, hogy elemezzük Napóleon európai művének különböző mozzanatait, és megrajzoljuk a képzeletében élő és a cselekvését ihlető egyesített Európa körvonalait, még nem tisztáztuk tényleges történelmi szerepét, hiszen a kontinentális rendszer kialakítása befejezetlen maradt, és bármilyen zseniálisnak érezzük is személyes álmát, ebből hosszú távon, tartósan semmi sem valósult meg.

Ezzel szemben határozottan teremtő jellegűnek kell elkönyvelnünk szerepét annyiban, amennyiben átvitte a meghódított területekre azt, amit megtartott a francia forradalomból. A Nagy Hadsereg élén, amelynek alapjait ez a forradalom vetette meg a számára, megsemmisítette a régi rendszert ugyanúgy, ahogyan az 1789-es népfelkelés Franciaországban tépte ki a gyökereit; s ezt a rendszert azzal a szervezettel cserélte fel, amelyet Franciaországban még konzulként dolgozott ki a burzsoázia részvételével. Minthogy legalábbis elveinek egy része-a törvény előtti egyenlőség és az állam világi jellege - összhangban állt a szabadkőműves elvekkel, nem meglepő, hogy apparátusának jelentékeny része mindenütt a páholyokba tömörült a francia rendszer híveivel együtt, olyannyira, hogy nem egy ellenfele iszonyodva beszélt e szabadkőműves császárságról.

Egyrészt megmaradni a forradalom katonájának, másrészt a dinasztikus legitimitás feltámasztására és a korporatív elvek szerint hierarchizált társadalom kialakítására törekedni, összeegyeztethetetlen volt. Ám egész neveltetése, pályafutása és a hódító politikájából fakadó szükségszerűségek lehetetlenné tették, hogy kibújjon annak a fejlődésnek a szorításából, amely világszerte az arisztokrácia bukása és a burzsoázia felülkerekedése irányába haladt. Bármint legyen is, zsenije csak gyorsította ezt a folyamatot. Életművének egyik kitörölhetetlen vonása, hogy mindenütt, ahol seregei diadalmaskodtak, elvonulása után olyan lett a világ, mintha augusztus 4-ének éjszakája játszódott volna le.

3. A FÖLDKÖZI-TENGERI ORSZÁGOK: ITÁLIA, AZ ILLÍRIAI TARTOMÁNYOK, KATALÓNIA

A rendszer Itáliában hagyta a legmélyebb nyomokat. Nincs ebben semmi csodálatos, hiszen ennek útját még a francia forradalom intervenciója és maga Bonaparte egyengette. Piemontét, Liguriát és Parmát az annexió teljesen beolvasztotta Franciaországba. Az Itáliai Királyság, amelyet Napóleon 1806-ban megnövelt Veneziával és Guastallával, 1808-ban Marchéval, 1810-ben pedig Trentinóval, afféle kísérleti terep volt a számára, ahol nem kellett számolnia sem a monarchikus hagyománnyal, sem a forradalmi emlékekkel, mint Franciaországban. Az 1805-i alkotmányos statútum nem sok vizet zavart a szemében. Amikor a törvényhozó testület megengedte magának, hogy vita tárgyává tegyen, sőt elvessen bizonyos törvényjavaslatokat, megírta Eugéne-nak, hogy „többé nem hívom össze”; úgyhogy ezután rendeletileg kormányzott. Módszeresen fokozta a központosítást. 1806-ban francia mintára szervezte át az igazságszolgáltatást. Az állam átvette az addig a helyi hatóságok kezében levő közmunkákat és az oktatást. Állami feladattá vált az egészségügy, majd 1807-ben a közsegély is.

Az állam hatalmának növelésével összhangban szaporította a hivatalnokokat. 1805-ben főigazgatót állított a rendőrség élére. 1806-ban megszületett a hidak és az országutak hivatala. A gátakért és csatornákért felelős közhivatalokat alárendelték a prefektúrák tanácsainak. Központi tanácsot és megyei tanácsokat alapítottak a közegészségügy felügyeletére, igazgatót állítottak a közsegélyek irányításának élére, és megyei „kongregációkat” bocsátottak a rendelkezésére; a belügyminisztérium kebelében igazgatóság alakult az oktatásügyintézésére. Gimnáziumokat szerveztek, Milánóban leány- kollégiumot állítottak fel (amilyen Franciaországban nem is volt), híd- és útépítészeti főiskola, állatorvosi főiskola, zenei konzervatórium alakult, három szépművészeti akadémiát szerveztek, a színházakat pedig egy főigazgatónak rendelték alá. A hadsereg élére 1806-ban az egyik Caffarelli fivér került Pino helyére; a katonaság létszáma állandóan nőtt; szervezete tökéletesedett. Prina pénzügy- miniszter, akinek gondoskodnia kellett a növekvő kiadások fedezetéről, 1806-ban egy rendkívüli hadiadó bevezetésével oldotta meg a problémát. Ezt később személyes adóként fenn is tartották. Ezenkívül növelte a közvetett adókat, és bevezette a közhitelű feljegyzés illetékét. Prina, ez a tehetséges, találékony és hozzáértő adminisztrátor, dühödt gyűlöletet keltett buzgóságával. 1814-ben egy zendülés alkalmával megölték. A királyságot szisztematikusan kerítették be az áthatolhatatlan vámhatárok, és így az alpesi utak megnyitása révén szorosan alárendelődött a francia gazdasági életnek ; viszont számottevően profitált bizonyos közmunkákból.

Az 1805-i statútum értelmében a polgári törvénykönyvnek 1806. január 1-én kellett hatályba lépnie. Ehhez azonban le kellett fordítani, és ki kellett nyomtatni; ám a lázas munka ellenére április 1-ig kellett elhalasztani a polgári perrendtartás törvénykönyvének átvételét. Ennek természetes következményeként fel kellett állítani a jelzálogkölcsön szervezetét és az anyakönyvi szervezetet. Mindezzel tulajdonképpen csak megkoronázták a köztársaság művét, amely felszámolta a kiváltságokat és a hűbériséget. A törvény- könyv bevezetése ennek ellenére szenzációt keltett, mert világivá tette az anyakönyvezést, bevezette a válást, és felforgatta az öröklés terén kialakult szokásokat. Egyébiránt a papság sem örülhetett a konkordátumot követő reformnak: a plébániák számát csökkentették, a szemináriumok létszámát szűkre szabták, a kolostorokat 1805. június 8-án felszámolták, s csak néhányat hagytak meg, ahol összegyűjtötték azokat a szerzeteseket, akik továbbra is kolostori életet akartak élni; 1807-ben a vallási egyesületeket is feloszlatták. A világi papok mindamellett kedvezőbb helyzetbe kerültek, mint a császárságban; az állam kötelezettséget vállalt, hogy föld vagy járadék formájában dotációval látja el a püspököket, a káptalanokat és a szemináriumokat; a plébánosok földjei nem váltak nemzeti javakká. Ráadásul a konkordátum Napóleonnak rendelte alá a papokat, és ők egészében véve engedelmesnek mutatkoztak; 1807-ben tették számukra kötelezővé a császárság területén érvényes katekizmust, s ők a szószékről az adózás és az újoncozás előírásainak megtartására szólították fel a híveket. Sokkal több nehézségbe ütközött a földbirtokos arisztokrácia megnyerése, de a császár itt is mindenáron célt akart érni. Némelyik nemes engedett a csábításnak, és felkereste Eugene fényűző udvarát, vagy nélkülözésében elfogadta a különféle szinekúrákat és adományokat; a többség azonban dacosan távol tartotta magát a közhivataloktól, s fiait nem adta be a gimnáziumokba vagy a hadseregbe. Csak a burzsoázia ragaszkodott bizonyos mértékig a rendszerhez, ideértve azokat a hivatalnokokat is, akik belőle kerültek ki. Fontos szerepet játszott „a királyi és itáliai szabadkőművesség”, amelynek a milánói nagypáholy adott egységes szervezetet, mert a vezető hivatalnokok irányítása alatt Napóleon valamennyi hívét tömörítette. Akárcsak Franciaországban, Napóleon itt is igyekezett felhasználni a kitüntetéseket: megalapíttatta a királyság külön Vaskorona rendjét. A legnagyobb fontosságot azonban azoknak a díszgárdáknak tulajdonította, amelyeket a császárságban különböző okokból nem mert megszervezni, s amelyek itt az intézmények egyik legjellegzetesebb típusát alkották.

Szüksége volt katonatisztekre, és feltétlenül az arisztokrácia és a burzsoázia köréből szerette volna őket kiválogatni, egy kicsit mint túszokat, de leginkább azért, mert a hadseregben annak az egyszerre állampolgári és dinasztikus érzületnek az iskoláját látta, mely az olaszok előtt addig teljesen ismeretlen volt. A koronázás alkalmát használták fel néhány díszgárda megalapítására; majd 1805. június 20-án rendeletileg állítottak fel négy lovasszázadot a palota szolgálatára; tagjaikat önkéntes alapon kellett toborozni azoknak a családoknak a köréből, amelyeknek feje részt vett a választói kollégiumokban, vagy a legtöbb adót fizetők közé tartozott. Minthogy egy-egy megyében mindaddig felfüggesztették a helyettesállítás jogát, amíg a megye a díszgárda vonatkozásában kiszabott kontingenst ki nem állította, az önkéntesség valójában névleges volt; a szülők 1200 líra ellátási díjat fizettek, és a fiatalember két év alatt elérhette az alhadnagyi rangot. A kispolgárság számára 12 gyalogosszázadot alapítottak, amelyekben csak 200 líra volt az ellátási díj, és amelyeknek tagjai altisztek lettek. A gárdák nagyon nehézkesen rekrutálódtak: annak ellenére, hogy 1810-ben kötelezővé tették az állítást, még 1811-ben is csak 367 volt meg a kiszabott 551-ből; ezek a gárdák első ízben Oroszországban kerültek tűzbe. A gyalogosokat könnyebben sikerült összeszedni. Napóleon elképzelése nem valósult meg maradék nélkül, de kudarcról nem beszélhetünk. Ami magát a népet illeti, az újoncozás következményei Napóleon egész uralma alatt sújtották, pedig neki volt a legkevesebb haszna a császári uralomból: a jelek arra mutatnak, hogy sem a hűbériség megszüntetése, sem a nemzeti javak kiárusítása nem hozott változást a paraszt életében, legalábbis a síkságon. Itt ugyanis érintetlenül megmaradtak a nagybirtokok, amelyeket a részesbérlők és a nyomorúságos viszonyok között élő napszámosok műveltek meg. A kistulajdonosokkal pedig úgy állt a dolog, hogy a köztársaság kártalanítás nélkül megszüntette ugyan a dézsmát és a járandóságokat, de az új adók minden valószínűség szerint legalább akkora terhet raktak a vállukra. Ha összehasonlítjuk a bolognai síkság 15 községében 1789-ben, 1804-ben és 1835-ben végzett telekkönyvi összeírás adatait, azt látjuk, hogy a nemesség földbirtoka 80 százalékról előbb 67, majd 51 százalékra csökkent, a polgárság földtulajdona pedig ugyanezekben az években 17-ről 30, majd 48 százalékra növekedett. Mindamellett az is világosan kiderül, hogy a nagybirtok mennyire tartotta magát: 1789-ben a telekkönyvezett terület 72,77 százalékát, 1835-ben 72,01 százalékát foglalta el.

A francia uralom igen mélyreható következményekkel járt Itália másik végében, a Nápolyi Királyságban is. Itt a reformokat, amelyek József uralomra kerülésével kezdődtek meg, egy általa kiválogatott, franciákból és olaszokból álló csoport hajtotta végre: Saliceti, Miot, Dumas, Roederer fia, Ricciardi ügyvéd. Először a minisztériumokat szervezték át. Két újat alakítottak, a belügyminisztériumot és az államtitkárságot. Ezután az államtanács és a sommaria vagy számvevőszék átszervezése következett. A tartományokat meghagyták, de körzetekre osztották. A plébániákat a községi közigazgatás szerint csoportosították, s ehhez a III. évi francia alkotmány községeit vették alapul. A prefektust és az alprefektust is megtaláljuk, felügyelő és alfelügyelő néven, valamint a prefektúra tanácsát, amelyet felügyeleti tanácsnak hívtak. A tartománynak és a körzetnek is tanácsa volt, a községcsoportok élére pedig „decuriói" hivatalt állítottak. Választói kollégiumokat azonban nem alakítottak ki: a decuriókat a király nevezte ki az alfelügyelők javaslata alapján, a tanácsok tagjait pedig a decuriók által beterjesztett jelöltek közül válogatták ki. A bíróságokat és a rendőrséget francia mintára szervezték át, s nagy energiával igyekeztek csendőrséget létrehozni. A pénzügyminisztérium különösen radikálisnak mutatkozott: a régi rendszer számtalan adóneme helyett egy földadót és egy ipari adót vezetett be; a kiváltságokat megszüntették ; az állam magának tartotta fenn a kivetett közvetett adók beszedését; az államadósság felszámolásához a Főkönyvbe bejegyzett fizetési kötelezvények révén fogtak hozzá, s minthogy ezek veszteséggel cseréltek gazdát a papírpénzforgalomban, árfolyamon való felvásárlással gyorsan letörlesztették őket: ily módon az eredetileg 100 millió dukátnyi államadósság 1808-ig 59-re csökkent. Számottevő erőforrást jelentett a kincstári birtok, amelybe bekebelezték a jezsuiták, a betöltetlen püspökségek és jó néhány megszüntetett kolostor földjeit. Mindez csak halvány képet ad arról a roppant arányú egységesítésről, egyszerűsítésről és tisztogatásról, amelyet az új rend hozott magával ebben az országban. Itt a szinekúráknak és a hivatalok vásárolhatóságának megszüntetése, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás elválasztása, a közpénzekről való nyilvános elszámolás bevezetése, a fegyelemnek alávetett és a törvények megtartására kötelezett hivatalnoki kar létrehozása nagyobb újdonság volt, mint Piemontéban és Lombardiában.

Az Észak-Itáliához képest sokkal elnyomóbb jellegű hűbéri viszonyok megszüntetését 1806. augusztus 2-án rendelték el. A bárók megtartották címeiket és családi birtokaikat; igazságszolgáltatási funkciójukat azonban elvesztették, és mind földjeiket, mind személyüket tekintve a mindenkire nézve közös törvény hatálya alá kerültek. A hűbéri jogok és szolgáltatások kérdését a francia alkotmányozó gyűlés elvei szerint oldották meg. A személyi előjogokat, az azokat képviselő járandóságokat és a földesúri haszontárgyak kötelező használatát minden további nélkül eltörölték. A dologi jogokat megválthatónak nyilvánították. A törvény végrehajtásával egy hűbéri bizottságot bíztak meg, amelynek Cuoco is a tagja volt. Ezenkívül egy 1807-i rendelet értelmében megkezdődött a földreform. Ezen a vidéken óriási területeket foglaltak el a közös használatra és legeltetésre hagyott bozótok és megműveletlen földek. Elrendelték, hogy ezeket a népesség lélekszáma arányában fel kell osztani a községek között. Emellett úgy döntöttek, hogy a megművelhető községi földeket felosztják a lakosok között, előnyben részesítve azokat, akik már elfoglaltak egy darabot, feltéve, hogy már feltörték és bekerítették. Minden esetben feltételül szabták azonban, hogy csekély járadékot fizessenek. Az állam a maga részéről felosztotta az apuliai Tavolierét, amelyet addig évente bérbeadott; ugyanezt tette a kegyes alapítványok földjeivel.

József 1808. június 20-án, mielőtt átadta volna királyságát Murat- nak, Napóleon parancsára - aki ezzel előre meg akarta kötni Murat kezét -, Bayonne-ban alkotmányt adott ki, amely lényegileg az Itáliai Királyságét másolta, azzal a különbséggel, hogy csökkentette a választás szerepét, és különleges képviseletet biztosított a papságnak és a nemességnek. Ez jól mutatja a császár politikai gondolkodásának alakulását. A száztagú parlament öt padra oszlott, amelyek közül a két első a papságé, illetve a nemességé volt. Ezek tagjait a király szemelte ki; az ugyancsak a király által összeállított kollégiumok választották meg a tulajdonosok képviselőit; a király a kollégiumok, illetve a hivatalnoki testületek által beterjesztett jelöltlistákról szemelte ki a kereskedők és a „tanult emberek” képviselőit. Közalkalmazottak csak nápolyiak lehettek. Két nappal később bejelentették, hogy a következő évben hatályba lépteti a polgári törvénykönyvet.

Bármilyen jelentékeny volt is József műve, nem fejeződött be, és sok tekintetben papíron maradt. Főleg alig fogott hozzá a hadsereg megszervezéséhez. Murat uralma alatt már nagy léptekkel haladt előre a fejlődés. Pénzügyminisztere, Agár, Moosburg grófja, folytatta Roederer munkásságát; befejezte a földadó reformját, bevezette a kereseti adót, megszervezte a közvetett adók, valamint a vizek és erdők hivatalát, királyi bankot alapított, befejezte az államadósság felszámolását, nevezetesen állami örökjáradékok kiadásával, illetve nemzeti javak átengedésével, az államkötvények kamatozását pedig 5-ről 3 százalékra szállította le. A kitűzött időpontban érvénybe léptették a polgári törvénykönyvet, ám lényeges módosításokkal. Ezt követte a polgári és a kereskedelmi perrendtartás törvénykönyve, valamint a büntető törvénykönyv; sorra átvették a jelzálogra, az anyakönyvezésre, a közjegyzői intézményre és az ügyvédi karra vonatkozó francia rendelkezéseket is. Murat 1809-ben jóváhagyta a hűbéri bizottság döntéseit, s a gazdasági életnek is szentelt némi figyelmet. Megszüntette a céheket és a belső vámokat, megszervezte a hidak és utak felügyelőségét, és erőteljesen fejlesztette a közmunkákat. Ha csak rajta múlik, megvédte volna a királyságot a francia behozatallal szemben. A blokádot csak tessék- lássék hajtotta végre. Fő erőfeszítése azonban a hadseregre irányult: ezt ő teremtette meg.

A Nápolyi Királyságban a forradalom nem készítette elő a talajt, s az új rend kialakításához mindössze hét év állt rendelkezésre. A mű azonban szilárdnak bizonyult: a trónját újra elfoglaló Ferdinánd király nem állította vissza a hűbériséget, és nem helyezte hatályon kívül a polgári törvénykönyvet. A burzsoázia és az a néhány liberális nemes, akik 1799-ben jól fogadták a franciákat, megerősödtek ebben az érzületükben, és akárcsak Észak-Itáliában, a szabadkőműves páholyokban tömörültek. A külsőségeket, a zajt és pompát kedvelő Murat bizonyos vonzerőt gyakorolt, és Francia- országgal szembeni függetlenségi allűrjeivel is rokonszenvet keltett. Ám hiába állította vissza a majorátusokat, a nemesség többségét nem tudta maga mellé állítani, még kevésbé a papságot, hiszen nem köthetett új konkordátumot, és nem szervezhette újjá az egyházi hierarchiát. A nép túl szegény volt ahhoz, hogy megváltsa a szolgáltatásokat. Az uradalmi földek társaságok, nemesek és gazdag polgárok kezébe kerültek. A községi földek árveréséhez és felosztásához idő kellett, és Murat bukásakor a folyamat még mindig csak a kezdetén tartott. A lakosság pásztorkodó- és hegylakó csoportjait ezek a reformok vajmi kevéssé érdekelték. Manhes tábornok csak könyörtelen megtorló intézkedésekkel tudta őket kordában tartani. Emellett az angolok örökösen fenyegették a partokat. Emiatt a Nápolyi Királyságot, az Itáliai Királyságtól eltérően, nem civilek igazgatták a polgári törvények alapján; gyakorlatilag állandó ostromállapotban élt, és katonai igazgatás alatt állt.

Közép-Itáliában a napóleoni befolyás késve érvényesült. Eliza az uralma alatt álló hercegségben, Luccában, Massában és Carrará- ban megszüntette a hűbériséget, elfogadta az itáliai konkordátumot, bezárta a kolostorokat, és elvette földjeiket, iskolákat nyitott és középítkezéseket indított; amikor a Francia Császársághoz csatolt Toscana kormányzását is rábízták, itt is neki kellett bevezetnie a francia intézményeket; az ügyeket közvetlenül egy junta intézte, amelynek tagja volt Gérando, valamint a piemontei Balbo gróf, akire nagy hírnév várt. Itt a két legfontosabb intézkedés a kolostorok megszüntetése és a hercegi adósság felszámolása volt. Az új rend az elkerülhetetlen súrlódások ellenére nem keltett ellenállást ebben az országban, ahol a felvilágosult abszolutizmus néhány leghaladóbb hívére számíthatott.

Nem mondhatjuk el ugyanezt a pápai állam leszakított részéről, ahol a régi rendszer a legelmaradottabb volt, s amelyet egy rendkívüli tanács határozatai tökéletesen átformáltak. Ez az 1809. június 9-én kinevezett testület 1810 végéig ülésezett. Miollis mellett ennek is tagja volt Gérando és Balbo. A területet két megyévé vonták össze. Az egyiknek a prefektusa Roederer fia lett, a másiké pedig Tournon grófja, Bayreuth volt intendánsa, aki most Rómában székelt. Norvins került a rendőrség élére. Megszüntették a hűbériséget és az inkvizíciót. 1810-ben feloszlatták a káptalanokat, és bezárták a kolostorokat. 1809-ben hirdették meg a polgári törvénykönyv hatálybalépését. A törvénykönyv végrehajtásához nélkülözhetetlen intézmények azonban, főleg a polgári anyakönyvezés, sohasem jöttek létre. Ennek ellenére szenzációt jelentett a vallásszabadság bevezetésével. A zsidók kiköltöztek a gettóból, a császári rendet kiszolgálók pedig, mint mindenütt, szabadkőműves páholyokban tömörültek. Az új rend tisztviselőit különösen sokat foglalkoztatták a pénzügyek. Bevezették a francia adókat, kivéve az egyesített adót, amely helyett megőrizték az őrlési díjat; az államadósságok kamatát egységesen 2 százalékban szabták meg, és szekularizált javakra beváltható jóváírások révén megtérítették a tőkét, a kamat húszszorosának értékén számítva. Ezáltal a hitelezők, legalábbis elméletileg, tőkéjük háromnegyed vagy még nagyobb részét elveszítették. A prefektusok igen tevékenynek mutatkoztak. Tournon átszervezte a kórházakat és a börtönöket, érdeklődött a földművelés iránt, az elzászi Bucheral pamutfeldolgozó üzemet alapítottak. Napóleon személyesen indított el nagyszabású építkezéseket második fővárosában: az épületeket tatarozták, az utcákat rendbe hozták és megvilágították; rakpartok, hidak, utak és császári paloták építésének terveivel foglalkoztak; az ókori műemlékek bizottsága megkezdte az ásatásokat, s Canovát egy múzeum igazgatójának nevezték ki; végül hozzáfogtak a Pontini-mocsarak lecsapolásához, és negyedrészüket művelhetővé tették. Mégis, a rendszer sehol sem ütközött ennyi ellenséges érzületbe. A lakosság hozzá volt szokva a hivatalok nemtörődömségéhez, a kolduláshoz, a banditizmushoz. Elviselhetetlennek érezte a fegyelmet, a rendszeres adószedést, a közpénzekkel való elszámolást és a rendet, de legfőképpen az újoncozást. A francia uralomnak nem volt ideje e beállítottság leküzdéséhez. A városokban, főleg Rómában a polgárság a papokon és a zarándokokon élősködött. A pápának és udvarának távozása, az 5852 szerzetest és apácát tömörítő 519 kolostor megszüntetése helyrehozhatatlan katasztrófát jelentett a számára. Ezenkívül több ezer tehetségtelen és felesleges tisztviselőt bocsátottak el. Az ellenállás főleg az eskütétel megtagadásában nyilvánult meg. A papság járt elöl a példával. Sok hivatalnok utánozta, és majdnem valamennyi jogász. A császár részéről elmozdítás, nyugdíjmegvonás, bebörtönzés, száműzetés volt a felelet. A nemesek bizonyultak a legengedelmesebbnek.

Mind e fenntartások ellenére Itáliában a rendszer rendkívül gyors léptekkel haladt előre, s csak néhány évre lett volna szükség ahhoz, hogy teljes legyen a közigazgatási és jogi egység. Összehasonlíthatatlanul kedvezőtlenebbnek mutatkoztak a feltételek a földrajzilag elszigetelt egységekre szétforgácsolt, hegyes-völgyes és szegény illíriai tartományokban, amelyeknek lakossága más-más nyelvet beszélt, más-más vallást követett, más-más kultúrfokon állt, és emellett szolgaian alá volt vetve a régi rendszer hivatalnokainak, a nemességnek és a papságnak. Ezenkívül itt, néhány erősen elolaszosodott tengerparti várostól eltekintve, valódi burzsoázia sem volt. 1806-tól 1809-ig Napóleon csak Velence egykori birtokait tartotta a kezében, vagyis Dalmáciát, Isztria egy részét és a szigeteket. 1808-ban hozzácsatolta ehhez a ragusai köztársaságot, némi önkormányzatot hagyva neki. A katonai fennhatóságot Marmont gyakorolta, a közigazgatás élén pedig Dandolo állott, mint kormányzó („provveditore”). Ez a zsidó származású, igen gazdag patikus a velencei állam politikai életében már korán az új eszmékhez szegődött. A feddhetetlen és tevékeny, de parancsolásra hajlamos és érzékeny férfi nem tudott kijönni a megszálló csapatok parancsnokával. Illíriában soha szóba sem került a választási rendszer bevezetése, s egy katonai beavatkozással súlyosbított felvilágosult abszolutizmus alakult ki. Dandolo főtanácsot vett maga mellé, amelynek tagjait ő válogatta ki. Gyakorlatilag ő döntött mindenről zárai irodáiban. A területet négy megyére, azokat pedig körzetekre osztotta. Ö nevezte ki a megyék és a körzetek főnökeit és alfőnökeit, és a falvak élére állított véneket. Megalakította a bíróságokat, s azokból a pandúralakulatokból, amelyeket a parasztok már a velencei és az osztrák közigazgatásnak is a rendelkezésére bocsátottak, megszervezte a rendőrséget. A régi adók megmaradtak; a figyelem elsősorban a befolyt pénzek kezelésére és a terület igazgatására összpontosult.

A legfontosabb reform a papságot érintette. Hogy csökkenteni lehessen a püspökségek számát, többé nem töltötték be a megüresedett helyeket. Feloszlatták az összes kolostorokat és a kongregációk egy részét. A megmaradt pöspökök javaitól eltekintve elkobozták az összes egyházi javakat, s az ebből eredő bevételek egy részéből bizonyos mértékig megjavították a plébániák és a szemináriumok ellátását. 1807-ben Dandolo közzétett egy rendelkezést a közoktatás szabályozásáról, Zárában gimnáziumot és ezenkívül néhány kollégiumot létesített. Marmont a maga részéről útépítéssel foglalkozott. Az újoncozás olyan viharos ellenállásba ütközött, hogy fel kellett függeszteni, és csak részleges - többé-kevésbé önkéntes - sorozásokhoz folyamodtak. A polgári törvénykönyvből csak a családra és az örökösödésre vonatkozó cikkelyeket vezették be. Ennek jóvoltából nők is örökölhettek, megszűnt az utóörökös- nevezés és a hitbizomány. A jelek szerint nem nyúltak a földesurak jogaihoz, akik a tengerparti vidéken, például a Salona melletti Poglizzában bérlőket tartottak uralmuk alatt; ezzel szemben megszüntették az egyházi dézsmát. Dalmácia belsejében a földkérdés speciális módon jelentkezett. 1756-ban a Grimani törvény értelmében Velence állam tulajdonába került minden föld. A lakosok - a morlákok - a nők kizárásával fejenként 2/3 hektárt kaptak ebből a földből, a bérbeadás, valamint a férfi utódoknak való örökbe- hagyás jogával, de el nem idegeníthetően; a törvény a föld haszon- élvezőjét katonai szolgálatra és a kormánynak dézsmafizetésre kötelezte. Dandolo érvénytelenítette ezt a törvényt, s a földet birtokosának tulajdonába adta, fenntartva földadó alakjában az állami dézsmát. 1807-ben, amikor felismerte, hogy a spekulánsok ráveszik a parasztokat földjük eladására, olyan formaságokhoz kötötte az elidegenítést, amelyek azt gyakorlatilag lehetetlenné tették. Mindennek ellenére ez volt a legalaposabb földreform, amely a Napóleon uralma alá került országokban egyáltalán lezajlott.

Ez a francia birtok tehát egészen 1809-ig önkormányzatot élvezett, s a francia rendszerhez való hasonulás kíméletes formákban folyt. Ekkor azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. Krajnát, Felső-Karintiát, az osztrák Isztriát és Triesztet, s Horvátország jelentős részét hozzácsatolták a velencei területhez, s most ezt az együttest ruházták fel a római birodalomtól kölcsönzött „illíriai tartományok” elnevezéssel. Illíriától elválasztották és közvetlenül Napóleon igazgatása alá rendelték a horvát katonai határőrvidék francia kézbe került részét. Ez megőrizte hagyományos társadalmi szervezetét, a zadrugákat, valamint etatista gazdasági életét, amely felett a katonai hatóság gyakorolt felügyeletet. Kívül maradt a birodalom vámhatárán, s továbbra is a hagyományos módon állított ki katonákat. Illíria többi része 1809. december 25-én tíz felügyelőségből álló ideiglenes szervezetet kapott Laibach fővárossal. Nem sokkal utóbb Dandolo lemondott. A rendszer csak 1811. április 15-én nyerte el végleges alakját. A hatalom egy kormányzó kezébe került, aki előbb Marmont volt, utána Bertrand, 1813-ban Junot, végül pedig Fouché. A kormányzó terjesztette kinevezésre a császár elé a tanácsot képező főhivatalnokokat, elsősorban a pénzügyi főfelügyelőt és az igazságügyi főbiztost. Hat tartományt alakítottak, amelyek élén felügyelők és azok helyettesei álltak. Napóleon ettől kezdve fáradhatatlanul igyekezett egységesíteni a terület közigazgatását és törvényhozását. 1812. január 1-i hatállyal érvénybe lépett a teljes polgári törvénykönyv és minden francia törvény; megszervezték a bíróságokat, az összeírást, a jelzálogot, a közjegyzői intézményt, de a polgári anyakönyvezést nem vezették be, pedig a polgári házasság általánossá vált. 1810-től 1813-ig a házadó kivételével bevezették a francia adókat. A nemzeti javak igénybevételével folytatták az államadósság felszámolását. 1812-ben befejeződött a kegydíjak megszüntetése. 1810. november 27-én az újoncozás intézményét is hatályba léptették. Ugyanebben az évben alakult meg az utak és a hidak felügyelősége, s az erőteljesen fogott hozzá, robotmunka igénybevételével, a karlovac-fiumei út és a Laibachból Ragusába vezető Napóleon-út megépítéséhez.

Általánossá tették az egyházi dézsma megszüntetését, 1811. április 15-én pedig megszüntették a hűbéri rendszert. A hűbérbirtokkal és a nemesség különleges jogállásával együtt megszűntek a személyi földesúri jogok is; a robotot és a földesúri szolgáltatásokat megválthatóvá tették. A szolgáltatások értékét azonban egyötödével csökkentették, tekintettel a földadóra. A rendelet nagy visszhangot keltett, és a parasztok végre felfigyeltek a francia uralomra; de a dolognak csak az lett a következménye, hogy teljes felszabadítást követeltek, és nem voltak hajlandók járandóságokat fizetni.
1812- ben Bertrand engedelmességre kényszerítette őket, és katonákat telepített a falvakba. Egyébként a parasztokat még fel is dühítették azzal, hogy megfosztották őket erdőhasználati joguktól. A hűbériség megszüntetése miatt felháborodott nemesek viszont emigrálni kezdtek Ausztriába. A jozefinizmushoz már hozzászokott alsópapság semleges maradt; csak a ferencesek folytattak féktelen agitációt, hiszen egykor az ország urai voltak. Sajnos nem lehetett feléleszteni az exportot és a tranzitforgalmat, amelyek pedig nélkülözhetetlen pénzforrásokat jelentettek az ország számára, és amelyekből Trieszt egyáltalán élt, úgyhogy a polgárság eléggé ráfizetett, hiszen már az osztrák papírpénz érvénytelenítése és az állam- adósság csökkentett árfolyamon való felszámolása is elég nagy érvágás volt. Így hát a rendszer csak parányi kisebbséget tudott maga mellé állítani, s amikor megbukott, senki sem sajnálta. Egyébként soha senki sem hitte, hogy hosszú életű lesz, s csakugyan, az 1812-i szövetségi szerződés ígéretet nyújtott Ausztriának arra, hogy Galícia fejében megkaphatja az illíriai tartományokat.

Spanyolországban a hadiállapot lehetetlenné tette a bayonne-i alkotmány pontos végrehajtását s azoknak a reformoknak az életbe léptetését, amelyeket Napóleon még 1808-i tartózkodása idején határozott el. Ezalól csak Katalónia volt kivétel. 1811 decemberében az ekkor Macdonald irányítása alatt álló katonai kormányzat polgári közigazgatásnak adta át a helyét, bár ennek az élére is Decaen tábornok került. Egy rendelet négy megyére osztotta a tartományt, és Napóleon annexiós tervének figyelembevételével módszeresen folyt a Franciaországhoz való asszimilálás. Ez az időszak nem tartott sokkal tovább egy évnél, mert Suchet, aki 1813 júniusában kénytelen volt újra átkelni az Ebrón, itt is visszaállította a katonai megszállást. Az átalakulás egyébként csupán a franciák által ténylegesen megszállás alatt tartott területrészt érintette. Csak igen kevés franciapárti spanyol segítségére számíthattak, akik mellesleg még nem is örültek túlságosan az újításoknak. Így hát meglehetősen kevés történt: az egyház földjeit nem bocsátották áruba, a polgári törvénykönyvből pedig törölték a válást és a hitbizomány tilalmát.

4. HOLLANDIA ÉS NÉMETORSZÁG

Hollandia különbözött Itáliától, mert erős nemzeti hagyományokkal rendelkezett. Itt már régóta a nagypolgárság tartotta kezében a gyeplőt, ezért a kiváltságok és a földesúri jogok is jócskán enyhültek. A Batáviai Köztársaság megvalósította az egységet. Napóleon 1801-ben, 1805-ben és 1806-ban adott alkotmányt az országnak: valamennyi továbbformálta a központi hatalmat. Lajos néhány kiegészítő reformot hajtott végre. A császár egészen 1810-ig nem ment túl ezen, s akárcsak Svájcban, itt sem akarta az asszimiláció teljessé tétele végett megszüntetni a közigazgatási önkormányzatot. A régi rendszernek azonban maradtak nyomai. 1798-ban elvben megszüntették ugyan a céheket, de tudomásunk van arról, hogy Amszterdam város vezetősége 1806 decemberében megbírált egy, a céhek felszámolásával kapcsolatos tervezetet. A zsidókat már 1796-ban állampolgárrá nyilvánították; ennek ellenére csak 1809-ben törölték el az általuk fizetett különleges adót. A hűbériség eltűnt ugyan, de a földesúri szolgáltatások a dézsmával együtt fennmaradtak. Néma ellenállás gátolta az adók egységesítését, és még inkább az államadósság redukálását, amit Napóleon részleges csőddel szeretett volna megoldani. A Franciaországgal való egyesítés után azonban minden megváltozott. Igaz ugyan, hogy Hollandia külön kormányt kapott Lebrunnel az élén, s a császárság vámhatárán is kívül maradt; az asszimilálás azonban ennek ellenére semmivel sem folyt kíméletesebben, mint Illíriában. 1810-ben alkalmazhatónak nyilvánították a polgári törvénykönyvet és valamennyi francia törvényt; július 9-én egyharmaddal csökkentették az államadósság kamatát; 1811. július 15-én rendeletileg mondták ki, hogy legkésőbb 1813-ban el kell kezdeni szedni a francia adókat. Mint mindenütt, a földreform keltette a legnagyobb ellenállást, és nem is sikerült végrehajtani; végül is fenntartották a dézsmát azzal az ürüggyel, hogy szekularizált formájában földjáradéknak tekintendő, és Lajos államtanácsa, amelyet a császár nem oszlatott fel, a dologi jogok megváltása ellen foglalt állást.

Ellentétben Itáliával, Hollandiával és Svájccal, amelyeket a forradalmi kormányok már Napóleon előtt elfoglaltak és részben átalakítottak, a Rajnán túli Németországban csak az 1805-i háború után indulhatott el a megújulás. Ez az ország azonban olyan nagy kiterjedésű és változatos volt, hogy a folyamat itt még akkor is nagyobb akadályokba ütközött volna, mint másutt, ha Napóleon teljesen ura az országnak. Valójában azonban Ausztria és Poroszország megmaradt része e tekintetben kicsúszott a hatalma alól; kénytelen volt kímélni szövetségeseit, és ezért el kellett tűrnie, hogy rendszeréből csak azt vegyék át, ami megfelelt nekik, a körülmények pedig sokszor még a közvetlen fennhatósága alatt álló területeken sem engedték, hogy befejezze művét.

A meghódított területek egy részét csak 1810-ben osztották szét; Bayreuthot Bajorország kapta, Hanaut és Fuldát a frankfurti hercegség, Hannover egy részét Vesztfália, a többit pedig a császársághoz csatolták, amely Erfurtot is megtartotta. A jobbágyság 1808-ban végrehajtott megszüntetésétől eltekintve az ideiglenes kormányzatok semmit sem változtattak a régi renden.

Az 1806-ban alakított Berg nagyhercegség volt az első Rajnán túli napóleoni állam. Részei: Kleve hercegség egy része Duisburg- gal, az egész Berg hercegség Düsseldorffal, Elberfelddel és Barmennel, néhány Nassautól elvett vagy mediatizált terület; végül 1808-ban ide csatolták Vesztfália porosz vidékeit, Markot és Iser-Johnt, Münstert, Dortmundot, Essent, Tecklenburg és Lingen grófságot. A képződménynek összesen 900 ezer lakosa volt. Murat, aki a terület ura lett, nem hívta többé össze a helyi diétákat, s teljhatalommal ruházta fel magát. Megszüntette a testületi igazgatást, kerületekre osztotta az országot, élükön egy-egy tanácsossal, s a városokban községi hatóságokat alakított; a vámszempontoktól eltekintve nem igyekezett egységesíteni az államát alkotó különböző területeket, meghagyta külön számvitelüket és költségvetésüket; a földadót és a személyi adókvótát azért mindenütt bevezette, és rendszeresítette az újoncozást, amelyet a porosz király nem mert elrendelni. Amikor Murat 1808. július 15-én nápolyi király lett, a nagyhercegség újra közvetlenül Napóleon keze alá került, s bár a császár 1809-ben Lajos egyik, hároméves fiának adta át az országot, ezentúl ő igazgatta rendkívüli biztosok, előbb Beugnot, majd 1810-től Roederer révén. 1808-ban egységesítették a közigazgatást, s az adókat fokozatosan francia mintára alakították át, 1811-ben került sor a bíróságokra. Héron de Villefosse rendbe hozta a kincstári birtokot, amelyhez többek között bányák és erdők tartoztak, valamint 600 ezer franknyi hűbéri járadék. Végül 1812-ben a császár az országnak alkotmányt adott, amely kimondta az államtanács megalakítását, és a tehetősek által megválasztandó gyűlés összehívását. Az elektorok személyét a kormánynak kellett kijelölnie; ez csak 1813-ban történt meg.

Az asszimilálás tehát lassan haladt, és nem volt teljes. Az egyház régi rendszerében kevés változás történt. A szekularizáció csak a káptalanokat érintette. Konkordátumot az új állam nem kötött, s csak 1810-ben vettek fel néhány tételt a költségvetésbe a papság javára. Düsseldorfban egyetemet alapítottak, de csak papíron; csupán a gimnázium kezdte meg működését ugyanitt. Ugyanilyen vontatottan haladt az igazságszolgáltatási és társadalmi reform. 1808. december 12-én Napóleon megszüntette a jobbágyságot, a személyi járandóságokat és a robotot, s megválthatónak nyilvánította a dologi jogokat: 1809. január 11-én megszüntette a hűbéri birtokot és a feudális szokásjogot; törölte a kiváltságokat, és engedélyezte a nemesek és nem nemesek közötti házasságot; végül 1811. január 1-én bevezették a polgári törvénykönyvet. A parasztok tiltakoztak a földeket sújtó terhek fenntartása miatt, és megtagadták azok fizetését a földesuraknak. Mallenkrodt dortmundi könyvkereskedő bátorította fel őket, a bíróságok viszont ítélkeztek felettük. 1811-ben két paraszt küldöttségbe ment a császárhoz; visszatértük után börtönbe vetették őket. Napóleon, értesülve a dologról, vizsgálatot rendelt el; Beugnot azonban kifejtette, hogy a kincstári birtok is érdekelt az ügyben, s az 1811. szeptember 13-i rendelet megerősítette az addigi állapotot: a szorosan vett hűbéri jogokat - köztük a rovásadót, a haszontárgyak kötelező használatát, a természetbeni őrlési díjat, az igazságszolgáltatási jogokat - kártalanítás nélkül megszüntették; a dologi jogok változatlanul megváltandók maradtak. A parasztok makacsul ellenálltak; egyébként sehol másutt nem viselkedtek ilyen öntudatosan, ami könnyen magyarázható az annektált Rajna-vidék szomszédságával, és a császárnak a helyi arisztokrácia iránti kímélete sehol nem bizonyult ennyire ellentétesnek a francia befolyás növelésének érdekével, hiszen ez az arisztokrácia súlyosan megrövidítve érezte magát, és nem táplált Napóleon iránt semmiféle jóindulatot.

Egészében véve a hercegségben folytatott politikája éles kontrasztot mutat azzal a durva és gyors móddal, ahogyan a rendszert például Illíriában és Lengyelországban vezette be, pedig azok sokkal kevésbé álltak készen arra, hogy zökkenőmentesen befogadják az új intézményeket. Nehéz megmondani, hogy ez szórakozottságból és hanyagságból történt-e, vagy pedig azért, mert bizonytalan volt a hercegség későbbi sorsa felől. A terület lakosait a párizsi semmitőszék hatálya alá helyezték, amiből esetleg arra lehet következtetni, hogy annexiót forgatott a fejében: többször követelték is az annexiót, hogy termékeik előtt megnyíljanak a piacok. Aacheni és mönchen-gladbachi konkurrenseik heves tiltakozásai közrejátszottak e beadványok elutasításában; mindamellett valószínű, hogy ha Napóleon be akarja kebelezni a hercegséget, akkor inkább siettette volna az asszimilálást.

Merőben másként viselkedett a Vesztfáliai Királysággal szemben, ahol a rendszert elvileg már az első pillanatban bevezették, és ahol az intézkedések végrehajtása töretlen lendülettel folyt, úgyhogy ez az ország Németországban a napóleoni mintaállam lett, akárcsak az Itáliai Királyság az Appennini-félszigeten. A Vesztfáliai Királyság igen eltérő tartományokból tevődött össze: Braunschweig hercegségből, a hessen-kasseli választófejedelemségből, Halberstadt és Minden porosz területekből, a Hannovertől elszakított Osnabrückből és Göttingenből, nem beszélve más szekularizált vagy mediatizált területekről; összesen 2 millió lakost számlált. 1810. január 14-én Hannover megmaradt részét is ide csatolták; december 13-án azonban újra leválasztották róla Hannover északi részét. Még mielőtt Jeromos trónra került volna, 1807. november 15-én meghirdették az alkotmányt. Ezt az alkotmányt előzőleg a Párizsba hívott notabilitás-küldöttség elé terjesztették. zőleg a Párizsba hívott notabilitás-küldöttség elé terjesztették.

Az arisztokrácia által kiválogatott küldöttek több kéréssel hozakodtak elő. Ezek egy része igen jellegzetes, és azt bizonyítja, hogy ebben a teljességgel germán országban a társadalmi kérdés ugyanúgy a gondok előterében volt, mint másutt. Fenntartásokat jelentettek he a jobbágyság megszüntetését illetően, hangsúlyozták a kártalanítás szükségességét, legalábbis a dologi jogok fejéhen, követelték a polgári törvénykönyv hatálybalépésének elhalasztását, valamint az utóörökös-nevezés és a majorátusok fenntartását. Napóleon természetesen kizárólag a saját feje után ment. Maradéktalanul érvényre jutottak a modern állam alapelvei: a közhatalom és a közigazgatási szervezet egysége, központosítás, az igazságszolgáltatás és a végrehajtó szervek elválasztása, a végrehajtó szervek közötti munka- megosztás, törvény előtti egyenlőség, vallásszabadság és végül alkotmányos rendszer. Az alkotmány négy minisztériumot irányzott elő, egy államtitkárságot, egy államtanácsot, végül a király által kinevezett megyei kollégiumokat, amelyeknek joguk volt ahhoz, hogy kiválogassák a helyi tanácsok és a békebíróságok jelöltjeit, s egyben meg kellett választaniuk a törvényhozó gyűlést, amelynek 1oo tagja úgy tevődött össze, hogy 70 a tulajdonosok, 15 a kereskedők és gyárosok, 15 a szabadfoglalkozásúak közül került ki. Minden további nélkül bevezették Franciaország közigazgatási és igazságügyi szervezetét, az újoncozást, nemkülönben a polgári törvénykönyvet is, aminek természetes velejárójaként megszüntették a kiváltságokat, a jobbágyságot és a céheket.

A kormányzást francia régenstanács vette át, amelynek tagja volt Beugnot, Siméon és Jollivet; Lagrange tábornok került a hadügyminisztérium élére; Johann Müller elfogadta az államtitkári tisztet. Megérkezése után Jeromos nyomban szétkergette ezt a személyzetet, hogy a társaságában levő kalandorokat ültesse a helyükbe. Ebből a fiatalemberből afféle operettkirály lett, 10 millió adósságot csinált, amivel még súlyosbította az amúgy is nehéz pénzügyi helyzetet. A francia rendszer meghonosodásának folyamatát azonban ez sem tartotta fel. Hatályba léptek a francia adók, a földadó, a személyi adó, a kereseti adó, a közvetett adók, a bélyegilleték, és még csak nem is a törvényhozó gyűlés megkérdezése nélkül; egységesítették és konszolidálták az államadósságot; megszervezték a közjegyzői intézményt és a jelzálogszolgálatot.

Minthogy a lakosság többsége protestáns volt, Jeromos azt tapasztalta, hogy a katolikus papság egy része a régi fejedelmek helyett most őt is elismeri urának; konkordátumot sem kötött, s felruházta magát a katolikus püspökök kiválasztásának jogával; az állampolgárrá nyilvánított zsidók konzisztóriumot kaptak; a polgári anyakönyvezést bevezették, de a papság kezében hagyták; 1810-ben a katolikus egyházi javak nagyobbik részét, nevezetesen a teljesen megszüntetett káptalanokét és kolostorokét, elkobozták és áruba bocsátották. Hátra volt még a földreform. Az alkotmány csak a jobbágyságot és a személyi jogokat szüntette meg; ez utóbbiak meghatározásához még több törvényre volt szükség. A dologi jogok megváltását 1809- ben szabályozta egy tarifa; mivel ezeken a vidékeken a robot volt az elnyomás legsúlyosabb formája, rögzítették a robot megengedett módjait, megtiltották, hogy újakat vezessenek be, s hogy a meglevőket módosítsák vagy eladják. A parasztok azonban gyakran megtagadták ezt a robotot is, és ritkán egyeztek bele a megváltásba. A megváltás kötelező voltát többször le kellett szögezni, s addig is, amíg a parasztok hajlandók voltak rászánni magukat a megváltásra, a fennmaradt adatok szerint a bíróságok - a polgári törvénykönyv ellenére - igyekeztek fenntartani a telkek feloszthatatlanságát, hogy biztosítsák a járandóságok és a robot behajthatóságát. A prefektusokat viszont felszólították, hogy kövessenek el mindent a községi földek felosztása és a közös legelők megszüntetése érdekében, hogy minél hamarabb eltűnjön az elméletileg megszüntetett kötelező vetésforgó.

A nemességet súlyosan érintette kasztjellegű kiváltságainak elvesztése, a hivatalok és a magas katonai rangok azonban bizonyos mértékig megvigasztalták. Ebbe a királyságba kevés francia települt, és a német nyelvet szabadon lehetett használni a közigazgatásban. Jeromos királyt sok volt porosz hivatalnok szolgálta, így Bülow, Hardenberg unokafivére, Malchus, Schulenburg, Dohm; a braunschweigi Wollfradt báró belügyminiszter lett; Strombeck sokat tett a polgári törvénykönyv bevezetése terén; a választói kollégiumok és a hadsereg tele voltak nemesekkel. Ami a polgárságot illeti, annyi megállapítható, hogy írástudói magas hivatalokat fogadtak el, illetve megtartották régi helyüket, mint például Leist, Martens, Jacob Grimm, Johann Müllerről nem is szólva.

Az 1810. decemberi annexiók egy harmadik német területet is Napóleon fennhatósága alá helyeztek. Ez Hannover északi részéből, a Hanza-városokból, Berg hercegség egynegyedéből, valamint néhány közbeékelt fejedelmi birtokból állt. 1811. január 22-én ide csatolták Oldenburgot is. Az egészből három megyét képeztek, és egy közös bizottságnak rendelték alá. Napóleon, akárcsak ugyanebben az időpontban Illíriában, itt is azonnal hozzáfogott a francia rendszer bevezetéséhez, és 1811. december 9-én hatályba léptette a a polgári törvénykönyvet. Egyik napról a másikra kártalanítás nélkül elsöpörték a feudális földbirtoklást s a hozzá kapcsolódó örökösödési jogot, a jobbágyságot, a személyi jogokat, a főurak tiszteletbeli előjogait, a hídvámokat, a földesúri haszontárgyak kötelező használatát, a halászati és vadászati jogokat, ellentétben Vesztfáliával, főleg pedig Berg hercegséggel, ahol ezt a programot több lépésben, szünetekkel hajtották végre. Csak az annexió túl rövid ideig tartott ahhoz, hogy mélyrehatóan módosíthatták volna a társadalmi viszonyokat, emellett pedig a lakosság a jelek szerint kevésbé is örült az egész folyamatnak, mint másutt, hiszen maga az annexió végeredményben a kontinentális blokád szigorú végrehajtása érdekében történt, s a csempészet elleni harc szükségletei miatt rendkívül szigorú katonai uralommal járt együtt.

A Rajnai Konföderáció többi államában Napóleon nem volt a helyzet ura. A fejedelmek nagyon is féltékenyek voltak frissen szerzett szuverenitásukra, s csakis azért egyeztek bele a franciákkal való permanens szövetségbe és a protektorátusba, mert attól féltek, hogy Napóleon megtartja magának az Ausztria által átengedett területeket, s így Dél-Németországban - Montgelas kifejezésével - „francia prefektúrát” létesít. A császár a maga részéről a konföderációs törvényben fektette le szuverenitásukat, s a diéta összehívását az általános békekötés utánra halasztotta. „Még nem jött el a berendezkedés ideje” - mondotta. Addig is a meggyőzés eszközéhez folyamodott: 1807-ben Milánóban, 1808-ban pedig Erfurtban többé-kevésbé nyíltan célzott arra, hogy jó lenne, ha átvennék a polgári törvénykönyvet, és utasította diplomatáit, hogy ajánlják ezt a német fejedelmeknek.

Valószínűleg semmiféle engedményt nem tettek volna neki ezen a téren, ha a felvilágosult abszolutizmus hagyománya és a körülmények nem késztették volna a fejedelmeket, hogy részben átvegyék a rendszerét. Bajorországban Montgelas, Badenban Reitzenstein ugyanazokat az eszményeket követte, mint ő, másrészt ezek közül az államok közül a legnagyobbak hirtelen nőttek meg a legkülönbözőbb eredetű területekből - osztrák földekből, egyházi birtokokból, mediatizált területekből, egykori szabad városokból s így a legkülönfélébb olyan állami intézmények, kiváltságok, vallásfelekezetek kaotikus képét mutatták, amelyek hozzászoktak ahhoz, hogy egy bizonyos területen kizárólagosan vannak érvényben, és egymással nem fértek össze. Meg kellett oldani összeolvasztásukat, s erre a francia módszereknél semmi sem látszott alkalmasabbnak. Végül pedig pénz és ember kellett, hiszen csak így teremthettek erős hadsereget, azért is, hogy kielégítsék Napóleont, azért is, hogy ellene fordulhassanak, ha már sarokba szorult, meg azért is, hogy megvédjék magukat Napóleon jövendő legyőzőivel szemben, ha azok esetleg vissza akarják venni a tőle kapott uralmat. Ez az oka annak, hogy általában éppen az új államok és ezek közül is azok, amelyek a legtöbb új területhez jutottak, hajtották végre a legmélyebb átalakulásokat; ez az oka annak is, hogy az alkotmányos rendszer, amely Franciaországban, bármennyire is csak elméletileg, de mégis fennállt, itt semmiféle rokonszenvet nem keltett, a fejedelmek ugyanis rettegtek ettől a kezüket megkötő béklyótól. Végül a paraszt felszabadítása háttérbe szorult vagy teljesen elsikkadt, mert a felvilágosult abszolutizmus sohasem mondta fel a monarchia és az arisztokrácia egyezményét, s annak idején II. József drága árat fizetett azért a szándékáért, hogy áthágja ezt az egyezséget. Ebben az értelemben a dél-németországi államok, bármennyire utánozták is Franciaországot, erősen emlékeztettek Poroszországra, ahol a reformok megerősítették ugyan az államot, de megkímélték az arisztokráciát.

Még így is azt hihetné azonban az ember, hogy legalább abban a két fejedelemségben, amelyek minden ízükben vadonatúj képződmények voltak a Majna partján, a frankfurti nagyhercegségben és a würzburgi nagyhercegségben Napóleon befolyása korlátlanul érvényesült.

Frankfurtban csakugyan erősen tapasztaljuk ezt a befolyást, az utóbbiban azonban nyoma sem volt, pedig az egykori toscanai herceg, aki most Würzburg nagyhercege lett, Napóleon kegyeiben állt, és sokat lebzselt udvarában. Mi sem bizonyítja jobban, mennyire meg volt győződve a császár arról, hogy feltétlenül kesztyűs kézzel kell bánnia német szövetségeseivel. Igaz ugyan, hogy Ferdinándnak sikerült az 1809-ben Ausztriával kötött szerződés révén még külön védelmet is szereznie magának, és a császár második házassága után tőkét kovácsolt magának abból a tényből, hogy Habsburg. Ezzel szemben Dalberg mindent Napóleonnak köszönhetett. Mint a mainzi érsek koadjutora, ő volt az egyetlen egyházi választófejedelem, aki 1803-ban kompenzációt kapott: Regensburgot, Aschaffenburg fejedelemséget és Wetzlar városát. 1806-ban mainzi érsekké lett, s több mediatizált birtokkal ajándékozták meg, a juttatások közt Frankfurt volt a legjelentősebb. Beérte annyival, hogy egy-egy biztost nevezett ki az egykori szabad városokba, és magának tartotta fenn a szenátorok kiválasztásának jogát a lakosok által összeállított jelöltlistákról, de a városok önkormányzatát nem számolta fel. 1810-ben át kellett engednie Regensburgot Bajorországnak, és cserében el kellett fogadnia Fuldát és Hanaut. Ekkor lett nagyherceg; örököséül Eugéne-t jelölték ki. Uralma alatt 300 ezer lakos állott. Az 1810. augusztus 16-i pátens egységesítette igazságügyi és közigazgatási szervezetüket, az adókat, valamint a súly- és egyéb mértékeket; meghirdette a vallásszabadságot, a kiváltságok és a jobbágyság megszüntetését s a céhek feloszlatásával a munkavállalás szabadságát. Dalberg XVIII. századi főpap volt, a felvilágosodás őszinte híve, és jozefinista. Semmi okunk kételkedni abban, hogy mindezeket az elveket az ésszel összhangban levőnek látta. Természetesen, jó katolikus és jó német lévén, nem nézhette szomorúság nélkül az általános szekularizációt és a szent birodalom megsemmisülését. Egyúttal azonban nagyvilági ember is volt, akinek egyetlen porcikája sem áhította az áldozatot, tehát érdekei és beállítottsága egyaránt azt diktálták neki, hogy igyekezzék jó színben feltűnni a császár előtt. 1810-ben vette át a polgári törvény- könyvet és 1812-ben a büntető törvénykönyvet.

Mindazonáltal csak helyeselte a rendszert, s ez nem jelenti azt, hogy szenvedélyes híve volt; igyekezett kímélni alattvalóit, főleg a nemeseket, akiket magával egyívásúnak tekintett.

Ezért, ha a részleteket tekintjük, a frankfurti nagyhercegség jóval elmaradt a Vesztfáliai Királyság mögött; igaz ugyan, hogy Dalberg uralma még rövidebb ideig tartott, mint Jeromosé. A központi hatalom egy minisztériumból állott, amelynek tagja volt Albini és Beust, egy államtanácsból, valamint az elektorok által kinevezett rendi tanácsból. Az elektorok, akiket a nagyherceg nevezett ki életre szólóan, korporatív kollégiumban tömörültek, akárcsak Itáliában és Vesztfáliában. A terület négy megyére oszlott, amelyeket ugyanúgy szerveztek meg, ugyanolyan tisztségviselők alá helyeztek, mint Franciaországban; ugyanez volt a helyzet a községek szintjén, úgyhogy Frankfurt elveszítette szenátusát és maradék függetlenségét ; mindazonáltal a megye és a község között megmaradt az *Amt* mint járási hatóság, amely nagyon sok közigazgatási és igazságügyi funkciót tartott meg. A Franciaországról lemásolt új adórendszer, a közjegyzői díj, a bélyegilleték, a kereseti adó, a közvetett adó, valamint a kiváltságok megszüntetése bizonyos adóügyi egységet teremtett, de a hercegségbe bekebelezett régi tartományokban mégis mindenütt meghagyták a hagyományos adókat, a külön költségvetést, számvitelt, kincstárat, úgyhogy a nagyherceg kincstárába csak a többlet folyt be.

1813- ban megreformálták az igazságszolgáltatást: megyénként egy semmitőszéket, két fellebbviteli bíróságot, valamint egy polgári és egy büntető bíróságot létesítettek. Első fokon azonban megmaradt az úriszék, és ezenkívül - ez a különleges vonás Dalberg papi méltóságával magyarázható - az egyházi bíróságok megtartották régi hatáskörüket. A polgári törvénykönyv ellenére nem ismerték el a lelkiismereti szabadságot, mert kötelező maradt az egyházi esküvő; e tekintetben beérték a türelemmel. 1807-ben engedélyezték a zsidóknak, hogy földtulajdonuk legyen, és bizonyos iparokat űzzenek, de továbbra is külön negyedben kellett lakniuk, adóközösséget képeztek, és nem rendelkeztek a városi polgár jogaival. Frankfurtban, ahol sokan voltak és gazdagok, 1811-ben sikerült megváltaniuk az adóközösséget, 1812-ben pedig kivívták a polgárjogot. 1813-ban a fuldaiak és az aschaffenburgiak szintén kiszabadultak az adóközösségből. Az emancipációt nyilván siettették azok a pénzügyi szolgálatok, amelyeket a zsidó bankok tettek a nagyhercegnek, különösen a Rothschildok. Anselm Rothschild és Oppenheimer Frankfurtban tagja lett az elektori kollégiumnak, Börnét pedig titkárrá nevezték ki a rendőrség főigazgatóságán.

Még ennél is hézagosabb volt a társadalmi reform. A mediatizáltak a konföderációs törvény értelmében megtartották kiváltságaikat; a nemesség nemcsak igazságszolgáltatási jogkörét és tiszteletbeli jogait őrizte meg: nem szüntették meg sem a hűbérbirtokot, sem a vele járó különleges jogot. Hanau és Fulda fejedelemségben még 1808-ban a császár szüntette meg kártalanítás nélkül a jobbágyságot; az alkotmánylevél ezt az ország többi területére is kiterjesztette ugyan, de mindenütt papíron maradt; azt követelték a parasztoktól, hogy váltsák meg a jobbágysággal összefüggő összes, szolgáltatásokat, erre viszont csak néhány község szánta el magát. Ami a dologi szolgáltatásokat és a dézsmát illeti, ennek megváltását a hercegi birtokon és az elkobzott földeken engedélyezték; a földesúri földeken semmi sem történt ez irányban. Az államtanács és a bürokrácia egyértelműen ellenezte az ilyen intézkedés gondolatát. Ennek következtében azután, újabb ponton szembekerülve a polgári törvénykönyvvel, kimondták, hogy a paraszti telek oszthatatlan mindaddig, amíg feudális jogok terhelik.

Mégis igen éles a kontraszt, ha Frankfurtból átmegyünk Würzburgba. A püspökség 1803-tól 1805-ig Bajorországhoz tartozott, amely szekularizálta a papság javait, meghonosította a türelmet, de a közigazgatási módszereket alig modernizálta. A nagyherceg minisztériumot és Seuferttel az élén államtanácsot alapított. Ezen túl azonban semmit sem változtatott a bajor rendszeren; a közigazgatás és az igazságszolgáltatás továbbra is összeolvadt a kollégiumok kezében; a régi jog érvényben maradt, és a polgári törvény- könyvet nem vették át. Nem mintha Ferdinánd a felvilágosult abszolutizmus ellensége lett volna; letargiája minden valószínűség szerint azzal magyarázható, hogy a súlyos megrázkódtatások után élvezni akarta a nyugalmat, s emellett kedvében akart járni az egyre reakciósabb szellemű bécsi udvarnak.

Ezzel szemben a nagy dél-németországi államokat az újító törekvés mélységesen átalakította. Bajorországban a reformok, Montgelas hatására, már a választófejedelemségnek királysággá alakulása, sőt már az 1803-i annexiók előtt megkezdődtek. Már 1799-ben átszervezték a miniszterek hatáskörét, hogy egységesítsék a hivatali gépezetet, és államtanácsot alapítottak. 1802-ben elválasztották az igazságszolgáltatást a közigazgatástól. 1805-ben átszervezték a közigazgatást, megszüntették a hivatalok megvásárolhatóságát, utódlási jogát, megtiltották a hivatalnokok megajándékozását; a hivatalok betöltésénél bevezették a pályázatot, szabályozták az előléptetést és a fegyelmet. Megnövekedett az állam jogköre; 1800- ban az állam átvette a tűzbiztosítást; a községi bíráskodást lépésről lépésre korlátozták vagy megszüntették; 1804-ben bevezették a sorozást; 1805-ben közoktatásügyi hivatalt szerveztek a belügyminisztérum kebelében. Az ultramontanizmusnak ebben az erődjében Montgelas következetesen végrehajtott jozefinista politikája valóságos szenzációt keltett. 1801-ben megengedték a protestánsoknak a letelepedést. A másodszor házasodó Miksa egy protestáns badeni hercegnőt vett feleségül. 1803-ban az annexiók nyomán megvalósult az összes keresztény felekezetek lelkiismereti és vallásszabadsága, a protestánsokat beengedték a közhivatalokba, és engedélyezték a vegyes házasságot; 1804-ben az iskola elvileg felekezetközi lett. A katolikus egyház mindinkább alárendelődött a világi hatalomnak, amely 1802-ben feloszlatta a kolduló rendeket, majd 1803-ban az összes kolostorokat, és átvette birtokaikat. Montgelas súlyt helyezett a felvilágosodás eszméinek terjesztésére. 1802- ben köztelezővé tette az iskolai oktatást, a következő évben pedig megszüntette a könyvcenzúrát. Ha csak rajta múlik, a céhek is feloszlottak volna; de be kellett érnie monopóliumuk enyhítésével, és Münchentől eltekintve, a mesteri cím örökletességének megszüntetésével.

Montgelas-t tehát nem Napóleonnak kellett az új eszmék mellé állítania; mindazonáltal a császár is siettette a megújulást azzal, hogy szuverenitást adott az új királynak, és nagy területeket helyezett fennhatósága alá, főleg Tirolt, ahol még mindent az elején kellett kezdeni. Természetesen presztízse is súllyal esett a latba Montgelas javára.

A megújulás alapelveit az 1808-i alkotmány foglalta össze, amelyet láthatólag a vesztfáliai alkotmány inspirált. Bajorország addig a fejedelem örökletes birtoka volt, most közjogilag rendezett állam rangjára emelkedett. Területét oszthatatlannak, a monarchikus utódlást érinthetetlennek nyilvánították, a királyi birtokot elválasztották a fejedelem magánbirtokaitól, és elidegeníthetetlenné tették; a civillistát egyszer s mindenkorra rögzítették, s az udvar kiadásai magánügynek minősültek, amelyekkel az állam költségvetését nem lehetett megterhelni. A központi hatalmat végérvényesen az öt miniszter kezében koncentrálták, és a testületi rendszert megszüntették. Gyakorlatilag Montgelas csinált mindent, mert egymaga három tárca felett rendelkezett, és az előírt miniszteri konferencia nem működött. Mindamellett újjászervezték a *Gebeimratot* (titkos tanács), s feladatává tették, hogy készítse elő a törvényeket, és lássa el a közigazgatási bíráskodást. A régi tartományok helyén „kerületeket” szerveztek, élükön biztosokkal, akik mellé egy- egy irodaigazgatót és tanácsosokat adtak; a pénzügyeket elválasztották a közigazgatástól, és minden kerületben egy-egy igazgatóra bízták. A nagyvárosok a király által kinevezett rendőrfőnököt és választott tanácsot kaptak; a többi község beterjeszthette polgármester-jelöltjét; ám a nagyvárosokkal együtt lényegileg a központi közigazgatás gyámsága alá kerültek. Az igazságügyi szervezetet fellebbviteli bíróságokkal és egy semmitőszékkel egészítették ki, egyben pedig garantálták a bírák elmozdíthatatlanságát.

Az állam a maga kezébe vette a közsegély és a közegészségügy intézését. 1807-ben, példát mutatva egész Németországnak, kötelezővé tette a himlőoltást. Megnyíltak az első tanárképző főiskolák, majd Niethammer 1808-ban megszervezte a középfokú oktatást. Ennek keretében gimnáziumokat és reáliskolákat létesítettek. Az újjászervezett bajor akadémián szépművészeti osztály is alakult. Modernizálódtak a megmaradt egyetemek. Az 1809-i vallási ediktum fokozta az egyházaknak az államtól való függését, olyannyira, hogy a pápa nem volt hajlandó konkordátumot kötni. Bajorország a gazdasági egység útján is előbbre lépett, eltűntek a belföldi vámok; az állam kezébe vette a postát, s egységes súly- és mérték- rendszert vezetett be. Nagy problémát okozott a pénzszerzés, mert a rendszer sokba került. Az egyenes adókat, a francia mintát követve, az egész területre kiterjesztették; a telekkönyvezéssel összefüggésben megreformálták a földadót; statisztikai irodát állítottak fel, és hozzáfogtak a királyság térképének megrajzolásához; új közvetett adókat és egy erőteljesen protekcionista vámtarifát vezettek be. A hadsereg létszáma egyre növekedett; 1812-ben a felmentések rendszerét végleg megszüntették; 1809-ben megalakították a nemzetőrséget; 1812-ben megszervezték a csendőrséget.

Az alkotmány azzal is erősítette a közhatalmat, hogy meghirdette a törvény előtti egyenlőséget, és felszámolta a rendeket és kiváltságokat; 1807-ben eltöröltek minden adómentességet; a rendekkel együtt eltűntek az azokat képviselő gyűlések is; ezektől a gyűlésektől már 1807-ben elvették az adók megszavazásának jogát. Az alkotmány egyébként az egyéni, a lelkiismereti és a sajtószabadságot is biztosította; ezenkívül alkotmányos kormányzást és képviseleti testületek felállítását írta elő. A valóságban azonban a törvényhozó testületet nem hívták össze, a rendszer rendőri jellegű és abszolutista maradt, önkényes bebörtönzéssel és titkosrendőrséggel; a lapokat könyörtelenül cenzúrázták, tilos volt minden szövetkezés és társulás. A vallásszabadság viszont megszilárdult, 1808-ban hatályon kívül helyezték a protestánsokat sújtó utolsó korlátozásokat is; az 1809-i ediktum hivtalos szervezetet adott nekik, engedélyezte az egyik vallásról a másikra való áttérést, és megszüntette azt az addig felekezetre való tekintet nélkül mindenkire nézve kötelező juttatást, amelyet a katolikus plébánosnak kellett fizetni. 1813-ban a zsidóknak magánszemélyként megadták a vallásgyakorlás szabadságát, de nem lettek állampolgárok.

Amikor ezt a despotikus és központosító rendszert minden változtatás nélkül átvitték Tirolba, ez ott felkelést robbantott ki. Napóleoni szempontból azonban voltaképpen nem is volt tökéletes. Az alsó fokon az igazságszolgáltatás továbbra is kötődött a köz-igazgatási funkciókhoz; a céhek megmaradtak; 1813-ban átvették ugyan a francia büntető törvénykönyvet, de a polgári törvénykönyvet nem, s a királysághoz tartozó különböző tartományok mind megőrizték a maguk régi szokásjogát. Úgy látszik, hogy Montgelas, félve a császár beavatkozásától, 1806-tól fékezni kezdte reformeri buzgalmát; amellett talán nem volt kedve megküzdeni az arisztokrácia ellenállásával, ennek ugyanis a napóleoni törvénykönyv a kegyelemdöfést jelentette volna.

A mediatizált lovagok az eredeti megállapodás értelmében megtartották adóügyi, igazságszolgáltatási és tiszteletbeli kiváltságaikat, nemkülönben igazságszolgáltatási funkcióikat. A nemességnek is sikerült elérnie, hogy státusa részben megmaradjon: akárcsak Franciaországban, majorátusokat létesítettek, hogy a király kegyelméből pótolják a megszüntetett hit- bizományokat; emellett 1809-ben újra kirekesztették a nőket a nemesi javak örökléséből; felállították a nemesség anyakönyvét, s azzal is növelték presztízsét, hogy az anyakönyvből való töröltetés terhe mellett bizonyos kötelezettségeket róttak rá; az úriszékeket szabályozták, de nem szüntették meg. A parasztokért nem sokat tettek. 1808-ban kártalanítás nélkül eltörölték a jobbágyságot és az azzal összefüggő személyi terheket; az előző évben elvileg elrendelték a robot rögzítését, és engedélyezték megváltását, nemkülönben a szolgáltatásokét is, azzal a kikötéssel, hogy erről megfelelő szerződést kell kötni a földesúrral, aki azonban megtagadhatta az aláírását. Társadalmi szempontból tehát Bajorország elmaradt a napóleoni államok mögött; az állam és az arisztokrácia egyensúlya megingott ugyan az előbbi javára, de szövetségük nem bomlott fel. A paraszti tulajdon csak a szekularizált birtokon szabadult fel, és itt is csak kártalanítással; és még ezeknek a parasztoknak is fizetniük kellett egy megváltható úrbért. A földhasználat régi rendszerét valamivel erősebben kikezdték. 1803-ban megszüntették a faluközösséget és a kötelező vetésforgót, elrendelték a községi földek felosztását, engedélyezték a családi telek - a *Hof* - felosztását, de ezeknek a jogi intézkedéseknek a következményei csak hosszú távon jelentkeztek.

Württemberg fejlődése is más úton haladt, és még jellegzetesebb volt. A herceg 1803-ban lett választófejedelem, s egészen 1805-ig egyfolytában pörölt a tartományi gyűléssel. Emiatt egyetlen reformot sem tudott bevezetni, és beérte minisztériumának átszervezésével, amelybe bekerült Wintzingerode. Óvakodott attól, hogy új szerzeményeit hozzácsatolja régi birtokához, despotikusan kormányozta azokat, és csak a vallási türelmet vezette be. A tartományi gyűlés az egyesülést követelte, panaszt tett Párizsban, s szövetkezett a trónörökös herceggel. Frigyes államcsínnyel válaszolt. Amikor azonban új tartományi gyűlést választatott, az megtagadta az adó megszavazását, és Bécshez apellált, ahol igazat adtak neki. Napóleon, amikor 1805. október 2-án Stuttgartba utaztában áthaladt Württembergen, azt tanácsolta Frigyesnek, hogy vessen véget ennek az állapotnak - „kergesse szét ezeket a bugrisokat" -, mert a tartományi gyűlés kompromittálta magát az ő szemében azzal, hogy megtagadta a Franciaország rendelkezésére bocsátandó pénzt és embereket. Amikor Frigyes teljhatalmú király lett, december 30-án feloszlatta a tartományi gyűlést. Ekkor hozzáfoghatott államának átalakításához. 1806-tól 1814-ig egyfolytában tevékenykedett (2342 leiratot és rendeletet adott ki), miközben Bajorország erőfeszítése lassanként ellankadt, bár itt a munka java részét az előző periódusban elvégezték.

Akárcsak szomszédjának, az új királynak is szüksége volt arra, hogy megerősítse hatalmát; de ez az autokratikus jellemű ember, akit még dühített is, hogy olyan sokáig szembeszegültek vele, valóságos szenvedéllyel űzte a despotikus kormányzást: miniszterei valójában csak küldöncök voltak, s bár alapított államtanácsot, annak véleményét sohasem kérte ki. Minthogy számára, Montgelas-tól eltérően, semmit sem jelentett a felvilágosodás, egyáltalán nem volt tekintettel a szellemi szabadságra, és a társadalmi haladással sem törődött. Róla tehát még sokkal nagyobb mértékben elmondhatjuk, hogy csak azt tartotta meg a napóleoni rendszerből, ami személy szerint az előnyére szolgált.

Württemberget kerületekre osztották, élükön prefektusokkal *(Kreishauptleute).* A községi vezetőket is a király nevezte ki, és közvetlenül gyámkodott felettük. A felsőbíróságokat francia mintára szervezték meg, és a közigazgatási funkciókat elvették tőlük. Csendőrséget alapítottak; a rendőrség rendkívüli méreteket öltött. Az államháztartást átszervezték, bevezették a só és a dohány monopóliumát, s tetemesen megnövelték a földadót. Az állam kézbe vette a postát, az iskolák irányítását, s alávetette rendelkezéseinek az egyházakat. Frigyesnek esze ágában sem volt alkotmányt adni és akár a legcsekélyebb jogokat is biztosítani alattvalóinak. A büntető bíróságok még csak ítéleteket sem hoztak: véleményüket nyilvánították, és a király döntött.

A kivándorlást megtiltották, minden utazást engedélyhez kötöttek, és a gyűléseket betiltották. Vadul dühöngött a cenzúra. A tübingeni egyetem elvesztette autonómiáját, és kurátort kapott. A beiratkozást engedélyhez kötötték, s a hallgatók még a szakjukat sem választhatták meg szabadon. A besúgást minden eszközzel bátorították, és módszeresen lefegyverezték a lakosságot. Így ebben a korszakban Württembergben súlyosabb volt az elnyomás, mint a Francia Császárságban; tulajdonképpen Metternich rendszere honosodott meg.

Csak a vallási türelem valósult meg bizonyos mértékig. Az 1806. október 15-i ediktum elismerte az összes keresztény felekezeteket. A zsidóknak megengedték, hogy földet birtokoljanak, és valamilyen mesterséget űzzenek. A társadalom szervezetét illetően Frigyes szintén óvakodott attól, hogy meghirdessen bármiféle alapelvet; a jogi egységet megvalósította ugyan, de a polgári törvénykönyvet nem vette át. A királyi hatalomnak szorosan alávetett és adózásra is kötelezett nemesség részben elveszítette igazságszolgáltatási jogkörét; megtiltották a hitbizományt, és számos parvenü került a nemesség sorai közé; engedélyezték a nemesek és polgárok közötti házasságot; mindenki vásárolhatott földet. A katolikus egyház javait szekularizálták. A hűbéri rendszer azonban nem szűnt meg; egy ujjal sem nyúltak a dézsmához, a szolgáltatásokhoz és a robothoz; a király beérte a személyi függés eltörlésével. A céheket sem bántották. Württemberg tehát az egységesítés, a központosítás, az abszolutizmus útján messzebbre jutott, mint Bajorország, de a régi társadalmi rendszer itt érintetlenebbül maradt fenn.

Badenban még később kezdődtek el a reformok. Az 1803-i annexiók után szekularizálták a katolikus egyház javait, és néhány kivétellel bezárták a kolostorokat; az ország régi és új területei három tartománnyá olvadtak össze, anélkül hogy a minisztérium és a helyi közigazgatás elveszítette volna testületi formáját. A kormány nem ütközött semmiféle ellenállásba: nehézség nélkül fosztotta meg a mediatizált városokat majdnem minden hatalmuktól, s 1806-ban egyszerűen eltörölte a breisgaui rendi gyűlést. Károly Frigyes joggal számított felvilágosult uralkodónak; de már öreg volt, és környezete mélyen meghasonlott, mert második felesége, Hochberg grófnő, a saját gyermekeinek akarta biztosítani a trónöröklést arra az esetre, ha a nagyherceg első házasságából származó gyermekeknek nem születnének utódaik. Napóleon végül is értésükre adta türelmetlenségét, annál is inkább, minthogy nagyon elégedetlen volt a nagyherceg unokájával, aki meglehetősen rosszul élt Stéphanie de Beauharnais-val. 1807-ben Dalberg unokaöccse néhány újdonságot vezetett be: öt minisztert állított a kollégiumok helyére, államtanácsot alapított, s hozzáfogott a pénzügyek reformjához.

A radikális intézkedéseket ezután a bajor származású Reitzenstein hozta, aki Montgelas-hoz hasonlóan a felvilágosodás hagyományát követte, és a Franciaországgal való egyetértés híve volt. Kerületekre osztotta az országot, amelyek beolvasztották magukba az annektált fejedelemségeket, de a községi hatóságot a kormány gyámságának vetette alá. Mindamellett nem ment végig az átszervezés útján; talán nem volt rá ideje, mert 1810-ben lemondatták. A kerület továbbra is járásokra oszlott, és ezen a szinten a közigazgatás és az igazságszolgáltatás nem különült el. Bevezették a sorozást is, főleg pedig 1811. január 1-i hatállyal a polgári törvénykönyvet, habár nem minden módosítás nélkül. Badenben a vallási türelem már régebben megvalósult, és 1808-ban a zsidókra is kiterjesztették. Ezt az országot nem kormányozták olyan durván, mint Württemberget, de alkotmányt itt sem hirdettek. A legdöntőbb pont, a törvény előtti egyenlőség, csak elméletileg valósult meg. Először is, a mediatizált lovagok, mint mindenütt, megőrizték kiváltságaikat: az igazságszolgáltatási jogot, a tiszteletbeli és feudális jogokat, a fegyveres őrséget, a különleges családi státust; másodszor, a hivatalnokok személye felett kizárólag a felsőbb bíróságok ítélkezhettek, s ugyanezt az előnyt a nemeseknek is biztosították. A nemeseket ezenkívül mentesítették a személyes adó és a besorozás alól; megmaradt a hitbizomány és a majorátus; emellett elérték, hogy földadójukat egyharmaddal csökkentsék; végül egy ujjal sem nyúltak az uradalmakhoz és a feudális joghoz, és érintetlenül meghagyták a dézsmát, a szolgáltatásokat és a robotot. Minthogy a jobbágyság már a XVIII. század végén megszűnt, a dolgozó osztályok helyzete alig változott.

A Rajnai Konföderáció többi tagja között csak egy akadt, amely elég nagy mértékben utánozta Franciaországot: a 29 ezer lakosú Anhalt-Köthen. Ennek fejedelme kinevezett egy prefektust, egy prefektúra-tanácsot, egy megyei tanácsot, egy fellebbviteli bíróságot, megszervezte a körzeti bíróságokat, s államtanács alakításáról sem feledkezett meg; átvette a napóleoni törvénykönyvet, eltörölte a kiváltságokat és az úriszékeket, és bevezette a sorozást is. Még néhány fejedelem akadt, akik, ha nem tanúsítottak is ilyen buzgalmat, mindenesetre kihasználták az új lehetőségeket a maguk előnyére, vagy éppenséggel jóakaratú igyekezetet mutattak. Közülük a legjelentékenyebb I. Lajos volt, Hessen-Darmstadt nagyhercege: sietve felszámolta a tartományi gyűlést, és eltörölte az adózási kiváltságokat, kivéve természetesen ismét csak a mediatizáltakét; 1808-ban, bizonyos módosításokkal, átvette a polgári törvénykönyvet is, előírta a robot rögzítését, és kártalanítás mellett megszüntette a jobbágyságot, és több, szorosan vett hűbéri jogot; Salm fejedelme 1810-ben szintén mindenkire kivetette a földadót. A többi fejedelem Anhaltban, Türingiában, Mecklenburgban beérte az adózási rendszer és a katonaszedés némi módosításával; a tartományi gyűlés intézménye és a régi társadalmi rendszer itt mindenütt megmaradt. Szászország is ebbe a kategóriába tartozott. Senft szívesen lépett volna fel kezdeményezőként, de nem volt elég határozott jelleme ahhoz, hogy rákényszerítse elgondolásait belügyminiszterére, Hopfgartenra, aki a tartományi gyűléssel tökéletesen egyetértve, mélységesen ellenzett mindennemű újítást; a nemesség adómentes maradt, és a vallási türelmet csak a katolikusokra terjesztették ki, a kálvinistákat kizárták belőle. Főleg a hadsereget igyekeztek újjászervezni, és csendőrséggel egészítették ki. Frigyes király esetét a würzburgi nagyhercegéhez hasonlíthatjuk; ő is Napóleon hű szövetségese volt. Ez az apatikus és korlátolt ember vajmi kevéssé érdeklődött a reformok iránt, ám a császárnak talán engedett volna; Napóleon azonban ugyanúgy nem akart nyomást gyakorolni rá, mint a bajor vagy a württembergi uralkodóra, mert attól tartott, hogy maga ellen hangolhatja. Viszont a Varsói Nagyhercegség területén, amellyel pedig megajándékozta a szász királyt, egyáltalán nem érezte magát kötve ilyen értelemben, s ezt az országot, névleges fejének megkérdezése nélkül, ugyanúgy a saját belátása szerint szervezte át, mint az Itáliai vagy a Vesztfáliai Királyságot.

5. A VARSÓI NAGYHERCEGSÉG

Napóleon 1807. július 22-én Drezdában alkotmányt adott a nagyhercegségnek. A központi hatalmat, a közigazgatást és az igazságszolgáltatást francia mintára alakította ki. A nagyherceg hat minisztert és egy államtitkárt nevezett ki. Ez a testület később még kiegészült a közoktatásügy, a vizek és az erdők, a közellátásügy, a hadügy és a sorsjátékok főigazgatójával. Az államtanács eleinte csupán a miniszterek tanácsa volt, 1808-ban azonban tanácsosokkal és számvevőszéki tanácsosokkal is kiegészítették. Az államtanácsnak itt nagyobb szerep jutott, mint Franciaországban, mert nemcsak közigazgatási bíróság volt, hanem semmítőszék is. Politikai szerepe megnövekedett; tagjai hivatalból tagjai voltak a diétának, a nunciusok kamarájának, 1809-től kezdve pedig részt vettek a kormányzásban is. Ennek ellenére tény, hogy Varsóban a végrehajtó hatalom gyakorlatilag testületi jellegű maradt, hatékony irányítás nélkül, mert a nagyherceg Drezdában lakott, s nem nevezett ki alkirályt, amire pedig joga lett volna. A minisztertanácsnak volt ugyan elnöke, nevezetesen Stanislaw Potocki, de ő nem rendelkezett az igazi vezető tekintélyével.

A terület megyékre, körzetekre és községekre oszlott; a területi egységek testületi irányítását megszüntették, a közigazgatást prefektusokra, valamint a melléjük rendelt főtitkárokra és prefektúratanácsokra bízták. Minden prefektusnak egy alprefektusa is volt, a községek élén pedig a polgármester állt, s munkájában tanácsosok segítették. A prefektusokat és az alprefektusokat a nagyherceg nevezte ki, a községi hatóságok tagjait a prefektus. A közigazgatási egységek élére egy-egy tanácsot is állítottak, melynek tagjait szintén a nagyherceg nevezte ki, azokról a jelöltlistákról, amelyeket a megyék és a körzetek nemességének gyűlései, illetve a községi gyűlések terjesztettek elő.

A körzet békebírót kapott, akit a körzeti nemesség gyűlésének javaslata alapján neveztek ki, a megye pedig egy elmozdíthatatlan bírákból álló törvényszéket. Két megye kapott egy büntető bíróságot, és az egész nagyhercegség egy fellebbviteli bíróságot. Beiktatták a rendőrbiztosokat vagy rendőrfőnököket is. Haladéktalanul bevezették a francia adókat, s megszervezték a számvevőszéket. A közoktatásnak különös figyelmet szenteltek; ügyeinek intézésére helyi bizottságok alakultak. A katolikus egyházat az állam fennhatósága alá helyezték, az alkotmány értelmében a nagyherceg nevezte ki a püspököket. A hadsereg irányítása Poniatowski kezében volt; 1808-ban bevezették a sorozást. A lengyel államban először született meg a központosított közigazgatás és a hivatásos hivatalnoki testület; ezzel Lengyel- országban is megjelent az egyik olyan elem, amely nyugaton annak idején hozzájárult a burzsoázia kialakulásához.

Akárcsak a többi napóleoni országban, a kormányzás itt is tekintélyi jellegű volt. Az alkotmány garantálta ugyan az egyéni szabadságot, a rendőrség azonban ugyanolyan különleges hatalomra tett szert, mint Franciaországban. A sajtószabadságról egyetlen szó sem esett. Mindamellett a nagyhercegség kapott diétát; habár ez a testület sem rendelkezett a kezdeményezés jogával, és legfeljebb két évenként ülhetett össze 15 napra; marsallját vagy elnökét is az uralkodó nevezte ki; mindenesetre 1809-ben és 1810- ben szabályszerűen összehívták. A diétának volt egy püspökökből és nemesekből álló szenátusa, amelynek tagjait a nagyherceg nevezte ki életre szólóan. Ennek kizárólag az volt a feladata, hogy elbírálja a törvények alkotmányos jellegét. Ezenkívül volt egy „nunciusi kamarája”, azaz küldöttek háza, mely a következőképpen állt össze. A körzeti nemesség gyűlése megválasztott a maga köréből egy, a körzetben honos nemest, akinek földbirtoka volt, vagy egy ilyennek a fiát; a többi küldöttet községi gyűléseken választották. A községi gyűléseken a nem nemes földtulajdonosok, a plébánosok és káplánok, a legalább 10 ezer forint vagyonnal rendelkező kereskedők, a katonatisztek és a kitüntetéssel rendelkező katonák vettek részt. Összetételét tekintve ez a diéta különbözött az Itáliai és a Vesztfáliai Királyság országgyűlésétől, s inkább a Nápolyi Királyságéra hasonlított, még inkább fokozva az arisztokratikus jelleget.

Még ha a cenzus és a foglalkozás játszott is bizonyos szerepet, a két kúria közötti különbség a rendek érintetlenségén nyugodott. A képviselőházban a szavazás személy szerinti volt ugyan; de a nemesek a szavazatok háromötödét tartották a kezükben, nem is számítva azt, hogy a községi gyűlések is megválaszthattak nemesembereket. Ezzel szemben maga a választási rendszer liberálisabb volt, mint Nápolyban és Vesztfáliában, mert ott a kollégiumok tagjait a király nevezte ki, és azok is csak jelölteket választhattak; Lengyelországban a választók az alkotmánytól kapták ezt a minőségüket, és ténylegesen megválasztották a képviselőket.

Napóleon tehát számot vetett a helyi viszonyokkal. Lombardiában és Vesztfáliában, ahol a burzsoázia bizonyos erőt képviselt, nem biztosított az arisztokráciának különleges képviseletet. Másként járt el Dél-Itáliában, ahol az arisztokrácia sokkal erősebb volt, mint északon; minthogy azonban annak idején már a Bourbonok megfosztották minden politikai tekintélyétől, csak egy, a király által kinevezett felsőházat biztosítottak a részére. Lengyelországban burzsoázia egyáltalán nem létezett, és így a nemesség sokkal nagyobb hatalommal rendelkezett, semhogy meg ne kellett volna hagyni a túlsúlyát; másrészt viszont az az idő, amikor kézben tartotta az államot, még nem volt olyan messze, hogy ne kellett volna, ha törvény szabta korlátok között is, meghagyni neki a tényleges politikai szabadságot, amiből azután mintegy mellékesen a nem nemesi kúria is szükségképpen profitált. Itt tehát sokkal erősebben jelentkezett Napóleonnak az a törekvése, hogy maga mellé állítsa az arisztokráciát, mint másutt; a nemesség létezett, megőrizte különállását, és csak az ő kezébe kerülhetett az állam irányítása.

A parasztoknak ez semmi jót nem jelentett. Az alkotmány megtartotta ugyan a nemességet kiváltságos politikai intézményként, de kimondta a törvény előtti egyenlőséget, és eltörölte a jobbágyságot; 1810. augusztus 15-én meghirdették a polgári törvénykönyvet. Ezáltal megszűnt a parasztok röghöz kötöttsége, és egyenjogú peres féllé váltak. A föld ennek ellenére nemesi maradt, és az 1807. december 12-i rendelet értelmében a földesúr visszavonhatta a paraszttól a birtoklás jogát, hacsak a birtokos fel nem tudta mutatni a megfelelő szerződést, ami jelentősen súlyosbította a földművelők helyzetét, mert ha birtoklása örökletes vagy életre szóló volt, rendszerint csak a szokásra hivatkozhatott. Megmaradtak a hűbéri jogok, a földre vonatkozó szolgáltatások, a robot és a dézsma; még az önkényes robotot sem tiltották meg. Közjegyzőket neveztek ki, és nyomtatott szerződésmintákat jelentettek meg, hogy bátorítsák a birtoklás, a szolgáltatások és a robot rögzítését; de nagyon kevés írásos megállapodás született. A birtokmegvonás jogával felfegyverzett földesúr ezt a terhek érvényben tartására vagy fokozására használta fel; a források szerint számos kis telkű paraszt azonnal élt az alkotmány biztosította új szabadságával, és otthagyta földjét, minthogy azonban az országban gyenge volt az ipar, ennek csak gazdasági és társadalmi zűrzavar lehetett a következménye. Az egyház jogaihoz nem nyúltak; azokat a földeket, amelyeket még Poroszország szekularizált, fenntartották a rendkívüli birtoknak. „A paraszt helyzete nemigen változott” - írta 1812-ben Bignon, aki Franciaországot képviselte Varsóban.

Az arisztokrácia ennek ellenére rendkívüli mértékben nyugtalankodott, mert félt, hogy Napóleon nem fog itt megállni. A nagy családok tomboltak a dühtől, hiszen az alkotmány egy kalap alá vette az összes földbirtokos nemeseket, sőt még a nem nemesek előtt is megnyitotta a diétát, s ezért úgy érezték, hogy eddigi hatalmuk elviselhetetlen csorbát szenvedett. Mindamellett továbbra is kézben tartották az állami élet vezető tisztségeit, illetve a saját embereiket ültették be a fontos helyekre. Így például a Czartoryski- ak személy szerint a háttérben maradtak ugyan, de embereik ott voltak a kormányban: Stanislaw Potocki egy Lubomirski lányt vett feleségül, Adam Czartoryski apjának unokahúgát; Matuszewiczet, a pénzügyminisztert, Czartoryski emberének tekintették, a Franciaországgal szemben rendkívül ellenségesen érző Niemcewicz pedig, a szenátus titkára, Czartoryski odaadó híve volt. Nem szabad elhanyagolni a katolikus egyház ellenállását sem, mert befolyása igen erős volt a parasztság körében. Az egyházat mélységesen sértette a lelkiismereti és vallásszabadság, annak ellenére, hogy megőrizte az államvallás kiváltságát, és az anyakönyvezést is rábízták, csak az elváltak kerültek állami anyakönyvezésre.

A világi papok nem mozgolódtak ugyan, de nem lehet ugyanezt elmondani a szerzetesekről, főleg a pápával bekövetkezett szakítás után; száműzni kellett a többségükben német benonitákat, akiket a bécsi nuncius izgatott. Újabb sérelem volt a szabadkőműves páholyok megalapítása (1810-ben a lengyel nagypáholynak 12 páholya volt). Kiváló fegyvert adott az egyház kezébe a zsidókérdés, amely egyben társadalmi kérdés is volt. Az alkotmány nem tett kivételt, következésképpen ugyanazokat a jogokat biztosította a zsidóknak, mint a keresztényeknek. Ez akkora felzúdulást keltett, hogy 1809-ben tíz évre megvonták tőlük a politikai jogokat, és ez- alól csak a nagyherceg tehetett személyes kivételt azokkal, akik megfizettek egy bizonyos összeget; 1808-ban megtiltották, hogy engedély nélkül földet vásároljanak, 1812-ben pedig, hogy földet vegyenek bérbe a kincstári birtokokon, és hogy italt mérjenek; sőt, szaporodásuk korlátozása végett még a házasodás külön engedélyhez kötését is érvényben tartották. El kell ismerni, hogy a zsidók a maguk részéről nem törekedtek nagy hévvel az asszimilációra. 1812-ben, állítólag saját kérésükre, bizonyos összeg megfizetése ellenében felmentették őket a katonai szolgálat alól.

6. AZ EURÓPAI CIVILIZÁCIÓ

A Nagy Birodalomban tehát a napóleoni rendszer figyelemre méltó módon kettévált: az állami élet reformja mindenütt haladt a maga útján, a társadalmi reform elhalványult vagy elsikkadt. Ha arra gondolunk, hogy a császár mindenütt egyre jobban kedvezett az arisztokráciának, némileg problematikussá válik, hogy a továbbiakban milyen sors várt volna felszabadító programjára. A polgári törvénykönyvhöz azonban annyira ragaszkodott, hogy biztosak lehetünk benne, a kontinens pacifikálása után megtette volna a szükséges intézkedéseket annak egyetemes és teljes alkalmazására. Elmondhatjuk hát, hogy a politikai egységet tudatosan igyekezett kiegészíteni azzal a közigazgatási és társadalmi egységgel, amelynek az új európai civilizáció keretévé kellett válnia. S hiába volt az ellenforradalmi reakció, Napóleon bukása után, a XIX. század folyamán ez a civilizáció csakugyan létre is jött, de sokkal lassabban, sokkal nagyobb zűrzavarok közepette, és sokkal jobban deformálódva, mint ha Napóleon marad uralmon. Az alapelvek nagyrészt összhangban álltak 1789 eszméivel, s így erre a civilizációra rányomta a bélyegét Franciaország.

Napóleon a Francia Császárság területén kívül nem tett lépéseket abban az irányban, hogy ezt a civilizációt egy olyan szellemi kultúrával is kiegészítse, amelynek a francia nyelv lett volna a hordozója. Az Itáliai, a Nápolyi, a Vesztfáliai Királyságban az új apparátus személyi állományát zömmel helyi emberekből töltötték fel; a közigazgatás vagy oktatás nyelve egyaránt az olasz, illetve a német maradt. A Francia Császárság területén azonban másként történt: így Hollandiában 1811. október 22-én rendeletet adtak ki, amelynek értelmében a magániskolák vezetői kötelesek voltak három hónapon belül gondoskodni arról, hogy iskoláikban oktatni lehessen a francia nyelvet. Az annexiók sokasodásával egyre jobban kiterjedt volna a francia nyelv uralmának területe is. Már ekkor is a francia nyelv uralkodott a csatlós királyok udvarában és a napóleoni típusú adminisztráció legfelsőbb hivatalaiban; azoknak, akik magas funkcióba akartak kerülni, nélkülözhetetlen volt a francia nyelvtudás, s ezt az oktatásban szükségképpen szem előtt kellett tartani. Ne gondoljunk azonban arra, hogy Napóleon ki akarta volna irtani a többi európai nyelvet: még a régi Franciaország területén sem tesz semmit a nem francia nyelvjárások ellen. Arról van szó, hogy mellettük a francia lett volna a kontinentális egység nyelve. Ezen a réven megszilárdult volna a klasszikus kultúra, annál is inkább, minthogy a császár szemében más kultúra egyáltalán nem is létezett. Minden kétséget kizáróan az volt az elképzelése, hogy Párizs ne csak politikai főváros legyen, hanem az európai birodalom szellemi, művészi, nagyvilági fővárosává váljék. A világ múzeumává igyekezett tenni Párizst, ide hordta a meghódított országokból elszállított remekműveket. Az egyetemes civilizációnak ezzel a koncepciójával, amelyben ott sejlett a XVIII. század eszménye, s amely egyben a római hagyományt is felidézte, és katolikus inspirációból is táplálkozott, nyers ellentétben állott a spontán módon differenciálódott és egymásra vissza nem vezethető nemzeti kultúráknak az a romantikus eszméje, amely a dolog lényegét tekintve tagadta az emberi nem egységét.

7. A KONTINENS GAZDASÁGI ÉLETE

Az Angliával birokra kelt európai föderációnak a kontinentális blokád volt a jelképe és a fegyvere. A blokád azonban vissza is hatott a föderáció gazdasági életére, mert arra ítélte Európát, hogy a saját erőforrásaiból éljen. Ezáltal a blokád meg is szilárdíthatta a föderációt, amennyiben olyan érdekeket teremtett, amelyek Nagy- Britannia győzelme esetén súlyos csorbát szenvedtek volna, de alááshatta, amennyiben nem sikerül megszervezni a kontinentális piacot úgy, hogy minden egyes része továbbra is zökkenőmentesen élni tudjon.

A blokád azokban az országokban, ahol bizonyos szigorral végrehajtották, hasonló hatást gyakorolt, mint Franciaországban. A tengerparti városok iparaikkal együtt tönkrementek: a Földközitengeren előbb Genova, majd Velence, utána Livorno, végül pedig Trieszt. Trieszt kikötői forgalma 1807-ben 5 ezer hajó volt, 208 ezer tonnával, 1812-ben pedig már csak 2600 hajó 60 ezer tonnával. Északon elsőnek a Hanza-városok hanyatlottak le, utánuk a Baltitenger kikötői, végül pedig a hollandiai kikötők.

A csempészetből táplálkozó nagy német vásárok forgalma bizonytalanná vált. Ezért a blokád ellenségre lelt a hajógyárosokban és a nagykereskedelem és a bankügy leghatalmasabb képviselőiben. Az iparral más volt a helyzet. A pamutipar nehézségekbe ütközött a nyersanyagellátás terén, bizonyos más iparágak pedig szenvedtek attól, hogy nem exportálhatnak többé; egészében véve azonban a helyi termelés inkább örülhetett annak, hogy megszabadult az angol konkurrenciától, s a behozatali tilalom nagy lendületet adott fejlődésének. Akárcsak Franciaországban, a pamutszövés és pamutfonás fejlődött a legerőteljesebben, habár a csempészet nagy méretei bizonyos mértékig kordában tartották. Szászországban 1810-ben, habár az eredmények általában valamivel csekélyebbek voltak, mint 1805-ben, ez a két iparág még mindig egynegyeddel haladta meg a becsempészett mennyiséget, a festővásznak termelése pedig nagy lendületet vett, több mint 50 százalékkal emelkedett a szóban forgó időszakban.

Szintén ki tudta használni a kedvező körülményeket Svájc, Baden déli része és Észak-Itália. Virágzott a gyapjúfeldolgozás is, például Svájcban és Dániában. A sziléziai és a vesztfáliai bányák bővítették piacukat Németországban: Türingiában fellendült a vas- és fegyverkereskedelem, Badenban a szalmakalapgyártás és a csipkekészítés, valamint a vegyipar. Sokat fejlődött a répacukorgyártás, főleg a frankfurti nagyhercegségben és Magdeburgban. Sikerült meghonosítani a cukorrépát Hollandiában és Oroszországban. Egy olyan időpontban, amikor Anglia példája serkentette mindenütt a vállalkozó szellemet, a blokád minden elméletnél vagy a régi rendszer töredékes merkantilista törekvéseinél jobban megtanította az embereket arra, hogy a védvámok rendszere hogyan segítheti az indulást. Ezt a tanulságot 1815 után sem felejtették el. Ebben az értelemben a kontinentális rendszer valamennyi tagjának érdeke fűződött az angol ipar elleni közös front fenntartásához. Mindamellett ebből távolról sem egyformán húztak hasznot; kelet és dél felé haladva egyre erősebbnek mutatkozik a mezőgazdaság túlsúlya, úgyhogy a blokád elsősorban Franciaországnak, másodsorban pedig Németországnak, Svájcnak és Észak-Itáliának volt előnyös. Magától értetődik, hogy a fogyasztók korántsem voltak olyan elégedettek, mint a gyárosok, ezenkívül pedig maguk az államok ugyanolyan gondokkal küszködtek, mint Napóleon, hiszen vámbevételeik együtt csökkentek az angol behozatallal.

Nem volt tehát elég vaktában fejleszteni a termelést. Hozzá kellett idomítani a kereskedelmi forgalmat is az új feltételekhez, új módon kellett elosztani a piacokat, hogy a fogyasztókat el lehessen látni, s hogy új vevőkre találjanak azok a gyárosok, akik addig a tengerentúlra exportáltak, mint például a hannoveri és a sziléziai vászonkészítők. Ez hallatlanul nehéz feladat volt. Az angol piac a tenger birtokában természetes módon, mintegy élőlényként növekedett a termelő tevékenység hatására, ezzel szemben, minthogy a kontinens különböző részei addig spontán módon mind a tengerpartok felé orientálódtak, az európai piacot a blokád csak elméletileg egyesítette, s az - mint valami centrifugális erő hatására - a széttöredezésre hajlott.

Ennek bizonyítékát látták abban, hogy végig megmaradtak a keresztirányú kereskedelmi útvonalak, s amióta a háború elzárta Franciaországot az átmenő forgalom elől, az ilyen útvonalak Közép-Európán át szerveződtek meg. A frankfurti és főleg a lipcsei vásárok eléggé látogatottak maradtak, Trieszt pedig egészen 1809-ig közvetítette Bajorország és Szászország felé Levante termékeit. Ettől az időponttól fogva a kereszt- irányú útvonal a még keletebbre tolódás tendenciáját mutatta: a Baltikumból Lipcsébe és Szalonikiből Bécsbe jártak a karavánok.

Ezzel szemben újdonság volt a lényegileg kontinentális rendeltetésű nyugat-keleti irányú utak fejlődése. Talán nem túlzunk, ha azt mondjuk, hogy a blokád sikere és a kontinentális rendszer megszilárdulása attól függött, hogy a nyugat-keleti irányú útvonalak mennyire tudnak fölébe kerekedni az észak-déli irányúaknak, amelyeknek forgalmában a tengeri forgalomnak a csempészet biztosította életképessége tükröződött. A két legfontosabb nyugatkeleti irányú kereskedelmi tengely Strasbourg-ból és Lyonból indult ki. Strasbourg lett Franciaország németországi, ausztriai és oroszországi rendeltetésű lerakata, Lipcse ennek a forgalomnak a szétosztási pontja; ebbe a városba Frankfurtból is érkezett áru a Rajnán, valamint Bécsből, amely egészen 1810-ig ide továbbította a levantei gyapotot. Ám még ennél is újabb keletű volt a lyoni kereskedelem átalakulása. Lyon annak köszönhette új szerepét, hogy Napóleon teljesen úrrá lett Itáliában, és megnyitotta az alpesi utakat. Ennek elsősorban politikai és katonai célja volt. Először a Simplon-hágón át építtette meg az utat, hogy eljusson Milánóba; ez 1805-ben készült el. Minthogy azonban időközben annektálta Piemontét, máris a Mont-Cenis-hágó lett a fontosabb, és itt is elkészült az út x 806-ban. Foglalkoztak a kizárólag stratégiai jelentőségű Mont-Genévre-hágóval is. Abban a mértékben, ahogyan Franciaország uralma alá hajtotta Közép-Itáliát, a Nizza és Genova közti part menti útvonal vonta magára a figyelmet: 1810- ben Napóleon el is határozta, hogy megépíti ezt az utat, s La Spezián és Firenzén át meghosszabbítja Anconába és Triesztbe.

Nem volt ideje a terv befejezéséhez. A nehezen hozzáférhető és a vámosok által is nehezen ellenőrzött Simplon-hágót elsősorban a katonák és az utazók használták 1810-ig. Ezzel szemben a Mont-Cenis-hágó útja mindjárt nagy gazdasági jelentőségre tett szert, és elsőnek Lyon használta ki. Az Itáliával való forgalom csaknem teljes egészében itt haladt át. 1810-ben majdnem 3 ezer utazókat szállító kocsi, 14 ezer áruszállító szekér és 37 ezer teherhordó öszvér ment végig rajta. Minthogy Piemonte és az Itáliai Királyság bizonyos értelemben gyarmattá lett - ipari készítményeket vásároltak Franciaországtól, és mezőgazdasági termékeket és textíliákat adtak el neki -, a lyoni ipar ebből elég nagy hasznot húzott: a Mont-Cenis- hágó a selyem útvonala lett. Illíria még tovább növelte jelentőségét, mert 1810-ben a császár itt szervezte meg karavánok alakjában a levantei gyapot érkezését és átvételét. Ennek következtében, minthogy Strasbourg zárva volt a bécsi szállítások előtt, Lyon lett a gyapot átvevőhelye is. A gyapotszállítás miatt elégtelenné vált a Mont-Cenis, s minthogy közben annektálták Valais kantont, a Simplon is nagy kereskedelmi fontosságra tett szert.

Kérdés, hogy mindezek a kereskedelmi vonalak pótolni tudták-e az egyre nehezebbé váló parti hajózást. A válasz egyértelműen csak nemleges lehet. Franciaországban a hajózható vízi hálózat változatlanul gyér volt, és másutt is alig voltak csatornák; nagyon kevés volt a hajózható folyó, ami pedig a Rajnát illeti, az 1803-i birodalmi gyűlés által bevezetett engedélyrendszer csak enyhítette azt az akadályt, amelyet a feudális eredetű különféle vámok jelentettek a hajózás számára, de teljesen nem szüntette meg. Nem szüntették meg azoknak a folyószakaszoknak a kiváltságát sem, ahol le kellett adni a rakományból a teherhordók céhei javára. Emiatt nagy fejlődésnek indult a tengelyen való szállítás, például Chalon-sur- Saone-ban, ahonnan Franciaország belseje felé irányultak a rakományok, valamint Lyonban, ahol a Bonnafous cég a kor egyik legnagyobb vállalkozása lett. De nagy súlyú anyagok tekintetében a tengelyen való szállítás nem érhette el a tengeri szállítás volumenét; még ha elég kocsit gyártanak is, semmiképpen sem lett volna elég a ló, és az utak sem bírták volna a terhelést; egyébként Franciaországot, valamint Dél-Németország és Észak-Itália néhány vidékét kivéve az utak ki sem voltak kövezve.

Következésképpen, minthogy a császárság területén kívül is volt már néhány ipari termelési központ, az lett volna a legjobb, ha mindegyiknek kialakul a saját terjeszkedési szférája, és a szárazföldi piacot vámövezetekre osztják. A nagy gazdasági egységek megteremtése a területi központosítást is jobban elfogadtatta volna az emberekkel. Berg nagyhercegség kereskedelmi okokból állandóan kérte, hogy csatolják a császársághoz, s Hollandia is szívesebben látta volna annexióját, ha megszüntetik a vámhatárt. Napóleonnak módjában állt volna megvalósítani Itália kereskedelmi egységét; Beugnot és Bacher több ízben javasolta a német *Zollverein* megteremtését. Ezt a megoldást a császár több meggondolásból elvetette, vagy legalábbis elhalasztotta. Először is kímélni kellett a szuverenitásukra féltékeny csatlós és szövetséges államokat: ezek nem egyeztek volna bele vámügyi autonómiájuk feladásába. Minthogy az állami berendezkedés reformja és a Napóleon által támasztott katonai követelések sokba kerültek, nemigen csökkenthették bevételeiket, és még emelték is a vámtarifákat. A területi átcsoportosítások szüntelenül folytak, úgyhogy az ipari vállalkozás és a kereskedelem feltételei nemhogy javultak volna, hanem inkább romlottak. A területi átrendezések elkülönítettek egymástól számos olyan területet, amelyeket a természet vagy a történetileg kialakult viszonyok eredetileg összekapcsoltak egymással, így például elszakították az Itáliai Királyságot Dalmáciától, Isztriától, Piemontétól, Genovától és Livornótól; Svájcot Itáliától, Genovától és a Fekete-erdőtől; Tirolt Itáliától és Ausztriától; Illíriát Magyarországtól és Bécstől, habár Fiumén, 1812-ben pedig Trieszten át engedélyezték a tranzitot. A Francia Császárság és annak német szomszédai között fulladozó Berg nagyhercegség nyomorúságos sorsra jutott. 1807-ben még 55 millióért exportálta áruit, 1810-ben már csak 39-ért. Némileg segíthettek volna a helyzeten a kereskedelmi szerződések; Napóleon azonban nem bátorította ezeket, mert mindenáron Franciaországnak kívánta fenntartani a kereskedelemből származó előnyöket.

Európai politikája tulajdonképpen azzal futott zátonyra, hogy az európai piacot nem önmagában szemlélte, hanem mint a Francia Császárság függvényét. „Franciaország mindenekelőtt” - írta 1810- ben Eugéne-nek. Miután kigondolta és megszervezte a kontinentális rendszert, saját birtokán jottányira sem mozdult el a konzulátus korabeli merkantilizmus talajáról. Határait szövetségesei és csatlósai - például a bergiek és a svájciak - előtt ugyanolyan szigorúan zárva tartotta, mint az angolok előtt; még Berg nagy- hercegség annektálására sem volt hajlandó, hogy ne támasszon versenytársakat a francia termelőknek, s vámügyileg a császárságon kívül tartotta Hollandiát és az északnémet országokat, annak ellenére, hogy politikailag elnyelte őket. Ezzel szemben igyekezett minden csatlósra a saját alattvalóinak kedvező preferenciális vámokat kényszeríteni, s ez az Itáliai és a Nápolyi Királyság tekintetében sikerült is neki. Magatartását megmagyarázza Franciaország helyzete. Mint a kontinens iparilag legfejlettebb nemzetét, Franciaországot sújtotta a legerősebben a blokád és a háború; elveszítette a gyarmati piacot és az angol piacot, majd 1808-ban Spanyolországot is, megmaradt legjobb vevőjét; Napóleon pontosan ettől kezdve igyekezett minden erejével megszerezni erre a célra Itáliát. Minthogy Franciaország volt a rendszer szíve, természetszerűen mindenáron meg kellett óvni bárminemű gazdasági összeomlástól. Mindazonáltal politikai meggondolások arra késztették, hogy ezt a politikát se vigye következetesen végig. Semmit sem tett annak megakadályozására, hogy a szászok és a svájciak rátegyék a kezüket a német piacra; Franciaország a lipcsei vásáron kizárólag kiváló minőségű árukat árusított. Ezzel szemben megtartotta magának Itáliát, ahol teljhatalmú úrként gazdálkodott. Ezzel mintegy felosztotta Európát a három legfontosabb ipari terület között. Lépésről lépésre haladva áthatolhatatlan vámfallal vette körül az Itáliai Királyságot, s csak Franciaország felől hagyta nyitva. Erre egyébként a lyoniak is ösztönözték, akik mindenáron igyekeztek megtartani maguknak ezt a külön vadászterületet. 1808-ban kereskedelmi szerződést kényszerített: rá a királyságra, 1810-ben pedig úgy intézkedett, hogy attól kezdve kizárólag Franciaországból importálhatott pamutárut és kelméket; akkora adót vetett ki az Ausztriába és Svájcba irányuló nyersselyem-kivitelre, hogy Lyon ezen a téren monopolhelyzetre tett szert; kötelezte a királyságot, hogy vámmentesen engedje át területén a nápolyi és a levantei gyapotot, valamint tartsa tiszteletben a Franciaország és Illíria közötti tranzitot.

A királyság 1810-ben 43 millió, 1812-ben pedig 82 millió értékben vásárolt árut Franciaországban; egyidejűleg pedig gabonát, lent, kendert és selymet szállított a franciáknak, mégpedig 1810-ben 73 millió, 1812-ben 92 millió értékben. A királyság egyáltalán nem került olyan súlyos helyzetbe, ahogyan sokan állították, hiszen a kereskedelmi mérleg neki kedvezett. Franciaország nem tette tönkre a királyság iparát, egyszerűen csak elfoglalta azt a helyet, amelyet addig Anglia töltött be. Minthogy a franciák csak drága árukat tudtak szállítani, a népet továbbra is a helyi termelés látta el. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy Napóleon megfosztotta volna a fejlesztés minden lehetőségétől: igaz, hogy szakmunkásokat nem volt hajlandó rendelkezésre bocsátani, de 200 ezer frankot adott a királyságnak arra, hogy fonógépeket vásároljon. A királyság gyárosai azonban csak azt látták, hogy a blokádból nagy hasznot húzhattak volna, ám ehelyett Franciaország egyedül fölözte le annak előnyeit. Panaszaikhoz természetesen csak csatlakoztak mindazok, akiknek még hátrányuk is származott a blokádból.

Annak ellenére tehát, hogy az ipar, különösen minden újfajta vágányokon haladó iparág rokonszenvezett a blokáddal, ez a helyeslés nem volt mentes különféle nyomatékos fenntartásoktól: a forgalom a kontinensen belül túlságosan sok akadályba ütközött, és az érintettek mindenütt azzal vádolták a császárt, hogy ezeket a a gátakat kizárólag Franciaország érdekében tartja fenn és erősíti. A mezőgazdaság problémája egyszerűen megoldhatatlan volt. A dolog elsősorban Poroszországot, Lengyelországot és a Baltikummal szomszédos orosz tartományokat érintette, ezek ugyanis senkinek sem tudták eladni azt a gabonafelesleget, amelyet azelőtt Angliába exportáltak. Csak a mindig gabonabehozatalra szoruló Norvégia vásárolhatott volna, de ez az ország szárazföldi úton elérhetetlen volt. Az említett területek erdei termékei már inkább piacra leltek volna nyugaton, de hajók hiányában semmit sem lehetett elszállítani. Maga Napóleon is igen nehezen adott túl borain és pálinkáin; jó években még gabonája is túl sok volt.

Ezt a hátrányt sem szabad azonban eltúlozni, hiszen a parasztok legfeljebb eladták a fölöslegüket helyi fogyasztásra. A nehézségek végeredményben csupán kis számú nemesi nagybirtokost és nagybérlőt érintettek; csakhogy éppen ezek voltak a befolyásos emberek, s amellett az mindenképpen tény, hogy a blokád, a dolog tendenciáját tekintve, lefelé nyomta a mezőgazdasági árakat és a falusi lakosság vásárlóerejét, úgyhogy ezen a réven a más oldalról kedvezőbb helyzetbe került iparnak is ártott. A kontinentális piac fogyatékosságai, és következményei, a gazdasági pangás és az adóügyi deficit, végül is arra késztették a császárt, hogy átszervezze a blokádot, és átmenetileg enyhítse azt a forgalmi engedélyek rendszerével. Bármilyen nyomósak voltak is indítékai, meg kell állapítanunk, hogy a könnyítések újraélesztették a centrifugális tendenciákat, és ezek aláásták a rendszert. Napóleon azzal, hogy kikötőit a kontinens országai előtt zárva tartotta, az amerikaiak előtt pedig megnyitotta, igazolta a Franciaország önzésével kapcsolatos vádakat. Szövetségesei és csatlósai egyaránt elhatározták, hogy ők is erre az útra lépnek. Oroszország adta meg a jelt.

Az a feladat, hogy az egységes és viszonylag önálló piac megteremtésével is erősítsék az európai föderációt, nagy lélegzetű műnek ígérkezett, amelyhez éveken át kellett alkalmazni a kényszer eszközét. Az első eltávolítandó akadály Európa szétaprózottságával és az ebből eredő „belső” vámokkal függött össze. Ez az ügy a Nagy Hadsereg feladatkörébe tartozott. Angliának ebből az az előnye származott, hogy a közvélemény szemében nyilvánvaló lett: a kontinentális rendszer, minden formájában, katonai diktatúrán nyugszik.

8. A KONTINENTÁLIS RENDSZER ÉS A NEMZETI ESZME

A kontinentális rendszer puszta léte függött most az oroszországi hadjárattól. Napóleon, mint rendesen, a közeli győzelemre összpontosította figyelmét. A többit majd magával hozza a győzelem, és a körülményektől függ, hogy a különböző problémák hogyan oldódnak meg. Így azután nem voltak világosan megfogalmazott elképzelései az európai föderáció jövőjét illetően. Mindössze annyit mondhatunk, hogy 1810-től kezdve fokozta a császárság római jellegét. Kimondta, hogy utódait még uralkodásuk tizedik esztendeje előtt fel kell szentelni a második fővárosává tett Örök Városban; maga is el akarta vinni Rómába Mária Lujzát, hogy ott megkoronáztassa. A nagy esemény előkészületei már meg is kezdődtek. Úgy döntött, hogy a pápa hol Párizsban, hol Rómában fog székelni; végül is VII. Piusnak előbb-utóbb lesz olyan utóda, aki elfogadja majd az új babilóniai fogságot. Ami a többi kérdést illeti, szabad folyást engedhetünk a képzelőerőnek. Sándor hadseregének szétzúzása után a császár nyilván visszaállította volna Lengyelországot. Orosz földön új fejedelemségeket teremtett volna, azzal a rendeltetéssel, hogy védelmezzék a helyreállított lengyel államot. Száműzte volna Bernadotte-ot, s egy biztos embert tett volna a helyébe. Átszervezte volna Németországot; alávetette volna magának az Ibériai-félszigetet; meghódította volna Konstantinápolyt, s ez a birodalom harmadik fővárosává lett volna. Valószínűleg megszilárdult volna a kontinensen a béke, s fokról fokra kialakult volna a Napóleon elképzelése szerinti európai civilizáció.

Sokan megpróbálták összebékíteni ezeket a valószínű fejleményeket a századra jellemző nacionalizmussal, mintha a császárnak az lett volna a szándéka, hogy önként egyesült szuverén nemzetek társulásává alakítsa át a kontinentális rendszert. Természetesen igaz, hogy az a kozmopolita civilizáció, amelyet a kontinens számára megálmodott, egyáltalán nem állt ellentmondásban egy ilyen eszménnyel; de a hódítás teremtette egység mindenképpen a tagadását jelentette volna a népek ama szabad egyesülésének, amelyben kibontakozása hajnalán a forradalom saját műve betetőzését látta. Mindamellett érthető ez az illúzió, ha figyelembe vesszük, hogy Napóleon, aki mindig igyekezett a saját szolgálatába állítani a bárhol éppen működésben levő erőket, sohasem hanyagolta el a nemzeti érzést, ha az pillanatnyilag előnyös volt a számára. Franciaországban ennek köszönhette hatalmát, s bár feláldozta az ország érdekeit saját birodalmi álmainak, a franciák mindig a nemzet vezérét látták benne, mert sorsukat többé nem választhatták el az övétől. Egyébként még folytatta is a forradalom művét annyiban, amennyiben erősítette Franciaország nemzeti egységét a központosítással, a katonai szolgálattal, háborúival, amelyek kikovácsolták a külfölddel szembeni nemzeti összetartást, győzelmeivel, amelyek felszították a kollektív gőgöt. A Francia Császárság területén kívül sokkal tartózkodóbbnak mutatkozott; mindamellett, ha igaz is, hogy a lengyelek csak azért nem vádolhatták illojalitással, mert soha semmit nem ígért nekik, hasznot húzott hazafiságukból, s nyilvánvalóan hátsó gondolat is szerepet játszott abban a tényben, hogy első ízben írta be Itália nevét a politikai földrajzba, hogy feltámasztotta Illíria nevét, és hogy hivatalos nyelv rangjára emelte a szlovént és a horvátot.

Az is az igazsághoz tartozik, hogy kormányzási rendszerével és politikájával nagymértékben kedvezett a nemzetek fejlődésének. Nem fejezte ugyan be Itália és Németország területi egyesítését, de alaposan leegyszerűsítette a két ország térképét. Politikailag egyesülhetett a jugoszlávok egy része is, amire a XIV. század óta még nem volt példa. Igen fontosak voltak a reformok is. Megszüntette a tartományi önkormányzatokat, a kiváltságokat és a hűbériséget, helyettük bevezette a központosított igazgatást, a törvény előtti egyenlőséget, a belső piac egységét, s mindezzel a politikai nacionalizmus kibontakozásának nélkülözhetetlen feltételeit teremtette meg. Ebben az értelemben azok közé tartozik, akik részt vettek több mai nemzet megteremtésében. Csakhogy ezek politikájának olyan következményei, amelyekre valójában nem törekedett. Egy államférfi cselekvésének mindig vannak olyan kihatásai, amelyeket nem lát előre, s e közös sorstól a császár sem menekülhetett. Ennek ellene vethetik, hogy Olaszországot második fiának szánta, s hogy a nagy területi egységek létrehozása egyenesen kényszerűség volt a számára, mert csak így építhette ki az egész kontinensre kiterjedő birodalom közigazgatását. Nyilvánvaló azonban, hogy egy dolog a birodalom tagolása, s részeinek a dinasztia tagjai közötti szétosztása, és más dolog a nemzetek függetlensége; a kettőnek egymáshoz semmi köze.
A valóságban nem élt benne igazán a nemzeti érzés sem monarchikus, sem forradalmi alakjában, ezért nem is szerette, és bizalmatlan volt iránta. Ami Franciaországot illeti, tisztában volt vele, hogy a hazafiság a közösségben látja a nemzet hosszú távra szóló érdekeinek letéteményesét, s emellett méltóságot kölcsönöz a közösségnek vezérével szemben, bármily népszerű legyen is az, végül pedig türelmetlenné teszi a nemzetet az önző zsarnoksággal szemben, úgyhogy ez a hazafiság egy szép napon veszélybe sodorhatja személyes hatalmát; mindent el is követett annak érdekében, hogy a hazafiságot a „becsülettel”, az ő személye és a dinasztiája iránti egyéni odaadással cserélje fel. Franciaországon kívül még nagyobb súlyt helyezett arra, hogy ez utóbbi beállítottság kerekedjék felül, és a maga szempontjából igaza is volt: a nemzeti érzelmek a birodalmi gondolattal még kevésbé voltak összeegyeztethetők, mint a zsarnoksággal, s ez a gondolat a nemzeti érzületben lelt legveszedelmesebb ellenfelére.

Harmadik fejezet

A független erők

Napóleon géniusza mellett tovább hatottak a világban más - társadalmi, szellemi, gazdasági - erők, amelyek vagy ellene dolgoztak művének, vagy tökéletesen idegenek voltak attól. Olyan kormányzási módszert alakított ki, és olyan társadalmat teremtett, amelyben az egyének erőinek forradalmi felszabadítása elkeveredett a felvilágosult abszolutizmus hagyományával, a régi rendszer hagyományaiból táplálkozó társadalmi hierarchia visszaállításával, az új legitimitás megteremtésével. A dinasztiák és a régi arisztokrácia nem voltak hajlandók beletörődni abba, hogy kiforgassák őket hatalmukból és javaikból, a burzsoázia szabadságot követelt, a nemzetek szembeszegültek a világmonarchiával. Másrészt pedig a szellemi élet megőrizte autonómiáját. Végül a kapitalizmus fejlődött a maga útján, s a dolog tendenciáját tekintve több oldalról is ellene hatott a napóleoni vállalkozásnak. Lehetséges, hogy Napóleon megzabolázta vagy kordába szorította volna ezeket az erőket, ha váratlanul meg nem semmisül a Nagy Hadsereg; a történész csak azt állapíthatja meg, hogy ezek az erők 1812 után diadalmaskodtak a kontinentális rendszer romjain, s végig rányomták bélyegüket a XIX. századra.

1. A RÉGI RENDSZERHEZ TARTOZÓ KONTINENTÁLIS ÁLLAMOK

A napóleoni rendszer a császárságon kívül mindenütt az arisztokrácia makacs ellenállásába ütközött, hiszen ez az osztály az egyenlőségre törekvő forradalom szellemét vélte felismerni a rendszerben. Ez a rendszer mélyen sértette azzal, hogy felszámolta a földesúri hatalmat, s a nemesembert a nemtelen alattvaló színvonalára süllyesztette. Hiába kímélte Napóleon a csatlós államokban a nemességet a paraszt rovására: az emberek úgy gondolkodtak, hogy ez csak átmeneti állapot. Hiába állította vissza az örökletes nemességet: ennek soraiban a parvenük elkeveredtek a régi nemesekkel, és éppen ezt nem lehetett elviselni. „Ezek az emberek a földnél is mélyebbre aláztak minket” - írta Voss grófnő 1807-ben; Wellington és a többi nemes lord számára a császár mindig csak „Bony” maradt, a római király pedig a „fattya”. Ugyanilyen indulatok dolgoztak a királyokban is. Lelkűk mélyén nem ismerhették el egy olyan embernek a legitimitását, aki közülük oly sokat minden teketória nélkül letett a trónjáról. Egyébként féltek a nemesektől, és minthogy Napóleon az uralmukat fenyegette, igyekeztek megőrizni maguknak a szolgálataikat; tartottak attól, hogy ha csorbát ejtenek a nemesek jogain, ezzel az engedetlenség szellemét is bátorítják. Ennek ellenére rendkívüli hatást gyakorolt rájuk az állam Franciaországban kibontakozott hatalma, és próbáltak átvenni egyet és mást. Magatartásuk függött intelligenciájuktól, főképpen pedig környezetüktől. De bármilyen újdonságot vettek is át, azt mindenképpen össze kellett egyeztetni az arisztokrácia érintetlen megmaradásával: ez a legfontosabb vonás, amelyben az egyetlen ténylegesen megvalósult reform - ti. a poroszországi - a napóleoni rendszertől különbözött. Így hát a forradalom által nyitott szakadék megmaradt; bármit tett is Napóleon, Európa szemében mindig a forradalom katonája maradt.

Poroszországban Stein menesztése óta a megújulás főleg a hadseregben folyt. Scharnhorst, elsősorban a lovasságnál, a létszámot jóval a szerződésben előírt fölé emelte. Ezenkívül tartalékot is képzett részint a *Krümperek* segítségével, részint úgy, hogy a régi szokás szerint a féléves szabadságra bocsátott katonákat felhasználta arra, hogy az egyházközségekben gyakorlatoztassák a fiatalokat.
1811- ben az erődítmények tatarozásának ürügyén utászokat hívott be, akik a valóságban kiképzésen vettek részt. Kézzelfogható volt a technikai haladás. A hadsereg 6 hadtestre tagolódott; igyekeztek hozzászoktatni a gyalogságot a rendszertelen lövöldözésen alapuló csatához, habár e téren csak viszonylagos sikert értek el; a poggyászt mérsékelték, a sátrakat megszüntették, a tüzérséget újjászervezték, felszerelését felújították, az élelmezést átállították a rekvirálásra. Mindazonáltal Scharnhorstnak nem sikerült igazi nemzeti hadsereget teremtenie. Jelentős mértékben korlátozták ugyan a felmentéseket, s a testi fenyítést is megszüntették, hogy elfogadhatóvá tegyék a katonai szolgálatot a polgárság számára; de a király nem volt hajlandó sem elrendelni az általános hadkötelezettséget, sem intézményesíteni a milíciát. Továbbá igaz ugyan, hogy a tiszti rangra pályázókat - *Portepee-Fahnriche*k - vizsgára kötelezték, az altiszteket pedig nem zárták ki többé a tisztté válás lehetőségéből, ennek ellenére a nemességnek a tiszti rangok tekintetében fennálló monopóliuma (eltekintve a király személyes intézkedésére tett kivételektől) csak még jobban megerősödött, mert a tisztek jogot kaptak arra, hogy minden megüresedett helyre a saját jelöltjüket ajánlják. Három iskolát állítottak fel a *Fahnrichek* képzésére, de a nemesembereknek fenntartott kadétiskolákat nem szüntették meg; ezenkívül testületi becsületbíróságot alakítottak a tisztikar számára, úgyhogy ez a testület igencsak zárt arisztokrácia maradt. Scharnhorst tevékenységének volt egy lényeges eredménye is: a hadügyminisztériumban, illetve a vezérkarnál és a katonaiskolában sikerült összeállítania egy olyan parancsnokságot, amely különleges technikai kapacitással még nem dicsekedhetett ugyan, de kitűnt egységes szellemével, támadó akaratával és azzal, hogy mindenki alárendelte érdekeit a közügynek. Ami Wilhelm Humboldtot illeti, akit 1808 decemberében visszahívtak Rómából, ahol a porosz követi tisztet töltötte be, s rábízták a vallás- és közoktatásügyek irányítását, csak másfél évig gyakorolta ezt a funkciót. Legfontosabb tette a berlini egyetem megteremtése volt, aminek gondolatával a hallei egyetem elvesztése óta foglalkoztak. Híres tanárokat gyűjtött itt össze: Fichtét és Schleiermachert, Wolfot, Savignyt, Niebuhrt, Böckhöt, s így olyan tekintélyt szerzett ennek az intézménynek, amelyből a porosz politika a későbbiek folyamán nagy hasznot húzott.

Ami a közigazgatási és a társadalmi reformot illeti, ez csak 1810. június 4-én indult el újra, amikor a király visszahívta Flardenberget. Flardenberg kancellárrá neveztette ki magát, s így a központi hatalomnak végre volt egy vezetője. Ez a feslett erkölcsű opportunista a hazafiak egy részében nem keltett bizalmat; de még ha nem szerette is a forrófejűeket és a titkos társaságokat, a célban egyetértett velük, és Sziléziában titkos megbeszélést tartott Steinnel. Steinnél sokkal jobban felismerte a napóleoni példa jelentőségét, és az arisztokráciát is kevésbé tisztelte nála. 1807-ben kijelentette, hogy Poroszországnak is végre kell hajtania a maga forradalmát, de felülről, s szívesen utánozta volna a Vesztfáliai Királyságot. Éppen ezért sokkal több ellenséges indulatot keltett maga iránt, mint Stein, és manapság nem is tisztelik annyira az emlékét. Gyakorlati munkájában elsősorban a pénzügyekkel kellett törődnie. Annak ellenére, hogy a trianoni tarifa és az azt követő elkobzások 12 millió tallért biztosítottak a kincstárnak, új pénzforrások után is kellett néznie. Minthogy azonban a Kelet-Poroszországban már bevezetett jövedelmi adót sem merte fenntartani, beérte azzal, hogy október 27-én felemelte a bélyegilletéket, a hús fogyasztási adóját, és kiterjesztette az őrlési adót a síkföldekre; de kihasználta ezt arra, hogy elvegye a földesuraktól a malmokkal, valamint a sör- és pálinkafőzéssel kapcsolatos feudális jellegű haszonvételeket. Tervbe vette még a földreform továbbfejlesztését, annál is inkább, mivel Sziléziában folytatódtak a zavargások: 1807-ben a franciáktól kellett segítséget kérnie a parasztok megleckéztetésére, majd 1811-ben újra kitört a felkelés. Hardenberg szerette volna megszüntetni a hűbéri szolgáltatásokat és a robotot; úgy tervezte, hogy cserében mentesítenék a földesurat segélyezési és védelmi kötelezettségeitől; eltörölnék a községi használati jogokat és a parasztvédelmet; így többé semmi sem állná útját a tagosításnak, a kötelező váltógazdaság megszüntetésének és a községi földek felosztásának. Tervei szerint úgy hajtották volna végre az átrendezést, hogy a paraszt terheit kompenzálják a

földesúr terheivel; értékkülönbözet esetén a paraszt átengedné telkének egy részét, vagy járadékot fizetne. Nyilvánvaló volt, hogy ez a rendszer - amely a XIX. század folyamán érvényre is jutott, mégpedig nemcsak Poroszországban, hanem egész Kelet-Európában többé-kevésbé arra kárhoztatná a parasztot, hogy továbbra is a földesúr szolgálatában dolgozzék napszámosként, s így megmaradna alávetett helyzetében. Mindamellett elvileg az államon kívül nem volna többé más ura. Hardenberg fejében még az is megfordult, hogy ha az igazságszolgáltatási jogot nem is, de a rendőrséget elveszi a junkertől; 1812-ben átvette Franciaországtól a csendőrség intézményét, s a körzetek élére a király által kinevezett rendőrfőnököt állította.

Minthogy számított az arisztokrácia heves ellenállására, támaszt keresett a közvéleményben. Egyébként a hazafiakhoz hasonlóan úgy vélte, hogy a nemzetet be kell vonni a kormányzásba. Kezdetnek összehívta az előkelők gyűlését. Az 1811. februártól szeptemberig ülésező testület tagjait ő jelölte ki. A junkerek, akiknek Marwitz volta szószólója, erélyesen tiltakoztak: hallani sem akartak népképviseletről, s követelték, hogy állítsák vissza a tartományi rendi gyűléseket, hiszen ott néhány polgártól eltekintve csak ők jelentek meg. A király végül kénytelen volt elrendelni Marwitz és Finckenstein letartóztatását. A konfliktus világosan társadalmi jellegű volt. A király csinálhat nemeseket, mondotta Marwitz, de nem csinálhat nemes lelkeket. Yorck pedig így kiáltott fel Vilmos herceg előtt: „Ha fenséged megfoszt minket jogainktól, akkor min alapulnak fenséged jogai?” Mohrungen körzet nemessége 1814-ben „a francia törvényhozás mérgezett levegője” ellen tiltakozott. 1812-ben mégis összehívtak egy választott kamarát: ebben minden tartományt négy személy képviselt, mégpedig kettő a nemességet, kettő a városokat és a falvakat. A gyűlés tagjait a földbirtokosok választották meg két fokozatú választás útján. A gyűlés alkotmányt követelt, ám akárcsak az előző gyűlésben, itt is a nemesség kerekedett felül, s tiltakozásuk meghátrálásra kényszerítette a minisztert. Az 1811. szeptember 14-i rendezési törvény értelmében azok a parasztok, akiknek csak használati joguk volt a földjükön, tulajdonossá váltak; ezenkívül, ha telkük örökletes volt, annak egyharmadát, ha pedig életre vagy meghatározott időre szóló volt, akkor a felét kellett átengedni a földesúrnak ahhoz, hogy megszűnjenek szolgáltatásaik és robotkötelezettségeik; a földesúri védelmet, a használati jogokat és a parasztvédelmet természetesen anélkül szüntették meg, hogy ezért a parasztok ellenszolgáltatást kaptak volna. A törvény érintetlenül meghagyta az olyan szoros értelemben vett örökös telkes jobbágy kötelezettségeit, akinek külön címe is volt - *Erbpachtbauer* vagy *Erbzinsbauer* -, ami jól mutatja a törvény visszterhes jellegét. Még így is elfogadhatatlan volt azonban a junkerek számára; már 1812-ben korlátozó jellegű korrekciókról tárgyaltak; 1815-ben felfüggesztették a végrehajtását, 1816-ban pedig a parasztok többségére vonatkozóan semmisnek nyilvánították.

Ugyancsak kudarcba fulladt a földesúri rendőrség megszüntetésére irányuló kísérlet. Hardenberg 18x1. szeptember 7-én újra megszüntette a falvakban az őrlési adót, visszaadta a nemeseknek kötelező használati jogaikat, s ehelyett az egyenes adókat, a fejadót, a tőkére és a jövedelemre kivetett adót, végül a kereseti adót emelte fel. Ez utóbbi, amelyet Franciaországtól vett kölcsön, legalább azzal az eredménnyel járt, hogy megszűnt a céhek monopóliuma. A junkerek kiváltságaihoz egy ujjal sem nyúltak: megtartották örökösödési jogukat, hitbizományaikat, igazságszolgáltatásukat, a patronázst, vadászati jogaikat és az adómentességet. Poroszország ily módon nagyon elmaradt Nyugat-Németország mögött; az állam egységesítése és a központosítás csak keveset haladt előre; az arisztokrácia kiváltságai megmaradtak; a jobbágyok felszabadítása csak névlegesen történt meg. Több szempontból még a Varsói Nagy-hercegség is erősebben modernizálódott.

Még ennél is kevesebbet változott Oroszország. Tilsit után Sándornak újra megjött a kedve a reformokhoz. A háború világossá tette, hogy a kormánygépezetet tökéletesíteni kell, a francia szövetség pedig az első időkben felébresztette benne fiatalkori emlékeit és a liberális frazeológiához való vonzódását. Bár Szperanszkij pontosabb terveket dolgozott ki, és elszántabban látott a cselekvéshez, mint annak idején a „barátok bizottsága”, kísérleteiből végül mégsem maradt fenn sok. Egy pópának volt a fia, aki a szemináriumban felvett nevén vonult be a történelembe. Eredetileg prédikátor volt és kiváló tanár, akit Kurakinék vittek be a kancelláriába, s aki később Kocsubej jobbkeze lett a belügyminisztériumban.

1806- ban közvetlen kapcsolatba került a cárral, s elkísérte Erfurtba is. Visszatértekor Sándor alkotmánytervezet kidolgozásával bízta meg, s azt 1809-ben elvben el is fogadta. A tervezet kimondta, hogy a birodalmat kormányzóságokra, kerületekre és járásokra kell osztani; a járásokban a földbirtokosok egy-egy dumát választanak ; ez kinevezi a járás vezetőségét, és küldöttet választ a kerületi dumába; és így tovább egészen a birodalmi dumáig, amely megszavazza a törvényeket és a költségvetést; a végrehajtó hatalmat a birodalmi dumának felelős minisztérium gyakorolja; minden köz- igazgatási egységnek választott bírósága is lesz, amelyet a szenátus ellenőriz. A cár ezenkívül kinevez egy konzultatív jogkörű birodalmi tanácsot.

Ebben a tervben részben az angol befolyás ismerhető fel: Szperanszkij egy angol lelkész leányát vette feleségül, s élénk csodálattal adózott a brit intézményeknek. Eredetileg kétkamarás parlamentre gondolt, melyek közül az egyik a földbirtokos arisztokráciát képviseli; felismerte azonban, hogy az orosz nemességből az angol lordok hozzáértése és független gondolkodása egyaránt hiányzik. Másrészt viszont úgy látszik, hogy a javasolt területi felosztásban, a közigazgatás szervezetében, a bírák választásában, az államtanács és a minisztériumok intézményében a francia hatás érvényesült. Éppen emiatt különösen figyelemreméltó, hogy a társadalmi reform még csak vázlat alakjában sem jelenik meg ebben a tervezetben: szóba sem került a jobbágyok felszabadítása, s bár a kereskedők most már vásárolhattak földet, a választójoggal rendelkező földbirtokosok a tervezet értelmében majdnem kizárólag nemesek voltak. Sándor úgy döntött, hogy a tervet fokozatosan kell megvalósítani. 1810-ben megalakította a tanácsot, 1811-ben pedig a minisztériumokat. Szperanszkij államtitkár lett, és a közhivatalokra kiszemelt személyeket kötelezte, hogy szerezzenek egyetemi oklevelet, és tegyenek vizsgát. Ezzel kialakult az orosz bürokrácia. Ez a sokkal inkább napóleoni, mint angol típusú, egyébként pedig Oroszország fejlődésével összhangban levő eredmény volt az egyetlen, ami a tervezetből fennmaradt. Szperanszkij annak ellenére, hogy egyetlen ujjal sem nyúlt a nemesek kiváltságaihoz, gyanús lett a szemükben; tudták, hogy törvénykönyvön dolgozik, és hogy törvényt készít elő a zsidókra vonatkozólag; s minthogy kénytelen volt rendbe hozni a birodalom szétzilált pénzügyeit, azzal tette magát népszerűtlenné, hogy felemelte az adókat, és olyan jövedelmi adó tervét forgatta a fejében, amely nem volna tekintettel a kiváltságokra. Akárcsak Poroszországban, az arisztokrácia itt is a francia befolyás rovására írta ezeket az újdonságokat, s amikor fenyegetett a háború, árulással vádolták meg, mert - a cár utasítására és titkos alapjának költségére - fenntartotta a levelezést Párizzsal. Sándornak szüksége volt a nemesekre ahhoz, hogy ellenállhasson Napóleonnak: 1812. március 29-én száműzte barátját.

Ami II. József monarchiáját illeti, az itt bekövetkezett gyökeres fordulat az arisztokrata reakció csodálatát váltotta ki: az ugyanolyan korlátolt, mint amilyen konok I. Ferenc szembeszegült bármi néven nevezendő reform gondolatával. Ausztria az egész napóleoni rendszerből csak a gondolkodás elnyomását és a rendőri önkényt vette át; ezt azonban át sem kellett vennie, s ha Napóleont, akitől az obskurantista bigottság idegen volt, összehasonlítjuk az osztrák császárral, egyenesen liberális uralkodónak tekinthetjük. Az osztrák közigazgatás egyedül a pénzügyekkel törődött igazán. Hogy fizetni tudják a jóvátételt, el kellett zálogosítani a császári edényneműt, kényszerkölcsönöket kellett kivetni; 1811-ben még így is 17 millióval tartoztak; vőmuram haladékot adott, a római király születése alkalmából pedig kijelentette, hogy kötelezvényekkel is beéri; ezeket azonban csak 1813. július 4-én kapta meg, s azt már mondani sem kell, hogy egy fillért sem látott értük soha. A belföldi kiadások fedezésére papírpénzt nyomtak. 1811. február 20-án Wallis gróf, a sok vesződésbe belepusztult O'Donnell utóda, bejelentette a csődöt: névértékűk ötödrészén cserélte be a régi bankjegyeket újakra, és hamarosan az újak árfolyama is esni kezdett. A magyar országgyűlés olyan erővel tiltakozott, hogy fel kellett oszlatni, és az alkotmány megsértésével bevezetni a diktatúrát.

A Franciaország elleni harc tehát sohasem veszítette el társadalmi jellegét. Napóleon úgynevezett szövetségeseinél a régi rendszerbeli arisztokrácia megőrizte túlsúlyát, s a napóleoni rendszer teljes megvalósulása esetén bizonyosra vette saját pusztulását, éppen ezért személyes diadalaként ünnepelte a császár bukását. Ez az arisztokrácia a polgárság és a parasztság elleni biztosítótársaságként hozta létre ekkor a Szent Szövetséget; s 1812 táján Ausztria már tulajdonképpen ki is volt szemelve ennek a leendő képződménynek az irányítására.

2. AZ ANGOLSZÁSZOK ÉS A LIBERALIZMUS

A zsarnokságnak alávetett kontinentális Európával szemben az angolszászok hűek maradtak hagyományaikhoz. Angliában a toryk nem támadták többé a parlamentáris rendszert. Többé nem függesztették fel a *habeas corpust,* csak Írországban, s az 1799-i törvényeket mérsékelten alkalmazták. Pitt tanítványaiként sokat kölcsönöztek a XVIII. századi whigektől; az anglikán egyházra támaszkodtak, de kímélték a szakadárokat; lehetővé tették a felkapaszkodottak és a kiváló katonák számára, hogy bejussanak a lordok házába, kitüntetéseket, rangokat adományoztak, óvatosan olvasztották be a nagyburzsoáziát a régi főnemességbe. Társadalompolitikájuk bizonyos rokon vonásokat is mutatott Napóleonéval, mert hierarchiát igyekeztek fenntartani úgy, hogy ne vegyenek igénybe jogi kiváltságokat. Ennek ellenére ők is iszonyodtak a napóleoni rendszertől, mert ragaszkodtak alkotmányos és liberális szokásaikhoz, s mert ha megnyitották is soraikat néhány újonnan jött előtt, mindenáron igyekeztek megőrizni a régi nagy családok hatalmát.

A kontinensnek kiváltságaira féltékeny feudális és katonai nemessége a maga részéről elítélte az angol torykat, mert úgy vélte, hogy nem elég exkluzívak, túlságosan hajlamosak arra, hogy a vagyont előnyben részesítsék a születéssel szemben; kevés volt az olyan tisztán látó ember, aki, mint Stein és Szperanszkij, utánozni szerette volna őket. Az oligarchák irigyelték az angol főnemességet, amiért sikerült megőriznie politikai hatalmát; ennek ellenére tulajdonképpen egyetértettek az abszolút királyokkal és magával Napóleonnal is abban, hogy Anglia példája a pártok rendszerén alapuló kormányzás gyengeségéről tanúskodik. A tory pártot személyes versengések marcangolták belülről, amelyek először Castlereagh és Canning bukására vezettek, majd Percevalt és Wellesleyt is kikezdték.

Amikor a walesi herceget - akinek nem volt valami nagy erkölcsi tekintélye, mert feleségét, Karolinát és leányát, Charlotte-ot övezte a rokonszenv - beiktatták régensnek, és ezzel királyi teljhatalommal ruházták fel, a várakozásnak megfelelően felkérte a whige- ket, hogy lépjenek be a kormányba. Ám Grey és Grenville homogén kabinetet szeretett volna alakítani; Wellesley ekkor visszavonult, és amikor ezután májusban meggyilkolták Percevalt, tetőfokára hágott a zűrzavar. Napóleon ebben az időpontban éppen a Nyeman felé masírozott, így a belső viszályokat elfojtotta a roppant veszély érzete. Castlereagh átvette a külügyeket; Vansittart is belépett a kormányba kincstárnoki minőségben, valamint Bathurst. Liverpool elnökletével megalakult az a kabinet, amely az elkövetkezőkben alaposan kivette a részét a kontinentális rendszer szétzúzásából. Még ugyanezen év szeptemberében feloszlatták az alsóházat, és új választások révén engedelmes parlamentet kaptak. Igazi tekintélyük azonban csak a későbbi esztendőkben alakult ki.

Másfelől sokan tették fel a kontinensen azt a kérdést, hogy vajon a parlamentáris rendszernek sikerül-e épségben fenntartania a régi rendszert. Bizonyos jelek arra mutattak, hogy egy szép napon veszélybe kerül a tory uralom. A toryk makacsul igyekeztek erősíteni a gabonatörvényt, de az ipari és kereskedő burzsoázia láthatólag a szabadkereskedelemre hajlott. Ebben a kérdésben az ifjú Peel máris nyugtalanító önállóságot mutatott. A parlamentben a gabonatörvény eltökélt ellenfelei, Whitbread vagy Burdett, kevésbé voltak veszélyesek, mert a whig vezérkar, a Russellek, a Hollandek, a Grey-k egyáltalán nem támogatták őket. A párt azonban erőre kapott a parlamenten kívül annak a csoportnak a tevékenysége révén, amely Skóciában Brougham és Sidney Smith körül tömörült, és egyre növekedett. Az *Edinburghi Szemle,* amelyet 1802-ben Jeffrey alapított, valamint a Smith által x 807-ben közzétett *Letters of Péter Plymley* olyan visszhangot keltett, hogy Canning és Southey 1809- ben ellenfolyóirat kiadására határozta el magát *Quarterly Review* címmel. Most, hogy a toryizmus fordított egyet politikáján, s a háború pártjává vált, az ellentétes irányban fejlődő whigek a béke ügyét védelmezték, és ez népszerű platform volt. Ezek a whigek legalább nem adták a demokratát. Csakhogy a politikai radikalizmus is kezdett párttá tömörülni. Cobbett, aki tábort változtatott, tollával heves hadjáratot folytatott a kormány ellen. Cartwright őrnagy általános választójogot követelt. Place is újrakezdte propagandáját, James Mill pedig értékes embert szerzett ennek a csoportnak Bentham személyében, aki ezzel a politikai cselekvés mezejére lépett, és 1812- ben megírta *A parlamentáris reform katekizmusát.* Azok számára, akik Európában kiváltságaik megőrzésére vagy visszaszerzésére törekedtek, mindent összevéve az abszolutizmus látszott a legjobb mentsvárnak.

Így hát az angol befolyás elsősorban a burzsoázia és a megmaradt liberális nemesség körében érvényesülhetett. E rétegek számára a toryizmus önmagában semmiféle csábítást nem jelentett. A toryk ugyanúgy, mint annak idején a whigek, megvásárolható és botrányok által lejáratott oligarchiának bizonyultak. Tettek ugyan egyet- mást, amennyiben módosították a büntető törvényeket, némileg tökéletesítették a közigazgatást, 1807-ben pedig - nemcsak a pietistákra és az emberbarátokra való tekintettel, hanem legalább annyira azért is, hogy emelhessék a cukor árát - megszüntették a rabszolgakereskedelmet, de egyre inkább Walpole jelszavához tartották magukat: *quieta non movere.* A katolikusok emancipációja még mindig váratott magára; 1810-ben O’Connell, aki az írországi bizottság elnöke lett, nagy lendületet adott ennek a propagandának, Grattan is csatlakozott a reformtervezethez, s ekkor, 1812-ben, az alsóház végre rászánta magát, és megszavazta. A reformból mégsem lett semmi, mert O’Connell és a papság nem volt hajlandó megadni azokat a garanciákat, amelyeket a katolikusok a püspökök megválasztását illetően követeltek. A whigek modernizmusa azonban ellensúlyozta ezeket a jelenségeket, és ráadásul még csak komolyan sem kellett venni. Egy Royer-Collard, egy Benjamin Constant, sőt még egy Chateaubriand számára is, akik vaskezű zsarnokság uralma alatt éltek, Anglia az alkotmányos rendszer és a szabadság hona volt, és annál is nagyobb vonzerőt gyakorolt, mert távol tartotta magától a demokráciát, és sikerült megőriznie a törvényes uralkodó iránti tiszteletet. Anglia, akárcsak egy évszázaddal azelőtt, újra divatba jött. Franciaországban a császárság vége felé mindenki bolondult a parlamentáris kormányzásért, mellesleg anélkül, hogy tudták volna, hogy az miből áll, amint ez 1815 után kiderült. De nemcsak Nagy- Britannia politikai rendszere után áhítoztak; az anglománia, amely különösen a restauráció idején dühöngött, már a napóleoni köz- igazgatást is bosszantotta.

A toryk semmi hajlandóságot sem mutattak arra, hogy bátorítsák külföldön hazájuk politikai berendezkedésének átvételét. Valószínű például, hogy egy Castlereagh-nek alapjában véve egyáltalán nem okozott gyönyörűséget, hogy beszámolási kötelezettséggel tartozik a parlamentnek, általában véve pedig a tory politikusok mind egyetértettek abban, hogy a többi nép képtelen önmagát kormányozni. A whigek között legalább néhány ember akadt, akik Burke álláspontjával ellentétben egyetemes értéket tulajdonítottak a brit politikai szokásoknak, sőt, ezek nemcsak az angol berendezkedés exportját kívánták, hanem még meg is szerették volna reformálni a saját elképzeléseik szerint, hogy a politikai élet megkapja azt a kohéziót és egyöntetűséget, amely a régi rendszer Angliája számára tökéletesen ismeretlen volt. Úgy fest, mintha a francia alkotmányok elgondolkoztatták volna ezeket az embereket. Így például Bentinck, amikor Szicíliában a kezébe került az uralom, 1812 júliusában azzal szerzett magának dicsőséget, hogy egy logikusan megszerkesztett alkotmányt adott az országnak, s az egész ország területére érvényes szabályokon nyugvó cenzusos választójog alapján kamarát választatott. Ez a szicíliai parlament megszüntette a hűbériséget. Amikor azonban Bentinck eltávozott Spanyolországba, ellenzék keletkezett, amely még radikálisabb reformokat követelt, s minthogy az éhínség zavargásokkal fenyegetett, a király felhasználta az alkalmat hatalmának visszaszerzésére. Visszatértekor Bentinck a királyné távozását követelte, kimondta a parlament feloszlatását, s bár új kamarát választatott, diktatúrát vezetett be. 1814 júliusában visszahívták, és utódja, A ’Court e nem túlságosan pozitív tapasztalat után szabad kezet adott Ferdinándnak, hogy megsemmisítse Bentinck művét.

Az Egyesült Államok nyugalmas politikai élete jó ajánlólevél lehetett volna az amerikai demokrácia mellett. Itt a pártharcok a jelek szerint véget értek. Jefferson első elnöksége alatt eltűntek a föderalisták. A köztársaságiak egyébként fokozatosan magukévá tették ellenfeleik nézeteit. Jefferson csökkentette a hadsereget és a flottát, s törlesztette az államadósság felét; emellett megszerezte Louisianát is, s az 1807-i embargó végrehajtása érdekében megerősítette a központi hatalmat. Madison, aki 1809-ben követte az elnöki székben, végül hadat üzent Angliának, s emiatt újabb lépésekre kényszerült ebben az irányban. Az adott körülmények között azonban az Egyesült Államok mégis időszerűtlen modellt jelentett Európa számára: hatása elsősorban Latin-Amerikában érvényesült, de itt Anglia és a francia forradalom példájával is kombinálódott.

Annak okai, hogy a kontinensen és különösen Franciaországban javulni kezdtek a liberalizmus kilátásai, a burzsoázia erősödésében és az 1789-es eszmék terjedésében keresendők. Igaz, hogy Napóleon csak a vallásszabadságot és a gazdasági szabadságot tartotta tiszteletben; ennek ellenére érvényben tartotta a népszuverenitást és a választás elvét. A meghódított országok ugyanúgy alkotmányt kaptak, mint Franciaország. A politikai élet keretei tehát léteztek, és visszahatásképpen éppen zsarnoksága idézte ezt az emberek emlékezetébe. Angliában a whigek nagyon jól felismerték és magasztalták is a császár reformjainak felszabadító jellegét; az emberek ezekben a reformokban mindenütt a forradalom hatását látták, s a dolgok természetes logikája folytán mindaz, amit ő kinyesegetett a forradalom eredeti programjából, a későbbiekben végül mégis visszaszivárgott. Még Oroszországban is az történt, hogy Szperanszkij félénk próbálkozásai előkészítették a talajt ahhoz, hogy az orosz tiszteket megfertőzzék a francia eszmék akkor, amikor a Napóleon elleni győzelmes harcok során nyugatra vetődtek. 1812-ben világosan megmutatkozott, hogy ezek az eszmék még Spanyolországban is hatnak, pedig a spanyolok felkeltek Francia- ország ellen. Jovellanos kierőszakolta a központi juntától, hogy 1809-ben hívják össze a Cortest. Ez 1810. szeptember 24-én ült össze. Küldötteit elvileg a tartományi junták választották. Csakhogy a franciák által megszállt területek küldötteit Cádizban választották, többek között a menekültek részvételével, vagy pedig a régenstanács jelölte ki őket, akárcsak a 26 amerikai küldöttet.

Márpedig Cádiz burzsoáziája volt az országban a legerősebb, és ez állt leginkább az új eszmék hatása alatt; emiatt liberális többség keletkezett, ami kétségtelenül nem felelt meg a spanyol közvélemény többségének, hiszen a felkelők nemcsak a zsarnokot és a külföldit, hanem magát a forradalmat is látták Napóleonban. Az 1812-i alkotmány ennek ellenére kétségtelenül az 1791. évit másolta le. Megtartotta ugyan a katolicizmust államvallásnak, és tiltotta a többi felekezetet; minthogy azonban a papok mégsem fogadták el, a liberálisok 1813-ban elhatározták, hogy megszüntetik az inkvizíciót, csökkentik a kolostorok számát, és elkobozzák a megszüntetett monostorok jövedelmét.

A napóleoni császárság bukása után a liberalizmus tüstént újrakezdi a harcot a régi rendszer ellen: XVIII. Lajos, a restauráció királya sem meri megtagadni a parlamentet a francia burzsoáziától, és elsőnek Spanyolország kel fel 1820-ban a Szent Szövetség ellen.

3. A SZELLEMI ÉLET

A napóleoni időszak alatt a szellemi élet lüktetése sajátságos módon lelassult. A kontinensen a zsarnoki kormányok mindent elkövettek annak érdekében, hogy országaikban csend honoljon; az angolok inkább az aprólékos reformokkal foglalkoztak, mint a gondolatokkal; az Egyesült Államokban a szellemi tevékenység a nullával volt egyenlő. Ezekben az években egyébként hiábavalónak is látszott a vita, hiszen mindenkinek megvolt a kialakult álláspontja, s az emberek várták, hogy döntsenek a fegyverek. Lényeges szerepe volt annak, hogy a fiatal nemzedékek energiáit lekötötték a háborúk, és az erősödő politikai nacionalizmus jó néhány ember gondolkodását megzavarta. Amennyiben pedig egyáltalán volt valamelyes szellemi élet, ebben a napóleoni tapasztalat nem játszott semmiféle megújító szerepet: a vita változatlanul a hagyományos gondolkodásmód és a XVIII. század eszméi között folyt.

Az általános tespedés ez utóbbiaknak nem kedvezett, és a hivatalos lapok, a közigazgatás, valamint a szabadon megnyilatkozni képes egyházak többé-kevésbé nyíltan az ellenforradalom ügyét képviselték. Ha igaz is, hogy Napóleon 1789 örökségének bizonyos részét védelmezte, ezt a maga módján tette, és esze ágában sem volt igénybe venni az „ideológusok” segítségét. Cabanis 1808-ban meghalt; de Destutt de Tracy, Ginguené, Fauriel tovább dolgozott, s racionalista pozitivizmusuknak továbbra is voltak hívei, például Stendhal. Ezt az irányzatot azonban elhomályosította a feltámadó spiritualizmus, amely összhangban volt a vallásos újjászületéssel, s amelyet Royer-Collard képviselt a Sorbonne-on. Maine de Biran azon igyekezett, hogy a gondolkodás feladatává ismét önnön létezésének intuitív megismerését tegye, s bebizonyítsa egy metafizika kiépítésének lehetőségét. Joubert ugyanebben az irányban fejlődött, és egy olyan ideológus, mint Laromiguiére, engedményeket tett a szellemi divatnak. Angliában Bentham, a filozófiai radikalizmus atyja, aki sokkal eltökéltebben volt empirista, mint a francia ideológusok, mindinkább a politikai és közgazdasági reformok iránt érdeklődött. A Németországban uralkodó transzcendentális idealizmust, amely külföldön ekkor még kevés hívet szerzett, mind mélyebben áthatotta a miszticizmus, főleg Schellingnél.

A tudományok azonban haladtak a maguk útján. A matematikában Laplace, Monge, Legendre, Poisson, Poinsot és Arago az elsőséget biztosították Franciaországnak. A német Gauss hírneve még csak születőben volt. A fizika és a kémia területén is számos kiváló francia kutató működött: Malus és Biot, Gay-Lussac és Dulong, Chaptal, Berthollet, Thénard. Itt azonban Anglia is tartotta a helyét Wollastonnal, Daltonnal és Davyvel, nemkülönben Svédország Berzeliusszal; Rumford Franciaországban élt ugyan, de származására nézve angolszász volt. Ekkor alakult ki véglegesen a kémia tudománya a vegyületek alaptörvényeinek megfogalmazásával; mind újabb elemeket sikerült elkülöníteni, s az eredmények nyomán született fiatal vegyipar nagy lendületet vett. Francia- ország a természettel foglalkozó tudományok terén is az élen haladt, a már nagynevű Lamarck mellé most odakerült Cuvier és Geoffroy- Saint-Hilaire. Az állattan, az összehasonlító anatómia, a paleontológia túllépett a puszta leíráson; egyfelől Lamarck és Geoffroy- Saint-Hilaire, másfelől Cuvier között kezdetét vette a XIX. század egyik legnagyobb szabású tudományos vitája. Az előbbiek a transzformista szemlélet alapjait vetették meg, az utóbbi a fajok változatlanságának elvét védelmezte. Haüy lerakta a kristálytan alapjait, Candolle pedig folytatta botanikai kutatásait. Bichat felfedezte az élő szövet sejtszerkezetét, a gyógyászat pedig Brous- sais, Laënnec, Corvisart és Dupuytren munkáiból profitált. A francia természettudósok egyetlen vetélytársa Alexander von Humboldt volt, akit spanyol-amerikai felfedező útja tett híressé. Németország az élre tört a történetírás és a nyelvészet területén, Anglia pedig a politikai gazdaságtanban.

A XVIII. században a tudományos megismerést következetesen felhasználták a hagyományos eszmék pozícióinak aláásására; s a megismerés fejlődése most is azt ígérte, hogy a racionalista pozitivizmus vissza fogja szerezni elveszített hadállásait. A császár akaratlanul gondoskodott a pozitivizmus jövőjéről azzal, hogy előkelő helyet biztosított a tudományoknak a középfokú oktatásban, és megőrizte azokat a konvent által létrehozott, nagy jelentőségű intézményeket, amelyek keretében maga a tudós biztosíthatta felfedezéseinek elterjedését. Egyébként Laplace-t, Lamarckot, Cuvier-t, Ampére-t a kor legjobb írói közé számították. Kétségtelen tény, hogy több nagy tudós összeegyeztette kutatómunkáját a hagyományos nézetekkel: Cuvier — akit Stuttgartban hozzászoktattak ahhoz, hogy nemekben és fajtákban gondolkozzék, mint a skolasztikusok, s akinek a szemében az istenség által teremtett rendnek a természetben való felfedezése volt a tudomány egyetlen célja — azzal büszkélkedett, hogy eltorlaszolja az utat vetélytársainak pozitivizmusa előtt. Minthogy azonban a tudósok objektív kutatásai hosszabb-rövidebb kerülő úton, minden esetben nemcsak az eszmék, hanem a gazdasági élet és ezáltal a társadalom szerkezete és a mindennapi élet átalakítása irányában is hatnak, közvetve mindnyájan hozzájárultak a hagyomány lerombolásához, hiszen mindennemű változásnak szükségképpen voltak ilyen jellegű következményei.

Az ellenforradalom szószólói továbbra is igyekeztek felhasználni céljaik érdekében a racionalista empirizmust. 1802-ben Bonald közzétette *Législation primitive* (Eredendő törvényhozás) című munkáját, Maistre pedig 1810-ben *Essai sur le principe des constitutionspolitiques* (Értekezés a politikai alkotmányok elvéről) című könyvét. Charles de Haller 1808-ban megírta *Abrégé de la politique universelle* (Az egyetemes politika rövid összefoglalása) című művét, 1816-ban pedig megjelent a *Restauration de la Science politique* (A polidkai tudomány restaurációja) című munkájának első kötete. Doktrínája mindaddig merőben pozitívnak tüntette fel magát: akárcsak Bonald, ő is a családfő tényként megállapított szuverenitására alapozta tanait. Csakhogy míg Bonald és Maistre a hatóságok hierarchiáját igazolta, és a modern királyságot legitimálta, Haller éppen ellenkezőleg, az arisztokrácia politikai igényeit védelmezte, és vitatta az állam hatalmát: az állam feje csak ugyanolyan tulajdonos, mint a többi, törvénytelenül lábbal tiporja a földesúr jogait, és az ész azt diktálja, hogy az államok visszatérjenek a hűbéri rendszerhez.

Bonald, de főleg Joseph de Maistre még így is igénybe vette az isteni imperatívuszt; később maga Haller is itt kötött ki, és megtért a katolicizmushoz. Ugyancsak közös vonása volt az ellenforradalmároknak, hogy nézeteik filozófiai megalapozása végett szívesen folyamodtak a hagyományos vallásokhoz, a világi hatalom pedig bátorította őket erre. A katolikus egyházat igen súlyos csapások érték evilági érdekeinek szférájában, a szekularizáció az egész császárságra, sőt több csatlós államra, még Bajorországra is kiterjedt. Ezek a megpróbáltatások azonban bizonyos tekintetben egyenesen használtak az egyház szellemi hatalmának. VII. Pius fogsága, amely elődjéét követte, olyan rokonszenvet keltett a pápaság iránt, amelyről az a forradalom előtt álmodni sem mert. Az államnak és általa a püspököknek szorosan alávetett alsópapság ösztönösen keresett segítséget az ultramontanizmusban; az egyház, amelyet szenvedései megtisztították és megfegyelmeztek, és amely összetételét tekintve plebejusabb jellegű volt, mint azelőtt, már gyűjtötte erőit a nagy támadáshoz, amelyre azután a császár bukása adta meg a jelet. Mindazonáltal az apologetika középszerű maradt, s megfertőzte a korszellem. Az államnak az egyházzal kapcsolatos magatartása mindenütt a jozefinista elvekből táplálkozott: a katekizmusban csak erkölcsi kézikönyvet, a papban pedig politikai ügynököt láttak. Ezenkívül az észellenes romantikus befolyás a tomizmustól idegen, a doktrínára nézve veszedelmes elemeket vitt a katolikus gondolkodásba.

Bonald és Maistre mentalitása sem volt mentes ezektől az elemektől. Chateaubriand esztétikai és érzelgős katolicizmusa irányzattá vált, s Lamennais, aki a kereszténység igazát a józan ésszel és a közmegegyezéssel igyekezett bebizonyítani, akaratlanul elhintette egy eljövendő szakadás csíráit. Mindazonáltal tény, hogy e különféle utakon jelentékeny személyiségek tértek meg az akolba. Több német romantikus tért át nagy hűhóval a katolikus hitre, s Rómában ugyanerre hajlott egy német művész- csoport, az úgynevezett „nazarénusok”, akik rajongtak a primitívekért. Vezérük, Overbeck 1813-ban tért át a katolicizmusra. Németországban és Angliában emellett protestáns reneszánsz is volt. Schleiermacher most épületes lelkipásztornak bizonyult; Fichte és főleg Schelling alkalmazkodott az általános konformista hangulathoz. Változatlanul népszerűek maradtak a metodisták, habár 1812- ben újabb szakadás következett be felekezetükben, nemkülönben a baptisták, akik viszont ugyanebben az évben egységes szervezetet hoztak létre. Az angliai szakadár protestáns egyházaknak körülbelül 2 millió hívük volt.

A hagyományos vallások mezsgyéin tovább tenyészett a miszticizmus. Saint-Martin 1803-ban meghalt, de tanítványokat hagyott hátra, ugyanúgy, mint Antoine de La Salle: így például Azaist és Gence-ot, aki később tanár lett a levéltárosi főiskolán. A miszticizmus központjai ugyancsak változatlanok voltak: Lyon, ahol a nyomdász Ballanche a misztikus intuíció fényénél elmélkedett a dogma egymást követő értelmezéseiről, valamint Elzász, ahol 1806- ban bekövetkezett haláláig Oberlin, továbbá Turckheim báró, Salzmann és Lezay-Marnésia prefektus élt az illuminizmus bűvkörében. E spekulációk egy része a politeista szinkretizmus irányába tendált, vagy a kabalához kapcsolódott, a számok mágikus tulajdonságait boncolgatva. Így például Fabre d’Olivet 1805 után áttért az ideológiáról a teozófiára, és 1813-ban kiadta *Vers dorés de Pythagore* (Püthagorasz aranykölteményei) című kötetét. Németországban Jung Stilling, aki 1803-tól Karlsruhéban tanított, Baaderral a misztikusok orákuluma maradt. Akárcsak Franciaországban Bergasse,

ő is a millenarizmusnál kötött ki, Napóleon ugyanis igen alkalmas volt az Antikrisztus szerepére. (Millenarizmusnak azokat a tanokat nevezik, amelyek az időszámítás valamilyen kerek, általában 100-as vagy 1000-es fordulójára világméretű esemény bekövetkeztét, az utolsó ítéletet, az „Antikrisztus” eljövetelét, a világvégét stb. jósolják.)

Ez a német áramlat Elzászban összekapcsolódott a francia áramlattal, s a jelek szerint Krüdener asszony itt nyert beavatást e misztériumokba. Előbb Jung Stillinggel, majd Oberlinnel, Sainte-Marie-aux-Mines-ben pedig Fontaine lelkésszel találkozott. Valamivel később Genfben látjuk, ahonnan 1813-ban száműzték. Látomásairól beszámolt Mme de Staëlnak, aki ekkor August Schlegel ajánlására már elolvasta Saint-Martin könyveit, és fogadta Zacharias Wernert, e zavaros fejű irodalmárt és misztikust, aki végül katolikus pap lett. Mme de Staëlt aggodalom fogta el, hogy lemarad, és tanulmányozni kezdte *Krisztus követését* és Mme Guyont. Oroszországban, mint mindig, hemzsegtek a misztikus szekták; az arisztokrácia körében éppen divatban voltak a „spirituális keresztények”; Sándor, akit Golicin és Kocselev nyert meg a mozgalomnak, 1812- ben olvasni és boncolgatni kezdte a bibliát, arra készülve, hogy belőle váljék Krüdener asszony Fehér Angyala.

Az irodalomban és a művészetben a romantika volt a megújulás és az izgalom nagy forrása. Minthogy a romantika filozófiája Németországban fogalmazódott meg, és majdnem az egész német értelmiség a hívévé szegődött, itt a romantikában a német géniusz teremtményét látták. A valóságban az egész Nyugatot magával ragadta, és sokkal többet köszönhetett Rousseau-nak, hogysem az emberek ezt elfeledhették volna. A német romantikusok nem sokat törődtek azzal, hogy pontosabbá tegyék metafizikájukat. A heidelbergi csoport inkább a múlt kutatásával foglalkozott; többen közülük a régi rendszer és a németség apológiájává fejlesztették művészetüket; nemsokára fellépett a harmadik nemzedék is, amelynek egyetlen gondja a nemzeti érzés kifejezése volt. A kezdeményezők didaktikai tevékenységéből elsősorban az esztétikai konvenciók iránti megvetés és a teremtő fantázia apológiája maradt meg. Goethe végérvényesen elítélte irodalmi kísérleteik önkényességét és extravaganciáját, és szakított velük, habár amikor 1809-ben megjelent *Wahlverwandschaften* (Vonzások és választások) című műve, a romantikusok valószínűleg nem tagadták volna meg annak szenvedélyes fatalizmusát, hiszen az minden országban ennek az irányzatnak egyik legfőbb tétele volt.

A romantikusok egyáltalán nem hoztak létre nagy műveket, hacsak nem soroljuk közéjük Kleistet, belső életének kiegyensúlyozatlansága és beilleszkedni, alkalmazkodni képtelen volta miatt. E két vonás, amely a nagy írót 1811-ben ön- gyilkosságba sodorta, a romantikus beállítottság örökösen megújuló forrása. Ám Novalis idealista szimbolizmusához, az eszmének és a látható világnak a lényen belüli harmóniájához Kleistnek semmi köze sem volt: mind saját természeténél, mind a kor katasztrófáinál fogva kizárólag feloldhatatlan konfliktusokat és egyetemes antagonizmust láthatott a világban. Ezért drámái minden ízükben tragikus jellegűek: az egyén harca övéi ellen a *Die Familie Schroffensteinben;* a hős harca az ellenséges erők ellen a *Robert Guiscardban;* a fajok és a nemek harca a *Penthesileában*; a nemzeteké a *Hermann- scblachtban*; a lelkiismeret és a törvény konfliktusa a *Prinz Friedrich von Homburgban.*

Irodalmi munkásságuknál nagyobb jelentőségű az a lökés, amelyet a német romantikusok a nyelvészeti, történeti és jogi kutatásoknak adtak. A Grimm fivérek heidelbergi barátaikat követve összegyűjtötték a német népmeséket, és hozzáfogtak nyelvük történetének tanulmányozásához; Creuzer közzétette a hellén mitológia szimbolikus értelmezésére vonatkozó tanulmányait. A klasszicizmussal szembeállítható irodalmak iránti érdeklődés nemcsak Shakespeare-t hozta divatba; felfigyeltek a *romanzeróra,* Camoesra, a Keletre és Indiára. Wilhelm von Humboldt szintén nyelvészettel kezdett foglalkozni. A filológiai kritika már az előző század végén megszületett: 1795-ben Wolf közzétette ragyogó munkáját, *Prolegomena ad Homerum* címmel. Tanítványa, Böckh, a történeti kutatással kapcsolta össze ezt az irányzatot, Niebuhr pedig 1811-ben hozzáfogott *Römische Geschichte* (Róma története) című művének megjelentetéséhez. Végül a romantikus szellem a jogfelfogásba is behatolt. Savigny és Eichhorn a jogot a „népszellem” (Volksgeist) tudattalan alkotásának tekintette, s ebben a minőségében szegezték szembe a napóleoni törvénykönyvvel, amelyben az intelligencia mesterséges művet látták; főleg pedig külföldről importált anyagként kezelték, amelynek semmi kapcsolata a német nép életével. Minthogy a jogtudományt ily módon összekapcsolták a társadalmak általános történetével, e kutatásnak szükségképpen meg kellett újulnia.

Angliában a romantika kezdett nagy költőket inspirálni. A „Tó-iskola”: Wordsworth és főleg Coleridge már rég alávetette magát a nemzeti konformizmusnak, és köteteik afféle szentbeszédgyűjteményekké váltak. Southey a torykhoz csatlakozott, járadékot kapott, 1813-ban koszorús költővé léptették elő. A növekvő befolyással rendelkező puritán fegyelmet azonban elutasította néhány fiatal főnemes vérmérséklete, akik rangjuk és vagyonuk jóvoltából anyagilag függetlenek voltak, s akiket zsenijük az anarchikus individualizmus szószólóivá avatott. Byron költészetének formáját tekintve teljesen klasszikus maradt ugyan, mégis típusa a társadalomellenes romantikusnak; minden szabályt felrúgó, a kasztszolidaritás ellen is lázadó autoritárius arisztokrata volt, s korántsem az elnyomott osztályok üdvéről álmodozó forradalmár, még ha a görög felkelők soraiban lelte is halálát. Inkább az „Egyetlent” képviseli, aki egyedül van mindenki ellen, aki azt tartja, hogy önmagának szabhat törvényt, és a törvényen kívülit választja mintának, vagy még inkább Lucifert, aki egyenesen az istenség ellen lázad. Az impulzív és zilált bensőjű Byron egyben temperamentuma szerint is romantikus, az a típus, aki gyönyörök és kínok közepette adja át magát a szenvedély végzetének, előre sejti balsorsát és halálát, vagy aki a társadalom, a hazája és saját maga elől a természet szemlélésébe és a magányos száműzetésbe menekül. Így fedezi fel a Keletet, és teszi közzé 1812- ben a *Childe Haroldot,* 1813-ban a *The Giaourt,* 1814-ben pedig a *The Corsairt.* E műveknek az elkövetkező években óriási szerepük volt az egzotizmus és a *couleur locale* divatjának elterjesztésében.

Társadalmi fegyelmezetlenséget és beteges érzékenységet látunk Shelleynél is, aki, miután elűzték Oxfordból, panteista intellektualizmusával és a szabadszerelem magasztalásával hívta ki maga ellen a pietizmust. Első esszéje 1810-ben, a *Oueen Mab* 1813-ban jelent meg. A Coleridge-hoz hasonlóan ópiumszívó De Quincey ugyancsak kíméletlenül rontott neki hazája konvencióinak. Anglia elfordult ezektől a vakmerőktől. Közben azonban Walter Scott a heidelbergi iskoláéhoz hasonló, középkorias, konzervatív és nemzeti szellemben tette elfogadhatóvá az angolok számára a romantikát, előbb költeményeivel, majd történelmi regényeivel, amelyek, különösen a *Waverley* megjelenése (1814) után, az egész világon divatba jöttek. Ebben a formában, amely az erényes lázadónak és az igazság bajnokának dicséretét a népregény szokásos kellékeivel, titokzatos születésekkel, álöltözetekkel, látomásokkal, sötét összeesküvésekkel aggatta tele, a romantika rendkívül alkalmassá vált arra, hogy hatást gyakoroljon a tömegekre, anélkül hogy aggasztotta vagy bőszítette volna a hatalmasokat.

Franciaországban az az irodalom, amelyet az Akadémia elismert, és amelyet Geoffroy, a kritikusok feje pártolt, változatlanul a hagyományos szabályokhoz igazodott. Ide számítható néhány elegáns író, akik között a költő Delille a legjobb. Benjamin Constant főműve, az *Adolphe*, a klasszicizmus utódja; a hivatalos esztétikai doktrína értelmében azonban a regény most nem tartozott a nemes műfajok közé. Napóleon a maga részéről hű maradt ehhez az esztétikához, még ha kedvelte is Ossziánt; úgy vélte, hogy ennek az esztétikának a hanyatlását a francia befolyás sínylené meg, s amikor uralma vége felé a romantika Németországban, Angliában oly nagy sikereket aratott, ez csak még gyanúsabbá tette szemében ezt az irányzatot. Mindazonáltal senkinek sem lehettek többé illúziói: a forradalom végérvényesen aláásta a klasszikus művészet jövőjét azzal, hogy szétverte a főnemesi osztályt, amely számára azt valaha létrehozták, azzal, hogy szűkítette a megfelelő irányú stúdiumokat, holott ezek nélkül a burzsoázia nem juthatott a klasszicista ízlés birtokába, és azzal, hogy meglehetősen műveletlen újgazdagokkal egészítette ki a burzsoázia sorait, akiknek nagyobb örömöt szereztek Pixérécourt drámái, Alexandre Duval színháza és Pigault-Lebrun regényei. Ez a népies irodalom több naivan romantikus vonást mutatott: a féktelen képzeletet, a műfajok keveredését, a realizmus irányába tapogatózó kísérleteket. A kritika ragaszkodni próbált a sémákhoz, és elsatnyult tragédiának tekintette az új drámát. Ám Lemercier kísérletei, a *Pinto* (1801), a *Kolumbusz Kristóf* (1809), amelyek felrúgták a régi szabályokat, minden gyengeségük ellenére is az esztétikai alapelvek közelgő forradalmának előhírnökei voltak.

Emellett változatlanul éltek a XVIII. század preromantikus ízlésnormái is. Most is igen nagyra becsülték a trubadúr műfajt - „Clotilde de Surville” költeményeit jól fogadták (A Macphersonéhoz hasonló irodalmi misztifikációról van szó. A XVIII. századi Étienne Surville költő a XV. században élt Clotilde de Surville nevén adta ki költeményeit) -, és még inkább Ossziánt: Oszkár és Malvina divatos keresztnév volt; Lesueur *Bárdok* című operáját, nemkülönben Gérard és Girodet festményeit Macpherson hamisítványai inspirálták.

Tény, hogy a kor eseményei szükségképpen a romantikus klíma kialakítása irányában hatottak. A forradalmi megrázkódtatás, Napóleon uralomra jutása, a szakadatlan háború felszította az emberek képzeletét és becsvágyát. Nyilvánvalóan nem lehetett hely mindenki számára, s emellett a pillanatnyi esélyek sem feleltek meg mindenfajta vérmérsékletnek. Azok a csalódottak, akik tudtak írni, azzal vettek elégtételt maguknak, hogy elbeszélték a dolgokat a maguk módján. Chateaubriand 1802-ben a *Le génié du christianisme* (A kereszténység szelleme) című művében megírta a külső viszonyokhoz alkalmazkodni nem tudó ember rossz közérzetét, és utálkozásába harag és gőg vegyült. Sénancour *Obermannja.* ugyanettől a betegségtől szenvedett, csak még komorabb kétségbeeséssel; Millevoye- nál és Chénedollénál valamilyen lamartine-i búskomorság enyhítette ugyanezt a lelkiállapotot. Másrészt élesen jelentkezett az a probléma, hogy hiába hirdette meg a forradalom a szabadságot és az egyenlőséget, sem a mindennapi élet erkölcsei és szokásai, sem a polgári törvénykönyv nem vonták le ebből az összes konzekvenciákat, főleg a nő helyzetét illetően. Atala, a szenvedély és a kötelesség konfliktusának áldozata után Delphine és Corinne is szomorúan végzi, mert - amint arra Mme de Staël rámutatott - a társadalmi előítéletek megtagadják a nőtől a boldogság jogát. A hazatérő emigránsok, akik tele voltak külországi emlékekkel, a katonák és a császári hivatalnokok elbeszélései kitágították az emberek látókörét. Kialakult az egzotikum iránti érdeklődés. Chateaubriand, amikor
1811- ben megjelentette *Itinéraire de Paris a Jérusalem* (Útikalauz Párizsból Jeruzsálembe) c. könyvét, újra felébresztette azt a kíváncsiságot a Kelet iránt, amelyet annak idején az egyiptomi expedíció keltett fel; majd később *A vértanúkkal* (Les martyrs) is a Franciaországon kívüli világra hívta fel az emberek figyelmét.

Végül szorosabbra fűződött a kapcsolat a külföldi irodalmakkal. Az ideológusok, Fauriel, Gérando, híven objektív pozitivizmusukhoz, elítélték a francia előítéletet, elismerték, hogy minden nép műveinek megvannak a maguk érdemei, és megvan a joguk ahhoz, hogy szépnek minősüljenek. A császárság idején ez az eklekticizmus főleg a déli nemzeteknek kedvezett. Már Mme de Staël *Corinne*-ja megemelte Itália becsületét a franciák szemében; 1811-ben Ginguené megkezdte olasz irodalomtörténetének kiadását, s a genfi egyetemen Sismondi előadásokat tartott a dél-európai irodalmakról. Mindamellett Mme de Staël elsősorban Németország számára szolgált tolmácsul, s minthogy a romantika ebben az országban ébredt öntudatra, e tekintetben elsőrendű szerepet játszott.

Az apja révén német származású, protestáns írónő, aki egy svéd grófhoz ment férjhez, s akit a genfiekre jellemző mélységes rokonszenv hatott át a kálvinista Anglia és a lutheránus Németország iránt, vérmérsékleténél fogva sokkal inkább hajlott a szenvedélyre, mint a kritikai szellemre; így természetes volt, hogy elsősorban az északi országok irodalmához fordult. 1801-ben jelent meg *De la littérature considérée dans ses rapports avec les institutions sociales* (Az irodalom a társadalmi intézményekhez való viszonyában szemlélve) című értekezése. Itt megkérdőjelezte a klasszicizmus egyetemes értékét, elismerte a szép viszonylagos jellegét, és az éghajlatok kontrasztjából kiindulva szembeállította az északi országokat a déliekkel. Az előbbieket Ossziánnal, az utóbbiakat Homérosszal jellemezte. Nem fogyott ki a komoly, szabadságukra féltékeny, erkölcsös, babona nélkül vallásos északiak dicséretéből. Ekkor azonban még előbbre helyezte a klasszikusokat, akiken addig nevelkedett, s emellett Németországról és annak nyelvéről sem vett tudomást. Amikor azonban Napóleon 1803-ban száműzte, átkelt a Rajnán, s visszatértekor magával hozta August Schlegelt, aki egészen 1810-ig élt mellette, és beavatta a német romantikába. Környezetét is sikerült megnyerni: Benjamin Constant 1809-ben megírta *Wallensteinét,* Mme Necker de Saussure pedig 1811-ben franciára fordította August Schlegel *Vorlesungen über dramatische Kunst und Literatur* (Előadások a drámai művészetről és irodalomról) című művét.

Ennek a folyamatnak az eredményeképpen született meg Mme de Staël *De l'Allemagne* (Németországról) című könyve. Itt a francia irodalom már sokkal rosszabb bánásmódban részesül, Shakespeare és a németek javára. Mme de Staël elfordult a klasszikus konvencióktól és a kritikai szellemtől, és szenvedélyesen magasztalta a „rajongás” erényeit: ezek már tisztán Schlegel gondolatai voltak. A hírhedt művet, amelyet 1810-ben Párizsban nyomtattak ki, azonnal elkobozták, csak a császár bukása után jelenhetett meg. Mindamellett a császárság utolsó éveiben a klasszikusok és a romantikusok konfliktusa már nyíltan foglalkoztatta a kritikát, és Itáliába is behatolt: az emberek itt is megismerkedtek az északi művekkel akár közvetlenül, akár, az esetek többségében, a francia fordítások közvetítésével, s befolyásuk 1807- ben már világosan megmutatkozott Foscolo *I sepolcri* (A sírok) című művében.

A képzőművészetben is kezdett érvényesülni a romantika hatása, bár itt a hagyomány sokkal eredményesebben védekezett. Napóleon különösen érdeklődött az építészet iránt, s presztízs-szükséglete személyes szükségletével összhangban juttatta érvényre az impozáns klasszikus elrendezés igényét: „Ami nagy, az mindig szép” - mondotta. Ennek ellenére több művészt új, romantikus irányú útra terelt azzal, hogy korszerű történelmi festményeket rendelt tőlük, illetve tetteivel ilyenekre ihlette őket. A gazdag és nehézkes „empire stílus” kialakulásában csekély a szerepe: ennek etruszk és egyiptomi inspirációi még a XVIII. századból erednek. Múzeumi főigazgatója, Denon, meglehetősen eklektikus ízlésű művész és műkedvelő volt. Quatremére de Quincy volt az antikvitást utánzó klasszikus művészet első számú szószólója. Egy eszményi és platonikus mintaképhez mérte a szépet, amit az egyéni sajátosságok kiküszöbölésével és a mintához való ragaszkodással vélt megközelíthetni. A szobrászatot tartotta a legfontosabb művészetnek. Percier és Fontaine a Louvre-ban, Gondouin, aki a Vendome oszlopot állította fel, Chalgrin, aki a Diadalívet építette, hű maradt a hagyományhoz, de Quatremére doktrínája David modorával is összhangban állt. A kor nagy szobrászai külföldiek voltak, a dán Thorvald- sen, főleg pedig Canova, akit Napóleon különösen kedvelt.

A művészet azonban távolról sem mutatta azt az egyöntetűséget, amelyet Quatremére kívánt volna. A XVIII. század folyamán Pompeji feltárása révén divatba jött alexandrinizmus szembefordult a davidi festészet zárt és feszes vonalvezetésével, és Girodet meg Prudhon műveiben valamilyen gyönyörteli és búskomor lankadtság alakjában jelentkezett; Canovánál puha báj és a festőiség hangsúlyozása zavarta meg a stílus tisztaságát; a díszítőművészetben az alexandrinizmus továbbá is uralmon volt a császári divat mellett. A portréfestészetben viszont utat tört magának a realizmus. Ezen a téren Gérard és főleg David utolérhetetlen volt. Végül a témák, amelyeket Girodet Ossziántól vagy Chateaubriand-tól kölcsönzött, meg azok is, amelyeket a művészek a kor történetéből merítettek, David *Koronázása,* Gros csataképei, Géricault katonái, visszahozták a festészetbe az eszmék változatosságát, a rajz mozgalmasságát, a színkezelés erőteljes élénkségét: ezek már tisztán romantikus művek. Még inkább megszabadult a hagyománytól Goya és az angol festészet Lawrence, Romney és Raeburn személyében. Nagy-Britanniában megszületett a tájképfestők - Constable és Turner - iskolája is, amely az egyik legújabb és érzelmileg leggazdagabb elemet hozta az új festészetbe.

Ami a zenét illeti, a forradalmi eszmék bizonyos megújulást indítottak el Franciaországban, de amikor a császárság alatt ezeket az eszméket elítélték, a folyamat leállt. Nem maradt belőle más, mint a dallam előnyben részesítése a tudós zenével szemben, bizonyos technikai gyengeség meg valamilyen fellengzősség, amelyet nem igazolt többé a hév és a lelkesedés, de amely némi rokonságot mutatott a davidi művészettel. A jelentősebb zeneszerzők között részint franciákat találunk, mint Méhul, részint Párizsban letelepedett olaszokat, mint Spontini, aki 1807-ben komponálta a *Józsefe*t és *A Vesta-szüzet*.. Boieldieu, aki 1811-ben tért haza Oroszországból, sikerrel állította vissza a vígopera tekintélyét. Cherubini, Berlioz tanítómestere, zenéjének gazdag áradásával és erőteljes jellegével már romantikusnak tűnik, de nem aratott jelentős sikert.

Valamennyiük hírnevét elhomályosította Beethovené, aki változatlanul Becsben élt. Továbbra is írt zongoraműveket, de a század elejétől kezdve megalkotta nagy hangszeres műveit, a vonósnégyeseket, a nyitányokat és a nyolc első szimfóniát. Művei nemegyszer megrémítették a kortársakat technikai merészségükkel, s a kifejezés erejével és újdonságával. De meg is hódították őket gazdagságukkal és a bennük kifejeződő benső élettel. A hasonlíthatatlan temperamentumú, erőszakos, heves és érzékeny természetű Beethoven, akit azonban elvágott a világtól süketsége, s akit egyre-másra reménytelen szerelmek gyötörtek, ez a végtelenül fogékony és ugyanakkor félénk és bizalmatlan ember, aki plebejus származása és szegénysége miatt gyötrelmes órákat szenvedett végig abban az arisztokrata környezetben, amelyben élnie kellett, sok tekintetben rokona volt a romantikusoknak, s akárcsak a költészet Novalisnak, neki is valamilyen mágikus világot teremtett a zene, amely védelmezte a valóság ellen. Mindamellett nem volt gyenge, életképtelen ember; számos dala fejezi ki egy egészséges lény örömét, báját, lendületét, humorát, gazdagságát és akaraterejét; s nem egy dala hirdeti a hősi nagyságot és a harcot a világegyetem ellenséges erői ellen. Sohasem süllyedt meddő kétségbeesésbe. A XVIII. század fia volt, akiben izzott a nyugtalan, de konok optimizmus; spontán republikánus, akit mélységesen áthatott az emberi szolidaritás, és aki bízott az ember jövőjében. Több vonása emlékeztetett Rousseau-ra, a németek között pedig gondolkodása inkább a klasszikusokhoz hozta közel, főleg Schillerhez, mint a romantikusokhoz. Alapjában véve ugyanolyan tragikus beállítottságú volt, mint Kleist: legpatetikusabb műveiben a hős és a lázadó természet vívja párbaját, de ha belehelyezzük őket a korba, amelyben születtek, felismerjük bennük a forradalom és a régi világ, a szabadság és a zsarnokság, a születőben levő nemzetek és a napóleoni birodalom világfelforgató konfliktusait.

4. A NEMZETI ESZME ÉBREDÉSE EURÓPÁBAN ÉS AMERIKÁBAN

A XVIII. *század* folyamán a különböző népek körében fokozatosan kialakult a szellemi élet. Ez főleg Németországban azzal a következménnyel járt, hogy az irodalomban és az egyetemeken kifejlődött a kulturális nacionalizmus: a klasszikus civilizációt most francia terméknek tekintették, amely alárendelt szerepre kárhoztatja őket. Fokozta ezt a reakciót a napóleoni rendszer is, amely az állami berendezkedés reformjával és a katonai uralommal tovább erősítette Franciaország szellemi befolyását. A nemzetek, anélkül hogy tagadták volna az egyetemes civilizáció elvét - amely különben a kereszténység számára is lényeges volt -, ösztönösen őrizték függetlenségüket az irodalom, a művészet és az erkölcsök területén, és a maguk eredeti érzésvilágának és cselekvésmódjainak jellegzetes vonásait - azt, amit Jahn 1810-ben *Volkstumnak* nevezett - vagy az elmúlt időkben keresték, amikor hitük szerint még nem álltak külföldi befolyás alatt, vagy az alsó néposztályokban, amelyeket a tudatlanság távol tartott a kozmopolitizmustól. Herder és Burke azzal a szemlélettel igazolta ezt a nacionalizmust, amely szerint egy-egy nép a többivel össze nem hasonlítható élőlény. A német romantikusok koronázták meg ezt a filozófiát azzal, hogy a *Volksgeisttel* ruházták fel a nemzeteket, amelynek legfontosabb kifejezője a nyelv. Napóleon idejében osztotta ezt a felfogásukat Cuoco Itáliában, Karamzin Oroszországban.

A kor itáliai gondolkodásának egyik jellemző vonása, hogy miközben a napóleoni uralom látszólag erősíd a francia szellem fölényét, s miközben a franciákhoz csatlakozott írók, Monti és Cesarotti, meg az egész hivatalos irodalom, „a prefektusok irodalma”, kényelmesen beletörődik ebbe az állapotba, még sokkal erőteljesebb a francia befolyással szembeni ellenállás, mint annak előtte. Cesari visszaállítja a toscanai olasz nyelv klasszikus tisztaságát, és szótárat szerkeszt; Cuoco, aki Milánóban és Nápolyban Melzi, illetve József alatt szolgál, valamint a Paviában letelepült Foscolo, anélkül hogy politikailag szembefordulnának Franciaországgal, az olasz nyelvi és irodalmi autonómia kérdésében hajthatatlanok. Firenzében Niccolini, aki szívből gyűlöli a hódítókat, semmit sem publikál ugyan, de hazájának egykori nagyságát kutatja a múltban. Canova művészete és az olasz zene is büszkeséget ad az embereknek. Napóleon a jelek szerint számolt ezzel az érzülettel. Amikor 1809- ben, Itáliának Franciaországhoz csatolt részén, a bíróságokon vissz aállítják a helyi nyelvhasználatot, ez kétségtelenül csupán az igazságszolgáltatás zökkenőmentes működése érdekében tett engedmény. Amikor azonban 1812-ben újra felállítják a firenzei Accademia della Cruscát, az írástudók úgy érzik, nagy győzelmet vívtak ki.

Belgium semmiféle ellenállást nem tanúsított a francia kultúrával szemben. A Rajna-vidéken a francia kultúra nem hatolt mélyebbre, de összehangolt ellenzékkel itt sem találkozott. Ezzel szemben Hollandiában az irodalom önnön erőforrásaihoz fordult, és nem volt hajlandó utánozni a külföldet.

A birodalom területén kívül, Norvégiában 1813-ban felállítják az egyetemet. Keleten, Oroszországban megindulnak az irodalmi lapok: 1802-ben Karamzin megalapítja az *Európai Hírnököt,* 1808- ban pedig Glinka az *Orosz Hírnököt.* Karamzin irodalmi nyelv kialakítására törekszik, és ki akarja ütni a nyeregből a klasszikus műfajokat, az ódát és tragédiát. Tilsit után Glinka és Rosztopcsin hevesen szembefordul az udvarnál és a nemesek körében uralkodó külföldi divatokkal. Főleg Glinka magasztalja az orosz múlt hagyományait, és küzd a Nyugatról jövő újítások ellen. Karamzin, aki valaha a felvilágosodás táborához tartozott, most a nemzeti hagyomány hívévé szegődik, s hozzáfog az orosz állam történetének megírásához. A Habsburg-birodalom területén Magyarország lankadatlanul követeli, hogy a magyart hivatalos nyelvvé nyilvánítsák. Ébrednek a csehek is: nyelvük 1792-ben kapott tanszéket a prágai egyetemen. Dobrovsky rögzíti a cseh nyelv grammatikáját; ekkor kezd írni Safáryk és Palacky. Illíria meghódítása után Marmont engedélyezi, hogy a szlovén és a horvát nyelvet használják a hivatalos iratokban és az elemi iskolákban. Védnöksége alatt Valentin Vodnik összeállítja a szlovén nyelvű elemi iskolai tankönyveket. Végül mozgolódni kezdenek a balkáni keresztények. A görögök a legelőrehaladottabbak: gomba módra szaporodnak titkos társaságaik.

Szerbiában a nemzeti hagyomány hordozói a pópák, s az az ortodox valláshoz kötődik. A román nyelv és történetírás azonban Erdélyben születik újjá, 1813-ban pedig moldvai iskola nyílik Iasi-ban.

Azokban az országokban, amelyek már régóta nemzeti államot alkottak, vagy ahol élénken élt az elveszített függetlenség emlékezete, Angliában, Hollandiában, Svájcban, Lengyelországban és Magyarországon, Spanyolországban és Portugáliában, a kulturális nacionalizmus természetes módon integrálódott a politikai nacionalizmussal, másutt pedig elősegítette a megszületését. A csehek, az illíriai szlávok, a románok, sőt a jelek szerint még a görögök sem gondolnak arra, hogy a szerbek módjára harcoljanak emancipációjukért. Itáliában azonban már a forradalmi periódus alatt megkezdődött a kulturális hazafiságnak politikai hazafisággá való átalakulása, s ez most folytatódik, Németországban pedig most indul el ez a folyamat. A forradalom ehhez azzal járult hozzá, hogy meghirdette a nemzeti szuverenitás elvét. Természetes volt, hogy ez az elv most Napóleon uralma ellen fordult. Gyakorlatilag a franciák is előkészítették a nemzeti érzés felébredését azzal, hogy megszervezték az állam kereteit, kialakították a hivatalnokok hierarchiáját, főleg pedig azzal, hogy megszervezték az új hadseregeket. Ezekben a hadseregekben tömörülnek majd, legalábbis Itáliában, a Szent Szövetség legelszántabb ellenfelei. Dél-Olaszországban a franciák honosították meg a Franche Comté-i eredetű karbonári társaságokat is, amelyek Murat uralma alatt a jelek szerint az olasz egység eszméjének hívei voltak.

Mégsem szabad eltúlozni ezeknek a tényezőknek a hatását. Kisebb volt a szerepük, mint magáé a hódításé. Bármilyen idealista formát öltsön is a hazafiság, politikai erővé csak nagyon is realisztikus indítékoktól válik, még a felső osztályok körében is, ahol főleg a kulturális nacionalizmus virágzik. Mindenesetre a néptömegek körében az idegengyűlölet és az újítástól való rettegés ennek az érzületnek a legfontosabb összetevői, s a legbiztosabb ingert e tekintetben mindig az jelentette, ha külföldi katonák és hivatalnokok jelentek meg a színen. A napóleoni rendszernek megvoltak a maga érdemei. Jótéteményeit azonban ellensúlyozták tehertételei, s a mérleg nem lehetett kedvező.

Először is a császár a meghódított országra hárította a háború terheit. A csapatokat el kellett látni, a katonák fosztogattak, az alakulatok hivatalosan rekviráltak, s mindehhez járult még a hadisarc. Vesztfáliára például 26 milliót vetettek ki. S ami a továbbiakat illeti, Napóleon elvvé tette, hogy a hódítás megtartásának fedeznie kell önnön költségeit, még a szegény Illíria esetében is. Legfeljebb annyi engedményt tett, azt is fogcsikorgatva, például Nápolyban és Spanyolországban, hogy amíg az ország nincs teljesen pacifikálva, Franciaország fizesse a megszálló csapatok zsoldját. 1807-ben József 44 milliót fordított a hadseregre; ebből Franciaországtól csak 6 milliót kapott vissza. Vesztfália 10 milliót adott ki arra a 12 500 franciára, akik hadseregének felét alkották. 1809-ben az Itáliai Királyságnak 127 milió volt a költségvetési kiadása. Ebből 30-at adott Franciaországnak, s 42-t használt fel a saját csapataira. Ezenkívül igen sokba került az új közigazgatás. Röviden, az adók mindenütt mérhetetlenül megnőttek: Berg nagyhercegség 6 milliót fizetett 1808-ban, és 13-t 1813-ban; Velencében háromszorosára nőtt az adóteher. Embereket is kellett adni: az itáliai hadsereg létszámát az 1810-i 49 ezer főről 1812-ben 91 ezerre emelték; Berg nagyhercegség 1806-ban 5 ezer embert, 1811-ben 9400-at tartott fegyverben. Végül a blokád több embert hangolt maga ellen, mint amennyinek megelégedést szerzett. Spanyolország után, amelyet elpusztított a háború, Németországnak és főleg 1812-ben Poroszországnak volt a legtöbb oka panaszra. Azt, hogy az 1813-i felkelésnek a Porosz Királyság volt a góca, nem tisztán szellemi felbuzdulás okozta. Németország volt a felvonulási útvonal Oroszországba, s 1811-től kezdve itt állomásozott az egész Nagy Hadsereg. Lengyelországgal együtt Porosz- ország képezte az expedíció bázisát, és rendelkezésre kellett bocsátania mindenét, amije volt. Jeromos, aki pedig egy hátországi terület felett uralkodott, riadtan állapította meg 1811. december 5-én: „Az erjedés a tetőfokára hágott... Az emberek arról beszélnek, hogy követni kell Spanyolország példáját, s ha kitör a háború, a Rajna és az Odera között minden terület aktív felkelés gócává válik. E mozgalmak legfőbb kiváltó oka nemcsak a külföldi járom elleni zúgolódás; még inkább abban keresendő, hogy tönkrementek az összes osztályok, hogy elviselhetetlen az adóteher, hogy fizetni kell a hadisarcot, el kell tartani a csapatokat, örökösen vonulnak a katonák, az emberek zaklatása nem szűnik. Félelmetes a népek kétségbeesése, amelyeknek nincs már veszteni valójuk, mert mindent elvettek tőlük. A népeket nem érdeklik a nagy politikai kombinációk; csak azt a rosszat érzik, ami jelenleg rájuk nehezedik.”

Vesztfália királya hozzátehette volna, hogy ez a hangulat a főnemességet és a burzsoáziát is elfogta már régóta, s ez volt a legnagyobb baj. A csatlós országokban ugyanis az államadósságot vagy meghagyták érintetlenül, vagy részlegesen mérsékelték, a nyugdíjak és kegydíjak folyósítását megtagadták, a volt uralkodó hivatalnokait és tisztjeit elbocsátották a szolgálatból. A függetlennek meghagyott országok, elsősorban Poroszország, ugyanerre az eljárásra kényszerültek. Minden bajért mindenütt a győztest tették felelőssé.

Másrészt a napóleoni rendszer, amelyet egy csapásra vezettek be a legkülönbözőbb területeken, a réginél sokkal nagyobb méretekben és sokkal eltökéltebb formában szülte újjá a felvilágosult abszolutizmus törekvéseit, azét a rendszerét, amely a népeket megkérdezésük nélkül kívánta boldogítani. A napóleoni rendszer túl bonyolultnak bizonyult, teljesíthetetlen követelményekkel állt elő, és teljesen formálissá vált a Franciaországnál szegényebb, a tunya kormányzáshoz szokott és néha - mint például Illíria esetében - félig barbár országokban. Még ennél is súlyosabb következményekkel járt a polgári törvénykönyv, mert fölforgatta a családi élettel és a tulajdonnal kapcsolatban kialakult szokásokat. A napóleoni törvénykönyv emellett nyíltan világi volt, egy kalap alá vette az összes felekezeteket, bevezette a polgári anyakönyvezést és a válást, felszabadította a zsidókat, védelmezte a szabadkőműveseket, és ezzel maga ellen hangolta a papokat. A protestáns országokban nem mindig nézték jó szemmel, hogy a katolikusok egyenlőséget kaptak. Így például Hollandiában, a francia ügynökök jelentései szerint, igyekeztek is őket távol tartani a hivataloktól. Illíriá- ban, Lengyelországban, Oroszországban az ortodox papok az Antikrisztust látták Napóleonban. A katolikusokat heves gyűlöletre késztette a szekularizáció, a dézsma megszüntetése és a pápával való szakítás.

Az arisztokrácia mindenütt tombolt a dühtől a feudalizmus megszüntetése és a törvény előtti egyenlőség meghirdetése miatt. Ez utóbbit a berni és a genfi előkelők, Hollandia és a Hanza-városok patríciusai sem bocsátották meg soha. A polgárságnak és a népnek is jó néhány oka volt a panaszra. A kézművest felbőszítette a céhek megszüntetése. A hivatalnokoknak nem fért a begyébe, hogy a legmagasabb tisztségekbe franciák ültek. A „hazafiakat", a forradalmi Franciaország híveit, módszeresen távol tartották a közélettől mint jakobinusokat. A parasztok panaszkodtak, hogy a földreform kíméli a földesurakat. Csak néhány nagypolgár maradt bizonyos mértékig a rendszer híve, azok, akik bejutottak a hivatalokba, akik megszedték magukat a nemzet javakból, és akiknek kedvezett a blokád. Mindazokban az országokban, ahol Napóleon megteremtette a modern nemzet közigazgatási és társadalmi kereteit, az összes érdekek egyesülten áhították a függetlenséget, és Franciaország ellen fordultak. Különösen figyelemreméltó Lengyelország esete, mert a lengyelek sokat köszönhettek Napóleonnak, és még többet várhattak volna Oroszország legyőzése esetén. Nos, a lengyel papság megközelíthetetlenül ellenséges maradt, a nemesség tétovázott, mert új reformoktól félt, amelyeket egy maroknyi demokrata máris követelt, ezenkívül azt sem bocsátotta meg a császárnak, hogy nem térítette meg azt a jelzálogadósságot, amelyet Poroszország átengedett. A tőke 43 milliót tett ki, ehhez 4 millió késedelmi kamat járult. A császár 20 millióra csökkentette ezt az összeget, és 3 évben állapította meg a visszafizetés határidejét. A csak részlegesen felszabadított parasztok kizárólag a saját terheikkel törődtek. Akárcsak a porosz parasztokat, őket is tönkretette azután a Nagy Hadsereg átvonulása, s a franciákat tették felelőssé életük minden bajáért. Lengyelország egyáltalán nem támogatta Napóleont ebben a háborúban azzal a lendülettel és olyan fenntartás nélkül, mint ahogyan ő remélte.

A korszak háborúi, bizonyos, előre nem látható kihatásaik révén, még más népek előrehaladásának is kedveztek. Finnországot elválasztották Svédországtól; az alkotmány, amelyet Sándortól kaptak (Szperanszkij dolgozta ki), önkormányzatot biztosított a finneknek. Norvégia, amelyet az angol flotta elvágott Dániától, és éhezésre kárhoztatott, gyakorlatilag függetlenné vált, habár egy újjal sem nyúlt VI. Frigyes uralmához. Amerikában, a spanyol gyarmatokon megkezdődött a fiatal nemzetek kialakulása, s Brazília sem engedelmeskedett többé Portugáliának. 1812 emlékezetes dátum az Egyesült Államok történetében: megkezdődött a második függetlenségi háború Anglia ellen, amely addig gazdasági szolgaságban tartotta egykori gyarmatát, és még erős pártja is volt ott. A jelek szerint új emberek, Clay, Calhoun, Webster ajánlották a szakítást Madisonnak, akiknek az volt a tervük, hogy megszerzik Kanadát is, és országuk autonómiáját a vámrendszer védelme alatt kifejlesztendő ipar révén biztosítják. A háború sok nehézséget okozott, mert az Egyesült Államoknak nem volt sem hadserege, sem pénze. Kölcsönt kellett kérni, és be kellett hívni a milíciákat, hiába tiltakoztak az északi államok, amelyek közvetlenül a békekötés előtt már azzal fenyegetőztek, hogy megtagadják az engedelmességet a szövetségi kormánnyal szemben. A kanadai invázió kudarcot vallott. 1813-ban és 1814-ben vissza kellett verni az angolok támadását az Erie-tavon és a Champlain-tó környékén. Az angolok Baltimore-t ostrom alá vették, és Washingtont felégették. Még 1815-ben is támadást intéztek New Orleans ellen; a próbálkozást Jackson verte vissza. A tengeren az amerikai fregattok és a kalózok értek el ugyan sikereket - elfogtak 2500 ellenséges hajót -, de nem akadályozhatták meg a kikötők blokádját. Az Egyesült Államok veszteségét 30 ezer halottra, kiadását 200 millió dollárra becsülték; a területi nyereség a nullával volt egyenlő, és a kereskedelem jelentékeny károkat szenvedett. Az iparnak azonban sikerült kihasználnia a háborút a belső piac meghódítására, a békekötés után pedig az 1816-ban bevezetett vámrendszer meg is tartotta azt a számára. S a nemzeti érzés hallatlan mértékben megerősödve került ki a válságból.

A nemzeti ellenállási mozgalmak nehézségeket támasztottak Napóleonnak. A tiroli felkelés kellemetlenséget okozott, a spanyol- országi meggyengítette. Ám mindaddig, amíg hadserege ép volt, ez a veszély nem lehetett halálos: Poroszország lakossága nem mozdult, amíg tudomására nem jutott az oroszországi katasztrófa, és az összeomlás folyamán egyetlen más nép sem követte a példáját.

Egyébként megjegyzendő, hogy ha a francia uralom által keltett elégedetlenség kétségtelenül hozzájárult is a nemzetek elkülönüléséhez, tiszta és önzetlen formájában a hazafias érzés csak maroknyi kisebbségeket lelkesített, s a nép szenvedéseihez és a különböző osztályérdekek sérelmeihez képest csak másodlagos szerepet játszott. Jellegzetes módon tanúsítja ezt Tirol esete, hiszen ez a terület Bajorország ellen kelt fel, amely pedig semmilyen értelemben sem bántotta „németségét”. A nép méltatlankodását főleg a háborúk okozták, kiváltképpen az oroszországi hadjárat előkészületei; a néptömegek könnyebben lecsillapodtak volna, ha a győztes császár helyreállítja a kontinentális békét. Mindazonáltal, a nemzetek ébredését figyelembe véve, biztosra vehetjük, hogy még ebben az esetben sem élte volna túl a császárt az általa kialakított kontinentális rendszer. Ami a társadalmi sérelmeket illeti, ezek részben ellentmondásosak voltak, úgyhogy a már modern gazdasági élettel és struktúrával rendelkező országokban mindenképpen akadályokba ütközött volna az egységes akció. Ebben rejlik a magyarázata annak, hogy a monarchikus és arisztokratikus koalíció annyira idegenkedett a nemzeti mozgalmaktól, s a Napóleon felett aratott diadal után ellenük fordult. Sándor már 1812 tavaszán az elnyomott nemzetek védelmezőjének szerepében tetszelgett, s 1813-tól 1815-ig szövetségeseivel együtt nem fukarkodott a legkülönbözőbb ígéretekkel. Csakhogy először is eszük ágában sem volt a legcsekélyebb mértékben is módosítani területi egyezségeiket, másodszor pedig az is magától értetődő volt a szemükben, hogy hatalmuk nem csorbulhat, s hogy a parasztoknak és polgároknak, akiket táborukba hívtak, ugyanúgy el kell majd ismerniük az arisztokrácia fennhatóságát, mint azelőtt. Ausztria makacsul ragaszkodott a régi rendszerhez - amelyet birodalmában annyi elnyomott nemzetiség fenyegetett -, s mindenáron vissza akarta kényszeríteni igája alá Itáliát és Németországot, ezért sohasem volt hajlandó forradalmi jelleget adni a Franciaország elleni harcnak. A Napóleon-ellenes koalíciónak ebben a roppant belső ellentmondásában csírájában már benne rejlik a XIX. század első felének egész története, az elnyomók kegyetlen harca megtévesztett népeik ellen.

A napóleoni időszak alatt végig pénzbőség volt. Már többször rámutattunk, hogy többek között ez volt a brit gazdasági élet egyik leglényegesebb vonása. Nagy-Britanniában 1809-től kezdett fokozódni az infláció. A Bank növekvő mennyiségben vette át az *exchequer bill-e*ket, és a kereskedelmi váltók leszámítolása 1814-ben ötször akkora volt, mint 1795-ben: ekkor 28,5 millió font sterling értékű bankjegy volt forgalomban. A magánbankok száma Londonban nem nőtt jelentékenyen, vidéken azonban 1809-ben már majdnem 800-at számláltak. Minthogy az Angol Bank egy és két fontos címletű bankjegyeket nyomtatott, a fémpénz fokozatosan eltűnt, és az árak szakadatlanul emelkedtek. 1814-ben 198 volt az árindex, 1790-et 1oo-nak véve. A Bank pénzkészlete 1815-ben 2 millióra süllyedt, az árfolyam pedig 15-20 százalékkal esett, ami egyébként nem ártott az exportnak. Franciaországban valamivel kevésbé duzzadt meg a pénzforgalom. Az emberek továbbra is tezauráltak, és változatlanul gyakoriak voltak a pénzhiánnyal kapcsolatos panaszok; nem kétséges azonban, hogy a forgalomban levő pénzmennyiség nőtt. A Francia Bank emissziója 1806-ban 63 millió, 1812-ben 111 millió. A pénz forgása is meggyorsult; 1809- től 1812-ig a leszámítolás 400 millióról 500 millióra emelkedett, 1810-ben elérte a 747 milliót. Ha csak a császáron múlik, ez a tevékenység még élénkebbé válik, és nagymértékben kiterjeszkedik vidékre is, ahol a helyi bankok műveletei nem lehettek valami jelentékenyek, hiszen semmit sem tudunk róluk. A hitelpénzt még csak néhány üzletember használta, és sokkal fontosabb volt a fémpénz mennyiségének növekedése. Részben több pénzt is vertek, részben egyre aktívabb volt a kereskedelmi mérleg, főleg a háborús jóvátételek és a rendkívüli birtok jövedelmei révén. Franciaországba 1799-től 1814-ig a becslések szerint 75 5 millió értékű arany és ezüst áramlott be. A császárság területén az ipari termékek drágultak ugyan, de a mezőgazdasági cikkek ára pillanatnyilag esett; mindamellett minden jel arra mutat, hogy az árak egészében véve jóval felette maradtak az 1789-i szintnek. Számos kontinentális ország átvette a papírpénz rendszerét; minthogy ezekben az országokban a fémpénz elrejtőzött, vagy Franciaországba és Angliába áramlott, a pénzforgalom duzzadása elsősorban ebben a két országban kedvezett a gazdasági haladásnak.

Másrészt Napóleon elősegítette a kapitalizmus fellendülését azzal, hogy Európa jelentős részére kiterjesztette a forradalom reformjait: a munkavállalás szabadságát, a jobbágyság és a hűbéri terhek megszüntetését, a föld szabad adásvételét, a belföldi vámok, a híd- és útvámok eltörlését, az egységes súly- és mértékrendszereket. Ezek a reformok egyébként összhangban álltak Adam Smith tanításával, amelyet akkoriban Garnier és főleg J. B. Say népszerűsített. Say ezt az elméletet 1803-ban megjelent *Traité d'économie politique* (Politikai gazdaságtani értekezés) című munkájában világította meg és egészítette ki.

A háború is mindvégig serkentően hatott a gazdasági tevékenységre. Angliában arra kényszerítette a kereskedelmet, hogy új felvevő piacokat keressen; a kontinensen hatékony védelmet biztosított az iparnak; a kontinentális blokád csak kiélezte a szakadatlan ellenségeskedés következményeit, s ezért nem lehet pontosan megmondani, hogy maga a blokád mennyire befolyásolta a termelési feltételeket. Mindamellett bizonyosra vehető, hogy a háború többet ártott, mint amennyit használt; a politikai bizonytalanság és a kereskedelem elé tornyosuló nehézségek mindenütt csökkentették a vállalkozó szellemet; s minthogy a kontinens ipari fejlődése elsősorban attól függött, hogy milyen ütemben terjednek el a brit gépezetek, a fejlődés nyilvánvalóan gyorsabb lett volna, ha az angolok tovább folytatják ezt a tevékenységet.

Gazdasági téren a tudományos kutatás által is serkentett feltaláló szellem nem lankadt el annyira, mint más szférákban; de ha összehasonlítjuk a korszakot a XVIII. század alkotásaival, meglehetősen gyérek az eredmények. Woolf 1804-ben visszatért Hornblower-nak a gőz szakaszos kiterjedésével kapcsolatban 1792-ben kialakult elképzeléséhez, és két szakaszban hasznosította a közepes nyomású gőzt: ezzel megszületett az úgynevezett compound gép. Philadelphiában Evans gépész és tervező lényegesen tökéletesítette a kazánt. Murdoch 1798-ban bevezette a gázvilágítást Boulton birminghami üzemeiben, majd 1807-ben felállította Londonban, a Pall Mallen az első gázlámpákat. A megoldást vele egyidejűleg Philippe Lebon is kidolgozta Franciaországban, de meghalt 1804-ben, még mielőtt keresztül tudta volna vinni. A császárság vége felé Philippe de Girard-nak sikerült megoldani a len gépi fonását. Mindinkább magára vonta a figyelmet a szállítás problémája. 1811-ben Mac Adam az alsóház elé terjesztette azt az útépítési eljárást, amely máig az ő nevét viseli (makadám), habár Franciaországban akkor már alkalmazták; az angol szénbányákban mind szélesebb körben használtak síneket, tökéletesített kivitelben; végül megpróbáltak gőzmeghajtású gépkocsit szerkeszteni, amely „vas úton” közlekedett; 1804- ben Trewithick megépítette az első mozdonyt, Hedley 1813-ban a másodikat, majd 1814-ben megkezdte kutatásait Stephenson. A vízen is megkezdődött a szállítás forradalma, de csak Amerikában: 1807- ben Fultonnak sikerült megszerveznie a Hudsonön a rendszeres gőzhajózást; az óceánra egyelőre még senki sem merészkedett ki gőzhajón.

Az ember hajlik arra a feltevésre, hogy a háború a gyárosokat arra késztette, hogy piacaik megtartása szempontjából inkább számítsanak a katonai sikerekre és a csempészekre, mint a technikai fejlődésre és az önköltségcsökkentésre, s ez magyarázatot adna a találmányok lelassulására. Angliában folytatódott ugyan a gépek terjedése, de elég lassan, még a pamutiparban is: itt a m*ule* még mindig nem szorította ki mindenütt a *jennyt,* s a gépi szövés még 1812-ben is csak 2000 szövőszéket képviselt. A gyapjúiparban a felszerelés átalakulása még a kezdet kezdetén tartott, és a fonásra szorítkozott: inkább a csipkegyártást igyekeztek gépesíteni. A kohászat már előbbre tartott: a faszenes kohó már ritkaságszámba ment, a nyersvas finomításában véglegesen felülkerekedett a buzgatókemence és a hengermű. A hidraulikus erőátvitelt és a gőzt a pamutfonástól és a bányáktól eltekintve még kevéssé alkalmazták. Éppen ezért a vállalatok koncentrációja még csak módjával folyt, és nem volt szembeötlő. A pamutszövés területén 1812-ben csak 14 manufaktúra működött, s az első gőzzel működő gyár csak 1806-ban nyitotta meg kapuit Manchesterben; a csipkegyártás területén 1810-ben alapították meg az első ilyen üzemet. A kohászati termelés még mindig erősen szétforgácsolt; s még inkább elmondhatjuk ezt a szeszgyártástól eltekintve a többi iparágról. Londonban még semmi sem kezdte ki a kézművesség uralmát. A tőkés vállalkozásnak egészében véve még mindig hangsúlyozottan kereskedelmi jellege volt: a nagykereskedő bedolgozókat foglalkoztatott, oly módon, hogy ellátta őket nyersanyaggal és sok esetben bérelt szövőszékekkel.

A császárság területén, ha érdeklődtek is az újdonságok iránt, elsősorban a hagyományos alapokon igyekeztek növelni a termelést. Újdonság volt a *mule,* a Jacquard-szövőgép, a kartonnyomó henger, amelyet Mulhouse 1805-ben vett át Oberkampftól, valamint Douglas és Cockerill gyapjúfonó gépei. Az első lángkemence Creusot-ban jelent meg 1810-ben. A szórványos haladás elsősorban Elzászban és északon, Lyonban és Saint-Étienne-ben, Normandiá- ban és a Saar-vidéki kincstári bányákban jelentkezett. Belgiumban és Aachen környékén elég jelentékeny volt. Belgiumban ekkor kezdték felszerelni a bányákat. Liége-ben Périer Napóleon segítségével ágyúöntő üzemet hozott létre, 1810-ben pedig Dony megalapította azt a gyárat, ahol a horgany kezelésére kidolgozott eljárását alkalmazta; ez lett a „Vieille Montagne” üzem őse; Gent városát a pamutipar támasztotta fel; Verviers-ben az ipari forradalom a gyapjúfeldolgozással indult el, az angol gépek bevezetése révén; a város jelentős központtá fejlődött. 1810-ben 86 gyárost és 25 ezer munkást számlált. Ezzel szemben Itáliában gyér volt a technikai fejlődés. Több övezet pedig, így például Nyugat-Franciaország, miután elveszítette hagyományos piacait, mindinkább a mezőgazdasági termelés felé fordult. Az ipari felszerelés megújítása mindent összevéve elég szűk keretek között mozgott. A pamutfonásban a rokka nem tűnt el, s a *jenny* alkalmazása 1806-ban érte el csúcspontját. A kohászat területén továbbra is a faszenes nyersvas uralkodott. A gőzgépek száma csekély: a belga bányákban csak 1807-től alkalmazzák őket, a fonodákban pedig csak a császárság vége felé, például Elzászban 1812-ben. A vállalatok koncentrációja csak a pamut- és gyapjúfonásban vehető észre, manufaktúrák alakjában. Szembeötlő viszont a kereskedelmi jellegű koncentráció fokozódása; a korszak egyik lényeges vonása a nagy üzletemberek számának növekedése: a nagy pamutgyárosok, Bauwens és Richard- Lenoir, valamint Oberkampf mellett megjelenik Ternaux, aki a gyapjúra specializálta magát, és bevezette a kasmírsálak gyártását, továbbá Dollfus-Mieg Mulhouse-ban, Japy Montbéliard-ban, Peugeot Audincourt-ban, Cockerill Liége-ben. Ezek az emberek nem törekedtek a funkciók megosztására, egyszerre nagykereskedők és gyárosok, s miközben manufaktúrát alapítanak, továbbra is széles keretek között alkalmazzák az otthonmunkát. A tőkés gazdálkodás Angliához viszonyított fejletlensége a bankügy szervezetén is lemérhető.

A császárság területén kívül ugyanezek a tünetek jelentkeznek Szászországban és Svájcban. Csak ebben a két országban figyelhető meg a felszerelés fejlődése és a vállalati koncentráció kezdete a pamutfonás és a kartonnyomás területén. Az Egyesült Államokban is fellendült a pamutfonás: 1815-ben már 500 ilyen manufaktúra működik az 1803-i néggyel szemben; a szövés azonban elmarad mögötte: Lowell csak 1813-ban alapítja meg az első gépesített szövődét. Az amerikai gazdaság uralkodó vonása részint a gyapottermesztés fejlődése - 1801-től 1811-ig megkétszereződik részint pedig a külkereskedelem haladása, nemkülönben a hajózásé; ez még mindig az Astorok és Girard-ok korszaka.

A mezőgazdaság sokkal tradicionálisabb maradt, mint az ipar, kivéve Angliát, amely e tekintetben még nagyobb fölényben volt a kontinenssel szemben. A modern módszereket majdnem kizárólag csak Hollandiában és Észak-Franciaországban alkalmazták; a balti országokban és Poroszországban a földesurak sokkal szívesebben folyamodtak a paraszti földek kisajátításához és a robot szaporításához, mint új eljárásokhoz.

A kontinensen a tőkés koncentráció sokkal lassúbb ütemben haladt előre, semhogy egyelőre jelentős társadalmi következményekkel járt volna. A mezőgazdasági napszámosok és az iparoslegények továbbra is úgy éltek, mint azelőtt mindig. Az, hogy munkát kapjanak, és hogy mennyibe kerülnek az élelmiszerek, sokkal jobban érdekelte őket, mint a bérek és a munkafeltételek; a munkáltatókkal való konfliktusaik megőrizték szórványos, helyi és minden esetben szűken szakmai jellegüket. Nem voltak más szervezeti törekvéseik, mint hogy újjáélesszék a legényegyleteket és néhány kölcsönös segélyezési pénztárat állítsanak fel. Akárcsak a XVIII. században, történetük legfontosabb állomásai a nagyfokú munkanélküliség időszakai, vagy a rossz termések okozta áremelkedések. Angliában azonban már más volt a helyzet.

Itt a munkásosztály számbelileg megnőtt, s fokozatosan koncentrálódott az északi és északnyugati *Black Country* körzetében; több tényező, így a bekerítések által előidézett beáramlás a városokba, a nők és a gyermekek foglalkoztatása, a gépesítés okozta idült munkanélküliség, a válságok, arra vezettek, hogy a bérek sohasem érték többé utol az árakat; ezeknek a faluról kiszakadt, egészségtelen lakásokban összezsúfolt, iskolázatlan, rosszul táplált, szórakozási lehetőséget nem találó tömegeknek az élete veszedelmesen romlott. Az 1799-i törvény ellenére változatlanul alakultak az u*nionok*; minthogy ezek örökösen a régi statútumokra hivatkoztak, a parlament 1813-ban hatályon kívül helyezte mindazokat a rendelkezéseket, amelyek lehetővé tették a bérek rögzítését, 1814-ben pedig a tanoncokra vonatkozókat is. A régi törvényekből, ugyanúgy, mint Franciaországban, csak a munkásokat sújtó rendelkezések maradtak meg. 1802-ben Peel atyjának kérésére megszavazták az első *Factory Bill-t* a gyermekek védelmére, de ez a törvény papíron maradt. A mindennemű törvényes támasztól megfosztott munkások időről időre erőszakos cselekményekre ragadtatták magukat, amelyek rendszerint a gépek ellen irányultak. E „luddita” zendülések közül az 1811-es és az 1812-es a legnevezetesebb; ezek a nagy gazdasági válság következtében törtek ki. A hatóságok összeesküvéseket és a francia eszmék befolyását keresték mögöttük. A megtorlást irányító Maitland kifejtette, hogy „nagyon rossz szellem” uralkodik, amely „a kormány megdöntésére és mindennemű tulajdon megsemmisítésére” törekszik. Néhány emberben még élt annak a demokratikus agitációnak az emléke, amely a francia forradalom idején folyt Angliában. Legalábbis erre mutatnak például a halifaxi John Baynes beszédei. A 66 éves férfi, akit most egy gyarmati fegyenctelepre küldtek, a forradalom előhírnökeként üdvözölte a zavargásokat:

„A vámpírok már túlságosan régóta szívják a vérünket... ők provokálták a háborúkat; táplálkoznak és meghíznak belőlük; szerteszét az egész világon harcolni küldtek minket, hogy elfojtsuk a szabadságot Franciaországban, és megmentsük a zsarnokságot egész Európában. Már régóta várom ennek a felkelő napnak a hajnalát; bármily öreg vagyok is, remélem, hogy megláthatom még a demokrácia dicsőséges győzelmét.”

Ám ha az angol munkásokat csakugyan forradalmi hév hajtja, legalább az általános választójogot követelték volna; ezekben az eseményekben csak egy politikai gondolkodással nem rendelkező, szenvedő nép dühkitöréseit láthatjuk. Lehetséges, amint némelyek állították, hogy bizonyos tényezőknek jelentős szerepük volt abban, hogy a mozgalom ezen a szinten maradt: így a szakadár egyházaknak; a vasárnapi iskoláknak, amelyeket Hannah More szervezett országszerte; a kölcsönös oktatáson alapuló iskoláknak, amelyeket egy fiatal kvéker, Lancaster ajánlott már 1798-ban, s amelyeket egy társaság is bátorított 1810-től kezdve. Mindamellett annak, hogy nem alakult ki egységes mozgalom, az volt a legfontosabb oka, hogy a munkásság koncentrációja még alacsony fokon állt, valamint hogy 1795-től kezdve a bérek kiegészítéseképpen a kenyér árával arányos segélyeket juttattak a munkásságnak. Az ínségadó *(poor-rate)* a gazdagok számára afféle biztosítási díj volt.

A társadalmi fejlődés új folyamatai új gondolatokat szültek néhány emberben. Az angol közgazdászok a berendezkedés igazságosságát illetően ugyan nem találtak semmi kivetnivalót, a fejlemények azonban mélységes pesszimizmust keltettek bennük, amit már Malthus példája is mutatott. A bankár Ricardo, aki 1810-ben kezdett írni, a munkát tekintette az érték forrásának, mégis meg kellett állapítania, hogy Angliában a népesség növekedése miatt sorra művelés alá kell venni az egyre kevésbé termékeny földeket, s ez a legjobb földek tulajdonosainak különbözeti járadékot biztosít; egyébként tanaival megalapozta a vasbértörvényt. Az ember csak egyre nagyobb nehézségek árán tudja felvenni a harcot az ínséggel. A munka a termék növekvő részét nyeli el, s minthogy a tőkés profitja állandóan csökken, egyszer csak leáll a szűzföldek feltörésének folyamata; ennek bekövetkezte után pedig, úgymond, könyörtelenül érvényesülni fog a Malthus-törvény. Sismondi a kontinensen Ricardótól idegen, erkölcsi szempontból közelítette meg a problémát. Ekkor már dolgozik *Nouveaux principes d’économie politique* (A politikai gazdaságtan újabb alapelvei) című, 1819-ben megjelent művén. Hevesen bírálja az új munkaszervezetet, amelyben a bérmunkás a gép konkurrenciája miatt állandóan csökkenő értékű áruvá válik. Fourier a XII. évben támadta a forradalmi individualizmusból keletkezett társadalmi káoszt. A másik oldalon Saint-Simon megőrizte a modern ipar termelő aktivitása iránti XVIII. századi lelkesedést, de szervezetté akarta tenni, hogy még aktívabb legyen.

Ezek az emberek egyáltalán nem a demokráciát hirdették, s Fourier-nak és Saint-Simonnak a forradalom műve ellen intézett támadásai összhangban voltak a kor reakciójával. Így például Saint- Simon azt követelte, hogy a társadalmat a „tehetségek" irányítsák, azaz a tudósok és a mérnökök, oly módon, hogy „a kormányzók osztálya" „mindig többet tudjon és messzebbre lásson a kormányzottakénál"; vagyis tulajdonképpen vissza szeretett volna állítani egy bizonyos fajta, abszolút hatalommal rendelkező arisztokráciát. Azzal azonban tisztában volt, hogy az az érdem monopóliumát csak úgy tarthatja meg, ha a kiválogatás révén állandóan megújul, s ezért kiküszöbölte az örökösödést. Sismondi és Fourier is támadta a gazdasági szabadságot és a konkurrenciát, ugyanúgy, mint Saint- Simon. A politika egyiküket sem érdekelte, s kizárólag az volt a gondjuk, hogy hogyan lehet javakat termelni minden ember javára. A fegyverzajjal nem törődve, a szocializmus magából a kapitalizmusból született meg, és készült új életet lehelni a demokratikus mozgalomba. Robert Owen ekkor már tervezgette kommunista kísérleteit.

Európán kívül a kapitalizmus hódító szelleme az amerikai angol kereskedelem fejlődésében nyilvánult meg. A háború azonban még mindig bénította a fehér terjeszkedést. A Távol-Keleten a Brit Kelet-indiai Társaság ügynökei igyekeztek újabb fiókokat létesíteni; 1802-ben felkérték a portugálokat, engedjenek bevonulni Macauba egy brit helyőrséget, 1808-ban pedig egy hajórajt is felvonultattak, de nem több sikerrel; Kantonban napirenden voltak az incidensek a kínaiak és az angolok között.

Gialongnak 1804-ben Kokinkína, 1808-ban pedig Hanoi ellen intézett akciókat kellett visszaszorítania. Japánban 1808-ban megjelent egy hadihajó Nagasakinál, hogy megpróbálja elfogni a holland hajókat; később Raffles, aki Jávában vetette meg a lábát, megpróbálta elismertetni főhatóságát a deshimai (kis kereskedelmi telep volt Nagasakiban, előbb a portugáloknak, majd 1641-től 1854-ig a hollandoknak fenntartva) holland kereskedelmi ügynökséggel. Kínában Csia Csinget egyre jobban fenyegették a titkos társaságok, s 1813-ban nagyszabású felkelés tört ki Santung tartományban. Japán semmiféle komoly ellenállást nem tanúsíthatott volna, s amikor 1808-ban megjelent Pellew kapitány, az uralkodó körökben kitört a pánik. Európa belharcai mentették meg a Távol-Keletet több mint egy negyedszázadra.

A gyarmatosítás a brit birodalomban csak nagyon szerény eredményeket mutatott fel. A tengerentúlra települő igen kevés kivándorló elsősorban az Egyesült Államokba vette útját. Fokföldre csak 1808-ban érkeztek telepesek, Kanadába pedig semmiféle angol bevándorlás nem volt. Ausztráliában 1815 táján 600-700 telepes élt, ebből 400 fegyenc. Összesen 20 ezer acre földet műveltek meg. A legtöbb európai telepes Kanadában élt. A korszak végén Alsó- Kanadának körülbelül 250 ezer lakosa volt, ebből 20-30 ezer angol, Felső-Kanadának pedig 70 ezer. (Alsó-Kanada Quebec, Felső-Kanada pedig Ontario tartomány.) Halifaxben virágzott az amerikai csempészet, az admiralitásnak a fakivitelt előmozdító szükségletei pedig lerakták egy izmosodó ipar alapjait. Jávában Stamford Raffles hozzáfogott a módszerek megújításához: a bennszülött főnököket hivatalnokokká változtatta, a földet pedig bérbe adta a lakosoknak oly módon, hogy szabad kezet engedett nekik a termesztés és a kereskedelem terén. Terveinek megvalósításához azonban nem volt sem elég ideje, sem pénze.

A fehér terjeszkedés továbbra is erőteljesen folyt az Egyesült Államokban, nem annyira a bevándorlás, mint inkább a lendületes népszaporulat révén. Az Atlanti-óceán partjairól szüntelen rajokban áramlottak a telepesek az északnyugati területek felé. Ohio 1802-ben alakult állammá. Indianát és Illinoist kevéssel 1815 után ismerték el külön államnak. Délen viszont a gyapotültetvények terjeszkedésével párhuzamosan nőtt a feketék száma: ebben az időben már több mint másfélmillió néger élt itt; Louisianát 1812-ben vették fel az államok közé, Florida pedig irigy szenvedélyeket keltett. Madison a nyugati részét foglalta el Pensacolával, amely vitatott terület volt, Jackson pedig a tennessee-i milícia élén hadat viselt a krík indiánok ellen.

Az angolszászok egyedüli riválisai az oroszok voltak. Az oroszok behatoltak a Kaukázusontúlra, és miután legyőzték a perzsákat,
1812- ban a gülisztáni szerződéssel megszerezték Dagesztánt és Bakut, valamint azt a jogot, hogy kizárólag ők tartsanak fenn flottát a Kaspi-tengeren. Megpróbáltak kapcsolatba lépni Kínával, de sikertelenül. 1805-ben egy Sándor által küldött követséget feltartóztattak Mongóliában. A Bering Társaság, amelyet 1799-ben alapítottak, megvetette a lábát Alaszkában, és 1803-ban a Horn- fokon át útnak indította Rezanov és Kruzenstern cirkálóját. Az előbbi 1804-ben jelent meg Nagasakinál, de nem bocsátották be, majd 1806-ban Alaszkából San Franciscóba hajózott. Ohotszkból kiindulva az oroszok megpróbálták megkaparintani Szahalint, megtámadták a Kuril-szigeteket és Hokkaidót, a japánok nagy riadalmára. Valamivel később elhatározták, hogy gyarmatot alapítanak Kaliforniában Alaszka élelmezésére; 1811-ben erődítményt létesítettek San Franciscótól északra. Itt találkoztak a Kanadai Társaság ügynökeivel, akik kezdtek átjárni Columbiába és Oregonba.

A missziók szerepe gyakorlatilag még mindig jelentéktelen volt. Kínában Dufresne apostoli helytartó 1803-ban összehívta az első zsinatot, de egyetlen pap sem érkezett hozzá Európából. 1805-ben újrakezdődött az üldözés, 1815-ben őt magát is lefejezték. 1807-ben partra szállt Kantonban Morrison, az első protestáns misszionárius. A baptisták is eljutottak Burmába. 1804-ben megalakult a Biblia Társaság, de a körülmények még nemigen engedték szóhoz jutni.

Az európaiak gondolkodásában a gyarmatok még mindig azt a szerepet töltötték be, amelyet a merkantilizmus jelölt ki számukra; a régi gyarmati rendszer azonban veszélyben volt. Franciaország rövid időre megszüntette a rabszolgaságot, e rendszer egyik legfontosabb elemét, s amikor vissza akarta állítani Santo Domingóban, azonnal elveszítette ezt a gyarmatot. 1807-ben Anglia megszüntette a rabszolgakereskedelmet, ami a gyarmatokon munkaerő- hiányt okozott. Másrészt az Egyesült Államok új példát statuált: a dél-amerikai telepesek és kreolok elhatározták, hogy ezt az utat követik, nem tűrik tovább az európaiak „kizárólagos” uralmát, elkülönülnek Európától, és megszabadulnak tőle. Spanyolország egyre-másra veszítette el amerikai birtokait. Ezek elismerték ugyan VII. Ferdinándot, de nyomban hozzátették, hogy csak személy szerint tekintik uruknak, amiből az következik, hogy mindaddig, amíg fogoly, saját maguk intézik ügyeiket. Amikor 1810-ben híre jött, hogy Andalúzia elesett, s hogy a juntát Cádizban bebörtönözték, egy lépéssel továbbmentek: Caracas április 19-én, Buenos Aires május 20-án letette alkirályát; Új-Granada júniusban kelt fel, Quito augusztusban, Chile és Mexikó szeptemberben. A gyarmatok kereskedelmi szerződést ajánlottak Angliának, és Bolivár Londonba utazott. Wellesley tárgyalni akart; a Cortes azonban nem volt hajlandó hatályon kívül helyezni a „kizárólagosságot”, s kijelentette, hogy az amerikai alattvalók a lázadás állapotában vannak. Bolivár, kíséretében Mirandával, visszatért. Kongresszust hívtak egybe, amely 1811. július 7-én kihirdette Venezuela függetlenségét, és alkotmányt szavazott meg. Új-Granada követte a példát. Argentínában a vezetők között már konfliktus tört ki, és egyiküket, Morenót, száműzték; csak 1813-ban ült össze az alkotmányozó gyűlés. Mindenütt meghirdették az emberi jogokat, de a katolicizmust megtartották államvallásnak. Megszüntették a rabszolgaságot, a *mitá*t, az *encomiendát.*

Az új államokban azon nyomban kitört a viszály. A kreolok eltávolították a spanyolokat. A mérsékeltek méltatlankodtak, hogy beengedik a közéletbe a feketéket és a meszticeket. A vezetők civódtak egymással. Az egymásra féltékeny városok egyik táborból a másikba álltak, hogy önkormányzatukat védjék. A papság által uszított hegyvidéki lakosok a spanyolokat támogatták. Venezuelában a *llaneró*k azért harcoltak, aki megfizette őket. A spanyolok viszont szilárd támaszpontokat tartottak még a kezükben. Mexikóban 1811-ben agyonlőtték Hidalgo plébánost, majd paptársa, Morelos, aki 1813-ban újrakezdte, 1815-ben ugyanerre a sorsra jutott.

A spanyolok maradtak az urak Limában; innen kiindulva visszafoglalták Quitót az új-granadaiaktól; több ide-oda hullámzó hadművelet után visszavették Felső-Perut az argentínaiaktól; Paraguay végül kicsúszott a kezükből; Montevideóban azonban Elio hosszú ideig ellenállt, és a portugálokat hívta segítségül; a várost csak 1814-ben szabadította fel véglegesen Alvear. Chilében Rosas, Carrera és O’Higgins viaskodott egymással a hatalomért; 1813-ban az ország déli részén összevont spanyol erők újra támadást indítottak, és visszahódították az egész országot. A harc Venezuelában és Új-Granadában vette a legdrámaibb fordulatot. A spanyolok Maracaibo körzetében és az Orinoco völgyében tartani tudták magukat; 1812-ben aránylag könnyen legyőzték Mirandát, aki július 25-én kapitulált; Cádizba küldték, ahol 1816-ban halt meg. Bolivárnak sikerült elmenekülnie, és Cartagenába jutnia. Az új-granadaiak a következő évben hozzájárultak, hogy behatoljon Venezuelába, és augusztus 6-án be is vonult Caracasba. Ellenfelei újra keletre vonultak vissza, de 1814-ben ismét támadást indítottak, és megverték Bolivárt, akinek vissza kellett térnie Üj-Granadába. Ekkor a trónjára visszakerült VII. Ferdinánd erősítéseket küldött. Flottája 1815 tavaszán jelent meg, s Bolivár hajón Jamaicára távozott. Csak Argentína maradt szabad, de belső viszályok gyengítették. Alveart, akit 1814-ben kormányzóvá választottak, és aki Anglia védnökségét kérte, 1815 áprilisában megbuktatták. Spanyol-Amerika sorsát illetően tehát bizonytalanság uralkodott. Mindamellett nyilvánvalónak látszott, hogy az anyaország sohasem fogja tudni maradéktalanul visszaállítani a régi gyarmati rendszert.

Mivel a tőkés termelés célja a profit, ez Napóleon politikai és katonai eszményétől teljesen idegen erőt jelentett. Tökéletes formájában ez a termelés természetesen szemben áll a nemzeti határokkal, hiszen azok gátolják a természeti kincsek kiaknázását, és lehetetlenné teszik a föld különböző övezetei közötti ésszerű munka- megosztást; ebben az értelemben a világuralom kedvezhetett ennek a termelésnek. A kapitalizmus azonban még csak kialakulóban volt, s a merkantilista szellemtől mélyen áthatott képviselői kizárólag azzal törődtek, hogy megtartsák sérthetetlen vadászterületnek a saját országukat. Egyébként személyükben honfitársaikkal együtt ragaszkodtak hazájuk függetlenségéhez; azok a kedvezmények, amelyeket a császár Franciaországnak biztosított, előbb vagy utóbb a nacionalizmus híveivé tették volna őket a császársággal szemben, s a nemzetek egymás közötti ellentéteit egyelőre felfüggesztették volna. Napóleon számára azonban nem is ez jelentette a legnagyobb veszélyt. Az ipari kapitalizmus Angliában született meg és tett szert a legnagyobb hatalomra és a legtöbb lehetőségre: ennek jóvoltából ez volt az egyetlen ország, amely finanszírozni tudta a háborút; úgyhogy ebben az értelemben Nagy-Britanniának a császár felett aratott győzelme a kapitalizmus győzelme volt.

Hatodik rész

NAPÓLEON BUKÁSA

(1812-1815)

Első fejezet

A kontinentális rendszer összeomlása (1812-1814)

A kontinentális rendszert a Nagy Hadsereg győzelmei teremtették meg és tartották fenn. Létét minden egyes háború újból kérdésessé tette. *Az* oroszországi hadjáratnak kellett megkoronáznia a vállalkozást, de ez katasztrófával végződött. Miután a Nagy Hadsereg elpusztult, a császár sietve megpróbálta visszaállítani, s bár a korosztályok összekeverésének intézménye nem létezett többé, tehát megsemmisült e hadsereg legfontosabb erőforrása, a császár ismét felülkerekedik, ha ugyanúgy, mint az addigi küzdelmekben, csak egy vagy két kontinentális hatalommal kell megküzdenie. Most azonban a kontinens országai, húsz esztendő tapasztalataiból okulva, összefogva rontottak rá. A kontinentális rendszer megsemmisült, Napóleon letűnt a színről, s kísérletének költségeit Francia- ország fizette meg.

1. AZ OROSZORSZÁGI HADJÁRAT

Napóleon 700 ezer embert vitt hadba Oroszország ellen. Ebből 611 ezer lépte át folyamatosan a határt a hadjárat folyamán. A csapatok összetétele pontosan leképezte a Nagy Birodalmat. A katonák közül, az annektált területek franciáival együtt, 300 ezer volt a francia, 180 ezer a német, ebből 30 ezer osztrák Schwarzenberg vezénylete alatt, s 20 ezer porosz Yorck mögött; 9 ezer a svájci, 90 ezer a lengyel és a litván, 32 ezer az olasz, az illíriai, a spanyol és a portugál. Ezeknek az egységeknek az értéke és a hűsége rendkívül egyenlőtlennek mutatkozott a későbbiek folyamán. A Nagy Hadsereg még sohasem ért el ekkora létszámot; de ilyen tarka és ilyen kevéssé összeforrott sem volt még soha; a régi Franciaország területéről való franciák mindössze egyharmadát alkották.

A Visztula előtt álló derékhad - 450 ezer ember és 1146 ágyú - kilenc hadtestből, valamint a gárdából, négy lovassági hadtestből és a szövetségesekből állt. Ebben a szokásos tagolásban kezelhetetlennek látszott éppen roppant méreteinél, a front kiterjedésénél és az összeköttetés nehézségeinél fogva. Napóleon gyakorlatilag hadseregekbe tömörítette a hadtesteket. A Nyemannál ő volt 227 ezer emberrel; Eugéne valamivel mögötte 80 ezerrel; Jeromos vezényelte a jobbszárnyat 76 ezer emberrel; azon túl állt Schwarzenberg; baloldalról a legszélen pedig Macdonald és Yorck. Csak éppen jó hadvezérekre lett volna szükség; kiváltképpen Jeromos nem számított annak! Kiválasztásával a császár dinasztikus előítéletnek engedett. Mintha eltűnt volna a hadműveletek pontossága.

Mint rendesen, Napóleon most is úgy képzelte, hogy a háború rövid lesz. Egészen június 20-áig azt remélte, hogy Lengyelország területén zajlik le. Miközben erőinek zömével Kovno (Kaunas) felé menetelt, jobbszárnyát visszafordította Varsó irányába, s itt éppen Jeromos középszerűsége szolgált csalétkül. Ha az ellenség nagy erőkkel behatolna a nagyhercegségbe, ő lerohanná a jobbszárnyát és szétszórná: ez a békekötést jelentené. Az oroszok azonban nem mozdultak. Így hát otthon kellett megtámadni őket. A katonák négy napra való kenyeret vittek magukkal: a konvojok húsz napra való liszttel követték őket; három héten belül megtörténik a döntő csapás, és Sándor kapitulál.

Kétségtelen, hogy a megbékélés hívei nem hiányoztak a cár környezetéből, így például Konsztantyin nagyherceg és Rumjancev. Június 28-án Balasovot Napóleonhoz küldték, hogy tárgyalást ajánljon fel neki abban az esetben, ha hajlandó kiüríteni az orosz területet. Franciaország ellenségei, Armfelt, Stein, állandóan féltek, hogy az uralkodót elfoghatja egy gyenge pillanat; talán meg is volt rá az okuk. A tény azonban az, hogy a gőgje győzött.

Mindamellett az orosz hadsereg menthetetlenül gyengének látszott. A Nyeman mögött Barclay de Tolly 120 ezer embernek vezényelt; a Bugnál Bagratyion nem egészen 40 ezer embert vont össze; kissé délebbre Tormaszov valamivel több mint 40 ezer emberrel rendelkezett; a második vonalban Wittgenstein nyomult előre, hogy védelmezze a Dvinát és Rigát. A hátországban még 3-400 ezer újonc, kozák és milicista állt rendelkezésre, és Csicsagov útnak indította a dunai hadsereget; de az oroszoknak időre volt szükségük. Időt azzal nyerhettek, ha elhúzódnak az összeütközés elől, s azok, akik, mint például Rosztopcsin, a térséget és a telet tekintették hazájuk két legértékesebb szövetségesének, ezt egyértelműen hasznosnak látták. A többséget viszont felbőszítette az a gondolat, hogy a franciák benyomulhatnak az ország területére, vagy pedig attól féltek, hogy ez megtöri uruk akaratát. Végül is mindnyájan Phull német emigráns tervében egyeztek meg. Barclay, vagy Bagratyion, aszerint, hogy Napóleon melyiket támadja meg, felveszi a harcot és ellenállja másik pedig ráront a támadók szárnyára. Nemcsak a császárnak volt ellenére, hogy Oroszország kellős közepén bontakozzék ki a háború: Sándor sem akarta ezt. Ám pontosan ez az, aminek szükségszerűen be kellett következnie, azért, mert az orosz tábornokok gyengébbnek érezték magukat, és féltek ellenfelüktől; minthogy pedig az ország kiterjedése folytán teljesen szabadon mozogtak és nyerhettek tért, állandóan hátrább vonultak, hogy elkerüljék a katasztrófát, és ezzel akaratlanul arra kárhoztatták ellenfelüket, hogy kimerüljön az üldözésben.

Napóleon hadserege 1812. június 24-én és 25-én kelt át a Nyemanon, és 26-án 10 mérföldes erőltetett menettel Vilnába ért, hogy szétzúzza Barclayt. De nem találta ott, mert Barclay visszahúzódott a Dvina mögé, Drissza hevenyészett sáncai közé. Maradt Bagratyion. Vilnából Davout Minszk felé vonult, hogy elvágja visszavonulási útját, Jeromos pedig üldözésére indult. Jeromosnak azonban túl hosszú utat kellett megtennie, és nem nagyon sietett. Bagratyionnak így megmaradt a manőverezési lehetősége, dél felé térve kikerülte Davout-t, átkelt a Dnyeperen, majd visszakanyarodott. Jeromost a császár leváltotta, s az visszautazott Vesztfáliába. Davout Mogiljovnál megverte Bagratyiont, de nem tudta feltartóztatni. A vilnai hadművelet kudarcot vallott. Július 3-án Napóleon újra elindult Vityebszk felé, hogy a két orosz hadsereg közé ékelődjék. 24-én érkezett meg, de már későn: Barclay kiürítette Drisszát, majd Vityebszket, és Szmolenszkba húzódott vissza, ahol sikerült egyesülnie Bagratyionnal.

Ezzel a két egyesült erővel Barclay hajlandó volt megindítani a támadást Vityebszk irányába. Napóleon nyomban egy harmadik hadműveletet kezdeményezett: visszahúzódott dél felé, átkelt a Dnyeperen, s augusztus 16-án megjelent Szmolenszk alatt. A támadás azonban megbukott, s amikor erről a már 12-én visszavonulót fújó Barclay értesült, még időben érkezett meg a város védelmére; 17-én véres csata zajlott le, amelynek révén a franciák csak a külvárosokat tudták hatalmukba keríteni. Az orosz hadsereg ismét visszahúzódott; hátvédje 19-én Valutyinánál fedezte a visszavonulást. Vajon követni fogják-e a franciák Moszkváig?

Már az első pillanatban világossá vált a háború újfajta jellege. A napóleoni stratégia használhatatlannak bizonyult. Az ellenség arcátlanul állandóan elhúzódott, és nem létezett semmiféle természeti akadály, amelyhez oda lehetett volna szorítani. Meglepni sem lehetett, mert a kietlen síkságon a lovasság csak kimerült, anélkül hogy értesüléseket szerezhettek volna, s mert a távolság a franciák gyors ütemű menetelését megfosztotta megszokott hatékonyságától. E menetelések sokkal jobban kimerítették az embereket, mint rendesen. Már június 26-án, Vilna megközelítésekor ijesztő arányban nőtt meg a lemaradók és a szökevények száma. A konvojok nem tudták követni a csapatokat, s a hadseregnek szinte már az első naptól fogva a helyszínen kellett megszereznie az élelmet. Az ország azonban semmit sem adott. A lovak nem jutottak zabhoz, és tömegesen pusztultak. Az időjárás is az oroszok mellé állt: viharok, esők és hideg éjszakák június végén; majd elviselhetetlen hőség. A Szmolenszk alatti hadműveletben mindössze 160 ezer ember vett részt. Mi marad Moszkvára? Főleg a külföldi csapatok létszáma olvadt szinte óráról órára. Az eredetileg 16 ezer főnyi württembergi hadosztály szeptember 4-én mindössze 1456 emberből állt. A szárnyakon és hátul egyáltalán nem volt ragyogó a helyzet. Macdonald-nak nem sikerült bevennie Rigát, s Gouvion-Saint-Cyrrel, a polocki győzővel szemben folyamatosan nőtt Wittgenstein serege.

Reynier és Schwarzenberg sakkban tartotta Tormaszovot, de már közeledett Csicsagov. Napóleon arra számított, hogy a lengyelek tömegesen felkelnek, és elözönlik Ukrajnát. Június 28-án a diéta egy konföderációnak adta át a helyét, amelynek irányítását Czartoryski apja vette át, és amely nyomban visszaállította a lengyel királyságot. A császár hidegen fogadta ezt a hírt, és hallgatott. Nem lett volna okos dolog felbosszantani Poroszországot és Ausztriát, sem kétségbeesésbe kergetni Sándort, mielőtt legyőzte volna. Még Litvániát sem csatolta a hercegséghez, s a terület irányítását, ugyanúgy, mint Kurlandét, francia hivatalnokokra bízta. A csalódott és nyugtalan és egyébként is kimerült lengyelek, akiket a francia követ, De Pradt mecheleni érsek sem biztatott túlságosan, úgy határoztak, hogy megvárják, amíg kirajzolódnak a francia győzelem körvonalai, csak azután lépnek fel erélyesen. Ilyen körülmények között valószínűleg jobb lett volna megállni, megszervezni a már meghódított területet és a hadsereg élelmezését, s gondoskodni a helyszínen a katonaság téli szállásáról. Napóleon fejében már Vityebszk- ben megfordult ez a lehetőség. Egyetlen eszköz kínálkozott arra, hogy gyökeresen megváltoztassa a háború egész arculatát és kilátásait : elég lett volna megígérni a parasztoknak a jobbágyság megszüntetését. A császár tudta ezt: de a forradalmi hagyománytól ekkor már annyira irtózott, hogy ez a megoldás tökéletesen idegen volt a számára. Ez a lehetőség tehát elesett; egyébként pedig úgy vélte, hogy ha a császárság elhúzódó erőfeszítésre kényszerül, ezt mindenképpen megsínyli a tekintélye, aminek németországi következményei kiszámíthatatlanok lehetnek. Ráadásul szentül hitte, hogy ha bevonul Moszkvába, ezzel térdre kényszeríti Sándort. Így hát újra elindult.

Szeptember 5-én hirtelen beleütközött az orosz hadseregbe a Moszkva-folyó partján. Barclay tisztét Kutuzov vette át, aki nem akarta Moszkvát harc nélkül kiszolgáltatni. Jobbszárnya a folyó fedezete alatt megközelíthetetlen volt; balszárnyát, amely egy erdőre támaszkodott, a franciák csak késve tudták bekeríteni. Napóleon a derékhadát támadta meg, és szeptember 7-én, hosszan tartó és véres küzdelem után vette be annak sáncait. A franciák 30 ezer, az oroszok 50 ezer embert veszítettek. Napóleon a döntő pillanatban elkövette azt az óvatlanságot, hogy Kutuzovot, anélkül hogy erejét megtörte volna, engedte visszahúzódni Moszkvától délre, a Nara mögé; a császár 14-én vonult be a fővárosba. Moszkvát 15-étől 18-áig tűzvészek pusztították el. A tüzeket, legalábbis részben, Rosztopcsin parancsára gyújtották.

Sándor Drisszából visszatért Szentpétervárra. Békét kötött Angliával, és rábízta a flottáját. Augusztus végén a turkui találkozáson megerősödött Bernadotte-tal való szövetsége. Ez azonban nem jelentett semmit: Bernadotte hiába kapott angol segélyt, egyáltalán nem volt hajlandó németországi kalandokba bocsátkozni addig, amíg meg nem hódította Norvégiát, és amíg a császár úr a porondon; a cár kizárólag saját magára számíthatott. Nővére, Katalin, az emigránsok, akik Arndthoz csatlakoztak, d’Ivernois és Mme de Staël a végsőkig való háborút követelték. Ha kapitulál, kétségkívül meggyűlik a baja a félelemtől szorongatott és dühtől tomboló nemességgel. De minden jel arra mutat, hogy legfőképpen valamilyen hősies magatartás póza kerítette hatalmába. Az a nemzetközi környezet, amely az utolsó reménységet látta benne, már előre Európa felszabadítójaként ünnepelte; titokban nem kételkedett abban, hogy győzelme Európa urává teszi. Ez a szerep, amelyről mindig is álmodott, összhangban állt hiúságával, a szabadságról való szónoklataival és mélységes uralmi ösztönével. Mivel mindinkább hajlott a miszticizmusra, könnyen meggyőzte magát arról, hogy isten őt szemelte ki az Antikrisztus megállítására. Miután vezére lett annak a keresztes hadjáratnak, amelyet annak idején Burke hirdetett meg, süket maradt Napóleon minden javaslatára.

A császár nem mehetett többé tovább. Magában Moszkvában nem fenyegette veszély a hadsereget, de csak az a terület volt a hatalmában, amelyet megszállva tartott, s öszeköttetési vonalai nem voltak biztosak. A hivatalos hagyomány kétségkívül eltúlozta a háború nemzeti jellegét, de a kiéhezett betolakodó elől a jobbágy ugyanúgy elmenekült, mint a többiek, s kétségbeesésbe hajszolva gerillaharccal válaszolt. A franciák szinte soha egyetlen kozákot sem láttak, de ők szemmel tartották az alakulataikat. Ha Napóleon engedi, hogy a tél Moszkvába szegezne, Európa, sőt Franciaország is kicsúszhat a kezéből, hiszen az emberek bizonytalannak látják majd a sorsát. Egészen október közepéig remélt: Kutuzov fegyverszünetről tárgyalva hitegette Murat-t; majd 18-án váratlanul meglepte ellenfelét Vinkovónál. Másnap a kijózanodott Napóleon elrendelte a visszavonulást.

Tarutinótól Szmolenszkig Kutuzov több napos előnyre tehetett szert. Napóleon, hogy megfélemlítse, dél felé nyomult, és 24-én Malojaroszlavecnél megverte; utána elhúzódott, és újra elindult Szmolenszk felé. Menekülését Davout fedezte, Miloradovics ellenében, nem minden nehézség nélkül. Eleinte még szép volt az idő; egyszer csak átmenet nélkül esni kezdett a hó. A már a bevonuláskor elpusztított ország nem nyújtott sem élelmet, sem hajlékot. A lovak elpusztultak; a katonák a kocsikat és az ágyúkat az útszélen hagyták; egyre hosszabban húzódott a lemaradók kígyózó menete, amelyet nap nap után tizedeltek a kozákok és a fagy. A franciák november 9-től 13-ig vonultak be Szmolenszkbe, és 14-től 18-ig szakaszosan hagyták el a várost. Az oroszok előnyre tettek szert, s Krasznojénál elvágták az útjukat. Napóleon 15-én különösebb ellenállás nélkül törte át a vonulatokat; Eugéne 16-án, Davout 17-én csatára kényszerült; 18-án Ney-t feltartóztatták, és alakulatai csak csodával határos módon menekültek meg, a Dnyeper jegén átkelve. Az újra összevont, immár körülbelül 30 ezer főre apadt hadsereg elérte a Berezinát. Itt súlyos' veszély várt rá. Csicsagov, miután egyesült Tormaszovval, észak felé fordult, s minthogy Schwarzenberg nem üldözte, bevette Minszket, majd Boriszovot. Wittgenstein átkelt a Dvinán, és visszaszorította Oudinot-t és Victort. Oudinot sietett visszafoglalni Boriszovot, de lerombolt híd várta. Eblé utászai a 25-éről 26-ára virradó éjszakán két pontonhidat vertek. Napóleon 27-én kelt át a folyón, és másnap mindkét parton dúlt a csata. Jobboldalt Csicsagovot feltartóztatták; baloldalt Kutuzov puhasága lehetővé tette Victornak, hogy a lemaradókat feláldozva kikerüljön a harapófogóból. Egészen mostanáig a Berezina sem volt még befagyva, ekkor azonban rendkívül hidegre fordult az idő, s a kegyetlen fagyban a Nagy Hadsereg maradványai is megsemmisültek. December 9-én mintegy 10 ezer ember érte el Vilnát, s Kovnón át Königsbergbe (Kalinyingrád) húzódott vissza.

Fokozatosan még 40 ezren csatlakoztak hozzájuk, szétforgácsolt kis csoportokban. A Tilsit felé menekülő Macdonald-nak, valamint a Bugnál vonuló Reynier-nek és Schwarzenbergnek összesen 55 ezer embere maradt. Napóleon 400 ezer halottat és 100 ezer foglyot veszített.

A Nagy Hadsereg, a Nagy Birodalom pajzsa nem létezett többé, s még hosszú ideig nem születhetett újjá. A különböző korosztályok összeolvasztása, ami 1793 óta a francia hadsereg erejét adta, ezennel lehetetlenné vált; új lovasságot sem lehetett teremteni a semmiből. A jóvátehetetlen katasztrófa mégsem törte meg Napóleont: máris csak arra gondolt, hogy új hadsereget hozzon létre. December 5-én Vilna előtt értesült, hogy Malet tábornok Párizsban október 23-án megpróbálta magához ragadni a kormányzást, és ez kis híján sikerült is neki; 29-én lőtték agyon társaival együtt. De éppen ideje volt már hazatérni, és szorosabbra fogni a gyeplőt, mielőtt elterjednek a szörnyű oroszországi hírek. Napóleon átadta a parancsnokságot Murat-nak, és Caulaincourt-ral szánon indult haza Franciaországba. Tele volt illúziókkal, újabb csapatokat követelt Poroszországtól és Ausztriától, s arra számított, hogy Murat kordában fogja tartani az oroszokat a Visztulánál. Tavasszal majd visszatér új légióival.

2. POROSZORSZÁG ELPÁRTOLÁSA ÉS AZ ELSŐ 1813-I HADJÁRAT

Ha a poroszok és az osztrákok hívei maradnak, Murat talán tartani tudja magát. A kimerült Kutuzov nem lépte át a határt. Úgy vélte, hogy hazájának nem érdeke a háború folytatása, és sokan gondolkodtak hasonlóan. Sándor határozta el a támadás újbóli megindítását; félreállította Rumjancevet, és december 23-án Nesselrodéval megjelent Vilnában. Stein inspirálta, aki november 17-én könyörögve kérte, hogy szabadítsa fel Németországot: zászló alá szólítják a népet, a fejedelmeket pedig elmozdítás terhe mellett kényszerítik, hogy csatlakozzanak a jó ügyhöz.

Sándor más elpártolásokra is számított. Az olasz Paulucci és a német emigránsok már megkörnyékezték Yorckot, aki utasításokat kért; lehetséges, hogy nem kapott; tény azonban, hogy amikor az oroszok elvágták Macdonald- tól, nem próbált utat törni magának, pedig könnyen megtehette volna, és december 30-án Tauroggenben (Tauragé) semlegességi megállapodást írt alá. Az oroszok behatoltak Poroszországba, s minthogy Bülow nem volt hajlandó együttműködni Murat-val, Macdonald nem minden nehézség nélkül visszatért a Visztulához. Frigyes Vilmos elmozdította Yorckot; ő azonban úgy tett, mintha nem tudna róla, és követte az oroszokat. Azok jó okkal számíthattak a lengyel főnemességre. Decemberben Czartoryski kérte a cárt, hogy egyik fivérének jogara alatt állítsa vissza Lengyelországot. A varsói kormány több tagja felajánlotta a nagyhercegséget Oroszországnak, és cserébe a Litvániával való egyesítést és az alkotmányt kérték. Nesselrode és Stein ellenezte ezt az elgondolást; az előbbi hazája érdekeinek nevében, az utóbbi arra hivatkozva, hogy így lehetetlen lesz a koalíció. Sándor arra szorítkozott, hogy 1813. január 13-án jó szándékairól biztosította a lengyeleket, akik be is érték ezzel, és nem tanúsítottak semmiféle ellenállást. Ami Schwarzenberget illeti, szintén tárgyalni kezdett, és harc nélkül vonult vissza. Az oroszok február 9-én foglalták el Varsót.

A franciák Poznan felé húzódtak vissza. Murat hazautazott Nápolyba, és Eugéne vette át a főparancsnokságot. Schwarzenberg január 30-án külön fegyverszünetet kötött, utána visszavonult Krakkóba, magával vonva Poniatowskit, és fedezetlenül hagyva Reynier-t, akinek hadtestét közben megsemmisítették. Február 12-én Eugéne elhagyta Poznant, s a hó végén idő előtt feladta az Odera vonalát; igaz, hogy ekkor Poroszország elpártolása lényegileg már befejezett tény volt.

Elég hosszú időbe telt, amíg Frigyes Vilmos meggyőződött arról, hogy a Nagy Hadsereg pusztulása felszabadította a francia uralom alól, s ha Napóleon felajánlja neki a Varsói Nagyhercegséget, talán még kielégítettnek is tekinti magát. Félt Ausztriától, amelyről úgy hitte, hogy kitart Franciaország mellett, az oroszokra pedig gyanakodott, hogy egész Lengyelországot, sőt talán még Kelet- Poroszországot is annektálni szeretnék. Környezete erősen megoszlott. Knesebeck, valamivel félénkebben pedig Hardenberg is a Sándorral való azonnali szövetséget ajánlotta; Ancillon inkább azt szerette volna, ha Metternichhel egyeznek meg, hogy annak közbenjárásával Németország visszanyerje szabadságát, anélkül hogy beengednék az oroszokat. Decemberben a király arra hajlott, hogy tavaszra halasztja a döntést, s majd a császár hátában pártol el, amikor az újra benyomul Oroszországba. Bécsben Knesebeck megtudta, hogy Poroszországnak nincs mit félnie Ausztriától; virágnyelven a cárral való megegyezést ajánlották neki; a szövetségre irányuló javaslatait elutasították.

A döntést a hazafiak forradalmi akciója csikarta ki. Yorck elpártolása adta meg a jelet. Az először felháborodott király végül egy ügynököt küldött a cárhoz, aki megígérte, hogy „visszaállítja” Poroszországot, s a királyhoz intézett kérését némi fenyegetéssel is alátámasztotta. Másrészt Frigyes Vilmos még attól tartott, hogy Napóleon haragja könnyen elérheti, ezért, engedve a rábeszélésnek, január 22-én elhagyta Berlint, és Breslauban (Wroclaw) ütötte fel főhadiszállását. Ezalatt Yorck mind előbbre nyomult Poroszországban. Königsbergben a cár megbízottjaként megjelent Stein, és kérte a rendek egybehívását. A megijedt és először tanácstalan hivatalnokok végül ellene fordultak, s át kellett adnia a helyét Yorcknak; alapjában véve azonban mindenki egyetértett. A rendek a király utólagos jóváhagyásával létrehozták a *Landwehrt,* s Yorckot bízták meg a megszervezésével, anélkül hogy az érintené a rendes újoncozást; úgy döntöttek, hogyha nincs elég önkéntes, bevonulásra köteleznek minden 18 és 45 év közötti férfit, a helyettesállítás jogával. A rendeknek gondjuk volt arra, hogy maguknak tartsák fenn a tisztek megválasztását, hiszen a népet fegyverezték fel, ezt azonban úgy kellett megoldani, hogy ne nyugtalanítsa a nemességet. A király rossz szemmel nézte ezt a törvénytelen kezdeményezést; de tudta, hogyha ellene szegül, esetleg a koronájával játszik. Különben is Breslauban a Scharnhorst vezette háborús párt jelentékenyen megerősödött.

Frigyes Vilmos a maga részéről február 3-án mindazokat az alattvalóit, akiknek módjuk volt saját erejükből felszerelni magukat, felszólította, hogy a sorkatonaság alakulataihoz önkéntes egységekben csatlakozzanak; az ügy előmozdítása érdekében 9-én a háború egész tartalmára felfüggesztett mindennemű felmentést a 17 és 24 év közöttiekre vonatkozóan; 10-én kibocsátotta a néphez intézett első felhívását. Egyidejűleg a cárhoz küldte Knesebecket. A megbeszélések elhúzódtak, mert Poroszország, legalábbis keleten, 1806-i határainak visszaállítását kívánta, Sándor viszont csak egy, a régivel egyenlő nagyságú területet ajánlott. A csomót Stein vágta el; Anstett-tel együtt Breslauba küldette magát, és rábeszélte a királyt a megegyezésre. A szövetség február 28-án Kaliszban született meg; Sándor március 15-én felkereste Frigyes Vilmost, 16-án megküldték Franciaországnak a hadüzenetet, 17-én pedig a király az ország egész területén felállította a *Landwehrt* a 17 és 40 év közötti fegyverviselésre képes összes férfiakra vonatkozóan, helyettesállítás nélkül; a tiszteket a két-két nemesemberből és egy nem nemesből álló körzeti tanácsoknak kellett kijelölniük; április 21-én a 40 év feletti férfiakat is behívták, és *Landsturmot* alakítottak belőlük, de egyszer sem vették igénybe. Franciaország legyőzéséhez Poroszország az általános mozgósítást is átvette tőle, amint azt Scharnhorst és Gneisenau már régóta kívánta, s minthogy csak 5 millió lakosa volt, olyan következetes szigorral valósította meg, amilyet a Közjóléti Bizottság annak idején sohasem tartott szükségesnek.

Az oroszok számára döntő fontosságú volt ez a szövetség, ők csak 70 ezer embert tudtak az első vonalban tartani. Igaz, hogy a *Landwehr* augusztus előtt nem volt harcképes, és hogy májusban mindössze 7-8 ezer önkéntes állt fegyverben, de a reguláris hadsereg - részint a 30-40 ezer *Krümper,* részint az 1807-ben elbocsátott tisztek, valamint az újoncok behívása révén - azonnal 35 ezer embert küldhetett a frontra, és részt vehetett az ostromokban. Eugéne március 4-én elhagyta Berlint, és az Elba mögé húzódott. Az ellenség nyomban átkelt ezen folyón. Hamburg február 24-én kelt fel, és az oroszok március 18-án vonultak be ide; Davout még ugyanezen a napon kiürítette Drezdát; az ellenség Szászországot is elárasztotta, s a franciák a Saale mögé kényszerültek.

A porosz nemzeti megmozdulásnak erkölcsileg is nagy volt a hatása, mert a háború megkapta azt a felszabadító jelleget, amelyről Sándor ábrándozott; a német történetírás azóta is „felszabadító háborúnak” nevezi. A lelkesedés főleg az egyetemi ifjúságot, a polgárságot és a nemességet ragadta magával. Berlinben Fichte félbeszakította előadását, és akárcsak Steffens és Schleiermacher, forró szavakkal kommentálta a király felhívását. A megmozdulás ereje tartományonként erősen különbözött. Sziléziában és Nyugat- Poroszországban a lengyelek nem engedelmeskedtek vagy dezertáltak; Kelet-Poroszországban igen sokan állítottak helyettest. Különösen a falvakban lehetett megfigyelni, hogy a bevonulásban a hazafias lelkesedésnél sokkal nagyobb szerepe volt annak, hogy a csak néhány éve felszabadított parasztok megszokták az engedelmeskedést a junkereknek és a hivatalnokoknak. Másrészt a nemesség úgy intézte, hogy polgárok csak alacsony rangokat kaphassanak, és emiatt hiányzott az egyik leghatékonyabb ösztönző, amely a francia forradalom seregeinek erejét adta. Még így is igen jelentősek voltak azonban a behívás eredményei; márciustól áprilisig 15 ezer önkéntes jelentkezett a szabadcsapatokba, a *Landwehr-ről* nem is beszélve. A *Landwehr-nek* végül 120-130 ezer tagja volt, augusztusban meg is jelent a frontokon, és a tűzben levő alakulatoknak több mint a felét adta; megváltozott a porosz hadsereg arculata. Természetesen a hivatásos katonák nem becsülték valami sokra a *Landwehrt,* amely - akárcsak a francia forradalom első tömeges behívásainak kontingensei - gyakorlatlan volt, és könnyen elfogta a pánik.

Poroszország lázadása egész Németországban izgalmat keltett. 1812 végétől kezdve egyre aktívabb a hazafiak propagandája. Paulucci ehhez felhasználta Merkelt. Arndt brosúrát írt brosúra után, többek között megjelentette *A német katona katekizmusát,* amelyben minden németet felszólított, hogy harcoljon a „gonosz szellemmel”, szükség esetén a fejedelem ellenére is. Stein még tovább akart menni: Sándor és Frigyes Vilmos határozza el és szervezze meg a nemzeti háborút, s ez majd döntésre bírja az óvatosakat és a közönyöseket. Március 19-én a két uralkodó csakugyan kiáltványt intézett a németekhez, feloszlottnak nyilvánították a Rajnai Konföderációt, s felszabadították a fejedelmeket, hogy álljanak melléjük, ellenkező esetben letaszítják őket trónjukról. Tanácsot alakítottak az elfoglalandó területek igazgatására azzal a megbízással, hogy ott is szervezzék meg a *Landwehrt.* A tanács elnöke Stein lett. Hamburgot és Szászországot azonnal elfogta a lelkesedés; másutt, például Hanauban és Berg nagyhercegségben Napóleon újabb behívásai zavargásokat idéztek elő, és kedveztek a franciaellenes propagandának. Mecklenburg elpártolt. A fejedelmek többsége szívesen követte volna a példáját, de még féltek a császártól. Stein fenyegetése és a felkelésre való felhívás rosszul hatott rájuk, és egyáltalán nem kedvezett a porosz befolyásnak. Ausztriánál kerestek támogatást.

A nemzeti hevület új költőnemzedéket szólaltatott meg. E poéták megvetéssel tekintettek az álmodozásra és a spekulációra, és kizárólag a katona hősiességét magasztalták. Így például Theodor Körner, aki karddal a kezében esett el, *Lant és kard* című híres kötetét hagyta hátra. Közéjük tartozott Rückert, akinek *Vértes szonettek* című verseskötete 1814-ben jelent meg, nemkülönben Schenkendorf és Uhland. A német hazafiságnak ez a nyilvánvaló metamorfózisa azonban még mindig nem jelentette azt, hogy a német nemzeti érzés véglegesen kialakult. A németek egyelőre csak abban tudtak egyetérteni, hogy ki kell űzni a franciákat, akik megkeserítették az életüket. A többségük ennél tovább nem látott, és még nem alkotott magának világos fogalmat a politikai nemzetről. Maguk a hazafias vezérek sem különböztették meg mindig világosan a kulturális értelemben vett nemzeti jellegtől: így például Gneisenau nem látott volna semmi kivetnivalót abban, ha Anglia a saját javára egy nagy államot létesít a Rajna és az Elba között. Azoknak, akik az egységet követelték, mint például Stein, a történeti körülmények folytán szintén nem sikerült erről világos képet alkotniuk maguknak. Az szinte nem is érdekelte őket, hogy ennek az egységes németségnek a vezető ereje Poroszország vagy Ausztria legyen-e; Stein még azt sem tartotta volna szerencsétlenségnek, ha Poroszország mint olyan megszűnik. Ez a közöny azonban nem küszöbölte ki magát a nehézséget; tulajdonképpen a megoldásra való képtelenség nyilvánult meg benne.

Ezek az emberek tisztában voltak azzal, hogy a németek Európa segítsége nélkül fel sem szabadíthatják magukat; így szükségképpen beletörődtek abba, hogy az új államot Európa szervezze meg, és az vállaljon érte garanciát, azaz helyezze gyámsága alá. Ezenkívül a burzsoázia többé-kevésbé előrehaladott liberális eszmékkel kapcsolta össze a hazafiságot, a nemesek viszont a régi rendszer politikai és társadalmi fenntartásaként vagy restaurálásaként értelmezték. A fejedelmek a maguk részéről nem törődtek sem az egységgel, amely szuverenitásukat, sem az alkotmánnyal, amely hatalmukat korlátozta volna. A nemzeti egység kétértelmű, határozatlan körvonalakat öltött, mindenki arra készült, hogy majd a saját hasznára fordítja a győzelmet. Mindaddig, amíg szükség volt rá, meghagyták a népnek azokat a reménységeket, amelyek harcra buzdították; Ausztria beavatkozásával azonban végül is bizonyossá vált, hogy a győzelem hasznát a fejedelmek és a nemesek fogják lefölözni.

Metternich hallatlan körültekintéssel és ugyanakkor eltökéltséggel készítette elő ezt a beavatkozást. Ausztria a Nagy Hadsereg pusztulásával felszabadult, s Franciaországgal való szövetsége virtuálisan fel is bomlott, hiszen a saját erejéből semmiképpen sem nyújthatott támogatást a Nagy Birodalom megtartásához, amely éppen Ausztria kifosztásából gazdagodott meg. Bubna, akit december végén küldtek Párizsba, rámutatott, hogy az osztrák császár nem fogja emelni a Napóleonnak nyújtott katonai támogatást; majd Schwarzenberg el is hagyta a frontot. „Ez az első lépés az elpártolás útján” - kiáltott fel Napóleon. Kegyetlen csalódás volt ez a számára, aki nem csekély reményeket alapozott a dinasztikus szövetségre. Végül azonban megnyugodott, és jó arcot vágott a rossz játékhoz: először is az oroszoktól és a poroszoktól kellett megszabadulnia; az osztrákokkal majd azután számol le. Metternich biztos volt abban, hogy a helyzet így alakul. Többen felvetették a kérdést, hogy vajon nem tudta volna-e Napóleon megszilárdítani a szövetséget úgy, hogy valami értékeset kínál érte. Erre nem volt lehetőség, mert ha Ausztria hozzásegíti Oroszország és Poroszország eltiprásához, maga is ki lett volna szolgáltatva kénye-kedvének. Metternich bármit csak úgy fogadhatott el, ha azzal legalább a poroszok is egyetértenek, azért, hogy helyreálljon az egyensúly és a tartós béke, és Sándornak meg Napóleonnak a keze egyaránt meg legyen kötve; ezért azzal bízta meg Bubnát, hogy ajánlja fel jószolgálatait, és terelje Franciaországot az engedmények útjára.

Ez a megoldás neki mint államférfinak egyáltalán nem lett volna ellenszenves, mert egyrészt cseppet sem rajongott Poroszország erősödéséért, másrészt pedig még Frigyes Vilmosnál is kevésbé bízott a cárban, s annak nemcsak lengyelországi, hanem törökországi aspirációit is gyanakodva szemlélte. Németország forrongása nyugtalanította, úgy érezte, hogy ez a régi rendszert és Ausztriát egyaránt fenyegeti. De ahhoz, hogy Németországban helyreálljon a rend, Franciaországnak bele kellett volna egyeznie abba, hogy visszatér a lunéville-i békeszerződés megszabta határai mögé, Metternichnek pedig meggyőződése volt, hogy Napóleon erre nem lesz hajlandó; következésképpen nincs más hátra, mint a megfelelő pillanatban csatlakozni a koalícióhoz, és megbuktatni Napóleont. Az arisztokrata Metternichnek, akit a francia forradalom fosztott meg birodalmi főnemesi rangjától, ez személy szerint is leghőbb vágya volt, és ebben azonosult vele az egész osztrák nemesség. Lebzeltern, Sándornál akkreditált követe azzal dicsekedett, hogy az oroszokkal és a poroszokkal „mindig egyetértésben cselekedett", „a forradalom eltiprása és a jó ügy diadala érdekében".

Bubnával folytatott tárgyalásain a francia császár beérte azzal, hogy nagylelkűen felajánlja Illíriát. Beleegyezett abba is, hogy a portugál királyt visszaültessék trónjára. Kijelentette azonban, hogy a császársághoz „alkotmányosan" hozzácsatolt országok közül egyről sem fog lemondani, nemkülönben a Varsói Nagyhercegségről sem. E nyilatkozatait nyilvánosan is megismételte a törvényhozó gyűlés előtt. Tulajdonképpen egyetértett volna azzal, hogy tárgyalások kezdődjenek Ausztria közvetítésével; ekkorra azonban Metternich már döntött, s csak azért tárgyalt, hogy időt nyerjen, és teljes biztonságban mozgósíthasson. Ez a játék nem ment minden nehézség nélkül, mert az arisztokrácia türelmetlenkedett, maga Gentz is zúgolódott a tétovázás miatt. Hormayr újra kezdte a tiroli felkelés szervezését, márciusban le kellett tartóztatni. Áprilisban Párizsba küldték Schwarzenberget. Ezúttal Metternich világosan közölte feltételeit: a franciák adják fel Illíriát, a nagyhercegséget és egész Németországot.

Napóleon végül beleegyezett, hogy osszák fel a nagyhercegséget Ausztria, Poroszország és Oldenburg herceg között; cserébe azonban azt követelte, hogy Szászország annektálja az Elba és az Odera között fekvő porosz tartományokat. Ausztria kijelentette, hogy miután nem szövetségese többé Franciaországnak, és nem is közbülső helyzetben levő hatalom, áttér a fegyveres közvetítés álláspontjára, azzal az eltökélt szándékkal, hogy fellépjen ama féllel szemben, amelyik nem hajlandó elfogadni az általa kielégítőnek tekintett javaslatokat. Ausztria magatartása most már a franciák jó néhány szövetségesének hűségét megrendítette. Februárban a szász király elhagyta Drezdát, és végül Ausztriába menekült. Nem állta tovább Stein fenyegetőzését. Március 26-án Metternich felajánlotta, hogy kezességet vállal a szász király államainak integritásáért, és kompenzációt szerez neki a Varsói Nagyhercegségért; április 26-án aláírták az egyezményt: a közvetítés kudarca esetén a szász hadsereg csatlakozik az osztrák csapatokhoz. Ugyanebben az időpontban Metternich a bajorokkal is tárgyalt, akik már csak nagyon húzódozva segítették Napóleont. Murat, alighogy megérkezett Nápolyba, megbízottat küldött Bécsbe, s felajánlotta segítségét azzal a feltétellel, hogy meghagyják a trónján. A küldöttet jól fogadták, s Murat árulása csak azért halasztódott el, mert Bentinck - aki éppen elfoglalta a Ponzai-szigeteket, és arról álmodott, hogy olasz nemzeti mozgalmat szít Anglia gyámsága alatt - kijelentette, hogy érvényesnek tekinti Ferdinánd jogait a trónra, követelte, hogy szolgáltassák ki neki Gaetát, és 25 ezer embert szándékozott partra tenni. A felháborodott Murat erre még egyszer csatlakozott a Nagy Hadsereghez.

Vajon lehet-e csodálkozni azon, hogy Napóleon nem volt hajlandó harc nélkül kapitulálni? Egyelőre még korántsem győzték le, s akárcsak 1807-ben, egy Oroszország és Poroszország elleni villámhadjárat most is cselekvésképtelenné teheti Ausztriát, mielőtt még akcióba lépne. És hogyan nézett volna a franciák szemébe? A franciák minden bizonnyal szívesen megbocsátanak neki, ha hajlandó újra a nemzet vezérévé válni; ha azonban bevallja a kudarcát, akkor már nem lehet az uruk, márpedig ha az alkalmazkodás és a bukás között kell választani, akkor ő csak az utóbbit választhatta.

Sokan emlegették ezzel a periódussal kapcsolatban önzését; de hát amióta látóköréből eltűnt a nemzet szorosan vett érdeke, egyszerűen nem gondolkodhatott másként. Egyébiránt pedig, ha elfogadja Metternich feltételeit, semmiféle biztosítéka sem lehetett arra nézve, hogy ellenfelei nem használják-e ki az így nyert időt arra, hogy még többet követeljenek, és az egész biztosan így is történt volna. A cár a közvetítést csak március n-én fogadta el, akkor is rendkívül kelletlenül, s kizárólag azért, hogy ne hozza hátrányos helyzetbe az osztrákokat, akik biztosították arról, hogy az egész akció úgyis kudarcot vall, és akkor a legtermészetesebb módon az oroszok mellé állnak. Londonban április elején Wessenberg felkereste Castlereagh-t, aki Napóleon nyilatkozataira hivatkozva kereken elutasította az osztrák ajánlatot. Metternich tisztában volt vele, hogy ha csak Nagy-Britannia érdekeinek biztosítása marad tisztázatlan, attól még létrejöhet a kontinentális béke. Castlereagh azonban, aki az oroszországi hadjárat kezdete óta tehetetlensége tudatában tartózkodó magatartást tanúsított, most a cselekvés mezejére lépett, mert a helyzet tisztázódni kezdett, és mit sem törődött Metternichhel. Március 3-án megígérte Bernadotte-nak Norvégiát és Guadeloupe-ot, ha 30 ezer embert a cár rendelkezésére bocsát. Még a dánok megnyerésére is számítottak, akiknek semlegességi egyezményük volt az oroszokkal.

A kaliszi szerződés végül rábírta Angliát, hogy segítséget nyújtson a koalíciósoknak. Sándor főhadiszállásán már ott volt Lord Cathcart és Wilson. Áprilisban Castlereagh a saját fivérét, Lord Stewartot küldte el a porosz királyhoz Jackson kíséretében. Segélyt ajánlott fel azzal a feltétellel, hogy Hannovert megnagyobbítják, s kivált, hogy a poroszok és az oroszok kötelezik magukat, hogy nem tárgyalnak Anglia nélkül. Az angol megbízott semmilyen elképzelést nem rögzített arra vonatkozólag, hogy hol húzódjanak Franciaország határai: mindent a katonai eseményektől tett függővé; nyilvánvaló azonban, hogy azok a feltételek, amelyekről Napóleon Metternichhel megyegyezett volna, azonnal kérdésessé válnak, ha az érintett felek aláírják a Castlereagh által ajánlott szerződést. Következésképpen újabb győzelemre volt szükség. Az egyetlen ellenvetés az lehetett, hogy ez a győzelem talán szerény lesz, bár ahhoz még mindig elegendő, hogy biztosítsa a békét, feltéve, ha a franciák belenyugszanak bizonyos méltányos áldozatokba. Napóleon szerint természetesen olyan győzelemre volt szükség, hogy ne kelljen semmiféle áldozatot hoznia.

Ausztria még nem állt készen. Hadserege 1809 óta mindössze 150 ezer főt számlált, és 1813 elején pénz hiányában csak 60 ezer ember volt harcképes állapotban. Február 9-én a kormány úgy döntött, hogy további 40 ezer embert mozgósítanak, de semmiből sem volt elég. Április 16-án úgy döntöttek, hogy az 1811-es papírpénz után most újabbat bocsátanak ki. Csak május elején tudtak hozzáfogni egy új hadsereg felállításához Csehország területén. Napóleonnak ideje volt ahhoz, hogy szétverje az oroszokat és a poroszokat: ez volt az utolsó esélye.

Megszokott energiájával fogott hozzá az ügyhöz. Még 1812. szeptember 22-én, Moszkvában hívta be az 1813-as korosztályt, és a kontingenst 80 ezerről 137 ezerre emelte. Visszahívta a spanyolországi csapatokat, és Németországba küldte a párizsi városi őrséget. Január 11-én áttette az aktív hadseregbe azt a százezer embert, aki a nemzetőrség szívét alkotta, s akiket még 1812 tavaszán *cohorsok-ba.* osztott be; egyidejűleg behívta az 1814-es korosztályt, amelynek kontingensét 150 ezer újoncra emelte, mozgósított továbbá 100 ezer embert az 1809-1812-es korosztályokból. Április 3-án további 90 ezer embert kért az 1814-es korosztálytól és 80 ezret a nemzetőrség első lépcsőjétől. Ezenkívül újra megjelentek a díszgárdák: 10 ezer lovast próbáltak belőlük felállítani. A németországi csapatokat átszervezték, hogy létrehozzák belőle azt a keretet, amely Türingiában és a Rajna partjain magába fogadja az újonnan besorozottakat. Napóleon különösebb nehézség nélkül szerezte be az új ágyúkat, puskákat, a lőszert és a kocsikat, csak lóhoz nem jutott; emiatt a hadjárat megindításakor mindössze néhány ezer lovassal rendelkezett. Rengeteg pénzügyi nehézsége támadt. Gaudin 1813-ra valamivel több mint 1 milliárdnyi kiadást irányzott elő, 906 milliónyi bevétellel szemben. A császár feláldozta magánkincstárának 80 milliós tartalékát; a községi javakat járadékkötvényekre cserélte be, s az eladásból származó esetleges többlet fedezetével *1*35 millió értékű bont bocsátott ki. Fokozta a blokád pénzügyi jellegét azzal, hogy százával adta ki a forgalmi engedélyeket, egyben pedig megengedte az exportőröknek, hogy 6 százalékos adó mellett szabadon importáljanak. A bizalom azonban már megrendült, és a gazdasági aktivitás megroppant. A pénz elrejtőzött és megdrágult. Esni kezdtek a gyarmatáruk árai, mert az emberek úgy érezték, hogy a blokád napjai meg vannak számlálva. Május 20-tól 23-ig pánik uralkodott a tőzsdén. Júniusban rendkívüli nehézségekbe ütközött a kincstár ügyeinek intézése.

Napóleon azt hitte, hogy megerősítheti a dinasztiát és Ausztriának is hízeleg, ha bevezeti a régensséget, és azt Mária Lujzára ruházza. A katolikusokat is meg akarta békíteni azzal, hogy rendezi ügyeit a pápával, akit még 1812 nyarán Fontainebleau-ba szállíttatott. Elment hozzá, és január 25-én rávette, hogy írjon alá egy előzetes konkordátumot; az okmányt február 13-án állami törvényként bocsátotta közre. Azt is elhatározták, hogy az 1811-i országos zsinat javaslata szerint rendezik a kánonjogi beiktatás kérdését. Ám több bíboros óvást emelt, és a pápa március 24-én visszakozott. A konfliktus elölről kezdődött, s a szembeszegülők ellen ismét megtorló intézkedéseket alkalmaztak. A törvényhozó gyűlés, amely februárban ült össze, mint mindig, most is hallgatott. A nemzet érzelmei felől azonban nem lehetett kétség. A császár még sohasem kért tőle ekkora áldozatokat; az 1814-es korosztályt teljes egészében elvitték; behívtak olyan sorköteleseket is, akik már állítottak maguk helyett helyettest; a *cohors-okba* nős férfiakat is beosztottak. A franciák kitartottak Napóleon mellett, de lelkesedés nélkül, mintha háborúja már nem lett volna az ő ügyük.

Napóleon április 15-én hagyta el Párizst, és a Saale felé menetelő majnai hadsereghez csatlakozott, Eugéne pedig csapatainak egy részével az Elba mentén felfelé vonult. A francia erőket 28-án este vonták össze. 29-én és 30-án keltek át a Saalén Merseburgnál és Weissenfelsnél. Nyomasztó számbeli fölényben voltak: 150 ezer ember, 43 ezer porosszal és 58 ezer orosszal szemben. Lovasság híján azonban nem volt módjuk sem felderítésre, sem üldözésre; még ennél is nagyobb baj volt, hogy sok parancsnok tehetségtelennek bizonyult: Bertrand és Lauriston eddig még sohasem állt hadtest élén. Ami a szövetséges erőket illeti, főparancsnokuknak, Wittgensteinnek csak névleges volt a tekintélye; 27-én még szétforgácsolódtak, amennyiben Wittgenstein Wittenberg felé nyomult, Blücher előre a Mulde irányába, Miloradovics és Tormaszov pedig hátrafelé. Ekkor a fővezér elrendelte a csapatok összevonását Lipcsétől délre, hogy a Saale torkolatánál támadják meg a franciákat. 29-én a cár Toll tanácsára másik tervet fogadott el: bevárják Napóleont a hegyek lábánál, és amennyiben Lipcse felé menetel, oldalról támadják meg.

Napóleon hadművelete - egyik legszebb manővere - csakugyan úgy épült fel, hogy Lipcse felé menetelve túlerejét igyekezett érvényesíteni. A hadtestek lépcsőkben követték egymást, hogy megtámadtatás esetén kölcsönösen segítséget nyújthassanak egymásnak. A császár elképzelése az volt, hogy a város bevétele után az egész hadsereg délnek fordul, az ellenséget Csehországba szorítja és megsemmisíti. Május 2-án személyesen vezette a Lipcse elleni támadást, amikor Ney fedezetlenül hagyott hadtestét Lützen előtt meglepte és nagy erővel támadta meg Blücher. Marmont meglehetősen erőtlenül segített. A császár sietett oda, és helyreállította az egyensúlyt, majd várta, hogy Bertrand rajtaüssön a szövetségesek balszárnyán, főleg pedig, hogy megérkezzék Eugéne, és elvágja keleti visszavonulási útjukat. Ám mindketten késve érkeztek, és csak erőik egy részével; Wittgenstein el tudott szakadni és visszahúzódni az Elba mögé, mégpedig sokkal kisebb emberveszteséggel, mint a franciák: 12 ezer embere esett el szemben 20-22 ezerrel. A franciák elvétették a csapást. Az egyetlen eredmény az volt, hogy a szász király ismét köpönyeget fordított, kiszolgáltatta Torgaut, és átadta hadseregét Napóleonnak.

Miközben az oroszok eljutottak a Spreehez, a Ney által üldözött poroszok észak felé fordultak; végül úgy döntöttek, hogy csatlakoznak szövetségeseikhez, s csak Bülowot hagyták hátra Berlin fedezetére. A Victor és Sébastiani csapataival megerősödött Napóleon május 20-án vette fel a csatát. Átkelt a Spreen, elfoglalta Bautzent, hogy helyhez szegezze az ellenséget, és időt adjon Ney- nek, aki észak felől érkezett, s igyekezett oldalról és hátulról közrefogni a németeket. 21-én indult meg az általános támadás; Ney ismét késett, rosszul manőverezett, és a döntő pillanatban nem lépett fel a kellő eréllyel.

A koalíciósoknak megint sikerült kicsúszniuk a harapófogóból; a hegyek mentén Sziléziába húzódtak, egészen a Weistritzen túlra, feladva Breslaut. Materiálisan rendkívül előnytelen helyzetben voltak; Napóleon minden vesztesége ellenére is megőrizte számbeli fölényét. Még némi idő kellett ahhoz, hogy a *Landwehr* a tűzvonalba mehessen, az osztrák hadsereg pedig még messzebb volt ettől a pillanattól. Az egyesült orosz és porosz erők attól féltek, hogy Metternich nem fogja feladni a semlegesség álláspontját, ha túlságosan eltávolodnak az osztrák határoktól, ezért veszedelmes kalandba bocsátkozva, az Óriás-hegység és az Odera között foglaltak hadállást. Napóleon számára tehát utoljára még egy alkalom kínálkozott. Ezt azonban elmulasztotta kihasználni, és fegyverszünetet ajánlott.

Nem tudta, hogy az ellenség ennyire gyenge, és Ausztria ennyire nincs felkészülve. A szászok világosították fel Metternich szándékairól. Amikor Bubna május 11-én eljött hozzá, hogy ismertesse az osztrák kancellár feltételeit, és kongresszust javasoljon Prágába, Napóleon beleegyezett a tervbe, anélkül hogy bármit is ajánlott volna; mindamellett nyugtalankodott, mert egyidejűleg - egyébként sikertelenül - Sándorral is megpróbált tárgyalásokba bocsátkozni. Éppen ezért a szövetségesek szokatlan visszavonulása mögött csapdát szimatolt, amelyet Metternichhel közösen állítottak fel. Ahhoz pedig pillanatnyilag nem érezte magát elég erősnek, hogy három országgal szálljon szembe. Hadserege nem volt jó állapotban. Nem sikerült megoldania az élelmezést; az ezredek szinte óráról órára olvadtak, mert túl sok volt a katonák között az újonc, akik nehezen bírták az állandó menetelést. 30 ezer volt a beteg. A harmadik hadtest, amely április 25-én még 47 ezer főt számlált, már csak 24 ezer emberből állt. Megcsappant a lőszer. A fegyverszünet az erősítés lehetőségét ígérte, különösen a lovasságot illetően; s csakugyan, a hadsereg létszámának megkettőzését tette lehetővé. Napóleon tisztában volt azzal, hogy a megállapodás az ellenségnek is használ, de úgy vélte, hogy egyenlő esélyek esetén ő lehet a győztes. Egyébként valószínűleg még arról a reményről sem tett le, hogy visszatartsa Ausztriát a hadba lépéstől, vagy tárgyalások útján térítse el szándékaiktól az oroszokat. Egy szó, mint száz, május 25-én megbízta Caulaincourt-t, hogy értsen szót a szövetségesekkel. Caulaincourt furcsán fogalmazott, tárgyalópartnerei meglepődtek. „Tudják Önök, hogy a fegyverszünet kizárólag nekünk előnyös? — Ha biztosak abban, hogy Ausztria Önökkel tart, jobban teszik, ha nem kötnek békét velünk.” A szövetségesek csak egy hónapra akarták felfüggeszteni az ellenségeskedést, és július 20-át csak Metternich kérésére fogadták el határidőnek, akinek szüksége volt erre a haladékra. Június 4-én Pleiswitzben írták alá az egyezményt.

3. AZ ŐSZI HADJÁRAT

Diplomáciailag a fegyverszünet Napóleonnak ártott. Az angol meghatalmazottak Reichenbachban már előzőleg találkoztak a szövetséges uralkodókkal. A porosz királlyal június 14-én, a cárral pedig június *1*5 -én írták alá a szerződést, a Castlereagh által megszabott feltételek szerint: Hannover visszaállítása és megnövelése, Poroszország visszaállítása, különbéke kizárva. Ennek fejében 2 millió font sterling segélyt ígértek, oly módon, hogy egyharmadát Poroszország kapja, a többit Oroszország, s garantálták egy 5 millió font sterling összegű kölcsön felét. Ettől kezdve sem a poroszok, sem az oroszok nem tárgyalhattak többé Anglia részvétele nélkül, amelynek Franciaországgal szembeni igényei azonban még tisztázatlanok voltak. Castlereagh mélyen átgondolt elképzelése, amely csak 1814-ben valósult meg, az volt, hogy egyetlen megbonthatatlan tömbbe fogja össze Franciaország ellenségeit. Ezen az úton most aratta az első sikert. Még Ausztriát kellett megnyerni.

Ezalatt Metternich Gitschinbe (Jicín) vitte császárát, ahol Nesselrode június 3-án találkozott velük. Ferenc még mindig irtózott a háborútól; mindamellett beleegyezett abba, hogy egyeztessék a békefeltételeket, és hogy abban az esetben, ha közvetítő akciója kudarcot vallana, szövetséget írjanak alá. A poroszok és az oroszok jóváhagyták azokat a feltételeket, amelyeket Ausztria Napóleon elé kívánt terjeszteni: a nagyhercegség felosztása, lemondás Illíriáról és a Hanza-megyékről, Poroszország visszaállítása; ezt egy feltétellel egészítették ki, éspedig, hogy a franciák azonnal ürítsék ki a porosz erődítményeket.

Metternich megígérte, hogy támogatja a Rajnai Konföderáció feloszlását, és beleegyezett abba, hogy Anglia, ha majd szintén részt vesz a tárgyalásokon, a maga részéről is követeléseket támaszthasson. Június 27-én Reichenbachban aláírták a három szárazföldi hatalom szövetségi szerződését, amely azonban csak akkor léphetett hatályba, ha Napóleon elutasítja Ausztria közvetítő lépéseit. Ebben az esetben Ausztria magáévá teszi Poroszország és Oroszország maximális programját; visszatér 1805-i határaira, és követelni fogja, hogy a franciák hagyják el egész Németországot, Spanyolországot, Itáliát és Hollandiát.

Metternich álláspontja változatlan volt. Egyfelől semmit sem enyhültek a cárral kapcsolatos aggodalmai; másfelől egyre kevésbé hitte, hogy Napóleonnal szót lehetne érteni. A császár magához hívta, és Drezdában 26-án találkoztak. Szóváltásuk viharos volt. Amikor Napóleon felajánlotta Illíriát azzal a feltétellel, hogy Ausztria semleges marad, Metternich kertelés nélkül azt felelte, hogy Ausztriának meg kellett szereznie közvetítéséhez a szövetségesek hozzájárulását, s ha visszautasítják, csatlakozik hozzájuk. 30-án, amikor a kancellár már útra készülődött, Napóleon meggondolta magát: elfogadta a közvetítést és a kongresszust. A fegyverszünetet augusztus 10-éig meghosszabbították. A császár csak időt akart nyerni. Július 22-e előtt egyáltalán nem adott utasítást Caulain- court-nak, megbízta, hogy követelje a *status quo ante bellumot* (a háború előtti állapotot), és nem volt hajlandó felruházni a tárgyalási teljhatalommal, ugyanakkor viszont augusztus 5 -éig nem mutatkozott: Mária Lujzával töltötte az időt Mainzban. Amikor Caulaincourt végre 28-án megjelent Prágában, a szövetségesek teljhatalmú megbízottai kereken megtagadták, hogy plenáris üléseket tartsanak, és Metternichhez utasították. Ugyanazt mondta most is, mint Pleiswitzben: „Csak azt mondja meg, van-e elég katonája ahhoz, hogy egyszer végre észhez térítsen minket?... Ugyanolyan európai vagyok én is, mint Ön... Vigyen vissza minket Franciaországba a békével vagy a háborúval!” Ez a bátorítás teljesen felesleges volt, Metternich pontosan tudta, mit akar: az előzetes feltételek fenntartás nélküli elfogadását követelte. Augusztus 5-én Napóleon végre hajlandó volt hivatalos jegyzéket kérni erről a követelésről.

9-én három órakor meg is kapta, válasza azonban csak 13-án érkezett meg: lemondott a Varsói Nagyhercegségről Danzig kivételével, és beleegyezett Poroszország visszaállításába, azzal a feltétellel, hogy a poroszok kártalanítják a szász királyt, amennyiben fél millió lelket átengednek neki; lemondott Illíriáról is, Trieszt és Isztria kivételével. Ha fenntartás nélkül enged a követeléseknek, a szövetségeseknek mindent elölről kellett volna kezdeniük; július 5-én ugyanis Castlereagh, Wellingtonnak Vitoriánál aratott győzelmén fellelkesülve, a maga részéről is elfogadta az oroszok és a poroszok maximális programját, Szicíliát Ferdinándnak szánta, és írásba adta Bernadotte-nak is mindazt, amit előzőleg már megígért. Augusztus 10-én éjfélkor azonban Metternich berekesztette a kongresszust. 12-én hadat üzent a franciáknak. Szeptember 9-én Teplitzben (Teplice) megerősítették a szárazföldi szövetséget, október 9-én Anglia is megkötötte a szerződést Ausztriával, és rendelkezésére bocsátott 5 00 ezer font sterlinget.

Katonailag valamennyi hadviselő fél hasznot húzott a fegyverszünetből. A *Landwehr* egy része most már harcképes volt, s a poroszok 160 ezer embert adtak; az orosz erők létszáma 184 ezer volt, az osztrákoké 127 ezer. Bernadotte, aki semmit sem remélt többé Napóleontól, amióta Dánia újra Franciaország mellé állt, 23 ezer embert adott. Wallmoden vezénylete alatt ezenkívül 9 ezer angolnémet állt, Mecklenburgból pedig 6 ezer katona jött. Napóleon ezzel az 5 09 ezer harcossal 442 ezret tudott szembeállítani, nem számítva az Elba menti helyőrségek 26 ezer főnyi alakulatát; ellenfelei azonban a második vonalban sokkal nagyobb tartalékokkal rendelkeztek, mint ő. Mindamellett most volt 40 ezer lovasa is.

A koalíciósok tervét július 12-én Trachenbergben fogadták el; Sándor idehívta Bernadotte-ot. Először úgy képzelték, hogy Napóleon háta mögött behatolnak Szászországba, Bernadotte és Blücher északról, Schwarzenberg délről. Mivel azonban Blücher inkább egyedül akart cselekedni, végül három hadsereget alakítottak ki úgy, hogy a poroszok és az oroszok mindegyikben egyaránt részt vettek, hogy bátorítsák Bernadotte-ot és Schwarzenberget, meg hogy felügyeljenek is rájuk. A csehországi hadsereg 127 ezer osztrákból, 82 ezer oroszból és 45 ezer poroszból alakult meg.

Az oroszok és a poroszok augusztus 11-étől kezdve lépték át a határt. A Blücher vezénylete alatt álló sziléziai hadseregbe 66 ezer orosz és 38 ezer porosz került. Bernadotte a 73 ezer poroszból, 29 ezer oroszból és 23 ezer svédből képzett északi hadsereg vezényletét vette át. Az első hadsereg feladata az volt, hogy az Elba bal partján Drezda felé meneteljen; Bernadotte-nak Berlint fedezve Wittenberg irányába kellett előrenyomulnia; Blücher vagy az első, vagy a második hadsereg felé közeledik, attól függően, hogy mit fognak csinálni a franciák. Ezenkívül Bernadotte unszolására elhatározták, hogy a császár elől módszeresen kitérnek, csak helyetteseivel veszik fel a csatát. Ez a stratégia, amelyben nem volt semmiféle napóleoni vonás, azzal magyarázható, hogy az osztrákok és a poroszok területeik védelmére törekedtek, meg azzal is, hogy féltek a nagy hadvezértől. A döntés kierőszakolása helyett visszatértek a XVIII. századi hagyományhoz, amelynek az volt a lényege, hogy manőverezéssel kényszerítik visszavonulásra az ellenfelet, összeköttetési vonalait fenyegetve, és apránként kimerítve. A legmeglepőbb az, hogy ez a módszer bevált. Bár a katonai írók csodálattal adóznak a zsenialitásnak és erélynek, amelyről Napóleon a hadjárat különböző epizódjaiban bizonyságot tett, tény, hogy koncepciója a maga egészében távolról sem volt olyan ragyogó, mint rendesen; lehetséges, hogy leküzdhetetlenek voltak a nehézségek.

A császár helyzete hasonlított ahhoz, amelyben pályafutása elején, 1796 augusztusában egyik legszebb diadalát aratta. Ezért azt lehetett volna várni, hogy majdnem minden erejével az északi hadseregre zúdul, ezt ugyanis Girard Magdeburgból indulva, Davout Hamburgból érkezve és a dán erők oldalba támadhatták volna; így minden bizonnyal megsemmisül, és a franciák elfoglalják Berlint. Blücher és Schwarzenberg ebben az esetben nyilván egyesül, de ez nem jelentett volna lényeges hátrányt. Mindenképpen bevették volna azonban Drezdát, s ez volt az, amire Napóleon nem tudta rászánni magát, mert kímélni akarta a szász királyt. Ezenkívül Hamburgban hagyta Davout-t, ahova a franciák időközben bevonultak, s ez megfosztotta 40 ezer embertől. Így erődítményekhez kötötte magát, amit még sohasem tett, és csökkentette saját mozgási szabadságát.

Tulajdonképpen ez volt a katasztrófa legelső oka. A dolog úgy állt, hogy 1796-hoz képest most kétszer-háromszor akkora távolságokat kellett megtenni, hogy eljusson az egyik ellenséges erőtől a másikhoz, mégpedig egy sokkal kisebb létszámú és kevésbé harcedzett hadsereggel; s lehet, hogy Napóleon az orosz- országi hadjárat kezdeti periódusából azt a következtetést vonta le, hogy a nagystílű offenzíva eredmény nélkül kimerítené a csapatait. Végül nem kétséges, hogy tévedett az északi hadsereg erejét illetően : azt hitte, hogy Oudinot 70 ezer emberével könnyen sakkban tarthatja, sőt még Berlint is beveheti. *ő* maga úgy foglalt hadállást, hogy bevárhassa ellenségeit, és mégis támadásra indulhasson az ellen, amelyik a legmerészebbnek mutatkozik. Minthogy nem tudott a Csehországban végrehajtott csapatösszevonásról, egyáltalán nem félt Schwarzenbergtől, s úgy képzelte, hogy az, ha majd Blücher segítségére akar sietni, Lausitzon át tör magának utat. Két hadtestet bízott meg azzal, hogy Schwarzenbergre felügyeljenek, négy másik pedig a Bóbr irányába mozgott; ő a maga részéről tartalékban maradt a gárdával és a lovassággal, Bautzen övezetében. Oudinot túl messze volt ahhoz, hogy akár támogatni lehessen, akár visszahívhassák; Napóleon, elveivel ellentétben, megtörte hadseregének cselekvési egységét. Ezenkívül a csehországi nagy hadsereg kialakítása és az általa az Elbától nyugatra megindított támadás a császár összes elképzeléseinek élét vette.

Mint mindig, most is a heves Blücher indította meg elsőnek a támadást; Napóleon azonnal rávetette magát, és meglepve tapasztalta, hogy az tüstént sebesen visszavonul. Augusztus 3-án, mielőtt még Blüchert csatára kényszeríthette volna, váratlanul értesült, hogy Schwarzenberg Drezda külvárosában visszaszorította Gouvion-Saint-Cyrt. Nyomban eleresztette a zsákmányt, hogy a város segítségére siessen; Blücher sakkban tartására mindenesetre hátrahagyta Macdonald-t, 75 ezer emberrel, ami rendkívüli mértékben gyengítette derékhadát. Előbb azt tervezte, hogy Pirnán át nyomul előre, és így bekeríti Schwarzenberget. Ez döntő lépés lett volna. De közben Drezda elesik! Erről az oldalról hát csak Vandamme-ot küldte előre. Az ellenség már csakugyan bevette a város sáncait, amikor 26-án három órakor megérkezett az ifjabb gárda, és megállította a támadást. 27-én a franciák megkerülték a csehországi hadsereg két szárnyát és a közepén majdnem áttörték. A szövetségesek 10 ezer embert veszítettek, 15 ezer foglyot hagytak hátra, és rendetlenül vonultak vissza, több oszlopban. Patakokban ömlött az eső, és a francia hadsereg többre már nem volt képes; csak tessék-lássék indult az ellenség üldözésére, annál is inkább, minthogy Napóleon is gyengélkedett, és hamarosan visszatért Drezdába. Vandamme nagy lendülettel vonult Teplitz felé, hogy elvágja az ellenség visszavonulási útját, Kulmnál azonban hirtelen bekerítették, s 7 ezer emberrel és 48 ágyúval megadta magát. Ez a szörnyű kudarc semmivé tette az előző győzelem erkölcsi hatását.

Nem ez volt az egyetlen vereség. Bernadotte nyugtalankodott a hátországa miatt, és nemigen akart kockáztatni, hiszen a kudarc megrendíthette Svédországban a tekintélyét, s ezért nem támadott. Egyébként valószínűleg nem volt túl nagy kedve honfitársai ellen harcolni, hiszen még arra is számított, hogy Napóleon bukása esetén esetleg uralkodójukká választják. Amikor azonban Oudinot augusztus 23-án Gross-Beerennél megtámadta Bülowot, Bernadotte-nak támogatnia kellett helyettesét. A szászok megfutamodtak, és a visszavert Oudinot-nak az Elba mögé kellett húzódnia. Amikor pedig augusztus 26-án Macdonald támadott a Katzbach mentén, Blücher ellentámadást indított balszárnya és derékhada ellen, és itt is vissza kellett vonulnia. A Bóbrhoz húzódott. Itt egyik hadosztályát elvágták és megsemmisítették: 20 ezer embert és 100 ágyút veszített. Napóleon Ney-t küldte Bernadotte ellen, maga pedig Blücher megtámadására indult, aki azonnal visszavonult. Schwarzenberg ekkor ismét Drezdát fenyegette, Napóleon újra visszafordult, az osztrákok pedig most is elhúzódtak. Ezalatt Ney-t, aki átkelt az Elbán, szeptember 6-án Dennewitznél megverték, és elveszített 15 ezer embert. Bernadotte csak igen lassan és körülményesen vonult dél felé; lovassága ennek ellenére behatolt Vesztfáliába, és 30-án elfoglalta Kasselt.

A helyzet súlyossá vált. A francia hadsereg ijesztő ütemben zsugorodott. Ezt elsősorban nem az ütközetek okozták, hanem a szakadatlan gyorsított menetelések, hol ebbe, hol abba az irányba, nemkülönben az éhség, mert naponta csak negyed kiló kenyeret tudtak adni a katonáknak, hús pedig már egyáltalán nem volt. 90 ezer volt a beteg. A harmadik hadtest létszáma augusztus 15-én még 38 ezer fő, október 1-én már csak 17 ezer. Az ellenség számbeli fölénye lassanként félelmetessé vált. A császár még egyszer megpróbálta utolérni Blüchert, most is hiába, majd feladta Lausitzot, és visszahúzódott az Elba mögé. A szövetségesek eközben visszatértek eredeti tervükhöz, s az egyik oldalon Bernadotte-ot, a másikon Schwarzenberget Lipcse ellen indították. Az előbbi október 4-én kelt át az Elbán, és visszaszorította Ney-t, az utóbbi szeptember 26-án érte el Chemnitzet, s Murat kapott parancsot, hogy megállítsa. Minthogy igen óvatosan nyomultak előre, Napóleon, miután 80 kilométert tett meg két nap alatt, Blücherre vetette magát, aki Wartenburgnál szintén éppen átkelt az Elbán. A császár ismét kudarcot vallott: Blücher nyugat felé szökött, s Bernadotte- hoz hasonlóan a Saale mögé vette be magát. A császár egy pillanatig arra gondolt, hogy átfordítva hadműveleti bázisát, maga is átkel az Elba jobb partjára; amikor azonban értesült Blücher hadmozdulatáról, Lipcse felé indult, ahol Murat-t majdnem két tűz közé szorították. Napóleon még ekkor sem szánta el magát sem Drezda kiürítésére (Gouviont hagyta ott), sem Davout visszahívására. Így mindössze 160 ezer embert vont össze Lipcse körül, szemben a 320 ezer szövetségessel, akik bekerítették.

Mindamellett a szövetséges erők még elég messze voltak. Blücher észak felől már közeledett, de Bernadotte csak 18-án érkezett meg. Schwarzenberg, akinek csapatai szét voltak szórva az Elster és a Pleisse két oldalán, teljesen fedezetlen volt: ha a franciáknak sikerült volna 14-én összevonniuk a csapataikat, másnap szétzúzhatták volna. Ebből azonban semmi sem lett: 16-án reggel még mindig várták Macdonald-t, és minthogy Blücher a maga megszokott hevességével észak felé nyomta Marmont-t, Ney nem merte megfosztani magát a császár által követelt hadosztályoktól. A csata délelőtt bontakozott ki a várostól délre, Wachau magaslatain. Schwarzenberg támadott elsőnek; amikor hevesen visszaverték, felismerte a veszélyt, és bevetette tartalékait, Napóleon azonban hiába várta az erősítést, hogy parancsot adhasson a döntő támadásra.

Macdonald végül megjelent, de túl későn: nem tudta kivetni hadállásaiból az ellenséget, s a nap egy eredménytelen frontális küzdelemmel fejeződött be. Napóleon még vissza tudott vonulni, s ez volt az egyetlen esélye arra, hogy elkerülje a katasztrófát. Ő azonban úgy döntött, hogy szembeszegül a szövetségesek egyesített rohamával. Csapatait október 18-án beszorították a városba. Bernadotte megjelent északkeleten, és a szászok elpártolása is siettette a vereséget. A franciáknak csak a lindenaui híd állt rendelkezésükre a visszavonuláshoz. 19-én, amikor az ellenség újra támadott, felrobbantották, és ezzel feláldozták a hátvédet. A franciák 60 ezer embert veszítettek (ebből 23 ezer volt a fogoly); a szövetségeseknek 60 ezer emberük esett el vagy sebesült meg.

Bajorország még szeptember 17-én fegyverszünetet kötött, majd október 8-án a riedi szerződéssel átállt a koalíció oldalára; ugyanezt tette Württemberg 23-án. Miközben azonban Napóleon Erfurton és Fuldán át tört magának utat, Wrede időt veszített Wtirzburg ostromával, s csak október 30-án Hanaunál tudta útját állni a franciáknak. Nagyon gyengén tartotta magát, és áttörték a frontját. A Nagy Hadsereg maradványai november 2-ától 4-éig keltek át a Rajnán Mainznál. A tífusz adta meg a franciáknak a kegyelemdöfést; ezenkívül 120 ezer mozgósíthatatlan francia katona maradt bezárva németországi erődítményekbe.

Az osztrákok közben elfoglalták Illíriát, és Bajorország elpártolása jóvoltából a Dráva mentén és Tirolon át nyomultak előre. Eugéne az Adigéhez vonult vissza előlük. November 15-én már ki nem aknázható győzelmet aratott Caldierónál. Az ellenség elfoglalta Romagnát és Marchét. Murat, aki Erfurtban vált el Napóleontól, Nápolyba visszatérve azonnal újra megkezdte a tárgyalásokat Metternichhel.

Spanyolország elveszett. 1813 tavaszán a felkelés is továbbfejlődött Vizcayában és Navarrában. A spanyolok Clausel összes erőit felmorzsolták. József mindössze 60 ezer emberrel rendelkezett, akik Madrid és Salamanca között forgácsolódtak szét. Május 15-én Wellington 70 ezer emberrel megindította a támadást. Jobbszárnyával Salamancához nyomta a franciákat, balszárnya pedig átkelt a Duerón, egyesült a galíciai spanyol erőkkel, és bekerítette az ellenséget. József kiürítette Madridot, a Carrión mögött vonta össze erőit, majd az Ebróig vonult vissza. Wellington ezzel az ügyes manőverrel harc nélkül szabadította fel az egész vizcayai tengerpartot, s az itt cirkáló angol flotta jóvoltából az eddiginél sokkal közelebbre helyezte hadműveleti bázisát. Június 21-én 80 ezer emberrel támadta meg a Zadorra mögött, Vitoria alatt elsáncolt 55 ezer franciát, s teljesen szétverte őket. A legyőzöttek a Vidasoa mögé húzódtak vissza, ahol Foy-nak és Clauselnak sikerült csatlakoznia hozzájuk. A magára maradt Suchet egy ideig tartani tudta magát a spanyolokkal szemben, de Vitoria után vissza kellett vonulnia az Ebróhoz. Zaragoza elesett, és a Szicíliából érkezett Bentinck Tortosa és Tarragona ellen támadt. Suchet Katalónián át Figuerasig húzódott vissza.

Ezzel a Nagy Birodalom megszűnt létezni, s Franciaországot, akárcsak 1793-ban, idegen csapatok betörése fenyegette.

4. A FRANCIAORSZÁGI HADJÁRAT ÉS NAPÓLEON LEMONDÁSA

A közelgő ellenségnek mindössze 60 ezer francia katona vékony függönye állta útját Svájctól az Északi-tengerig; a szövetségesek, akik 140 ezer emberrel érkeztek a Rajnához, szinte harc nélkül menetelhettek volna Párizs ellen; ha viszont bevárják a tavaszt, Napóleon új sereget gyűjthet, és minden újra kérdésessé válik. Sándor és Blücher ezt világosan látta; mások viszont, akikben még éltek 1792 emlékei, és akik nemzeti ellenállástól tartottak, úgy vélték, hogy csak nagy erőkkel szabad behatolni Franciaországba: várni kell tavaszig, hogy megérkezzenek a tartalékok, és be kell várni Bernadotte-ot is, aki - ahelyett, hogy elfoglalta volna Hollandiát, amint arra az angolok kérték - Holsteinba vonult be, ahol 1814. január 14-én kényszerítette a dánokat, hogy engedjék át neki Norvégiát. Egyébként a csapatok nélkülözése ijesztő arányokat öltött. Valamennyi uralkodó pénzhiánnyal küszködött; eddig ugyanis az angolok kizárólag fegyverrel és ruhával megrakott hajókat küldtek, de nem adtak egyetlen fillért sem, annyira féltek attól, hogy meginoghat a font sterling, amíg helyre nem áll Németországgal folytatott kereskedelmük.

Úgy látszott, hogy az a kölcsön, amelyre nézve Reichenbachban megállapodtak, nem realizálható. A nyár folyamán d'Ivernois tanulmányozta annak lehetőségét, hogy föderatív papírpénzt adhassanak ki, de nem jutott semmire, mert elutasította Steinnek a kényszerárfolyamra vonatkozó javaslatát, és mert, másfelől, az angolok nem voltak hajlandók arra, hogy ezt a pénzt teljes egészében garantálják; s ilyen körülmények között, ha ezt a föderatív pénzt az angol bankjegyekkel teszik egyenértékűvé, az visszaáramlott volna hozzájuk, és tönkretette volna a pénzüket. Végül is Anglia szeptember 20-án beleegyezett abba, hogy 6 százalékos kötelezvényeket bocsát a szövetségesek rendelkezésére; ezeket azonban a német bankok csak rendkívül nehezen voltak hajlandók leszámítolni. Schwarzenbergnek a haditanács november 7-i és 8-i ülésén sikerült keresztülvinnie egy kompromisszumos megoldást: nem rögzítették az offenzíva időpontját, de megegyeztek abban, hogy a lehető leghamarabb elindítják. Vagyis téli hadjárat mellett döntöttek. Napóleonra nézve ez végzetes volt.

Közben azonban Metternich követelte, hogy próbáljanak még egyszer tárgyalni. Napóleon október 17-én Lipcsében beszélgetést folytatott a foglyul ejtett, majd tudatosan szabadon engedett Merfeldt tábornokkal. Kifejtette, hogy hajlandó lemondani a nagyhercegségről, Németországról, Hollandiáról, Spanyolországról, sőt talán még Itáliáról is, azzal a kikötéssel, hogy kötelezik Angliát a gyarmatok visszaadására és a tengeri hajózás szabadságának visszaállítására. Nyilvánvalóan még mindig abban reménykedett, hogy sikerül megosztania a szövetségeseket, főleg pedig visszaállítania a maga oldalára Ausztriát. Erfurtban Metternich maga lepett érintkezésbe Saint-Aignannal, Franciaország weimari követével, s november 9-én az oroszok és a poroszok, ha kelletlenül is, de beleegyeztek abba, hogy felajánlják Franciaországnak a békét a természetes határok alapján. Amellett szintén hajlamosak voltak arra, hogy engedményeket és garanciákat követeljenek Angliától, amelynek tengeri egyeduralmát csak fogcsikorgatva tűrték.

A történészek mindig vitatkozni fognak azon, hogy Metternich mennyire volt őszinte, és talán ő maga sem tudta. Szövetségeseivel nehezen értett szót, és tudva, hogy segítségét úgysem nélkülözhetik, nyíltan követte a maga személyes politikáját, amelynek célja lényegében a Habsburgok hatalmának visszaállítása volt. Németországban a déli fejedelmekkel megegyezve eltorlaszolta a forradalmi hazafiak útját, és október 21-én elérte, hogy a megszállt országok bizottságát, amelynek Stein volt az elnöke, alárendeljék egy, a szövetségesek főhadiszállásán összeállított diplomáciai bizottságnak. Szívósan manőverezett, hogy megszerezze az uralmat Itália felett; az őszi hadjárat folyamán szakadatlanul tárgyalt Karolinával, és december 10-én kieszközölte a szövetségesek jóváhagyását ahhoz, hogy Neipperget Murat-hoz küldjék. Látszólag Eugéne kiűzése volt a megbeszélések tárgya; a valóságban azonban Metternich a nápolyiakkal egyetértésben a pápát is ki akarta semmizni. Ezenkívül be akart hatolni Svájcba is, megszervezni ott az ellenforradalmat, és biztosítani a saját befolyását, mert ez lehetővé tette volna, hogy észak felől is közrefogja Itáliát, s Lyont fenyegetve elvágja Franciaországtól. Végül most még fontosabb volt számára, mint bármikor, hogy gátat vessen Oroszország lengyelországi és törökországi befolyásának. Kezdetét vette párbaja Sándorral. A cár már megalkudott Poroszországgal, amennyiben átengedte neki Szászországot (ennek királya fogságban volt), hogy megtarthassa magának a nagyhercegséget; védelmezte az itáliai uralkodókat, és Laharpe biztatására a svájciak védnökének szerepét is magára öltötte. Eltökélt szándéka volt, hogy megfosztja trónjától az annyira gyűlölt Napóleont, és arról ábrándozott, hogy Bernadotte-ot ülteti a helyébe, aki az ő pártfogoltja lenne majd. Ennél kevesebb is elég lett volna ahhoz, hogy Metternich cljátszogasson a császár vagy legalábbis a napóleoni dinasztia megmentésének gondolatával, hiszen Mária Lujza régenssége Ausztriához láncolta volna Franciaországot. Azt semmiképpen sem tekinthette valószínűnek, hogy Napóleon beérje a természetes határokkal; az ajánlat azonban ésszerű volt: mindenképpen elérik vele, hogy kompromittálják a császárt a franciák szemében.

Napóleon november 15-én fogadta Saint-Aignant. Másnap megbízta Caulaincourt-t, hogy tárgyaljon, ám a szövetségesek által előterjesztett feltételekről mélyen hallgatott. A dolognak híre ment, s a közvélemény a császár és Maret ellen fordult, Maret ugyanis a nagyúr ösztönének hízelegve mindvégig a totális háború szószólója maradt. A császár - vagy azért, mert kímélni akarta a közvéleményt, vagy inkább azért, mert azt remélte, hogy időt nyerhet - látszólag meggondolta magát: leváltotta Maret-t, Caulaincourt-t állította a külügyek élére, és december 2-án az új miniszter elfogadta a frankfurti előzetes feltételeket.

Már túl késő volt. Lebrun november 16-án kiürítette Amszterdamot; 17-én Hágában kitört a felkelés, s a Hogendorp által alakított triumvirátus első gondja az volt, hogy segítséget kérjen Londontól, és visszahívja az orániai herceget, aki nyomban meg is érkezett. December 4-én a szövetségesek, kihasználva Napóleon hallgatását, kiáltványt tettek közzé, amelyben azt állították, hogy elválasztják a császár ügyét Franciaországétól: Franciaországnak ismét felajánlották a békét, de most már nem tettek említést a természetes határokról, hiszen azokat Hollandiában már átlépték. Metternich helyesen számított: számos francia a vezért tette érte felelőssé. Bizonyára nem fogadná el azt a megoldást, hogy csak neki kelljen távoznia, még ha az a nemzetnek semmibe sem kerül is. Mindazonáltal nyilvánvaló a következő: tegyük fel, hogy beletörődik ebbe az alternatívába, milyen garanciát kaphatott volna? Metternich ajánlata még az előzőeknél is gyanúsabbnak látszott. A kontinentális szövetségesek Angliához voltak kötve, nélküle most már nem köthettek semmiféle megállapodást, s Anglia már nyíltan közölte, hogy nem hajlandó tárgyalni. A fiatal Aberdeen, akit még augusztusban küldtek Metternichhez követnek, engedelmesen igazodott az osztrák kancellár szándékaihoz; szeptember 18-án azonban Castlereagh, Pitt egykori elképzeléseire hivatkozva, megfelelő gátat követelt Hollandia számára Franciaország felől, és kedvezően reagált a Belgiumot igénylő orániai herceg fellépésére; minthogy Anglia szerette volna megtartani a holland gyarmatok egy részét, két legyet üt egy csapásra, ha visszaállítja Németalföld egységét. Castlereagh még arra is gondolt, hogy ide csatol egy darabot a Rajna bal partjából, és november 5-én he is jelentette, hogy nem hajlandó meghagyni ezt a területet Franciaországnak. Mindazonáltal valószínű, hogy ha a francia nemzet ebben az időpontban Ausztria védnöksége alatt tárgyal, sikerült volna megtartania *a* köztársaság hódításainak egy bizonyos részét.

A szövetségesek offenzíváját egy kis időre még feltartotta a Svájccal kapcsolatos konfliktus. Ferenc december 11-én, Sándor követelésére, visszavonta az ország elözönlésére vonatkozó parancsot. Metternich azonban igyekezett rábeszélni a kantonokat, hogy ők maguk hívják be a szövetségeseket; ez nem sikerült; egyik ügynöke azonban, Senft volt szász miniszter, kétértelmű nyilatkozatokat csikart ki Watteville tábornoktól, és arisztokrata ellenforradalmat provokált Bernben. A kancellár ezt Schwarzenberggel egyetértésben ürügyül használta arra, hogy visszatérjen a dologra, s 16-án engedélyezték Schwarzenbergnek a behatolást Svájcba. Hadserege 21-én Schaffhausentől Kehlig átkelt a Rajnán, és bevonult Bázelba. Bubna Genf felé indult, hogy megtámadja Lyont, Schwarzenberg pedig Besancon, Dijon és Langres irányába vezényelte csapatait. 29-én Svájc hatályon kívül helyezte a mediatizálási aktát. Január elején Blücher is átkelt a Rajnán Koblenztól Mannheimig, behatolt Lotaringiába, s Bar-le-Duc-ön át megkerülte az Argonne-t. A marsallok a Marne felé húzódtak vissza a betolakodók elől. Schwarzenberg a hónap végén Troyes ellen menetelt, Blücher pedig elérte Saint-Dizier-t. Caulaincourt időközben útnak indult, és 6-án Luné- ville-ből levelet írt Metternichnek, amelyben csodálkozását fejezte ki amiatt, hogy egy hónapja hír nélkül hagyták. Azt felelték neki, hogy Castlereagh-t várják, aki 18-án érkezett Bázelba. Ez döntő jelentőségű esemény volt.

Anglia még 1813-ban is igen szerény szerepet játszott a kontinensen, csak Spanyolországban tartott fenn jelentékeny erőket, s pénzt egyáltalán nem küldött. Egészen őszig elég súlyosak voltak a belső zavarok. De Németország és Hollandia kiürítése, valamint a kiváló 1813-i termés nagy lendületet adott az angol gazdasági életnek. Minthogy a blokád véget ért, Közép-Európa újra megnyílt az immár hatalmas tömegben érkező gyartmatáruk és iparcikkek előtt. Az árak visszaálltak: az index 1811-ben 158, 1813-ban 185, 1814-ben 198. Spekulációs láz villanyozta fel az üzleti életet, a munkanélküliség megszűnt, és helyreálltak a bérek is: 1814-ben a kivitel értéke több mint 70 millió font sterlingre rúgott, vagyis jóval meghaladta az 1802. évi 60,2 milliós szintet.

1802 volt addig a legvirágzóbb esztendő. Egyidejűleg az újra meginduló gabonabehozatal és a bő termés visszanyomta a kenyérárat az 1808-as szintre: a dolgozó osztályok lecsillapodtak. Anglia tehát rendbe jött gazdaságilag, s kilátásba helyezhetett egy új pénzügyi erőfeszítést. Vansittart megszavaztatta néhány adó emelését, s 1813-ban 105 millió font sterling államkölcsönt vett fel. Anglia kiadásai ebben az esztendőben érték el a tetőpontot, a szóban forgó időszakban ti. 177 millióra rúgtak; a segélyek 3 millióról több mint 8 millióra ugrottak, és a külföldi kifizetések összege meghaladta a 26 milliót: az államadósság összege 834 millióra emelkedett. Az egyetlen nehézséget a valutaárfolyam okozta, amely még mindig alacsonyan mozgott. 1813- ban 38 százalékkal emelkedett a spanyol piaszter árfolyama; az Angol Banknak Wellington ellátására 1 400 000 font sterlinget kellett leemelnie aranykészletéből. Ismét a Rothschildok siettek Anglia segítségére: Hollandiában Nathan, Párizsban James, valamint frankfurti fivéreik lecsapolták a francia fémpénzt, és küldeményeik jóvoltából a francia területre behatoló Wellington készpénzben tudott fizetni. 1814-ben ezenkívül közvetítőül szolgáltak a megígért segélyeknek a szövetségesekhez való eljuttatásában, amiért is Ausztria császára 1817-ben nemességet adományozott a frankfurti Rothschildoknak. Ettől kezdve Anglia, ha nem is volt elég katonája, csengő érvekkel rendelkezett akaratának keresztülviteléhez.

Castlereagh szerint ennek legfőbb ideje volt. A kontinentális hatalmak megígérték ugyan, hogy nem fognak tárgyalni Anglia nélkül, ennek ellenére Prágában is, Frankfurtban is távol tartották, s úgy látszott, hogy alkudozni akarnak gyarmati és tengeri igényeit illetően. Metternich Murat-val tárgyalt, anélkül hogy sokat törődött volna Ferdinánd királlyal. Több brit diplomatáról derült ki, hogy nem felel meg a követelményeknek, és a távolság miatt nem volt biztosítható, hogy utasításaikat folyamatosan módosítsák a háború fordulatai szerint. A kormánynak az volt a véleménye, hogy Castlereagh-nak személyesen kell a helyszínre utaznia. Maga szövegezte meg december 26-i utasításait: Anglia követeli, hogy a Franciaországgal való békét közös megegyezés alapján kössék meg, s cserébe 5 millió font sterlinget ajánl fel 1814-re; semmilyen érte lemben sem hajlandó tárgyalni a tengerek szabadságáról, a gyarmatok visszaállításának kérdését pedig alárendeli a Németalfölddel kapcsolatban kidolgozandó megoldásnak; Spanyolországot és Portugáliát visszaállítják, Nápolyi Ferdinándot pedig kártalanítják.

A kontinens többi részét illetően semmit sem kötöttek ki, úgyhogy Castlereagh-nak biankója volt: ily módon a kontinentális hatalmak közvetítőjének szerepében léphetett fel, hogy érvényesítse a külügyminisztérium és tulajdonképpen Pitt hagyományos politikáját. Végre megnyílt előtte a pálya, amelyen híressé válhat. Bázelba érkezve azonnal kiépítette a gátat Franciaország ellen: Hollandia európai garanciával megkapja Belgiumot, Poroszország pedig megkapja a Maas és a Mosel közötti területet, ami a jövőben lehetetlenné teszi számára a Franciaországgal való paktálást. Mindamellett Castlereagh ebben az időben még lehetségesnek tartotta, hogy a katonai események úgy alakuljanak, hogy Franciaország határa Triernél húzódjék.

Január 24-én az osztrákok kíséretében Langres-ban találkozott az oroszokkal. Azon nyomban közvetítő helyzetbe került Sándor és Metternich között. Abban mindenki egyetértett, hogy Napóleon elveszett. A cár nem volt hajlandó tárgyalni, és azt kívánta, hogy detronizálják Napóleont Bernadotte javára; Metternich viszont meg akarta nyitni Chátillon-sur-Seine-ben a Caulaincourt-nak megígért konferenciát, hajlandó volt tárgyalni a császárral, és mindenesetre a régensséget tekintette megoldásnak, nem pedig Bernadotte-ot. Az angol kormány véleménye megoszlott a tekintetben, hogy érdemes-e tárgyalni Napóleonnal; Castlereagh nem nyilatkozott ugyan, de tudta, hogy a régens és a közvélemény egyre ellenségesebben érez a „korzikai” iránt; elutasította Bernadotte-ot mint megoldást, cserébe viszont elérte, hogy Metternich is feladja a régensség tervét. Meggyőződése volt, hogy ilyen módon elkerülhetetlenné válik a Bourbonok restaurálása. Rávette a cárt arra is, hogy egyezzék bele a konferenciába. Megnyitását azonban február 5-ére halasztották, hogy bevárhassák a döntő csatát. Végül követelte, hogy egyezzenek meg a békefeltételekben, és január 29-én elérte a döntést, hogy Franciaországot az 1792-i határok közé kell visszaszorítani. Ezután a diplomaták elutaztak Chátillonba. Ekkor már kezdetét vette a franciaországi hadjárat.

Napóleonnak ezúttal sem ideje, sem módja nem volt arra, hogy új hadsereget teremtsen a semmiből. Mégsem lehet azt mondani, hogy nem volt katonája. Október 9-én 120 ezer embert kért az 1808 és 1814 közötti korosztályoktól, amelyek pedig augusztus 24-én már adtak 30 ezer embert a spanyolországi hadseregnek. Ez a behívás a jelek szerint nem ütközött nehézségbe; behívta azonban az 1815-ös korosztályt is, 160 ezer újonc erejéig, és ez a művelet, amely éppen csak megkezdődött, amikor Németországból visszaérkezett, már sokkal több időt igényelt. November 15-én behívott még 150 ezer embert az 1803 és 1814 közötti korosztályokból, valamint további 150 ezer embert feltételesen, arra az esetre, ha az ellenség átlépi az ország keleti határát; 20-án további 40 ezer fővel növelte az 1808 és 1814 közötti korosztályok kontingensét; december 17-én a megerősített helyeken, 1814. január 8-án pedig Párizsban mozgósította a nemzetőrséget; végül úgy határozott, hogy önkéntes ezredeket alakítanak a párizsi munkanélküliekből; sőt, még a népfelkelés gondolatát is megpendítette. Január végén körülbelül 125 ezer ember tartózkodott a gyülekezőhelyeken, de mindennemű utasítás nélkül; a többségnek nem volt felszerelése, de még fegyvere sem, mert a raktárak és a fegyvertárak üresen álltak. Akárcsak 1793-ban, némileg vaktában kezdtek fegyvert, lovat, takarmányt és gabonát rekvirálni. Főleg pénz nem volt. Novemberben és januárban Napóleon képtelen arányú adóemeléseket rendelt el; de mikor szedjék ezeket be? A közvetett adókból eredő bevétel már jelentéktelen volt. A kincstárba nem folyt be semmi, Lipcse után a járadék 74-ről 5 2 frankra zuhant; a fémpénz elrejtőzött, és a papírpénz a Bankba áramlott. Az állam lefoglalta a 2 ezer frankot meghaladó fizetések és nyugdíjak egynegyedét, és a szállítókat az államadósság-törlesztő pénztár bonjaival, vagyis szabályszerűen asszignátával kezdték fizetni. A császárság, mihelyt a régi határok közé szorult, ugyanolyan intézkedésekre kényszerült, mint annak idején az annyit szidalmazott direktórium, és ez a dolgok természetéből folyt: minthogy nem viselhetett többé hadat a külföld költségén, nyilvánvalóan a franciáktól kellett kérni hozzá a pénzt.

A franciák ezt a megoldást igen rossz szemmel nézték, s most első ízben szembeszegültek. A császári arisztokrácia, a tehetősek, akik Napóleontól kapták rangjukat, elkerülhetetlennek tekintették bukását, és azon törték a fejüket, hogy a politikai hatalmat, amelyet ő megtagadott tőlük, hogyan szerezhetnék meg úgy, hogy szót értsenek követőjével, bárki legyen is az. Amikor a törvényhozó gyűlés december 19-én összeült, odáig merészkedett, hogy követelte, ismertessék vele a szövetségesek feltételeit, és a császár engedett a követelésnek. Lainé a bizottság nevében kijelentette, hogy Francia- ország már csak azért fog harcolni, hogy megvédje függetlenségét és területének integritását; egyidejűleg felszólította az uralkodót, hogy biztosítsa alattvalóinak az állampolgári és politikai szabadság- jogokat. December 29-én a törvényhozó gyűlés jóváhagyta ezt az álláspontot; azonban elnapolták. Felbomlott a paktum, amelyet Bonaparte és a burzsoázia brumaire-ben kötött egymással.

Ami a népet illeti, egyszerűen tűrhetetlennek tekintette, hogy a császár, miután pillanatok alatt egymás után két óriási hadsereget veszített el, most egy harmadikat akar szervezni; Napóleon néhány hónap alatt a szó szoros értelmében népszerűtlenné vált. A nemzet békét akart, s hamar meggyőzte magát arról, hogy ura ezt nem akarja megadni neki: a szövetségesek kiáltványa, amelyet a royalisták bőséges kommentárok kíséretében terjesztettek, megtette hatását. Arra senki sem gondolt, hogy Napóleonnál jobb a Bourbon-ház, a régi rendszer jelképe; de a fáradt és bátorságukat veszített franciák a passzív ellenállás eszközét szegezték szembe a császárral, az egyetlen jogot, amelyet meghagyott nekik. A refraktárius papok száma 1812 óta sokasodott, s most elképesztően megnőtt; az emberek nem fizettek többé adót; nem engedelmeskedtek a rekvirálásnak. Az ország különböző területeinek lakosai tétlenül szemlélték az inváziót, legalábbis addig, amíg a szövetségesek féken tudták tartani katonáikat; délen az angolokat, akik jó pénzzel fizettek, szinte örömmel fogadták.

Normális körülmények között a császári közigazgatás könnyen megbüntette volna a renitenskedőket. A villámgyors invázió azonban nem hagyott időt a cselekvésre; mi több, egyenesen megbénította. A rendszerhez csatlakozó hivatalnokok, látva saját tehetetlenségüket, s tudva, hogy a császár bukása elkerülhetetlen, már a jótevőjükre gondoltak, összefogtak a royalistákkal, vagy éppenséggel az ellenséggel paktáltak.

Napóleon, akárcsak annak idején a Közjóléti Bizottság, úgy próbálta „újra megindítani a gépezetet”, hogy rendkívüli biztosokat küldött a megyékbe; de ha ezek tevékenységét összehasonlítjuk a kiküldött konventképviselőkével, az egyszerűen nevetségesnek bizonyul, amiben világosan megmutatkozik a közszellem pusztulása. A rendszer végleges felbomlását a royalisták idézték elő: akárcsak a köztársaság idején, az országra zúduló csapások új reményt öntöttek beléjük, és tőlük telhetően mindent megtettek „jó barátaink, az ellenség” megsegítésére; szavaikkal és plakátjaikkal csak a rémületet és az engedetlenséget szították. Nyugat- Franciaország újra megmozdult. Flandriában Fruchart felfegyverezte a refraktáriusokat, hogy az invázió segítségére siessenek; a szövetségesek mindenütt találtak vezetőket, kémeket és árulókat; december 3-án Scey gróf a Franche Comté-i royalisták nevében megjelent Freiburgban, és felajánlotta tartományát Ausztriának; március 12-én Bordeaux polgármestere kiszolgáltatta a várost az angoloknak, akik magukkal hozták Angouléme herceget. Napóleon egy-egy pillanatra arról beszélt, hogy ismét a forradalom katonája lesz, és újra felszítja a nemzeti lendületet, de ezek csak szavak voltak. Hogyan egyeztesse össze 1793 emlékeit azzal az arisztokratikus monarchiával, amelynek kiépítéséhez hozzáfogott? Kreatúrái nyomatékosan emlékeztették a társadalmi rend megőrzésének feladatára, és óva intették a „mocskos csőcseléktől”. A nemzeti ellenállás csak Champagne-ban ébredt fel, ahol a külföldi katonák a harcok dühében iszonyú kilengésekre vetemedtek. De nem volt idő ahhoz, hogy az ellenállás kibontakozzék, s különben sem akadt senki, hogy megszervezze.

Amikor Napóleon január 25-én elhagyta Párizst, s Józsefre mint helytartóra bízta feleségét és fiát, akiket nem látott soha többé, mindössze körülbelül 60 ezer embere volt, némileg még szét is szórva. Elébe sietett a poroszoknak, abban a hiszemben, hogy Saint-Dizier-nél találkozik szembe velük; Blücher azonban ekkor már elérte az Aube-ot, úton, hogy egyesüljön Schwarzenberggel. A császár űzőbe vette, és Brienne-nél 29-én meg is verte, de nem tudta megakadályozni az osztrákokkal való egyesülését, és február 1-én La Rothiére-nél háromszor akkora erővel találta magát szemben.

Visszahúzódott Troyes-ba, majd Nogent-ba. A harc reménytelennek látszott: ha meg akarta tartani a trónját, nem volt más választása, mint a feltételek elfogadásáról tárgyalni. A február 4-éről 5-éré virradó éjszaka teljhatalmú megbízatást adott Caulaincourt-nak. Ez utóbbival 7-én Chátillonban közölték a feltételeket, amelyek értelmében Franciaországnak vissza kell vonulnia az 1792. évi határok közé. Caulaincourt felháborodottan tiltakozott, a frankfurti előzetes feltételekre hivatkozva, bár természetesen nem voltak illúziói. Annak az embernek, aki mindig a béke híve volt, és aki a rendkívüli körülmények folytán teljhatalommal rendelkezett, most kivételes alkalma kínálkozott arra, hogy irányítsa a sorsot. Nem merte megtenni, nem azért, mert úgy érezte, hogy ezzel elárulná a császárt, hanem középszerűségből - és jelentést tett urának. Napóleon a 7- éről 8-ára virradó éjszakán két órai vívódás után végül engedett. Reggelre azonban összeszedte magát: kiderült, hogy a szövetségesek súlyos hadászati hibát követtek el; minden megváltozott, újra volt remény.

A szövetségesek ugyanis, részint, hogy kielégítsék Blücher hiúságát, részint, hogy megkönnyítsék a menetelést és az élelmezést, ismét szétváltak. Miközben tehát Schwarzenberg a Szajna folyása mentén haladt lefelé, Blücher február 2-án átvonult Sézanne-on és a Petit Morin völgyén, ahol hadosztályai libasorban követték egymást ; arra számított, hogy elvágja Macdonald visszavonulási útját, aki a Marne mentén Yorck elől hátrált, és akinek sikerült eljutnia az Ourcq-hoz. Napóleon ezalatt odasietett. Február 10-én Champau- bert-nél kettévágta az ellenséges hadsereget, és megfutamította Ol- szufjev hadtestét. Azonnal Montmirail irányába fordult, és 11-én tönkreverte Sacken hadtestét, melynek maradványai Cháteau-Thier- ry alatt Yorckhoz csatlakoztak. Yorckot megtámadta, vonalait áttörte, és a tábornok 12-én fejvesztve kelt át a Marne-on, Napóleon pedig Blücher ellen fordult, aki Vauchamps-nál Marmont-t szorongatta. A megtámadott Blücher 14-én meghátrált; a császár a visszavonulását is megzavarta, és a porosz hadvezér vagy 10 ezer embert veszített. A győzelem rendkívüli volt, de az ellenséget nem semmisítette meg; a hadosztályok Chálons felé vonultak, hogy egyesüljenek. Másrészt Schwarzenberg csapatai átkeltek a Szajnán, a Yerres-ig szorították Victort és Oudinot-t, akik itt egyesülni tudtak Macdonald-lal. Schwarzenberg ezenkívül a Yonne-on és a Loing- on is átkelt, és eljutott Montargis-ba és Fontainebleau-ba.

Vauchamps-ból Montereau felé menetelve Napóleon kitervelte egyik kedvelt hadműveletét, de végrehajtásához nem volt elég ereje; a Yerres-hez vonult, visszavetette az ellenséget a Szajnához, és 18-án nagy nehezen visszafoglalta Montereau-t. Schwarzenberg- nek ideje volt ahhoz, hogy összegyűjtse csapatait, és Troyes-ba húzódott vissza; s habár Blücher már visszaérkezett az Aube-hoz, folytatta visszavonulását Chaumont-on és Langres-on át.

Ezek a kudarcok zavarba hozták a szövetségeseket. 17-én az osztrákok a saját felelősségükre fegyverszünetet ajánlottak, és 24-én megismételték javaslatukat. Napóleon abban a levélben, amelyet 22-én írt apósának, nemkülönben Flahaut-nak adott utasításaiban, akit tárgyalni küldött Lusignybe, kijelentette, hogy kizárólag a frankfurti alapokon hajlandó tárgyalni, mert nem teheti Franciaországot kisebbé, mint ahogyan kapta. Castlereagh egyébként tiltakozott az osztrákok külön kísérlete miatt. Habár Schwarzenberg- nek 50 ezer embert kellett Bubna segítségére küldenie, aki nem tudott megbirkózni Augereau-val, a végeredmény annál is kevésbé volt kétséges, minthogy közeledett már Bernadotte hadserege: Bülow és Wintzingerode máris behatolt Champagne-ba; ezenkívül Langeron és Saint-Priest két új hadtestet hozott Németországból. Február 24-én Blücher újra elindult, ezúttal a Grand Morin völgyének bevételére. Castlereagh egyáltalán nem esett kétségbe, ellenkezőleg, siettette a végleges megállapodást. Már 15-én megegyeztek abban, hogy ha Napóleon nem fogadná el a feltételeket Párizs eleste előtt, megoldásul kínálkoznék, hogy a főváros esetleges „óhajára” hivatkozva, megtagadják a császárral való békekötést. 26-án Chaumont-ban még egyszer utoljára átadták a feltételeket Caulaincourt- nak, hogy szerezze meg rájuk a császár aláírását, s március 10-ét jelölték meg végső határidőnek. Március 9-én, néhány órával a végzetes haladék lejárta előtt, Castlereagh aláíratta azt a paktumot, amely 20 esztendőre egymáshoz kötötte a négy hatalmat Franciaország ellen.

Megegyeztek abban, hogy az általuk kizárólagosan kialakítandó új európai rend tiszteletben tartására szükség esetén egyenként 150 ezer embert bocsátanak rendelkezésre. Castlereagh csak most adta át az 1814-re felajánlott 5 millió font sterlinget, amikor végre megvalósult az ellenforradalom által 20 esztendeje áhított és várt koalíció. Március 10-én Caulaincourt, miután nem sikerült meghátrálásra bírni Napóleont, újabb haladékot kapott, s 15-én egy ellenjavaslattal állt elő: Franciaország azt kívánta, hogy Eugéne maradhasson meg Itáliában, Szászország maradjon meg a szász királynak, ezenkívül szavazati jogot igényelt az Európát újjászervező kongresszusra. A chatilloni tárgyalások véglegesen 19-én szakadtak meg. Ekkor a szövetségesek már fogadták a Párizsból érkező Vitrolles-t. Megengedték neki, hogy jelentkezzék Artois grófjánál (Nancyban találkozott vele); a megszállt vidékeken többé- kevésbé nyíltan bátorították a királypártiak mozgolódását. Március 22-én az angol kormány végérvényesen eldöntötte, hogy nem tárgyal Napóleonnal.

A dráma a végéhez közeledett. Február 28-án Napóleon ismét Blücher üldözésére indult, aki, Marmont-t és Mortier-t nyomva maga előtt, március 1-én hirtelen megállásra kényszerült az Ourcq- nál. Mivel itt két tűz közé kerülhetett, észak felé fordult, hogy csatlakozzék Bülowhoz és Wintzingerodéhoz, akik Soissons-t támadták. Így sem menekült volna meg a katasztrófától, ha a helység 3-án váratlanul meg nem adja magát: így viszont egész hadserege átcsoportosulhatott az Aisne mögött, Laon körül, miközben a franciák arra kényszerültek, hogy Berry-au-Bacnál próbálkozzanak meg az átkeléssel. Napóleon, miután Craonne-nál visszaverte Blücher támadását, két oszlopba osztotta erőit, s Laon felé menetelt, ahol most 100 ezer főnyi ellenséges erő összpontosult; 9-én a várostól délre visszaverték a támadást; Marmont-t keleten feltartóztatták, az éjszaka folyamán meglepték és megfutamították; 10-én Napóleon, akit szintén megtámadtak, visszahúzódott Soissons-ba, ahonnan Reims felé indult, hogy ott feltartóztassa Saint-Priest hadtestét. Ez a manőver is kudarcot vallott, s így Schwarzenberg, akivel már csak Macdonald és Oudinot állt szemben, lassan visszaszerezte az egész elvesztett területet. Napóleon 17-étől 19-éig otthagyta Blüchert, és Reims-ből Mérybe sietett, hogy ezúttal oldalról támadjon; ellenfele ismét odébbállt és most még gyorsabban: 19-én már a Szajna és az Aube között volt jó fedezékben.

Ekkor Napóleon feladta, ha nem is a további harcot, de azt, hogy feltartóztassa a Párizs ellen nyomuló szövetségeseket. Úgy döntött, hogy Lotaringiába vonul, ott összevonja a helyőrségeket, és miután elvágja az ellenség összeköttetési vonalait, visszatér, és hátba- támadja őket, miközben Párizst ostromolják. Schwarzenberg váratlanul cselekvésre határozta el magát, s 20-án és 21-én, amikor a császár Arcis-nál átkelt az Aube-on, rárontott; Chálons-on át egyúttal Blücher is megérkezett. Napóleon csak nagy nehezen szabadult ki a fogóból, és visszahúzódott Saint-Dizier-be. A két tábornok végre egyesítette erőit, és megindult Párizs ellen a két Morin völgyében. Mortier, valamint Marmont, akinek csapatait 25-én Fére-Champenoise-nál teljesen szétverték, egészen a város széléig hátrált. Mária Lujza 29-én hagyta el Párizst. A szövetségesek 30-án támadtak; a két francia tábornok, miután lassú hátrálásra kényszerült, az éjszaka folyamán kapitulált. Napóleon nyugtalanul odasietett: 31-én érkezett Fontainebleau-ba, de nem ismerte el, hogy legyőzték, és rendelkezéseket adott ki a további harcra. Ekkor azonban már mindenki elárulta és elhagyta.

Március 31-én a szövetségesek kiáltványa felszólította a párizsiakat, hogy nyilatkozzanak, milyen kormány felelne meg Franciaországnak, s Bordeaux példáját állították eléjük, amely lelkesen üdvözölte Angouléme herceget. A királypártiak ujjongva köszöntötték a bevonuló ellenséget, és kitűzték a fehér kokárdát. Egyébként nem voltak túl sokan. Az uralkodók 31-én este Talleyrand-nál még egyszer leszögezték, hogy nem tárgyalnak Napóleonnal, s a szenátust kérték fel, hogy állítson hivatalba egy ideiglenes kormányt. Ennek feje természetesen Talleyrand lett. A városi tanács és az alkotmányos testületek nyomban bejelentették, hogy kérik a Bourbonok visszatérését. Április 2-án a szenátus megfosztotta trónjától a császárt; a döntést 3-án a törvényhozó gyűlés közreműködésével hirdették ki. A szenátorok ezután összeeszkábáltak egy alkotmányt, amelyben gondosan biztosították hivataluk örökletességét és illetményük fenntartását, majd 6-án meghívták XVIII. Lajost a trónra.

Ezalatt Fontainebleau-ban a marsallok bejelentették, hogy nem követik tovább vezérüket, és kényszerítették, hogy mondjon le fia javára. Napóleon április 4-én engedett, s Caulaincourt-t, Ney-t és Macdonald-t a cárhoz küldte; útközben maguk mellé vették Marmont-t, aki Essonnes-ba húzódott vissza. Sándor halogatta a választ. Marmont azonban Schwarzenberg ajánlatára vállalta, hogy elpártol. A hadműveletet elodázta ugyan, de csapatai a 4-éről 5-ére virradó éjszakán átvonultak az ellenséghez, és így Fontaine- bleau fedezetlenül maradt. Ekkor a cár azt követelte, hogy Napóleon minden további nélkül mondjon le, és 6-án ez végül meg is történt.

Itáliában és délen még folyt a háború. Januárban Murat levetette álarcát, elfoglalta Rómát, majd Toscanát, és betört Romagnába. Ekkor azonban Bentinck eljárása miatt ismét habozni kezdett. Bentinck ugyanis, aki csak Castlereagh utasítására kötött vele fegyverszünetet, úgy tett, mintha tudomást sem venne róla, és partra szállt Livornóban, hogy Genova ellen meneteljen. Eugene-nek a Minciónál sikerült megállítania Bellegarde-ot, s mivel még most is reménykedett abban, hogy megtarthatja az Itáliai Királyságot saját magának, tárgyalni kezdett Murat-val. Nem sikerült azonban egyezségre jutniuk, és április 13-án a király támadást indított a Torónál; Milánóban felkelés tört ki; 16-án Eugéne aláírt egy megállapodást, amely lehetővé tette számára Itália kiürítését. A Pireneusokban Soult-nak, miután hiába próbálta felszabadítani Pamplonát és San Sebastiánt, egymás után kellett feladnia 1813 októberében a Vida- soa vonalát, novemberben a Nivelle-ét, decemberben pedig a Nive- ét. Ekkor visszahúzódott a pau-i völgybe, s Wellington előtt szabaddá vált a bordeaux-i út. Február végén Soult-t Orthez-nál ismét megverték, március folyamán végig Tarbes körül manőverezett, majd visszavonult Toulouse-ba, ahol április 10-én véglegesen legyőzték.

Napóleon sorsát 11-én a fontainebleau-i szerződés rendezte: birtokul kapta Elba szigetét évi dotációval, Mária Lujza és fia Parmát kapta, rokonainak járadékot utaltak ki. 20-án elbúcsúzott csapataitól, amelyeket oly kevéssé kímélt, s amelyek egyedül maradtak hozzá hívek mindvégig.

Második fejezet

A restauráció és a száz nap

A győztes királyok Bécsben gyűltek össze, hogy tetszésük szerint átszervezzék Európát. Franciaországban XVIII. Lajos szentesítette 1789 alapelveit és a napóleoni berendezkedést; a csalódott arisztokrácia tiltakozása azonban gyorsan aláásta kormányzását. Pontosan ebben reménykedett Napóleon. Képtelen lévén beletörődni helyzetébe, s attól tartva, hogy az még súlyosabbá válik, még egyszer kihívta a sorsot. Visszatérése újabb katasztrófát zúdított Franciaországra, őt pedig megfosztotta szabadságától, és Szent Ilonára juttatta.

1. A BÉCSI KONGRESSZUS ÉS AZ ELLENFORRADALOM SIKEREI

A szövetségesek voltak az urak Franciaországban. Azzal kezdték, hogy feltételeket diktáltak a Bourbonoknak. Április 20-án Artois grófja, akit a szenátus helytartóvá nevezett ki, fegyverszünetet írt alá, amely teljes felszerelésükkel átadta a még francia kézen levő erődítményeket. A békét május 30-án Párizsban kötötték meg. Talleyrand Montbéliard-on és Mulhouse-on kívül Chambéryt és Annecyt is megmentette, nemkülönben a Saar-vidék egy részét, ahol érdekeltségei voltak; a szövetségesek nem igényeltek háborús jóvátételt, és még azokat a műalkotásokat sem követelték vissza, amelyeket Napóleon a meghódított országokban összeszedett. Minthogy az „1792-es határok”, amelyek közé Franciaországnak, a szövetségesek döntése értelmében, vissza kellett húzódnia, nem foglalták magukba a gyarmatokat, Anglia rátette a kezét Tobagóra és Saint Luciára, Mauritius szigetére, Rodriguezre és a Seychelles- szigetekre; Spanyolország visszavette régi területét Santo Domin- gón. Franciaország előre elfogadta azokat a döntéseket, amelyeket a szövetségesek a Bécsbe összehívott kongresszuson hoznak majd a tőle elvett területek felosztását illetően.

Ez a gyülekezet, amelyhez fogható Európában még nem ülésezett, nagy reményeket keltett az emberekben, mindenekelőtt a régi, „legitim” körökben. Az eltelt időszakban kiebrudalt fejedelmek visszaültek trónjukra. Napóleon 1813. december 11-én még maga szabadította ki VII. Ferdinándot a valencay-i szerződés értelmében, s 1814 januárjában a pápát is visszaküldte államába; a hesseni választófejedelem, a szardíniai király, a modenai és a toscanai herceg mind visszatért fővárosába; az angol király visszavette Hannovert, és királysággá nyilvánította. De vajon Napóleon egykori szövetségesei vissza fogják-e adni azt, amit a francia császártól kaptak? Főleg Németországban a *Ritterschaft* és az egyházi fejedelmek érvényesíteni akarták jogaikat. Nyugtalankodtak a népek, amelyek a függetlenségért harcoltak, nem pedig a régi rendszer visszaállításáért, s amelyeknek szabadságot ígértek. A német hazafiak az egységet követelték, anélkül hogy pontosan definiálni tudták volna. Görres az év eleje óta heves hadjáratot folytatott *Rheinische Merkur* című lapjában a fejedelmek önzése ellen. Az olaszok örültek, hogy megszabadultak a franciáktól, de féltek az osztrákok visszatérésétől. Másrészt a Franciaország által felszabadított polgárok és parasztok sem óhajtottak visszasüllyedni függő helyzetükbe. 1815. május 22-én, a Napóleon elleni új hadjárat előestéjén maga a porosz király ígért alkotmányt. De mindnyájan, akár a múlt imádói, mint például Baader, aki arra buzdította az uralkodókat, hogy a vallás elveire alapozzák az új politikai rendet, akár az új idők hívei, mint Saint-Simon és Augustin Thierry, akik azt követelték, hogy szervezzék meg végre az „európai társadalmat”, valamennyien lényegében a kongresszustól várták, hogy békét, ha nem is örök, de tartós békét teremtsen.

Castlereagh, Metternich és a poroszok nem láttak ilyen messzire, s maga a cár, még ha meghallgatta is Jung Schilling és Krüdener asszony jóslásait - akiket a cárné egyik udvarhölgye juttatott elébe mint mindig, most is becsvágya szolgálatába állította miszticizmusát. Hamarosan így szólt Talleyrandhoz: „A jog az, ami Európának előnyös.” A „Négy Nagy” egyetértett abban, hogy a kongresszusnak ne legyen más dolga, mint jogerőre emelni már meghozott döntéseiket, s Anglia, amely továbbra is a közvetítő szerepében akart tetszelegni, felkérte szövetségeseit, hogy evégett Londonba menjenek. Sándor úgy viselkedett Londonban, mint aki a helyzet ura, felbőszítette a torykat azzal, hogy a whigeknek hízelgett, és megsértette a régenst. Megállapodás nélkül váltak szét, szeptemberben Bécsben sem jutottak messzebbre. Ekkor elhalasztották a kongresszust, és bár Talleyrand Spanyolország támogatásával erkölcsi sikert ért el azzal, hogy november 1-ére tűzette ki a kongresszus megnyitását, az tulajdonképpen sohasem ült össze: minden a bizottságokban történt, és a lényeges kérdéseket a „Négy Nagy” tisztázta. A legfőbb vitapont mindvégig a Varsói Nagyhercegség volt, amelyet Oroszország magának akart megtartani, valamint Szászország, amelyet az oroszok Poroszországnak szántak. Metternich ellenállt. Az angol kormány közömbösnek mutatkozott; kizárólag azzal törődött, hogy ne engedje napirendre tűzni a tengerek szabadságának témáját, és hogy magának tartsa fenn a gyarmati rendezést; megtartotta Máltát és Helgolandot, elvette a hollandoktól a Fokföldet, Singapore-t és Guyana egy részét; sikerült elítéltetnie a rabszolgakereskedelmet is, de Spanyolország és Portugália miatt nem tudta keresztülvinni azonnali, megszüntetését. A kontinens ügyeit illetően szabad kezet adott Castlereagh-nek.

Nos, az angol külügyminiszternek éppenséggel nem az volt az álláspontja, hogy hazája szempontjából mindegy, hogy mi a helyzet a kontinensen, és minden idők valamennyi brit államférfija közül a legeurópaibbnak bizonyult. Először is gondosan igyekezett bekeríteni Franciaországot, oly módon, hogy megszervezte Németalföldet, Poroszország határát kitolta a Rajnáig, Ausztriáét pedig Itáliába; amellett egyetértett azzal, hogy nem szabad megengedni a cárnak, hogy magához ragadja a hegemóniát. Úgy vélte, hogy Franciaország és Oroszország ellenében feltétlenül meg kell erősíteni Németországot, mégpedig Ausztria és Poroszország közeledése útján.

Először úgy látszott, hogy ez sikerül neki, mert Metternich hajlandó volt átengedni a poroszoknak Szászországot, ha azok elfordulnak Sándortól; Frigyes Vilmos azonban, akit barátja szemrehányásokkal halmozott el, dezavuálta minisztereit. A helyzet olyan súlyosnak látszott, hogy Castlereagh 1815. január 3-án a saját szakállára szövetségi szerződést írt alá Metternichhel és Talley- rand-nal. „A koalíció feloszlott” - írta Talleyrand, aki ezt a saját érdemének tudta be, és jó néhány embert talált, akik ezt el is hitték neki. Kétségtelenül ügyesen lavírozott; mindazonáltal a területi kérdések iránti közönye és a „legitimitás” fogalmával folytatott játéka nem tett olyan nagy hatást, mint ahogyan mondották: egyrészt senkinek eszébe sem jutott, hogy bármilyen területet is felkínáljon neki, másrészt pedig mindenki tudta, hogy csak azért védelmezi a legitimitást, mert hízelegni kíván XVIII. Lajosnak, aki vissza akarta juttatni trónjukra nápolyi és parmai rokonait. Valójában azért szolgálta ki Castlereagh-t és Metternichet, hogy azok megtagadják Murat-t. A koalíciósoknak egyébként eszük ágában sem volt szakítani; Castlereagh késznek mutatkozott mindenféle engedményre, és hamar meg is győzte Sándort: Torunt és Poznant visszaadták a poroszoknak, akiknek egyébként meg kellett elégedniük Szászország harmadrészével; a németalföldi oldalon is csak Eupent és Malmédyt kapták meg. Kártalanításképpen és jobb híján elfogadták a Rajna-vidéket. Napóleon után ily módon Castlereagh is hozzájárult Németország egyesítéséhez, s Talleyrand-nal egyetértésben - aki nem volt hajlandó beleegyezni abba, hogy a szász király birtokát a Rajnáig tolják ki - hatékonyan készítette elő a porosz hegemóniát. Mihelyt ez a kérdés rendeződött, az angol külügyminiszter eltávozott Bécsből. Napóleon visszatérése nem szakította félbe a bizottságok munkáját, s a végleges egyezményt június 9-én írták alá.

Ezt a paktumot az emberek remekműnek tekintették. Az igazság az, hogy keleten szabadon hagyták a terepet a rivalizálás, következésképpen a háború számára. A törökök kihasználták a helyzetet, és 1813. júliustól októberig újra elfoglalták Szerbiát; majd 1814 novemberében egy újabb felkelés bezárta őket az erődítményekbe. A cár azt hangoztatta, hogy a szerbeknek a bukaresti szerződés értelmében joguk van az önkormányzathoz; másfelől a szultán makacsul elvitatta az oroszoktól kaukázusi hódításaikat. Előre látható volt, hogy Sándor előbb-utóbb Konstantinápolyt fogja követelni cserébe azokért a szolgálatokért, amelyeket hite szerint Európának nyújtott. Éppen ezért Metternich felbiztatta Mahmudot, hogy kérje államai számára a nagyhatalmak kezességét. Az oroszok azonban szembeszegültek a javaslattal, s az angolok, akik nem törődtek a jövővel, nem voltak hajlandók a kezességre.

Egyébként természetes volt, hogy a régi rendszer diplomatái büszkék legyenek művükre, hiszen a szívüknek oly drága egyensúly szabályai szerint osztották fel a területeket és a „lelkeket”. De a kongresszus műve éppen emiatt került éles ellentétbe az új Európa tendenciáival, hiszen a legcsekélyebb mértékben sem volt tekintettel a forradalmi háborúk által felébresztett nemzetekre. Castlereagh ebből a szempontból, a whigek minden tiltakozása ellenére, semmivel sem mutatkozott kevésbé vaknak, mint Metternich : a lombardokat és a velenceieket kiszolgáltatták Ausztriának, a belgákat akaratuk ellenére Hollandia uralmának vetették alá, Lengyelországot újra feldarabolták, a németeket belegyömöszölték egy minden tekintetben béna konföderációba, amely a versengő Ausztria és Poroszország között feszült; nyilvánvaló volt, hogy mindezek a nemzetek hamarosan újra követelni kezdik jogaikat.

A politikai, közigazgatási és társadalmi reakció szintén haladt a maga útján. VII. Ferdinánd 1814 májusában, mielőtt bevonult volna Madridba, semmisnek nyilvánította az 1812-es alkotmányt; Szicíliai Ferdinánd követte példáját. A pápa és az itáliai fejedelmek, a központi és az északi német uralkodók gondosan igyekeztek lerombolni Napóleon művét; a porosz király felfüggesztette a junkerek szemében oly gyűlöletes földreformot. Metternich bízott benne, hogy Dél-Németországot is sikerül rákényszerítenie az egészséges régi eszmékhez való visszatérésre. Castlereagh és a toryk ebben is egyetértettek vele: a szabadság a brit arisztokrácia kiváltsága volt, s a kontinens népségeit semmiképpen sem illette meg. Ám hamarosan észre kellett venniük, hogy a forradalom szelleme, amely a császár csapatai nyomán hatolt be az európai országokba, e csapatok eltűnése és veresége után is tovább élt. Áz európai arisztokrácia már a jelen pillanatban is dühvei állapította meg, hogy ez a szellem itt van.

Több bitorlónak meghagyták a trónját, s ezt a főnemesség jelképesnek látta. Igaz ugyan, hogy Murat-t elítélték; minthogy mindenáron meg akarta tartani magának Marchét, maga ellen bőszítette Metternichet, aki 1815 januárjában titokban kiszolgáltatta Casdereagh-nek és Talleyrand-nak. Bernadotte azonban megtartotta Svédországot, és Anglia támogatásával 1814 novemberében kényszerítette a norvégek által királlyá választott dániai Keresztélyt, hogy engedje át neki a koronáját. „Bonaparte” maga is uralkodott Elba szigetén, „fattya” pedig, ahogyan Wellington mondotta, egy napon Parma hercege lesz. A reakciósok azonban még ennél is sokkal súlyosabb jelenségnek tartották, hogy Németalföldön, a Rajna-vidéken, Dél-Németországban és Svájcban az emberek teljesen vagy részben változatlanul tiszteletben tartották a francia újdonságokat. Hogy Orániai Vilmost a belgák kíméletére kényszerítse, Castlereagh szükségesnek vélte, hogy alkotmányt fogadtasson el vele. A cár is alkotmányt ígért a lengyeleknek. Franciaországban a törvényes király, akit oly nagy fáradsággal juttattak vissza trónjára, ahelyett, hogy visszaállította volna az abszolutizmust és a kiváltságokat, maga is hajlandó volt a forradalom és a császárság művének megőrzésére, és a burzsoáziának a kormányzásba való bevonására.

A császár villámszerű visszatérésekor azután kiderült, hogy ez a mérsékelt restauráció mennyire törékeny.

2. AZ ELSŐ RESTAURÁCIÓ FRANCIAORSZÁGBAN ÉS A VISSZATÉRÉS ELBA SZIGETÉRŐL

XVIII. Lajos 1814. április 24-én érkezett Calais-ba. Arról szó sem lehetett, hogy elfogadja a szenátus alkotmányát, amely a nemzet nevében hívta meg a trónra. Május 2-án, saint-oueni nyilatkozatában tervezetként fogadta ezt az alkotmányt; megtartotta lényeges rendelkezéseit: a polgári szabadságjogokat, a törvény előtti egyenlőséget, a nemzeti javak kiárusításának véglegességét, a császárság állami szerveinek fenntartását, az alkotmányos kormányzás elveit; a népszuverenitás fogalma azonban eltűnt a közjogból: a király „chartát" fog „adni". Az alaptörvényt egy bizottság dolgozta ki 22-étől 27-éig. A politikai szervezetet az angoloktól vették kölcsön: a végrehajtó hatalmat a király gyakorolja felelős miniszterek közvetítésével; szintén a királyt illeti meg osztatlanul a törvények kezdeményezésének joga; egy főrendiház és egy képviselőház szavazza meg az adókat és a törvényeket; az előbbiek tagjait a király nevezi ki, és ez a tisztség örökletes lehet; az utóbbiakat cenzusos alapon választják oly módon, hogy választó az, aki legalább 300 frank egyenes adót fizet, és az választható, aki legalább 1000 frankot fizet. Egyelőre azonban a császárság törvényhozó gyűlése alakult át úgy-ahogy képviselőházzá; a főrendiház többségét is az új arisztokrácia szolgáltatta: 84 szenátort és több marsaik. A chartát június 4-én olvasták fel a két háznak.

A nagyburzsoázia elégedetten fogadta ezt az alkotmányt, mert egyrészt kiküszöbölte az ellenforradalmat, másrészt viszont mindennemű politikai befolyástól megfosztotta a népet. Az azonban még tisztázatlan volt, hogy XVIII. Lajos átadja-e a kormányzást a tehetőseknek, vagyis, hogy minisztereit a parlamenti többség szerint fogja-e kiválasztani, mint az angol király. Nos, ez esze ágában sem volt: visszaállította azokat a régi tanácsokat, amelyek „felülről" és az „összes felekből" alakultak, s miniszterei csak küldöncök voltak, akik külön-külön tájékoztatták, és nem alkottak többé homogén és összetartó kabinetet. A burzsoázia csalódott. Ráadásul XVIII. Lajost nem is érdekelték az ügyek, s a külföldi követek, különösen Wellington és Pozzo di Borgo minduntalan beleavatkoztak a dolgokba: a rendszernek nem volt kormánya, és ez külön is gyengítette.

A nemzet zöme közönyös maradt. A Buorbonok többé semmit sem jelentettek számára: ezt a szövetségesek és az emigránsok megdöbbenéssel állapították meg. XVIII. Lajos úgy tért vissza, hogy a nemzetet nem kérdezték meg: a franciák beletörődtek, mert úgy látták, hogy ezt a külföldiek a béke és a kivonulás feltételeként kényszerítik rájuk. Ezt a békét természetesen semmilyen értelemben sem írták a király javára: ellenkezőleg, a fehér zászlóban a nemzeti megaláztatás jelképét látták. A chartában azonban semmi sem volt, ami indulatba hozta volna a nemzet többségét, amely nem törődött a politikai hatalommal; számára csak az volt a fontos, hogy ne állítsák vissza se a kiváltságokat, se a dézsmát, se a hűbéri jogokat.

Márpedig a nemesek és a papok pontosan ebbe nem tudtak belenyugodni, és különösen ami a papokat illeti, miután államvallássá nyilvánították a katolicizmust, semmiképpen sem értettek egyet azzal, hogy az csupán afféle díszformula legyen. A chartát valamennyien csak átmeneti engedménynek tekintették, s ugyanez volt Artois grófjának álláspontja is. XVIII. Lajosnak mindenképpen ki kellett őket elégítenie valamilyen módon. A nemeseknek rangokat és posztokat osztogatott az udvarnál, testőrségében, közigazgatásában és hadseregében, egyidejűleg pedig tisztek ezreit nyugdíjaztatta félzsoldon, s a pénzügyekre hivatkozva érvényben tartották az „egyesített adókat”, pedig Artois grófja megígérte, hogy megszüntetik ezt az adónemet. A papok elérték, hogy elrendeljék a vasárnap megtartását, mentesítsék az egyházi iskolákat minden szolgáltatás alól, és vonják ki őket minden ellenőrzés alól, továbbá mozdítsák el az Egyetem nagymesterét. A kormány semmiképpen sem tagadhatott meg bizonyos jelképes gesztusokat: emlékművet emeltek a quiberoni halottaknak, nemességet adtak Cadoudalnak; s még ennél is nyilvánvalóbb, hogy elnézően tűrték a nemesek különféle kijelentéseit és a papok prédikációit. Hamarosan minden francia szemében nyilvánvaló volt, hogy a nemeseket és a papokat csak egy dolog elégítené ki, és ez nem kevesebb, mint a régi rendszer visszaállítása. A rezignáció a haragnak adta át a helyét. Ami a katonákat illeti, a kormány nem számíthatott rájuk.

Megkezdődtek az összeesküvések. Fouché, abban a meggyőződésben, hogy Európa nem tűrné Napóleon visszatérését, az orléans-i herceg királlyá koronázása vagy Mária Lujza régenssége mellett volt; az utóbbinak Ausztriát is meg lehetne nyerni. Maret viszont a császárnak dolgozott, s 1815 februárjában elküldte hozzá Fleury de Chaboulont, hogy tájékoztassa a dolgok menetéről. A tábornokok katonai lázadást készítettek elő. Március 5-én Lallemand és Drouet meg is próbálta kiprovokálni északon. Kudarcot vallottak; de ugyanebben a pillanatban felröppent a hír, hogy „Ö” visszajött.

Napóleon sohasem törődött bele a sorsába; de volt is rá oka, hogy panaszkodjék. Nem voltak hajlandók visszaadni a fiát, Mária Lujza pedig máris Neipperg szeretője lett. XVIII. Lajos kijelentette, hogy nem folyósítja Napóleonnak a megígért dotációt. Napóleon valószínűleg tudta, hogy Bécsben már szó van arról, hogy Szent Ilona szigetére deportálják. Február 26-án, két nappal Chaboulon távozása után, hajóra szállt Franciaország felé. Új csapásoknál egyebet nem hozhatott az országnak.

Március 1-én akadály nélkül megérkezett Golfe-Juanba. Innen Grenoble-ba ment, ahol már várta La Bédoyére ezredes, és kiszolgáltatta neki a várost. 10-én Lyon munkásai diadalmenetben fogadták. Ney, aki megígérte a királynak, hogy elfogja, 14-én szintén mellé állt Lons-le-Saulnier-ban, s Auxerre-ben csatlakozott hozzá. XVIII. Lajos, aki addig bízott, most úgy látta, hogy a játszma elveszett; a 19-éről 20-ára virradó éjszakán Lille-be és onnan Gentbe távozott. Március 20-án Napóleon visszatért a Tuileriákba. A sas a trikolórral templomról templomra szállt, fel a Notre-Dame tornyáig.

2. A SZÁZ NAP

Sehol sem találkozott komoly ellenállással. Bourbon herceg és Angouléme hercegné hiába próbálta mozgósítani a csapatokat. Angouléme herceg Languedocból a Drome-ig nyomult; ám hamarosan megbénult katonailag, és hajóra szállt Spanyolország felé. De ha nyílt ellenfelet nem is talált, egy megváltozott Franciaország fogadta Napóleont; a száz nap alatt olyan eleven politikai élet folyt, hogy ez mélységesen megzavarta.

A forradalmi szellem nyíltan jelentkezett, és felélesztette hagyományát. Ez utolsó kaland folyamán Napóleon nem félt attól, hogy igénybe vegye, és hogy hevesen támadja a nemeseket meg a papokat, akik vissza akarták állítani a régi rendszert: „Lámpavasra húzzuk őket!” - kiáltott fel Autunben. S csakugyan heves népmozgalom bontakozott ki ellenük. Másrészt a jakobinus burzsoázia felélesztette a föderációkat; április végére sikerült talpra állítani őket Bretagne-ban, Párizsban május 14-én, s főleg keleten: Lotaringiában és Strasbourg-ban, Burgundiában és Dauphinéban. Felidézték a Közjóléti Bizottság és a II. évi hadsereg emlékét; énekelték a *Marseillaise-t* és az *Elmegyünket.* A közigazgatás megrémült, és gondosan igyekezett megfosztani ezt az ébredést mindennemű gyakorlati konzekvenciától. Napóleon helyeselte; nem az volt a szándéka, hogy újrakezdje a forradalmat; az abszolút és örökletes uralkodó ismét a helyén volt: a népnek az volt a dolga, hogy hallgasson, amíg el nem indul verekedni.

A liberálisokkal nem mert ilyen kurtán elbánni. Amint megérkezett Lyonba - kétségtelenül La Bédoyére tájékoztatása alapján - a legkülönbözőbb ígéreteket hangoztatta, bár valószínűleg ezeknek sem tulajdonított túl nagy jelentőséget. Párizsban azonban a lapok, az alkotmányos testületek, sőt maga az Államtanács is alkotmányos kormányzatot követeltek. „Ez a pokolfajzat megrontotta nekem Franciaországot” - mondotta XVIII. Lajosról. Ez természetesen nem volt igaz. Egyszerűen arról volt szó, hogy a királynak fogcsikorgatva alkalmazkodnia kellett ahhoz a hatalomhoz, amelyet a tehetősek részben éppen a császári politikától kaptak; s Napóleonnak, minthogy nem akart a népre támaszkodni, kénytelen-kelletlen ugyanígy kellett eljárnia. Hogy meg ne hazudtolja magát, csak abba egyezett bele, hogy kihirdeti „a császárság alkotmányát kiegészítő törvényt”. Ezt saját maga fogalmazta meg Benjamin Constant-nal, aki - miután március 19-én még heves cikket írt ellene a *Débats* című lapban - az első szóra megjelent. A „kiegészítő törvény” pontos másolata volt a chartának, és ugyanúgy kompromisszumot jelentett. A liberális burzsoázia nem kapta meg a cenzust: Napóleon visszaállította az általános választójogot és az elektori kollégiumokat; ezzel szemben megadta a szenátusnak a tisztség örökletességét, amit a XII. évben megtagadott tőle. Az eredmény senkit sem elégített ki. A népszavazáson kevesen vettek részt, és a képviselők megválasztásánál a választóknak több mint a fele távol maradt. Az örökletes szenátorság megfagyasztotta a hazafias pártot, és annak lendülete megtört. A liberális burzsoázia nem bízott Napóleonban, és hamarosan újra megindította az offenzívát. Miután a törvényt egy „májusi seregszemlén” - amelyet azonban csak június i-re tudtak megszervezni - nagy pompa közepette kihirdették, a képviselők mintegy alkotmányozó gyűléssé alakultak át, és hozzáfogtak a törvény revideálásához. Röviden az történt, hogy Napóleon maga ellen fordította azokat a franciákat, akik lelkesedéssel támogatták volna, s másrészt nem békítette meg a tehetőseket.

A liberális ellenzék megbénította a kormányt. A rendőrségnél Fouché mindenkit kímélt, egyébként pedig titokban Metternichhel tárgyalt. Carnot a belügyminisztériumban nagyon kevés hivatalnokot váltott le. A rendkívüli biztosok semmivel sem tevékenykedtek erélyesebben, mint 1814-ben. A cenzúrát, amelyet XVIII. Lajos megtartott, most megszüntették, s ebből a királypártiak húztak hasznot. Kihasználták a gazdasági válságot, valamint az újoncozástól és az elkerülhetetlen háborútól való félelmet. Május 1-én Vendée újra felkelt, s Bretagne-ban ismét megjelentek a „chouanok”.

A lázadók elfoglalták Bressuire-t és Cholet-t; Napóleon kénytelen volt Lamarque-ra bízni egy nyugat-franciaországi hadsereget. A megtorlás gyors volt: a vendée-i vezérek, akiket június 20-án Légénél levertek, 25-én békét kötöttek. A lázadók mégis lekötöttek 30 ezer embert, s óriási szolgálatot tettek a koalíciónak, mert ha Lamarque csapatai jelen vannak Waterloonál, ez a franciák győzelmét jelentette volna.

Bármilyen érdekesek is a történész számára a közvéleménynek ezek a hullámzásai, a szóban forgó három hónap folyamán elsősorban a külföldi veszély foglalkoztatta a franciákat. Párizs felé haladva Napóleon hangoztatta, hogy Ausztriával egyetért; ennek ellenére nehezen hihető, hogy illúziói lettek volna. Amikor újra a császári trónon ült, felajánlotta a békét a szövetségeseknek, és elküldött hozzájuk néhány megbízottat. Sehonnan sem kapott választ. Bécsben már március 13-án száműzték Európából, s 25-én megerősítették a chaumont-i szövetséget. Ebben az iszonyú küzdelemben a királyok és az arisztokrácia még egyszer úgy léptek fel, mintha a népek függetlenségét védelmeznék, sőt még azt is hangoztatták, hogy a zsarnok által leigázott francia nemzet szabadságáért harcolnak. A valóságban pontosan tudták, hogy erről már szó sincs: a forradalmat akarták végérvényesen eltiporni, amikor lesújtottak arra az emberre, aki szemükben megszemélyesítette azt. „Napóleon Párizs felé nyomul - írta Pozzo di Borgo - a forradalom fáklyájával a kezében.

Vele van a nép alja meg a hadsereg... A külföldi hatalmaknak sietniük kell, hogy minél előbb csírájában fojtsák el a gonoszt, amely ismét aláaknázhatja a társadalmi rend minden pillérét”; amit itt meg kell semmisíteni, az „a fosztogatás, a tulajdon és a törvények elleni erőszak”. Európa lavinaként készült Franciaországra zúdulni: 7-800 ezer ember állt fegyverben, óriási tartalékokkal, s rendelkezésre álltak Anglia összes erőforrásai.

A restauráció körülbelül 160 ezer főnyi hadsereget hagyott hátra; ezenkívül még 100 ezer katona tartózkodott otthonában engedéllyel vagy anélkül; Napóleon zászló alá hívta őket, és egyesítette velük az 1815-ös újoncokat, akiket 1813. október 9-én hívott be. Ezenkívül fegyverbe szólította az önkénteseket és a nyugállományú tiszteket, fenntartotta a nemzetőrség hagyományos szervezetét, egy részét mozgósította az erődítmények őrzésére vagy tartalék hadosztályok képzésére. Összesen 700 ezer embert hívott be. Sajnos nem bővelkedett sem fegyverben, sem lőszerben, sem lóban, s még kevesebb volt a pénz. A legnagyobb baj azonban az volt, hogy a nemzeti közszellemet nem a lelkesedés jellemezte, ha jobb is a hangulat, mint 1814-ben: a behívottak csak lassan reagáltak, és nem is jelentek meg mind. Lehet, hogy Napóleonnak sikerült volna felfűtenie a közvéleményt, ha kedvezőbb magatartást tanúsít a föderációk iránt; minthogy dezavuálta a forradalmi lendületet és a Közjóléti Bizottság példáját, nem merte újra elrendelni a sorozást és a különböző korosztályok egyesítését, pedig így a nemzetőrség alakulatai egyesültek volna a hadsereggel, s könnyedén legalább 200 ezer embert lehetett volna Belgiumba vezényelni. Mindamellett el kell ismerni, hogy ideje sem volt ahhoz, hogy célszerűbben járjon el: sürgősen meg kellett kezdenie a támadást, és visszahódítani a Rajna vonalát, mielőtt még a koalíciósok felvonulnak.

Utolsó hadserege szakított hát a forradalom hagyományával: kiképzett, sőt többségükben már hadviselt emberekből állt, és így szilárdabb volt, mint az 1813-as, emellett pedig még tüzérséggel és lovassággal is jobban el volt látva; de nem volt elég nagy a létszáma. Leszámítva a nemzetőrség alakulatait és a különböző határokra küldött csapatokat, mindössze 126 ezer ember maradt az északi hadsereg számára: azaz hat hadtest, a gárda, és négy lovas- hadseregcsoport. A vezérkar és a felső parancsnokság nem volt a legkiválóbb minőségű, sőt, Ligny előestéjén Bourmont átállt az ellenség oldalára. Ami Napóleont illeti, egyértelműen megállapítható, bármit mondottak is erről, hogy egészsége, aktivitása, sőt önbizalma sem volt már a régi.

A Franciaországból kivonult külföldi hadseregek közül kettő még Belgiumban állomásozott. Az egyik angolokból, hannoveriekből, belgákból és hollandokból állt, és 96 ezer főt számlált: parancsnokságát nemrég Wellington vette át; a másik, Blücheré, 124 ezer poroszt egyesített. Következésképpen számbeli fölényben voltak; de szétforgácsolódtak, és remélni lehetett, hogy meglepik, vagy legalábbis külön-külön verhetik meg őket: Napóleonnak ez volt az egyetlen kártyája. Egyébként még egy elsöprő győzelem sem döntött volna el semmit.

Június 6-tól a császár elindította csapatait Lille-ből Metz felé, hogy a Sambre-tól délre vonja össze őket, és 15-én Charleroi-n át érkezett meg, hogy a két ellenséges hadsereg között foglaljon hadállást. Parancsait azonban csak lagymatagon hajtották végre: Lignyt és Quatre-Bras-t nem foglalták el. A maga részéről hagyta, hogy ellenfelei visszavonuljanak, és elvesztegette 16-a egész délelőttjét. A valóságban úgy állt a dolog, hogy Blücher és Gneisenau, miután összevont 84 ezer embert, eltökélte, hogy megkockáztatja a csatát, Wellington pedig, aki 12-éig meg sem mozdult, s még 15-én is várta a franciák támadását Mons felől, hirtelen kelet felé irányította hadosztályait, hogy a franciák oldalába kerüljön. Végül 16-án kora délután Napóleon felismerte, hogy a poroszok nagy erőkkel állnak Lignynél; felvette a csatát, és parancsot adott Ney-nek és Drouet- nak, hogy Quatre-Bras felől a poroszok jobbszárnyát támadják meg. De Charleroi-ban hagyta Lobau hadtestét - az csak este csatlakozott hozzá s mindössze 68 ezer katonája volt; Ney, akit Wellington növekvő erőkkel támadott meg, nem tudott elszakadni az ellenségtől; a parancsok továbbítása nehézségekbe ütközött, olyannyira, hogy Drouet a két csatatér között teljesen haszontalanul manőverezett. A franciák Blücher haderejét középen áttörték, és visszavonulásra kényszerítették, de nem semmisítették meg. Napóleon rosszul érezte magát. Elhagyta a csatamezőt, és az ellenséget nem vették űzőbe; 17-én délben Grouchyt végül elindították, hogy kutassa fel a legyőzötteket; éjszaka tudták meg, hogy egyáltalán nem Namur felé húzódtak vissza, hanem Wavre felé meneteltek; Grouchy pedig ahelyett, hogy átkelt volna a Dijle-folyón, és elvágta volna az útjukat, a nyomukba szegődött, s így Blüchert semmi sem akadályozta meg abban, hogy Wellington segítségére siessen.

Wellington észak felé húzódott. A soignes-i erdő előtt, Mont- Saint-Jean síkján foglalt hadállást 67 ezer emberrel. Jobbszárnyát jól fedezte az Hougoumont kastély és az Haie-Sainte major, középhadát alaposan álcázta. Balszárnya valamivel veszélyeztetettebb volt; innen azonban várta a poroszokat. Napóleon 17-én indult ellene 74 ezer emberrel, az eső azonban akadályozta felvonulását, így csak június 18-án déltájban támadott: az eredmény az volt, hogy egy órakor Bülow megjelent a franciák szárnyán. Ney-nek az volt a feladata, hogy frontálisan támadja az angol hadállásokat, de ez a hadművelet siralmasan folyt; Ney először a jobbszárny ellen indult, majd megállt az Hougoumont kastélynál; ekkor a középhad ellen fordult, s fél négyig téblábolt az Haie-Sainte major előtt; végre mély oszlopokban megindult a gyalogság. Az angolok kartácstűzzel fogadták, megrohanták és megfutamították; a lovasság is rárontott az angol négyszögekre, de visszavetették; majd a gyalogság újra rendezte sorait, ismét támadott, és megingatta az ellenséges vonalat. Ney a gárdát kérte a döntő csapáshoz. Napóleonnak azonban a gárda nagy részét már be kellett vetnie Lobau támogatására, akit Bülow növekvő erői lassan szorítottak hátra; mindössze öt zászlóaljnyi öreg gárdistát küldhetett, akiknek rohamát az angol gárda, Wellington utolsó tartaléka feltartóztatta. Ebben a pillanatban Ziethen megjelent a franciák jobbszárnyának legszélén, és az angolok támadásba mentek át. Napóleon egész hadserege megingott, sorait elfogta a pánik, és fejvesztve menekült. 30 ezer francia esett el, 7500-an estek foglyul. Grouchy, akit sakkban tartottak Wavre-nál, el tudott húzódni az ellenség elől. A francia hadsereg maradványai Laonnál gyülekeztek, és a Szajna mögé húzódtak.

Napóleon 21-én tért vissza Párizsba, és meg akarta szervezni az ellenállást. A képviselőház azonban szembefordult vele, és ő másnap lemondott. Végrehajtó bizottságot választottak, amelynek Fouché volt a lelke: 29-én rávette Napóleont, hogy hagyja el Malmaisont. A képviselőbáz a Bourbonok ellen foglalt állást, delegációt küldött Wellingtonhoz, aki június 30-án érkezett a főváros elé. Mindenki hajlott arra, hogy XVIII. Lajos helyett inkább az orléans-i herceget hívják meg, és a Bécsben maradt Talleyrand szintén ebben az értelemben nyilatkozott. A szövetségesek csak nehezen törődtek bele, hogy a bukott királyt ültessék vissza a trónra; Sándor változatlanul igen ellenségesen érzett iránta. De Sándor nem volt itt: Napóleon váratlan katasztrófája XVIII. Lajos és Wellington kezébe tette le a döntést. A király is elindult, és 28-án még Cambrai-ban amnesztiát ígért; Wellington azt felelte a képviselőház küldötteinek, hogy a dinasztiaváltozás forradalmi aktus lenne, amely Franciaország feldarabolását vonná maga után; a két ház és a bizottság feloszlott; a hadsereg főparancsnokságával Davout július 3-án aláírta Párizs kapitulációját, és a Loire mögé húzódott. XVIII. Lajos 8-án foglalta vissza trónját.

Napóleon eközben 3-án Rochefort-ba érkezett. Fregattokat kért, hogy vigyék az Egyesült Államokba: a végrehajtó bizottság egy angol cirkáló jelenlétére hivatkozva elrendelte, hogy hajózzák be, és gyakorlatilag tartsák fogva. 14-én XVIII. Lajos utasítást adott, hogy adják ki az angoloknak. Napóleon a maga részéről már 9-én tárgyalni kezdett velük, hogy vigyék Amerikába vagy Angliába; 15-én kezükbe adta magát a *Bellerophon* nevű hajón.

Az angol kormány, a poroszok, sőt maga Metternich is több tartomány elszakítását tervezték Franciaországtól. Castlereagh, akit Wellington és Sándor is támogatott, hevesen szembeszegült ezzel. A maga részéről sikerült meggyőznie Liverpoolt, a cár pedig észre térítette Ausztriát. Az elszigetelt poroszoknak is meg kellett hátrálniuk. A szeptember 26-án előterjesztett szerződéstervezetet Talleyrand visszautasította; XVIII. Lajos azonban menesztette Talleyrand-t, s november 20-án aláírta a második párizsi szerződést, amelynek értelmében Franciaország elveszítette Philippeville-t, Marienbourg-t, Saarlauternt, Landaut, a Saar-vidéket s mindazt, amit még megtartott Savoyából; 700 milliónyi jóvátételt vetettek ki az országra, amihez 240 millió magánkövetelés járult; kimondták, hogy 3-5 évig megszállva tartják; végül ezúttal visszavették a külföldről Franciaországba szállított műalkotásokat is. Ugyanezen a napon a szövetségesek megerősítették szövetségüket, s örökös érvénnyel kimondották, hogy Franciország trónját egyetlen Bonaparte sem foglalhatja el; Castlereagh felvétette azt a záradékot, hogy periodikusan összegyűlnek, s kongresszuson vizsgálják meg Európa helyzetét. Szeptember 26-án Sándor Poroszországgal és Ausztriával misztikus paktumot kötött, a Szent Szövetséget, hogy fenntartsa a békét, és biztosítsa a kontinensen a jó kormányzást a kereszténység elvei alapján.

Napóleon Szent Ilona szigete felé hajózott: a szövetségesek úgy döntöttek, hogy oda internálják. Ez a tragikus száműzetés a távoli, magányos szigeten, az egyenlítői nap heve alatt, az óceán kellős közepén, szintén hozzájárult ahhoz, hogy sorsát az a romantikus dicsfény övezze, amely mindig izgatni fogja az emberek képzeletét. Közrejátszott annak a legendának a kicsírázásában is, amely átgyúrta történelmi szerepét. A királyok mártírjaként visszaváltozott Franciaország számára a nemzeti forradalom héroszává. Nemcsak azért tartották fogva, mert már nevének hallatára is rémület fogta el őket: bosszút álltak a jöttment katonán, aki odáig merészkedett, hogy egy főhercegnőt kényszerítsen magához feleségül. Ö maga, amikor emlékiratait diktálta, zsenijének utolsó, s nem a legkisebb felvillanásával megfeledkezett mindarról, ami politikájában személyes volt, s kizárólag az embert és a nemzeteket felszabadító fegyveres forradalom vezére maradt; vagyis a forradalom lett fegyvertelen, amikor az ő kezéből kihullott a kard.

1821. május 5-én örökre lehunyta szemét.

Befejezés

Miután a nagy napóleoni mű - az új dinasztia felállítása és a világbirodalom kiépítése - kudarcot vallott, a császár a költők képzeletében a végzettel birkózó emberi lángész jelképévé, második Prométheusszá változott, akit merészségéért büntetett az isten. Mások viszont a történelmi determinizmus játékszereként ábrázolták alakját, arra hivatkozva, hogy a forradalom szükségszerűen vezetett el a diktatúrához, és hogy a természetes határok kivívása örökös háborúra kárhoztatta Franciaországot. A történész, anélkül, hogy metafizikus kalandokba bocsátkoznék, arra hajlik, hogy az előbbieknek adjon igazat. Szemében természetesen tény, hogy a tekintélyuralmi kormány nélkülözhetetlen volt a forradalom szempontjából mindaddig, amíg ellenfelei a külfölddel paktáltak, s hogy a burzsoáziának szüksége volt Bonapartéra e diktatúrához; továbbá valószínűnek tartja, hogy Belgium annexiója és a Rajna bal partjának megszállása újabb támadásoknak tette ki ezt a burzsoáziát. De a katonai diktatúra magában véve nem jelentette szükségszerűen az örökletes monarchiának, még kevésbé a nemesi jellegű arisztokráciának a visszaállítását; s a természetes határok védelmének sem az volt a legjobb módja, hogy túllépve rajtuk koalíciókat provokáljanak Franciaország ellen. Csakhogy éppen ez a két dolog volt Napóleon személyes kezdeményezése; a körülmények kétségtelenül kedveztek lendületének; koncepciója ennek ellenére természetének legmélyéből fakadt. Másrészt nagyon elterjedt vélemény, hogy maga ez a koncepció eleve kudarcra volt ítélve; s figyelmeztetésül a cézár-tanoncoknak, meg az emberiség java érdekében, talán jobb is lenne, ha ezt a következtetést vitathatatlannak minősítenénk. Ám éppen ezzel nem érthetünk egyet: Moszkva elfoglalása után Sándor akarata megtörhetett volna; Lützennél Napóleon szétverhette volna a szövetséges hadsereget. A tanulság mindössze annyi, hogy a kockázat mindvégig ijesztő volt, és hogy Franciaország ebben a kalandban elveszítette a forradalom hódításait.

S bár Napóleon egyéni törekvései nem váltak valóra, cselekvése mégis mély nyomokat hagyott hátra. Franciaországban az új állam még nem öltött új alakot, ő szabta ki közigazgatási kereteit, éspedig mesteri kézzel. Az 1789-es forradalom hatalomra juttatta a burzsoáziát, de a demokrácia kétségessé tette ezt a hatalmat; a császár gyámsága alatt a tehetősek visszaszerezték; gazdagságuk és befolyásuk megnőtt; a néptömegek felől fenyegető veszélytől megmenekülve, felkészülhettek a kormányzásra és a liberalizmus visszaállítására. Európában a francia eszmék terjedése, Anglia befolyása, a kapitalizmus és ezzel együtt a burzsoázia előrehaladása ugyanebbe az irányba hatott: Napóleon hallatlan mértékben meggyorsította a fejlődést azzal, hogy szétrombolta a régi rendszert, és bevezette a modern rend alapelveit. A kultúra fellendülése, a népszuverenitás meghirdetése, a romantika terjedése sejtetni engedte a nemzetek közelgő ébredését: Napóleon, területi átcsoportosításaival és reformjaival, bátorította ezt a folyamatot. A kapitalizmus már csírázott Nyugat-Európában: a blokád jót tett a zsenge palántáknak. A romantika már régóta erjedt Európában: Napóleon lett a romantikus költők par excellence hőse. Hatása azonban csakis azért és annyiban volt jelentékeny, mert és amennyiben egybeesett az európai civilizáció fejlődési irányával. A történelmi determinizmust keressük? Ebben nyilvánul meg.

Minthogy e tekintetben a század embere volt, érthető, hogy legendája oly gyorsan csírázott ki, és olyan mély gyökereket eresztett. Mindamellett kiáltó az ellentmondás egyfelől személyes tendenciái, másfelől aközött, ami művében tartós volt, és amit a legenda egyedül őrzött meg. Mind ellenségesebben fordult szembe a forradalommal, olyannyira, hogy ha az idő engedi, végül részben még a törvény előtti egyenlőséget is felfüggesztette volna; a nép képzelő- ereje ennek ellenére a forradalom hősévé avatta. Világbirodalomról álmodozott, és a franciák számára ennek ellenére a „természetes határok” védelmezője maradt, Európa liberálisai pedig a nemzetek védelmezőjeként szegezték szembe a Szent Szövetség királyaival. A legkeményebb zsarnokságot vezette be, s ennek ellenére az ő nevében harcoltak az emberek az alkotmányos Bourbonok ellen. Bálványa volt a romantikusoknak, pedig gondolkodási módszereiben, irodalmi és művészi ízlésében a tiszta klasszicizmushoz kötődött. Politikai és nemzeti szempontból Franciaország ennek a kétértelműségnek köszönhette azután III. Napóleont.

Mindamellett a romantikusok nem tévedtek olyan nagyot: csak műveltségét, intellektusának formáit tekintve volt klasszikus. Cselekvésének rugója a képzelőerő volt, a vérmérséklet legyőzhetetlen lendülete. Ez a titka annak a varázsnak, amelyet mindörökre gyakorolni fog az egyénekre. Az embereket, ha csak ifjúságuk tünékeny és zavaros hevében is, de mindig meg fogják kísérteni a hatalom romantikus álmai. Mindig akadnak, akik, mint Barrés hősei, rajongva zarándokolnak el a Sírhoz.